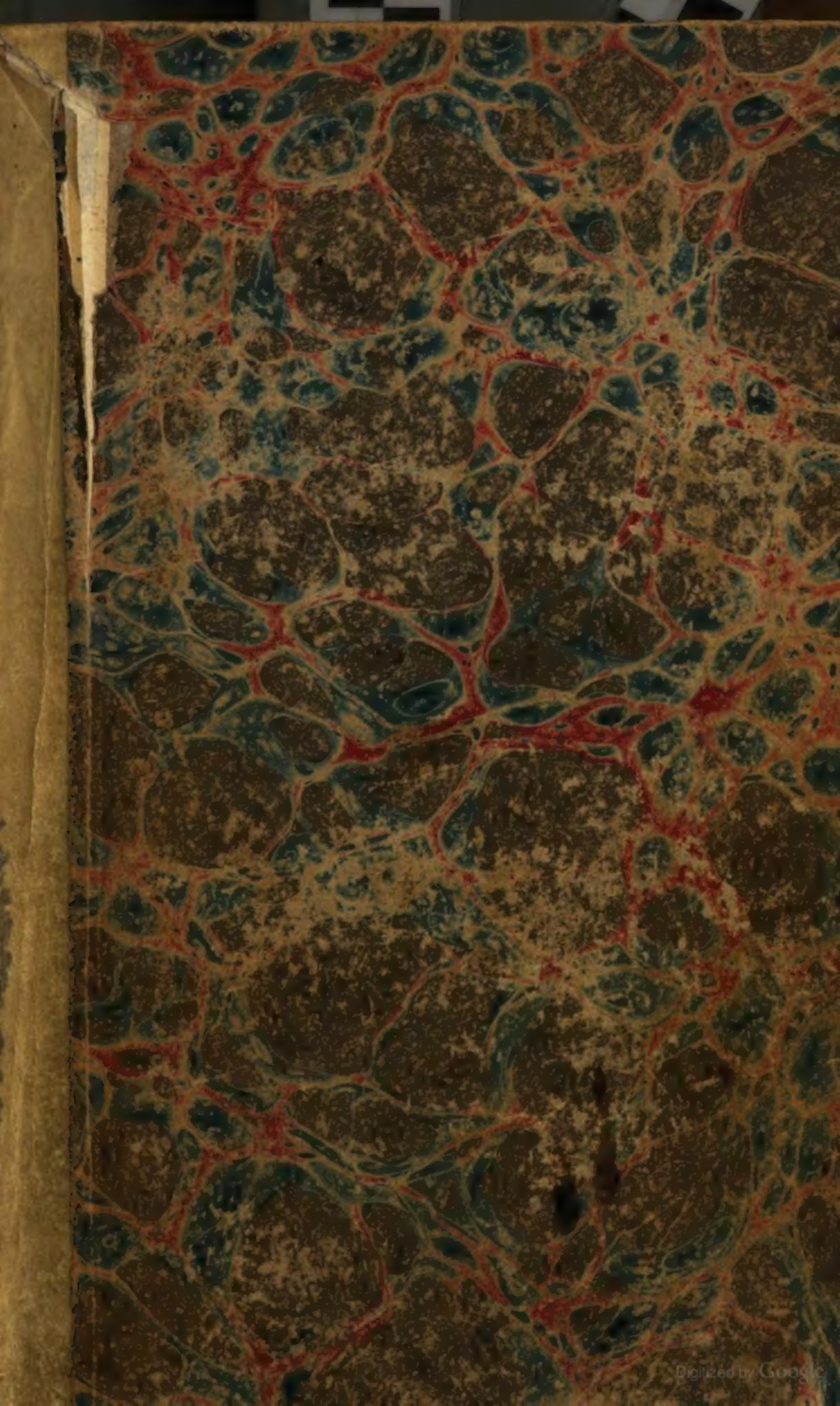
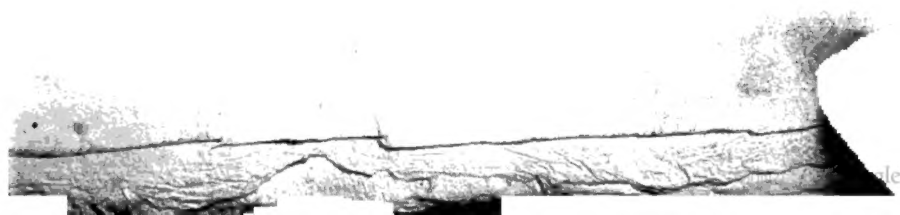

CAII CRISPI
SALLVSTII
OPERA OMNIA.

C. CRISPVS SALLVSTIVS

C. CRISPI
SALLVSTII

OPERA QVAE EXSTANT OMNIA

CVM INDICIBVS

CVRANTE

I. L. BVRNOVF

AVGVSTAE TAVRINORVM

EX TYPIS IOSEPHI POMBA

ANNO MDCCCXXVII.

ERVDITO LECTORI ET BENEVOLO

S. P. D.

I. L. BVRNOVF

Non te longa praefatione morari consilium est, lector optime. Imo nihil essem praefatus, nisi te, quae fuerit propositi mei ratio, admonitum voluissem. Quum vir mihi amicissimus et in suscepto opere indefatigabilis Classicae huius Collectionis Editor a me petivit, ut in Sallustio meam qualemcumque operam sibi commodarem, id tantum postulabat, ut selectas aliorum adnotationes novis aliquibus et maxime necessariis supplerem, aliam quodammodo et locupletiorem *Variorum* editionem adornaturus. Et hac quidem mente ad illustrandum Catilinam accessi. Sed progredienti mox amplior patuit campus. Nec diu me fugit, ex tot interpretibus Sallustii, quamvis unusquisque propria laude non careat, nullum tamen esse qui promissum legentibus auxilium vere subministret; collectas autem ex universis notas molem addituras operi, non lucem allaturas.

Ne singulos, quod longius sit, recenseam, eminet inter omnes, optima fide, et sedula opera commendabilis, Cortius. Sed is totus in confir-

manda vocis uniuscuiusque latinitate, et excutiendis codicum lectionibus, saepe nullam, aliquando infelicem, in explanandis sententiis operam ponit. Ad hoc elegantiam negligit saepius, grammaticam interdum. Nec mediocri tamen ille nobis adiumento fuit, praecipue accurata manuscriptorum recensione, et exemplorum copia; hicque profiteri libet multum nos illi debere, quamvis nihil fere ex eo exscribendum duxerimus.

Sequitur hunc ingenti duorum voluminum pondere gravis Havercampus; qui Wassium, non ignobilem illum quidem, sed longe inferiorem Cortio, collecta viginti aliorum supellectile oneravit. Ibi omnia fere invenias, praeter id quod requires; nihil enim minus pensi habuit tantae molis conditor, quam ut scriptoris sensum legentibus aperiret. Et hinc tamen, inter innumeros veterum recentiorumque locos, qui res a Sallustio narratas nulla ex parte contingunt, pauca exempla ad rem pertinentia expressimus. Sed maxime nobis profuit textus eius editionis, pulcherrimus sane et emendatissimus.

Non amplior fuit usus editionis, quae dicitur *Variorum*: minor etiam illius quam ad usum Delphini paraverat Crispinus, vir maioris, opinor, doctrinae, quam quantum in illa sua opera ostendit. Recentissimus omnium Henr. Kunhardt, paucos ante annos, Catilinam et Iugurtham suis notis ornatos Lipsiae edidit. Ex eo aliquot notulas, in primis Catilinae paginis, mutuati sumus. Sed

quia vir, iudicio ceteroquin et ingenio egregius, ad usum maxime scholarum suae commentationis modum contraxit, inclusa in arcto vestigia oportuit nos deserere.

Rem igitur proprio marte confecimus; et, si pauculas circa initium notas dempseris, novum omnino tibi, lector, commentarium offerimus. Nam si quando nobis de rebus ipsis cum Cortio convenit, at earum expositio, seu bona, seu mala, certe nostra est. Allatos quidem e latinis graecisve auctoribus locos quis ante nos iam attulisset, nonnunquam supersedimus monere. Quid enim istud ad lectorem? hoc lector desiderat, ut sine errore indicetur, unde locus decerptus sit. Hoc diligenter cavimus. Dedimus operam, quoad saltem in nobis fuit, ut interpretatio nostra et res et verba comprehenderet. Igitur non modo singularum vocum et sententiarum vim, sed etiam ipsarum sententiarum inter se coniunctionem et rerum seriem ostendere studuimus. Item quod ad mores et historiam pertinet notavimus sedulo; qua in laboris nostri parte certissimum doctissimumque ducem habuimus (*le président de Brosses*) de cuius laudibus, licet gallica lingua scripserit, omnis tamen Europae critici consentiunt. Quid multa? Alia aliis temporibus convenire, nec scriptum decimo nono saeculo commentarium similem esse iis oportere censuimus, qui decimo quinto scribebantur.

Huic praefationi subiecimus novam Sallustii vitam, cum publicis illius aevi negotiis magis con-

iunctam, quam quae in ceteris editionibus leguntur. Et in hoc quoque dux scribentibus praeivit *De Brosses*. Praefiximus Catilinae et Iugurthae argumenta capitum, ipsius, ut plurimum, Sallustii verbis compacta, quibus integra utriusque operis epitome continetur. Praeterea chronologicas tabulas, seu fastos belli Catilinarii et Iugurthini addidimus, qui nulla in editione latina comparent. Ne quid ad noscendum Catilinam deesset, eius vitam ante coniurationem, ex antiquis monumentis collectam, post Catilinarium bellum exhibuimus. Fragmenta pene omnia, quem ad eventum quodque referre verisimile sit, exposuimus; viam quidem aperiente eodem *De Brosses*, sed quae tamen res, nondum latine tentata, nonnullius certe laboris fuit. Denique duas ad Caesarem Epistolas non grammatice tantum, sed etiam historice illustravimus, quod nemo adhuc interpretum fecerat. Quid vero tibi meam ego, erudite lector, operam venditem? habes ipse tu, unde iudices. Silebo igitur de geographico et verborum Indicibus, qui omnino tibì novi proponuntur; et de Notitia litteraria, in qua nihil cognitione dignum omisit vir eruditissimus Ant. Alex. *Barbier*, Regiarum Bibliothecarum custos et administrator; veniamque ad ipsum auctoris textum.

Duae mihi occurrebant rationes: una Havercampi, qui primis et vulgatis editionibus et codicibus plurimis propius accedit, sed spuria quaedam et Sallustio perperam obtrusa retinet; altera

Corti, qui, studio adventitia resecandi, genuina interdum et vere Sallustiana recidit. Medium servat iter Bipontinus, Cortio tamen propior, et quaedam ipse audens non feliciter aliquando, vel non necessario: nam ego quidem sic constitui, explicanda, non immutanda Veterum scripta. Haec omnia contuli, et ex quinque antiquissimis Bibliothecae Regiae membranis recensui; qua diligentia, attente legentes aestimabunt. Dicere satis fuerit nihil me, omnino nihil, de meo dedisse; et quoties dubitationi locus fuit, rationem admissae lectionis, vel in nota, vel in Variantium delectu ad calcem reiecto, exposuisse. Sic emendatum habes denuoque recensitum textum, nec ullis tamen occurrentibus alibi lectionibus defraudaris. Si quid opus pergenti melius visum est, quam quod prius receperam (quum typis mandata corrigi non possent), in Variantibus monui; v. g. p. 528, ad illud, *circumveniri innocentes*; et 529, *veluti effeta parente*. Sed rara eiusmodi exempla, et leviora quam haec duo. Dixi ad Catilinae interpretationem accedenti nondum satis patuisse, qui cursus mihi peragendus esset. Quod illi operae meae initio deest, in addendis aliquatenus supplevi.

Neque vero abesse volui, quod in magnis Crispi editionibus legitur, Iulii Exsuperantii, parvi licet ponderis, opusculum. Et illud eo recepi libentius, quod in manibus erat Regiae Bibliothecae codex nondum exploratus, ad cuius fidem lectio-

nes apud ceteros manifesto corruptas emendavi.

Iam quod ad scripturae rationem spectat, magna ex parte sequutus sum quod in Sallustio ab omnibus observari solet. Itaque scripsi *maxumus*, *paullo*, *caussa*, *litera*, *exsul*, *volgus*, *advorsum*; item *quis* et *dis*, sine accentus nota, pro *queis* et *diis*. Dedi etiam *omnis* pro *omnes*, Bipontino duce, quum locus sic exhibetur ab aliquo vetere grammatico. Sed non animus tulit, omnes accusativos in *is* refingere. Nam in ea re, quae, teste Gellio, apud antiquos non certis regulis, sed ad aurium iudicium dirigebatur, quo iure nos aliquid pronunciemus? Non scripsi *conligit*, *conlocat*, *inlecebras*; quae formae quid utilitatis habeant non video, nisi quod aures offendunt. Et quid detrimenti, quaeso, patitur Sallustius, si non obsoleta, horrida, aspera, quam antiquam vocant, scriptura exaratus prodeat? In quibusdam, analogiae rationem habui, ut in verbis *sequutus*, *loquutus*, *quum*, *nunciare* (quod ex eodem fonte est, quam *nuncupare*). Maxima vero diligentia adhibita est, ut semel recepta scribendi ratio ubique sibi constet. Non tamen in re molestiae ac taedii plena fieri potuit, quin operae bis terve aberrarent; et memini ubi relictum sit *paulo* pro *paullo*; *locutus* pro *loquutus*; *Muraena* pro *Murena*. Sed haec indulgens lector eo facilius condonabit, quod confitemur. Restat ut moneam, in notis et quidquid ipsius Sallustii non est, tritam et vulgarem orthogra-

phiam, « quae et ipsa interdum pro illustratione esse potest » (inquit Heynius, praefat. ad Virg. sec. ed.) esse me sequutum. Nam scriptionem ad expediendum quod difficile est susceptam, quid ipsam difficultatibus impedire attinet?

Sed iam vale, Lector humanissime; et ita operam meam acceptam habere velis, si eam pro una tua utilitate suscepi.

Notae codicum Regiae Bibliothecae, ex quibus textum Sallustii recensuimus.

A. n° 5748. Is decimo saeculo exaratus videtur.
B. — 5752. Idem.
C. — 6085. Is undecimo saeculo exaratus videtur.
D. — 6086. Idem.
E. — 6088. Hunc ad tredecimum vulgo referunt.

Ceteri eiusdem Bibliothecae codices recentiores, atque adeo levioris auctoritatis sunt.

VITA
C. CRISPI SALLVSTII

Caius Crispus Sallustius natus est Amiterni, in agro Sabino, ex plebeia gente, anno V. C. 668, ante Christum 86, C. Mario septimum consule. Ateium Praetextatum, cognomine Philologum, Atheniensem, qui artem rhetoricam Romae professus est, magistrum habuit iam adolescens; omnis scilicet disciplinae studiosus, et eius praesertim quae in discenda aut scribenda historia versatur. Itaque omnes romanas res in unum quoddam breviarium redactas Ateius ei tradidit, quo paratior historiam scribere volenti materia foret. [1]

Sed iuvenilem animum sollicitabat ingens famae amor, decusque ex adeptis honoribus plebeio homini venturum. A literarum igitur studio animum ad reipublicae munia convertit, ambitionis et honorum fastidium mox experturus, literarum vero nunquam. Non defuere tamen petenti quos cupiebat honores. Quaestor fuit; quo aetatis suae anno, parum constat: si legitimo, qui vigesimus septimus erat, coniici potest, eum, Caesare et Bibulo coss. quarto post Catilinariam coniurationem anno V. C. 695, hunc magistratum adeptum esse.

Ceterum non multum fuit nomen eius in republica ante annum 701, quo tribunus plebis creatus est. Quo tempore maximis Roma fervere discordiis; cunctis imperii cupidine flagrantibus, dum illi quam habent potestatem retinere volunt, alii habentibus eripere. Nam foris Caesar rempublicam victoriis augendo, domi Pompeius callidiori ambitu, tyrannidem affectabant. Hic nempe, quo certius dictator fieret, dictaturae contemptum prae se ferre; interea discordiarum

1. Suetonius de Illustribus Grammaticis.

causas occultus serere, ut turbulentae libertatis taedium animos ad unius imperium avocaret. Iam eo conscio atque etiam auctore, iactari voces in vulgus, «nunquam quieturam romanam rem, nisi supra spem simul et metum elatus magistratus studia partium compesceret; nunc populum paucis seditiosis turbarum materiam fieri; terreri senatum; dilacerari rempublicam; esse tamen remedium tantis malis, dictaturam; esse, qui dictator nominetur.» Inter haec ipse, in suburbano secessu, ut videbatur, otiosus, et quod flagrantissime cupiebat verbis recusans, temporibus reipublicae insidiabatur. Sed pluribus terrorem iniecerat dictaturae nomen regno proximum, Syllaeque adiutor quondam et quasi discipulus Pompeius.

Igitur Roma quotidianis motibus agitabatur, nec ullus a kalendis ianuariis usque ad quintilem mensem urbi fuerat magistratus. Hinc Clodius praeturam, illinc Milo consulatum in annum sequentem petebant. Sed neutro rerum, quas gereret, futurum censorem ferente, magnae et assiduae caedes inter utriusque servos, quos ad iustorum prope exercituum multitudinem secum ducebant, in ipso foro edebantur. Tandem alterius nece lis diiudicata est. Decimo tertio die ante kal. februarias anni 702, interficitur a Milone pessimus turbarum concitator Clodius; sed privata, non publica, ultione interceptus, non in finem turbarum cecidit, sed in novarum occasionem.

In has Sallustius totum se coniecit, mali sceleris malus castigator et vindex. Dum enim lacrimans Fulvia stantem circum interfecti coniugis cadaver plebem concitaret, cursitabat Sallustius socios et adiutores furori suo quaerens; factoque ingenti concursu, ex rostris, in quibus nudum cruentumque Clodii cadaver aspectabatur, in Milonem atroci oratione invectus est. Sequuta orationem haud impar rabies. Tollitur a plebe Clodii corpus, translatumque in curiam Hostiliam, busto ex senatorum subselliis facto, crematur, corruente inter flammas tanta aede, et basilicam Porciam, quae propior incendio erat, continenti ruina trahente. Fuere tunc una cum Sallustio tribuni Pompeius Rufus, et Munatius Plancus, digni qui talia iuvarent. Huius Munatii Cicero, Milonem iudicio

defendens, intermortuas ambusti tribuni plebis conciones vocat. Et Sallustium quoque, in hac Tullii oratione, multa oblique petunt, sine indicio nominis. [1]

Initium vero Sallustiani in Milonem odii non Sallustio magis quam Faustae, quae Syllae filia Milonis uxor fuit, probrosum narratur. Scilicet deprehensum in adulterio a Milone Crispum, nec nisi magna pecunia mulctatum, et virgis crudeliter caesum, ab eo dimissum fuisse. [2] Haec foeda publici incendii causa. Qui fuerit istius dimicationis exitus, pulsumque in exsilium, Tullio frustra dicente, Milonem, nemini prorsus ignotum. Sed brevem victoriae laetitiam tulere mali cives, et in incensae curiae poenam damnati sunt Rufus, Munatius, et Sextus Clodius, Clodiani quondam furoris dux atque signifer. Sallustius poenam in praesentia effugit; sed anno 704, censores Appius Pulcher et Piso eum ob infamiam morum senatu moverunt.

Omnes fere interpretes, et praesertim vir optime inter nostrates de Sallustio meritus (*le Président De Brosses*) existimant Sallustium tunc temporis Catilinarium bellum scripsisse. Quam opinionem firmare videtur tertii capitis finis, quo principum malas artes et invidiam conqueritur. Attamen, quod in hac eadem historia Catonis et Caesaris mores et indolem descripsit, id non nisi utroque mortuo fecisse satis apparet. Sed respondet *De Brosses*, fieri potuisse, ut alio tempore historiam coniurationis, alio eloquentem hunc excursum conscripserit, qui certe non necessario admodum vinculo narrationi cohaeret.

Ceterum ignominiae suae memoria, et inustae a censoribus notae dolor iratum animum incenderunt. Hinc forsan vehemens ista temporis sui morum insectatio; hinc tristis et asper in senatores animus, quum nihil istis ignosceret, qui nihil ipsi ignoverant. Sallustius tres et viginti annos natus, Catilinariae coniurationi adfuerat spectator, non particeps. Quae licet historiam scribere incipienti optima sit conditio, difficile tamen erat loqui de viventibus adhuc; quum praesertim po-

1. Asconius, in Milon.
2. Acro, ad Horat. Sat. I, 2, 41. Item Serv. Aeneid. VI, 612.

sterioribus reipublicae turbis immixtus fuisset, et iis plerumque adversus et infensus, quorum facta memorabat. Attamen nullum studii aut irae indicium in eius narratione apparet, nisi quod parcius et quasi ab invito laudatum Ciceronem merito reprehenderis. Optimum quidem consulem eum vocat; ait luculentam et utilem reipublicae fuisse primam eius in Catilinam orationem: nonne vero parum pro facto laudatus videbitur, qui rempublicam sine ulla caede, praeter quinque parricidarum supplicium, defendit ac conservavit? Patrem patriae Ciceronem, audiente frequentissimo senatu, Q. Catulus et M. Cato nominaverunt; actae sunt Ciceroni gratiae verbis amplissimis; quod virtute, consilio, prudentia sua, rempublicam a maximis periculis liberasset. Decreta eius nomine diis immortalibus supplicatio est, qui honos antea togato nemini contigerat; L. Gellius civicam ei coronam deberi dixit; statua illum inaurata Capuae decuriones decorarunt, et patronum adoptarunt, propter salutem illius urbis consulatu servatam suo. Haec omnes historici memoraverunt: solus Sallustius nihil ex iis refert. Vnde illi in tanto laudum concentu silentium? Nihil quidem narrat Sallustius quod non verum sit; sed non omnia dicit, quae vera sunt; et hoc quoque mendacii genus est, vera reticere.

At enim non iustam historiam et omnium, quae quisque fecerit, curiosam scribere, sed perbrevem unius coniurationis imaginem adumbrare instituerat. Cur ergo eum removit ab oculis, quem ante omnes decuit eminere? Nonne, si Catilinam caedes et incendia patriae minitantem ostendere debuit, ostendendus quoque erat patriae servator Tullius? Intueri in promptu est atque odisse Gabinium, Cethegum, Lentulum nefando consilio quasi immortuos et in scelere consepultos suo; nusquamne vero tot facinorum spectaculo fessus animus inter meritas bono viro laudes et praemia virtuti debita conquiescet? Scelusne dumtaxat videbimus, nusquam sceleris vindicati mercedem? Fateamur sane isto silentio argui tacitum invidentis odium, et ea, vivente Tullio, reticere volentis, quae Tullio tam grata auditu fuissent. Quae quidem opinio plurimum valebit apud Tullianae indolis memores, nec obli-

tos quanto laudum amore tantus ille vir semper flagraverit.

Vix unum annum a negotiis Sallustius abfuerat, quum inquietum et otii impatientem in medias reipublicae procellas novae res immiserunt. Exarserat Pompeium inter et Caesarem civile bellum, et intra sexaginta dierum spatium tota Italia in Caesaris potestatem concesserat. Tum quieti omnino valedixit Sallustius: potiente enim rerum eo qui sibi iamdudum amicus foret, sperabat se brevi ad summa perventurum. Hoc tempore primam Epistolam de ordinanda republica, quam quidam falso secundam vocant, ad Caesarem scripsisse eum recte coniicies, si modo has Epistolas, quod non levibus de causis affirmat vir historiae romanae et Sallustiani ingenii peritissimus (*le président de Brosses*), Sallustianas esse credideris.

Igitur favente Caesare, anno V. C. 706, iterum quaestor factus est, patuitque illi per hanc dignitatem ad senatum reditus. Quaesturam Romae tum ille gerebat, quum huius quem vicerat ultor Caesar Pompeianam caedem Niliaca clade vindicaret. Tunc circa Alexandriae obsidionem haerenti Sallustium alteram epistolam scripsisse putant. Sed paulo post, Aegypto victa, Caesar Romam rediit anno V. C. 707, et tunc Sallustius praetor factus. Eo fere tempore, uxorem duxit Terentiam, quam redux ex Pompeii castris Tullius repudiarat, rei familiaris nimis incuriosam, Tulliolamque filiam durius habentem. Eam scilicet ex Tullii thalamis non puduit in Sallustii Tullio inimici nuptias prorumpere, recentis forsan iniuriae memoria, quum voluerit nomen et cubile cum eo consociare, quicum et iras posset. Quamquam non facile intelligi potest tam imparis matrimonii causa; quippe Terentia tanto deiecta coniugio in Sallustium devolvebatur; Sallustius affinitatem iungebat cum ea domo, cuius dedecus probrosae immortalitati mandarat ipse, prodito, in historia coniurationis, Catilinae stupro cum virgine vestali Fabia, quae fuit Terentiae soror. Ex quo, ut obiter dicamus, novum sumitur argumentum scriptam ante hoc tempus Catilinariam

coniurationem.[1] Sin aliter, quomodo de Fabiae dedecore non tacuisset, qui tam multa Catilinae adolescentis flagitia silentio praetermiserat?

Interea Scipio et Cato, auxiliante Iuba Mauritaniae rege, reliquiis partium, quae pro libertate pugnaverant, in Africa collectis, bellum civile de integro instaurabant. Renascentes male sopiti incendii flammas Caesar exstincturus iusserat Sallustium aliquot legiones, quarum de fide securus erat, per Capuam ad mare ducere et eas navibus imponere. Sed fessi vulneribus proeliisque milites, ubi pro laborum praemiis novos labores, et pro quiete adeunda rursus maris bellique pericula intellexere, despondent animos, et tandem fieri finem oportere conclamantes, in minas et apertam seditionem erumpunt. Cui sedandae impar exercitum relinquere coactus est Sallustius. Milites viam reflexere; nec nisi Romam regressos, iamque stantes in Campo Martio, Caesar ipse *quirites* vocando exauctorandoque sedavit. Qua ignominia ad vetus obsequium revocati mox in Africam transvehuntur. Inde Sallustium ad Cercinam insulam, quam adversarii tenebant, cum parte navium Caesar ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat.

« Haec ita imperabat (Bell. Afr. VIII, Caesar. Collectionis, vol. II, p. 436,) ut, si fieri posset necne, locum excusatio nullum haberet, nec moram tergiversatio. » Nimirum in eo virtutem reique militaris peritiam agnoverat Caesar, quem considerare vetabat, an res imperata fieri posset. Ceterum ea, nec magno quidem negotio, perfecta est. « Nam (ibid. XXXIV, p. 461,) Sallustii adventu C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor, a Cercinatibus receptus, magno

1. Restat tamen adhuc aliquis dubitandi locus; quod Cicero ne verbum quidem ullum de Sallustio fecerit in Bruto, ubi de inimicis etiam suis non reticere se multis exemplis docuit. Nisi forte Sallustium praetermiserit, quod is nullas dixisset causas, et, scriptor licet praestantissimus, locum inter oratores non haberet. Ceterum existimat *Middleton*, Vit. Cic., Sallustiana opera, quocumque tempore composita fuerint, non ante Augusti principatum in lucem edita fuisse. — Non est dubitationi locus; nam Cicero ipse in Bruto monet se de viventibus reticere velle; nec de aliis fere loquitur quam de Marcello et Caesare. (Sic emendari iussit Burnouf V. C. Typ.)

numero frumenti invento, naves onerarias...... complet, atque in castra ad Caesarem mittit. »

Confecto bello Caesar, pacatae Africae Sallustium praefecit. Quod si Lenaeo, Pompeii liberto, quem Suetonius contra Sallustium mordacem libellum scripsisse testatur, fides adhibenda sit, in ea hoc tantum reliquit, quod auferre non poterat. Eiusdem criminis reum facit Dio Cassius; neque id temere aut invidiose excogitatum videtur, quum reversus domum, apud Caesarem a Numidis accusatus fuerit. Apud amicum causam agens, nemine mirante absolutus est. Nec defuere qui dicerent eum praedae partem iudici dedisse, ut alteram servaret. Illud enim tunc temporis usitatissimum fuit, ut legati Romam reduces provinciarum spoliis innocentiam emerent, iustissimis provinciarum hominum querelis ne famam quidem spoliatoris laedentibus. Nam adeo vulgare erat crimen avaritiae, ut non impunitum modo, sed vix animadversum transiret. Quamquam id Sallustio praeter alios invidiosum fuisse verisimile est, utpote acerrimo alienorum flagitiorum insectatori; liberatusque sententia Caesaris, graviori librorum suorum iudicio damnabatur.

Sed ille vix poenae ignominiam absolutionis ignominia effugerat, quum Caesar, idibus martiis, anno 710, in senatu confossus est. Tanto destitutus praesidio Sallustius otio se penitus, et in perpetuum, abdidit. Eo tempore Historiam belli Iugurthini conscripsit; quod iam ante, dum Numidiae praeesset, animo destinaverat. Quod opus longe pulcherrimum Sallustii habetur, et ipso Catilina praestantius. Catilinam enim legendo, unius tantum et in uno loco initae atque oppressae coniurationis historiam legas. Coniuratio quidem illa in urbem omnium gentium reginam parabatur; locus ille, Roma. Sed Iugurthino in bello, et Romae quoque inter turbulentas populi conciones, et in Africae desertis inter armas et insignes varia Romanorum Afrorumque fortuna pugnas versaris; dumque in senatu publica maiestas auro venundatur, castra duos viros in patriae decus simul et perniciem educant. Scilicet in Numidia primum monstrati fatis Marius et Sylla.

Neque quidquam Sallustius omisit ut rerum gravitatem,

non ingenio solum, sed cura etiam assequeretur. Multa enim de Africae populorum originibus ex Numidicis libris collegit, quos rex Hiempsal in unum corpus redigi curaverat. Eodem ferme tempore longiorem Historiam, cui inscribebatur titulus, « Historia rerum in republica romana gestarum, » conscripsit: quo opere quidquid Catilinariam coniurationem inter et Iugurthinum bellum actum erat, continebatur. Sed mutilae tantum eius reliquiae et aliquot fragmenta supersunt, in quibus digna praecipue memoratu invenias quatuor orationes et duas epistolas, unam Pompeii ad senatum, alteram Mithridatis ad Arsacem. Istis adiutus fragmentis, magna ceteroquin doctrina instructus et mira praeditus ingenii sagacitate, vir nunquam satis laudandus *De Brosses*, res Romae septimo saeculo gestas perpetua, eaque accuratissima, narratione exsequutus est.

Iam reliquum vitae Sallustius magnas inter opes circumfusasque delicias traduxit; magnificentissimis aedibus in monte Quirinali aedificatis, ubi et saluberrimus aër, et pulcherrimus urbis patebat aspectus. Simul nobiles istos hortos conserendos curavit, quos iucundissimos in tota urbe veteres memoravere, et mortuo Sallustio habuerunt imperatores; sufficiente gentium omnium dominis ea sede, quae viri privati fuerat: tanta loci amplitudo, tantus ornatus! Itaque Sallustianis in hortis inventa sunt plurima et pretiosissima artium antiquarum monumenta, quae huc seu prioris heri seu Caesarum opes congesserant. Nec minor fuit Sallustio ruri quam in urbe magnificentia. Multa enim praedia et praesertim pulcherrimam villam emit, quam in oppido Tibure XII millibus ab Roma distante Caesar exstruxerat. Quae quidem tam effusae impensae non argumento sunt Sallustium cum summa innocentia et abstinentia provinciam Africam habuisse; praesertim si narrantibus credere fas est adolescentem eum omnia disperdidisse bona ita ut ne paternam quidem domum servaverit. Hoc enim ei acerbissimis verbis obiicit auctor, quicumque est, huius in Sallustium declamationis, quam sub Ciceronis nomine circumferunt.

Sallustius anno V. C. 718 mortuus est, quinquagesimum

annum agens, relicta uxore Terentia, quae deinde Messalae Corvino celeberrimo oratori nupsit, atque adeo tres maximi fere in illo saeculo ingenii viros habuit coniuges. [1] Eadem, memorandum longissimi aevi exemplum, quarto etiam marito Vibio Rufo superstes centum et septemdecim vitae annos exegisse fertur. Tacitus (Ann. III, 30 et passim,) Crispum Sallustium memorat, quem hic noster, sororis suae nepotem, in gentem suam nomenque adsciverat. Ille, « incolumi Maecenate proximus, mox praecipuus cui secreta imperatorum inniterentur », septimo Tiberiani principatus anno obiit.

Iam, ut ad nostrum redeamus, memoriam Sallustii fama sequuta est, ut praeclara de ingenio, ita de moribus turpis et ignominiosa. Et is quidem factiosus et turbarum avidus in tribunatu fuit: an vero tot inquinatus vitiis, tot probris coopertus, quot in eum ingerit Pseudo-Ciceronis declamatio? Id neque affirmare prorsus, neque negare ausim. Ea enim tunc temporis erat publicorum morum foeditas, ut si dempseris quod accusatorie dicentis oratio veritati addere solet, nihil illi exprobretur, quod non et multis aliis, quorum illaesa ad nos fama pervenit, iure potuerit exprobrari? Non igitur mirum adeo fuerit si, acta per luxum et inhonestas voluptates adolescentia, tamen aetate provectior acerbe castigaverit eadem audentes; non mirum si, spoliata, ut plerisque mos erat, provincia, ceteros provinciarum spoliatores iusta censura notaverit. Quippe, quum Africam vexaret, divitiarum avidum stimulabat occasio et certa impunitas; quum in legatorum avaritiam inveheretur, apud quiescentem a libidinibus animum valebat veri et recti conscientia. Nec id reticendum est, primum Sallustii famam laceravisse Lenaeum istum, ipsi infensum, de quo supra memoravimus; et quae dixerit ille, seu vera, seu falsa, faciliorem apud homines fidem invenisse; insita ingeniis humanis malitia, quae in eodem homine verba factis, utraque in pravum detorquens, opponere gaudet: hinc praeconceptam de Sallustio opinionem magis in dies

1. D. Hieronymus, lib. 1 adversus Iovinianum. Vide infra ultimum de Sallustio Testimonium.

ita invaluisse, ut nunc rem integro iudicio perpendere, nemini fere in mentem veniat. An hoc ei in aliquam etiam laudem vertetur, quod cum Catilina non coniuraverit, ardens iuventa, cupiditatibus flagrans, inopia perditus? Certe nulla defensio in eo praetermittenda est, in quem nullis probris abstinuerunt. Nobis vero, quibus id tantum de Sallustio superest, unde eum laudemus, satis sit, omissa vitae inquisitione, mirari quae scripsit, fugere quae damnavit, facere quae praecepit.

Pauca de Sallustiano scribendi genere dicemus; quid enim attinet toties audita decantare? Certiorem, quam nostra verba, fidem habebunt testimonia Veterum, quae infra subiungentur. Recentiores vero quamplurimi, inter quos eminent (ut de nostratibus tantum et classicis loquamur) *Rollin* et *LaHarpe*, nihil in aestimandis Sallustianae dictionis virtutibus praetermisisse videbantur; nisi vir exstitisset, quo tractante, aliquid trito dudum argumento novi nitoris accederet, *Dussault*, *Annales littér*. t. 3; quem adibit locum, quicumque rerum gravitatem verborum elegantiae coniunctam requirit.

Imitatorem Graecorum et praecipue Thucydidis et Demosthenis Sallustium aiunt. Id verum esse interdum agnoscemus; sed ita tamen ut eum ex suo depromere potius, quam ex alieno mutuari dixeris. Et in deperdita historia saepius e graeco fonte hausisse haud absurde coniicies; quum plura in Fragmentis imitationis vestigia, quam in toto Catilina et Iugurtha reperiantur. Conciones etiam, inter Fragmenta servatae, multo magis ad Thucydideam rationem, quam ceterae, accedunt. Nam quid pronius intellectu, quid ad verae concionis fidem accommodatius, quam quae Caesar et Cato in senatu, Memmius et Marius apud populum, agentes inducuntur? Quod quis dicat de Lepidi, Philippi, Licinii Macri orationibus? ubi multa occurrunt captu difficilia; totum vero genus (ut solet Thucydides) multo pressius et reconditius est, quam ut vulgi auribus aptum videatur.

Arguitur etiam nova et obsoleta verba usurpasse. Certe proprius illi color est, ac singularis forma et quasi vultus orationis. Sed eruditissimo Commentario egregie ostendit

Cortius, « latinitatem illam, quam olim pro Graeca, obsoleta, aspera, habere doctus fuerat, a Cicerone, Livio, Tacito etiam adhibitam esse. » Ceterum plura eiusmodi in Fragmentis, quam usquam alibi, occurrunt; et in Historiis praesertim *multa antiqui Catonis verba furatus* esse videtur Crispus. Quae ob furta si reprehendendus est, reprehendatur sane; dummodo meminisse nos non pigeat, testem locupletem Quintilianum satis se Livio tribuisse arbitrari, eum Sallustii laudibus aequando.

B. F.

DE SALLVSTIO

VETERVM SCRIPTORVM IVDICIA ET TESTIMONIA.

VELLEIVS PATERCVLVS, HIST. LIB. II.

Aemulus Thucydidis Sallustius.

IDEM.

Paene stulta est inhaerentium oculis ingeniorum enumeratio; inter quae maxime nostri aevi eminent, princeps carminum Virgilius Rabiriusque, et consequutus Sallustium Livius, Tibullusque et Naso, perfectissimi in forma operis, etc.

SENECA RHETOR, DECLAM. LIB. III.

Orationes Sallustii in honorem historiarum legantur.

IDEM, CONTROVERS. LIB. IX, DECLAM. I, ET CONTROVERS. IV, 24.

Thucydidis sententia est: Δειναὶ γὰρ αἱ εὐπραξίαι συγκρύψαι καὶ συσκιάσαι τὰ ἑκάστων ἁμαρτήματα. Sallustius: « Res secundae mire sunt vitiis obtentui. » Sic quum sit praecipua in Thucydide virtus brevitas, hac eum Sallustius vicit, et in suis eum castris cecidit. Nam in sententia graeca tam brevi, habes quae salvo sensu detrahas. Deme vel συγκρύψαι, vel συσκιάσαι, deme ἑκάστων, constabit sensus, etiamsi non aeque comptus, aeque tamen integer. At ex Sallustii sententia nihil demi sine detrimento sensus potest. Titus autem Livius tam iniquus Sallustio fuit, ut hanc ipsam sententiam et tanquam translatam, et corruptam dum transferretur, obiiceret Sallustio. Nec amore Thucydidis facit, ut illum praeferat; sed laudat quem non timet; et facilius putat a se posse Sal-

lustium vinci, si ante a Thucydide vincatur. (N. B. Quam Seneca Thucydidi tribuit sententiam, in Demosthene, Olynth. II, legitur, qui etiam, pro ἑκάστων ἁμαρτήματα, habet τοιαῦτα ὀνείδη).

MARTIALIS, LIB. XIV, 191.

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Crispus romana primus in historia.

QVINTILIANVS, II, 5.

Livius a pueris magis legendus quam Sallustius, et hic historiae maioris est auctor; ad quem tamen intelligendum iam profectu opus sit.

IDEM, III, 8.

Crispus Sallustius in bello Iugurthino et Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

IDEM, IV, 2.

Vitanda illa Sallustiana, quamquam in ipso virtutis locum obtinet, brevitas, et abruptum sermonis genus; quod otiosum fortasse lectorem minus fallit, audientem transvolat, nec dum repetatur exspectat. (Scilicet hoc non in historia vitandum esse, sed in oratoriis narrationibus docet Quintilianus).

IDEM, VIII, 3.

Nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur:

Et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinae conditor historiae.

IDEM, IX, 3.

Ex Graeco translata Sallustii plurima.

IDEM, X, 1.

Neque illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis

cogitationibus iudicem, et saepius ineruditum captanda nobis est; neque illa Livii lactea ubertas docebit satis eum, qui non speciem expositionis, sed fidem quaerit.

IDEM, IBIDEM.

At non historia cesserit Graecis; nec Thucydidi opponere Sallustium verear; nec indignetur Herodotus aequari sibi T. Livium, quum in narrando mirae iucunditatis clarissimique candoris, tum in concionibus, supra quam narrari potest, eloquentem; ita dicuntur omnia quum rebus, tum personis accommodata, sed affectus quidem, praecipue eos qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis; ideoque immortalem illam Sallustii velocitatem diversis virtutibus consequutus est; nam mihi egregie dixisse videtur Servilius Nonianus, pares eos magis quam similes.

IDEM, IBIDEM.

Attici praecisis conclusionibus obscuri Sallustium atque Thucydidem superant; tristes ac ieiuni Pollionem aemulantur; otiosi et supini, si quid modo longius circumduxerunt, iurant Ciceronem ita loquuturum fuisse.

IDEM, X, 3.

Sane manifestus est Sallustii ex ipso opere labor.

CORNELIVS TACITVS, ANN. III, 30.

Crispum equestri loco ortum C. Sallustius, rerum romanarum florentissimus auctor, sororis nepotem in nomen adscivit.

IVSTINVS, XXXVIII, 3.

Pompeius Trogus in Livio et Sallustio reprehendit, quod conciones directas..... operi suo interserendo historiae modum excesserint.

A. GELLIVS, NOCT. ATTIC. I, 15.

Sallustius novator verborum.

IDEM, III, 1.

Sallustius vel subtilissimus brevitatis artifex.

IDEM, IV, 15.

Elegantia orationis Sallustii verborumque facundia et novandi studium cum multa prorsus invidia fuit; multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere, pleraque et obtrectare; in quibus plura inscite aut maligne vellicant, nonnulla tamen videri possunt non indigna reprehensione.

IDEM, X, 20.

Sallustius quoque proprietatum in verbis retinentissimus, consuetudini concessit; et privilegium, quod de Cn. Pompeii reditu ferebatur, legem appellavit.

IDEM, XVII, 18.

M. Varro, in literis atque vita, fide homo multa et gravis, in libro quem inscripsit, *Pius aut de Pace*, C. Sallustium, scriptorem seriae illius et severae orationis, in quibus historia notiones censorias fieri atque exerceri videmus, in adulterio deprehensum ab Annio Milone, loris bene caesum dicit et, quum dedisset pecuniam, dimissum.

SVETONIVS, DE ILLVSTRIBVS GRAMMATICIS, X.

Asinius Pollio, in libro quo Sallustii scripta reprehendit, ut nimia priscorum verborum affectatione oblita, ita tradit: In eam rem adiutorium ei fecit maxime quidam Ateius Praetextatus, nobilis grammaticus latinus, declamantium deinde adiutor atque praeceptor, ad summam Philologus ab semet nominatus. . . . . Coluit postea familiarissime (sc. Ateius) Caium Sallustium et, eo defuncto, Asinium Pollionem; quos historiam componere aggressos, alterum breviario rerum omnium romanarum, ex quibus, quas vellet, eligeret, instruxit; alterum praeceptis de ratione dicendi. Quo magis miror Asinium Pollionem credidisse antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere Sallustio;

quum sibi sciat nil aliud suadere, quam ut noto civilique et proprio sermone utatur, vitetque maxime obscuritatem Sallustii et audaciam in translationibus.

IDEM, XV.

Lenaeus Pompeii Magni libertus . . . . . tanto amore erga patroni memoriam exstitit, ut Sallustium historicum, quod eum oris improbi [1] animo inverecundo scripsisset, acerbissima satira laceraverit, lastaurum et lurconem et nebulonem popinonemque appellans et vita scriptisque monstrosum; praeterea priscorum Catonisque verborum ineruditissimum furem.

MACROBIVS, SATVRN. II, 9.

Sallustius, gravissimus alienae luxuriae obiurgator et censor.

IDEM, V, I.

Quatuor sunt genera dicendi: copiosum, in quo Cicero dominatur; breve, in quo Sallustius regnat; siccum, quod Frontoni adscribitur; pingue et floridum, in quo Plinius Secundus quondam, et nunc, nullo veterum minor, noster Symmachus luxuriatur.

AVSONIVS, IN PROTREPTICO.

Vide Histor. Fragm. lib. I, nota 2.

SIDONIVS APOLLINARIS, IN PANEGYRI ANTHEMII AVGVSTI.

Qua Crispus brevitate placet, quo pondere Varro,
Quo genio Plautus, quo flumine Quintilianus,
Qua pompa Tacitus, nunquam sine laude loquendus.

APVLEIVS, IN APOLOGIA.

Neque Cato gravitatem requirit, neque Laelius levitatem, neque Gracchus impetum, nec Caesar calorem, nec Hortensius distributionem, nec Calvus argutias, nec parcimoniam Sallustius, nec opulentiam Cicero.

1. Vide Fragm. Incert. libr. pag. 420, ubi probare studuimus a Suetonio aut scriptum aut scribendum fuisse *oris probi*.

FESTVS AVIENVS, IN ORA MARITIMA.

Interrogasti, si tenes, Maeotici
Situs quis esset aequoris: Sallustium
Noram id dedisse, dicta et eius omnibus
Praeiudicatae auctoritatis ducier
Non abnuebam. Ad eius igitur inclytam
Descriptionem (qua locorum formulam
Imaginemque, expressor efficax styli
Et veritatis, pene in obtutus dedit
Lepore linguae) multa rerum iunximus.

S. AVGVSTINVS, DE CIVITATE DEI, I, 5.

Sallustius, nobilitatae veritatis historicus.

S. HIERONYMVS, LIB. I, ADVERSVS IOVINIANVM.

Cicero rogatus ab Hirtio, ut post repudium Terentiae, sororem eius duceret, omnino hoc facere supersedit, dicens non posse uxori se et philosophiae pariter operam dare. Illa interim coniunx egregia, et quae de fontibus Tullianis hauserat sapientiam, nupsit Sallustio inimico eius, et tertio Messalae Corvino, et quasi per quosdam gradus eloquentiae devoluta est.

NOTITIA LITTERARIA
DE
C. CRISPO SALLVSTIO

EX IO. ALB. FABRICII BIBLIOTHECA LATINA A IO. AVG. ERNESTI AVCTIVS EDITA TOM. I, LIB. I, C. 9.

C. Crispus Sallustius [1] natus Kal. Octobr. an. V. C. 668, secundum fastos Idat. Amiterni, oppido Sabinorum, ab Appio censore an. 704, senatu eiectus, [2] a Caesare dictatore senatoriae dignitati restitutus [3] evectusque ad praeturam, et praefectus (sive potius, expilator) [4] Numidiae, Iuba victo et occiso: [5] vitae ipse profligatae, [6] quantumvis in scriptis veritatis

1. Alius Sallustius Crispus, nostri sororis filius, inventor aeris, quod ab eo Sallustianum est appellatum. Plin. XXXIV, 2. Ad hunc Horat. lib. II, oda 2. Vide et Lips. ad I. Taciti Annal. num. 35. Fuit praeterea Crispus quidam Sallustius, qui Apuleii Milesiarum libros et Apologeticum recensuit, ut notatum est in antiquo cod. Florent. De aliis Sallustiis vide si placet Suidam et Onomastic. Glandorpii. A Sallustio ludimagistro additam literam K legas in Vincentii Bellovacens. Speculo doctrinali, lib. II, cap. 8. Inter rec. Medicos clarus est *Sallustius Salvianus*, cuius libri III varr. lectt. de re medica prodierunt Romae anno 1588, 8, ut alia eius scripta praeteream.

2. Dio, lib. XL, pag. 150.

3. Adi Hanck. de romanar. rer. scriptoribus, lib. I, cap. 6; quod est de Sallustii vita, et Io. Nic. Funccium de aetate virili linguae lat. parte II, pag. 181 sq. Sallustii effigiem e numo reginae Christinae habes in tom. III. Thes. antiquitt. Graecar. Gronoviani, litera *ddd*.

4. Dio Cass. lib. XLIII, pag. 217.

5. Appian. II civilium bellorum, pag. 490.

6. Scholiast. vetus Horatii ad verba, lib. I, sat. 2, vers. 41, ille flagellis. *Hoc de C. Crispo Sallustio dicitur, qui deprehensus ab Ann. Milone in adulterio cum uxore Fausta, Sullae filia, flagellis caesus esse dicitur, ut refert Asconius in eius* (Milonis) *vita*. Adde Gellium, XVII, 18; Suetonium de Grammatic. cap. 15; et Lactant. II, 12.

studiosus et alienorum vitiorum, Catonis ac Thucydidis exemplo,[1] acerbissimus insectator, obiit quadriennio ante pugnam actiacam, quae commissa est anno Vrbis 723, ante Chr. 31. Numum ornatum Sallustii capite imberbi edidit primum Fulvius Vrsinus cum inscriptione *Salustius Autor*. Annotat porro Io. Faber, numum illum fuisse contorniatum, *autoris* vero vocabulum aliter accipi quam ab ipso Sallustio, qui c. 3. Catil. auctorem rerum a scriptore distinguit. Inscriptiones etiam antiquiores et aetati Sallustii vicinae apud eundem Vrsinum p. 90, sicut et Quintiliani et Marciani Capellae codices, et Horatii, nomen illud non cum simplici, sed geminata litera LL efferunt:[2] unde concludit Faber, illum numum diu post Sallustii aetatem cusum fuisse, et fortasse tum, quum aliorum quoque ill. virorum numi eadem forma sunt percussi. Constat autem, eiuscemodi numos, quibus memoria veterum clarorum virorum conservaretur, coepisse cudi post Constantinum M. et maxime sub Honorio. Dolebat Gisbertus Cuperus, non proditam ab Vrsino partem numi aversam, nisi nudam fortasse reperit. Etiam Car. Patinus edidit numum, in quo circa caput viri, sed quod male barbatum pro nudo exhibet, legitur *Salustius Autor*. Illum vero neutiquam referendum putat ad scriptorem belli Iugurth., sed pertinere ad Sallustium, qui cum Leontio consul fuit an. V. C. 1096, Chr. 344, imperantibus Constantino Iuniore, Constantio et Constante, qui consul certe a Zarabella Sallustius autor cognominatur. In aversa parte tres viri togati, e quibus medius manu tenet aedificium, sive, ut Sigebert. Havercampius (qui eundem numum offert in libro de numis contorniatis pag. 149), hydraulicum organon, ad oram adscriptis verbis: PETRONI PLACEAS. Quam Vrsinus quoque adiunxit numi faciem tres figurae decorant, sed feminarum, et verba MONE......GEAS. Apud Paulum vero Pedrusium, t. V, p. 36, in aversa parte conspicitur figura hominis sedentis, viri, non feminae: unde nec Numidiam, nec cum Pedrusio, p. 39, historiam ab illa denotari

1. Thucydidis aemulum vocat Velleius, II, 36.
2. In Plutarchi, Dion., Stephani Byz. Suidae et aliorum Graecor. libris Σαλούστιος.

crediderim. Similis plane figura in numo Alexandri Severi, id. p. 286, ubi iterum historiam Pedrusius vult intelligi parum verisimiliter. Fuit et Crispus Sallustius iunior rhetor, de quo intelligendum, quod in priscis Taciti et Apulei codicibus florentinis aiunt reperiri: *Ego Crispus Sallustius legi et emendavi Romae foelix, Olybrio et Probino coss. in foro Martis controversias declamans oratori Endelechio.* Non plane intelligo, quid haec verba sibi velint, nec quo tempore Olybrius cum Probino consulatum gesserit: licet Olybrium consulem fuisse constet an. C. 526, ante Mavortium, quem in emendando Horatio Felix[1] orator urbis Romae adiuvit. Alii Q. Sallustius Hermes et Q. Sallustius Felix in vet. epithaphio ap. Montfauc. Antiquitatis explicatae Tom. V, supplementi pag. 65, tab. XXVIII et XXIX. De Sallustio vet. historico conferre licebit Dan. Guil. Molleri dissertationem editam Altdorfii 1684, et orat. Christ. Coleri, Norimb. 1598, 8. Vitam scriptam a Ioan. Clerico et in Wassii edit. obviam servavit in Sallust. suo Caietan. Vulpius: etiam Thyvonus translatam gallicae suae adiunxit versioni, sed additis animadversionibus, Sallustii famam defendentibus. Citatur Sall. a Graeco scriptore Io. Antiocheno in excerptis Peirescianis p. 793: Καὶ Σαλλούστιος ὁ Ρωμαῖος συγγραφεὺς ἔφη καλοῖς αὐτὸν (τὸν Σύλλαν) ἐγχειρήμασι κάκιστον ἐπενηνοχέναι τὸ τέλος. Codicem Ms. Sall. repertum in caenobio Benedictinorum Martisburgensi Io. Rivius utendum se accepisse testatus est a G. Fabricio. Msti sui cod. qui Reinesii olim fuit, meminit Conrad. Sam. Schurzfleisch. praefat. ad orthogr. lat. Quatuor codd. Mss. Sallust. Tegnagelius in biblioth. Caesarea; duodecim Mediceos laudat Norisius in Cenotaphiis Pisanis, pag. 463, ternos etiam nuper habebat bibl. Rostgaardiana, p. 464. Habeo et ipse binos Sall. codd. non contemnendos, scriptos in membrana, atque in his unum antiquissimum. Ambo nactus sum e bibl. V. C. Marquardi Gudii. Ex eadem ad me pervenerunt quoque[2] lectiones duorum codd. mem-

1. Vid. Pet. Relandi fastos consulares, pag. 696.

2. Tres hosce codd. anno 1722 libenter misi ad Gottl. Cortium; qui illis usus est ad praeclaram suam edit. Sallustii adornandam.

branaceorum Cathedralis eccles. Remensis, quas enotavit idem vir doctissimus, testatus priorem forma oblongiore, ut quartam paulo excederet, scriptum anno MCLXVIII, indictione prima. Librarius nomen suum prodidit his verbis: *Omnes qui lecturi estis, orate pro Matthaeum scriptorem, ut Deum semper habeat propitiatorem.* Alter membranaceus in quarto, annorum amplius septingentorum. Omnino nullius alius scriptoris veteris tot codd. scripti exstant, quam Sallustii, et auctoris librorum ad Herennium: unde patet, eos libros a multis lectos esse, ut opinor, propter brevitatem et acumen orationis et πάθος: sed ea frequentia exemplarium peperit multitudinem mendarum, glossarum, interpolationum, quae et in edd. primis reperiuntur. Laudat Quintil. X, 1, pag. 886, *Sallustianam brevitatem*, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas possit esse perfectius: et pag. 914, *immortalem Sallustii velocitatem*, quam diversis virtutibus Livius sit assequutus: tamen Conciones a Crispo frequentiores longioresque, atque, ut ipsi quidem videtur, insipidiores historiae inspersas moleste fert V. C. Nic. Hieron. Gundlingius praefat. ad Nic. Burgundi hist. belgicam. Fuit hoc ab aliis etiam reprehensum, sicut notum illud Senecae patris praef. lib. III controvers. *Ciceronem eloquentia sua in carminibus suis destituit: orationes Sallustii in honorem historiarum leguntur.* Sed notum itidem est, quid excusando illi mori eloquentiam in historia ostentandi, lectoremque delectandi vel morandi, ab aliis responsum fuerit. Sane licebit properanti tetrico et fastidioso lectori illas orationes veluti scopulos praeternavigare, dum interim alii, quibus lectu dignae et insignium documentorum plenae videntur, ex iisdem voluptatem capere et fructum permiserint.

Exstant Thucydidea gravitate et acuta brevitate stili, Catonianaeque [1] colore orationis ab *nobilissimo* hoc *historico* [2] descripta:

1. Vet. epigramma ap. Quintil. VIII, 3: *Et verba antiqui multum furate Catonis, Crispe, Iugurthinae conditor historiae.*

2. Augustin. Ep. V, ad Marcell. cap. 16, edit. novae. T. II, Ep. 138.

1. *Bellum Iugurthinum*, contra Iugurtham Numidiae regem anno Vrbis 643 sq. gestum, de quo consulendi sunt viri docti ad Flor. III, 1, ubi in editione Graeviana Iug. quoque imaginem in numo Sullae contemplari poteris. Ex libris punicis *Hiempsalis* nonnulla de situ Africae tradit Sallustius belli Iug. cap. 17 sq. Orationem ex cap. 10, qua Micipsa filios ad pacem et concordiam hortatur, Severus imp. morti vicinus commendavit Bassiano filio suo natu maiori, ap. Spartianum c. XXI.

2. *Bellum Catilinarium*, sive *de coniuratione Catilinae*, liber, quae incidit in an. V. 691, quo Cicero consul fuit. Hunc librum, quem separatim cum comment. suo edidit *Theodorus I. F. Graswinkelius* Lugd. Bat. 1642, 12, prius scripsisse Sallustius videtur; sed Iugurthinum, quia prius gestum est, praemittere placuit.

3. E *sex libris Historiarum*[1] populi romani, a morte Sullae, quae contigit M. Lepido et Q. Catulo coss. anno V. 676, usque ad Catilinae coniurationem, *fragmenta* collecta a *Lud. Carrione* in sua Sall. edit. et ab *Ant. Riccobono* ad calcem libri de historia, Venet. 1568, 8, et Basil. 1579, 8, p. 163-216, et ab Aldo Manutio, Pauli F. Sed Carrionis praestat industria, quam fere editores operum Sall. sequuntur. Isaac Vossius epist. ad Nic. Heinsium data a. 1651, Holm. d. 12 Iul. *Hoc ipso die, quo haec scribo, incidi in duo folia stupendae antiquitatis: quae postquam diligentius adspexi, statim conieci esse fragmenta deperditarum Sall. historiarum. Continent illa bellum servile Crixi et Spartaci.* Ob hoc potissimum opus, Lucullo inscriptum, Sallustius Martiali XIV, 191, audit *Romana primus in historia.* Reperiuntur fragmenta et in ed. Cortii.

4. *Duae orationes* (sive *epistolae* potius) *de Rep. ordinanda* ad Caesarem missae, quum in Hispanias proficisceretur contra Petreium et Afranium, victo Cn. Pompeio. Has Sallustii esse Lipsius lib. I Var. lect. c. 8, dubitavit, citra magnam causam negavit Carrio; ceterum tam de Sall. meri-

1. Male alii libros XI, vel IX, computant.

tus haud male, quam non bene Iul. Pompon. Laetus. Quidquid enim ferme adversus codd. fidem in Sall. immutatum est, id Pomponio huic tribui debere notat Vossius de Hist. latinis, lib. III, pag. 615. Duas hasce orat. separatim notis illustravit *Christoph. Colerus*, Ambergae, 1599, 8, *Io. Loccenius*, Lips. 1673, 8, et cum oration. in *Cicer.* Ciceronisque responsoria gallice vertit Petr. Saliat, Paris. 1537, 8, ap. Sim. Colinaeum. Hanc in Cicer. quam cum declamatione in Catil. Porcio Latroni vel Vibio Crispo alii tribuunt (conf. Pet. Victorium XV, 3, Var. lect. et Io. Sichardum in Quint. V, 13, p. 474), ad Sall. auctorem ex Quintil. IV, 1, Institut. Orator. refert Paulus Colomesius. Eidem sine controversia tribuunt Sanctius, et ad eius Minervam p. 387 Perizonius.

5. *Declamatio in Catil.* et alia *in Cic.* Porcii Latronis potius, aut Vibii Crispi, vel alterius non insulsi rhetoris antiqui, quam Sall. esse creditur a viris doctis. Vide Lips. Orat. VII, Voss. lib. III, de vitiis sermonis c. VI. In cod. Ms. Vlm. Raymundi de Kraft exstat hoc titulo: *Sallustii in Ciceronem controversia et huius in illum.* Minime tam despicabilis, quam Carrioni videtur, qui ineptissimum sophistam vocat, etsi tam antiquus non est, quam videri cupit iudice Barthio XXXIV, 16 Adversar. Veterem interpretem in Sall. Catilinariam ex membranis Paul. Stephani, laudat Goldastus notis ad Eginhard. p. 175.

Sallustii historias e vett. gramm. illustraverant *Asper* et *Statilius Maximus*, laudati a Charisio. Historiar. pariter libros et bellor. Iug. et Catil. (ita enim intelligo vocab. βελλῶν) *graece* interpretatus est Zenobius, Suida teste. Sed haec omnia hodie desiderantur, perinde ut Asinii Pollionis liber, quo Sallustii scripta, ut nimis priscorum verborum affectatione oblita, reprehendit, teste Suet. in Gramm. c. 20, *Iunium Maximum* Sallustii historias in *compendium* misisse, innuit Statius IV, 4 Silvar. Graeca Sallustii versione usus est Stephanus Byz. in ἄξιλις.[1]

1. His adde: *Turcii Rufi Aproniani* notas ex antiq. lib. scripto insertas notis in Sallust. *Angeli Mariae Peverati* separatim editis Ferrar. 1731, 4.

Anglice Sallustium vertit Elisabetha, Angliae regina, teste Guil. Cambdeno, et in praef. ad opera regis Iacobi I Richardo Montacutio. *Gallice* Io. Balduinus, Paris 1617, in-4°, post Ambrosium Giraldum, Paris 1539, in-8°, et Petrum Maegretum, ibid. in-fol., et Lugd. 1556, in-12. Ne dicam de orationibus ad Caesarem et adversus Cicer. quas interpretatus est Petrus Saliat, Paris. 1537, in-8°, et Stephan. Leblanc, ibid. 1545, in-12. Crucimannii bibliotheca gallica *gallicos* Sallustii interpretes memorat Andream Bovivum, Antonium Divinum, et p. 295, Ludovicum Maegretum. Io. Bauduin sive Balduini gallica interpretatio prodit etiam Paris. 1629, in-4°, 1663, in-12. Exstant et recentiores Sallustii versiones gallicae plures, una Teilii, altera Iacobi Cassagnesii Academiae regiae Gallicae socii, Paris 1675, in-12, et tertia saepius iam excusa, abbatis Massoni, Paris. 1716, in-12, 1720 et 1724 recognita. Vide Ephemerides parisienses a. 1716, mense Iunio, p. 670, et Memorias Trevoltinas, a. 1717, p. 665, a. 1724, p. 952. Quarta abbatis Vergerii cum notis recusa a. 1727. Journal des savans, a. 1724, p. 360. Denique novissima, eaque melior Thyvonis Abbatis, Paris. 1730, in-12, duobus Voll. et Amstelod. cum notis et vita sive apologia Sallustii dissertationibusque de agricultura, venatione etc. nec non Sallustii fragmentis et duabus politicis sive de rep. ordinanda ad Caesarem epistolis. Eruditus auctor huius versionis etiam latinum Sallustium notis illustratum iubet a se exspectare. Versiones *germanicae* Wilhelmi de Chalcum Lohausenii, Bremae 1629, in-4°, cum notis; altera, Balthasaris Kindermanni, Witeb. 1662, in-8°; tertia Danielis Albini, Hamb. 1663, in-8°; quarta Casparis Gottschlingii, additis notis, Halae Sax. 1719, in-12. *Belgice*, Roterd. 1657, in 12. *Hispanice*, Emmanuel Sveiro, Antwerp. 1554, in-8°, et 1615, in-4°. *Italice*, Augustinus Ortica, Venet. 1518, 1523 et 1545, in-8°; Io. Bernardinus Bonifacius Marchio de Oria, Florent. 1550, in-8°; Laelius Caranus, eodem anno Florent. in-8°. *Graece* etiam Sallustium vertisse et Celsum traditur eruditus vir Benedictus Averanius Florentinus in vita praemissa eius operibus, Florent. 1717, in-fol.

ELENCHVS

PRAECIPVARVM SALLVSTII EDITIONVM

OMISSIS GALLICIS OBSERVATIONIBVS,

quas Cl. Barbier *titulis interseruit.*

1470. *Venetiis*, *Vindelinus Spirensis*, in-fol.
C. Crispi Sallustii coniuratio Catilinae et bellum Iugurthinum. (prima et rarissima editio).
1470 *circiter, sine loco et anno.* in-4°.
Caii Crispi Sallustii de Lucii Catilina coniuratione liber. — Eiusdem de Bello Iugurthino contra populum romanum liber.
1470 *circiter*. Sallustius, in-fol.
1507. *Venetiis in aedibus Aldi et And. Asulani soc.* in-8°.
Sallustius, de coniuratione Catilinae, de bello Iugurthino, oratio contra M. T. Ciceronem, M. T. Ciceronis oratio contra C. Crispum Sallustium.
1537 *circiter. Parisiis, ex typographia Petri Vidovaei*; in-8°.
C. Crispi Sallustii de L. Sergii Catilinae coniuratione et bello Iugurthino historiae, cum reliquis orationibus: his accesserunt Philippi Melancthonis (et Iac. Bononiensis) adnotationes. Praeterea flosculorum Sallustianorum, ac rerum notatu dignarum index.
1634. *Lugd. Batav. ex officina Elzeviriana.* in-12.
Sallustius cum veterum historicorum fragmentis.
1653. *Roterodami*, in-8°.
Sallustius cum notis Iohannis Min-Ellii.
1674. *Parisiis*, *Leonard*, in-4°.

Sallustii quae exstant in usum Delphini; diligenter recensuit et notas addidit Daniel Crispinus.

1690. *Amstelodami*, in-8°.

Sallustii quae exstant cum notis Variorum. Accedunt huic editioni Iani Melleri Palmerii spicilegia in eundem auctorem.

1710. *Cantabrigiae*, *typis academicis*, in-4°.

C. Crispi Sallustii quae exstant, cum notis *integris* Glareani, Rivii, etc. et selectis Castilionaei, C. et A. Popmarum, Palmerii, etc. recensuit, notas perpetuas et indices adiecit Iosephus Wasse, collegii regin. apud Cantabrigienses socius; praemittitur Sallustii vita, auctore Iohanne Clerico.

1713. *Londini*, *Tonson* in-12.

Sallustii quae exstant, cum indice (edente Mich. Maittaire).

1718. *Rhotomag. apud Nic. Lallemant*, in-12.

C. Sallustii Crispi opera, cum notis selectissimis Variorum (curante Nic. Lallemant).

1722. *Paduae*, *Comino*, in-8°.

Sallustii quae exstant; accedunt Iulius Exsuperantius, Porcius Latro et fragmenta historicorum veterum (edente Gaëtano Volpi).

1724. *Lipsiae*, *apud Io. Frid. Gleditschii filium*, 2 vol. in-4°.

C. Crispi Sallustii quae exstant, recensuit diligentissime et adnotationibus illustravit Gottlieb. Cortius. Accedunt fragmenta Veterum historicorum, Constantius Felicius Durantinus de coniuratione Catilinae, et index necessarius.

1729. *Parisiis*, *apud Ioan. Desaint*, in-12.

C. Crispi Sallustii opera quae exstant, ad usum scholarum Vniversitatis Parisiensis.

1737. *Venetiis*, *Pasquali*, *in-4°*.

Sallustii quae exstant, ex recensione et cum annotationibus Gottl. Cortii; accedit Constantius Felicius de coniuratione Catilinae.

1739 vel 1744. *Edinburgi, Guillelmus Ged, aurifaber Edinensis, non typis mobilibus, ut vulgo fieri solet, sed tabellis seu laminis excudebat.*

C. Crispi Sallustii belli Catilinarii et Iugurthini historiae.

1742. *Amstelodami*, 2 *vol.* in-4°.

Sallustii opera, cum notis Variorum, accedunt Iul. Exsuperantius et Porcius Latro, cura Sigeb. Havercampi.

1744. *Lutet. Parisiorum, David*, in-12.

Sallustii opera, ex recensione Stephan.-Andr. Philippe.

1761. *Parisiis, Barbou*, in-12.

Sallustii opera (ex recensione Natalis-Francisci De Wailly).

1773. *Birminghamiae, ex typis Ioan. Baskerville*, in-4°.

Sallustius et L. An. Florus.

1778. *Norimbergae*, in-8°.

Sallustii bellum Catilinarium et Iugurthinum, ex recensione Cortii, cum praefatione Harlesii, qui textui subdidit lectiones varr. 2 codd. Tegernseensis et Erlangensis.

1779. *Biponti*, in-8°.

C. Crispi Sallustii opera, novissime recognita, emendata et illustrata. Praemittuntur vita a Io. Clerico scripta, et notitia litteraria, studiis societatis Bipontinae.

1789. *Londini, Payne*, in-8°.

Sallustii opera omnia, excusa ad editionem Cortii cum editione Sigeb. Havercamp. et Gab. Antonii collatam (curante Henrico Homer).

1790. *Berolini*, in-8°.

C. Crispus Sallustius. Accedunt recensio novissimae versionis hispanicae, examen variarum lectionum, interpretatio locorum, index latinitatis (curante S. V. Tellero).

1796. *Parisiis, Renouard*, 3 vol. in-18.

C. Crispi Sallustii opera cum M. T. Ciceronis et P. Latronis orationibus in Catilinam.

1799. *Lubecae*, in-8°.

C. Sallustii Crispi bellum Catilinarium ad exemplar S.

V. Telleri, edidit, notisque maximam partem suis illustravit M. Henricus Kunhardt Ph. D. Gymnasii Lubec. subrector, etc.

1799. *Parmae*, *Bodoni*, 2 vol. gr. in-4°.

Sallustii opera.

1807. *Francofurti ad Moenum apud Varrentrap. et Wenner.* 1 vol. in-12.

C. Crispi Sallustii bellum Catilinarium et Iugurthinum, variantibus et notis illustravit A. Winding. Brorson, M. Conrector scholae illustris Herlovianae.

1811. *Schneeberg.* in-8°.

C. Crispi Sallustii historiarum lib. III fragmentum cum quinque aliis in Bibliotheca Parisiensi olim repertum; edidit I. Theop. Kreyssig.

1812. *Lipsiae*, in-8°.

C. Crispi Sallustii opera, exceptis fragmentis, omnia edidit et prooemio quadripartito, argumentisque capitum praemissis, eam quae in scholis legi solet partem notis illustravit M. Henr. Kunhardt. Gymn. Lubec. prof.

1820. *Londini*, *curante et imprimente A. I. Valpy*, 2 vol. in-8°.

C. Crispi Sallustii opera omnia, ex editione Gottlieb Cortii, cum notis et interpretatione in usum Delphini, variis lectionibus, notis Variorum, notitia litteraria, recensu editionum et codicum et indicibus locupletissimis accurate recensita.

VERSIONES ITALICAE.

1518. *In Vinegia*, *per Bernardino Vinitiano de' Vitali*, in-4°.

Sallustio con alcune altre belle cose volgarizzate per Agostino Ortica della Porta, Genovese.

1550. *In Firenza*, *per Lorenzo Torrentino*, in-8°.

L' historia di C. Crispo Sallustio, nuovamente per Lelio Carani tradotta. (*vel ex hoc titulo corrigi potuit Laelii Carani nomen in edit. Parisiensi*, *pag. XL fere in*

fine; male namque exaratum est Laetius Cavanus. *At similia fortasse nobis obiici possunt. Ergo indulgeamus.* Typ.)

1763. *Napoli*, in-4°.

La congiura di Catilina, tradotta da Sallustio, dal marchese Francesco-Eugenio Di Guasco, con note.

1790. *Firenze*, *Iacopo Grazioli*, in-8°.

Di C. Crispo Sallustio, della congiura Catilinaria e della guerra Giugurtina, libri due, volgarizzati da frate Bartolomeo da S. Concordio, dell' ordine de' Predicatori, scrittore dell' aureo secolo XIV, ora per la prima volta stampati.

1806. *Brescia*, 3 vol. in-8°.

Opere di Sallustio in italiano recate dall' abbate Bartolomeo Nardini, col testo a fronte.

1810. *Fiorenze*, in-8°.

Sallustio tradotto in italiano da Vittorio Alfieri da Asti.

BELLVM CATILINARIVM

C. CRISPI SALLVSTII
CATILINA

SINGVLORVM CAPITVM

ARGVMENTA

I. Prooemium. Decet homines gloriam quaerere, sed ingenii potius quam corporis viribus.

II. Et in bello et in aliis omnibus, virtus animi plurimum potest; iique vere non vivunt, qui voluptatem, neglectis bonis artibus, sectantur.

III. Pulchrum est et bene facere reipublicae, et egregia aliorum facta scribere. Et ipse quidem Sallustius initio ad res gerendas se contulit.

IV. Mox periculis molestiisque a rerum tractatione absterritus, statuit res gestas populi romani maxime memorabiles scribere. Initium facit a coniuratione Catilinae. (Hic finis est prooemii).

V. Catilinae indoles; pessima quidem, sed peior etiam propter corruptos civitatis mores.

VI. Origo et initia urbis Romae. Ea primo reges habuit. Deinde, regio imperio in superbiam dominationemque converso, annuos binosque magistratus sibi fecere.

VII. Recuperata libertate ad grandia certatim eriguntur animi, moxque civitas in immensum crescit.

VIII. Reddit rationem obiter, cur Graecorum facta magis tamen celebrentur quam Romanorum.

IX. Ad propositum redit, optimosque priscorum Romanorum mores delineat.

X. Sed Carthagine subacta, primo pecuniae et imperii cupido, deinde cetera vitia, quasi pestilentia, invasere.

XI. Primo tamen ambitione magis quam avaritia laborabant; sed post Syllae victoriam, nullus modus divitiarum cupiditati et rapinis fuit.

XII-XIII. Describuntur vitia quae, ubi primum honos divitiis haberi coepit, civitatis speciem foedum in modum deformaverunt.

Sic confirmatur quod in cap. V dictum est *Civitatem ex pulcherruma pessumam ac flagitiosissumam factam esse.*

XIV. In tam corrupta civitate, corruptissimus quisque Catilinae familiaris erat. Ipse adolescentes omnibus corruptelarum illecebris sibi devinciebat.

XV. Digressio de primis Catilinae facinoribus. Is mortem filio suo intulisse creditur.

XVI. Iuventutem edocendo mala facinora, sibi socios parat ad opprimendam rempublicam.

XVII. Catilina socios convocat. Eorum nomina.

XVIII. Narratur per digressionem prior coniuratio, in qua Catilina, cum Autronio et Pisone, de consulibus in Capitolio trucidandis deliberaverat.

XIX. Piso quaestor in Hispaniam citeriorem missus in ipso itinere a barbaris interficitur.

XX. Ad secundam coniurationem revertitur Sallustius, et inde repetit, ubi substiterat in fine capitis XVII. Catilina convocatos socios alloquitur.

XXI. Interrogatus a coniuratis quae praemia belli futura sint, summa quaeque pollicetur, eosque confirmatis animis dimittit.

XXII. Catilina socios iureiurando adigit, quod eum infando quodam ritu confirmasse quidam dictitant.

XXIII. Q. Curius coniurationem Fulviae detegit. Evulgata re, Ciceroni consulatus mandatur.

XXIV. Creatis consulibus Cicerone et Antonio, Catilina bel-

lum parat, compluresque, etiam mulieres, in coniurationem adsciscit.

XXV. Sempronia coniurationis socia. Eius indoles.

XXVI. Catilina petit consulatum in annum sequentem (V. C. 692), struitque insidias Ciceroni consuli. Quum utraque res irrita fuisset, constituit bellum facere.

XXVII. Catilina audaciae suae satellites in diversas Italiae regiones dimittit. Coniurationis socios apud Laecam noctu convocat, consiliumque necandi. Ciceronis aperit.

XXVIII. Duo coniurati Ciceronem interficere tentant, sed frustra. Manlii in Etruria molitiones.

XXIX. Res per Ciceronem ad senatum refertur, qui periculi depellendi causa summam consulibus potestatem permittit.

XXX. Romae nuntiatur arma cepisse Manlium. Copiae in Apuliam agrumque Picenum mittuntur. Proponuntur praemia iis qui de coniuratione indicaturi essent.

XXXI. Ingens Romae pavor ac trepidatio. Catilina in senatum venit, ubi a Tullio vehementi oratione castigatur.

XXXII. Vrbe egressus Catilina in Manliana castra proficiscitur, relictis Romae Cethego Lentuloque et ceteris, qui caedem et incendia pararent.

XXXIII. Epistola Manlii ad Q. Marcium regem.

XXXIV. Respondet Marcius. Catilina falso nuntiat se Massiliam in exsilium proficisci.

XXXV. Epistola Catilinae ad Q. Catulum.

XXXVI. Catilina et Manlius hostes a senatu iudicati. Simul, quae ad reipublicae defensionem pertinent, praeparantur.

XXXVII. Explanantur causae, cur tam multi omnium ordinum cives Catilinae consilia probarent.

XXXVIII. Narratur quomodo sopita diu inter ordines discordiae flamma, rursus excitata fuerit.

XXXIX. Quamquam data Pompeio potestas plebis opes imminuerat, res tamen in certamen revocatur Catilinae coniuratione.

Fulvius a parente necatus, ne Catilinae se socium adiungeret.

XL. Lentulus Allobrogum legatos per Vmbrenum sollicitat, eisque coniurationem patefacit.

XLI. Allobroges rem Fabio Sangae aperiunt.

XLII. Galliam Italiamque perturbant ii quos Catilina dimiserat.

XLIII. Coniurati Romae consilium capiunt Ciceronem opprimendi, urbem incendendi, erumpendique ad Catilinam.

XLIV. Allobroges a coniuratis iusiurandum scriptum accipiunt. Epistola Lentuli ad Catilinam T. Vulturcio commissa.

XLV. Vulturcius et Allobroges in ponte Milvio deprehenduntur.

XLVI. Consul principes coniurationis in aedem Concordiae venire iubet, eoque advocato senatu, Vulturcium et legatos introducit.

XLVII. Senatus, patefactis omnibus, iubet principes coniurationis in custodiis haberi.

XLVIII. Plebs Ciceronem laudibus extollit. Novus coniurationis index L. Tarquinius M. Crassum inter coniuratos nominat.

XLIX. Catulus et Piso frustra dant operam, ut Caesar inter coniuratos nominetur.

L. Molitiones fiunt in urbe ad eripiendos e custodiis coniuratos. Cicero consulit senatum quid de iis fieri placeat.

LI. Oratio C. Iulii Caesaris.

LII. Oratio M. Porcii Catonis.

LIII. Senatus decretum fit in sententiam Catonis. Digressio: Paucorum civium virtute in tantum crevisse rem romanam; Catonem vero et Caesarem illius aetatis hominibus virtute multo praestitisse.

LIV. Catonis et Caesaris indoles.

LV. De Lentulo, Cethego, Statilio, Gabinio et Coepario in carcere supplicium sumitur.

LVI. Interim Catilina pugnam detrectabat, sperans faciliorem sibi victoriam fore, si Romae omnia prospere cessissent coniuratis.

LVII. Audito tristi rerum eventu, in Galliam fugere parat. Montibus vero et copiis Antonii Metellique inclusus statuit quamprimum confligere.

LVIII. Oratio Catilinae ad milites suos.

LIX. Catilina et Petreius Antonii legatus suam quisque aciem instruunt.

LX. In proelio Catilina fortiter dimicans confoditur.

LXI. Cernere fuit post proelium quanta fuisset Catilinae militum audacia, omnibus adverso pectore vulneratis. Multos quoque milites amisit populi romani exercitus.

C. C. SALLVSTII
BELLVM CATILINARIVM
SIVE
DE CONIVRATIONE CATILINAE

I.[1]

Omnis homines,[2] qui sese student[3] praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet vitam silentio ne 7

Cap. I. 1. In quatuor primis capit. exponit Sallustius, qua ratione ad scribendas historias impulsus fuerit: scilicet hominem decet aliquam sui memoriam relinquere; quod quidem certius rectiusque fit ingenii quam corporis vires exercendo. Porro vel res gerere, vel ab aliis gestas scribere, utrumque et ingenii opus est, et gloriam affert. Quum vero et ipse olim publica munera obierit, iam molestiis absterritus, otium suum ad perscribendas res gestas populi romani conferre statuit. His autem omnibus multa interserit sapientissime quidem excogitata et egregie dicta, sed quae non huic magis quam alii cuilibet historiae cohaerent. Itaque dicit Quintilianus III, 8: « Crispus Sallustius in bello Iugurthino et Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est. » Quae res utcumque sit, nos felicem culpam, si culpa est, iudicemus, ex qua nobis tam praeclara legere contingat.

2. *Omnis homines*, pro *omnes homines*. *i* pro *e* vulgo usurpat in accusativo plurali tertiae declinationis antiquitatis amator Sallustius. Hoc *i* natum est e diphthongo *ei*. Imo per diphth. scribi vult Terentianus *omneis*, ad pluralium graecorum imitationem. Priscianus, lib. VII: « Omnium quae tam nominativum quam genitivum similem habent, eorum accusativus raro in *es*, frequenter in *is*, solet terminari, ut *hic et haec* OMNIS, *huius* OMNIS, *hos et has* OMNIS. Sall. Cat.: *Omnis homines qui sese student*. Terentius in Andria: *Omnis nos gaudere*. » Quae tamen aliquanto latius patet regula. Nam Virgilius, teste Gellio XIII, 20, « diversis in locis *urbes* et *urbis* dixit, arbitrio consilioque usus auris. Georg. 1, 25: URBIS *ne invisere Caesar*. Aen. III, 106: *Centum* URBES *habitant magnas*. »

3. *Sese student praestare*. Poterat quoque dici, sine pronomine: *student praestare*. Sensus: efficere cupiunt ut ipsi praestent.—*animalibus*. Nonnulli, *animantibus*.

8 transeant,[4] veluti pecora, quae natura prona[5] atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio,[6] corporis servitio magis utimur. Alterum nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius esse videtur ingenii quam virium opibus gloriam quaerere, et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere. Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est; virtus clara aeternaque habetur.[7] Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi,[8] res militaris magis procederet. Nam et, prius quam incipias, consulto,[9] et, ubi consulueris, mature facto[10] opus est. Ita utrumque, per se indigens, alterum alterius auxilio[11] veget.[12]

4. *Vitam silentio ne transeant.* Ne vitae curriculum emetiantur et quasi *trans* vitam eant, muti ipsi et nulli memorabiles, atque ita, nullo sentiente, et vivant et moriantur. Eodem fere sensu Tacitus, Agric. III:

« Exemptis e media vita tot annis, quibus iuvenes ad senectutem, senes prope ad ipsos exactae aetatis terminos per *silentium* venimus. »

5. *Prona.* Ovid. Met. I, 84: *Pronaque quum spectent animalia cetera terram.*

6. *Animi imperio.* Animo ut duce et domino, corpore autem ut servo utimur. Sic initio Iugurthae: « sed dux atque imperator vitae mortalium animus est. » Item Senec. Ep. 114: *Rex noster est animus.* Haec vero Sallustius ex Aristotele desumpsit, Politic. I, 5: τὸ δὲ ζῶον πρῶτον συνέστηκεν ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος· ὧν τὸ μὲν ἄρχον ἐστὶ φύσει, τὸ δὲ ἀρχόμενον.

7. *Habetur.* Possidetur; clara et aeterna possessio est. Hoc loco omnem suam vim retinet verbum *habetur*, nec sonat, ut saepe alias, *videtur*, quod prorsus sententiae repugnaverit.

8. *Virtute animi.* Vi animi, quam Graeci ἀρετὴν dicunt. KVNHARDT.

9. *Consulto...... opus est.* Diligenter consulendum et deliberandum est.

10. *Mature facto opus est..* Perficiendum celeriter quod decreveris. Sic Isocrates ad Demonicum: βουλεύου μὲν βραδέως, ἐπιτέλει δὲ ταχέως τὰ δόξαντα. Et Demosth. Philipp. I: δεῖ βουλεύεσθαι ἐφ' ἡσυχίας, ποιεῖν δὲ τὰ δόξαντα μετὰ σπουδῆς.

11. *Alterum alterius auxilio.* Sic Horat. in arte poëtica: *Alterius sic Altera poscit opem res et coniurat amice.*

12. *Veget.* Antiquum, pro *viget*. Hinc *vegetus*, et verbum *vegeto*. Cortius et alii quidam legunt *eget*. Sed nonne, ut Dahlius observat, frigide dictum sit *indigens eget?*

II. Igitur initio[1] reges (nam in terris nomen imperii[2] id primum fuit) diversi,[3] pars ingenium, alii[4] corpus exercebant: etiam tum[5] vita hominum sine cupiditate agitabatur;[6] sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus,[7] in Graecia Lacedaemonii et Athenienses, coepere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi[8] caussam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare; tum demum periculo[9] atque negotiis[10] compertum est in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum[11] animi virtus in pace ita uti in bello valeret,[12] aequabilius[13] atque constantius sese res humanae haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneres. Nam imperium facile his arti- 9

Cap. II, 1. *Initio*. Primis illis temporibus quum civitates conderentur. Kvn.

2. *Nomen imperii*. Sic vocati sunt qui primi in terris imperium habuere. Item Cicero de Legibus, III: « Omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. »

3. *Diversi*. Diversa sequentes; alius aliam viam ingressi.

4. *Pars — alii*. Hae voces semper sibi invicem ab auctore nostro opponuntur, nunquam autem *pars... pars*, nec etiam *alii... alii*. Kvn.

5. *Etiam tum*. Illis adhuc temporibus. Haec dicta sunt ab Sallustio ut suae aetatis, antiquis illis temporibus dissimillimae, cupiditatem et avaritiam obiter carpat. Male igitur Cortius: *et iam tum*, quod contrarium prorsus sensum efficit.

6. *Agitabatur*. Frequentissime occurrit apud Sall. vox *agitare* pro *agere*. Sic Ennius (Cic. in Bruto, XV):

Qui tum vivebant homines atque aevum agitabant.

7. *Cyrus*. Prior Cyrus, Cambysis et Mandanes filius, qui imperium Medorum ad Persas transtulit. Cyri vero potissimum meminit Sallustius, quia antiquiores historiae pro fabulis haberi solent.

8. *Lubidinem dominandi*. Propter solam dominandi cupiditatem bella gerere, et gloriam ex magnitudine imperii aestimare.

9. *Periculo*. Experimento. Nota eamdem utriusque vocabuli radicem esse: *πειρᾶν*, *experiri*, seu *periculum facere*.

10. *Negotiis*. Ipsa negotiorum tractatione.

11. *Imperatorum*. Intellige omnes eos qui, seu in bello, seu in pace populis imperant.

12. *Valeret*. Vigeret, omnem suam vim haberet atque expromeret. Non enim hoc loco *valeret* idem significat, quod paullo ante infinit. *posse*.

13. *Aequabilius*. Magis suum et eumdem statum obtinerent.

bus retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido [14] atque superbia invasere, [15] fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optumum [16] quemque a minus bono transfertur. Quae homines arant, [17] navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique, [18] vitam sicuti peregrinantes [19] transegere; quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, [20] anima oneri [21] fuit. Eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, [22] quoniam de utraque siletur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui, aliquo negotio intentus, [23] praeclari facinoris [24] aut artis bonae famam quaerit. Sed

14. *Lubido.* Prurigo faciendi quodcumque animo lubet. Hoc vitium opponitur *continentiae*, qua quis intra recti honestique fines *continetur*.

15. *Invasere.* Sunt enim quasi hostes reipublicae desidia, lubido atque superbia. Nota *invasere* absolute positum; suppleri potest: *animos hominum universasque res humanas*.

16. *Ad optumum.* Haec vox non eum hoc loco significat, quem italice vocamus: *il più onest' uomo*; sed eum qui plus pollet ingenio, industria, viribus animi: *il più capace*.

17. *Quae homines arant.* Sensus est: ne ipsa quidem agricultura, navigatio, architectura, sine *virtute*, i. e. sine vi mentis, prospere procedunt.

18. *Inculti.* Qui animum non excoluerunt.

19. *Sicuti peregrinantes.* Quasi hospites et peregrini versarentur inter homines, nec ullum sui vestigium relinquere curarent.

20. *Corpus voluptati.* Corpus fuit in deliciis; ideo illud solum foverunt et curae habuerunt.

21. *Anima oneri.* Anima fuit oneris loco; ideo illam neglexerunt et quasi aegre tulerunt. Quomodo autem *anima* oneri esse potest? quia *animae* propria est actio quaedam et motus illis importunus qui, ut dictum est, *dediti ventri atque somno* desidia et inertia torpere consueverunt.

22. *Iuxta aestumo.* Vitam non pluris aestimo quam mortem.

23. *Aliquo negotio intentus.* Vulgaris usus postulare videtur: *alicui negotio.* Hicne Sallustius ablativum intelligi voluit? An *aliquo* est antiqua forma dativi, ut *nullo*, apud Cic. pro Quintio 1: *quod si tu iudex* nullo *praesidio fuisse videbere?* « Recte enim, inquit Donatus, veteres *nulli*, *nullo*, *soli*, *solo*, declinabant. » Certe adverbium *quo* natum est ex veteri dativo *quoi*, huiusque casus semper aliquam retinet significationem. Idem hic esse potest de *aliquo*.

24. *Praeclari facinoris. Facinus* (ex verbo *facere*) est vox *media*, hoc

in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est bene facere reipublicae; etiam bene dicere haud absurdum[1] est; vel pace vel bello clarum fieri licet; et qui fecere,[2] et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum,[3] tamen in primis arduum[4] videtur res gestas scribere: primum, quod facta dictis sunt exaequanda;[5] dehinc, quia plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia et invidia dicta putant; ubi de magna virtute et gloria bonorum memores,[6] quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit; supra ea,[7] veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus[8] initio, sicuti plerique, studio ad rempu- 11

est, quae in utramque partem accipitur, et, prout cum hoc vel alio adiectivo iungitur, praeclara aut turpia significat. Sensus est: qui praeclaris factis innotescere, aut in aliqua studiorum artiumque liberalium parte eminere cupit.

Cap. III, 1. *Absurdum*. Hac voce ad significandos ingratos auribus sonos saepissime utuntur Latini. Deinceps vero omnia, quae hominem ratione praeditum non decent, dicuntur absurda. Kvr.

2. *Et qui fecere*. Dignus est qui comparetur locus apud Plinium simillimus, Ep. vi, 16: « Beati quibus datum est aut facere scribenda, aut scribere legenda. » Kvr.

3. *Auctorem rerum*. Alii *actorem*, qua voce usus est Cic. de Orat. iii, 15: « ut illum efficeret oratorem verborum actoremque rerum. » Sed dicitur quoque *auctor rerum*, qui eas manu, hortatu, consilio gessit. Vell. ii, 120: « Praeclari facinoris *auctor* fuit Caldus Coelius, qui, complexus catenarum, quibus vinctus erat, seriem, ita illas illisit capiti suo, ut protinus exspiraret. » Ne tamen lector nescierit esse nonnullos, qui *auctorem rerum* eumdem h. l. esse ac *scriptorem* velint. Et quidem non semel *auctor rerum*, apud Tacitum, pro historico usurpatur. Sed hic oppositio clare sensum indicat.

4. *In primis arduum*. Arduum in iis quae maxime ardua sunt.

5. *Facta dictis sunt exaequanda*. Verbis ita rem exprimere oportet, ut neque nimis laudentur honesta, nec turpia nimis vituperentur, utque lector, quid et qua ratione aliquid factum sit, statim intelligat. Kvr.

6. *Vbi—memores*. Quum praeclara bonorum virorum facta refers.

7. *Supra ea*. Id est, quae facultatem malevolorum superant. Totus hic locus de scribendae historiae difficultate e Thucydide depromptus est, quem vide l. ii, 35, in funebri Periclis oratione.

8. *Adolescentulus* Admodum iuvenis.

blicam[9] latus sum, ibique[10] mihi advorsa multa fuere.
12 Nam pro pudore,[11] pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigebant. Quae tametsi animus aspernabatur insolens malarum artium,[12] tamen inter tanta vitia imbecilla aetas, ambitione corrupta, tenebatur; ac me, quum ab reliquorum[13] malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica procul habendam decrevi; non fuit consilium secordia atque desidia bonum otium[1] conterere; neque vero

9. *Ad rempublicam.* Ad capessenda reipublicae munera.

10. *Ibique.* In obeundis muneribus.

11. *Pro pudore, etc.* Haec, ordine paulum immutato, sic intellige, ut opponatur pudori audacia, abstinentiae avaritia, virtuti largitio; *largitio* enim est pecunia pro suffragiis data, ut aliquis *sine virtute* honores adipiscatur. Si tamen nullum volueris interpretando verbum transponere, opponi poterit *largitio abstinentiae*, quia ubi sunt qui largiuntur, sunt etiam qui accipiunt, ideoque non viget abstinentia. Denique contrarium erit *avaritia virtutis*, eius scilicet quae animos ad pecuniae contemptum erigit, et, ut ait Horatius, Carm. II, 2: *Ingentes oculo irretorto Spectat acervos.*

12. *Insolens malarum artium.* Non solitus exercere malas artes. Vnde hic genitivus? quia idem valet *insolens*, quod *non habens consuetudinem.*

13. *Quum ab reliquorum...* Hic a Bip. editione recedimus, quae habet: « Quum ab *reliquis* malis moribus dissentirem, nihilominus honoris cupido, eadem *qua* ceteros, fama atque invidia vexabat (sexto casu *eadem fama atque invidia*). » Sequimur vero Havercampum, et sic interpretamur: eadem, quae ceteros, honoris cupido vexabat me *fama* atque *invidia* (his item in sexto casu, sed *eadem* in primo). Kunhardt coniicit legi posse, si quis vulgatam lectionem mutandam censeret, « me... honoris *cupidum* eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat, » quod certe optimum sensum efficeret. Sed et in nostra lectione nihil ambigui est: « quamvis a ceterorum vitiis abhorrerem, tamen quum eadem, qua illi, ambitione laborarem, ea ambitio hominum rumores (sic *famam* intelligi oportet) atque invidiam in me concitabat. » Id mire congruit cum sequentibus verbis et cum iis quae paulo supra dicta sunt: *ibi mihi advorsa multa fuere.* Haec autem scribit, ut monet clarissimus Sallustii interpres *(le président De Brosses)*, ut, quoniam recens e senatu eiectus erat, honestam probabilemque huic ignominiae causam praetexat, quasi bonus ipse malis per invidiam annumeratus fuerit.

CAP. IV. 1. *Bonum otium.* Otium

agrum colendo, aut venando, servilibus[2] officiis intentum, aetatem agere; sed a quo incepto studio[3] me ambitio mala[4] detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi romani carptim,[5] ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis quod mihi a spe, metu, partibus reipublicae, animus liber erat. Igitur de Catilinae coniuratione, quam verissume potero, paucis absolvam.[6] Nam id facinus in primis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam. 13

V. Lucius Catilina,[1] nobili genere natus,[2] fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque.[3] Huic ab adolescentia[4] bella intestina, caedes,

hic intellige vacationem a publicis muneribus.

2. *Servilibus*. Servilia officia vocat Sallustius quae ad corpus solum pertinent, *cuius*, ut antea dixit, *servitio utimur*. Sine causa igitur illum quidam reprehenderunt, quasi inter inhonesta per se et libero viro indigna venationem et agriculturam per contemptum reiecisset.

3. *A quo incepto studio*. Regressus sum ad idem literarum studium a quo, quum iam inceptum esset, me ambitio mala revocaverat.

4. *Ambitio mala*. Cuius mali sunt effectus.

5. *Carptim*. Ita ut eligam singula historiae fragmenta. Nam reiiciendum iure censuit Tellerus quod in aliis quibusdam legitur *strictim*, quod plane, inquit, non convenit proposito Sallustii. Kvr.

6. *Absolvam*. Scil. narrationem.

Cap. V, 1. *L. Catilina*. Multa de eius indole Cicero I et III, in Cat., quae huc transferre longius sit. Ipsae adeantur orationes. Conferatur quoque eiusdem oratio pro M. Coelio, ubi, cap. V et VI, vividis admodum coloribus Catilinae effigies adumbratur.

2. *Nobili genere natus*. Scilicet e patricia Sergiorum gente, ut patet ex Plinio, VII, 28. Neque tamen, ut hoc obiter moneamus, ii soli *nobiles* erant, qui *patricii*. Nobiles habebantur etiam *plebeii*, quorum maiores summis in republica honoribus, consulatu nempe vel praetura, vel aedilitate curuli functi fuerant. Ius erat nobilibus maiorum suorum imagines in atrio collocare, et, ubi quis ex eadem familia obiisset, in funeribus praeferendas curare. Verum, ut ad Catilinam redeamus, is (teste Ammiano XXV) ultimus fuit nobilissimae illius gentis, de cuius antiquitate etiam meminit Virgil. Aen. V, 121: *Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen.*

3. *Malo pravoque*. Malus opponitur *bono*, pravus *recto*. Malum ingenium

14 rapinae, discordia civilis, grata fuere; ibique iuventutem suam exercuit. Corpus patiens[5] inediae, vigiliae, algoris, supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolus, varius,[6] cuiuslibet rei simulator ac dissimulator,[7] alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis loquentiae,[8] sapientiae parum. Vastus animus[9] immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem[10] Lucii Sullae lubido maxuma invaserat reipublicae capiundae;[11] neque id quibus modis adsequeretur, dum

malas res appetit; pravum recta et rationi consentanea reiicit.

4. *Ab adolescentia.* Quum h. l. adolescentia iuventuti opponatur, haec seriorem, illa teneram aetatem significat; ut sensus sit: simul ac togam virilem sumpserat, gaudere coepit bellis intestinis, ibique (atque in his) maturiorem quoque aetatem (iuventutem) exercuit. Non autem satis finita erant adolescentiae iuventutisque tempora, quamvis Ausonius Popma (De differentiis verborum) doceat Varronem haec ita distinxisse, ut *adolescentiam* tribueret iis qui trigesimum, *iuventutem*, qui quadragesimum aetatis annum nondum excesserint. Sed neque verisimilis est illa significationum distinctio; neque prisco loquendi usui convenit. Nam Iulius Caesar, infra, eo tempore quo pontificatum sibi ambiret, adolescentulus fuisse dicitur, quum ad minimum tamen XXXVI annos natus esset. Quid? quod Cicero illud tempus intuens, quum iam consulatu fungeretur, diceret (Philipp. II, 46): *defendi rempublicam* adolescens. KVR.

5. *Patiens.* Cum genitivo, *qui* vel *quod habet vim patiendi.*

6. *Varius.* Qui varias induit formas, aut multiplices ad artes recurrit.

7. *Simulator ac dissimulator.* Res ficta simulatur; res vera dissimulatur.

8. *Satis loquentiae.* Vulgo *eloquentiae.* Gellius autem I, 15, Valerium Probum, grammaticum illustrem, dixisse refert suis demum temporibus legi coepisse vocem *eloquentiae*, Sallustium vero scripsisse *loquentiae*, « quod *loquentia* novatori verborum Sallustio maxime congrueret; *eloquentia* cum insipientia minime conveniret. » Vide etiam Plinium, l. v, ep. 20, ubi dicit: *Iulius Candidus non invenuste solet dicere* aliud esse eloquentiam, aliud loquentiam. Porro loquentia est quaedam dicendi facultas cum sapientia non coniuncta, Graecis λαλία.

9. *Vastus animus.* Qui non facile expletur. KVR.

10. *Post dominationem.* Non idem est hoc loco, quod *finita dominatione*, sed *ab eo tempore quo dominari coeperat.*

11. *Reipublicae capiundae.* Id est remp. invadendi, servam et quasi *captivam* faciendi, qui sensus confirmatur sequentibus verbis: *dum sibi regnum pararet.*

sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat.[12] Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, et conscientia scelerum; quae utraque[13] his artibus[14] auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.[15] Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit,[16] supra repetere,[17] ac paucis instituta maiorum[18] domi militiaeque, quomodo rempublicam habuerint,[19] quantamque reliquerint, utque paullatim immutata, ex pulcherruma[20]

12. *Pensi habebat.* Pensum fit a *pendo*, quod translate significat *aestimo*, *curo*. Itaque, *nihil pensi habere*, est *nihil curare.*

13. *Quae utraque.* Scil. inopiam et conscientiam scelerum.

14. *His artibus.* Id est moribus, studiis, animi propensionibus.

15. *Quos — vexabant.* Quos mores certatim corrumpere et pessumdare studebant. Actio enim verbi *vexare* non in *homines* tantum, sed et in *res* cadere potest; et male Cortius relativum *quos* ad *civitatem* (pro *cives* positam) refert. Luxuriam vero et avaritiam *diversa inter se mala* dixit, quod altera profundit, rapit altera.

16. *Tempus admonuit.* Illud scilicet tempus de quo memorare incipit; vel potius, *occasio*, et (ut vertit *Dotteville*) *la circonstance.* Quidam, nec bene, ut mihi quidem videtur, *tempus* hoc loco interpretantur praesentem reipublicae statum.

17. *Supra repetere.* Altius repetere.

18. *Instituta maiorum.* Italice: *le massime dei maggiori*. In sequentibus, usque ad XIV, capitibus, adumbrat Sallustius morum romanorum in diversis aetatibus imaginem, eo praesertim consilio, ut legentes rectius iudicent de Catilinae temporibus, ea cum praeteritis comparando; deinde ut cognitis eorum temporum pessimis moribus facilius intelligant et tam scelestum hominem, et tot sceleris socios, in civitate exsistere potuisse.

19. *Quo modo rempub. habuerint.* Series est: res hortatur disserere instituta maiorum (scilicet) quomodo illi habuerint, id est administraverint rempublicam... Sic Tacitus Ann. IV: *congruens crediderim recensere ceteras reipublicae partes*, quibus modis *ad eam diem habitae sint*. Rarum vero est *disserere* cum accusativo. Occurrit quidem apud Cic., sed hoc dumtaxat modo: *multa disserere; quod disserui;* et similia. Et hic forsan non dixisset Sallustius *instituta disserere*, nisi intercederet *quomodo* et quae sequuntur. Nam dum illa leguntur, oblivio subit *disserere instituta* minus grammatice dici.

20. *Ex pulcherruma.* Hinc unus est, illinc duo adiectivi. Idcirco addidere quidam *et optuma*, ut singula singulis responderent. Sed non est in MSS.

pessuma ac flagitiosissuma [21] facta sit, disserere.

16 VI. Vrbem Romam, sicuti ego accepi, [1] condidere atque habuere initio Troiani, qui, Æneа duce, profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines, [2] genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, [3] liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, [4] dissimili lingua, alius alio more viventes, [5] incredibile memoratu est quam facile coaluerint. Sed postquam res eorum [6] civibus, moribus, [7] agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, [8] invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello tentare; [9] pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu percussi [10] a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festinare, para-

21. *Flagitiosissuma.* Flagitiis vitiisque turpissimis plena.

Cap. vi, 1. *Sicuti ego accepi.* His verbis satis indicat nihil certum esse de origine urbis Romae. Conferatur Liv. i, Iustinus xliii, Dionys. Hal. i, qui omnes eam ad Troianorum progeniem referunt.

2. *Aborigines.* Dicti esse videntur quasi *ab* ipso loco *originem* ducentes; seu, ut aliis placet, quasi *absque origine.* Dicuntur quoque latine *indigenae* (inde-geniti), graece αὐτόχθονες (*ex ipsa terra* oriundi). Quamquam hoc nomen peculiare est primis Latii incolis, omnibus tamen iis convenit, qui ante certam hominum memoriam regionem quamlibet incoluere.

3. *Sine imperio.* Sine magistratibus qui eis imperarent.

4. *Dispari genere.* Quamvis essent dispares origine, et dissimili lingua loquerentur.

5. *Alius alio more viventes.* Quamvis suo quisque more, ab aliis diverso, viveret. *Viventes*, in plurali, quia de omnibus: *alius* in singulari, quia de unoquoque loquitur.

6. *Res eorum.* Ipsa civitas.

7. *Moribus.* Sensus est: ubi mores, agrestes prius et feri, legibus, disciplina, humanitate exculti sunt. Eodem sensu legas apud Virgil. Aen. i, 268: ...*Moresque viris et moenia ponet.*

8. *Sicuti — habentur.* Id est, *se habent:* ut plerumque fit in rebus humanis.

9. *Bello tentare:* lacessere; vires eorum experiri; supple: coeperunt.

10. *Metu percussi.* Alii *perculsi*, quod saepius quidem occurrit. Kunhardt retinet *percussi*, quod, inquit, *percutere* non minus quam *percellere* vehementiorem animi motum significet. Nos hunc et Bip. sequuti sumus. Legimus quoque apud Ciceronem ep. ad Div. ix, 25, simili, sed non eodem, ex omni parte, sensu: *repente percussus est atrocissimis literis.*

re;[11] alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Post, ubi 17
pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant;[12] magisque dandis[13] quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum,[14] nomen imperii[15] regium habebant; delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, reipublicae consultabant.[16] Hi vel aetate,[17] vel curae similitudine, Patres appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae reipublicae fuerat,[18] in superbiam dominationemque[19] convertit,[20] immutato more, annua imperia, binosque imperatores[21] sibi fecere. Eo modo minume posse putabant per licentiam insolescere[22] animum humanum.

VII. Sed ea tempestate[1] coepere se quisque extol-

11. *Parare*. Scilicet ea quae defensioni aut bello usui essent. Bip.

12. *Auxilia portabant*. Minus usitata est haec loquendi ratio. Plerumque *auxilium ferre* dicunt optimae notae scriptores. Kvn.

13. *Magisque dandis*. Sic Thucyd. II, 40: *οὐ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες, κτώμεθα τοὺς φίλους*. Non accipiendis, sed praestandis beneficiis amicos nobis conciliamus. Kvn.

14. *Imperium legitimum*. Legibus circumscriptum, quod opponitur dominationi nullo legum freno coërcitae.

15. *Nomen imperii*. Qui imperabant, reges appellabantur.

16. *Consultabant*. Consulere solebant. Nam saepe consuetudinem indicant verba frequentandi.

17. *Vel aetate* etc. Vel quia senes erant, vel quia patrum instar civium salutem curabant. Kvn.

18. *Conservandae libertatis — fuerat*. Supple *ratio*, *causa*, vel aliud quidlibet. Haec ellipsis non semel occurrit apud Livium Tacitumque.

19. *Dominationem*. Adiuncta est huic vocabulo odiosa tyrannidis iniustae notio. Derivatur enim ex voce *dominus*, qua proprie significatur, *qui servis imperat*.

20. *Convertit*. Pro, *se convertit*, vel *conversum est*.

21. *Imperatores*. Qui scil. *consules* vocati sunt. Legitimam illam, qua potestas consularis definita est, formulam citavit Tullius de legibus III, 4: *Regio imperio duo sunto, iique praeeundo, iudicando, consulendo, praetores, iudices, consules appellamtor; militiae summum ius habento; nemini parento; ollis salus populi suprema lex esto*. Kvn. Hinc intelligere est omnium, qui deinde creati sunt, magistratuum potestatem initio habuisse consules.

22. *Insolescere*. Se insolentius efferre.

Cap. VII. 1. *Sed ea tempestate*. Ea

18 lere,[2] magisque ingenium in promtu habere.[3] Nam regibus[4] boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta[5] libertate, quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae incesserat.[6] Iam primum iuventus simul laboris ac belli patiens erat, in castris usu[7] militiam discebat; magisque in decoris armis et militaribus equis,[8] quam in scortis atque conviviis, lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos[9] insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat; sic quisque[10] hostem ferire, murum adscende-

vis est hoc loco particulae *sed*, non ut superiori propositioni adversetur, sed ut transitionem a regio dominatu ad dissimilem prorsus reipublicae statum expressius notet ac significet. — *Ea tempestate*, eo tempore.

2. *Se — extollere.* Ad maiora se erigere.

3. *Ingenium in promptu habere.* Virtutes animi proferre. Bip.

4. *Nam regibus* etc. Sensus est: sub regibus, non idem ad grandia et excelsa animorum impetus esse poterat, quia reges timent *ne privati hominis nomen supra principis attollatur* (ut ait Tacit. Agr. xxxix); ideoque illis *boni suspectiores sunt* etc. Porro aestimabant Romani universos reges ex Tarquinio Superbo, regiumque imperium ex Asiaticarum gentium servitute. Nesciebat tunc temporis, vel oblitum erat humanum genus, nusquam ampliorem egregiis virtutibus veraeque libertati campum patere, quam sub regis imperio legibus moderato. Scilicet, *Fallitur egregio quisquis sub principe credit Servitium: nunquam libertas gratior exstat, Quam sub rege pio.* Claud. Stilic. III, 114.

5. *Adepta.* Passiva hoc loco est huius participii significatio, quam saepe noster deponentibus subiicit. Item Iugurth. CI.: *Dum prope iam adeptam victoriam retinere cupit.* Sic Horat. Od. I, 1: ....*Bellaque matribus Detestata.* Kvr.

6. *Incesserat.* Animos invaserat.

7. *Vsu.* Vulg. *per laborem, usu*; ubi certe *per laborem* glossema est. Cortius, *per usum.* Vtique sensus constat.

8. *Militaribus equis.* Hosce equos ad usum militarem comparatos distinguit ab iis, quos infra, c. IX, *voluptatis causa* Catilinae sociis emptos esse narrat. Kvr.

9. *Labos.* Ita semper scripsisse Sallustium; nunquam *labor*, Servius ad Virg. Aen. I, 253, adnotavit. Id.

10. *Sic quisque.* Plerique codd. *sic se quisque.* Al. *sese quisque.* Al. nec *sic se*, nec *sese* habent. Colerus (apud Haverc.) proponit *sic pro se quisque.*

Vtique sensus est: quisque properabat hostem ferire, murum adscendere; et conspici, dum illud faceret, cupiebat.

re, conspici, dum tale facinus faceret, properabat; 19
eas divitias,[11] eam bonam famam[12] magnamque nobilitatem putabant; laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas[13] volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas hostium copias populus romanus parva manu fuderit, quas urbes natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

VIII. Sed profecto[1] fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas, ex lubidine magis quam ex vero, celebrat[2] obscuratque.[3] Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur.[4] Sed quia provenere[5] ibi scriptorum magna ingenia,[6] per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum qui ea fecere virtus tanta habetur, quantum verbis ea potuere[7] extollere praeclara ingenia. At populo romano nunquam ea

11. *Eas divitias*, etc. Talia facinora fecisse divitias putabant. Hoc illis pro divitiis erat.

12. *Eam bonam famam.* In eo (scil. in praeclara faciendo) bonam famam nobilitatemque ponebant.

13. *Divitias honestas.* Mediocres, et quae virum honestent.

Cap. VIII. 1. *Sed profecto.* Rerum gestarum famam atque gloriam a scriptorum cuiusque gentis ingeniis, interdum magis, quam ab ipsa factorum magnitudine, pendere hoc loco docet Sallustius; eatenus igitur gloriam populorum ex parte etiam fortunae tribuendam esse. Sic respondet iis qui possent quaerere, cur tanta maiorum virtus meritis laudibus non sit celebrata. Kvr.

2. *Celebrat.* Nobiles facit. Sic Iug. LXXXV: *Haec atque talia maiores vestri faciundo, seque remque publicam celebravere.*

3. *Obscurat.* Oblivione obruit. — *Ex vero.* Ex ipsarum rerum natura.

4. *Quam fama feruntur.* Quam fama eas esse refert.

5. *Provenere.* Metaphora e frugibus sumpta: magnus *proventus*, magna seges ingeniorum exstitit.

6. *Scriptorum magna ingenia.* Elegantius quam *scriptores magni ingenii.* Sic Curtius, III, 2: *robora virorum* pro *robusti viri.*

7. *Quantum verbis ea potuere*, etc. *Ea* scil. *facta.* Cortius, *eam* scil. *virtutem*; eodem prorsus sensu: virtus eorum tanta videtur, quantam verbis eam facere potuerunt praestantissima scriptorum ingenia.

copia fuit,[8] quia prudentissumus quisque[9] negotiosus maxume erat; ingenium nemo[10] sine corpore exercebat; optumus quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare, malebat.

IX. Igitur[1] domi militiaeque boni mores colebantur. Concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonumque[2] apud eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia,[3] discordias, simultates, cum hostibus exercebant; cives cum civibus de virtute certabant. In suppliciis deorum[4] magnifici, domi parci, in amicis[5] fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat,[6] aequitate, seque remque

8. *Nunquam ea copia fuit.* Nunquam id contigit Romanis, scil. ut tales gloriae suae praecones haberent. Copia enim hic est *facultas*, non *multitudo*, ut putat v. doct. Kunhardt.

9. *Quia prudentissimus quisque, etc.* Id est, quoniam ii qui prudentia et ingenio reliquis praestabant, negotiis publicis intenti, ideo res gestas scribere non poterant.

10. *Ingenium nemo, etc.* Nemo, ut apud Graecos, ingenium solum exercebat. Stipendia quoque faciebant; domi militiaeque rempub. curabant.

Cap. IX. 1. *Igitur.* Haec coniunctio animum legentis refert ad ea, quae dicebantur in cap. VII, et a quibus, in toto cap. VIII, auctor digressus est.

2. *Ius bonumque.* Iustum et honestum non legibus coacti, sed natura duce et sponte sua colebant. Haec loquendi forma « *non* legibus *magis quam* natura » omnino Thucydidea est. Graece verteretur, οὐ νόμοις μᾶλλον (seu το πλεῖον) ἢ φύσει. Similia protulere de moribus Germanorum Tacitus, XIX: *Plus ibi boni mores valent, quam alibi bonae leges.* De moribus Scytharum Iustinus II, 2: *Iustitia gentis ingeniis culta, non legibus;* et denique de Latinis, Virgil. Aeneid. VII, 202: .... *Neve ignorate Latinos, Saturni gentem, haud vinclo nec legibus aequam, sponte sua, veterisque dei se more tenentem.* Quin ipse Thucydides, II, 39, de virtute Atheniensium: εἰ.... μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεῖον ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλοιμεν κινδυνεύειν.... *Si.... non legibus magis quam generosis moribus pericula subire velimus.*

3. *Iurgia — cum hostibus exercebant.* Videl. non, ut nunc, cum civibus.

4. *In suppliciis deorum.* In cultu deorum. *Supplicia* (a *supplicando* dicta) et hic et saepe alias pro victimis et sacrificiis et supplicationibus sumuntur.

5. *In amicis.* Havercamp. *in amicos.* Hoc magis usitatum: illud magis Sallustianum videtur. Sic, c. LII: *Misericordes in furibus aerarii.*

6. *Vbi pax, etc.* Non simpliciter *in pace* dixit, sed *ubi pax evenerat*, ut intelligere sit, Romanos non bellum

publicam curabant.[7] Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius[8] vindicatum est in eos qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, praelio excesserant,[9] quam qui signa relinquere, aut, pulsi, loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et, accepta iniuria, ignoscere quam persequi malebant. 21

X. Sed ubi labore atque iustitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperii romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant; saevire fortuna[1] ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiae, optandae aliis,[2] oneri miseriaeque fuere.[3] Igitur primo pecuniae, deinde imperii[4] cupido crevit: ea[5] quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque

refugere nec pacem quaerere; sed eam, *ubi* forte *evenerat*, quasi fructum laboris et bellorum requiem accipere.

7. *Curabant.* Et sibi et reipublicae consulebant.

8. *Quod in bello saepius, etc.* Haec opponuntur iis quae infra: *in pace vero quod, etc.* Male igitur Cortius delet *in bello.*

9. *Proelio excesserant.* Cortius *bello excess.* quod minus aptum videtur. — Sensus totius loci est: Romanos in bello *audacia*, in pace *aequitate* usos fuisse, duo argumenta sunt: 1.° in bello plures milites poenas dederunt, quia iniussu ducis pugnaverant, aut tardius proelio excesserant a duce revocati, quam quia signa relinquere aut loco cedere, ab hoste pulsi, sustinuerant; 2.° in pace, beneficiis magis quam metu subditos populos in officio retinebant; et, accepta iniuria, ignoscere, quam poenas repetere malebant.

Cap. X. 1. *Saevire fortuna.* Hic incipit secunda pars periodi (nempe *apodosis.* Typ.) Cetera omnia coniunctioni *ubi* subserviunt.

2. *Optandae aliis.* Quae aliis quibusdam populis bona sunt.

3. *Oneri — fuere.* Eandem sententiam fusius explicat Florus, III, 12: *Syria prima nos victa corrupit, mox Asiatica Pergameni regis haereditas. Illae opes atque divitiae afflixere saeculi mores, mersamque vitiis suis, quasi sentina, rempublicam pessumdedere.*

4. *Primo pecuniae, deinde imperii, etc.* Sic etiam, loco citato, Florus: *illa ipsa principatus et dominandi cupido unde, nisi ex nimiis opibus, venit?*

5. *Ea.* Hae duae cupidines.

artes bonas[6] subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere,[7] omnia venalia habere, edocuit.
22 Ambitio multos mortales falsos fieri[8] subegit; aliud clausum[9] in pectore, aliud in lingua promptum[10] habere; amicitias[11] inimicitiasque non ex re, sed ex commodo, aestumare; magisque vultum quam ingenium bonum habere. Haec primo[12] paullatim crescere, interdum vindicari: post, ubi contagio, quasi pestilentia, invasit,[13] civitas immutata;[14] imperium[15] ex iustissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat; quod tamen vitium propius virtutem[1] erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bo-

6. *Artes bonas.* Virtutes. Multum patet apud Latinos vis vocabuli *ars*, praesertim in plurali, ita ut nunc ad manus ingeniique opera; nunc ad animum moresque pertineat.

7. *Neglegere.* Antiquum, pro *negligere.* Hic et sequens infinitivus tam verbo *edocuit* reguntur, quam accusativi *superbiam* et *crudelitatem.*

8. *Falsos fieri.* Fallaces et fraudulentos. — *Subegit.* Impulit.

9. *Aliud clausum*, etc. Respexisse videtur ad haec Hom., Il. IX, 312: Ἐχθρὸς γάρ μοι κεῖνος ὁμῶς Ἀΐδαο πύλῃσιν, Ὅς χ' ἕτερον μὲν κεύθει ἐνὶ φρεσὶν, ἄλλο δὲ βάζει· *invisus enim ille mihi, velut inferorum porta, qui aliud quidem claudit in pectore, aliud vero loquitur.*

10. *Promtum.* Idem quod *promptum*, ex verbo *promere*, i. e. *proferre.* Semel monuisse satis sit, in vocabulis *promptum*, *emptum*, aliisque talibus, literam *p* non necessariam, sed euphoniae causa adscitam esse, ideoque hic negligi.

11. *Amicitias*, etc. In amicitiis inimicitiisque non rem ipsam (scil. amorem et odium), sed utilitatem considerare.

12. *Haec primo*, etc. Lenta primo fuere horum vitiorum incrementa, atque etiam nonnunquam poenis coërcebantur.

13. *Vbi contagio — invasit.* Vbi contagio vitiorum, pestilentiae similis, latius pervasit. Cortius: *ubi, contagio quasi, pestilentia invasit;* *contagio* in sexto casu, ut apud Flor. I, 15: *Sabini, quodam contagio belli, se Latinis adiunxerant.*

14. *Civitas immutata.* Reipublicae administrandae ratio alia fuit.

15. *Imperium.* Scil. in gentes subactas. Duplicem igitur notat Romanorum mutationem, tum inter ipsos, tum erga ceteros.

Cap. XI. 1. *Propius virtutem.* Alii, *propius virtuti.* Vtrumque bene. Sensus est *ambitionem*, licet vitium sit, minus a virtute remotam esse, quam

nus et ignavus[2] aeque sibi exoptant; sed ille vera via nititur;[3] huic quia bonae artes desunt, dolis atque 23 fallaciis contendit. Avaritia[4] pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat;[5] semper infinita,[6] insatiabilis est; neque copia neque inopia minuitur.[7] Sed postquam L. Sulla, armis recepta[8] republica, ex bonis initiis[9] malos eventus habuit, rapere[10] omnes, trahere; domum alius,[11]

avaritiam. Quippe est etiam in bonis studium et cupiditas honorum.

3. *Nititur.* Pervenire studet. — *Vera via.* Id est, ea quae decet virum bonum, rectissimeque ducit ad finem optatum. Kvz.

4. *Avaritia.* Haec est altera pars, quasi picturae. Exhibuit *ambitionem* honorum cupidam: nunc *avaritiam* soli pecuniae studentem exhibet.

5. *Corpus animumque virilem effeminat.* Quia scilicet toti in quaerenda pecunia, non corpus laboribus, non animum bonis artibus exercent, ideoque omnis utriusque vigor elanguescit. Sed non omnem, hercle, Sallustianae sententiae vim assequatur, qui hac communi et levi interpretatione contentus sit. Hic est hyperbole potius quam metaphora. Intelligit Sallustius non modo corrumpi hominem avaritia, sed et in hoc vitio *malum* aliquod *venenum* et quasi magicam vim inesse, quae quodam modo feminas e viris efficiat. Hoc satis ostendit harum vocum coniunctio, *virilem effeminat.* (Multa de hoc Sallustii loco disserit Gellius III, 1, quibus, salva tanti magistri auctoritate, haec, quae non dicit, addenda putavimus.)

6. *Infinita.* Nullos fines habens; non certos intra terminos contenta. Nam, inquit Iuven. XIV, 139: *Crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit.*

7. *Neque copia neque inopia minuitur.* Locus hic multifariam vexatus est ab interpretibus, quorum coniecturas referre longum sit. Sensus mihi quidem satis patere videtur: *copia* non magis quam *inopia* minuit avaritiam, id est: non minus cupit qui multa, quam qui nihil, possidet; atque ut inopia accendit, sic copia non restinguit habendi sitim.

8. *Recepta.* Recuperata, et Mario, Cinnae, Carbonique erepta.

9. *Ex bonis initiis.* Alii, *bonis initiis*, qui ablativus absolutus esse possit. Opponuntur *mali eventus*, id est, *exitus.* Bona enim Syllae initia fuerant, qui pro senatu et republ. pugnare videretur; mali exitus, qui victor dominum pro liberatore egerit, civitatemque crudelissimis proscriptionibus vexaverit. Conferatur Florus epit. Liv. lib. LXXXIII: *Recuperata republica, pulcherrimam victoriam crudelitate, quanta in nullo hominum unquam fuit, inquinavit* etc.

10. *Rapere.* Ad hunc et sequentes infinitivos, supple *coeperunt.* — *Trahere.* Bona, non sua, ad se quisque trahere.

11. *Domum alius* etc. Alludit ad

alius agros cupere; neque modum neque modestiam[12]
21 victores habere; foeda crudeliaque in civibus[13] facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat,[14] quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum, luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena, voluptaria, facile in otio feroces militum animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari: ea privatim[15] ac publice rapere; delubra spoliare, sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundae res sapientium animos fatigant;[16] ne illi, corruptis moribus, victoriae temperarent.[17]

proscriptiones; sc. ubi quis domum aut agros concupiverat, curabat dominum inter proscriptos referri.

12. *Neque modum neque modestiam.* *Modus* est certus rerum finis; *modestus*, qui modum servat; *modestia*, actio ipsa modum servandi. In victoria *non modum* habebant, quia nullus erat *finis* eorum avaritiae et crudelitati; non *modestiam*, quia sine *modo* et pudore saeviebant.

13. *In civibus.* Vulgo *in cives.* Wasse protulit ex codice aliquo, *in civibus*; elegantius et a vulgari usu remotius, quam quod librarii manus intruserit. Sic Virg. Aen. II, 540: *At non ille, satum quo te mentiris, Achilles Talis in hoste fuit Priamo.*

14. *In Asia ductaverat.* Cui in Asia praefuerat. Cortius, *in Asiam*, non recte. Nam hic dicere non vult Sallustius Syllam in Asiam *duxisse* exercitum, sed in Asia solitum fuisse *ducere* seu *regere* illum exercitum, quod indicat verbum frequentandi, *ductaverat*. Vid. Var. lect. p. 519.

15. *Ea privatim* etc. Privatos civitatesque iis rebus spoliare. Sic Tullius, initio ultimae in Verrem orationis: *Nemini video dubium esse, quin Verres sacra profanaque omnia*, et privatim et publice, *spoliarit*. Nonnulli tamen intelligunt *privatim*, ut privato cuique libebat; *publice*, reipublicae nomine.

16. *Fatigant.* Onerant, labefactant, a sede sua dimovent. Sic Cato Maior (Gell. VII, 3): *Secundae res transvorsum trudere solent a recte consulendo atque intelligendo.*

17. *Ne illi — temperarent.* *Ne*, eodem sensu ac *nedum*, quod habent Bip. et alii quidam. Sed *ne* magis Sallustianum videtur. Sic Plautus, Amph. I, 1, 174: *Vix incedo inanis, ne ire posse cum onere existimes.* Sic et Livius III, 52: *Novam inexpertamque eam potestatem (tribunitiam) eripuere patribus nostris; ne nunc, dulcedine semel capti, ferant desiderium.* Et re quidem vera, *nedum* (ut *ne nunc* admonet) non est aliud ac *ne*

XII. Postquam divitiae[1] honori esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur; hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit.[2] Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam,[3] divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operae pretium est,[4] quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissumi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos sua gloria decorabant, neque victis quidquam praeter iniuriae licentiam[5] eripiebant. At hi contra ignavissumi homines, per summum scelus, omnia ea sociis adimere, quae fortissumi viri victores hostibus reliquerant; proinde quasi iniuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem quae, nisi iis qui videre, nemini credibilia sunt, a privatis compluribus subversos montes, maria constructa[1] esse? Quibus

tum, ut *nondum—non tum; vix dum vix tum; agedum — age tum*; litera T in D propter euphoniam mutata. Sensus vero est: sapientes etiam prospera fortuna moderate uti vix possunt; tantum abest ut corrupti Syllae ducis indulgentia milites modum in victoria tenuerint.

Cap. XII. 1. *Postquam divitiae* etc. Animadverte mutationem temporis: *postquam coepere* et *postquam sequebatur*. Secundum hoc verbum in imperfecto est, quia hoc tempus iteratam saepius vel continuatam actionem indicat.

2. *Innocentia pro malivolentia duci coepit.* Id est, si quis integer et innocens esset, ceteri sibi male velle eum, et inimicum esse ducebant. Bonus enim inter malos ex alia factione esse videtur.

3. *Pudorem, pudicitiam.* Pudor et pudicitia differunt inter se, ut genus et species. Pudor est metus rerum turpium; *pudicitia*, continentia a libidine.

4. *Operae pretium est* etc. Hic templa a maioribus condita cum privatis suorum aequalium domibus confert, ut recentiorem luxuriam antiq. simplicitatis exemplo arguat.

5. *Praeter iniuriae licentiam.* Praeter facultatem iniuriae populo romano inferendae.

Cap. XIII. 1. *Maria constructa.* Al.

16 mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe, quas honeste habere[2] licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri, ganeae,[3] ceterique cultus[4] non minor incesserat; viri pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere;[5] vescendi caussa, terra marique omnia exquirere;[6] dormire prius quam somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat: eo profusius omnibus modis quaestui atque sumtui deditus erat.[7]

XIV. In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque

constrata; quidam etiam *contracta*. Vtrumque male. Quippe, cap. XX, rursus loquitur noster de *exstruendo mari*, id est, exstruendis in mari aedificiis. Praeterea oppositio est inter *subversos montes et constructa maria*, quae perit, si aliter legeris. Conferatur Horatius Od. III, 1: *Contracta pisces aequora sentiunt*, Iactis in altum molibus. *Huc frequens Caementa demittit redemptor Cum famulis, dominusque terrae Fastidiosus.*

2. *Quas—habere.* Turpiter abuti divitiis, quibus honeste frui poterant.

3. *Ganeae.* Conviviorum et perpotationis.

4. *Cultus.* Hic in malam partem accipitur, pro nimis sollicita corporis curatione.

5. *In propatulo habere.* Propatulum (ex verbo *patere*) est quod omnibus *patet*, omnibusque promiscue expositum est.

6. *Terra marique—exquirere.* Hunc luxum multis in locis reprehendunt quum alii, tum Lucan. IV, 373: .... *O prodigia rerum Luxuries, nunquam parvo contenta paratu,* Et quaesitorum terra pelagoque ciborum *Ambitiosa fames, et lautae gloria mensae!* — *Antecapere.* Vid. Var. lect. p. 519.

7. *Quaestui atque sumtui deditus erat.* Meminerit lector quid dictum fuerit circa finem c. V: *Incitabant praeterea (Catilinam) corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala*, luxuria *atque* avaritia *vexabant*. Avaritiae respondet *quaestus*; luxuriae, *sumtus*.

CAP. XIV. 1. *In tanta tamque corrupta* etc. Delineata civitatis imagine, eodem redit oratio, ubi substiterat circa finem c. IV; Catilinaeque iuventutem teterrimis illis hominum foedissimorum exemplis corruptam, antequam coniurasset, multis flagitiis inquinatam fuisse ostendit.

facinorum [2] circum se, tamquam stipatorum, [3] cater-
vas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter,
ganeo, manu, [4] ventre, pene, bona patria lacerave-
rat, quique alienum aes grande conflaverat, quo fla- 27
gitium aut facinus redimeret; [5] praeterea omnes un-
dique parricidae, sacrilegi, convicti iudiciis, aut pro
factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus atque
lingua [6] periurio aut sanguine civili alebat; postremo
omnes quos flagitium, egestas, conscius animus exagi-
tabat; ii Catilinae proxumi [7] familiaresque erant. Quod
si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inci-
derat, [8] quotidiano usu atque illecebris facile par si-
milisque [9] ceteris efficiebatur. Sed maxume adolescen-
tium familiaritates adpetebat; eorum animi, molle et
aetate fluxi, [10] dolis haud difficulter capiebantur. Nam
uti cuiusque studium ex aetate flagrabat, [11] aliis scorta

2. *Omnium flagitiorum atque facinorum.* Alii, *hominum flagitiosorum atque facinorosorum*; eodem prorsus sensu; nisi quod in priori lectione substantiva pro adiectivis elegantius ponuntur; ut apud Terentium, Eun. IV, 3, 3, *scelus*, pro *scelesto homine*.

3. *Stipatorum.* Stipatores sunt comites et satellites, quibus aliquis *stipatus*, id est, circumdatus incedit.

4. *Manu.* Alea. Nam Haverc. protulit e codd. *alea manu*, quorum prius interpretatio secundi videtur.

5. *Quo—redimeret.* Vt flagitii aut facinoris poenam effugeret, scilicet iudices pecunia corrumpendo.

6. *Quos manus atque lingua. Manus* ad sanguinem civilem, *lingua* ad periurium pertinet: qui ex periuriis et civium caedibus quaestum faciebant. Cf. ex secunda Cic. in Catil. oratione, tum alia tum haec: *Quis tota Italia veneficus, quis gladiator, quis latro, quis sicarius, quis parricida, quis testamentorum subiector, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis adulter, quae mulier infamis, quis corruptor iuventutis, quis corruptus, quis perditus inveniri potest, qui se cum Catilina non familiarissime vixisse fateatur?*

7. *Proxumi.* Intimi, arctiori necessitudine coniuncti.

8. *Inciderat.* Apposite dicit *inciderat*, quasi in insidias et retia, aut, si malis, in gurgitem aliquem et charybdim.

9. *Par similisque.* Non redundant. *Par* enim gradum nequitiae, *similis* genus ipsum notat.

10. *Aetate fluxi.* Qui propter aetatem facile labuntur, et quasi *fluunt* ad nequitiam.

11. *Vti cuiusque studium ex aetate flagrabat.* Prout ardor aetatis alium alio rapiebat.

praebere, aliis canes atque equos mercari; postremo neque sumtui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos qui ita aestumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id compertum [12] foret, haec fama valebat.

28 XV. Iam primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, [1] cum sacerdote Vestae, [2] et alia huiusce modi contra ius fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, [3] cuius praeter formam nihil unquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum [4] adulta aetate, [5] pro certo creditur, necato filio, [6] vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. Quae quidem res [7] mihi

12. *Id compertum.* Sic Bip. et Havercamp. Alii delent *id.* Si *id* retineas, *quod* (ut coniunctio) sonabit *quia*; si tollas, *quod* erit relativum et resolvetur in *quia illud.* Vtroque modo sensus est: haec fama invaluerat magis propter ceterà Catilinae flagitia, quam quia id ipsum alicui compertum esset.

Cap. XV. 1. *Cum virgine nobili.* Quaenam haec fuerit non satis constat; sunt qui putent eam hic significari, quae postea fuerit Catilinae socrus; quamque, parcentes generis nobilitati, nominare noluerint historici. Kvr.

2. *Cum sacerdote Vestae.* Virgo haec vestalis, teste Paediano (ad Ciceronis Catilinarias), Fabia fuit, soror Terentiae, uxoris Ciceronis, quam hoc crimine accusatam iudices tamen absolverunt. — Alii legunt *sacerdote Vestae*, deleto *cum*, ita ut *virgo nobilis* et *sacerdos Vestae* una et eadem sit. Sed unum quoque esset scelus, quum de duobus loquatur Paedianus. — *et alia huiuscemodi.* Abest et a codd. Pariss. quod expunctum vellet Cl. Burnouf. *T.*

3. *Aureliae Orestillae.* Haec fuit soror aut filia Cn. Aurelii Orestis, qui praetor fuerat A. V. C. 677; (ex notis *De Brosses*).

4. *Privignum.* Filium Catilinae ex priori coniuge natum, qui *novercae* Aureliae *privignus* futurus erat.

5. *Adulta aetate.* Alii, *adultum aetate*, eodem sensu.

6. *Necato filio.* Idem narrat Val. Max. IX, 1, quem vide; et Cic. in Cat. I, 6: *Quid vero nuper, quum morte superioris uxoris novis nuptiis domum vacuam fecisses, nunc etiam alio incredibili scelere hoc scelus cumulasti, quod ego praetermitto et facile patior sileri, ne in hac civitate tanti facinoris immanitas aut exstitisse, aut non vindicata esse videatur.*

7. *Quae quidem res.* Scilicet mors allata filio.

in primis videtur caussa fuisse facinoris[8] maturandi. Namque animus impurus, dis hominibusque infestus,[9] neque vigiliis neque quietibus[10] sedari poterat: ita conscientia mentem excitam[11] vastabat.[12] Igitur colos exsanguis, foedi oculi; citus modo, modo tar- 29
dus incessus; prorsus in facie vultuque[13] vecordia inerat.

XVI. Sed iuventutem,[1] quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos[2] commodare;[3] fidem, fortunas, pericula vilia habere;[4] post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, maiora alia imperabat. Si caussa peccandi in praesens minus suppetebat,

8. *Facinoris*. Coniurationis in patriam. Scelus enim ex scel. nascitur.

9. *Dis hominibusque infestus*. Id est: deos hominesq. infestos habens. Quippe *infestus*, inquit Gell. IX, 12, *ancipiti significatione est. Nam et is* infestus *appellatur, qui malum infert cuipiam; et contra, cui aliunde impendet malum, is quoque* infestus *dicitur.*

10. *Neque vigiliis neque quietibus.* Neque vigilans, neque per somnum.

11. *Excitam.* Al. *excitatam*; al. *exagitatam*. Bene *excitam*. Ovidius, Met. II, 669: *Nec fruitur somno vigilantib. excita* curis. Et vero quidquid de sua sede motum est, dicitur *excitum*.

12. *Vastabat.* Alii *vexabat*; alii etiam *versabat*. Non displicet *vastabat*. Scelerum enim conscientia, in perturbata mente, tanquam tempestas in agris, aut victor hostis in urbe capta, debacchatur.

13. *In facie vultuque. Facies* distinguitur a *vultu*, quod illa naturalis sit oris species, quae eadem semper manet, *vultus* vero habitus quidam *faciei*, qui pro motu animi et voluntate mutatur. *Facies* etiam interdum dicitur forma et *factura* quaedam totius corporis, ut ait Gell. XIII, 28.

Cap. XVI. 1. *Sed iuventutem.* Haec coniungi debent cum fine capitis XIV, toto capite XV digressionis, ad solum Catilinam pertinentis, vicem obtinente.

2. *Signatores falsos.* Qui fictis seu testamentis, seu scriptis quibuslibet, falsa signa imponerent, falsaque subscriberent nomina.

3. *Commodare.* Si quis falso teste falsove signatore indigeret, unum aliquem ei commodabat de suo grege Catilina.

4. *Fidem — vilia habere.* Eorum fidem, fortunas, pericula ipse pro nihilo putare, scil. ut idem illi facere consuescerent. Non enim necesse est, nec verborum series patitur, hanc vocem, *habere*, ad ipsos adolescentes, non ad Catilinam referri, ut vult vir doct. Kun. Immo infinitivi *commodare* et *habere* eidem subaudito verbo subservire debent; nec hoc ullo modo sententiae repugnat.

nihilo minus insontes,[5] sicuti sontes, circumvenire, iugulare;[6] scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus,[7] gratuito[8] potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum[9] per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi,[10] rapinarum et victoriae veteris[11] memores, civile bellum exoptabant, opprimundae reipublicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus; Cn. Pompeius in extremis terris[12] bellum gerebat; ipsi consulatum petundi magna spes;[13] senatus nihil sane intentus;[14] tutae tranquillaeque res omnes; sed ea prorsus opportuna Catilinae.[15]

5. *Insontes.* Id est, qui Catilinae inimici non erant, ideoque nullas ab eo poenas meruerant.

6. *Iugulare.* Scil. manu et opera sociorum.

7. *Manus aut animus.* Suppl. eorum.

8. *Gratuito.* Sine causa atque emolumento.

9. *Aes alienum, etc.* Multi mortales, in universo imperio, ingenti aere alieno premebantur, i. e. maximas pecunias debebant; quae res animos ad concupiscendam rerum mutationem proclives facit.

10. *Largius suo usi.* Quum sua profudissent.

11. *Victoriae veteris.* Quam de Marianis reportaverant.

12. *In extremis terris.* In Asia, contra Tigranem et Mithridatem.

13. *Petundi magna spes.* Alii legunt *petenti;* non enim, inquiunt, erat *petendi spes* (petebat enimvero), sed adipiscendi. Verum non necessaria est emendatio, et hic intelligi debet *petundi*, quasi esset *petitionis.* Consulatum petebat, et magna erat spes *eius petitionis.*

14. *Nihil intentus.* Quia scilicet nihil tale metuebat.

15. *Opportuna Catilinae erant.* Alii omittunt *erant;* alii contra legunt *videbantur.* Vtrumque Popma credit ex aliqua glossa in textum irrepsisse (et abest a Codd. Pariss. ideoque, auctore Burnouf, illud expunxi. Typ.)

Iam vero, quod ad ipsam rerum seriem auctorisque propositum attinet, exhibuit huc usque Sallustius, primo hominem ita natum atque educatum, ut nullum scelus opprimendae patriae causa refugeret (cap. V); deinde eos civitatis mores, ut nefario homini adiutores sociique non deessent (X-XIII); mox illum, quidquid in corrupta civitate corruptissimum erat, ad se vocantem, sibiq. flagitiorum scelerumq. omnium praesidia comparantem (XIV-XVI); postremo (in fine cap. XVI), ostendit multos homines novarum rerum cupidos, rempublicam praesidio destitutam, senatum nihil providentem, omnia denique Catilinae opportuna. His ita enarratis, ut nemo iam miretur unum hominem, eumque privatum, tantam remp. in ultimum di-

XVII. Igitur circiter kalendas iunias,[1] L. Caesare[2] et C. Figulo[3] consulibus, primo singulos[4] appellare; 31
hortari alios, alios tentare;[5] opes suas, imparatam rempublicam, magna praemia coniurationis docere. Vbi satis explorata sunt quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo[6] et plurimum audaciae inerat. Eo convenere[7] senatorii ordinis P. Lentulus Sura,[8] P. Autronius,[9] L. Cassius Longinus,[10] C. Cethegus,[11] P. et Servius Sullae[12] Servii filii, L.

scrimen adduxisse, pergit ad ipsius facti narrationem.

Cap. XVII. 1. *Kalendas iunias.* Primum diem Iunii, A. V. C. 690, ante Christum, 64.

2. *Lucio Caesare.* Cuius soror nupta erat Lentulo, infra nominato, quem ipse postea damnavit. Conferatur Cic. Oratio IV in Cat. cap. 6. Hic L. Caesar, C. Iulii Caesaris propinquus, triumviri quoque M. Antonii avunculus erat.

3. *C. Figulo.* C. Marcius Figulus, antequam in Marciorum gentem adoptatus esset, Minucius Thermus nominatus est. Conferatur Cic. de Legibus, II, 25; ad Att. I, 2. Kvr.

4. *Singulos.* Seorsim scil. ac privatim. Opponitur enim sequentibus: *omnis in unum convocat.* Kvr.

5. *Tentare.* Experiri utrum consiliorum facinorumque socii esse vellent, nec ne. Sic Cicero, III in Catil. 7: *Omnia norat, omnium aditus tenebat; appellare, tentare, sollicitare poterat, audebat.* Id.

6. *Necessitudo.* Per *necessitudinem* hic intellige inopiam, aes alienum, rei familiaris angustias.

7. *Eo convenere.* Hoc factum est XVII fere mensibus, antequam senatus Catil. hostem iudicarit. Per tantum temporis impune coniuraverunt!

8. *P. Lentulus Sura.* Is e patricia gente Cornelia ortus, a censoribus eiectus senatu, postquam consulatum gessisset, postea tamen, ut in dignitatem restitueretur, praeturam petivit adeptusque est. Praetor igitur erat, quum perniciem patriae cum Catilina moliebatur. De eius interitu vide cap. LV.

9. *P. Autronius.* Ciceronis in pueritia condiscipulus, in quaestura collega. Primo post coniurat. anno, V. C. 692, *lege Plautia, de vi publica*, accusatus, in exsilium actus est. Item de Cassio, Laeca, Vargunteio, Servio Sulla, et C. Cornelio.

10. *L. Cassius Longinus.* Qui, Cicerone teste, procurationem incendendae urbis sibi postulaverat; homo corpore pingui, adeo ut *Cassii adeps* in proverbium abierit. Kvr.

11. *C. Cethegus.* Et is quoque erat e gente Cornelia. In bellis civilibus primo Marium, deinde Syllam, rursus Lepidum, nusquam stabili fide, sequutus fuerat. (*De Brosses, Hist. de la rép. rom.* l. I, 40).

12. *P. et Servius Sullae.* Publius Cornelius Sylla, et Servius Cornel. Sylla, filii Servii Corn. Syllae, qui erat frater dictatoris, ut scribit Dio lib. XXXVI. Ex his, Publius coniurationis particeps non fuisse videtur. Eo

Vargunteius,[13] Q. Annius,[14] M. Porcius Laeca,[15] L.
32 Bestia,[16] Q. Curius;[17] praeterea ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior,[18] L. Statilius,[19] P. Gabinius Capito,[20] C. Cornelius:[21] ad hoc multi ex coloniis[22] et

enim nomine accusatus, non multo post Ciceronis consulatum, ab ipso Cicerone defensus et liberatus fuit. Conferatur Orat. Cic. pro P. Sylla.

13. *L. Vargunteius.* Qui, cum C. Cornelio equite, constituerat cum armatis hominibus salutatum ire Ciceronem, et eum in lecto suo confodere, et narratur initio cap. XXVIII. Pauca de Varginteia gente apud historicos leguntur. Hic iam antea ambitus accusatus fuerat, et ab Hortensio defensus (Cicero pro Sylla, II).

14. *Q. Annius.* Eundem fuisse putat *De Brosses*, qui Marco Antonio oratori caput abscidit, abscissumque Mario tulit.

15. *M. Porcius Laeca;* alii *Lecca.* In cuius domum Catilina noctu convenit cum sociis, ut postea narrabitur. Is erat ex eadem gente Porcia deterrimus homo, qua optimi viri Catones, sed ex alia eius gentis familia.

16. *L. Bestia.* E gente Calpurnia, ultimo Ciceroniani consulatus mense, tribunus plebis erat. Is capite non mulctatus est. Immo aedilis fuit anno 696, praeturamque exinde petivit. Ambitus vero damnatus abiit in exsilium, unde a Caesare rerum potito revocatus consulatum petere, sed frustra, ausus est. Vid. *De Brosses* (*Suite de l'histoire, etc.* XXXIV), qui semper hunc hominem *Besteam*, non *Bestiam* vocat.

17. *Q. Curius.* E nobili, quamvis plebeia, M'. Curii Dentati, qui Pyrrhum vicit, gente; aleator vero tunc temporis notissimus. Illi, quum primus coniuratorum consilia detexisset, munera publice decreta sunt; quae tamen non obtinuit, obstante Caesare quem inter socios Catilinae nominaverat, teste Suetonio, in vita Caesaris, XVII.

18. *M. Fulvius Nobilior.* Hic non idem est qui infra, cap. XXXIX, A. Fulvius nominatur, et quem, quum ad Catilinam proficisceretur, pater ex itinere retractum necari iussit. Fulvius Nobilior exsilio tantum, A. 699, damnatus est. Cicero, Ep. ad Att. IV, 16.

19. *L. Statilius.* Statilii iam secundi Punici belli temporibus noti erant. De hoc non aliud memoriae proditum est, quam quod ad coniurationem pertinet (*De Brosses, Catilina,* V). Capitis poenam dedit; vide cap. LV.

20. *P. Gabinius Capito.* Hunc *Cimbrum* cognominat Cicero in Catil. III, 3. Hic quoque supplicio necatus est Eius propinquus fuit A. Gabinius, quo consule, in exsilium pulsus est Cicero.

21. *C. Cornelius.* Duae gentes Corneliae fuerunt, altera patricia, ex qua Scipiones, Syllae, Lentuli, et alii complures: altera plebeia, ex qua quum alii, tum hic Cornelius.

22. *Ex coloniis.* Colonia erat pars aliqua civium romanorum vel sociorum latinorum publico consilio missa, seu in agros bello captos, ubi novam urbem conderent, seu in urbes imperio subditas, ubi sedem haberent, utique sub populi romani legibus remansuri.

municipiis,[23] domi nobiles.[24] Erant praeterea com-
plures paullo occultius consilii huiusce participes no-
biles,[25] quos magis dominationis spes hortabatur quam
inopia, aut alia necessitudo. Ceterum iuventus ple- 33
raque, sed maxume nobilium, Catilinae inceptis fa-
vebat. Quibus[26] in otio vel magnifice vel molliter vi-
vere copia erat,[27] incerta pro certis, bellum quam
pacem malebant. Fuere item ea tempestate, qui cre-
derent M. Licinium Crassum[28] non ignarum eius con-
silii fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum
exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse[29] contra
illius potentiam crescere; simul confisum, si coniu-
ratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antea[1] item coniuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina. De qua[2] quam verissume potero dicam. L. Tullo,[3] M. Lepido[4] consulibus, P. Autronius et P. Sulla,[5] designati consules,

23. *Et municipiis.* Municipia vero dicuntur urbes in ius civitatis romanae receptae, et suis tamen legibus utentes, nec magistratibus romanis subiectae. Vid. Gellium, xvi, 13, et *Beaufort*, *Rép. rom.* tom. v.

24. *Domi nobiles.* Notissimi in sua quisque civitate.

25. *Participes nobiles.* Alii omittunt *nobiles*, ne usurpatum modo vocabulum tam cito recurrat. Sed quod sequitur (*quos magis dominationis, etc.*) illud forsan non inutile esse ostendit.

26. *Quibus.* Supple *homines*, ut sit nominativus verbo *malebant.*

27. *Copia erat.* Facultas erat.

28. *M. Licinium Crassum.* Qui iam praeturam et consulatum gesserat, et aliquanto post (A. 693) cum Pompeio et Caesare societatem init, quae *triumviratus* nomine dicta est, et denique adversus Parthos bellum gerens (A. 700) occisus est.

29. *Cuiusvis opes voluisse, etc.* Id est: fuere qui crederent Crassum voluisse civem aliquem Pompeio potentiorem fieri, quia ipse sperabat, si res coniuratis bene cederet, se apud illos mox potentissimum fore.

Cap. XVIII. 1. *Sed antea.* Hic per digressionem prior coniuratio narratur.

2. *De qua.* Sic Mss., scil. coniuratione. Havere *de quo*, sc. facinore.

3. *L. Tullo.* L. Volcatius Tullus tribunus plebis fuit A. V. C. 679, consul anno 688.

4. *M. Lepido.* M. Aemilius Lepid. qui, A. 676, quaestor, pontem Sublicium saxeum fieri curaverat. Non idem est ac Lepidus ille, qui fuit cum Caesare et Antonio triumvir; V. *De Brosses*, *hist. de Catil.* v.

5. *P. Autronius et P. Sulla.* De his

legibus ambitus [6] interrogati [7] poenas dederant. [8] Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum [9] reus, pro-
34 hibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies [10] profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, [11] adolescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius, circiter nonas decembres [12] consilio communicato, parabant in capitolio kalendis ianuarii [13] L. Cottam et L. Torquatum [14] consules interficere, ipsi, [15] fascibus correptis, [16] Pisonem cum exercitu ad obti-

vide quod paulo ante dictum est. P. Syllam prioris coniurationis socium non fuisse defendit Cicero, pro Sylla, IV, sed auctoritate potius Hortensii quam ipso facto; quippe se *illorum expertem temporum et sermonum* fuisse affirmat.

6. *Legibus ambitus.* Quibus cautum erat, ne quis iniusta ratione, blanditiis, largitionibus, amicorum studiis, ad honores eveheretur.

7. *Interrogati.* In iudicium citati. Reus enim apud praetorem *interrogabatur*, num obiectum sibi facinus admisisset.

8. *Poenas dederant.* Mulcta damnati fuerant et consulatu exclusi.

9. *Repetundarum.* Iudicium repetundarum est, quo repetuntur pecuniae, quas magistratus in provincia per vim aut dolum extorsit. Catilina autem accusatus est a P. Clodio, quum ex Africa, ubi praeturam gesserat, rediisset. Quare, quum reus esset, non poterat consulatum petere, antequam se hac accusatione purgavisset.

10. *Intra legitimos dies.* Legitimum i. e lege statutum erat tempus, intra quod candidati petitionem suam *profiteri*, i. e. publice fateri debebant, nomen suum inscribi iubendo, per magistratum qui comitia habiturus erat. Hoc vero tempus unius fere mensis ante comitia fuisse videtur. Quippe comitia centuriata in *trinundinum*, quod viginti septem dierum spatium est, indici solebant. V. *Beaufort. Rép. rom.* lib. III, cap. 4.

11. *Cn. Piso.* E clarissima gente Calpurnia, cuius praecipuae familiae fuerunt, *Pisonum frugi*, et *Pisonum Caesoniorum.* Non ad hunc pertinet, quam habemus Cic. in Pison. oratio.

12. *Circiter nonas decembres.* Die quinto mensis decembris anni 688. Cortius et nonnulli alii omittunt tria haec verba. Alii pro *decembres* legunt *decembris*, seu *i* sit pro *e*, seu *decembris* sit in genitivo singulari. Quippe et substantiva et adiectiva esse possunt mensium nomina.

13. *Kal. ian.* Quo die consules magistratum tunc temporis inire solebant.

14. *L. Cottam et L. Torquatum.* Qui consules suffecti fuerant in locum Autronii et Syllae, ambitus damnatorum.

15. *Ipsi* Catilina et Autronius.

16. *Fascibus correptis.* Consulari

nendas duas Hispanias[17] mittere. Ea re cognita,[18] rursus in nonas februarias[19] consilium caedis transtulerant. Iam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni[20] Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessumum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res[21] consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore[1] missus est; adnitente Crasso, quod eum infestum Cn. Pompeio[2] cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat; quippe foedum hominem a re publica procul esse volebat; simul, quia

potestate, cuius fasces insignia erant, per vim sibi vindicata. Suetonius, in vita Caesaris, IX, id consilii coniuratis fuisse dicit, ut dictator fieret Crassus, magister equitum Caesar, consules vero Autronius et Sylla, non, ut hic legimus, Autronius et Catilina.

Leviter quoque a Sallustio dissentit Cicero (in Cat. I, 6), quum dicat Catilinam pridie kalend. ian. stetisse in comitio cum telo. Quamquam intelligi potest, coniuratos ad facinus patrandum iam telis instructos fuisse, pridie quam patraretur.

17. *Duas Hispanias.* Vide Indicem geographicum

18. *Ea re cognita.* Coniurati rem non perfecere, quia Crassus, die ad caedem destinato, non adfuit, ideoque Caesar signum, quod ab eo dari convenerat, non dedit. Suetonius, in Caesare, IX.

19. *Nonas februarias.* Anni 689.

20. *Quod ni*, etc. Quod si Catilina citius non dedisset signum ante curiam. — curia vero est omnis locus quo senatus convocabatur. Nam operae pretium est scire non id moris fuisse, ut semper iisdem in locis haberetur senatus.

21. *Ea res.* Scilicet eos nondum frequentes convenisse. — *Diremit*, dissolvit, irritum fecit.

Cap. XIX. 1. *Quaestor pro praetore.* Id est, quum esset quaestor, tamen cum praetoria potestate *extra ordinem* missus est. Vid. Suet. in Caes. IX. Diximus *extra ordinem*; non enim mos fuit, ut quis aut propraetor aut proconsul prius fieret, quam praetor aut consul fuisset. Quamquam id aliquando factum esse videre est, quum aliis exemplis, tum in M. Catone, qui (teste Velleio, II, 45) in Cyprum *quaestor cum iure praetorio* missus est.

2. *Cn. Pompeio.* Adnitebatur dabatque operam Crassus, ut Hispaniam provinciam, ideoque exercitum, haberet Piso; nempe ut eius *opes contra Pompeii potentiam crescerent*, quemadmodum in fine capitis XVII dictum est.

boni quam plures[3] praesidium in eo putabant:[4] et iam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provincia ab equitibus hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt qui
36 ita dicant, imperia eius iniusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate eius Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea[5] tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio[6] relinquemus. De superiore coniuratione satis dictum.

XX. Catilina ubi eos, quos paullo ante memoravi, convenisse videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat,[1] tamen in rem fore[2] credens universos appellare et cohortari, in abditam partem aedium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiuscemodi habuit:

« Ni virtus fidesque vestra satis spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset;[4] spes magna, dominatio,[5] in manibus frustra fuissent; ne-

3. *Boni quam plures.* Vulgo *complures*, eodem sensu. Atqui observat Cortius in pluribus MSS. esse *quam plures*, et hoc probat latine dici, quum aliis exemplis, tum hoc Plauti, Stich. 4, 3, v. 44: *Sed curiosi sunt* quam plures *mali*. Putat etiam ex hoc profectam esse vulgatam formam *complures*, quae tamen aliis nata videri possit ex *cum* et *plures*.

4. *Praesidium in eo putabant.* Scil. adversus formidolosam Pompeii potentiam. Ergo ut *foedus homo* procul a republica sit, ei potestas et provincia mandatur! Et ei dant arma quem timent, quia alterum timent magis!

5. *Praeterea.* Aliis temporibus.

6. *Rem in medio.* Id est, iniudicatam *relinquemus.*

Cap. XX. 1. *Multa saepe egerat.* Multos sermones de consiliis suis habuerat.

2. *In rem fore.* Vtile coniurationi fore.

3. *Omnibus arbitris.* Omnibus testibus.

4. *Opportuna res occidisset.* Opportuna occasio se obtulisset.

5. *Spes magna, dominatio*, etc. Frustra *spem magnam* haberemus; frustra *dominationem* in manibus teneremus. Alii *spes dominatioque.* Alii *spes magna dominationis.*

que ego per ignaviam,[6] aut vana ingenia, incerta pro
certis captarem. Sed quia multis et magnis tempe-
statibus[7] vos cognovi fortes fidosque mihi; eo animus
ausus[8] maxumum atque pulcherrumum facinus inci-
pere; simul quia vobis eadem, quae mihi, bona ma-
laque intellexi. Nam idem velle atque nolle,[9] ea de-
mum firma amicitia est. Sed, ego quae mente agitavi, 37
omnes iam antea diversi[10] audistis. Ceterum mihi in
dies magis animus accenditur, quum considero, quae
conditio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus
in libertatem. Nam postquam respublica in pauco-
rum ius atque ditionem concessit,[11] semper illis re-
ges, tetrarchae[12] vectigales[13] esse; populi nationes
stipendia[14] pendere; ceteri omnes, strenui, boni,
nobiles atque ignobiles,[15] vulgus fuimus, sine gratia,
sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica
valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, po-

6. *Per ignaviam.* Per homines ignavos, et vani, id est, levis ac mutabilis ingenii. *Ignavia* virtuti, *vana ingenia* fidei opponuntur.

7. *Tempestatibus.* Tempestas hic, ut saepe, usurpatur pro tempore, rerum articulo, et eo quod italice dicimus, *circostanza, congiuntura.*

8. *Eo animus ausus.* Ob eam causam ausus sum. Hic *eo* non est aliud quam *ideo.* Eodem sensu saepe occurrit apud Homerum, τῷ.

9. *Idem velle atque nolle.* Habes eamdem aliis verbis sententiam, ap. Cicer. pro Plancio, II: *Neque est ullum certius amicitiae vinculum, quam consensus et societas consiliorum et voluntatum.* Apud Liv. XXXVI, 7: *Communis utilitas, quae societatis maximum vinculum est.* Habes quoque apud nostrum, Iug. XXXI: *Eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere— inter bonos amicitia est, inter malos factio.*

10. *Diversi.* Singuli.

11. *Concessit.* Venit, delapsa est.

12. *Tetrarchae.* Tetrarcha (a τέσσαρες et ἀρχή) proprie est, qui partem regni quartam detinet. Postea vero pro quovis gubernatore; unde *reges* et *tetrarchae* saepe coniunguntur. Rob. Stephanus, in Thes. l. lat.

13. *Vectigales.* Vectigal (a vehendo) proprie dicitur tributum, quod e portoriis, decumis aut pascuis publicis exigebatur; vide Cic. pro lege Manilia, VI.

14. *Stipendia* (stipem pendere). Tributa quae certa ac definita pecunia solvuntur.

15. *Nobiles atque ignobiles.* Seu *nobiles*, seu *non nobiles*, aeque pro ignobili vulgo habiti sumus.

tentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi illi
volunt;[16] repulsas[17] nobis reliquere, pericula, iudi-
cia,[18] egestatem. Quae quousque tandem patiemini,
fortissumi viri? Nonne emori per virtutem[19] prae-
stat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alie-
nae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere?
Verum enimvero,[20] pro deum atque hominum fidem![21]
38 victoria in manu nobis est. Viget aetas, animus va-
let; contra illis, annis atque divitiis,[22] omnia conse-
nuerunt. Tantummodo incepto opus est; cetera res
expediet.[23] Etenim quis mortalium, cui virile inge-
nium, tolerare potest, illis divitias superare,[24] quas
profundant in extruendo mari[25] et montibus coae-
quandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria
deesse? illos binas, aut amplius, domos continua-
re;[26] nobis larem familiarem nusquam ullum esse?
Quum tabulas, signa, toreumata[27] emunt, nova di-
ruunt,[28] alia aedificant, postremo omnibus modis pe-

16. *Vbi illi volunt.* Apud quos illi volunt.

17. *Repulsas.* Repulsam pati dicitur, qui candidatus magistratum non obtinet. Is enim quasi *repellitur* atque excluditur.

18. *Iudicia.* Accusationes, iniustas videlicet.

19. *Emori per virtutem.* Mori aliquid fortiter audendo.

20. *Verum enimvero.* Oppositionem indicat, quasi esset: sed quid ego dico *emori?* Non moriemur profecto, sed vincemus.

21. *Pro deum — fidem.* *Pro* aut *proh*, interiectio. *Deum*, deorum, *Fidem*, suple *testor*.

22. *Annis atque divitiis.* Quum aetate senes, tum luxuria, quae divitias sequitur, fracti sunt.

23. *Cetera res expediet.* Ipsa res cetera expedita et facilia reddet.

24. *Superare.* Superfluere.

25. *Extruendo mari.* Aedificiis in mari extruendis; vid. c. XIII.

26. *Continuare.* Coniunctas et continuas habere. Continua enim sunt, quae nullo separantur intervallo. Livius, XXXIV, 3: *Ingens cupido agros continuandi.*

27. *Toreumata.* Toreuma (a τορεύω) dicitur opus caelatum, cuius modi sunt pocula et alia id genus. Cicero in Verr. de Signis, XVIII: *Verri dicitur habere eum (Diodorum) perbona toreumata, in his pocula duo quaedam, etc.*

28. *Nova diruunt.* Aedes recens extructas diruunt.

cuniam trahunt, vexant; tamen summa lubidine divitias vincere nequeunt.[29] At nobis domi inopia, foris aes alienum; mala res,[30] spes multo asperior, denique, quid reliqui habemus, praeter miseram animam?[31] Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis, libertas: praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt! fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis, quam oratio mea, vos hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini. Neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut 39
spero, vobiscum consul[32] agam; nisi forte me animus fallit,[33] et vos servire magis, quam imperare,[34] parati estis. »

XXI. Postquam accepere[1] ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla; tametsi illis quieta movere,[2] magna merces videbatur; tamen postulare plerique, uti proponeret, quae conditio belli foret, quae praemia armis pete-

29. *Pecuniam trahunt, vexant — vincere nequeunt.* Sensus est: divitias suas omni modo disperdunt et profundunt, nec tamen exhaurire possunt. Sed miram attende verborum gravitatem. Quasi hostes et praedones propriarum fortunarum sint, eas diripiunt et lacerant, nec tamen efficere possunt, ut pecunia insanis sumptibus desit. Divitiis suis quasi bellum indicunt, et eas vincere nequeunt.

30. *Mala res*, etc. Praesens conditio mala, exspectatio futuri multo peior.

31. *Animam.* Vitam, vel potius *spiritum* illum, quo haec vita mortalis continetur.

32. *Vobiscum consul.* Haec ipsa vobiscum mox agam, non privatus, ut nunc sum, sed consul, ut me futurum spero. Iam enim dictum est Catilinam tunc temporis consulatum petere. Mox videbimus frustra petiisse. Vulg. *vobiscum una consul.*

33. *Nisi forte me animus fallit.* Cortius et Haverc. delent *me*; quo tamen sublato, perit oppositionis gratia: me *fallit*; vos *parati estis.*

34. *Servire magis, quam imperare.* Cortius hellenismum consectans delet *magis.* Quod monemus, ne haereat lector, si forte in libro aliquo hanc lectionem offenderit.

Cap. XXI. 1. *Accepere.* Audivere.

2. *Quieta movere.* Quietum et tranquillum civitatis statum turbare, hoc illis pro satis ampla mercede erat.

rent, quid ubique opis[3] aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas,[4] proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert; praeterea esse[6] in Hispania citeriore Pisonem,[7] in Mauretania[8] cum exercitu P. Sittium Nucerinum,[9] consilii sui participes; petere consulatum C. Antonium,[10] quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum;[11] cum eo se

3. *Quid ubique opis.* Quam opem, et ubi haberent. Sic XXIII: *quae quoque modo.*

4. *Tabulas novas.* Sic Latini vocant quod Graeci *χρεῶν ἀποκοπάς*. Tabulae enim sunt codices accepti et expensi. Quum vero debita, vel tota vel ex parte, abolentur debitoribusque condonantur, tum novas de integro *rationes* constitui, novasque confici tabulas necesse est. Sumuntur ergo *tabulae novae* pro re ipsa, propter quam fiunt.

5. *Proscriptionem locupletium.* Ex quorum bonis sui divites fierent. Proscriptio autem dicitur ex eo, quod *proscribebantur (si affiggevano)* nomina eorum, qui caedi aut exsilio destinabantur.

6. *Praeterea esse.* Supp. *dicebat.*

7. *Pisonem.* De quo paullo ante mentio fuit.

8. *In Mauretania.* Africae parte, ad maris mediterranei atque Atlantici oram sita, orientem versus Numidiae vicina. Kvr.

9. *P. Sittium Nucerinum.* P. Sittius, eques romanus, Nuceriae (vel in Campania, vel in Vmbria, vel denique, nam tres fuere huius nominis urbes, in Gallia Cispadana) natus, qui, in iudicium vocatus, paullo ante patefactam coniurationem, cum turba suorum in Africam profugerat, ibique Mauritaniae regi adversus finitimos tetrarchas auxilium tulerat. Appian. de Bello civili, IV, 55. Kvr.

10. *C. Antonium.* C. Antonius Hybrida, M. Antonii oratoris filius, M. Antonii triumviri patruus, vir moribus parum honestis, qui tamen, coniuratione detecta, Tullio non defuit, exercitumque etiam contra Catilinam duxit. Consul enim fuit, non vero Catilinae, sed Ciceronis collega.

11. *Necessitudinibus.* Quem necessitas omnibus vinculis circumdabat, coniurationique alligabat. Necessitudines autem illae erant inopia rei familiaris, aes alienum, mali mores. Quod attinet ad vocem ipsam *necessitudinibus*, duo cognata sunt vocabula *necessitas* et *necessitudo*, utrumque ex verbo *nectere*. Ex his *necessitas* saepius est, quod gallice vocamus, NÉCESSITÉ; *necessitudo* autem, LIAISON, sive amicitiae, sive affinitatis, sive sanguinis. Sed alterum pro altero usurpatur. Cic. pro Syl. 4: *Si nostram* necessitatem *familiaritatemque violasset.* Noster infr. XXXIII: *neve eam nobis* necessitudinem *imponatis.* In eadem sententia est Gellius, XIII, 3. Originem vero horum verborum, qua cognita utriusque significationis facillime ratio redditur, nemo, quem sciam, adhuc

consulem [12] initium agendi facturum. Ad hoc [13] maledictis increpat omnes bonos; suorum unumquemque nominans laudare; admonebat [14] alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae [15] Sullanae, quibus ea praedae fuerat, Postquam omnium animos alacres videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, [16] conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, 41
oratione habita, quum ad iusiurandum populares sceleris [1] sui adigeret, humani corporis [2] sanguinem vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde, quum post exsecrationem [3] omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, [4] aperuisse consilium suum; atque eo, [5] dictitare, [6] fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris [7] consoii.

protulit. Nam in ea re prorsus caecutiunt et Festus, et Vossius, et noster etiam *Court de Gebelin*.

12. *Cum eo se consulem*. Alii, *cum eo se consule*. Nullo sensus discrimine. Agere incipient, quum ambo una consules erunt.

13. *Ad hoc*. Alii *ad haec*; id est *praeterea*.

14. *Admonebat*. In memoriam revocabat; alii *admonere*.

15. *Multos victoriae, etc.* Multos, quibus victoria Syllana praedae fuerat, eius victoriae commonefaciebat.

16. *Curae haberent* Catilinam in petitione consulatus adiuvarent.

CAP. XXI. 1. *Populares sceleris*. Socios et conscios sceleratae coniurationis.

2. *Humani corporis*. Dio Cassius, XXXVII, memorat puerum a coniuratis mactatum, superque eius viscera iusiurandum conceptum esse. KYP. Idem fere narrat Plut. in Cicerone, Florusque IV, 1: *additum est pignus coniurationis sanguis humanus, quem circumlatum pateris bibere; summum nefas, nisi amplius esset propter quod biberunt*.

3. *Post exsecrationem*. Postquam se exsecrationibus obstrinxissent.

4. *Consuevit*. Consuetudo est. Varro, de lingua latina IV, 26: *Hisce (pateris) etiam nunc in publico convivio potio circumfertur, et in sacrificando diis hoc poculo magistratus dat deo vinum*.

5. *Eo — fecisse, quo*. Ideo — fecisse ut.

6. *Dictitare*. Dictitabant, scilicet iidem qui priora dixere. Male Wasse *dictitare* ad Catilinam refert. Non enim est Catilina, qui ista dictitat.

7. *Tanti facinoris*. Quod nempe humanum sanguinem bibissent.

Nonnulli ficta et haec, et multa praeterea, existumabant ab his, qui Ciceronis invidiam [8] quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est. [9]

XXIII. Sed in ea conventione [1] fuit Q. Curius, na-
tus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coo-
pertus; quem censores [2] senatu probri gratia move-
rant. Huic homini non minor vanitas, [3] quam audacia
42 inerat; neque reticere, quae audierat, neque suamet
ipse scelera occultare; prorsus neque dicere, neque
facere [4] quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia,
muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui quum
minus gratus esset, quia inopia [5] minus largiri pote-
rat, repente glorians maria montesque polliceri coepit;
minari interdum ferro, nisi obnoxia foret; [6] postremo [7]

8. *Ciceronis invidiam.* Invidiam in Ciceronem conflatam, propter sumptum de principibus coniurationis supplicium.

9. *Nobis ea res — parum comperta est.* Neque ipse Cicero hoc scelus coniuratis obiicit, nisi forte hanc rem tangat in Cat. 1, 6: *Quae quidem (sica) quibus a te* initiata sacris ac devota *sit nescio, quod eam necesse putas consulis in corpore defigere.*

Cap. XXIII, 1. *Conventione.* In eo concilio. Havere. *coniuratione.* Sed prius defendit Cortius, et melius esse probat ex MSS. Praeterea iam dictum est Curium unum e coniuratis esse. Vid. cap. XVII.

2. *Censores.* Gellius et Lentulus, A. V. 684, illum propter flagitia senatu *moverant*, seu *amoverant*, quod vulgo legitur et defendit Cortius. Sed *movere senatu*, multo usitatius est. Bip. sequuti sumus.

3. *Vanitas.* Levitas, inconsiderantia. Docet Gell. XVIII, 4, *vanos* proprie dici *mendaces et infidos et levia inaniaque pro gravibus et veris — componentes.* Sed *vani* quoque dicuntur, ut ex h. l. patet, homines inconsiderati, temere aut agentes aut loquentes, et quorum fidei et silentio nihil tuto credideris. Illic *vanitas* opponitur *veritati*; hic *gravitati et constantiae.* Quum autem *vanitas* saepe iactantiae et gloriationi coniuncta sit, hinc traximus, paulum detorto sensu, vocabulum nostrum, *vanité.*

4. *Neque dicere, neque facere* etc. Nec quid diceret, nec quid faceret, quidquam pensi habebat, id est, considerabat.

5. *Inopia.* Propter inopiam.

6. *Nisi obnoxia foret.* Nisi obsequium praestaret sibi. Kvn.

7. *Postremo.* Vno verbo, ut breviter dicam.

ferocius agitare, [8] quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae [9] Curii causa cognita, tale periculum reipublicae haud occultum habuit; sed, sublato auctore, [10] de Catilinae coniuratione quae quoque modo [11] audierat, compluribus narravit. Ea res inprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat; et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus [12] adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere. [13]

XXIV. Igitur comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius; quod factum primo popu-
lares coniurationis concusserat. [1] Neque tamen Cati- 43
linae furor minuebatur; sed in dies plura agitare; [2] arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, sua aut amicorum fide sumtam mutuam, Faesulas [3] ad Manlium [4] quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. [5] Ea tempestate plurimos cuiusque

8. *Agitare.* Agere, se gerere.

9. *Insolentiae.* Insolitae superbiae.

10. *Sublato auctore.* Celato nomine eius, qui rem ipsi detexerat; suppresso Curii nomine.

11. *Quae quoque modo.* Quae et quo modo. Sic XXI, *quid ubique opis.*

12. *Homo novus.* Cuius maiorum nemo nec consulatum, nec alium magistratum curulem obtinuerat. Appianus de bello civili II, 2: *καλοῦσι οὕτω τοὺς ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλ' οὐ τῶν προγόνων γνωρίμους.* Sic vocant homines per se, non per maiores, cognitos. Vid. Velleium II, 34, ubi haec de Cicerone: *M. Cicero qui omnia incrementa sibi debuit, vir novitatis nobilissimae, et ut vita clarus, ita ingenio maximus....*

13. *Postfuere.* Posthabitae fuere.

Cap. XXIV, 1. *Concusserat.* Participes coniurationis terruerat.

2. *Plura agitare.* Plura consilia volvere, et novas res usque moliri.

3. *Faesulas.* Nunc *Fiesoli* in Etruria.

4. *Manlium.* Rectius scribitur *Mallium*, Plutarchi, Dionis Cassii, Appiani et Inscriptorum antiquor. auctoritate. Hic olim in exercitu Syllano strenue pugnaverat, teste Plutarcho in vita Cic.; sed immodica luxuria perditis bonis, ad Catilinae partes transierat. Kvr.

Cortius *Manlium* esse in melioribus MSS. affirmat.

5. *Princeps fuit belli faciundi.* Qui primus bellum incepit.

generis homines adscivisse [6] dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primo ingentes sumtus stupro corporis toleraverant, [7] post, ubi aetas tantummodo quaestui, neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana [8] sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, [1] quae multa
saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mu-
lier genere atque forma, praeterea viro, liberis, [2]
satis fortunata; literis graecis atque latinis docta;
psallere, [3] saltare elegantius, quam necesse est pro-
bae; multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt. Sed
ei cariora semper omnia, quam decus atque pudicitia
fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile
44 decerneres, [4] lubidine sic accensa, [5] ut saepius pe-
teret viros, quam peteretur. Sed ea saepe antehac
fidem prodiderat, creditum abiuraverat, [6] caedis con-
scia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. [7]
Verum ingenium eius haud absurdum: [8] posse versus
facere, iocum movere, [9] sermone uti vel modesto,

6. *Adscivisse.* Alii addunt *sibi*, quod si absit, subaudiatur.

7. *Ingentes sumptus — toleraverant.* Turpissimo quaestu sumptus, quamvis ingentes, olim sustinuerant.

8. *Servitia urbana.* Servos qui in urbe erant.

Cap. XXV, 1. *Sempronia.* Ex antiqua Semproniorum gente, ex qua etiam et duo Gracchi, et alii viri illustres.

2. *Viro, liberis* etc. Haec nupserat D. Iunio Bruto, qui fuit consul a. 677, filiumque habebat D. Brutum, unum ex interfectoribus Caesaris (ex notis gallicis *De Brosses*).

3. *Psallere.* Fidibus (aut fidibus simul et voce) canere. *Psallere*, *saltare*, et mox accusativus *multa alia*, pendent e participio *docta*.

4. *Decerneres.* Iudicares. Haverc. *discerneres.*

5. *Lubidine sic accensa.* Iunge cum *parceret*, ut in recto casu sit *accensa*, et referatur ad Semproniam. Cortius praeferi: *lubido sic accensa.*

6. *Creditum abiuraverat.* Creditam pecuniam cum iureiurando negaverat.

7. *Praeceps abierat.* In summam miseriam quasi praeceps deciderat.

8. *Haud absurdum.* Non inelegans.

9. *Iocum movere.* Ea loqui, quae alios ad iocandum invitarent.

vel molli, vel procaci; prorsus [10] multae facetiae multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, [1] Catilina nihilo minus in proxumum annum [2] consulatum petebat, sperans, si designatus [3] foret, facile se ex voluntate Antonio [4] usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias [5] parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiae [6] deerant. Namque a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam, [7] effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciae [8] perpulerat, ne contra rempublicam sentiret. Circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habe-

10. *Prorsus.* Eodem sensu, quo supra *postremo*, id est, uno verbo. Conferatur Poppææ Sabinae indoles, apud Tacitum Annal. XIII, 45.

Cap. XXVI. 1. *His rebus comparatis.* Quas scilicet in cap. XXIV dixit, arma, pecuniam, socios, in quibus quum aliae feminae, tum Sempronia, cuius mores obiter, superiori capite, delineavit.

2. *In proxumum annum.* V. C. 792, qui Ciceronis consulatum proxime sequuturus erat.

3. *Designatus.* Sic vocabatur consul in annum sequentem electus. Is nullum imperium habebat, utpote nondum consul; magnam vero auctoritatem, utpote mox consul.

4. *Antonio.* Qui cum Cicerone consul erat, homo, ut supra dictum est, Catilinae familiaris.

5. *Insidias.* Conferatur Cic. Orat. I in Cat., ubi: *Quoties, inquit, tu me designatum, quoties me consulem interficere voluisti* etc.?

6. *Dolus, aut astutiae.* Invidiosum aliquid haec duo vocabula subolere videntur. Certe amicior Ciceroni scriptor *prudentiam*, *diligentiam*, *consilium*, vel aliud quid dicere potuisset.

7. *Multa pollicendo per Fulviam.* Sic illa iungenda sunt, non vero: *effecerat per Fulviam.* Quippe Fulvia Ciceronis promissa ad Curium referebat.

8. *Pactione provinciae.* In sortitione provinciarum obtigerat Antonio Gallia Cisalpina, Ciceroni vero Macedonia. Hic, facta permutatione, Macedoniam ultro collegae reliquit, opulentissimam provinciam, ideoq. homini egenti et avaro peropportunam. Et illam quidem Antonius, quum, anno consulatus exacto, proconsul obtineret, foedum in modum vexavit. Ipse Cicero (Ep. V, 2 ad Metellum, et Orat. in Pisonem II) provinciam Galliam in concione deposuit, sibique Q. Metellum Celerem, qui tum praetor erat, suffici curavit.

bat. Postquam dies comitiorum [9] venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae, quas consuli in campo [10] fecerat, prospere cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant. [11]

XXVII. Igitur C. Manlium [1] Faesulas atque in eam partem [2] Etruriae, Septimium quemdam Camertem [3] in agrum Picenum, [4] C. Iulium [5] in Apuliam, [6] dimisit; praeterea alium alio, quem ubique opportunum [7] cre-
46 debat. Interea Romae multa simul moliri; consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere; [8] ipse cum telo esse, [9] item alios iubere; [10] hortari, uti semper intenti paratique essent; dies noctesque festinare, [11] vigilare, neque insomniis,

9. *Dies comitiorum*. In quibus eligi debebant in annum sequentem consules. Habita sunt haec comitia die XXII mensis octobris, consulesque electi D. Iunius Silanus, et L. Licinius Murena. Vid. notam 4, ad c. XXIX.

10. *In campo*. Scil. Martio, ubi comitia centuriata haberi solebant.

11. *Aspera foedaque evenerant*. Asperos foedosque ipsi Catilinae exitus habuerant.

Cap. XXVII. 1. *C. Manlium*. Manlius hic idem est qui, capite XXIV, princeps belli faciendi fuisse dicitur. Si quaeras cur nunc in Etruriam mittatur, quem iam in Etruria fuisse viderimus, Plutarchus, in vita Ciceronis, rem expedit, narrando eum cum nonnullis Syllanorum militum Romam venisse, ut Catilinae petitionem adiuvarent.

2. *In eam partem*. Scilicet in qua Faesulae sitae sunt.

3. *Camertem*. Ex Camerino Vmbriae urbe. Non aliter notus est ille Septimius.

4. *Picenum*. Hodie *la Marca d'Ancona*. Vid. Ind. Geogr.

5. *C. Iulium*. Verisimile est hunc non fuisse ex nobilissima Iuliorum Caesarum gente, ex qua si fuisset, eum inter praecipuos coniuratos nominasset Sallustius.

6. *Apuliam*. Italiae regionem mari Adriatico conterminam, inter Dauniam et Calabriam. Kvr.

7. *Quem ubique opportunum*. Prout quisque, in quoque loco, utilem operam navare poterat. *Video*, inquit Cicero I in Catil., *cui Apulia sit attributa, qui habeat Etruriam, qui agrum Picenum, qui Gallicum, qui sibi has urbanas insidias caedis atque incendiorum depoposcerit*.

8. *Obsidere*. Occupare.

9. *Cum telo esse*. Romae inusitatum, ubi etiam militaribus viris arma in publico habere non licebat.

10. *Iubere*. Scil. ipsos quoque cum telo esse.

11. *Festinare*. Cato apud Gellium XVI, 14, verbi *festinare* vim indicat

neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitanti nihil
procedit, rursus intempesta nocte[12] coniurationis prin-
cipes convocat per M. Porcium Laecam; ibique[13] multa
de ignavia eorum questus, docet, se Manlium praemi-
sisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma
paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium
belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere,
si prius Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis
multum officere.

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus[1] ceteris,
C. Cornelius, eques romanus, operam suam pollicitus,
et cum eo L. Vargunteius senator, constituere, ea
nocte[3] paullo post, cum armatis hominibus, sicuti sa- 47
lutatum,[4] introire ad Ciceronem, ac de improviso domi
suae imparatum confodere. Curius ubi intelligit, quan-

huic loco satis congruentem: *Aliud est properare, inquit, aliud festinare. Qui unum quid mature transigit, is properat. Qui multa simul incipit neque perficit, is festinat.*

12. *Intempesta nocte.* Intempesta nox dicitur, quando quidpiam agendi non *tempus* est, et omnia sopore quieta sunt. Sed quum haec hora noctis in mentem venire non possit, quin tenebrarum quoque meminerimus, ideo exponitur interdum nox intempesta, *alta, densa, crassa, nimium obscura*, ut Servius in Virgilio interpretatur ad Georg. I, 247: ....*Aut intempesta silet nox*; et Aeneid. III, 587: *Et lunam in nimbo nox intempesta tenebat.* Sed hic valet prior sensus.

13. *M. Porcium Laecam; ibique* etc. Significat opera M. Porcii, et in eius domum convocatos fuisse. Hoc autem factum est ea nocte, *quae consequuta est posterum diem nonarum novembrium*; Cic. pro P. Sylla XVIII.

Cap. XXVIII, 1. *Dubitantibus.* Scil. interficere.

2. *Cornelius eques — Vargunteius senator.* Cicero duos equites fuisse dicit, in Cat. I, 4; sed nihil obstat quin Vargunteius, quamvis senator, ex equestri ordine oriundus esset. Plutarchus duos percussores Marcium et Cesthegum vocat. Sed fides habenda est Ciceroni, pro Sylla XVIII, qui Cornelio filio hoc patris scelus obiicit.

3. *Ea nocte.* Cicero: *Et sese illa ipsa nocte, paullo ante lucem, me meo in lectulo interfecturos pollicerentur.*

4. *Salutatum.* Mos erat proceres et patronos, suae quemque domi, primo mane salutatum ire; nec inusitatum ante fores opperiri, nondum exorta luce, donec potens vigilaret amicus. Iuvenalis Sat. V, 19, salutatores irridet, quibus ob hoc antelucanum officium misere somnus rumpitur. Sed hi ad caedem vigilabant.

tum periculi consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi, ianua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant.

Interea Manlius [5] in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriae [6] novarum rerum cupidam, quod, Sullae dominatione, agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, [7] quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea quum Ciceroni nunciarentur; ancipiti malo [1] permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio [2] longius tueri poterat, neque exercitus Manlii
49 quantus, aut quo consilio foret, [3] satis compertum habebat, rem ad senatum refert, [4] iam antea volgi [5] ru-

5. *Interea Manlius.* Hic Sallustius res paullo altius repetit, et ea narrat quae tum in Etruria, tum Romae gesta fuerant, priusquam tentarent Ciceronem in lecto suo interficere.

6. *Dolore iniuriae.* Scil. quam a Sylla acceperant Etrusci, quum hic eorum agros suis militibus diviserat.

7. *Colonis.* Quos Sylla in Etruscorum agros induxerat. Conferatur Cicero in Cat. II, 9: *hi sunt homines ex iis coloniis quas Sylla constituit*, et totus iste locus, qui mire ad hunc Sallustii explicandum facit.

CAP. XXIX. 1. *Ancipiti malo.* Partim ab iis qui in urbe erant, partim ab exercitu Manliano.

2. *Privato.* Id est, suo unius consilio. Nam usque ad hoc tempus per se obstiterat Catilinae, et illius nefarios conatus amicorum praesidio compresserat, nullo publico auxilio adiutus, ut ipse dicit in Cat. I, 5.

3. *Quantus aut quo consilio foret.* Quantus esset, aut quid consilii haberet.

4. *Rem ad senatum refert.* Testatur Cicero, pro Muraena XXV, bis habitum esse de ea re senatum. Primo decretum est ne comitia eligendis consulibus postero die haberentur, ut de his rebus in senatu agi posset. Postridie, qui dies, ut legimus in Cat. I, 3, fuit duodecimus ante kalendas novembris (21 octobr.), omnia coniurationis consilia, frequenti senatu, Cicero patefecit, iussitq. Catilinam respondere. Eo die factum est decretum illud, DARENT OPERAM etc. quo, in gravissimis reipublicae periculis, dictatoria fere potestas consulibus permittebatur. Tunc demum habita sunt, postero scilicet die, octobr. 22, comitia illa (vid. cap. XXVI) in quibus Catilina, etiam tum consulatum petere ausus, homines coniuratos cum gladiis in campum deduxit, Tullius vero lorica indutus, fortissimo-

moribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSVLES, NE QVID RESPVBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas [6] per senatum, more romano, magistratui maxuma permittitur: exercitum parare, bellum gerere; coërcere omnibus modis socios atque cives, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter, sine populi iussu, nulli earum rerum consuli ius est.

XXX. Post paucos dies L. Saenius senator in senatu literas recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat; in quibus scriptum erat, « C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem VI kalendas novembris.[1] » Simul, id quod in tali re solet, alii portenta [2] atque prodigia nunciabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri[3]. Igitur senati [4] decreto Q. Marcius Rex [5] Faesulas, Q.

rumque virorum praesidio septus venit, ut ait ipse, pro Muraena XXVI.

5. *Volgi*. Pro *vulgi*. Donatus ad Ter. Andr. 1, 2, docet nulla litera vocali geminata effici syllabam; legi ergo debere *Davos non Davus*. Nam utrumque U antiquitus inter vocales censebatur. Ex eadem causa proficiscitur, quod hic scripsere *volgus*, non *vulgus*. Sed legimus ap. Quintilianum 1, 4, illius iam temporibus, V consonantis officio fungi, et scribi *vulgus*, *cervus*, et alia similia. Antiqua utique scriptura in Sall. retinetur.

6. *Ea potestas — maxuma permittitur*. Hic locus mire ab interpret. vexatus est. Sensus tamen patet: ea est maxima potestas, quae apud Romanos magistratui per senatum permittatur. Ea nempe potestas est, *exercitum parare*, *bellum gerere* etc.

CAP. XXX. 1. *Ante diem sextum kalendas nov.* Id est die XXVI octobris. Conferatur prima Cic. in Cat. 3: *meministine* etc.

Haec autem dicendi formula, *ante diem sextum kalendas* vel *kalendarum*, idem est ac *sexto die ante kalendas*. Notandum est ipsas kalendas in numero comprehendi, sic:

VI kal. nov. — octob. 27
V . . . . — 28
IV . . . . — 29
III . . . . — 30
Pridie . . . . — 31
Kalend. nov. — nov. . 1

2. *Portenta*. De his quoque meminit Cicero in tertia adversus Cat. oratione 8. Item Plin. Hist. Nat. II, 51.

3. *Servile bellum moveri*. Servos ad rebellandum concitari; scilicet a C. Iulio, quem in Apuliam missum esse supra vidimus.

4. *Senati*. Pro *senatus*. Nonius Marcellus cap. VIII, *de mutata declinatione*, plures genitivos in *i* pro *us* citat, in

Metellus Creticus [6] in Apuliam circumque loca missi: (ii utrique ad urbem [8] imperatores [9] erant; impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, [10] quibus omnia honesta atque inhonesta vendere [11] mos erat:) sed praetores [12] Q. Pompeius Rufus [13] Capuam, Q. Metellus Celer [14] in agrum Picenum; iisque permissum, [15] uti

quibus hunc Sallustii locum: *igitur senati decreto* etc. Quintilianus etiam 1, 6, docet incertum esse utrum *senatus* faciat *senatus*, *senatui*, an *senati*, *senato*. Optimi interpretes, ex Nonii auctoritate, hoc loco, *senati* reponunt, quamvis tredecim codd. ab Haverc. laudati habeant *senatus*.

5. *Q. Marcius Rex*. *Rex* cognomen gentis Marciae, quae ab Anco Marcio, quarto Romanorum rege, orta ferebatur. Confer. Suet. in Caes. VI. Is fuerat in Cilicia proconsul, triumphumque petebat.

6. *Q. Metellus Creticus*. Consul fuit cum Q. Hortensio, anno ab urbe condita 685. Cretam inde proconsul in populi romani potestatem redegit; unde Creticus est appellatus.

7. *Circumque loca*. Loca circum Apuliam sita.

8. *Ad urbem erant*. Oportebat enim triumphum petentes extra urbem subsistere et ibi decretum senatus exspectare; quod qui exspectabant, *ad urbem esse* dicebantur. KVR.

9. *Imperatores*. *Imperator* est honoris nomen, quod aut a militibus, re prospere gesta, ducibus tribuitur; aut a senatu, certo hostium numero occiso. Hoc nomen suo nomini adscribebant duces, donec triumphassent. (Ernesti index Ciceronianus.)

10. *Calumnia paucorum*. *Calumnia* non semper idem prorsus sonat, quod italice dicimus *calunnia*. Sed saepissime, ut hic, *cabala*. Scil. nonnulli malitiose et per astutiam moras innectebant, quominus Marcius et Metellus triumpharent.

11. *Omnia honesta atque inhonesta vendere*. Nempe triumphum si emere voluissent imperatores, tam libenter vendidissent hi avari et factiosi homines (quod est *honestam* rem vendere), quam aliis vendebant peccandi facultatem (quod est *inhonestam* rem vendere). Illi enim ex iusto et iniusto pariter quaestum faciebant.

12. *Sed praetores*. Repete ex antecedentibus: *missi sunt*.

13. *Q. Pomp. Rufus*. Duae fuerunt Pompeiae gentis familiae; una Strabonum, ex qua Cn. Pomp. Magnus; altera Ruforum, ex qua 1.° Q. Pompeius Rufus consul anno 613; 2.° Q. Pompeius Rufus, consul cum Sylla A. 666, cuius filius, Syllae gener, filiam habuit Pompeiam, uxorem C. Iulii Caesaris; (Suet. in Caes. VI). 3.° A. Pomp. Bithynicus, pater huiusce nostri. (Ex notis *De Brosses*.)

14. *Q. Metellus Celer*. De hoc iam dictum in nota 8, ad c. XXVI. Is erat e nobilissima gente Caecilia, Metelli nepotis, qui consul fuerat anno 656, filius. Ipse consul fuit A. 684. Celer cognomine dictus est ob celeritatem, qua funebres post mortem patris ludos apparavit et populo exhibuit. Plut. in Romulo.

15. *Permissum*. Mandatum; sed vox *permissum* maiorem latioremque potestatem indicat.

pro tempore [16] atque periculo exercitum compararent. Ad hoc decrevere, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum; [17] libero impunitatem eius rei et sestertia ducenta; itemque, uti gladiatoriae familiae [18] Capuam et in cetera municipia distribuerentur, pro cuiusque opibus; [19] Romae per totam urbem 51
vigiliae haberentur, hisque minores magistratus [20] praeessent.

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies; ex summa laetitia atque lascivia, [1] quae diuturna quies [2] pepererat, repente omnes tristitia in-

16. *Pro tempore.* Prout tempus et periculum poscerent; unde patet non definitum fuisse comparandorum militum numerum.

17. *Sestertia centum.* Id est centena millia *sestertium*, seu *sestertiorum*. Singula enim *sestertia* (in neutrali genere) *mille sestertios* complectuntur. Haec autem erat Romanae pecuniae ratio:

AERIS NVMMI.

AS, initio *libra*, tunc *semuncia* aeris.

ARGENTEI NVMMI.

DENARIVS, initio 10 (unde et nomen), tunc 16 asses;

QVINARIVS, init. 5, tunc 8 asses;

SESTERTIVS (q. *semis-tertius*) init. 2 1/2, tunc 4 asses; semper *quarta pars* denarii.

Iam vero ex accuratissima aestimatione Cl. V. *Letronne* (*Considérations générales sur l'évaluation des monnaies grecques et romaines*), DENARIVS, ex anno urbis 536 ad 720, ad nostrae pecuniae rationem est fere 82 *centim.* (paulo minus);

SESTERTIVS, fere 20 *cent.* 1/2;

100. millia sest. 20458 *fr.* 33 *c.*

18. *Gladiatoriae familiae.* Servi gladiatores qui, vel a quibusdam civibus magno numero possidebantur, vel exercebantur apud lanistas, venales deinde proponendi. Hi vero in municipia distributi fuerunt, ne, si Romae tantus esset huiuscemodi hominum numerus, coniuratos iuvarent. Hoc testatur Cic. in Catil. II, 12: *Gladiatores, quam sibi ille maximam manum ac certissimam fore putavit, quamquam meliore animo sunt, quam pars patriciorum, potestate tamen in nostra continebuntur.*

19. *Pro cuiusque opibus.* Prout quodque municipium ad gladiatores continendos opibus valeret.

20. *Minores magistratus.* Maiores magistratus sunt consules, praetores, censores; ceteri, minores. Qua de re V. Gell. XIII, 15.

CAP. XXXI. 1. *Lascivia.* Ludorum et oblectationum studio; eodem sensu, quo apud Lucretium V, 1398: *Tum caput atque humeros plexis redimire coronis, Floribus et foliis, lascivia laeta monebat.*

2. *Diuturna quies.* Nam post cruentam Syllae victoriam, usque ad hoc tempus, id est per viginti fere annos,

vasit. Festinare, trepidare; neque loco,[3] nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Adhoc mulieres, quibus, reipublicae magnitudine,[4] belli timor insolitus, afflictare[5] sese; manus supplices ad coelum tendere; miserari parvos liberos; rogitare;[6] omnia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi patriaeque diffidere.[7] At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat; tametsi praesidia[8] parabantur, et ipse lege Plautia[9] interrogatus[10] erat ab L. Paullo.[11] Postre-
52 mo[12] dissimulandi caussa, et quasi sui expurgandi,

intestini motus et discordiae civiles quieverant.

3. *Neque loco* etc. Nullum locum tutum, nullum hominem fidum putare.

4. *Reipublicae magnitudine.* Quidam, *pro reip. magnitudine*, eodem sensu. Tantum enim et tam potens erat imperium romanum, ut non facile ipsi urbi Romae bellum imminere posse videretur.

5. *Afflictare.* Freq. ex verbo *affligere*, quod est proprie *ad terram prosternere*. Translate: animum deiicere et despondere. Eadem fere translatione Horatius de Art. poët.: *Aut* ad humum *moerore gravi* deducit *et angit*.

6. *Rogitare.* Frequenter et anxie percontari, ut in maximo metu publico fieri solet, numquid novi evenerit. Quidam habent *rogitare deos*, quod a sensu prorsus abhorrere videtur.

7. *Diffidere.* Timere, malam spem habere.

8. *Praesidia.* Scil. armatorum hominum.

9. *Lege Plautia.* Hanc tulerat M. Plautius Sylvanus, tribunus plebis, A. 665, *de vi publica*, i. e. adversus eos qui insidias senatui fecissent, magistratibus vim intulissent, cum telo fuissent in publico, seditionis causa loca superiora occupavissent, alienam domum cum armatis oppugnassent. Poena erat exsilium. Hac lege actum est postea in eos coniuratos, qui morte mulctati non fuerant.

10. *Interrogatus.* In ius vocatus, sc. non multo post comitia illa, in quibus cum telo fuerat.

11. *L. Paullo.* Lucius Aemilius Lepidus Paulus, frater Lepidi qui triumvir postea fuit cum Caesare Octaviano et M. Antonio; pater illius Aemiliae cui immortalitatem asseruit, praeclara *Cinnae* tragoedia, poëta noster. Vnus ille fuit ex tribus (cum Cicerone et L. Caesare) quos, facta ad Mutinam pactione, triumviri sibi invicem necandos permiserunt. (Ex notis *De Brosses*.)

12. *Postremo.* Hic seriem factorum repetit Sallustius, quae coetum in M. Laecae domo noctu habitum, tentatamque Ciceronis caedem sequuta sunt. Vide c. XXVIII, ad voces: *Interea Manlius*.

sicuti iurgio lacessitus[13] foret, in senatum venit.[14]
Tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens,[15]
seu ira commotus, orationem[16] habuit luculentam[17]
atque utilem[18] reipublicae, quam postea scriptam
edidit. Sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus
ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici
postulare, « Patres conscripti ne quid de se temere[19]
crederent: ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam
instituisse, ut omnia bona[20] in spe haberet; ne ae-
stumarent, sibi, patricio homini, cuius ipsius atque
maiorum plurima beneficia in plebem romanam essent, 53
perdita republica opus esse, quum eam servaret M.
Tullius, inquilinus civis[21] urbis Romae. » Ad hoc ma-

13. *Iurgio lacessitus.* Quasi non gravi aliqua accusatione, sed *iurgio* tantum et leviori contentione provocatus. Hunc *iurgii* sensum confirmat Cicero pro Coelio, XIII: *Omnia sunt alia non crimina, sed maledicta iurgii petulantis magis, quam publicae* quaestionis.

14. *In senatum venit.* Quem Cic. in Iovis Statoris aedem convocaverat, die sexto ante idus novemb. (8 nov.), postridie quam matutinas salutantium insidias effugerat. Vide Cicer. in Catil. II, 6: *Hesterno die, quum domi meae pene interfectus essem, senatum in aedem Iovis Statoris convocavi* etc. Item in Cat. I, 4 et 4.

15. *Praesentiam eius timens.* Ne, videlicet, aut consciorum senatorum ope in facinus aliquod statim erumperet, aut saltem ab insciis imprudentibusque innocens haberetur, quippe qui in curiae lucem prodire non dubitaret.

16. *Orationem.* Haec prima est, quam habemus, in Catilinam.

17. *Luculentam.* Splendidam, praeclaram; vel, ut quidam volunt, apertam et quae omnia in *lucem* proferret. Est enim *luculentus* a *luce* ut *opulentus* ab *ope*, et cetera similia. Sed prior sensus magis arridet.

18. *Luculentam atque utilem.* Vera quidem, sed frigida et pene obtrectantis laudatio; quum extemporanea haec, ideoque magis admiranda oratio Catilinam velut fulminis ictu perculerit, patriamque a certa et imminenti pernicie revocaverit.

19. *Temere.* Leviter.

20. *Omnia bona.* Nihil non boni. — *In spe haberet.* Speraret; id est, nullas nisi bonas spes haberet; ita nempe, ut nihil mali sibi metuens, nihil reipublicae perniciosum concupiscere posset. Dixit coniuratis: *mala res, spes multo asperior.* Dicit senatui: *omnia bona in spe habeo.* In utroque servit causae et tempori.

21. *Inquilinus civis.* Inquilinus proprie est, qui in aliena et conductitia domo habitat (a verbo *incolere*). Hic vero latius patet, Ciceronemque hospitem Romae esse, et urbis non suae

ledicta alia quum adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam[22] vocare. Tum ille furibundus: « quoniam quidem circumventus, inquit, ab inimicis praeceps agor, incendium meum[23] ruina restinguam. »

XXXII. Dein se ex curia domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens, quod neque insidiae consuli[1] procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factum credens, exercitum augere, ac prius quam legiones scriberentur,[2] antecapere[3] quae bello usui forent, nocte intempesta[4] cum paucis in Manliana castra profectus est.[5]
54 Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque, quorum co-

civem, utpote natum Arpini, invidiose arguit Catil. Idem fere narrat Appianus Bell. civ. II: ἐς μὲν ἀγνωσίαν γένους, ΚΑΙΝΟΝ ὀνομάζων· ἐς δὲ ξενίαν τῆς πόλεως, ΙΓΚΟΥΙΛΙΝΟΝ, ᾧ ῥήματι καλοῦσι τοὺς ἐνοικοῦντας ἐν ἀλλοτρίαις οἰκίαις.

22. *Parricidam.* Quippe qui patriae, communi omnium parenti, perniciem moliebatur. Item Cicero in Cat. I, 7: *Te patria odit ac metuit, et iamdiu te nihil iudicat nisi de parricidio suo cogitare.*

23. *Incendium meum* etc. Non illo die, et ne Ciceroni quidem responsum hoc est a Catil; responsum vero est Catoni, paucis diebus ante comitia eligendis consulibus, die XXII octobris, habita. Quod quidem patet ex Cicer. orat. pro Muraena XXV, ubi, postquam senatusconsulti, quo summa potestas consulibus permittebatur, fecit mentionem, haec adiicit: *Tum erupit e senatu triumphans gaudio, quem omnino vivum illinc exire non oportuerat; praesertim quum idem ille, in eodem ordine, paucis diebus ante, Catoni iudicium minitanti ac denunцianti respondisset*, si quod esset in suas fortunas incendium excitatum, id se non aqua sed ruina restincturum. Errat igitur nonnihil Sallustius et, eum sequuti, Florus et Val. Maximus. — Est autem *incendium ruina restinguere*, diruere aedificium ut ignis opprimatur. Aedificium vero quid? ipsa respublica.

Cap. XXXII. 1. *Insidiae consuli.* Id est, adversus consulem paratae.

2. *Legiones scriberentur.* Scil. adversus se, a praetoribus Pompeio Rufo, et Metello Celere; v. c. XXX.

3. *Antecapere.* Ante providere quae bello gerendo necessaria forent.

4. *Nocte intempesta.* Ea nocte quae fuit inter octavum et nonum diem novembris. De verbo *intempesta* vid. cap. XXVII.

5. *Cum paucis — profectus est.* Narrat Plutarchus in Cicer., eum cum 300 armatis profectum esse. Praeerant lictores cum fascibus securibusque, et ipse proconsulis, ut vult Appianus, consulis, ut narrat Dio Cassius, sibi nomen assumpsit.

gnoverat promtam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad urbem accesssurum. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero [6] ad Marcium Regem mittit, cum mandatis huiuscemodi:

XXXIII. « Deos hominesque testamur, Imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum aliis faceremus; sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent; qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum, plerique patriae, [1] sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. Neque cuiquam nostrum licuit, more maiorum, lege uti; neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere: [2] tanta saevitia foeneratorum atque praetoris [3] fuit. Saepe maiores vestrum, [4] miseriti plebis romanae, decretis suis inopiae opitulati sunt; [5] ac novissume

6. *Ex suo numero.* Vulgo additur *legatos*; quod nisi scribitur, saltem subaudiendum est.

Cap. XXXIII, 1. *Pleriq. patriae, sed omnes fama* etc. Nota duplicem casum cum uno adiectivo *expertes*; non insolita apud nostrum casus mutatione. Infra XLVI: *Poenam sibi* oneri, *impunitatem* perdundae reipublicae fore. Iug. VII: *ubi videt neque* per vim, *neque* insidiis *opprimi posse.* Ibid. LXXXIV: *pleroque* militiae, *paucos* fama *cognitos accire.* Item Plautus, Asin. III, 2, 31: *Vt meque, teque, atque* ingenio *nostro decuit.*

2. *Liberum corpus habere.* Scil. a vinculis et carceribus. Nam antiqua lege XII tabulis confirmata, debitores creditoribus addicebantur, debitum, quod solvere non poterant, servili opera compensaturi. Sed C. Poetelio et L. Papirio coss., A. V. C. 428 (teste Livio VIII, 28), lege cautum est ne debitores *in posterum necterentur*; iussumque *bona tantum, non corpus obnoxium esse.* Quae lex non impedimento fuit, quin postea quoque creditores et bona et libertatem debitoribus eriperent. Quocirca dicit hic Manlius non licuisse *more maiorum lege uti*.

3. *Praetoris.* Quia per praetorem nexi addicebantur.

4. *Maiores vestrum.* Vt graece dicitur οἱ πρόγονοι ὑμῶν. Gellius XX, 6, affirmat sinceram hanc esse huius loci scripturam, et importunissime fecisse, qui *vestrum* obleverunt, et *vestri* superscripserunt.

5. *Inopiae opitulati sunt.* Scil. diminuto foenore.

memoria nostra,[6] propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est. [7] Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. [8] At nos non imperium, neque divitias petimus, quarum rerum caussa bella atque certamina omnia inter mortales sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quaeramus quonam modo, ulti maxume sanguinem nostrum, pereamus. »

XXXIV. Ad haec Q. Marcius: « Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur; ea mansuetudine atque misericordia senatum populumque romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit. » At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optumo cuique, literas mittit: « Se falsis criminibus
56 circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exsilium proficisci: non quo sibi tanti sceleris conscius esset;

6. *Memoria nostra.* Recenti tempore, et cuius ipsi *meminisse* possumus.

7. *Argentum aere solutum est.* Id est, qui nummum *argenteum* debebat, reddebat *aereum*. Verbi gratia, sestertius erat *argenteus*, as *aereus*. Pro *sestertio as* dabatur. Atqui tunc temporis, teste Plinio XXXIII, 3, sestertius (qui prius duorum assium et semissis fuerat), quaternis assibus permutabatur, ita ut esset *as* quarta pars *sestertii*. Quum vero cuiuslibet rei quarta pars *quadrans* vocaretur, Velleius II, 23, narrat *quadrantem* solutum fuisse creditoribus, legem ferente L. Valerio Flacco, qui post mortem C. Marii septimum consulis, A.V. 668, suffectus est. *Argentum aere solutum est* perinde igitur valet, ac si dixisset: *quarta solummodo pars debitorum soluta est.*

8. *Secessit.* Ter id factum est, 1.° in sacrum montem, ob aes alienum; Liv. II, 32. 2.° In Aventinum, inde in sacrum montem, App. Claudii decemviri luxuriae causa; Liv. III, 50. 3.° In Ianiculum, rursus ob aes alienum; Liv. epitome XI.

sed uti respublica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur. » Ab his longe diversas literas Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. Earum exemplum infra scriptum.

XXXV. « L. Catilina Q. Catulo S. Egregia tua fides re cognita [1] gratam in magnis periculis [2] fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem defensionem [3] in novo consilio non statui parare; satisfactionem [4] ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi; quam, me Dius fidius, [5] veram licet cogno-

Cap. XXXV, 1. *Fides re cognita.* Id est, explorata; quam re ipsa, non verbis solum, praestitisti. Nam Catuli fidem expertus erat, quum accusatus incesti, quod cum Fabia virgine vestali commiserat, Catuli gratia fultus evasisset, ut narrat Paulus Orosius (Ex notis Varior.)

2. *Gratam in magnis periculis.* Hav. *grata mihi magnis in meis periculis;* ita ut *grata fides* sit; non, ut cum Cortio legimus, *gratam fiduciam.* Sensus vero quem sequimur hic est: perspecta mihi tua fides iucundam in magnis periculis versanti fiduciam iniicit, fore ut commendationis meae rationem habeas. Orestillam autem, coniugem suam, Catulo commendat, ut ex fine apparet.

3. *Quamobrem defensionem* etc. Nolo me excusare ob novum hoc, quod cepi, consilium.

4. *Satisfactionem* etc. Quasi diceret: si satisfactionem vobis debeo, ea satisfactio erit, quod nullius mihi culpae me conscium esse affirmo. Haec autem insuitata est bonis scriptoribus et, dubio procul, ipsius Catilinae, non Sallustii, locutio: *proponere satisfactionem ex nulla conscientia*, et praesertim, *ex nulla conscientia de* CVLPA, pro eo quod est: *ex nulla* CVLPAE *conscientia*, vel potius *ex nullius culpae conscientia.* Hoc est, ut obiter moneamus, antiquissimum certe et notabile *praepositionis* pro *casu*, quemadmodum fieri solet in nostris recentiorum dialectis, usurpatae vestigium. Nec conicere absurdum fuerit, multas eiusmodi locutiones fuisse in vulgari et minus polito sermone, etiam in aureis literarum romanarum temporibus.

5. *Me Dius fidius.* Vulgo *medius fidius.* Iuramentum per *deum fidei praesidem*: *me deus fidei* adiuvet. Plaut. Asin. I, 1, 8: *Per* deum fidium *quaeris; iurato mihi video necesse esse eloqui, quidquid roges.* Ex hoc loco videtur *dius* idem esse ac *deus*, vel *divus*; *fidius* autem adiectivus a *fide* derivatus. Graeci Δία πίστιον vocant; Dion. Halic. IV et IX. Hunc Varro, de Ling. lat. IV, 10, innuit esse *Sancum ab Sabina lingua*, *Herculem a graecos*; ita ut *me dius fidius* idem prorsus sit ac *me hercules.* Atque ob id ipsum Festo videtur *dius* esse quasi Διός (Iovis); *fidius* quasi *fiLius*, D pro L. Sed male, ut patet ex antece-

57 scas. [6] Iniuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris industriaeque meae privatus, [7] statum dignitatis non obtinebam, [8] publicam miserorum caussam, pro mea consuetudine, suscepi; non quin aes alienum meis nominibus [9] ex possessionibus solvere possem, quum alienis nominibus [10] liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret; sed quod non dignos homines [11] honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienâtum [12] sentiebam. Hoc nomine [13] satis honestas pro meo casu [14] spes reliquae dignitatis conservandae sum sequutus. [15] Plura quum scribere vellem, nunciatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuaeque fidei trado. Eam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto. [16] »

58 XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud

dentibus et praesertim ex Plautino exemplo.

6. *Veram licet cognoscas.* Licet te illam satisfactionem veram agnoscere. Servius in Aen. IV, 204, hunc locum citat his verbis: *quae medius fidius vera licet mecum recognoscas.* Sed forsan in Servio memoriae lapsus est.

7. *Fructu — privatus.* Respicit ad consulatum quem frustra petierat.

8. *Statum dignitatis non obtinebam.* Non eum locum, quo dignus sum, in republica tenebam.

9. *Meis nominibus.* Alii addunt *sumptum*, ut sit *pecunia mutuo sumpta meo ipsius nomine.* Sed nihil addendo sensus idem constat. Quum enim *nomina* eorum, qui mutuo accipiebant pecunias, a creditoribus in tabulas referrentur, *meis nominibus solvere* proprie est, ea solvere quae *meo nomine* inscripta sunt, et a me ipso debita.

10. *Alienis nominibus.* Ea quae ab aliis debita sunt. Sensus totius loci est: non ideo miserorum causam suscepi, quod ipse nimio aere alieno oppressus sim. Imo et mea ipsius debita ex meis possessionibus solvere possum; et aliorum debita, pro quibus nempe meam fidem interposui, Orestilla, mea uxor, suis et filiae suae copiis persolvit.

11. *Non dignos homines.* Ciceronem notat, hominem novum.

12. *Alienatum.* Remotum et a spe consulatus depulsum.

13. *Hoc nomine.* Eam ob causam.

14. *Satis honestas pro meo casu.* Quae satis honestae sunt in tanta calamitate. Honestum est enim *publicam miserorum causam suscipere.*

15. *Spes — sum sequutus.* In tanto meo casu spes honestae mihi affulserunt reliquae dignitatis conservandae; *eas spes sequutus sum;* eam viam ingressus sum, quam spes illae mihi indicabant.

16. *Haveto.* Antiquum pro *aveto.*

C. Flaminium Flammam [1] in agro Arretino, [2] dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat; cum fascibus atque aliis imperii insignibus [3] in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta, senatus Catilinam et Manlium hostes iudicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude [4] liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis. [5] Praeterea decernit, uti consules dilectum habeant; [6] Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit. Ea tempestate mihi imperium populi romani multo maxume

Cap. XXXVI, 1. *C. Flaminium Flammam.* De quodam Flaminio Flamma meminit Cicero ad Attic. XIV, 16; item ad Diver. XVI, 24. An hic idem sit, incertum.

2. *In agro Arretino.* Aretium seu Arretium urbs fuit Etruriae, a Graecis condita, hodie *Arezzo*. Vulg. legitur *Reatino*. Oppidum *Reate* in Sabinis, hodie *Rieti*. Sed, inquit Bip. edit. quum contenderit via Aurelia ad Manlium, seque Massiliam proficisci dictitaverit, verius est quod ex aliis codd. et edd. veteribus rescripsit Cortius, *Arretino*.

3. *Cum fascibus atque aliis imperii insignibus.* Conferatur Cic. in Cat. II, 6: *Quum haesitaret, quum teneretur, quaesivi quid dubitaret proficisci eo, quo iampridem pararat; quum arma, quum secures, quum fasces, quum tubas, quum signa militaria, quum aquilam illam argenteam, cui ille etiam sacrarium scelerum domi suae fecerat; scirem esse praemissam.*

4. *Sine fraude.* Ita ut illis *sine fraude* sit; non *fraudi* et crimini detur arma sumpsisse; quod, effectum pro causa ponendo, uno verbo reddere possis: *impune*.

5. *Praeter — condemnatis.* *Condemnatis*, in dandi casu, pendet a verbo *liceret*. *Praeter* adverbii loco positum est, quasi esset *praeterquam*. Hoc non ita saepe occurrit, sed occurrit tamen. Iustinus XIII, 5: *Alexander epistolas in Graeciam scripserat, quibus omnium civitatum exules*, praeter *caedis damnati, restituebantur*. Suet. in Claudio IV: *reliquerit cum nullo*, praeter *auguralis sacerdotii*, honore *impertitum*. Sic apud Graecos πλὴν cum omnibus casibus coniungitur.

6. *Dilectum habeant.* Vulgo *delectum*. Sed *dilectum* antiquis dictum fuisse tum multis exemplis, tum hoc Festi apparet: Dilectus *militum, inquit, et is qui significatur amatus, a legendo dicti sunt.* *Dilectum* autem, seu *delectum* habere est *milites conscribere*; quod faciebant consules, universos aetatis militaris cives in Capitolium, vel in campum Martium convocando, et viros ad tolerandam militiam maxime idoneos nominatim deligendo. Iis qui vocati respondere, et nomen militiae dare recusabant, poena irrogabatur seu publicatio bonorum, seu servitus, seu infamia.

59 miserabile visum est. Cui quum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent; domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, affluerent; fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis, ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat. Tanta vis morbi,[7] uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena[1] mens erat, qui conscii coniurationis fuerant; sed omnino cuncta plebes,[2] novarum rerum studio, Catilinae incepta probabat. Id adeo[3] more suo videbatur facere; nam semper in civitate, quis[4] opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt;[5] vetera odere, nova exoptant; odio

7. *Tanta vis morbi.* Hic *morbi* nomine indicat funestam illam qua, velut gravissimo morbo, laborabat civitas, novarum rerum cupiditatem. — *uti tabes:* velut contagio.

Cap. XXXVII, 1. *Aliena.* Sc. a reipublicae commodis et quieto rerum statu.

2. *Omnino cuncta plebes.* Quidquid plebis erat in toto imperio. Mox separatim loquetur de ea plebe, quae urbem ipsam incolebat. — *Omnino*, italice, *in generale*.

3. *Id adeo* etc. Adverbium *adeo*, cuius propria notio est *sic*, *ita*, hic maiorem quandam vim habet et quasi ἔμφασιν. Idem est ac si dixisset: *Id*, ita enim se res habent, *more suo videbatur facere*.

4. *Quis.* Queis, quibus.

5. *Bonis invident*, *malos extollunt.* Hic *bonorum* nomine designantur, qui seu opibus, seu aliis vitae ornamentis aliquem in civitate locum obtinent. *Boni* dicuntur, quia in eo praesertim civium ordine inveniuntur homines moribus et humanitate exculti, pacis quietisq. amantes, osores turbarum, unde nihil ipsis nisi periculum et iactura. Sic gallica locutio, *les honnêtes gens*, graeca, οἱ ἄριστοι, tum ad mores, tum ad fortunam aliquando pertinent. Sic et latine *optimates* dicuntur bonae conditionis et animi cives (Cic. pro Sext. XLV). Porro quotiescumque movetur aliquid in republica, statim in duas scinditur partes civitas, unam *bonorum*, duplici quem diximus sensu; alteram inopum et egentium, quibus turbidae res damno nunquam, saepe quaestui esse possunt. Hoc igitur hominum genus *bonis* invidet, quia *bona* possident, quia amant otium, quia etiam probi sunt; extollit *malos*, quia proni ad seditiones, quia audaces, quia saepe et ipsi inopia laborantes. Prior Sallustianae sententiae pars, *quis opes nullae sunt, bonis invident*, et apud Plautum occurrit, Capt. III, 4, 51: *Est miserorum, ut malevolen-*

suarum rerum, mutari omnia student; turba[6] atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno.[7] Sed urbana plebes,[8] ea vero praeceps ierat[9] multis de caussis. Primum omnium,[10] qui ubique probro atque petulantia maxume praestabant; item alii, per dedecora[11] patrimoniis amissis; postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ii Romam, sicuti in sentinam,[11] confluxerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Praeterea iuventus, quae in agris manuum mer-

tes *sint atque* invideant bonis. Et in Sallustio quoque, *invidere* non solum est *aliena sibi cupere*, sed etiam alii *male velle*, eum *iniquis aspicere oculis*.

6. *Turba*. Rerum perturbatione.

8. *Egestas facile habetur sine damno*. Facile est egestatem a damno et iactura tueri. Quippe ubi nihil est, inde nihil aufertur. Sic ap. Petron.: *Inops audacia tuta est*. Itaque, ut ait ipse Sallustius Iug. LXXXVI: *Homini potentiam quaerenti egentissumus quisque opportunissimus; cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur*. — Plenus quidem civilis prudentiae totus hic locus est, et dignus profecto qui memoriae penitus infigatur.

8. *Sed urbana plebes, ea vero* etc. Quod ad plebem urbanam attinet, illa vero etc. *Vrbana* autem est, quae ipsam Romam incolit. Animadverte quoque verba haec, *ea vero*, quae, quamvis sententiae nihil addere videantur, multum certe ad vim conferunt. Monent enim legentem, praeter caussas *cunctae omnino plebi* convenientes, alias quoque esse *urbanae plebi* proprias et peculiares, cur novas res cuperet.

9. *Praeceps ierat*. In pessima quaeque consilia se praecipitem egerat. Haec ad ea referuntur quae paulo ante dicta sunt: *Fuere — qui seque remque publicam — perditum irent*.

10. *Primum omnium*. Hoc referri debet non ad *item* et *postremo*, quae legas in eadem periodo; sed ad *deinde*, quod sequentem periodum incipit. Cicero quoque in Cat. II, 8—10, varia hominum genera enumerat, quae Catilinae favebant.

11. *Per dedecora*. Verbi gratia, per luxuriam, vel negligentiam, vel turpi qualibet ratione.

12. *In sentinam*. In impurum aliquod receptaculum, quales sunt in navibus sentinae (seu cloacae in urbibus). *Sentina* vero est infima pars navis, quo sordes confluunt. Cicero in Cat. I, 5: *Exhaurietur ex urbe tuorum comitum magna et perniciosa sentina reipublicae*.

61 cede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus [13] excita, urbanum otium ingrato labori praetulerant. Eos atque alios omnes [14] malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentes, malis moribus, maxuma spe, reipublicae iuxta ac sibi consuluisse. [15] Praeterea quorum, victoria Sullae, parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis imminutum [16] erat, haud sane alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat. [17]

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia potestas restituta [1] est; homines

13. *Privatis — largitionibus.* Quae scil. a *privatis* fiebant, promerendae gratiae aut captandorum suffragiorum causa. — *Publicis.* Nam singulis mensibus donationes frumentariae in populum fieri solebant. V. Suet. in Aug. XL.

14. *Eos atque alios omnes.* Iuventutem illam, et alios omnes qui ante dicti sunt.

15. *Reipublicae iuxta ac sibi consuluisse.* Non melius reipublicae consuluisse, quam ipsi sibi consulerant; non maiorem publicae, quam suae ipsorum salutis curam habuisse. Sic fere infra LXI: *Cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant.*

16. *Ius libertatis imminutum.* Sylla proscriptorum liberis magistratus petendi ius ademerat, iniusta quidem lege, sed quae viginti iam annorum usu confirmata, sine reipublicae clade rescindi non poterat. Itaque ius illud recuperare tentantibus consul obstitit Cicero, ut ipse narrat, in Pisonem, II: *Ego adolescentes bonos et fortes, sed usos ea conditione fortunae ut, si essent magistratus adepti, reipublicae statum convulsuri viderentur, meis inimicitiis, nulla senatus mala gratia, comitiorum ratione privavi.* Eosdem postea Caesar, dictator creatus, admisit ad honores.

17. *Id adeo malum — reverterat.* Extinctae multos ante annos, Syllana victoria, bellorum civilium causae rursus exarserant; et, quasi re integra, aemulae plebis et senatus factiones velut in acie stabant.

Cap. XXXVIII. 1. *Tribunicia potestas restituta.* Nam Lucius Sylla, quum rempublicam armis oppressisset, tribunorum potestatem valde minuit, immo fere sustulit, lege lata A. V. 672, ne, qui tribunus plebis fuisset; alium deinceps magistratum caperet; neve iis ius esset concionandi, vel leges ferendi; neve ad eos provocaretur; sed solam et nudam *intercessionem* ipsis reliquit. Verum A. V. 679 Cotta consul ius magistratus capiendi iis restituit; et reliqua omnia,

adolescentes summam potestatem [2] nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere, senatum criminando, plebem exagitare; dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie, [3] pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi iura defenderent, pars, quo senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant. Neque modestia, [4] neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant. 62

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum [1] atque Mithridaticum [2] missus est; plebis

A. V. 683, Pompeius Magnus; atque ita hoc usque ad Iul. Caesarem perstitit. Haec Nieupoort.

2. *Summam potestatem*. Tribuniciam scil. Hic per *summam*, *maximam* intellige. Et tribunatus quidem eo potentior resurgebat, quo desuetum diu avidius arripiebant, ferociusque exercebant.

3. *Senati specie*. Simulando se tueri iura senatus. — *Pro sua magnitudine*. Sed re ipsa ut suam potentiam augerent.

4. *Neque modestia, etc.* Vide eadem verba in cap. XI. Hic vero sic intellige: *non modestia contentionis erat*, id est: sine ulla moderatione ullove pudore contendebant. — *Non modus*, id est: nullus *finis* contentionis, nisi prius altera factio opprimeretur.

CAP. XXXIX. 1. *Maritimum*. *Maritimum* bellum etiam *piraticum* dicitur. Quum enim Cilices piratae orbem classibus terrerent et quasdam etiam Italiae urbes diripuissent, Pompeius ad eos opprimendos missus est, legem ferente A. Gabinio tribuno plebis, A. V. 687; tantumque et per omnes tractus diffusum bellum intra quadraginta dies confecit. Vide Vell. II, 31 et 32; Florum, III, 6; Cic. pro lege Manilia; Plut. in vita Pompeii.

2. *Mithridaticum*. Bellum cum Mithridate, Ponti rege, hoste Romanorum crudelissimo, septem prope annos administrarat L. Lucullus; qui quum a senatu revocatus Romam rediisset, rogatione ad populum C. Manilius, plebis tribunus, suasit, ut ei bello Cn. Pompeius, qui praedones brevi tempore debellaverat, praeficeretur. Quam Maniliam legem quum Catulus et Hortensius consulares, propter crescentem Pompeii potentiam, dissuasissent, Ciceronis eloquentia factum tamen est, ut Pompeius cunctis suffragiis imperator deligeretur. KVR.

63 opes imminutae;[3] paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, alia omnia tenere; ipsi innoxii,[4] florentes, sine metu aetatem agere; ceteros[5] iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum, dubiis rebus,[6] novandi spes oblata, vetus certamen[7] animos eorum arrexit.[8] Quod si primo praelio Catilina superior, aut aequa manu discessisset,[9] profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset;[10] neque illis,[11] qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin

3. *Plebis opes imminutae.* Tanta scilicet uni viro delata potestate.

4. *Innoxii.* Quamquam vulgo *innoxius* active dicitur, qui aliis *non nocet*, hic tamen passiva significatione *innoxii* sunt, quibus *non nocetur*. Sic Lucanus IX, 894: .... *Gens unica terras Incolit a saevo serpentum innoxia morsu.* Et Curtius, IX, 11: *Leviora (navigia), quum et ipsa nequirent regi, in ripam tamen innoxia expulsa sunt.*

5. *Ceteros.* Eos scil. qui ipsorum potentiae obstare potuissent. — *Iudiciis.* Accusationibus et iudiciorum periculis.

6. *Vbi dubiis rebus, etc.* Postquam discrimine, in quo propter Catil. coniurationem respublica versabatur, oblata est novarum rerum spes. Ceterum Cortius et multi alii legunt: *ubi.... dubiis rebus* novandis *spes oblata.* quod, eodem prorsus sensu, interpretari potueris: ubi spem habuerunt res *novandi*, id est, immutandi, dum *dubiae*, id est, in discrimine erant; ita tamen, si prius Cortio assenseris dici posse, in dandi casu, *spes novandis rebus*, ut dicitur *causa novandis rebus.*

7. *Vetus certamen.* Quod semper plebem inter et optimates fuit.

8. *Arrexit.* Exsuscitavit atque in se convertit; eodem sensu quo ap. Tac. Hist. III, 48: *advertit ea res Vespasiani animum.* — *Animos eorum.* Animos *plebis*; quae notio repeti debet ex iis, quae modo dicta sunt: *quo plebem placidius tractarent.* Nam *eorum* optime refertur ad *plebem*, quae vox per se *multitudinem hominum* indicat.

9. *Aequa manu discessisset.* Sic Tac. Ann. I, 63: *Et manibus aequis abcessum*; eodem sensu quo, *viribus aequis, aequo marte.* Sed *aequo marte* magis proprie dici cum verbis *contendere, pugnare*; *aequa manu*, cum verbo *discedere*, recte monet Cort.

10. *Magna clades — rempublicam oppressisset.* Quia sc., quum ii essent plebis animi, vel relata vel sperata victoria maximam illi multitudinem adiunxisset.

11. *Neque illis, etc.* Et quicumque sive boni, sive mali, victoriam demum adepti essent, non iis victoria sua diu uti licuisset, *quin*, id est, *ita ut non* aliquis potentior defessos et exsangues opprimeret. Nota vim singularem verbi *exsangues*, qu[illegible]qui multum *sanguinis*, atque adeo *roboris* inter proelia et certamina amisissent, ideoque faciliorem praedam offerrent potentiori.

defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium 64 atque libertatem extorqueret. Fuere tamen[12] extra coniurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. In his A. Fulvius,[13] senatoris filius: quem retractum ex itinere parens necari iussit. Iisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cuiusque modi genus hominum, quod modo usui foret.[14]

XL. Igitur P. Vmbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum[1] requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans, publice privatimque[2] aere alieno oppressos, praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Vmbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus civitatium[4] notus erat, atque eos

12. *Fuere tamen.* Adumbrato civitatis statu, ad narrationem factorum redit.

13. *A. Fulvius.* Idem narrat Val. Max. v, 8: *A. Fulv. vir senatorii ordinis, euntem in aciem filium retraxit; iuvenem ingenio et literis et forma inter aequales nitentem, in medio itinere abstractum, mortis supplicio affecit, praefatus non se Catilinae illum adversus patriam, sed patriae adversus Catilinam genuisse.*

14. *Quod modo usui foret.* Dummodo illud ad perficiendam rem utile esset. Alii legunt: *bello usui foret.*

Cap. XL. 1. *Allobrogum.* Allobroges in Gallia Narbonensi, iuxta Rhodanum amnem, degebant. Tunc temporis Romae fuisse narrat Plutarch. in Cicerone, duos huius gentis legatos, quae tum maxime a Romanis vexabatur, eorumque dominationem aegre tolerabat. Per hos tentavit Lentulus totam gentem spe libertatis, in societatem belli pellicere.

2. *Publice privatimque.* Et civitatem Allobrogum, et privatos.

3. *Gens gallica bellicosa.* Meritam sane laudem, et de qua nemo degenerasse veterum Gallorum posteros insimulabit. Hic addere liceat, quod de iisdem nostris maioribus dicebat Censorius ille Cato in Originibus: *Pleraque Gallia duas res industriosissime persequitur, rem militarem et argute loqui.* Tertia denique laus ex ipso, quod hic narratur, exsistit: *Gallos semper utilitatem cum fraude coniunctam aspernatos esse.*

4. *Civitatium.* Sic Gruterus ex melioribus Mss. pro vulg. *civitatum.* Et Varro quidem, de Ling. lat. vii, 57, hanc ipsam vocem *civitatium* pro exemplo biformis casus profert. —

noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens eius casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent? Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem exspectare: « At ego, inquit, vobis, si modo viri esse voltis,[5] rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis. » Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Vmbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum, neque tam difficile esse, quin cupidissume facturi essent,[6] dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti[7] perducit; quod foro propinqua erat, neque aliena consilii, propter Semproniam; nam tum Brutus ab Roma aberat.[8]

Vmbrenus igitur notus erat plerisque principibus *gallicarum civitatum*, et quibus una Allobrogum *civitas*.

5. *Si—viri esse voltis.* Si animos et fortitudinem *virorum* exhibere vultis. Nemo nescit *virum*, per se et sine adiectivo, saepe *virum fortem* indicare. Sic Liv. 1, 41: *Tuum est, Servi, si vir es, regnum.* Sic Sall. inf. LVIII: *foeda atque intoleranda viris.* Et alia passim. A *viro* deducitur *virtus*, quo nomine comprehenduntur, quaecumque dotes *virum* efficiunt.

6. *Quin cupidissume facturi essent.* *Quin* pro *quod non*, quae verba etiam in vulgatis leguntur. Sed *quin* e cod. Venet. Rivius protulit, quem postea doctissimi interpretes sequuti sunt. Et a vero quidem non abhorret *quod non* invectum esse ab aliquo librario, cui non satis planum satisque usitatum videbatur *quin*. Sed quum res in ambiguo est, praeferri debet lectio minus vulgaris, ut quae elegantior et antiquior esse soleat. Nam verisimile non est librarium aliquem in deteriori saeculo, vulgatam notamque sibi vocem reiecisse, minusque usitatam adscivisse. Hoc autem loco elegantissimum est *quin*; et, si resolvas, idem valet ac *quod non*, seu, *ut illud non*. Eadem prorsus ratione resolvimus in super. capite.

7. *D. Bruti.* Cui diximus, c. XXV, nuptam fuisse Semproniam.

8. *Ab Roma aberat.* Plures Mss. *Roma aberat*, omissa praepositione. Sed Priscianus lib. xv: *Inveniuntur tamen*, inquit, *et cum praepositionibus nomina civitatum saepe prolata, et maxime apud historicos.* Livius: *venerant et ab Lanuvio Antioque auxilia.* Sallust. in Cat. *nam tum Brutus ab Roma aberat.* Cicero modo omittit praepositionem, ut in epistolis: *quod video omnes bonos abesse Roma;* modo addit, ut in Verrem; *abesse ab domo.* Riv.

Praeterea Gabinium arcessit, quo maior auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniurationem aperit: nominat socios, praeterea multos cuiusque generis innoxios,[9] quo legatis animus amplior esset: dein eos, 68
pollicitos operam suam, dimittit.

XLI. Sed Allŏbroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae: at in altera maiores opes,[1] tuta consilia, pro incerta spe certa praemia.[2] Haec illis volventibus,[3] tandem vicit fortuna reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae,[4] cuius patrocinio[5] civitas[6] plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis praecipit, studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam uti eos quam maxume manifestos habeant.[7]

XLII. Iisdem fere temporibus, in Gallia citeriore[1]

9. *Innoxios*. Coniurationis non participes.

Cap. XLI. 1. *Maiores opes*. Maiores scil. erant opes ipsius reipublicae, quam coniuratorum.

2. *Certa praemia*. A senatu pro coniurationis indicio proposita. Vid. cap. XXX. Kvr.

3. *Haec illis volventibus, etc*. Quum diu hoc mente agitassent, tandem fecit secunda reipublicae fortuna, ut consilium aperiendae coniurationis caperent.

4. *Q. Fabio Sangae*. Hic ab illo Fabio ducebat originem, qui ob devictos primum Allobrogas, Allobrogici cognomen acceperat.

5. *Cuius patrocinio*. Id moris fuit ut singulae nationes aliquem Romae patronum haberent, sub cuius clientela tutelaque esset universa civitas. Et ius illud patrocinii non ipsius patroni vita definiebatur, sed a patre ad liberos transibat. Sic Marcellum Syracusarum victorem et ipsius deinceps nepotes, Syracusani; sic Fabium Allobrogicum et ortos ex ipso Fabiós, Allobroges patronos habuere.

6. *Civitas*. Vix operae pretium est, ut in re notissima, monere per *civitatem* non intelligi *urbem* vel *oppidum*, sed universam civium coniunctionem sub iisdem legibus viventium; quo sensu Graeci accipiunt πόλιν.

7. *Vti — manifestos habeant*. Vt omnia eorum consilia nota habeant.

Cap. XLII. 1. *Citeriore*. Citra Alpes sita, respectu Romae. Cisalpinam quoque dicunt. — *Vlteriore*. Vltra Alpes. Vid. Ind. geogr.

atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam, cuncta simul agere;
67 nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer praetor, ex senati consultu, caussa cognita, in vincula coniecerat; item in ulteriore Gallia [2] C. Murena, [3] qui ei provinciae legatus praeerat. [4]

XLIII. At Romae Lentulus, [1] cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis, ut videbantur, magnis copiis, constituerant, [2] uti Catilina in agrum Faesulanum quum venisset, L. Bestia [3] tribunus plebis,

2. *In ulteriore Gallia*. Sic scripsimus post Cortium, Bip. et recentiores optimae notae edd. Nam veteres, et MSS. omnes habent *citeriore*. Atqui, teste Cicerone, in Cat. II, 12, teste ipso Sallustio, supra XXX, in agrum Picenum, qui est pars Italiae, praemissus fuerat Q. Metellus Celer. Caium vero Murenam in Transalpina Gallia legatum tunc temporis fuisse testatur idem Cicero, pro L. Murena XLI. Manifestus igitur est error librarii alicuius, qui scripserit *citeriore*, et quem omnes deinceps sequuti fuerint.

3. *C. Murena*. Is frater erat L. Murenae, consulis designati. Per *e*, non *ae*, scribi testatur Cort. in MSS.

4. *Legatus praeerat*. Legatus proprie dicebatur qui consulis, proconsulis, aut imperatoris, seu in copiis ducendis, seu in administranda provincia, vicem gerebat; gallice, *lieutenant*. Sic in bello Catilinario Petreius Antonio consuli legatus fuit; sic Cn. Pompeio adversus piratas bellum gerenti legati fuere ad quindecim (*Plut. in Pompeio*), qui illius iussa exsequerentur. Sed et *legati* quoque nonnunquam dicti sunt, qui pacatae provinciae ipsi, populi romani nomine, praeessent, nec ullum supra se magistratum aut imperatorem haberent.

Cap. XLIII. 1. *At Romae Lentulus*. Narravit modo Sallustius quid extra Romam fieret, post discessum Catilinae. Nunc redit ad urbem, et quae fuerint consilia coniuratorum exponit. Scil. postquam sat multos homines in societatem sceleris pellexisse sibi visus fuerat Lentulus (vide cap. XXXIX, circa finem); tum constituerat ut, quum Catilina cum exercitu foret in agro Faesulano, L. Bestia tribunus plebis in Ciceronem inveheretur, in eumque concitati civilis belli crimen conferret; quae L. Bestiae concio urbanae caedis et incendii signum esse debebat.

2. *Constituerant*. Nota hanc dicendi formam: Lentulus cum ceteris *constituerant*. Sic Liv. XXI, 60: *Ipse dux, cum aliquot principibus*, capiuntur. Et quidem, *Lentulus cum ceteris*, idem est ac, *Lentulus et ceteri*.

3. *L. Bestia*. Is, teste Plutarcho in vita Ciceronis, creatus erat in annum

concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, [4] 68
bellique gravissumi invidiam optumo consuli imponeret; [5] eo signo, proxuma nocte [6] cetera multitudo coniurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, [7] quo tumultu facilior aditus

proximum tribunus plebis. Tribuni vero magistratum inibant die decembris decimo, ut docet Livius, XXXIX, 52.

4. *De actionibus Ciceronis.* De rebus quas Cicero gesserat. Eodem sensu occurrit vox *actiones*, apud Ciceronem tum alibi, tum in ep. 10, ad Appium, lib. III: *Qua denique facilitate, qua humanitate tulit (Pompeius) contentionem meam pro Milone, adversante interdum* actionibus *suis!*

5. *Invidiam optumo consuli imponeret.* Invidia et odio publico Ciceronem premeret, quasi, pulso urbe Catilina, gravissimi belli flammam accendisset. Magna vis est verbi *imponeret*: praegrave nimirum *onus* invidia et odium populi. Nec vero susceptam Ciceronem insectandi provinciam reliquit Bestia; sed mortuis iam coniuratis insectatus est, ut narrat Plutarchus, loco citato. Et ipse Cicero, pro Sextio, V, testatur *novos* tribunos plebis, *extremis consulatus sui diebus*, res quas gesserat, vexare et labefactare voluisse. Qui locus, cum Plutarcho comparatus, abunde confirmat, contra Cortium et quosdam alios, suscipere tunc temporis, non deponere tribunatum L. Bestiam. — *Optumo consuli.* Putavere nonnulli verba haec non ex animo laudantis, imo suam consuli gloriam pene detrectantis esse; nihil enim de tanto viro posse dici frigidius. Et quidem, quum Brutus, in suo de laudibus Catonis libro, Ciceronem *optimum consulem* vocavisset, haec ipse Tullius ad Atticum, XII, 21, scribebat: *Hic autem se etiam tribuere multum mihi putat, quod scripserit* optimum consulem. *Quis enim ieiunius dixit inimicus?* Neque alibi, in toto hoc opere, Ciceronem laudat Sallustius, nisi quod, cap. XXXI, *luculentam et utilem* dixit orationem eius. Ceterum aequum est hic animadvertere, historiam scribi, non laudationem; ideo factis ipsis laudari Tullium; *optimumque* non magis *honoris causa* vocari, quam veritatis. Quod nisi esset, quid ἐπίθετον addere Sallustium cogebat? Honos ergo illi consuli habeatur, quem optimum dixerit vel inimicus!

6. *Proxuma nocte.* Noctem unam ex saturnalibus perpetrandae rei destinatam fuisse tradunt. Plutarchus, ubi supra, et Cicero in Catil. III, 4. Saturnalia autem incipiebant celebrari die XVII decembris; ita ut paucis post initum tribunatum diebus, Bestia concionem illam habiturus esset. Sed quinto eiusdem mensis die, supplicio affecti sunt coniurati.

7. *Duodecim simul opportuna loca urbis incenderent.* Differt de numero locorum Plutarchus, in Cicerone. *Centum*, inquit, viri ad singulas urbis partes singuli destinat, ut certis intervallis simul accensa urbs undique conflagraret; alii ordinati, qui aquae

69 ad consulem ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret, eum vi aggrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, caede et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata [8] atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando [9] magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promtus, maxumum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt: ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant iusiurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant; [1] Cassius semet eo brevi venturum pollicetur,

ductus obturarent, et aquam petentes necarent.

8. *Parata.* Gladii enim, stupa, sulphur, ceteraque tum ad caedem, tum ad incendium opportuna, in Cethegi domum comportata fuerant. V. Plutarch. l. c.

9. *Dies prolatando.* Roma enim profectus erat Catilina nono die novembris, diemque incendendae urbi definierant XVII decembris. Itaque *Cethego nimium id longum videri, et hanc ei cum ceteris controversiam fuisse* ait Cicero in Catil. III, 4. Atque etiam quaeri possit, quomodo tam longa mora cum his congruat, quae paulo supra dixit noster: *Catilina in agrum Faesulanum quum venisset* — Ergone tanti temporis iter fuit in Etruriam? Minime quidem; et ob id ipsum simpliciter dixit, *quum venisset*, non *statim ut venisset.* Nam aliquot absumi dies necesse fuit, dum Lentulus socios et adiutores sibi Romae compararet, et ipse Catilina, vires undique colligendo, Faesulanas copias in speciem iusti exercitus augeret. Atqui tertia die decembris, vigesimo quarto post discessum Catilinae, oppressa est coniuratio, deprehensique coniurati. Frustra igitur vult Cortius alium diem caedis initio constitutum fuisse, deinde usque ad saturnalia dilatum; quum hunc saturnalium diem, iam ante initium decembris, designatum fuisse constet.

CAP. XLIV. 1. *Ceteri nihil suspicantes dant.* Confer Ciceronem, in

ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus 70
cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit; uti Allobroges, prius quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide societatem confirmarent. Ipse Volturcio literas ad Catilinam dat, quarum exemplum [2] infra scriptum:

« Quis sim, ex eo quem ad te misi, cognosces. Fac cogites in quanta calamitate sis, et memineris te virum; consideres, quid tuae rationes postulent: auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis. [3] »

Ad hoc mandata verbis dat: [4] « Quum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quae iusserit; ne cunctetur ipse propius accedere. »

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco [1] et C. Pomtino [2] praetoribus imperat, uti in ponte Mulvio [3] per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant. [4] Homines militares, [5] sine tumultu praesidiis

Cat. III, 5: *Tabellas proferri iussimus, quae a quoque dicebantur datae*, etc.

2. *Quarum exemplum.* Eodem sensu, sed non iisdem omnibus verbis, relatum legas apud Ciceronem, loco citato: *Qui sim, ex eo quem ad te misi, cognosces. Cura ut vir sis, et cogita quem in locum sis progressus, et vide quid iam tibi sit necesse. Cura ut omnium tibi auxilia adiungas, etiam infimorum.*

3. *Etiam ab infimis.* His verbis indicat, ne servorum quidem operam repudiandam esse.

4. *Mandata verbis dat.* Mandat Vulturcio, sed verbis tantum, ut Catilinam interroget *quo consilio* etc.

Cap. XLV. 1. *L. Valerio Flacco.* Eadem omnino narrat Cic. in Cat. III, 2; qui locus conferatur. Valerius ille Flaccus a Valerio Publicola regum expulsore originem ducebat. Pro eo habita est Cic. oratio, quae pro L. Flacco inscribitur.

2. *C. Pomtino.* Ille ex urbe Pometia oriundus, post praeturam in Gallia transalpina C. Murenae successit. Deinde Ciceronis in Cilicia legatus fuit.

3. *Mulvio.* Antiquum, pro *Milvio.*

4. *Ita agant.* Supple: *permittit*, quod etiam addit Cortius. Sed glossema certe est, et melius subauditur.

5. *Homines militares.* Flaccus et Pomtinus, homines rei militaris periti.

71 collocatis, [6] sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est; Galli, cito cognito consilio, [7] sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat; postremo [8] timidus, ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese praetoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, [1] omnia propere per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. Nam laetabatur, coniuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, [2] impunitatem perdundae reipu-

6. *Praesidiis collocatis.* Militibus ex utraque pontis parte dispositis. Nam *eodem*, inquit Cic. in Cat. III, 2, *et ipsi sine cuiusquam suspicione multos fortes viros eduxerant; et ego ex praefectura Reatina complures delectos adolescentes, quorum opera utor assidue in reipublicae praesidio, cum gladiis miseram.*

7. *Cito cognito consilio.* Putsch. et post eum Bip. delent *cito*, quod retinet Cortius. Tres omnino voces damnat Gruterus: quippe Gallos, noctem, qua proficiscerentur, ideo indicavisse consuli, ut deprehenderentur. Nos, talium interpretum pace, dixerimus tres voces, non unam minus, nobis necessarias videri. Cur enim se tradiderunt Allobroges? Quia ubi impetus in eos factus est, *consilium statim cognoverunt*, id est, *intellexerunt*; sciebant enim se deprehensum iri. Iam vero si tantum dixisset Sallustius, *cognito consilio*, quaerere potuisset aliquis an *incognitum* huc usque, tum demum *cognovissent*. Addit igitur, *cito*, ut sciat lector rem eos per se *statim* intellexisse, non ab aliis didicisse.

8. *Volturcius primo —; dein —; postremo* etc. Primo strenue pugnat; deinde salutem precatur; denique sine conditione se dedititium tradit.

Cap. XLVI. 1. *Quibus rebus confectis.* Haec gesta sunt ea nocte, quae est inter secundum et tertium diem decembris.

2. *Sibi oneri.* Scilicet invidiam factiosorum hominum in se concitatum iri. Itaque ipse scribit in libro 1, de Orat. 1: *Et consulatu devenimus in medium rerum omnium certamen atque discrimen; et hoc tempus omne post consulatum obiecimus iis fluctibus qui,*

blicae [3] fore. Igitur confirmato animo, vocari ad sese 72 iubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Coeparius paullo ante domo egressus, cognito indicio, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens [4] perducit; [5] reliquos cum custodibus in aedem Concordiae [6] venire iubet. Eo senatum advocat, magnaque frequentia eius ordinis, Volturcium cum legatis [7] introducit: Flaccum praetorem scrinium cum literis, [8] quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet.

XLVII. Volturcius, interrogatus de itinere, de literis, postremo quid, aut qua de caussa, [1] consilii habuisset, primo fingere alia, [2] dissimulare de con-

per nos a communi peste depulsi, in nosmetipsos redundarunt.

3. *Perdundae reipublicae.* In genitivo, quemadmodum in fine cap. VI: *Quod conservandae libertatis atque augendae reipublicae fuerat.* Habent etiam codd. a Cortio laudati, *perdundae reipublicae* caussam *fore*. De hac diversorum casuum coniunctione, vide notam ad cap. XXXIII.

4. *Ipse manu tenens.* Honoris caussa, dum ceteros, utpote minoris dignitatis, custodibus traderet.

5. *Perducit.* Sc. in aedem Concordiae, quo senatum advocabat.

6. *Concordiae.* Pulcherrimum Concordiae templum fuit, in eo montis Capitolini latere, quod forum spectat. Hoc templum, cuius nunc etiam exstant octo columnae, initio voverat condideratque dictator Furius Camillus, ob restitutam, plebem inter et senatum, concordiam; restauraverat deinde et ornaverat L. Opimius, post C. Gracchi necem. In hoc templo, quod in media fere urbe positum esset, saepe senatus habebatur. Plura vide in gallicis notis Cl.V. *De Brosses.*

7. *Volturcium cum legatis.* Narrat ipse Cicero in Cat. III, 4, se primo Vulturcium sine Gallis, deinde ipsos Gallos introduxisse.

8. *Scrinium cum literis.* Scrinium, hoc loco, est capsula servandis gerendisque tabellis seu epistolis. Cic. pro Flacco XL: *Tu tum, Flacce, praetor, communis exitii nuntios cepisti; tu inclusam in literis reipublicae pestem deprehendisti; tu periculorum indicia, tu salutis auxilia ad me et ad senatum attulisti.* Quod propter admirandam vim splendoremque verborum huc adscripsimus.

Cap. XLVII. *Quid aut qua de caussa.* Quid consilii habuisset, aut qua de causa habuisset.

2. *Fingere alia.* Scilicet alia quam quae ad coniurationem pertinebant.

73 iuratione; post ubi fide publica [3] dicere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit: se paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos; tantummodo audire solitum [4] ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt, praeter literas, sermonibus, quos habere solitus: « ex libris Sibyllinis [5] regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea; [6] se tertium, cui fatum foret urbis potiri; [7] praeterea [8] ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices [9] respondissent

3. *Fide publica.* Dedit ei Cicero fidem publicam, iussu senatus, sive pollicitus est, reipublicae nomine, ei impune fore, dummodo verum confiteretur.

4. *Audire solitum.* Saepius audivisse. Totus hic locus conferatur cum Cic. in Cat. III, 4, qui fidem historici nostri abunde confirmat.

5. *Libris Sibyllinis.* Sibyllas vocavit antiquorum superstitio mulieres quasdam oracula canere solitas, quas decem Varro fuisse dicit. Ignota vero mulier, quae harum una fuisse credita est, Tarquinio Superbo (alii dicunt Prisco) tres libros Sibyllarum vaticinia complectentes vendidisse narratur. Qui libri in subterranea templi capitolini cella, per nobilissimos custodes religiose asservati, in publicis calamitatibus, aut ubi quid portenti eveniret, consulebantur. Incenso paullo ante Syllae dominationem Capitolio, quum libri quoque periissent, alia Sibyllarum oracula ex omnibus imperii vicinarumque nationum regionibus conquisita et collecta, amissorum vicem obtinuerunt. Vide Dionys. Hal. lib. IV; Gellium I, 19; item Plinium XIII, 13, qui unum dumtaxat librum vendidisse Tarquinio Sibyllam refert.

6. *Cinnam atque Sullam antea.* Sc. regnum habuisse. Cinna Marium exsulem ex Africa revocavit, et cum eo urbe potitus, illam caedibus et rapinis vastavit. Vterque, Cinna et Sylla, e gente Cornelia fuerant, ex qua et ipse Lentulus.

7. *Vrbis potiri.* Sic dicitur *rerum potiri*, cum genitivo; quod non mireris, si resolvas *potiri* in *potentem esse*; ut apud Virg. Georg. I, 27: *tempestatumque potentem*, id est, *dominum.* Sed saepissime quoque dicitur *urbe potiri.*

8. *Praeterea, etc.* Vide Cicer. in Cat. III, 4.

9. *Haruspices.* Vel sine aspiratione, *aruspices*, e victimarum extis futura praedicebant. Tres a Romulo constituti sunt; deinde, ut ceterorum sacerdotum, numerus auctus. Hi minori dignitate quam *augures* fuere, com-

bello civili cruentum fore. » Igitur perlectis literis, 74
quum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicatus magistratu [10] Lentulus, item ceteri in liberis custodiis [11] haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, [12] qui tum aedilis, [13] Cethegus Q. Cornificio, [14] Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso, [15] Coeparius (nam is paullo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio [16] senatori traduntur.

XLVIII. Interea plebes, coniuratione patefacta, quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente, Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad coelum tollere; [1] veluti ex servitute erepta

pluresque etiam suam operam privatis vili pretio locabant. Sic dicti plerisque videntur, quod hostiam in *ara inspicerent*. Ceterum *Haruspicis* eandem esse quam *Harioli* radicem animadverte.

10. *Abdicatus magistratu*. Alii legunt, *abdicato magistratu*. Et utrumque convenit romanae linguae ingenio. Sed si cum Cortio legimus *abdicatus*, facilius intelligitur demptum ei esse magistratum, non sponte depositum ab ipso.

11. *In liberis custodiis*. Rei nobiliores ante iudicium custodiendi seu magistratibus, seu etiam privatis tradebantur. *Libera* dicitur huiusmodi custodia, quia *sine vinculis* asservabantur. Ideo et Plutarchus vocat ἄδεσμον φυλακήν. Exempla petantur apud Livium XXXIX, 14, Tacitum Ann. VI, 3, Sueton. in Vitellio II.

12. *P. Lentulo Spintheri*. Is Spinther cognominatus est, quia Spintheri cuidam histrioni ore simillimus. Consul fuit anno 697 cum Metello Nepote, qui alterum histrionem Pamphilum, mirum in modum, vultu referebat; (Val. Max. IX, 14, 4. Plin. VII, 12.) Spinther omnes opes consulatus sui ad revocandum exsilio Ciceronem contulit. In bellis civilibus Pompeium, Caesare interempto, Brutum et Cassium sequutus est, ibi semper visus, ubi ius et libertas erat.

13. *Aedilis*. Errant igitur Plutarchus et Appianus, qui reos *praetoribus* traditos fuisse dicunt.

14. *Q. Cornificio*. Hic est qui consulatum petens cum Cicerone, repulsam tulerat. Neque hic praetor illo anno fuit. Nam praeturam inter et petitionem consulatus tempus aliquod interfuisse necesse est.

15. *C. Caesari — M. Crasso*. Magnae enimvero sapientiae fuit, his etiam coniuratos custodiendos dare, quamvis nonnihil suspicionis ad eos quoque perveniret. Sic bonos et fideles credere simulando, bonos esse et fideles coëgit senatus.

16. *Cn. Terentio*. Is anno posteriore praetor fuit.

Cap. XLVIII, 1. *Ad coelum tollere*. E senatu egressus, nocte iam appropinquante, eam orationem habuit Cicero, quae tertia est in Catilinam; et qua rerum omnium, quae gestae

gaudium atque laetitiam agitabant. Namque alia belli facinora praedae magis [2] quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, [3] ac sibi maxume calamitosum putabat; quippe cui omnes copiae [4] in usu quotidiano [5] et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is quum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides publica data esset; iussus a consule, quae sciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium senatum edocet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex coniuratione deprehensi terrerent; [6] eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis [7] leniunda magis, quam exagitanda videbatur; plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, [8] con-

sunt, populo rationem reddit. Tunc cognovit plebes quanto periculo erepta fuisset; eumque virum summis laudibus extulit, quem mox ob eandem causam in exsilium erat eiectura!

2. *Praedae magis.* Praedam magis quam detrimentum sibi allatura putabat.

3. *Immoderatum.* Omnem modum excedens. Scilicet interficere, rapere, praedari, id plebi non admodum displicuisset; urbem vero incendere, hoc erat ultra modum progredi, quia neque pauperibus flamma parceret.

4. *Omnes copiae.* Omnia vitae subsidia, omnes opes et facultates.

5. *In usu quotidiano.* In iis quibus quotidie utuntur, nempe domus supellectili et artium instrumentis.— *Cultu corporis.* Vestitu. De his omnibus consule Cicer. in Cat. IV, 8.

6. *Ne—terrerent.* Scilicet Catilinam. Ne ille desponderet animum, quia nonnulli coniurati deprehensi fuerant.

7. *Tanta vis hominis.* Homo tantis pollens viribus. At vero, iam prope est ut dominum agnoscat ea civitas, in qua civis est aliquis, quem leniendum potius quam plectendum censeant, vel qui nocentem credunt.

8. *Ex negotiis privatis obnoxii.* Nempe quos pecunia vel mutuo data,

clamant indicem falsum, deque ea re postulant uti 76
referatur.[9] Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus[10] decernit: «Tarquinii indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem[11] faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem mentitus esset.» Erant eo tempore, qui aestumarent, illud a P. Autronio machinatum,[12] quo facilius, appellato[13] Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo,[14] suscepto malorum patrocinio rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.[15]

XLIX. Sed[1] iisdem temporibus Q. Catulus[2] et C.

vel gratis suppeditata, vel aliis officiis Crassus sibi devinxerat, obnoxiosque fecerat.

9. *De ea re — uti referatur.* Consulatur senatus verumne an falsum indicium videatur.

10. *Frequens senatus.* Senatores, qui frequentes, id est, magno numero convenerant.

11. *Potestatem.* Supple *indicandi.*

12. *Machinatum.* Confictum. Nota participium hoc passive sumtum, quamvis *machinor* active dicatur.

13. *Appellato.* Accusato, in causam vocato. Eodem sensu usurpatum est verbum *appellare* in hoc Ciceronis loco de Officiis 1, 25: *Cavendum est etiam, — ne iisdem de causis alii plectantur, alii ne* appellentur *quidem.*

14. *More suo.* Narrat Plutarchus, in vita Crassi, quum Pompeius persaepe, et Caesar, et Cicero nonnullas causas tanquam se indignas repudiarent, earum patrocinium suscipere solitum fuisse Crassum, ideoque magnam sibi apud populum gratiam conciliavisse, quod suae vocis auxilium nulli petenti recusaret.

15. *Impositam.* Eodem sensu Liv. IV, 32: *Qui labem dictaturae suae* imposuerint. *Impositam* vero dixit, non *inustam*, quia falsa contumelia *imponi* tantum et iniici alicui potest, non *inuri* et adhaerescere.

Quod ad rem ipsam attinet, dixit Sallustius, supra XVII: *Fuere ea tempestate qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consilii fuisse.* Idem narrat Plut. in vita Crassi; huncque addit Tullio fuisse inimicum, quod crederet ab eo subornatum esse quemdam e coniuratis, qui ipsum falso nominaret. Quae inimicitia ne palam erumperet, impedimento fuit Pub. Crassus, Marcii filius, qui, quod esset philosophiae studiosissimus, ideo Ciceronem vehementer diligebat.

Cap. XLIX, 1. *Sed.* Hac particula ad excusandum Ciceronem uti vide-

77 Piso[3] neque gratia, neque precibus, neque pretio Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem C. Caesar falso nominaretur.[4] Nam uterque cum illo graves inimicitias exercebant: Piso oppugnatus[5] in iudicio repetundarum, propter cuiusdam Transpadani[6] supplicium iniustum; Catulus ex petitione pontificatus[7] odio incensus, quod extre-

tur Sallustius, quasi diceret: Haec de Crasso, verane an falsa, accepimus. *Sed* de Caesare compertum est nulla ratione impelli potuisse Ciceronem, ut eum inter coniuratos nominari iuberet.

2. *Q. Catulus.* Q. Lutatius Catulus, qui consul fuerat cum M. Aemilio Lepido, A. 676; tunc autem erat princeps senatus. Non dubitat V. Cl. *De Brosses* Sallustium mendacii arguere, quod spectatissimae probitatis virum ad has pessimas artes, Caesaris perdendi causa, descendisse insimulat: neque enim tale quidquam narrare Plutarchum, qui tantummodo dicit, in Caesare, Catulum et Pisonem culpam Ciceronis postea reprehendisse, qui, in vindicando coniuratorum scelere, Caesari pepercisset tot indiciis accusato. Sed amicus Caesari Sallustius eum invidioso crimine purgare quacumque ratione quaerit. Et quidem adhuc dubium est an Caesar particeps coniurationis fuerit. Testatur quidem, in vita Crassi, Plutarch. hoc scelus Crasso et Caesari nominatim obiecisse Ciceronem in aliqua oratione, quae tamen post utriusque mortem vulgata est, nec ad nos pervenit. Et ipse Cicero satis aperte declarat, quid de Caesare sibi videatur, de Offic. II, 24: *At vero hic noster victor (Caesar) TVNC quidem victus, quae cogitarat* (de tabulis novis agitur, quas sociis Catilina promiserat), *tum ea perfecit, quum eius iam nihil interesset.* Verissima porro coniectura est, Caesarem, si ipse cum Catilina non coniuraverit, at saltem Catilinae consilia cognovisse, eisque favisse, si coniuratio valuisset, belli civilis spolia erepturum.

3. *C. Piso.* C. Calpurnius Piso, qui consul fuerat A. 687, et postea in Gallia citeriore proconsul, ut ex Cicerone notum est, ad Att. I, 1.

4. *Nominaretur.* Narrat Suetonius, cap. XVII, Caesarem, anno sequente, inter coniuratos nominatum fuisse a Curio in senatu, et a L. Vettio apud Novium Nigrum quaestorem, sed indicio creditum non fuisse.

5. *Oppugnatus.* Scilicet a Caesare. Nam redux e Gallia C. Piso repetundarum reus factus est, et a Cicerone tum consule defensus, ut patet ex Cic. oratione pro L. Flacco XXXIX. Piso iudicio liberatus est.

6. *Transpadani.* Galli trans Padum incolentis, respectu Romae. De huius hominis supplicio nihil in scriptoribus reperitur. Nam quod narrat *De Brosses*, ex Seneca (de Ira I, 16), de alio Pisone intelligi debet.

7. *Ex petitione pontificatus.* Ex quo tempore una cum Caesare pontificatum petierat. Narrant enim in Caesaris vita Plutarch. et Suetonius, mortuo Metello pontifice maximo, Caesarem, non sine profusissima largitione, pontificem creatum esse, posthabitis cla-

ma aetate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare[8] victus discesserat. Res autem opportuna[9] 78 videbatur; quod privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque eo, ut nonnulli equites romani, qui praesidii caussa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate[10] impulsi, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.[11]

L. Dum haec in senatu aguntur,[1] et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur; liberti, et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus opifices atque

rissimis viris et multum aetate superantibus Q. Catulo et Servilio Isaurico. Id ipso anno coniurationis factum est.

8. *Ab adolescentulo Caesare.* Qui vixdum XXXVII annos natus, cum Catulo comparatus, adolescens videri poterat.

9. *Res — opportuna.* Ipsa res opportunam Caesarem accusandi occasionem praebere videbatur, quod ille, tum *egregia* in privatos *liberalitate*, tum magnificentia in publicis *muneribus*, id est, ludis, qua, teste Plutarcho, omnes aediles superavit, aes alienum grande conflaverat, ideoque novarum rerum, et novarum praesertim tabularum, appetens esse credebatur. Vocat autem Sallustius *egregiam liberalitatem*, quod magis vere Suetonius, *profusissimam largitionem*.

10. *Animi nobilitate.* Excelsitate, magnitudine. Eodem sensu ap. Ovid. Metam. VII, 44: *Non ea nobilitas animo est, ea gratia formae, Ut timeam fraudem.*

11. *Gladio minitarentur.* Hoc factum est eo die quo damnati sunt coniurati. In senatu sedenti hoc Caesari accidisse narrat Suetonius cap. XIV. Sed Plutarchus, in Caesare, cum Sallustio consentit.

CAP. L. 1. *Dum haec aguntur.* Omnia haec trium dierum spatio gesta sunt: tertio ante nonas decembris, deprehensi et in custodiam traditi duces coniurationis; pridie nonas praemia indicibus decreta; nonis vero (5 decembr.) coniurati affecti supplicio. Vide Cic. in Cat. IV, 3.

servitia in vicis[2] ad eum eripiendum[3] sollicitabant;
79 partim[4] exquirebant duces multitudinum,[5] qui pre-
tio[6] rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per
nuncios familiam[7] atque libertos suos, lectos et exer-
citatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis
ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit,
dispositis praesidiis, uti res atque tempus monebat,
convocato senatu refert, quid de his fieri placeat,
qui in custodiam traditi erant. Sed eos paullo ante
frequens senatus iudicaverat contra rempublicam fe-
cisse.[8] Tum D. Iunius Silanus, primus sententiam
rogatus, quod eo tempore[9] consul designatus erat,
80 de his, qui in custodiis tenebantur, praeterea de L.

2. *In vicis. Vicus* est via in urbe, e graeco οἶκος, domus, quia sit *series domorum.*

3. *Eripiendum.* Sc. e custodia. Docet Cicero in Cat. IV, 8, quamvis sollicitati sint animi egentium atque imperitorum, nullos inventos esse tam fortuna miseros aut voluntate perditos, qui non pacem et otium maluerint. Appianus tamen narrat ipsis nonis decembribus, quum senatus de supplicio coniuratorum deliberaret, magnum motum prope curiam factum esse ab opificum turba, qui in domos, ubi custodiebantur, irrumpere tentabant; egressumque foras Ciceronem, sedato tumultu, rediisse in senatum, ut reorum damnationem urgeret.

4. *Partim.* Id est, *pars*, seu *alii exquirebant. Partim* proprie est vetus vocabuli *pars* accusativus. Pro adverbio usurpari coepit in huiuscemodi locis, ubi accusativi sensum retinet: *Quum amici* partim *deseruerint me*, partim *etiam prodiderint.* Cic. I ad Q. Fratrem 3. Deinde ad nominativi etiam usum translatum est; ut hic et in Iug. XL: *Huic rogationi partim* (id est *alii*) *conscii sibi* etc. Cuiusmodi alia permulta, et in nostro, et in Cicerone, exempla occurrunt. Ceterum, de toto hoc vide Gellium X, 13.

5. *Duces multitudinum.* Nota *multitudinum*, non *multitudinis*, quod alium sensum efficeret. Duces multitudinum iidem sunt, quos Liv. III, 68, *turbarum ac seditionum duces* vocat.

6. *Pretio.* Accepta ab hominibus potentioribus, ad turbas concitandas vexandamque rempublicam, pecunia.

7. *Familiam.* Servos.

8. *Contra rempublicam fecisse.* Hac formula uti solebat senatus, ubi quid factum fuerat, quo quietus civitatis status turbaretur. Cuius rei aliud quid exemplum habere si velis, vide Cic. pro Milone V et VI.

9. *Quod eo tempore* etc. Solebat primus sententiam dicere, nondum electis anni sequentis consulibus, princeps senatus. Quum vero aderat consul designatus, hic primus sententiam rogabatur, sive honoris causa, sive quia saepius ei exsequenda per suum consulatum incumbebant, quae senatus anno priori decrevisset.

Cassio, P. Furio, P. Vmbreno, Q. Annio, si deprehensi forent,[10] supplicium sumendum[11] decreverat: isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberii Neronis iturum[12] se dixerat; quod de ea re, praesidiis additis, referundum censuerat. Sed Caesar,[13] ubi ad eum ventum, rogatus sententiam a consule, huiuscemodi verba loquutus est.

LI. « Omnes homines,[1] patres conscripti, qui de 81

10. *Si deprehensi forent.* Scil. hi nondum in custodiis tenebantur.

11. *Supplicium sumendum.* Eos morte plectendos esse.

12. *Pedibus — iturum.* Postquam orationes aliquot in utramque partem habitae fuerant, iubebat magistratus, qui senatui praeerat, *discessionem fieri*, id est, a sede sua discedere, et in eius partem *transire*, cuius sententiam quisque probabat. Hinc *pedibus ire in sententiam alicuius*, nihil aliud est quam eam probare; et qui ipsi non dicebant sententiam, sed ab alio dictam comprobabant, senatores *pedarii* vocabantur. Vide Plin. Ep. II, 11; Cic. ad Att. I, 19 et 20; A. Gell. III, 18. — *Tiberii Neronis*; qui fuit avus Tiberii imperatoris. Ille scilicet, teste Appiano, Bell. Civ. II, custodiendos reos censuerat, praesidiis additis ne eripi possent, donec Catilina debellaretur, negotiumque totum diligentius perpenderetur; quo facto, tum demum ad P. C. referendum esse.

13. *Sed Caesar.* Non modo Silanus, sed et Murena, alter consul designatus, et multi consulares viri (Cic. ad Attic. XII, 21) supplicio afficiendos censuerant. Solus dissenserat Tib. Claud. Nero. Quum vero Caesar, praetor designatus, sententiam dixisset, plurimi senatores magna Caesaris apud plebem auctoritate permoti, veriti sunt ne severius iudicium atrocem Ciceroni invidiam conflaret; sollicitique et haesitantes consulem aspiciebant. Tum Cicero divinam illam habuit orationem, quae est quarta in Catilinam. Qua oratione non bene tamen confirmatis animis, plerique, ne excepto quidem fratre Ciceronis, in Caesaris partes abibant; et ipse suam sententiam leniori interpretatione retractabat Silanus: *carcerem* scil., non *mortem*, quum *extremum supplicium* diceret, intellexisse.

In eo res erant, quum M. Porcius Cato, tribunus plebis designatus (Cic. pro Sextio XXVIII), et post dies quinque magistratum initurus, vehementi et digna gentilitiae virtutis oratione, sicarios parricidasque patriae iusto supplicio damnavit. Cuius sententiam sequutus est senatus. Vide Plut. in Cicerone, Caesare et Catone Vtic.; Sueton. in Caes. XIV; Velleium II, 35; Appianum de Bell. Civ. II; et denique gallicum commentarium Cl. V. *De Brosses.*

Cap. LI. 1. *Omnes homines.* Putat *De Brosses* has esse non easdem modo res, sed eadem etiam verba quae dixit Caesar. Et quidem narrat Plut. in Catone, celerrimos quosdam scriptores a Cicerone dispositos, qui signis quibusdam et notis brevibus, multarum literarum vim habentibus, dicta omnia colligerent; quod initium fuit illius artis, quam *stenographiam* seu

rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos [2] esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa officiunt; [3] neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. [4] Vbi intenderis ingenium, [5] valet: si lubido possidet, ea dominatur; animus nihil valet. Magna mihi copia est memorandi, P. C. qui reges atque populi, ira aut misericordia impulsi, male consuluerint; [6] sed ea malo dicere, quae maiores nostri, contra lubidinem animi, recte atque ordine [7] fecere. Bello Macedonico, [8] quod cum rege Perse [9] gessimus, Rhodiorum civitas, [10] magna atque

tachygraphiam vocamus. Ab his quidem excipi potuit et Caesaris et Catonis oratio; nec dubium est quin Sallustius res omnes, quae tum dictae sunt, apprime cognoverit. Sed verba certe suo modo protulit. Nam primo, ex narrationibus Plutarchi in Catone, et Velleii II, 35, constat quaedam dixisse Catonem, tum laudandi Ciceronis, tum criminandi Caesaris causa, quae hic non leguntur. Adde quod *huiuscemodi verba*, *huiuscemodi orationem* dicendo, Sallustius non pollicetur *eadem omnia verba* se relaturum. Denique quis non hic quoque Sallustianum dicendi genus agnoscit? Sic igitur statuamus, nos sententias Caesaris et Catonis, Sallustii autem verba ob oculos habere.

2. *Ab odio — vacuos*. Haec Demosth. (de Chersoneso) imitari videtur: Ἔδει μὲν τοὺς λέγοντας ἅπαντας ἐν ὑμῖν, μήτε πρὸς ἔχθραν ποιεῖσθαι λόγον μηδένα. μήτε πρὸς χάριν.

3. *Officiunt*. *Officere* seu *obficere* dicitur, quidquid *ob oculos positum* impedimento est ne alia videamus.

4. *Vsui paruit*. Nemo unquam libidini simul et utilitati inservilt.

5. *Intenderis ingenium*. Ingenii, quasi arcus, nervos intenderis.

6. *Male consuluerint*. Funesta consilia ceperint.

7. *Recte atque ordine*. Secundum rectum legitimumque ordinem. Haec verba saepius coniunguntur, ut in Cic. pro Quint. VII: *Si hoc — recte atque ordine factum videtur*. Item pro Rosc. Am. XLVIII: *Laudabunt omnes, si recte et ordine iudicaris*.

8. *Bello Macedonico*. Illo scilicet quod confecit Aemilius Paulus, A. V. 586: *Qui finis fuit*, inquit Liv. XLV, 9, *inclyti per Europae plerumque, atque Asiam omnem, regni*.

9. *Rege Perse*. Dicitur et *Perseus*, *Persei*, abl. *Perseo*; et *Perses*, *Persis*, abl. *Perse*; et *Perses*, *Persi*, abl. *Persa* (Gell. VII, 3). Hic ab Aemilio ductus in triumphum Romam cum liberis, Albae, iussu senatus, asservatus est, et ibi moerore confectus interiit.

10. *Rhodiorum civitas*. V. Livium XLIV, 14; XLV, 20 et seq. Nec tamen Rhodii adversus Romanos arma ceperunt; sed, ut ait Velleius I, 9: *Fidelissimi antea Romanis, tum dubia fide*

magnifica, quae populi romani opibus creverat,[11] infida atque advorsa nobis fuit; sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis, quam iniuriae caussa bellum inceptum diceret, impunitos dimisere.[12] Item bellis punicis omnibus, quum saepe Carthaginienses et in pace, et per inducias, multa nefaria facinora fecissent; numquam ipsi per occasionem[13] talia fecere: magis, quid se dignum foret,[14] quam quid in illis iure fieri posset,[15] quaerebant. Hoc idem vobis providendum est, patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus, quam vestra dignitas; neu magis irae, quam famae consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur,[16] novum consilium approbo; sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat,[17] iis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, 83
composite atque magnifice casum reipublicae miserati sunt:[18] quae belli saevitia,[19] quae victis acciderent,

speculati fortunam, proniores regis partibus fuisse visi sunt.

11. *Quae P. R. opibus creverat.* Accepta scilicet a Romanis, quos in bello adversus Antiochum adiuverant, magna parte Lyciae et Cariae. Liv. XXXVII, 55.

12. *Impunitos dimisere.* Bellum Rhodiis non intulerunt Romani; sed datas olim provincias eripuerunt. Leguntur in Gellio VII, 3, fragmenta pulcherrimae orationis, quam pro iis habuit in senatu Cato Maior.

13. *Per occasionem.* Data occasione.

14. *Magis quid se dignum foret.* Sic fere Cicero, pro Rabirio Postumo V: *Quid deceat vos, non quantum liceat vobis, spectare debetis.* Et Val. Max. VI, 6: *Se tuto senatus, non eos quibus hoc praestabatur, aspexit.*

15. *In illis fieri posset.* Vulgo *in illos.* Vide notam ad cap. XI, *in civibus.*

16. *Nam si — reperitur.* Si aliqua poena reperiri possit non minor eorum scelere, non recuso quin *novum consilium* probetis; id est, recedatis a more maiorum, per quem non licet morte mulctare civem romanum.

17. *Sin — exsuperat.* Mira calliditas oratoris, qui ex ipsa sceleris magnitudine argumentum petit, quo levior irrogetur poena, et atrocitatem facinoris in salutem nocentium convertit.

18. *Miserati sunt.* Hunc miserationis locum egregie tractavit Cic. in Cat. IV, 6. Sed non hoc innuit Caes.;

enumeravere: rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentium complexu; matres familiarum pati, quae victoribus collibuissent; fana atque domos exspoliari; caedem, incendia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortales, quo illa oratio pertinuit? An, uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet[20] quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet! Non ita est: neque cuiquam mortalium iniuriae suae[21] parvae videntur; multi eas gravius aequo habuere. Sed aliis alia licentia,[22] patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent,[23] si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere.[24] Ita in maxuma
83 fortuna,[25] minuma licentia est; neque studere,[26] neque

nam post illum loquutus est consul.

19. *Quae belli saevitia.* Scil. dum geritur. — *Quae victis acciderent.* Sc. post cladem. Putant alii vocem *saevitia* esse in sexto casu et ad verbum *acciderent* referri; alii intelligendum esse, *quae belli saevitia* ESSET.

20. *Scilicet.* Ironice. Sensus est: Non certe eum oratio accendet, cuius iram non inflammavit tam atrox coniuratio.

21. *Iniuriae suae.* Iniuriae quae ipsi inferuntur. In toto hoc loco orator animos a proposita quaestione avocat, sic disserendo quasi omnes senatores irati atque infensi coniuratis essent. Sed hoc ipsum erat reipublicae vulnus, quod nimis multi etiam faverent. Favebat et ipse Caesar, quum, haec quasi sapientiae oracula proferendo, metumque famae et futurae hominum opinionis ostentando, senatum a iusta severitate absterrebat.

22. *Aliis alia licentia.* Quod licet aliis, aliis non licet.

23. *In obscuro vitam habent.* Alii *vitam agunt.* Sed in librorum varietate, *habent* magis placet, quia *actionem* non indicat; dum contra *aetatem agere* mox dicuntur, qui imperio praediti, et ob id ipsum *actuosi* sunt.

24. *Eorum facta — novere.* Sic Plin. Paneg. 83: *Habet hoc magna fortuna, quod nihil tectum, nihil occultum esse patitur.* Item Iuvenalis VIII, 140: *Omne animi vitium tanto conspectius in se Crimen habet, quanto maior, qui peccat, habetur.*

25. *In maxuma fortuna* etc. Praeclara certe sententia, et digna quae meliorem causam adiuvaret. Aliquid simile habet Seneca, de consolatione ad Polybium XXVI: *Magna servitus est magna fortuna — Caesari quoque ipsi, cui omnia licent, propter hoc ipsum multa non licent.*

26. *Neque studere.* Nec ulli favere.

odisse, sed minume irasci decet. Quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur. Equidem ego [27] sic aestumo, patres conscripti, omnes cruciatus minores, quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere; [28] et in hominibus impiis sceleris obliti, de poena disserunt, si ea paullo severior fuit. D. Silanum virum fortem atque strenuum, certe scio, quae dixerit, studio reipublicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere. Eos mores, [29] eam modestiam viri cognovi. Verum sententia eius non mihi crudelis, (quid enim in tales homines crudele fieri potest?) sed aliena a republica nostra [30] videtur. Nam profecto aut metus, aut iniuria [31] te subegit, Silane, consulem designatum, [32] genus poenae novum decernere. De timore [33] supervacaneum est disserere, quum praesenti [34] diligentia clarissimi viri consulis tanta praesidia sint

27. *Equidem ego.* Non compositum est, ut quidam falso putant, *equidem* ex *ego quidem*; quod si esset, hae voces (*equidem ego*) non iungerentur. Sed *equidem* est *et-quidem*; ideoque non cum prima tantum singul. persona iungitur. Cicer. ad Attic. XIII, 26: *equidem credibile non est.* Et infra Sallust. *possumus equidem.*

28. *Postrema meminere.* Ingens argumentum, cur victos clementer habeant, vel iustissimi bellorum civilium victores. Sed hic res erat adhuc in discrimine, et ni acciperent mortem coniurati, dabant.

29. *Eos mores* etc. Illius mores atque modestiam tales esse cognovi, ut in tanta re, neque amicitia neque odio moveatur.

30. *Aliena a republica nostra.* Contraria nostrae reipublicae institutis videtur.

31. *Iniuria.* Sceleris gravitas.

32. *Consulem designatum.* Non abundant hae voces, ut putat Gruter. Multum enim intererat *consulis designati*, metum e republica tolli, affectis iusta poena sontibus; ideoque non senatoris tantum, sed mox futuri consulis animo dixisse sententiam videri potest.

33. *De timore.* Duo momenta elevat, quae Silani sententiam ad severitatem inclinarunt. Primo timorem solvit, fingendo nihil esse timendum.

34. *Praesenti.* Vulgo *praesertim*. Quod non displicet. Sed Putsch. eruit e veteri codice, *praesenti*, quod etiam defendit Cortius, et sequitur Bipontinus editor. Est autem *praesens* diligentia, ea quae ad defendendam rempublicam semper prompta atque parata sit.

in armis. [35] De poena possumus equidem dicere id, quod res habet: in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra neque curae[37] neque gaudio locum esse. Sed per deos immortales, quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? An, quia lex Porcia[38] vetat? At aliae leges[39] item condemnatis civibus animam non eripi, sed exsilium permitti iubent. An, quia gravius est verberari, quam necari? Quid autem acerbum aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius; qui convenit, in minore
86 negotio[40] legem timere, quum eam in maiore negle-

35. *Tanta praesidia sint in armis.* Invidiose dictum in Ciceronem, quasi tantus media in urbe virium apparatus inutilis esset.

36. *De poena.* Quae scilicet tantam *iniuriam* tantumque facinus sequi debet. Transitio est ad secundi momenti confutationem.

37. *Vltra neque curae, etc.* Hocne credit, an se credere simulat Caesar? nescio; certe dixit. Nam Cicero in Cat. IV, 4: *Alter (Caesar) intelligit mortem a diis immortalibus non esse supplicii causa constitutam, sed aut necessitatem naturae, aut laborum ac miseriarum quietem esse.* Ceterum impiam hanc Caesaris sententiam graviter reprehendit Cato in sequenti oratione.

38. *Lex Porcia.* Lata anno V. C. 454, a tribuno plebis P. Porcio Laeca, quae civem romanum verberari aut necari vetabat. Liv. X, 9. Cic. pro Rabirio perduellionis reo, III et IV; in Verrem de suppliciis LXIII. — Porcius Laeca, unus e coniuratis, e Porcii illius familia, ut monet cognomen, oriundus erat.

39. *At aliae leges.* Docet Polib. VI, apud Romanos potestatem fuisse capitis accusatis, dum eorum fiebat iudicium, unaque tribus supererat, quae suffragia nondum tulisset, abeundi palam, et in voluntarium secedendi exsilium. Exsulibus autem impune degere licebat Neapoli, Tibure, Praeneste; item in aliis urbibus, quibus hoc iure foedus intercedebat cum Romanis. Est etiam operae pretium scire, Valer. Publicolam (Livius II, 8), Valer. Potitum (Liv. III, 55), et M. Valerium (Liv. X, 9) leges tulisse, ne qui ad populum provocasset, eum virgis caedi securique necari liceret. Denique C. Gracchus (Plutarch. in Gracch.), tulit ne civis romanus, iniussu populi, morte plecteretur, quae lex Sempronia dicta est. Eam hic innuisse Caesarem intelligere est, ex Cic. in Catil. IV, 5.

40. *In minore negotio.* Legem revereri, cives verberibus non caedendo. — *In maiore.* Legem negligere, cives necando. — *Timere.* Vossius protulit e codice aliquo *tenere*, quod multo magis nobis placet. Hanc etiam

xeris? At enim[41] quis reprehendet, quod in parricidas reipublicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna,[42] cuius lubido gentibus moderatur. Illis merito accidet,[43] quidquid evenerit; ceterum vos, patres conscripti, quid in alios statuatis,[44] considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos[45] pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur.[46] Lacedaemoni devictis Atheniensibus,[47] triginta viros imposuere, qui rempublicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessumum quemque et omnibus invisum indemnatum necare: ea po- 87
pulus laetari[48] et merito dicere fieri. Post, ubi paul-

lectionem adiuvat, quod in quibusdam legitur *observare*, merum certe glossema; sed verbi *tenere* potius, quam *timere*, glossema.

41. *At enim.* Obiectionis formula.

42. *Tempus, dies, fortuna.* Scil. *reprehendent.* Nam optimus consiliorum factorumque iudex, *tempus.* Longa vero *dies* iras leniet animosque mutabit. *Fortuna* denique afferet multa, quae provideri non possunt.

43. *Illis merito accidet.* Concessio, ne coniuratis favere videatur.

44. *Quid in alios statuatis.* Dicit non ad coniuratos tantum pertinere quod decreverit senatus; sed exemplum inde in *alios* reos aliquando petitum iri. Porro exempla, quae initio bona erant, saepe in pessimam imitationem detorquentur. — *Ex bonis*, sc. *exemplis.* Alii volunt *initiis*, sed nulla Mss. auctoritate.

45. *Ad ignaros aut minus bonos.* Ad eos qui aut non sciant *(ignaros)*, aut non velint *(minus bonos)* commisso imperio bene uti. Quidam tamen legunt *ad ignavos*; in quo facilis fuit error librarii.

46. *Ab dignis — transfertur.* Exemplum datum in hominibus poena dignis, et in quos iure saevitum est, transfertur ad viros nil tale merentes, et in quos iniusta est illa severitas. *Idoneus* hic in malam partem sumitur, ut apud Cicer. pro Cluentio, XLVII. *Per hominum idoneorum ignominiam.* Item apud Terentium, And. IV, 4: *Adeon' vobis videmur esse idonei, in quibus sic illudatis?*

47. *Devictis Atheniensibus.* Qui finis fuit belli Peloponnesiaci, *ad ann. fere conditae urbis (Romae)* CCCXLVII, inquit Gellius, XVII, 21. De triginta tyrannis vide Iustinum, V, 8 et seq. — *Imposuere.* Nota vim huiusce verbi. Sic Tac. Agric. XV: *Singulos sibi olim reges fuisse, nunc binos imponi.*

48. *Ea populus laetari.* Alii *ea re*; alii *eo.* Frustra. Nam recte dicitur *aliquid laetari.* Cic. Ep. VII, 1: *Utrumque laetor et sine dolore corporis te fuisse, et animo valuisse.* Sallust. Iug.

latim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas servitute oppressa stultae laetitiae graves poenas dedit. Nostra memoria, victor Sulla quum Damasippum [49] et alios huiusmodi, qui malo reipublicae creverant, iugulari iussit; quis non factum eius laudabat? Homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit; nam uti quisque domum aut villam, postremo aut vas, aut vestimentum alicuius concupiverat, dabat operam uti in proscriptorum numero esset. Ita quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, post paullo ipsi trahebantur; [50] neque prius finis iugulandi fuit, quam Sulla omnes suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio, neque his temporibus vereor; sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu sit, [51] falsum aliquid pro vero credi. Vbi hoc exemplo, per senati decretum, consul gladium eduxerit; quis finem statuet, aut quis moderabitur? Maiores nostri, patres conscripti, neque consilii, neque audaciae umquam eguere: neque superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba, imitaren-
88 tur. Arma atque tela militaria [52] ab Samnitibus, insi-

XIV: *Laetandum magis quam dolendum puto casum tuum.*

49. *Damasippum.* Is, C. Mario filio, et Cn. Carbone consulibus, praetor urbanus clarissimos senatores, iussu C. Marii paullo ante Syllae victoriam interfecerat. Vide Vell. II, 26.

50. *Trahebantur.* Scilicet ad supplicium.

51. *Cui item exercitus in manu sit.* Hic iterum versutus orator a vero et praesenti periculo, ad incerta et futura pericula avertit animos. Praeterea obscure Ciceronem in invidiam vocat, quod in manu habeat exercitum. Nihil, inquit, vereor a M. Tullio. Sed alius consul, cui, ut M. Tullio, exercitus in manu erit, potest falsam aliquam coniurationem pro vera credere; atqui si consul ille, Ciceronis exemplum sequutus, gladium eduxerit, quis illi modum statuet?

52. *Arma atque tela militaria. Arma* hic vocantur quae ad defensionem usui sunt, ut scutum; *tela* vero, qui-

gnia magistratuum[53] ab Tuscis pleraque sumserunt:
postremo quod ubique apud socios aut hostes idoneum
videbatur, cum summo studio domi exsequebantur:
imitari, quam invidere bonis[54] malebant. Sed eodem
illo tempore, Graeciae morem imitati, verberibus
animadvertebant in cives; de condemnatis summum
supplicium sumebant. Postquam respublica adolevit,
et multitudine civium factiones valuere,[55] circumvenire[56] innocentes, alia huiuscemodi fieri coepere. Tum
lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus exsilium
damnatis permissum. Hanc ego caussam,[57] patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, inpri- 89

bus hostis impetitur, ut gladii, pila, hastae.

53. *Insignia magistratuum.* Duodecim secures cum fascibus, tunicam purpuream sellamque curulem. Nam Tusci, ut refert Dionysius, quum bello novennali a Tarquinio Prisco fracti essent, pacemque impetrassent hac conditione, ut eum agnoscerent suarum civitatum principem, insignia suorum regum ad eum detulerunt. Ornatum vero triumphalem ac consularem a Tarquiniis Romam fuisse translatum Strabo testatur, lib. v. Quum Tarquinii legem de recipiendis insignibus illis populus iussisset, tum demum corona aurea, sceptro, sellaque eburnea, toga picta purpurea, lictoribusque duodecim, per omnem deinceps vitam, usus est. Expulsis regibus, ornamenta isthaec, excepta corona togaque picta, ad consules translata sunt. Confer Florum 1, 5. Kvz.

54. *Imitari, quam invidere bonis.* Cod. a Cortio laudatus habet *imitari bonos, quam invidere bonis.* Sed ipse Cortius intelligit: imitari *bona instituta*, quam iis invidere malebant.

55. *Multitudine — valuere.* Nam in magna, quam in parva civitate, multo uberior est seditionibus materia, multoque plures ambitiosis hominibus ducibusque turbarum adiutores et socii.

56. *Circumvenire.* Innocentes falso accusari, et per malas fraudes damnari coepere. — *Circumvenire.* Sic plerique Cortiani, et omnes Pariss. Nonnulli *circumveniri.*

57. *Hanc ego caussam.* Narravit quomodo et institutus et sublatus fuerit mos verberibus et morte sontes plectendi. Ex hoc colligit standum esse iis quae constituta sunt. Totius loci sententia est: nostri maiores, quamvis consilium in inveniendo, audacia in agendo eis non defuerit, aliena tamen instituta imitari non dedignati sunt; inter quae fuit, ut verberibus et morte in cives condemnatos animadverteretur. Sed, ut hoc a Graecis, ubi utile visum, sumpserant; sic, ubi perniciosum innocentibus, repudiaverunt. Ergo, quod ultimum placuit sapientibus illis viris maioribus nostris, servandum est.

mis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur [58] eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? Minume. Sed ita censeo: [59] publicandas [60] eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, [61] quae maxume opibus valent; neu quis de his postea ad senatum referat, neve cum populo agat: [62] qui aliter fecerit, senatum existumare, eum contra rempublicam et salutem omnium facturum. »

LII. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo, [1] alius alii varie assentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiuscemodi orationem habuit.

« Longe mihi alia mens est, [2] patres conscripti,

58. *Placet igitur*. Supple *dicet aliquis*.

59. *Censeo*. Proprium et solemne verbum, iis qui sententiam dicunt.

60. *Publicandas*. Publici iuris faciendas et in aerarium redigendas eorum pecunias; quo nomine, non numerata solum *pecunia*, sed omnia bona comprehenduntur. Atqui iniustam illam et crudelem bonorum publicationem *(la confiscazione)*, apud nos publica ratione et optimi regis edicto feliciter abrogatam, usurpaverunt Romani in crimine perduellionis, ut patet ex Livio, IV, 15, et aliis locis. Eam deinde ad alios condemnatos transtulit C. Iulius Caesar. Suet. in Caesare, XLII.

61. *Per municipia*. Specie, ne per seditionem, si Romae sint, custodia eripiantur; re, ut facilius eripiantur; quia, ut mox ostendet Cato, *ibi plus potest audacia, ubi ad defendendum opes minores*.

62. *Cum populo agat*. *Cum populo agere*, inquit Gellius, XIII, 15, *est rogare quid populum, quod suffragiis suis aut iubeat aut vetet; concionem autem habere, est verba facere apud populum sine ulla rogatione*.

De tota hac Caesaris sententia, vide Cic. in Catil. IV, 4, qui locus Ciceronis huic Sallustiano maximam lucem afferet.

Cap. LII. 1. *Ceteri verbo*. Id est, *uno* tantum *verbo*, non, ut Cato, *habita oratione* assentiebantur. — *Alius alii*: Silano nempe, aut Neroni, aut Caesari. — *Varie*, variatis sententiis. Porro ne meminit quidem Sallustius Ciceronianae orationis, in qua tamen vel maxime enituit consulis publicorum periculorum memoris, suorum obliti, fortitudo. Tacet quoque quod docet Plutarch. in Cicerone: primum, atque adeo ante Catonem, adversus Caesaris sententiam surrexisse, et graviter dixisse Q. Lutatium Catulum.

2. *Longe mihi alia mens est*. Longe

quum res atque pericula nostra considero, et quum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis magis, quam quid in illos statuamus, consultare. Nam cetera [3] tum persequare, ubi facta sunt: hoc, nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia implores: capta urbe, nihil fit reliqui victis. Sed, per deos immortales, vos ego appello, [4] qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris, quam rempublicam, fecistis: si ista, cuiuscumque modi sint, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium praebere voltis; expergiscimini aliquando, et capessite rempublicam. Non agitur [5] de vectigalibus, non de sociorum iniuriis:

alia mihi veniunt in mentem, quum pericula nostra considero, alia quum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Haec fere ad verbum expressa sunt ex Demosth. III Olynth., initio exordii: Οὐχὶ ταὐτὰ παρίσταταί μοι γινώσκειν, ὅταν τε εἰς τὰ πράγματα ἀποβλέψω, καὶ ὅταν πρὸς τοὺς λόγους οὓς ἀκούω. Eadem fere similitudo in sequentibus apparet. Cato: *Illi mihi disseruisse videntur de poena eorum*, etc. Demosth. Τοὺς μὲν λόγους περὶ τοῦ τιμωρήσασθαι Φίλιππον ὁρῶ γινομένους. Cato: *Res autem monet cavere ab illis magis*, *etc.* Demosth. Τὰ δὲ πράγματα εἰς τοῦτο προήκοντα, ὥστε, ὅπως μὴ πεισόμεθα αὐτοὶ πρότερον κακῶς, σκέψασθαι δέον.

Vnde novum argumentum peto haec Sallustii, non ipsius Catonis esse verba; quibus tamen Catonis mores, et ingenium, et praecipuae, credo, sententiae aptissime repraesentantur.

3. *Nam cetera. Vindicari possunt cetera maleficia, ubi evenerunt. Hoc vero providere oportet ne accidat; alioquin vindicari iam nullo modo posset. Accidet autem, ni saeviatur in coniuratos.* Sic reducit animos ad verum rei propositum, quibus Caesar, locis comunibus et callida oratione, tenebras offuderat.

4. *Vos ego appello.* Non ad strenuos fortesque cives orationem convertit; hi non egent adhortationibus. Eos appellat, quibus suae deliciae, magis quam respublica, curae sunt. Omnia haec amittent, quae tanto fovent studio, ni capessant rempublicam, id est, ni libertatis et salutis comunis causam animose suscipiant. — *Cuiuscumque modi sunt.* Vere Catoniani ingenii verba, nugas istas contemnentis.

5. *Non agitur*, *etc.* Magnitudinem periculi subiicit oculis. Non agitur nunc, ut, verbi gratia, in bello Mithridatico (Cf. Cic. pro lege Man. II), utrum vectigalia amissuri, sociosque indefensos relicturi simus,

91 libertas et anima nostra in dubio est. Saepenumero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci: saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum; multosque mortales ea caussa advorsos habeo. Qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. [6] Sed, ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica firma; [7] opulentia neglegentiam tolerabat. [8] Nunc vero non id agitur, bonis an malis moribus vivamus; neque quantum, aut quam magnificum imperium populi romani; sed, cuius haec cumque modi, [9] nostra, an nobiscum una, hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat! [10] Iampridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus; [11] quia bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum audacia,

nec ne. Libertas et vita nostra in discrimine sunt.

6. *Haud facile — condonabam.* Hic totus est Cato, aeque sibi et aliis severus. Quamquam verius et humanius illud P. Syri: *ignoscito saepe alteri, numquam tibi.* — *Gratiam fecissem.* Hoc interpretatione non indiget, quoniam gallice quoque dicitur, *faire grace*, pro eo quod est *ignoscere, condonare.*

7. *Respublica firma.* Supple *erat*, quod etiam in vulg. legitur.

8. *Opulentia neglegentiam tolerabat.* Opulentia negligentiae damna resarciebat. Aliqua tamen vis est in tribus Sallustii verbis, quae perit in interpretatione. Dicet infra, LII: *Respublica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat.* Seneca de Consol. ad Helv. x: *Maiores nostri, quorum virtus etiam nunc nostra vitia sustentat.* Livius xxvi, 41: *Hae secundae res illas adversas sustinuerunt.* Eodem fere sensu, hoc loco, opulentia negligentiam *tolerare*, id est, *sustentare* dicitur, ne sentiantur eius damna. Nam *tolerare* dici aliquando pro *sustentare*, vel ex hoc Virgilii patet, Aen. viii, 409: *Cui tolerare colo vitam tenuique Minerva.*

9. *Cuius haec cumque modi.* Agitur an haec (sc. urbs, imperium, etc.), cuiuscumque modi sint, nostra futura sint; an et ea, et nos ipsi, in hostium potestatem veniamus.

10. *Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat!* Exclamatio indignantis. Quum haec ita sint, nobis quisquam indulgentes et misericordes esse suadebit! (Hoc loco mirum est quantum erraverit vir doct. Kunhardt, quem toties iam honoris causa nominavimus).

11. *Nos — vera amisimus.* Sic fere Thucydides, iii, 82: Τὴν εἰωθυῖαν

fortitudo vocatur; eo respublica in extremo sita. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis; sint misericordes in furibus [12] aerarii: 92
ne sanguinem nostrum largiantur; [13] et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnes perditum eant. Bene et composite [14] C. Caesar paullo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit; falsa, credo, existumans quae de inferis memorantur: diverso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa habere.[15] Itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia habendos [16]; videlicet ne, aut a popularibus coniurationis, aut a multitudine conducta [16] per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe, et non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores.[17] Quare vanum equidem [18] hoc consilium, si pe-

ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων .... ἀντήλλαξαν .... Τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος, ἀνδρία φιλέταιρος ἐνομίσθη.

12. *In furibus*. Erga fures. Vid. c. XI, *in civibus*.

13. *Ne — largiantur*. Ita tamen ut non sanguinem nostrum largiantur.

14. *Bene et composite*. Hic, ut in vehementi oratione decebat, oratoria potius ironia, quam philosophica disputatione refellit Cato, quod Caesar de morte dixerat.

15. *Habere*. Habitare. Cf. Cic. Tusc. 1, 30.

16. *Ipsos per municipia habendos*. Vulgo h. l. inseritur *in custodiis*; quod, quum a vetustissimo MSS. Commeliniano abesse notet Gruterus, pro glossemate habendum. Et sane Cato lenius dicere voluit, ut, quam anceps sententia Caesaris sit, ostenderet. Similiter absolute verbo utitur Tac. Ann. 1, 62: *Et Marobodus quidem Ravennae habitus*. Burnt. Cortius tamen et Haverc. retinuerunt *in custodiis*, idque in omnibus nostris legitur. Nec nos obstamus, quin olim repotatur.

16. *Conducta*. Pretio concitata. — *Quasi vero*. Haec formula respondet dictioni *videlicet*, per quam Caesaris consilium, non sine irrisione quadam, interpretatur.

17. *Opes minores*. Nam opes minores in municipiis quam Romae erunt, ad vim repellendam coniuratos liberare tentantium.

18. *Vanum equidem, etc*. Dilemma: aut metuit Caesar, aut non metuit. Si metuit, vanum et inutile est illius consilium; nam et extra urbem sunt scelesti. Si non metuit, eo magis et ego mihi, et vos vobis, timere debemus. Ergo utique repudiandum est illius consilium. — *Solus non timet*. Oblique suspectum facit Caesarem, quasi coniurationis particeps sit.

riculum ex illis metuit. Sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert, mihi atque vobis timere.

Quare quum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto vos attentius [19] ea agetis, tanto illis animus infirmior erit. Si paullulum modo vos languere viderint, iam omnes
93 feroces aderunt. [20] Nolite existumare, [21] maiores nostros armis rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam [22] eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum, maior nobis copia, [23] quam illis. Sed alia fuere, [24] quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo [25] liber, neque delicto, neque lubidini obnoxius. [26] Pro his nos habemus lu-

19. *Attentius.* Intento magis et firmo animo. Mox opponet, *si vos languere viderint.* — *Ea agetis.* De sorte coniuratorum decernetis.

20. *Aderunt.* Vobis instabunt; adversus rempublicam insurgent.

21. *Nolite existumare.* Necessitatem ostendit fortiter decernendi, admonendo non armis solum, quod quis credere posset, sed civilibus quoque virtutibus, et praesertim libertate in consulendo, maiores rempublicam ex parva magnam fecisse.

22. *Multo pulcherrumam.* Saepe iungitur superlativis, ad vim augendam, adverbium *multo*, seu *longe.* Supra XXXVI, *multo maxume miserabile.* Iug. IX, *longe maxuma virtus.*

23. *Quippe — maior nobis copia, etc.* Sic Demosth. Philipp. III, 4: Επεὶ καὶ τριήρεις γε, καὶ σωμάτων πλῆθος, καὶ χρημάτων πρόσοδοι, καὶ τῆς ἄλλης κατασκευῆς ἀφθονία, καὶ τ᾽ ἄλλα οἷς ἄν τις ἰσχύειν τὰς πόλεις κρίνοι, νῦν ἅπαντα καὶ πλείω καὶ μείζω ἐστὶ τῶν τότε πολλῷ.

24. *Sed alia fuere.* Ibidem, paullo supra: ἦν τι τότ᾽, ἦν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐν ταῖς τῶν πολλῶν διανοίαις, ὃ νῦν οὐκ ἔστιν. Cuius loci totius et sententias, et formas dicendi, et vim admirabilem in hunc Catonianum, magna ex parte, transisse videbit, quisquis utrumque conferet.

25. *In consulendo.* In dando de negotiis publicis consilio.

26. *Neque — obnoxius.* Cuius libertas non delicti alicuius conscientia, aut prava cupiditate obstricta sit. In nonnullos dictum, qui aut ipsi coniurationis participes, aut novarum rerum cupidi, *libere consulere* non poterant.

xuriam atque avaritiam; publice egestatem,[27] privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam;[28] inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia[29] ambitio possidet. Neque mirum, ubi vos separatim[30] sibi quisque consilium capitis, 94
ubi domi voluptatibus, hic pecuniae, aut gratiae servitis; eo fit, ut impetus fiat in vacuam rempublicam.[31] Sed ego haec omitto. Coniuravere nobilissimi cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissumam nomini romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu supra caput est:[32] vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia apprehensis hostibus[33] faciatis? Misereamini, censeo;[34] deliquere[35] homines adolescentuli per ambitionem; atque etiam armatos

27. *Publice egestatem.* Respublica pauper est; privati, divites; contra quam de priscis canit Horat. Carm. II, 15: *Privatus illis census erat brevis, Commune magnum.*

28. *Sequimur inertiam.* Damus nos inertiae; stultum! quum laudemus divitias, quae sola industria parantur. Opponuntur invicem *laudamus* et *sequimur*, ut *probo* et *sequor*, in hoc Ovidii Met. VII, 20: *Video meliora proboque; Deteriora sequor.*

29. *Virtutis praemia.* Scilicet magistratus, imperia, honoresque omnes.

30. *Ubi vos separatim, etc.* Quum quisque propriae, non publicae utilitati consulat.

31. *In vacuam rempublicam.* Translatio a re militari ducta. Impetus fit in rempublicam, quasi in vacuam defensoribus arcem.

32. *Dux hostium — supra caput est.* Catil. vestris capitibus imminet. Sic Liv. III, 17: *Quum hostes supra caput sint, discedi ab armis et leges ferri placet.* — Cortius delet *cum exercitu*, quod abest a Ms. quodam.

33. *Apprehensis hostibus.* Vulg. *Deprehensis.* Cortius ex opt. codd. *Adprehensis* (seu *apprehensis*); quod significantius videtur: nam *deprehendere* est incautum opprimere, *apprehendere* autem, manum iniicere alicui. Intellige vero non ablativum absolutum; sed *quid faciatis hostibus*, i. e. *de hostibus*, ut in Cic. pro Cluent. LXVI: *Quid istis hominibus factum est, Stratone et Nicostrato? Quaero abs te, Oppianice, servo tuo Nicostrato quid factum esse dicas.*

34. *Misereamini, censeo.* Permissio ironica.

35. *Deliquere.* Cum irrisione eorum facinus elevat, ut reipsa augeat. — *Deliquere.* — Non erat *delictum*, sed *parricidium.* — *Adolescentuli.* — Ea aetate erant, ut quid bonum, quid malum sit, dignoscerent. — *Per ambitionem.* Miram sane ambitionem, patriam incendere, cives trucidare!

dimittatis. Nae[36] ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est;[37] sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed inertia et mollitia animi, alius alium exspectantes cunctamini; videlicet dis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maxumis saepe periculis servavere. Non votis, neque suppliciis[38] muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi secordiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam deos implores;[39] irati infestique sunt. Apud maiores nostros T. Manlius Torquatus[40] bello gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit; atque ille egregius adolescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit. Vos de crudelissumis parricidis quid statuatis, cunctamini![41] Videlicet vita cetera eorum[42] huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite

36. *Nae*. Adverbium affirmandi, ex graeco, *val*. Bipont. tamen scribit *ne*, quod omnes suos Mss. habere docet Cortius. — *Vertet*, pro *vertetur*, ut supra *convertit*, capite VI, n.° 20.

37. *Scilicet res aspera est, sed vos non timetis eam*. Dicetis fortasse rem asperam quidem esse, sed vos eam non timere. Timetis vero, et maxime timetis; sed inertia atque mollitia animi cunctamini, exspectantes quisque donec alius agere incipiat. Sic Tacitus, Hist. I, 55: *Ceteri silentio proximi cuiusque audaciam expectantes, insita mortalibus natura, propere sequi, quae piget inchoare.*

38. *Suppliciis*. Supplicationibus, ut supra, IX, n.° 4. — *Muliebribus*. Quae mulieres, non viros, decent.

39. *Nequidquam, etc.* Verba quaedam Metelli Numidici refert Gell. I, 6, in eandem sententiam, memoratu dignissima: *Quid ergo nos a diis immortalibus divinitus expectemus, nisi malis rationibus finem faciamus? His demum deos propitios esse aequum est, qui sibi adversarii non sunt. Dii immortales virtutem approbare, non adhibere debent.*

40. *T. Manlius Torquatus*. Vide Livium, VIII, 7, qui hoc in bello non gallico, sed latino, factum esse testatur.

41. *Vos — cunctamini*. Argumentum *a fortiori*, cuius prima pars est, *apud maiores nostros*, etc.

42. *Videlicet vita cetera eorum, etc.* Ironice. Ostendit ex reliqua eorum vita praesenti sceleri excusationem peti non posse.

Cethegi adolescentiae, nisi iterum[43] patriae bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus si quidquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent.

Postremo, patres conscripti, si mehercule peccato
locus esset,[44] facile paterer, vos ipsa re corrigi,
quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi
sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget:[45] alii 96
intra moenia,[46] in sinu urbis sunt hostes: neque parari,
neque consuli quidquam occulte potest: quo magis properandum. Quare ita ego censeo;[47] quum nefario consilio sceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allobrogum convicti confessique sint, caedem, incendia, alia foeda atque crudelia facinora in cives patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis[48] rerum capitalium, more maiorum supplicium sumendum. »

43. *Nisi iterum, etc.* Primum Cethegus patriae bellum fecit cum Mario. Vid. c. XVII, nº 41. *Ignoscite adolescentiae*, ironice dictum est. Male enim se aetatis imperitia tuetur, qui viginti ante annos, patriae iam bellum intulit.

44. *Si — peccato locus esset.* Si sine certa pernicie aliquid in hac re peccare, id est, minus bene consulere possemus.

45. *Faucibus urget.* Male aliqui libri, *in faucibus*; unde nonnulli interpretantur: Catilina in faucibus Etruriae est, et nos urget. Perperam. *Faucibus urgere*, est aliquem premere et eum faucibus apprehendere. Sic Val. Max. v, 3, 2: *Qui pestifera Tib. Gracchi manu faucibus apprehensam rempublicam strangulari passus non est.* Item Cicero, pro Cluent. xxxi: *Quum faucibus premeretur*, id est, quum vehementer urgeretur. Hic ergo *faucibus urget*, translate dicitur, ut paullo ante, *supra caput est.*

46. *Alii intra moenia, etc.* Idem fere, aliis verbis, Cicero pro Mur. xxxix: *Hostis est enim non apud Anienem, quod bello Punico gravissimum visum est, sed in urbe, in foro (dii immortales! sine gemitu hoc dici non potest): non nemo etiam in illo sacrario reipublicae, in ipsa, inquam, curia, non nemo hostis est.*

47. *Quare ita ego censeo.* Hic incipit ipsa sententiae pronuntiatio; simul paucis aperit, cur ita censeat.

48. *Sicuti de manifestis rerum capitalium.* Censeo supplicium sumendum de iis qui talia confessi sunt, sicuti sumi aequum est de hominibus criminum capitalium manifesto convi-

LIII. Postquam Cato assedit, consulares omnes, itemque senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad coelum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant: Cato magnus atque clarus habetur: senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi
97 multa legenti,[1] multa audienti, quae populus romanus domi militiaeque, mari atque terra, praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset.[2] Sciebam,[3] saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse; facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse: ac mihi multa agitanti constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine

ctis. —*Manifestus* hoc sensu non raro dicitur. Iug. XXXV: *At Iugurtha manifestus tanti sceleris.* Tac. Ann. XIII, 26: *At criminum manifestos merito ad servitutem retrahi.* Plaut. Trucul. I, 2, 30: *Manifestam mendacii, mala, te teneo.*

Cap. LIII. 1. *Sed mihi multa legenti.* Digressio, quam malit abesse lector ad eventum festinans, nisi unum e praestantissimis Sallust. locis ea contineret. Scilicet quum Caesaris et Catonis orationes exhibuerit, hinc ansam arripit eorum quoque indolem conferendi; haecque transitio est (quam si quis longius tractam iudicaverit, nil repugno): Magnorum virorum virtus rempublicam initio parvam amplificavit, diuque sustinuit. Sustinet nunc, in penuria virtutum reipublicae magnitudo imperatorum atque magistratuum inertiam. Quamquam duos viros haec aetas protulit ingenti virtute, Catonem et Caesarem; quorum ego naturam et mores aperiam.

2. *Quae res — sustinuisset.* Quae res potissimum Romanis vires suffecisset, ut tanta negotia sustinerent.

3. *Sciebam.* Enumerat quot et quanta obstiterint populo romano, ne ad tantum gloriae apicem evaderet. 1.° Paucis militibus adversus multos pugnabat. 2.° Parvis copiis cum regibus opulentis bellum gerebat. 3.° Saevitiam fortunae non semel passus est. 4.° Graecis facundia, Gallis gloria belli, inferior fuit. Quid igitur eum in tantam provexit magnitudinem? Egregia scilicet paucorum civium virtus.

sua imperatorum atque magistratuum vitia sustenta- 97
bat;[4] ac, veluti effeta parente,[5] multis tempestatibus

4. *Sustentabat*. Vide not. 8, ad cap. LII. Non iam viri reipublicae, sed respublica viris adiumento est, ne suis ipsi vitiis corruant.

5. *Veluti effeta parente*. Quasi fecunda virorum mater Roma, tandem effeta sit, nec ullos iam possit gignere. Hoc vero, *effeta parente*, quod post Bip. damus, Cortius monet in uno tantum codice inveniri; et ex reliquis omnibus legit, *veluti effeta parentum*; sicque interpretatur: *sicuti effeta parens* (inter parentes) *sese habere solet*. Sed paulo durior videtur ellipsis. Ceterum interpretes omnes de lectione *effeta parentum* sine fine disputant, neque ullus nodum solvit. Gronovius (apud Hav.) coniicit cum voce *effeta*, subaudiendum esse *tempestate*, quod petit ex sequentibus verbis, *multis tempestatibus*. Sed nihil inde sani elicit, et postea se ipse damnat. Quid tamen? si, quam relinquit ille, coniecturam nos sequuti, sic intelligamus: *veluti effeta parentum tempestate*; id est: quasi patrum nostrorum *tempestas* (seu aetas) tot magnorum virorum partubus exhausta fuisset, multae deinceps *tempestates* virtutibus caruerunt. Et hoc quidem sic intellecto, qui *effeta parentum* reponere voluerit, ei libenter suffragabimur. — At Vir Cl. in Additamentis, hac reiecta sententia, sic inquit: « Forsan multis errasse videbimur, quod Bipontini, Glareani Riviique auctoritate permoti *effeta parente* dederimus, quum Mss. fere una voce clament, *effeta parentum*; quod nostri quoque habent, retinueruntque Cortius et Havercam. Satius fuisset lectionem difficilem explanare, et id quidem in nota, huic loco adscripta, tentavimus. Sed fatemur non ita nunc nobis arridere coniecturam, *effeta parentum tempestate*. Neque vero magis placet secunda Gronovii sententia, *effeta parentum virtute*. Certe urbs Roma est, quae hic *effeta*, et iam non apta generando, dicitur; nec, quae fuerit mens auctoris, in dubium venit. Sed primumne an sextus casus sit *effeta*; et quomodo vox ea ad genitivum *Romae* referri possit; deinde quo sensu iungi debeat cum altero genitivo *parentum*; ea demum quaestio est. Ac primum, ut nunc quidem mihi videtur, Roma hic dicta est *effeta parentum*, eodem modo quo (Iugurth. LXXIX) quaedam Numidiae loca dicuntur *nuda gignentium*. Vt enim ibi *gignentia* vocantur quae terra fert, ideo quod similia sui *gignendi* vim habent; ita hic *parentes* nominantur, ut vim habentes prolem sui similem *pariendi*. Et attende auctorem plus dixisse, quam si scripsisset, *effeta virorum*. Nam si qua civitas parentes generosam prolem daturos non iam procreat, in ea certe fons ipse virtutum exaruit. Iam vero *effeta* nominativum esse arbitror; hicque eamdem esse structuram, quam explanavimus Iug. I, n. 7; ubi, similiter admodum, nominativus suo verbo caret. Sic orationem instituit, ut si dicere voluisset: *ac, veluti effeta parentum (respublica), multis tempestatibus haud sane quemquam virtute magnum tulit*. Nisi malis ellipsim existimare, quae ita suppleatur: *ac veluti effeta parentum ea fuerit*. » T. — *Effeta*, vel *effoeta* promiscue scribitur. Cortius dicit suos omnes libros *e*, non *oe* habere. — *Ac veluti effeta parente*. A, *veluti*. Ceteri omnes, *sicuti*.

98 haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea, ingenti virtute, divorsi moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar: quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin[6] utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus,[1] aetas,[2] eloquentia prope aequalia fuere: magnitudo animi[3] par, item gloria;[4] sed alia alii. Caesar beneficiis atque munificentia magnus habebatur; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo;[5] Cato nihil largiundo[6] gloriam adeptus. In altero miseris perfugium; in altero malis pernicies; illius facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo

6. *Silentio praeterire — quin, etc.* Consilium non fuit illos silentio praeterire, *ita ut non* utriusque naturam — aperirem.

Cap. LIV. 1. *Genus.* M. Porcius Cato, dictus post mortem Vticensis, pronepos erat M. Porcii Prisci, qui censor fuit, atque ob sapientiam Cato dictus, hoc cognomen liberis transmisit. Porcia gens plebeia erat, Iulia vero patricia. Sed quum nobilitas ex gestis honoribus censeretur, non minus erat illustre Catonis quam Caesaris genus.

2. *Aetas.* Coniurationis tempore, natus erat annos XXXIII Cato, circiter XXXVII Caesar.

3. *Magnitudo animi.* Magnus utrique et elatus et excellens animus. Sic intelligi debere *magnitudinem animi* apparet ex Cic. de Offic. 1, 19 et 20.

4. *Item gloria.* Subaudi *par.* — *Alia alii.* Hic, quamvis de duobus dicitur non *altera alteri*, sed *alia alii*; videlicet quia *differentiae* notio, adiectivo *alius* inhaerens, praecipue exprimenda erat Sic. Liv. 1, 21: *Ita duo deinceps reges*, alius alia *via*, *ille bello, hic pace, civitatem auxerunt.*

5. *Ignoscendo.* Indulgentem se praebendo, et mitia consilia suadendo, ut erga coniuratos fecerat. Hoc verbum Kunhardt, post Cortium, omittit, ratus, opinor, supervacuum. Non tamen idem omnino significat quod *misericordia*; quae parcit ipsa quidem reo, quem punire potest.

6. *Nihil largiundo.* Nec dando quidquam, nec ullius delicti gratiam faciendo. Latius enim patet verbum *largiri*, quam ad pecuniae largitiones; hicque tribus simul antecedentibus opponitur. Graece diceres, οὐδὲν χαριζόμενος.

7. *Facilitas.* Animus flecti facilis, aliquid de suo iure et de sua sententia libenter remittens, et rebus et hominibus se accommodans. — *Constantia.* Animus semper sibi constans, firmus et propositi tenax.

Caesar in animum induxerat[8] laborare, vigilare; ne- 99
gotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil dene-
gare, quod dono dignum[9] esset; sibi magnum impe-
rium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus
enitescere posset. At Catoni studium modestiae, de-
coris, sed maxume severitatis[10] erat: non divitiis
cum divite, neque factione cum factioso; sed cum
strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocen-
te[11] abstinentia certabat: esse, quam videri, bonus
malebat;[12] ita, quo minus gloriam petebat, eo magis
sequebatur.[13]

8. *In animum induxerat.* Secum ipse constituerat. — *Vigilare.* Translate: animum attentum, atque oculos apertos semper habere.

9. *Dono dignum.* Dignum quod daretur. Non enim omnia honeste et decore dari possunt; et, ut ait Seneca, de Benef. II, 15: *Quaedam minora sunt, quam ut exire a magnis viris debeant; quaedam accipiente minora sunt.*

10. *Modestiae, decoris, — severitatis.* In omnibus rebus *modum* et *decus* servare, sed praesertim mores *severos* colere studebat. *Severitas* enim, hoc loco, non ad alios (ut supra, ubi opponitur *misericordiae* et *mansuetudini*), sed ad ipsum pertinet.

11. *Cum innocente.* Cum integro et abstinente. Nam et *innocentia* quoque pro *abstinentia* dicitur, et opponitur *avaritiae.* Vide Cic. pro lege Manil. XIII.

12. *Esse quam videri bonus malebat.* Ante Sallustium dixerat Aesch. Sept. contra Thebas, v. 593: Οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει. Maxima certe laudatio, nisi maius sit quod de eodem Catone dicit Velleius II, 35: *Homo virtuti simillimus, et per omnia ingenio diis, quam hominibus, propior: qui nunquam recte fecit, ut facere videretur, sed quia aliter facere non poterat; cuique id solum visum est rationem habere, quod haberet iustitiam; omnibus humanis vitiis immunis, semper fortunam in sua potestate habuit.*

13. *Eo magis sequebatur.* Eo magis gloria eum sequebatur. Sic quidem non est utriusque *propositionis* idem *subiectum.* Sed neque omnino desunt huius mutationis exempla. Curt. IV, 14: *Effugit* mortem, *quisquis contempserit; timidissimum quemque consequitur* (*scilicet* mors). Et *gloria sequi* virum iam dicta est ab Sall. supra, III. Male ergo hic legunt alii *illum*, alii *illam adsequebatur.*

In egregia hac dissimillimorum virorum comparatione, ingenium scriptoris certe mireris; historici fidem forte requiras. Multus est in laudanda Caesaris munificentia Sallustius. At, hercle, facile fuit Caesari liberalem esse ex alienis fortunis; qui, quum ex praetura in provinciam Hispaniam proficisceretur, aere alieno obrutus, retinentes creditores, non nisi interventu sponsorum removit; (Suet. in Caes. XVIII). Eiusdem *facilitatem*

100 LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit,[1] consul optumum factum[2] ratus noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros[3] quae supplicium postulabat, parare iubet: ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris[4] per praetores. Est locus[5] in carcere, quod Tullianum appellatur, ubi paullulum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes,[6] atque insuper camera, lapideis fornicibus

multum iactitat, et Catonis *severitati* ita opponit, ut qui ex hoc utrumque aestimaverit, Catonem non minus fortasse miretur, Caesarem certe magis diligat. At Caesar tamen patriae libertatem oppressit; oppressae Cato non superfuit. Ex hoc uno iudicavit ambos aequa posteritas.

CAP. LV. 1. *Discessit.* Vide not. 13, ad cap. L.

2. *Optumum factum.* Vulg. *optumum factu.* Sed Cortius *factum*, ex optimis MSS. protulit, pluribusque confirmavit exemplis. Satis erit hoc Plauti retulisse, Pseud. I, 2, 52: *Nunc adeo hoc factum est optumum, ut nomine quamque appellem suo.* Iam vero notissima res est, praetores, boni ominis causa, haec duo verba *bonum factum*, omnibus edictis praeponere solitos fuisse, (vid. Suet. in Caes. LXXX; in Vitell. XIV; Plautum in prologo Poenuli); unde hoc, OPTVMVM FACTVM, manasse non absimilis vero coniectura fuerit.

3. *Triumviros.* Triumviri capitales dicebantur minores quidam magistratus, quibus cura carceris et suppliciorum mandata erat. Supplicia vero non ipsi, sed per ministros, sumebant, ut patet ex Valer. Maxim. V, 4, 7. Iidem tribunal habebant ad columnam Maeniam, ubi servos et infimae conditionis homines iudicabant. Cic. pro Clu. XIII.

4. *Idem fit ceteris.* De Ceteris. V. cap. LII, not. 33.

5. *Est locus — quod Tullianum appellatur.* Carcer publicus ab Anco Martio exstructus erat in declivitate collis Capitolini, foro imminens. *In hoc*, inquit Varro, de Ling. lat. IV, *pars quae sub terra* Tullianum, *ideo quod additum a Tullio rege.* Huius loci ingressus est, *ubi paululum ascenderis ad laevam*, et ipse locus *circiter duodecim pedes* in altitudinem *depressus.* — Cortius, pro *ascenderis*, legit *escenderis*, eodem sensu. Aliqui *descenderis*; male. Nam quum carcer in declivi staret, quidni ascendendum fuerit, priusquam ad depressi illius loci ingressum venires? Narrat Cl. V. *De Brosses* in Tullianum se descendisse, quod nunc est sacellum Sancto Petro (*San Pietro in carcere*) dicatum; facileque descriptam ab Sall. locorum positionem agnovisse.

6. *Parietes.* Nempe et ipsi subterranei. — *Fornices*, hoc loco, sunt arcus qui *cameram* sustinent, contignationis vice. Saepe tamen pro ipsa *camera* fornix sumitur.

vincta; sed incultu, tenebris, odore, foeda atque 101
terribilis eius facies est; in eum locum postquam demissus Lentulus, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere.[7] Ita ille patricius, ex clarissuma gente Corneliorum, qui consulare imperium[8] Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario, eodem modo supplicium sumtum.

LVI. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes, pro numero militum, complet:[1] dein, ut quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venit, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, quum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos[2]

7. *Laqueo gulam fregere.* Illum strangulavere. Notat Cortius morem fuisse in carcere necari, qui alicuius nominis aut dignitatis essent; in homines humilioris fortunae palam animadverti. Vide Val. Max. v, 4, 7; Tac. Ann. III, 51; Hist. I, 46. Sed de his occultum sumi supplicium, propter coniurationis participes, etiam necessarium fuit.

8. *Consulare imperium.* Nempe quamvis tunc praetor, antea tamen consul fuerat. Vid. not. 8 ad c. XVII.

Cap. LVI. 1. *Cohortes, pro numero militum, complet.* Decem in legione cohortes erant, quarum singulae vulgo militum 420, ideoque legio 4200. Qui numerus tamen non semper idem fuit. Nam legionem sex millium, teste Festo, primus conscripsit Marius. Iam vero, quum duo tantum millia hominum Catilinae essent, *duas* tamen *legiones*, id est, *viginti cohortes* instituit, quae scilicet iustum numerum non habebant, mox autem novis undique sociis advenientibus, expletae sunt. (De legione et cohortibus vide, seu *Niewpoort*, seu *Adam, Antiq. rom.*) — *Voluntarius.* Qui se ultro belli socium adiungebat. — *Ex sociis.* Ex iis qui iam ante coniurationis participes erant. Nam frustra *voluntarios* intelligi vult Cortius veteres romanos milites, stipendia iam emeritos, aut iuvenes in delectu non scriptos (quasi *delectum* habere potuisset Catilina!) *socios* vero, non coniurationis participes, sed *populi romani socios.*

2. *Sparos.* Incertum quae huius teli forma fuerit. Servius, ad Aen. XI, 682: *Telum rusticum in modum pedis (vel potius pedi, ut vult Rob. Steph.)*

aut lanceas, alii praeacutas sudes portabant. Sed post-
402 quam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus[3] castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare. Sperabat propediem magnas copias se habiturum,[4] si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius[5] initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum suis rationibus[6] existumans, videri caussam civium cum servis fugitivis[7] communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit, Romae coniurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceteris quos supra memoravi, supplicium sumtum; plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montes asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem[1] abducit; eo consilio, uti per tramites occulte profugeret[2] in Galliam. At Q. Metellus Celer

recurvam. Nonnius: *Spara, minimi generis iacula, a spargendo dicta.*

3. *In Galliam versus.* Nempe Cisalpinam. — *In* et *versus* saepe coniunguntur. Curt. IV, 7: *In meridiem versus Arabes spectant.*

4. *Sperabat propediem magnas copias se habiturum.* Sic in Haverc. et vulgatis legitur. Cortius unius codicis auctoritate delet *magnas copias*, et intelligit: *Sperabat Catilina opportunam pugnandi occasionem, quam hostibus non dedisset, ipsum se mox habiturum.* Quum enim haec duo vocabula, *magnae copiae*, statim recurrant, ea Sallustio addita ille arbitratur. Sed minima haec antiquos non curavisse, sat multis exemplis apparet, veteremque lectionem Cortianae coniecturae praetulimus.

5. *Servitia repudiabat, cuius*, etc. Cuius servitii. *Cuius* enim, hoc loco, ad rem, non ad verba, referri debet, ut docuit Priscianus, XVIII. *Servitium* autem nomen *collectivum* est, quo *servi* designantur.

6. *Alienum suis rationibus.* Suae utilitati contrarium.

7. *Cum servis fugitivis.* *Fugitivus* dicitur servus, qui ab heri domo profugit. Graece, *δραπέτης*.

Cap. LVII. 1. *In agrum Pistoriensem.* Vbi erat urbs Pistorium, nunc *Pistoia*, in Etruria.

2. *Profugeret.* Ipse scilicet et socii. Cortius, *perfugerent.* — *In Galliam.* Nimirum Cisalpinam. Longius enim iter in Transalpinam erat, quam ut primam eo fugam direxisse credatur. Recte igitur Cortius reiicit *Transalpinam*, quod in quibusdam legitur.

cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat,[3]
ex difficultate rerum eadem illa existumans[4] Catilinam 103
agitare. Igitur ubi iter eius ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat.[5] Neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui[6] magno exercitu, locis aequioribus, expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina postquam videt montibus atque copiis[7] hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae, neque praesidii ullam spem; optumum factum ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum confligere. Itaque, concione advocata, huiuscemodi orationem habuit.

LVIII. « Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere;[1] neque ex ignavo strenuum,[2] neque fortem ex timido exercitum oratione impera-

Sed quo tandem errore deceptus Allobrogas ponit in Cisalpina?

3. *Praesidebat.* Praesidio erat, ut Catilinae motus observaret.

4. *Eadem illa existumans, etc.* Ex Catilinae periculo existimabat Metellus, eum haec ipsa animo destinare; scilicet ut clam fugeret in Galliam. Post *existumans*, vulgo aditur *quae supra diximus;* quod, auctore Grutero, delevit Bip.

5. *Qua illi descensus erat.* Scil. in Galliam. Nempe agro Piceno contermina est Gallia Cisalpina, in quam ex Apenninis iugis Catilina descendere parabat. Et hic quoque additur, *in Galliam properanti*, quod, ut inutile glossema, uncinis includit Cortius, omnino reiicit Bip.

6. *Vtpote qui, etc.* Antonius non longe aberat, quia *magnum* quidem, sed *locis aequioribus*, exercitum ducens, Catilinarios, licet in *fugam expeditos*, tamen *sequebatur*. — *Locis aequioribus.* Iter habebat per planum Antonius, Catilina *per montes asperos.* — *Expeditos in fugam.* Sine impedimentis fugientes. Quae omnia quum non videret Cortius, alium sensum quaerens, textum sic corrupit: *utpote — locis aequioribus expeditus, in fuga sequeretur.*

7. *Montibus atque copiis.* Antonii copiae, in Etruria, Catilinam a tergo urgebant. Metellus in Gallia, sub radicibus Apennini, stabat fugientem excepturus. Itaque mox dicet Catilina: *Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia, obstant.*

Cap. LVIII. 1. *Verba virtutem non addere.* Supple *militibus*, seu etiam *viris*, quod addunt aliqui sine MSS. auctoritate.

2. *Strenuum.* Strenuus est, qui sponte ad agendum vel audendum fertur; *fortis*, qui in ipso periculo non timet. Recte ergo priori *ignavus*, posteriori *timidus* opponitur.

toris fieri. Quanta cuiusque[3] animo audacia natura
104 aut moribus inest, tanta in bello patere solet: quem neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam hortere; timor animi auribus officit.[4] Sed ego vos, quo pauca monerem,[5] advocavi; simul uti caussam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit; quoque modo,[6] dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc vero quo in loco res nostrae sint, iuxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe,[7] alter a Gallia, obstant: diutius in his locis esse, si maxume[8] animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet; quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis; et, quum praelium inibitis, memineritis[9] vos divitias, decus, gloriam, praeterea

3. *Quanta cuiusque, etc.* Quam quisque audaciam seu a natura accipit, seu ex consuetudine traxit, ea in bello patere solet.

4. *Auribus officit.* Timor *animi* impedimento est, ne *aures* verba imperatoris excipiant.

5. *Quo pauca monerem.* Non ergo vos advocavi, ut ad fortiter pugnandum hortarer; sed ut paucis admonerem, quid vobis faciendum sit, et cur ego nunc confligendi cum Antonio consilium ceperim.

6. *Quoque modo, etc.* Et quomodo, qui ex urbe praesidia exspectabam, ea non solum frustra exspectaverim; sed ne potuerim quidem in Galliam proficisci. Obvius sane videtur hic sensus. Omnes tamen, quos quidem legerimus, sic interpretantur, quasi urbanorum auxiliorum exspectatio Catilinam morata fuisset, quominus in Galliam proficisceretur. Sed in Galliam ire primum non destinaverat. Imo promiserat, c. XXXII, *sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum.* Haec igitur illius querela esse debet, non quod, vana exspectatione detentus, iter in Galliam facere nequiverit; sed quod ab ipsa quoque Gallia arceatur, nedum ab urbe subsidia habuerit.

7. *Vnus ab urbe.* Antonii scilicet.— *Alter a Gallia.* Metelli.

8. *Si maxume, etc.* Etiamsi maxime id cuperemus.

9. *Memineritis, etc.* Hic eos hortatur per quidquid mortales maxime movere solet. Sic Darius ap. Curt. IV, 14: *In dextris vestris iam libertatem, opem, spem futuri temporis geritis.* Ea autem omnia in dextris portant, quia virtute, gladio, *manibus* denique ea sibi asserere possunt.

libertatem atque patriam in dextris portare. Si vincimus, omnia tuta erunt; commeatus abunde, coloniae atque municipia patebunt. Sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fiunt:[10] neque locus, neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet; nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus; illis supervacaneum est[11] pugnare pro potentia paucorum; quo audacius aggredimini,[12] memores pristinae virtutis. Licuit nobis[13] cum summa turpitudine in exsilio aetatem agere: potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi[14] decrevistis. Si haec relinquere voltis,[15] audacia opus est; nemo,

10. *Eadem illa advorsa fiunt.* Quae victoribus tuta fuissent, eadem fient victis infesta: deerunt commeatus; coloniae atque municipia portas claudent. Tac. Agr. XXXIII: *Omnia prona victoribus, atque eadem victis adversa.* Et mox: *Ita fugientibus periculosissima, quae hodie prosperrima sunt.*

11. *Nos pro patria — certamus; illis supervacaneum est, etc.* Plena et iusta esset oppositio, si dixisset: *nos pro patria — certamus; illi pugnant pro potentia paucorum.* Sed multa paucis complexus, haec intelligi voluit: Nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus; *quod necessarium maxime certamen est:* illi pro potentia paucorum pugnant, *quod profecto supervacaneum.* Atqui remissius pugnat, qui causam pugnandi non habet. Iustinus, V, 9: *Sed quum hinc pro patria summis viribus, inde pro aliena dominatione securius pugnaretur, tyranni vincuntur.*

12. *Aggredimini.* In imperandi modo, quo semper in huiuscemodi adhortationibus, non subiunctivo, uti Sallustium admonet Cortius.

13. *Licuit nobis.* Revocat illis in memoriam, quas contumelias fugientes arma sumpserint; ne forte eos suscepti consilii poeniteat.

14. *Haec sequi.* Bellum scilicet atque arma. Nota oppositionem: *quia* ILLA *foeda — videbantur,* HAEC *sequi decrevistis.*

15. *Si haec relinquere voltis.* Reposuimus *haec*, Cortio et Bip. sine causa reiectum. Non enim sic displicet: HAEC *sequi decrevistis. Si* HAEC *relinquere voltis.* — Nam vocula *haec* non sola pronominis vice hoc loco fungitur. Illa una voce Catilina designat et coniurationem, et bellum quod incepit, et pericula quae consilium hoc sequuntur. Has partes, inquit, hanc fortunam amplexi estis, turpitudinis vitandae causa. Nunc si ab incepto desistere vultis, id sola audacia potestis efficere. Non enim in vestra potestate est, bellum an pacem habeatis. Habetis bellum, quod nemo, nisi victor, ubi vult, finire potest.

nisi victor, pace bellum mutavit. [16] Nam in fuga salu-
106 tem sperare, quum arma, quis corpus tegitur, ab
hostibus averteris, [17] ea vero dementia est. [18] Semper
in praelio his maxumum est periculum, [19] qui maxu-
me timent: audacia pro muro habetur. Quum vos
considero, milites, et quum facta vestra aestumo,
magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus
vestra hortantur; [20] praeterea necessitudo, [21] quae
etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hostium ne
circumvenire queat, prohibent angustiae loci. Quod
si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete inulti ani-
mam amittatis; neu capti potius, sicuti pecora, tru-
cidemini, quam virorum more pugnantes, cruentam
atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis. »

LIX. Haec ubi dixit, paullulum commoratus, signa

16. *Pace bellum, etc.* Pro bello pacem habuit. Sic fere Iug. LXXXIII: *Omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuivis, etiam ignavo, licere, deponi, quum victores velint.*

17. *Quum arma — ab hostibus averteris.* Quum arma, quibus pectus tegitur, eo converteris, unde non veniunt hostes, versoque tergo indefensum corpus telis obieceris.

18. *Ea vero dementia est.* Eximia latini sermonis elegantia, pronomen demonstrativum ad id quod sequitur, non ad id quod praecedit, referre. Dicere poterat: *Id profecto dementia est.* Maluit dicere: *Ea vero dementia est*; ut c. VII: Eas *divitias*, eam *bonam famam putabant.* Item XX: *Idem velle atque nolle, ea demum firma amicitia est.* — *Vero.* Adverbium affirmandi, cuius unum hoc pro millibus exemplum sit, Cic. de Offic. III, 1: *Magnifica* vero *vox, et magno viro ac sapiente digna.*

19. *Maxumum est periculum, etc.* Curtius, loco iam allato, IV, 14: *Effugit mortem quisquis contempserit; timidissimum quemque consequitur.* Hor. Carm. III, 2: *Mors et fugacem persequitur virum, Nec parcit imbellis iuventae Poplitibus timidoque tergo.*

20. *Hortantur.* Sc. ut bonam spem habeam. Vulgo, *me* hortantur; sed Cortius ex MSS. delevit *me*.

21. *Praeterea necessitudo.* Iam dixit: *non eadem nobis et illis necessitudo impendet.* Sed illic loquebatur de ea necessitate, quae sociis suis arma induerat; hic, de ea necessitate, quae victoriam inter et mortem nil medium relinquit. Eodem hoc sensu Curtius, V, 4: *Ignaviam quoque necessitas acuit, et saepe desperatio spei causa est.* Liv. IV, 28: *Virtute pares, necessitate, quae ultimum ac maximum telum est, superiores estis.*

canere[1] iubet, atque instructos ordines in locum aequum deducit: dein, remotis omnium equis, quo militibus, exaequato periculo, animus amplior esset, ipse pedes[2] exercitum, pro loco atque copiis, instruit. 107 Nam, uti planities erat[3] inter sinistros montes, et, ab dextera, rupes aspera, octo cohortes in fronte constituit; reliqua signa[4] in subsidio artius collocat. Ab his centuriones omnes lectos et evocatos,[5] prae-

CAP. LIX. 1. *Signa canere.* Nam tubis et buccinis signum dabatur.

2. *Ipse pedes, etc.* Ipse, dimisso equo, pedesque factus, ut ceteri omnes, exercitum instruit, prout vel loci natura, vel militum numerus postulat. Modo dixit: *instructos ordines in locum aequum deducit;* nunc *instruit exercitum.* Scilicet priusquam *exercitus* instruatur, varios, quibus constat, *ordines* instructos esse oportet.

3. *Vti planities erat.* Quum planities esset, quae a sinistra montes, a dextra rupem asperam habebat. — *Sinistros montes.* Nempe Catilina pedem e fuga referre coactus, ne in Metelli exercitum incideret, simulque ut persequenti resisteret Antonio, Romae frontem obverterat, ideoque sinistros habebat Apenninos montes. — *Rupes aspera.* Hoc reposuimus ex Havercampo. Nam Cortius, *rupe aspera*, Bip. *rupis aspera;* nec necessaria, nec satis fulta auctoritatibus mutatione. Quidam velint: *inter sinistros montes, et ab dextera, rupem asperam;* ut media sit duarum rerum praepositio *inter.* Sed postquam dictum est: *planities erat inter sinistros montes;* statim subiicitur pro secundo membro: *et, ab dextera* (erat) *rupes aspera.* Et sensus sic quoque patet.

4. *Reliqua signa.* Reliquas cohortes, militari metonymia. Sic Tacit. Agric. XVIII: *Contractis legionum vexillis,* pro *contractis legionum vexillariis.* — *Artius.* Idem quod *arctius.* Sic dicitur *artare* pro *arctare; multare* pro *mulctare.* — *In subsidio.* Sic vocabatur extrema acies ad ferendam laborantibus opem constituta. *Subsidebant* nixi genibus, unde *subsidium* dictum. Plaut. Fragmentorum vs. 90: *Subsidete omnes, quasi solent triarii.*

5. *Evocatos.* Peculiariter dicuntur *evocati*, qui, emeritis stipendiis, non poterant in *delectu* scribi, sed sponte militiam resumebant. Et, hoc quoque loco, sic volunt Cort. et Bip., et plerique gallici interpretes intelligi *evocatos;* eoque nomine designari veteranos et militia exercitatos homines, qui cum Catilina erant. Vlline vero dici possunt *evocati*, hoc est, extra delectum adsciti, ubi *delectus* esse non potuit? Si *evocatus*, miles *voluntarius* est, omnes voluntarii sunt in rebellis ducis exercitu. Si *veteranus*, cur *veteranos* non dixit? *Evocatos* hic potius pro participio simpliciter acceperim, ut et *lectos*, hoc sensu: *Centuriones omnes ab his*, qui in subsidiis erant, *legit et evocat;* simulque, cum optimis gregariorum militum, *in primam aciem subducit.* Bip. legit: *ab his centuriones omnes, electos, et evocatos — subducit;* adnotatque ex Veg. II, 6: *Electi erant legionis caput, prima cohors, quae aquilam suscipiebat, et in prima acie locabatur.* Sed mox

terea ex gregariis militibus optumum quemque arma-
408 tum[6] in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Faesulanum[7] quemdam in sinistra parte curare iubet; ipse cum libertis[8] et colonis propter aquilam[9] adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger,[10] quod praelio adesse nequibat, M. Petreio[11] legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti[12] caussa conscripserat, in fronte; post

videbimus, non cum illis prope aquilam astitisse Catilinam. Gruterus *centuriones omnes lectos* interpretatur, *lectissimos quosque centurionum: Nam*, inquit, *ineptum fuerit cogitare omnes centuriones ablatos*. Nonne vero alii erant, qui centurionum vicem explere possent? Nos in legendo, Havercampum et Cortium, in interpretando Kunhardt, sed multo magis rationem, ducem sequimur.

6. *Armatum*. Ex iis qui armis militaribus instructi erant. Vide supra cap. LVI.

7. *Faesulanum*. Hominem ex Faesulis. Plutarchus Furium vocat. — *Curare*. Omnium rerum curam gerere. *Curare*, inquit Cortius, proprium verbum. Iug. LVII: *Legatis imperat, ubi quisque curaret*. Et alibi saepe.

8. *Cum libertis*. Nempe suis. Nam si universe intelligeret libertinae conditionis homines, diceret *cum libertinis*, quod quidem habent codices nonnulli. — *Et colonis*. Recte Gronovius intelligit veteranos Syllae milites, in colonias deductos. Quid de iis, qui probant, quasi veram lectionem, *calonibus?* quasi ex vilissimis militum servis praetoriam cohortem Catilina sibi fecisset. *Colonus* etiam esse potest, qui agros alicuius *colit*. « *Sed*, inquit Cortius, *non tam late possidebat Catilina, ut familiam colonorum haberet*. »

9. *Propter aquilam*. De ista aquila Cicero in Cat. I, 9, quem vide.

10. *Pedibus aeger*. Dio XXXVII, testatur Antonium simulasse morbum, veritum ne strenue ipsum certantem Catilina probris incesseret, quem socium aliquando coniurationis habuisset. CORT.

11. *M. Petreio*. Idem ille Petreius in Hispania primum, deinde in Africa Pompeianas legiones contra Caesarem duxit. Attritis vero ap. Thapsum suis partibus, Petreius, eiusdemque belli socius Iuba, rex Mauritaniae, ne vivi ab hoste caperentur, inter se ferro dimicaverunt; rexque, occiso Petreio, ipse sibi mortem, servi cuiusdam sui manu, conscivit. (Ex notis gallicis *De Brosses*, qui auctorem Africani belli sequitur; nam rem paulo aliter narrat Seneca, de Providentia, II, et Florus IV, 2.)

12. *Tumulti*. Pro *tumultus*. Vt *senati*, pro *senatus*; vid. not. 4, ad cap. XXX. — *Tumultus* autem vocabatur seu repentinus Gallorum impetus, seu populorum Italorum rebellio. *Maiores nostri*, inquit Cic. Philipp. VIII, 1, *tumultum Italicum, quod erat domesticus, tumultum Gallicum, quod*

eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse[13] equo 109
circumiens, unumquemque nominans appellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermos,[14] pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor cum magna gloria fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat; cohortes paullatim incedere iubet. Idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, unde a ferentariis[1] praelium committi posset, maxumo clamore cum infestis signis[2] concurrunt: pila[3] omittunt; gladiis res geritur. Veterani,[4] pristinae virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi

erat Italiae finitimus, praeterea nullum tumultum nominabant. Porro ubi tale aliquod periculum imminebat, *tumultus decernebatur*, delectusque habebatur, sublata omni militiae vacatione (Cic. Phil. v, 12); et quando singulos interrogare non vacabat, qui convenerant, simul iurabant, et dicebatur ista militia, *coniuratio*, ut docet Servius in Virg. Aen. VIII, 4: *Exemplo turbati animi; simul omne tumultu Coniurat trepido Latium.*

13. *Ipse.* Et hoc quoque pronomen Petreium designat, quamvis in re tam expedita haesitent Wasse, Glareanus, et alii, quibus oppositionem videre libet inter hoc: *ille cohortes veteranas....*, et hoc: *ipse equo circumiens....* Nonne vero ea res luce clarior: Antonius Petreio exercitum permittit. *Ille* Petreius etc.? et rursus: Petreius suum cuique cohorti locum assignat; *ipse*, equo circumiens etc.?

14. *Inermos.* Antiq. pro *inermes.* — *Cernere.* Certare.

Cap. LX. 1. *A ferentariis. Ferentarii* erant milites levis armaturae, qui proelii initium facere solebant, pilis atque missilibus pugnantes. Veget. I, 20 (Ex Cortio).

2. *Cum infestis signis.* Aliqui deleri volunt *cum*, quod tamen in omnibus MSS. vidit Cortius. Et forsan non abundat. Indicare enim videtur eos non eminus primum, ut solet, et circum signa stantes, certavisse; sed statim, *cum ipsis signis*, ad manus miscendas concurrisse.

3. *Pila.* Pilum erat telum missile, proprium Romanis, ligneum, ferro armatum, quod manu contorquebatur. Vnde Lucanus I, 364: *Et dum pila valent fortes torquere lacerti.*

4. *Veterani.* Ex exercitu romano. — *Illi.* Catilinarii.

resistunt. Maxuma vi certatur. Interea Catilina[5] cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire. Strenui militis, et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat,[6] magna vi tendere; cohortem praetoriam[7] in medios hostes inducit, eos perturbatos atque alios alibi resistentes[8] interficit; deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt.[9] Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto praelio, tum vero cerneres,[1] quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere quem quisque pugnando locum[2] ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat.

5. *Interea Catilina.* Attendant lectores ad rapidum orationis flumen, quo Catilinam promptissime agentem velut corripi videmus. Plures infinitivi eleganter excipiuntur verbo finito, *exsequebatur*, in quo legentis animus adquiescit. Kvr.

6. *Contra ac ratus erat.* Praeter opinionem. Modo enim dixit rem esse adversus *latrones inermos.*

7. *Cohortem praetoriam.* Sic dicebatur delectorum ex omni exercitu militum cohors, quae a *praetore*, id est, *duce* non discedebat. Hoc institutum ad Scipionem Africanum refert Festus.

8. *Alios alibi resistentes.* Id est, non iam confertos, et in ordine pugnantes; sed alium hic, alium illic resistentes.

9. *In primis pugnantes cadunt.* *In primis* ad *cadunt* refer, non ad *pugnantes*; ita ut sensus sit: fuere ex primis qui pugnantes ceciderunt. Ad laudem enim eorum dicitur, *pugnantes cecidisse.* Sed vix laudatio esset dicere, eos pugnavisse *in primis* (vel, quod magis latinum, *inter primos*). Qui enim aliter in tali certamine facere poterant?

Cap. LXI. 1. *Tum vero cerneres* etc. Quasi diceret: non solum in medio ardore pugnae apparuit *quanta audacia* esset *in exercitu Catilinae.* Tum praesertim id cernere fuit, quum proelium confectum est.

2. *Quem quisque — locum* etc. Quam graviter, quam nove dicit, neminem loco pulsum retro cessisse! Quanta vis in hac oppositione, *amissa anima, corpore tegebat!* Quasi mortuus etiam assignatum sibi locum defenderet.

Pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, 9
paullo diversius,[4] sed omnes tamen adversis volneribus
conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium III
cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi,[5] quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in praelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus[6] captus: ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi romani laetam aut incruentam victoriam adeptus; nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi, aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera,[7] amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror, luctus atque gaudia[8] agitabantur.

3. *Quos medios — disiecerat.* Quos disiecerat, in *medios* irrumpendo. Quorum agmen *medium* perruperat. Obvius quidem sensus; qui si Cortio se obtulisset, non ille vocabulum, *medios*, hic ferri non posse affirmans, arbitrio suo delevisset.

4. *Paullo diversius.* Magis disiuncti, ut qui *alii alibi restitissent*; ut paulo ante dictum est. — *Adversis volneribus.* In pectore, quod *ad* hostem *vertitur*, exceptis.

5. *Ferociamque animi.* Ita Silius v, 673: *Fronte minae durant, et stant in vultibus irae.* Idem xiii, 733: ....*Cui frons nec morte remissa Irarum servat rabiem.*

6. *Ingenuus.* Liber et ex parentibus liberis natus. Opponitur servo aut libertino homini.

7. *Volventes hostilia cadavera, amicum alii* etc. Si ex omni opere, et praesertim ex historia documentum aliquod exsistere oportet; quantum documentum, ut mortales bella civilia horreant! et quam apta huiusmodi historiae conclusio!

8. *Laetitia, moeror, luctus atque gaudia.* *Gaudium* animi votorum compotis interior et placidus affectus est. *Laetitia*, gaudium effusius se foras efferens. *Moeror* et *luctus* saepe coniunguntur, utraque vox pro dolore animi exterius prodito. Differentiam tamen notat Cicero, Tusc. iv, 8: *Luctus est aegritudo ex eius, qui carus fuerit, interitu acerbo; moeror, aegritudo flebilis.* Hic ergo moeror laetitiae, gaudio luctus opponitur.

CATILINARIVM

BELLVM

EX L. ANNAEI FLORI LIBRO IV, CAP. I. [1]

Catilinam, luxuria primum, tum hinc conflata egestas rei familiaris, simul occasio, quod in extremis finibus mundi arma romana peregrinabantur, [2] in nefaria consilia opprimendae patriae suae compulere: senatum confodere, consules trucidare, distringere incendiis urbem, diripere aerarium, totam denique rempublicam funditus tollere, et quidquid nec Annibal videretur optasse. [3]

Quibus id, o nefas! sociis aggressus est? Ipse patricius; sed hoc minus est: Curii, Porcii, Sullae, Cethegi, Autronii, Vargunteii, atque Longini; quae familiae! quae senatus insignia! Lentulus quoque

1. Non ingratum fore lectori putavimus, si, post Sallustianam coniurationis historiam, hanc velut *epitomen* haberet, summatim et paucis comprehensa verbis recogniturus, quae fusius explicata perlegit.

2. *Peregrinabantur*. Sall. xvi: *In Italia nullus exercitus; Cn. Pompeius in extremis terris (scilicet adversus Tigranem et Mithridatem) bellum gerebat.*

3. *Et quidquid nec Annibal videretur optasse*. Perperam nonnulli sic interpungunt, ut hoc cum sequentibus iungatur, hoc modo: *Quibus, o nefas! sociis aggressus est senatum confodere, consules trucidare, — et quidquid nec Annibal videretur optasse?* Sed quis non videt, nihil magis contrarium esse Flori ingenio? Nunquam Florum intellexit, qui non intelligit, *senatum confodere*, et reliqua, *appositionem* esse, declarantem quae sint *nefaria illa opprimendae patriae consilia*; totumque illud, Flori more (qui mos saepe in vitium vertit), sententia nova et inexspectata concludi.

quum maxime praetor. Hos omnes immanissimi facinoris satellites habuit.

Additum est pignus coniurationis, sanguis humanus; quem circumlatum pateris bibere: summum nefas, nisi amplius esset, propter quod biberunt. Actum erat de pulcherrimo imperio, nisi illa coniuratio in Ciceronem et Antonium [4] consules, incidisset; quorum alter industria rem patefecit, alter manu oppressit.

Tanti sceleris indicium per Fulviam emersit, vilissimum scortum, sed parricidii innocens.

Tum consul, habito senatu, in praesentem parricidam, in praesentem reum, Cicero peroravit: sed non amplius profectum, quam ut hostis evaderet, seque palam professo incendium suum restincturum ruina minaretur.

Et ille quidem ad praeparatum a Mallio in Etruria exercitum proficiscitur, signa illaturus urbi. Lentulus, destinatum familiae suae sibyllinis versibus regnum sibi vaticinans, ad praestitutum a Catilina diem, urbe tota viros, faces, tela disponit; nec civili conspiratione contentus, legatis Allobrogum, qui tum forte aderant, in arma sollicitatis: et isset ultra Alpes furor, nisi altera proditione Vulturcii, praetoris litterae tenerentur. Statim Ciceronis imperio iniecta est barbaris manus: palam praetor in senatu convincitur. De supplicio agentibus, Caesar parcendum dignitati, Cato animadvertendum pro scelere censebat: quam sententiam sequutis omnibus, in carcere parricidae strangulantur.

4. *In Ciceronem et Antonium.* Hic Florus, immerito sane, et vix brevitatis necessitate excusandus, Antonium Ciceroni prope aequavit; quorum alter ultro et suis periculis servavit patriam, alter e sinu pene coniurationis ad consulatum evectus, non nisi spe opulentissimae provinciae induci potuit, ne contra rempublicam sentiret.

Quamvis parte coniurationis oppressa, tamen ab incepto Catilina non destitit; sed infestis ab Etruria signis patriam petens, obvio Antonii exercitu opprimitur. Quam atrociter dimicatum sit, exitus docuit: nemo hostium bello superfuit; quem quisque in pugnando ceperat locum, eum, amissa anima, corpore tegebat; Catilina longe a suis inter hostium cadavera repertus est: pulcherrima morte, si pro patria sic concidisset.

L. CATILINAE

GENVS, ET VITA

ANTE CONIVRATIONEM

Quamvis in luculenta Sallustii historia, egregiaque Flori epitome, nihil desiderandum sit, quod ad coniurationem pertineat; curiosum tamen antiquitatis lectorem fortasse non pigebit pauca hic invenire, tum de Catilinae maioribus, tum de acta eius ante ultimum illud facinus vita. Sic demum intelligetur, quibus gradibus ad summum ille pervenerit nefas, patriae parricidium.

Nomen eius fuit Lucius Sergius; cognomen Catilina; quod unde petitum sit, inter doctos ambigitur. Si credamus sagacissimo etymorum indagatori *De Brosses*, CATILINA idem sonat, quod gallica vox *pillard*. Nititur ille Festi auctoritate, in quo haec: « CATILLATIO grave opprobrium hominibus generosis obiiciebatur, si qui provincias amicas populi romani exspoliassent. » Viderint periti an recte *Catilina* a *catillatione* derivetur; certe congruere hominis moribus interpretationem nemo inficias iverit. Nec congruet minus, si *Catilinam* pro *Cati* seu *Catonis* diminutivo accipias; ut *Cato* prudentem, *Catilina* subdolum significet.

Gens Sergia, quae dedecus hoc pulcherrimi nominis progenuit, auctorem generis sui ferebat Sergestum,

Aeneae comitem, de quo Virgilius, Aeneid. V, 121:

Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen.

Ex ea gente, quum Romulus centum creavit senatores, unus adscitus est; praeterea una ex rusticis tribubus Sergia nominata. Multi vero ab anno post V. C. circiter trecentesimo Sergii exstitere, domi militiaeque nobiles; nullus nobilior M. Sergio, de quo, ne semper in scelere et coniurationibus versemur, egregium Plinii locum referemus (lib. VII, cap. 28):

« Marco Sergio, ut quidem arbitror, nemo quemquam hominum iure praetulerit, licet pronepos Catilina gratiam nomini deroget. Secundo stipendio dexteram manum perdidit; stipendiis duobus, ter et vicies vulneratus est; ob id neutra manu, neutro pede satis utilis; uno tantum servo, plurimis postea stipendiis debilis miles. Bis ab Annibale captus (neque enim cum quolibet hoste res fuit) bis vinculorum eius profugus, viginti mensibus, nullo non die, in catenis aut compedibus custoditus. Sinistra manu sola quater pugnavit, duobus equis insidente eo suffossis. Dexteram sibi ferream fecit, eaque religata praeliatus, Cremonam obsidione exemit, Placentiam tutatus est, duodena castra hostium in Gallia cepit; quae omnia ex oratione eius apparent, quum in praetura sacris arceretur a collegis, ut debilis. Quos hic coronarum acervos constructurus, hoste mutato? Etenim plurimum refert, in quae cuiusque virtus tempora inciderit. Quas Trebia, Ticinusve aut Trasymenus civicas dedere? Quae Cannis corona merita? unde fugisse virtutis summum opus fuit. Ceteri profecto victores hominum fuere, Sergius vicit etiam fortunam. »

Huius tanti viri abnepos[1] fuit Catilina, cuilibet

1. *Abnepos.* Pronepotem dixit Plinius, sed, opinor, non stricto sensu. Nam omnes ordine maiores Catilinae enumerat *De Brosses*, in quibus *ab.*

maiorum gloriae, scelerum suorum fama, caliginem inducturus. Patrem habuit senatorem Q. Sergium,[2] quem inter sicarios damnatum memorat, nulla alia re addita, Cicero in oratione quam praetor habuit pro Cluentio, apud collegam suum Voconium Nasonem.

Natus est anno V. C. circiter 646, si tempus aestimatur, quo magistratus petivit. Syllae quaestor in bello civili, eiusdem in proscriptionibus adiutor et minister, vere in caedibus et rapinis, ut ait Sallustius, iuventutem suam exercuit. Praefectus enim, Syllae iussu, barbarae Gallorum multitudini, qui proscriptorum civium capita demebant,[3] ne eorum quidem opera indigebat; sitiens ipse sanguinis, et parum ratus si tantummodo supplicia iuberet. Itaque suis ipse manibus hominem optimum, Q. Caecilium sororis suae virum, equitem romanum, nullarum partium, occidit; videlicet ut sibi maiorem cum propria sorore[4] stupri licentiam faceret.

Quid? quod M. Marium[5] Gratidianum, avunculum

avum eius fuisse apparet Marcum illum Sergium. Abavus autem est *quartus pater*, ut constat ex hoc Plauti versu, Pers. I, 2, 5: *Pater, avos, proavos, abavos, atavos, tritavos*; quibus respondent, eadem serie, filius, nepos, pronepos, abnepos, adnepos, trinepos. — *Nota bene*. Avos, correpta ultima, nominativus est, ut AVVS. Item de ceteris. — TRITAVVS est quasi *tertius avus*, sive *sextus pater*; item TRINEPOS, *tertius nepos*, sive *sextus filius*.

2. *Q. Sergium*. Cic. pro Cluentio, VII. Ceterum hic interpretis iam laudati *De Brosses* coniecturam sequimur. Nam Q. Cicero, de Petitione Consulatus, II, tantummodo de Catilina dicit, *natus in patris egestate*; nec de condemnatione loquitur.

3. *Capita demebant*. Q. Cicero, de Petit. Consul. II. — *Q. Caecilium*. Ibidem.

4. *Cum propria sorore*. Q. Cicero, ibid.: *Educatus in sororis stupris*.

5. *M. Marium*. Ibidem. Adde Val. Max. IX, 2. Praeterea Lucanum, Pharsal. II, 173, et seqq.: *Quid sanguine manes Placatos Catuli referam? cui victima tristes Inferias Marius, forsan nolentibus umbris, Pendit, inexpleto non fanda piacula busto: Quum laceros artus, aequataque vulnera membris Vidimus, et toto quamvis in corpore caeso Nil animae letale datum, moremque nefandae Dirum saevitiae, pereuntis parcere morti. Avulsae cecidere manus, exsectaque lingua Palpitat, et muto vacuum ferit aera motu. Hic aures, alius spiramina*

Ciceronis, hominem populo romano gratissimum, extractum latebra, virgis per totam urbem cecidit, egitque ad Lutatiae gentis bustum, Q. Catulo, in C. Marii septimum consulis victoria interempto, minime gratas inferias missurus, mitissimi viri crudelissimus ultor. Non prius enim M. Marium vita privavit, quam oculos erueret, linguam, aures, manus amputaret, crura perfringeret, totum denique corpus paulatim et per singulos artus laceraret. Quin etiam vivi adhuc caput arreptum capillis gladio suo resecuit, resectumque sua manu per ora vulgi, a Ianiculo ad Apollinis templum, prope portam Carmentalem,[6] Syllae detulit, stillante inter ferentis digitos sanguine; mox addito religionum ludibrio, lustrali Apollinis aqua manus abluit cruentas.[7]

Nefanda illa quidem; restat tamen aliquid, quod inter tot nefanda horreas. Ille M. Plaetorium,[8] quod ad Marii supplicium exanimis ceciderat, continuo ibi mactavit; ut misericordiae expers, ita miserescere quemquam non passus.

Sed iam antea, id facinus patraverat, quod ne sic quidem aequavit. Nam interfecto ante confectum bel-

naris aduncae Amputat; ille cavis evolvit sedibus orbes, Vltimaque effodit spectatis lumina membris. Vix erit ulla fides, tam saevi criminis unum Tot poenas cepisse caput.

6. *Prope portam Carmentalem.* Vid. Asconii Commentationem in Cic. Or. in Togâ Candida.

7. *Manus abluit cruentas.* Plut. in vita Syllae: Μάρκον τινὰ Μάριον τῶν ἐκ τῆς ἐναντίας στάσεως ἀποκτείνας, τὴν μὲν κεφαλὴν ἐν ἀγορᾷ καθεζομένῳ τῷ Σύλλᾳ προσήνεγκε, τῷ δὲ περιῤῥαντηρίῳ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐγγὺς ὄντι προσελθὼν, ἀπενίψατο τὰς χεῖρας

8. *M. Plaetorium.* Hoc de L. Sylla narrat Valerius Maximus, IX, 2; cuius haec verba sunt: *At ille (Sylla) etiam M. Plaetorium, quod ad Marii supplicium exanimis ceciderat, continuo ibi mactavit, novus punitor misericordiae, apud quem iniquo animo scelus intueri, scelus admittere fuit.* Idem necem Gratidiani Syllae quoque adscribit. Sed utrumque scelus Catilinae manu patratum esse constat tum ex Plut. et Q. Cicer., tum ex Seneca, *de ira*, III, 18; qui de supplicio Marii loquutus (quod statim consequuta est nex Pletorii), haec adiicit: *Quis*

lum fratre[9] germano, eum inter proscriptos quasi vivum referri curavit, in uno homine, quoad licuit, bis parricida.

Haec qui fecerat adolescens, nil mirum si vir ad filii caedem,[10] filiaeque nuptias[11] veterem atque usu corroboratam amentiam converterit. Nam quod Orestillae vacuam domum fecerit, morte alterius uxoris, in tali portento mediocris et fere iam vulgaris immanitatis videtur. Illa enim iam non unius aut paucorum scelera fuere. Stupet animus cogitando quot venefici, quot sicarii, quot parricidae, quot testamentorum subiectores, quot periuri falsique testes vulgo, tunc temporis, in Italia et in ipsa urbe versarentur, impudentissimique oris, nullis vindicatam iudiciis, ignominiam circumferrent.[12] Quo minus mireris civitatem, in qua tot privatis facinoribus impune erat, publicam aliquando pestem genuisse.

Sed Catilina tempus, quod mortem Syllae sequutum est, egit, ut consueverat, inter exoletos et gla-

erat huius imperii minister? quis, nisi Catilina, iam in omne facinus manus exercens?

9. *Interfecto — fratre.* Plutarch. in Sylla: Οὗτος γὰρ, οὔπω τῶν πραγμάτων κεκριμένων, ἀνῃρηκὼς ἀδελφὸν, ἐδεήθη τοῦ Σύλλα τότε προγράψαι τὸν ἄνθρωπον, ὡς ζῶντα· καὶ προεγράφη.

10. *Ad filii caedem.* Sallust. Cat. xv. Item Cic. in Catil. I, 6.

11. *Filiaeque nuptias.* Cicero, in Toga Candida: *Ex eodem stupro tibi et uxorem et filiam invenisti.* Quae verba ita interpretatur Asconius: *Dicitur Catilina adulterium commisisse cum ea quae ei postea socrus fuit, et ex stupro duxisse uxorem, quam eius filia esset. Haec Lucceius quoque Catilinae obiicit in orationibus, quas in eum scripsit. Nomina harum mulierum nondum inveni.* Ex his patet sine satis firmo argumento putare quosdam mulierem illam, quae eadem Catilinae et filia fuit et uxor, ipsam Orestillam fuisse. Nec minus incertum est quot uxores habuerit Catilina.

12. *Ignominiam circumferrent.* Si aliud scelerum omnium exemplar, ipsi non impar Catilinae, intueri libeat, Ciceronem adi, pro Cluent. v, et sq. Ibi quidquid sceleris excogitari posse vix credas vel a multis nefariisque hominibus, ab uno Oppianico effectum et patratum videbis; simulque intelliges quid audaciae tunc temporis impune licuerit.

diatores; quorum ministerio [13] tum ad libidines, tum ad facinora, utebatur. Magnum certe malum reipublicae fuit, hunc talem hominem in civitate omnino exsistere; maius multo, ad honores accedere. Sed eum summa generis nobilitas commendabat, nec ad postulandum calliditas et astutiae deerant. Igitur quaestor fuit anno V. C. 676; post quaesturam legatus Curionis in Macedonia, strenue et acriter militiam obiit; quippe iam adolescentulus consueverat labores, inediam, insomnia pati, nuda humo iacere, noctes totas sub dio tolerare, dum vel ad scelus, vel ad stupra vigilaret. Praetura functus anno 686, dein Africam provinciam obtinuit; cuius quum praedo potius quam praefectus fuisset, Romam redux, postulantibus Afris, in iudicium vocatus est. Accusatorem vero habuit, quod memoratu sane haud indignum est, P. illum Clodium, [14] qui post eius mortem, dux et signifer turbarum civilium, id pro virili parte effecit, ne vexandae reipublicae deesset alter Catilina.

Eodem ipso tempore quo reus erat repetundarum, prioris coniurationis consilia iniit cum Autronio et Pisone; quae si non irrita cecidissent, primum omnium neci dabat consulem Torquatum, ipsi et tunc amicum, et postea in illo iudicio advocatum. [15] Nam adfuerunt

13. *Quorum ministerio — utebatur.* Q. Cic. de Petitione Consulatus, III: *Qui postea cum histrionibus et cum gladiatoribus ita vixit, ut alteros libidinis, alteros facinoris adiutores haberet.*

14. *P. illum Clodium.* Asconius, Comm. in Cic. Cornelianam: *Fuit autem Catilina patricius, et eodem illo tempore erat reus repetundarum, quum provinciam Africam obtinuisset, et consulatus candidatum se ostendisset. Accusator erat eius P. Clodius, adolescens ipse quoque perditus, qui postea cum Cicerone inimicitias gessit.*

15. *In illo iudicio advocatum.* Cic. pro P. Sylla, XXIX: *Quin etiam parens tuus, Torquate, consul reo de pecuniis repetundis Catilinae fuit advocatus, improbo homini, at supplici; fortasse audaci, at aliquando amico. Cui quum adfuit post delatam ad eum primam illam coniurationem, indicavit se audisse aliquid, non credidisse.*

Catilinae [16] multi et praeclari viri, sive illum adversus patriam coniurasse non crederent, sive nonnihil credentes, dissimularent tamen; invalescente iampridem apud Romanos more, ut iniustam civis, quam iustam externorum causam vincere mallent. Nec longe abfuit ipse Cicero, quin hominis defensionem susciperet. « Hoc tempore, inquit, Catilinam competitorem nostrum defendere cogitamus. . . . Spero, si absolutus fuerit, coniunctiorem illum nobis fore in ratione petitionis; sin aliter acciderit, humaniter feremus. [17] » Quanquam consilium mutavit Cicero, nec eius nomini [18] haec macula adhaeret, ut pro Catilina dixerit. Qui tamen non ideo minus absolutus est. Nam patrocinium aliquod habebat, omni certius et efficacius eloquentia: ereptam provinciae pecuniam, paratos corrumpenti iudices, praevaricantem accusatorem. [19]

16. *Nam adfuerunt Catilinae.* Cicero, ibidem: *Si tuus parens (consul Torquatus) etiam in illa suspicione periculi mei, tamen humanitate adductus advocationem hominis improbissimi, sella curuli atque ornamentis et suis et consulatus, honestavit; quid est quamobrem consulares, qui Catilinae adfuerunt, reprehendantur?*

17. *Humaniter feremus.* Cicer. Ep. ad Attic. I, 2. — Tunc, anno 689, Cicero et Catilina consulatum, in annum 691, simul petebant.

18. *Nec eius nomini, etc.* Etiam hic Asconii verba referemus: *Defensus est Catilina, ut Fenestella tradit, a M. Cicerone. Quod ego ut addubitem haec ipsa Ciceronis oratio facit; maxime quod is nullam mentionem rei habet, quum potuerit invidiam facere competitori tam turpiter adversus se coëunti.* Et mox in haec Ciceronis verba: *Nam ut te illic* (in provincia) *gesseris, non audeo dicere, quoniam absolutus es. Mentitos esse equites romanos, falsas fuisse tabellas honestissimae civitatis existimo, mentitum Q. Metellum Pium, mentitam Africam fuisse nescio quid, apud illos iudices qui te innocentem iudicaverunt. O miser, qui non sentias illo iudicio te non absolutum, verum ad aliquod severius iudicium ac maius supplicium reservatum!* In haec, inquam, Asconius: *Verine ergo simile est haec eum Catilinae obiicere, si illo defendente absolutus est? etc.* Asc. in Cic. Orat. in Toga Candida.

19. *Praevaricantem accusatorem.* Cicero, de Harusp. resp. XX: *A Catilina pecuniam accepit, ut turpissime praevaricaretur.* Praevaricatur autem accusator, quum mercede aut alia causa inductus, ita actionem suam instituit, ut reum adiuvet potius, quam impugnet.

Igitur Clodii et iudicum infamia hoc iudicio liberatus,[20] quum malis artibus et summa ambitus licentia consulatum peteret, contra eum et alterum competitorem C. Antonium, *in toga candida*, orationem apud senatum habuit Cicero, qua commemoratis utriusque flagitiis petitionem eorum labefactaret.

Paucis vero postquam repulsam tulisset mensibus, Catilina reus factus est *inter sicarios* a L. Lucullo[21] propter Syllani temporis caedes, iterumque absolutus.[22] Sic ad ultimum, quod iam tum parabat, contra patriam facinus, felici ad hoc tempus audacia, et praeteritorum scelerum impunitate confirmatus accessit.[23]

20. *Hoc iudicio liberatus*. Q. Cicero, de Petit. Consul. *Sed tamen hoc mihi non praetermittendum videtur, quod primum ex eo iudicio tam egens discessit, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt; deinde tam invidiosus, ut aliud in eum iudicium quotidie flagitaretur.*

21. *A L. Lucullo*. Asconius in Cic. Orat. in Toga Candida.

22. *Iterumque absolutus*. Cic. Ep. ad Attic. I, 16: *Bis absolutum esse Lentulum, bis Catilinam.* Ceterum Orosius, VI, 3, ait Catilinam iam ante duas illas accusationes, in iudicium vocatum fuisse ob corruptam virginem vestalem (Sall. Catil. XV), Catulique gratia fultum evasisse. Sed Cicero, in *Toga Candida*, Catilinam alloquens, hoc tantum dicit:.... *Quum ita vixisti, ut non esset locus tam sanctus, quo non adventus tuus, etiam quum nulla culpa subesset, crimen afferret.* In quae verba Asconius: *Fabia virgo vestalis causam incesti dixerat, quum ei Catilina obiiceretur, eratque absoluta. Haec Fabia quia soror erat Terentiae Ciceronis, ideo sic dixit: Etiam si nulla culpa subesset. Ita et suis pepercit, et nihilo levius inimico summi opprobrii turpitudinem obiecit.* Ex hoc loco, cum ante dicta epistola collato, apparet primi illius criminis reum ipsum Catilinam factum non fuisse; ideo bis tantum capitis causam dixisse.

23. Hic addimus, ne quid de Catilinae moribus desit, eius indolem a Cic. descriptam, pro Coelio, V:

Habuit ille permulta maximarum non expressa signa, sed adumbrata virtutum. Vtebatur hominibus improbis multis; et quidem optimis se viris deditum esse simulabat. Erant apud illum illecebrae libidinum multae: erant etiam industriae quidam stimuli ac laboris. Flagrabant vitia libidinis apud illum; vigebant etiam studia rei militaris. Neque ego unquam fuisse tale monstrum in terris ullum puto, tam ex contrariis diversisque, inter se pugnantibus, naturae studiis cupiditatibusque conflatum.

Quis clarioribus viris quodam tempore iucundior? quis turpioribus coniunctior? quis civis meliorum partium aliquando? quis tetrior hostis huic civitati? quis in voluptatibus inquinatior? quis in laboribus patientior? quis in

rapacitate avarior? quis in largitione effusior? Illa vero, iudices, in illo homine mirabilia fuerunt: comprehendere multos amicitia, tueri obsequio, cum omnibus communicare quod habebat, servire temporibus suorum omnium pecunia, gratia, labore corporis, scelere etiam, si opus esset, et audacia: versare suam naturam, et regere ad tempus, atque huc et illuc torquere et flectère: cum tristibus severe, cum remissis iucunde, cum senibus graviter, cum iuventute comiter, cum facinorosis audacter, cum libidinosis luxuriose vivere. Hac ille tam varia multiplicique natura, quum omnes omnibus ex terris homines improbos audacesque collegerat; tum etiam multos fortes viros et bonos specie quadam virtutis assimulatae tenebat. Neque unquam ex illo delendi huius imperii tam consceleratus impetus exstitisset, nisi tot vitiorum tanta immanitas quibusdam facilitatis et patientiae radicibus niteretur.

SERIES

RERVM ET VERBORVM

AD HISTORIAM CONIVRATIONIS PERTINENTIVM

SEV FASTI CONIVRATIONIS

A CL. V. DE BROSSES GALLICE CONSCRIPTI,

IN LATINVM SERMONEM LIBERE CONVERSI.

ANNI VRBIS CONDITAE

686.*

CONSVLES. *L. Caecilius Metellus. Q. Marcius Rex.*
Catilina praetor.

687.

CONSVLES. *C. Calpurnius Piso. M. Acilius Glabrio.*
Catilina in Africa praeturam gerit.

688.

CONSVLES. *L. Volcatius Tullius. M. Aemilius Lepidus.*
Catilina profitetur se petere consulatum.
Postulantibus Africae legatis, a P. Clodio repetundarum accusatur.

* *De Brosses*, 685; item de omni annorum serie. Nos receptam hodie apud doctos rationem sequuti sumus; qua annus urbis conditae 754, primus aevi Christiani numeratur, Ciceronisque consulatus in annum 691 incidit. Item infra, uno aut altero die, bis terve, ab auctore nostro discedimus, Cicerone duce. Nec non et aliqua, praesertim circa finem, quae paucissimis ille verbis exhibuerat, paulo apertiora ostendimus, ex eiusdem appendice, cui titulus: *Suite de l'histoire de la coniuration.*

Tullus consilium publicum habet, an Catilinae consulatum petendi potestas facienda sit.
Catilina desistit a petitione.
Non. dec. Prioris coniurationis consilium initur.

689.

CONSULES. *L. Manlius Torquatus. L. Aurelius Cotta.*
Kal. ian. Frustra novos consules interficere tentat Catilina.
Clodius in Catilinam legibus repetundarum agere pergit.
Non. feb. Iterum frustra tentatur consulum multorumque senatorum caedes.
XVI kal. sext. Catilina repetundarum reus absolvitur, rursusque in annum 691 consulatum ambit.
Piso quaestor pro praetore mittitur in Hispaniam.

690.

CONSULES. *L. Iulius Caesar. C. Marcius Figulus Thermus.*
Kal. iun. Catilina secundae coniurationis socios convocat.

Candidati consulatus in annum 691:

L. Sergius Catilina, *C.* (*C.* coniurationis, *S.* senatus partes indicat.)
P. Sulpicius Galba; *S.*
C. Antonius Hybria; *designatus. C.*
C. Licinius Sacerdos;
Q. Cornificius; *S.*
L. Cassius Longinus; *C.*
M. Tullius Cicero; *designatus. S.*
Sextus Aufidius;
C. Aquilius Gallus;
M. Caesonius;
M'. Lollius Palicanus.
Catilina repulsam patitur. Accusatur *inter sicarios* a Lucullo. In annum 692 denuo consulatum ambit.

691.

CONSVLES.	*M. Tullius Cicero S.—C. Antonius Hybrida. C.*
PRAETORES.	P. Cornelius Lentulus Sura, praetor urbanus; *C.*
	Q. Caecilius Metellus Celer; *S.*
	C. Pomptinus; *S.*
	L. Valerius Flaccus; *S.*
	Q. Pompeius Rufus; *S.*
	C. Sulpicius Gallus; *S.*
	C. Cosconius; *S.*
	L. Afranius.
AEDIL. CVR.	P. Cornelius Lentulus Spinther; *S.*
	L. Iulius Caesar. *S.*
AEDIL. PLEBEII.	L. Scribonius Libo;
	C. Memmius Gemellus.
TRIBVNI PLEBEII, usque ad decimum diem decembris.	P. Servilius Rullus; *C.*
	T. Attius Labienus; *C.*
	L. Caecilius; *C.*
	T. Ampius Balbus;
	Manlius Lentinus; *S.*
	M. Domitius Calvinus;
	L. Apuleius;
	P. Licinius Crassus; *S.*
	C. Verginius;
	P. Silius Nerva.
TRIBVNI PLEBEI post decimum diem decembris.	Q. Metellus Nepos; *C.*
	M. Porcius Cato; *S.*
	L. Calpurnius Bestia; *C.*
	Q. Minucius Thermus; *S.*
	P. Nigidius Figulus; *S.*
	L. Aelius Tubero;
	M. Nonius Suffenas,
	Q. Titatius Varus,
	Q. Lucretius Vespillo.
QVAESTORES.	Q. Caecilius Metellus Pius Scipio, quaestor urbanus;
	C. Claudius Marcellus, idem;
	T. Fadius, quaestor Ciceronis;
	P. Sextius, quaestor Antonii; *S.*
	P. Vatinius; *C.*
	Sext. Atilius Serranus; *C.*
	Servius Sulpicius Galba, quaestor Pomptini.; *S.*

Candidati consulatus in annum 692.

L. Sergius Catilina ; *C.*
L. Licinius Murena , *designatus* ; *S,*
Servius Sulpicius ; *S.*
D. Iunius Silanus , *designatus* ; *S.*

Praetores designati.

C. Iulius Caesar , praetor urbanus ; *C.*
Q. Tullius Cicero ; *S.*
C. Virgilius ;
M. Attius Balbus ;
M. Valerius Messala ; *S.*
M. Calpurnius Bibulus ; *S.*
L. Caesellius Bassus ;
L. Lucceius Hirrus.
CENSORES. L. Aurelius Cotta ; *S.*
P. Servilius Isauricus. *S.*
PRINCEPS SENATVS. Q. Lutatius Catulus ; *S.*
SVMMVS PONTIFEX. Q. Caecilius Metellus Pius, *S.*; et post eius mortem.
C. Iulius Caesar. *C.*

Exercituum duces.

Cn. Pompeius Magnus , Pontum et Bithyniam provincias obtinens ; *S.*
C. Antonius Hybrida , *C.* , Macedoniam post consulatum habiturus , quam post eum habuit.
C. Octavius , Caesaris Octaviani pater ; *S.*
Q. Marcius Rex , imperator, in Etruria ; *S.*
Q. Caecilius Metellus Creticus , in Apulia ; *S.*
Q. Caecilius Metellus Celer , *S.*, in Piceno et Gallia Cisalpina , quam primum sortitus fuerat M. Tullius Cicero ;
C. Licinius Murena , in Gallia Transalpina ;
Cn. Calpurnius Piso , in Hispania ; *C.*
P. Orbius , in Asia ;
Q. Pompeius Rufus , in Campania ; *S.*
C. Pomptinus apud Allobrogas ; *S.*

Q. Tullius Cicero, in Bruttio; *S.*
M. Calpurnius Bibulus, apud Pelignos; *S.*
M. Petreius, Antonii legatus; *S.*
C. Manlius, seu Mallius, Catilinae legatus; *C.*
P. Furius (apud Sallust. Faesulanus), idem; *C.*
Piso in Hispaniam profectus interficitur.

Incerto mens. octobris die. Catoni respondet Catilina *se incendium suum ruina restincturum.*

XIII kal. nov. Cicero de coniuratione ad senatum refert.
Senatus-consultum, ne postero die comitia habeantur.

XII kal. nov. Nunciantes magnum periculum litteras Crassus noctu ad Ciceronem affert.
Senatus in aede Concordiae habetur. Cicero Catilinam palam interrogat, iubetque respondere.
Alterum senatus-consultum, DARENT OPERAM CONSVLES, NE QVID RESPVBLICA DETRIMENTI CAPERET.*

XI kal. nov. Eliguntur consules Silanus et Murena, Catilinaque repulsam patitur.

X kal. nov. Catilina *lege Plautia de vi* a L. Paulo accusatur.

VI kal. nov. Manlius arma capit in Etruria.

V kal. nov. Dies ad caedem optimatum a Catilina destinatus. (Cic. in Catil. I, 3).

Kal. nov. Catilina Praeneste occupare nocturno impetu tentat.

VIII id. nov. Catilina socios apud Laecam convocat, ea nocte quae sextum diem novembris a septimo dividit.

VII id. nov. Vargunteius et Cornelius mane ad Ciceronem eunt, illum in lecto suo confossuri.

VI id. nov. Cicero senatum in aedem Iovis Statoris convocat.
Prima Ciceronis in Catilinam oratio.
Catilina Roma se proripit, nocte quae consequuta est octavum diem novembris.

V id. nov. Secunda Ciceronis Catilinaria, ad Quirites. Habetur senatus.

* De hac rerum serie, in qua sequimur *De Brosses*, vide notam 4, ad c. XXIV. Neque tamen nescimus, et ex ipso Sallustio et ex Plutarcho (in Cicerone) colligi posse, decretum illud factum fuisse non ante, sed post comitia consulibus eligendis, die octob. XXII, habita. Sed Cicero in Catil. I, 2, de hoc decreto, apud senatum, die nov. VIII, dicebat: *vicesimum iam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis;* quod cum exhibita hic temporum ratione optime congruit. Quod si Plutarchum sequamur, ad alium quoque diem, post comitia, referri debebunt literae a Crasso ad Ciceronem delatae. Hoc monendum credidimus, ne quid in utramque partem lector ignoret.

XII kal. dec. Tertio senatus-consulto, Catilina et Manlius hostes iudicantur.

Circa finem novembris. Cicero Murenam ambitus reum defendit.

Coniurati legatis Allobrogum rem omnem aperiunt, in domo Semproniae.

Kal. dec. vel circiter. Coniurati, vocante Lentulo, concilium habent.

Autronius Etruriam petit.

Cassius Roma aufugit.

III non. dec. Allobroges in ponte Milvio, cum litteris totius rei indicibus, per noctem, quae hunc diem praecedit, deprehenduntur.

Introducti in curiam coniurati, praesentibus legatis, interrogantur.

Quarto senatus-consulto, traduntur in custodiam coniurati, supplicationesque, Ciceronis nomine, decernuntur.

Tertia Catilinaria, ad Quirites, ineunte nocte habita.

Pridie non. decemb. Decreta coniurationis indicibus praemia.

Non. dec. Quarta Ciceronis adversus Catilinam oratio, in aede Concordiae, ad senatum. Senatus de coniuratis supplicium sumi iubet, amplissimisque honoribus Ciceronem decorat.

Equites romani Caesari gladio minitantur. Supplicium sumitur de Lentulo et ceteris.

XVI kal. ian. Dies ille ad urbem caedibus et incendio vastandam a Lentulo destinatus fuerat.

Prid. kal. ian. Cicero magistratum deponit, iuratque verissimum pulcherrimumque iusiurandum: rempublicam atque urbem Romam sua unius opera esse salvam.

692.

CONSVLES. *D. Iunius Silanus. L. Licinius Murena.*

Kal. ian. Cicero, in senatu, tribunum Metellum Nepotem vehementi oratione insectatur.

III non. ian. Metellus Nepos adversus Ciceronem e rostris concionatur.

Non. ian. Praelium Pistoriense. Mors Catilinae.

Attritae in Gallia Cisalpina a Metello Celere reliquiae coniuratorum.

Metellus Nepos Pompeium cum exercitu ex Asia Romam advocare vult. Ex urbe fugit.

Ciceronem inter et Metellum Celerem iurgium intercedit.

Lege Plautia *de vi* accusati, damnantur exilio Cassius, Laeca, Serv. Sylla, Vargunteius, Cornelius, et Autronius

Reus factus P. Sylla, et a Cicerone defensus, absolvitur.

Prid. non. dec. P. Clodius in C. Caesaris domo, muliebri vestitu, deprehenditur.

693.

CONSVLES. *M. Pupius Piso. M. Valerius Messala.*

Bellum adversus Allobrogas gerit Pomptinus.

694.

CONSVLES. *Q. Caecilius Metellus Celer. L. Afranius.*

Pompeius, Caesar, et Crassus societatem ineunt, quae TRIVMVIRATVS nomine dicta est.

965.

CONSVLES. *C. Iulius Caesar. M. Calpurnius Bibulus.*

III non. ian. Metellus Celer veneno necatur ab uxore sua Clodia, P. Clodii sorore.

Octavius veteres Catilinae et Spartaci socios, novos in Macedonia motus cientes, profligat. (Suet. in Aug. IV.)

C. Antonius accusatur, quasi Catilinariae coniurationis particeps. A Cicerone defensus, et hoc crimine purgatus, damnatur tamen ob pessime administratam Macedoniam.

P. Clodius, a Fonteio plebeio adoptatus, ad plebem transit.

Valerius Flaccus, Catilinariae factioni ob deprehensos in ponte Milvio Allobrogas invisus, repetundarum accusatur ex Asia redux, quam ex praetura obtinuerat, defendentibusque Cicerone et Hortensio, quaestione liberatur.

Initio dec. P. Clodii tribunatus.

696.

CONSVLES. *L. Calpurnius Piso Caesonius. A. Gabinius.*

Circa finem mensis mart. Clodianorum vi et furoribus pulsus, in exilium abit Cicero.

697.

CONSVLES. *L. Cornelius Lentulus Spinther.*
Q. Caecilius Metellus Nepos.

Kal. ian. Spinther de revocando Cicerone ad senatum refert.

Prid. id. quintilis. Habetur in Capitolio senatus, Ciceronemque decreto revocat.

Redux Cicero Romam ingreditur.

698.

CONSVLES. *Cn. Cornelius Lentulus Marcellinus.*
L. Marcius Philippus.

Ambitus accusatus a Caecilio, Calpurnius Bestia exilio damnatur.

699.

CONSVLES. *Cn. Pompeius Magnus. M. Licinius Crassus.*

Fulvius Nobilior exilio damnatur. Nec quisquam praeterea Catilinae sociorum poena mulctatus est.

700.

CONSVLES. *L. Domitius Ahenobarbus. Appius Clodius Pulcher.*

Prid. kal. nov. Pomptinus, idem qui cum Flacco legatos Allobrogum in ponte Milvio deprehenderat, de hac gente exspectatum per quinque annos triumphum agit.

BELLVM IVGVRTHINVM

C. CRISPI SALLVSTII

IVGVRTHA

SINGVLORVM CAPITVM

ARGVMENTA

I. Prooemium. Falso queruntur homines, quod natura imbecilla et aevum breve sit. Si viribus et tempore bene uterentur, gloria aeterni fierent.

II. Quum bona corporis fluxa sint, animi opera immortalia; eorum pravitas admiranda est, qui dediti corporis gaudiis, ingenium ignavia torpescere sinunt.

III. Gloriam tamen quaerere ex rerum publicarum tractatione, in tam turbidis temporibus, non sapientis est.

IV. Porro ex omnibus negotiis, quae ingenio exercentur, historiam scribendi munus elegit Sallustius, ratus utilem eum laborem fore, propositis in corrupto saeculo virtutum exemplis. (Hic finis est prooemii.)

V. Iugurthinum bellum scripturus, magnum et atrox, et cum civilibus discordiis coniunctum, res ab initio repetit: Masinissam, Numidarum regem, in amicitiam receptum a P. Scipione; Iugurtham a Micipsa, Masinissae filio, eodem cultu quo liberos domi habitum.

VI. Iugurthae adolescentia, optimis artibus dedita, amorem Numidarum ipsi conciliat; mox Micipsae suspicionem movet, ne talis vir in sui et liberorum perniciem crescat.

VII. Igitur Micipsa Iugurtham, periculo mortis obiecturus, praeficit Numidis, quos in Hispaniam Romanis adversus Numantinos mittebat. Sed ibi Iugurtha gloriam, non mortem, invenit.

VIII. Spes imperii Numidarum potiundi Iugurthae iniicitur; innuentibus nonnullis, illud a paucis Romae potentioribus emi posse; monente vero Scipione regnum illi ultro venturum, si publice potius quam privatim amicitiam populi romani colere velit.

IX. Iugurtha cum honorificentissimis litteris ad regem dimittitur; qui virtute viri permotus eum adoptat, haeredemque pariter cum Adherbale et Hiempsale filiis instituit.

X. Micipsae morientis oratio, qua Iugurtham filiosque ad pacem et concordiam hortatur.

XI. Mortuo Micipsa, reguli conveniunt, de summis regni rebus deliberaturi. Quo in concilio, gravi contumelia provocatus ab Hiempsale Iugurtha, ultionis consilia secum agitat.

XII. Hiempsal a Iugurthae satellitibus noctu per dolum interficitur.

XIII. Scissa, ob tantum facinus, in duas partes Numidia, plures Adherbalem, bello meliores Iugurtham sequuntur. Praelio victus Adherbal Romam contendit. Iugurtha nobilitatis animos pellicit, missa per legatos pecunia.

XIV. Oratio Adherbalis ad senatum contra Iugurtham.

XV. Legatorum Iugurthae breve responsum. Diversae senatorum sententiae.

XVI. Senatus Iugurtham inter et Adherbalem Numidiam dividi iubet. Pars agro et viris opulentior Iugurthae traditur.

XVII. Brevis Africae descriptio.

XVIII. Gentium Africam incolentium, ac praecipue Numidarum, origo.

XIX. Vrbes a Phoenicibus in Africa conditae. Africae status initio belli Iugurthini.

XX. Iugurtha repentino impetu Adherbalis fines invadit, et cum multa praeda in regnum suum revertitur. Mox aperte totius Numidiae imperium petit.

XXI. Necessitate coactus Adherbal arma capit, pugnat, victusque in oppido Cirta obsidetur. Senatus legatos in Africam mittit, qui reges ab armis discedere iubeant.

XXII. Legatis respondet Iugurtha se iure gentium uti, adversus hostem vitae suae insidiatum. Ceterum de omnibus rebus se brevi Romam missurum legatos.

XXIII. Iugurtha Cirtae obsidionem urget; unde duo impigri homines noctu evadunt, Adherbalis querelas Romam delaturi.

XXIV. Adherbalis literae ad senatum.

XXV. Missi iterum legati, in quibus M. Scaurus princeps senatus, Iugurtham in provinciam romanam evocant. Quo ille quum, tentato prius in Cirtam impetu, tandem venisset, multis verbis utrimque consumptis, legati frustra discedunt.

XXVI. Adherbal suadentibus Italicis, qui urbem defendebant, se Iugurthae dedititium tradit, moxque ab eo excruciatus necatur.

XXVII. Et huic quoque sceleri impune fuisset, ni Memmii, tribuni plebis designati, conciones senatui metum iniecissent. Igitur copiae parantur, quas Calpurnius Bestia consul in Africam transvehat.

XXVIII. Iugurtha, his auditis, filium et duos familiares Romam mittit, addito praecepto, *omnes mortales pecunia aggrediantur.* Quibus intra decem dies Italia excedere iussis, Bestia cum Scauro traiicit in Africam et urbes aliquot pugnando capit.

XXIX. Mox corruptus pecunia regis, participe et socio consiliorum Scauro, Iugurtham in simulatam deditionem accipit, Romamque revertitur.

XXX. Cunctante senatu tantum flagitium vindicare, plebis animos accendit Memmius.

XXXI. Oratio Memmii ad Quirites contra optimatum crudelitatem, superbiam atque avaritiam.

XXXII. Cassius praetor, iussu populi, ad Iugurtham missus, eum interposita fide publica Romam adducit, quo facilius, eius indicio, Scauri et ceterorum delicta patefiant.

XXXIII. Statim Iugurtha C. Baebii, tribuni plebis, auxilium magna mercede parat. Interea C. Memmius regem in concionem producit, iubetque sceleris sui socios aperire.

XXXIV. C. Baebius regem tacere iubet, populusque ludibrio habitus e concione discedit.

XXXV. Massiva, Masinissae nepos, ex Africa ob metum Iugurthae profugus, suadente Sp. Albino consule, regnum Numidiae petit a senatu. Quo, iussu Iugurthae, Bomilcaris opera, interfecto, accusatus Bomilcar, clam in Numidiam abit; Iugurtha iubetur Italia decedere.

XXXVI. Albinus, renovato bello, maturat in Africam proficisci. Sed ille quoque, sive Iugurthae dolis elusus, sive ipse non satis fidus, infecta re, Aulo fratre in castris relicto, ad comitiorum diem Romam revertitur.

XXXVII. Dilatis vero, propter tribunicias seditiones, per totum annum comitiis, ea mora in spem adductus Aulus aut bellum conficiendi, aut pecuniam ab Iugurtha terrore exercitus eliciendi, oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant, media hieme obsidere parat.

XXXVIII. At propria imperitia, regis calliditate, centurionum proditione, in insidias adductus, nocturnoque oppressus impetu, ignominiosum foedus cum Iugurtha facit: ut subiret iugum, et decem diebus Numidia decederet.

XXXIX. Consul Albinus copias parat, quas ne in Africam secum portaret a tribunis plebis impeditus, solus proficiscitur. Sed corruptis licentia atque lascivia militibus, bellum renovare nequit.

XL. Lex Mamilia, ut in fautores Iugurthae quaeratur. Tres quaesitores creantur, inter quos idem ille M. Scaurus, qui legatus Bestiae fuerat.

XLI. Digressio de factionum origine, causa et effectibus. Post Carthaginem deletam, otio et abundantia plebs in licentiam, nobilitas in dominationem abutuntur. Potentior nobilitas. Plebis inopia et misera servitus.

XLII. Vindices libertatis Gracchi ferro necantur. Inde nobilitas saevire magis ac magis; quae res in posterum studia partium accendit potius, quam restinxit.

XLIII. Creatus consul Q. Metellus, vir acer et divitiis invi-

ctus; parato novo exercitu, magna spe civium in Numidiam proficiscitur.

XLIV. Ibi Sp. Albini exercitum accipit, omnibus ignaviae luxuriaeque probris inquinatum; quem, priusquam bellum attingat, disciplina coërcere instituit.

XLV. Metelli diligentia, prohibendo a delictis magis quam vindicando, exercitum confirmat.

XLVI. Fama viri territus Iugurtha veram tum demum deditionem facere conatur. Cuius promissis diffidens Metellus legatis persuadet, ut eum vivum necatumve sibi tradant. Ipse infesto exercitu Numidiam ingreditur. C. Marius equitatum ducit.

XLVII. Metellus, imposito urbi Vaccae praesidio, novos ab rege legatos, ut priores, ad proditionem illicit. Regi pacem neque abnuit, neque pollicetur.

XLVIII. Iugurtha, ubi se suis artibus tentari animadvertit, statuit armis certare. Ideo romanum exercitum per occultos tramites antevenit; et non procul a flumine Muthul, post montem, in colle minus edito, considet.

XLIX. Ignarus insidiarum Metellus, conspectis, dum monte degreditur, hostibus, aciem, ut tempus poscebat, instruit et in planum deducit.

L. Rutilius legatus cum expeditis ad flumen praemittitur, locum castris antecapturus. Metellus cum Mario paulatim procedit. Mox eorum agmen Iugurtha transversum invadit, ordinesque conturbat.

LI. Incerto, fere usque ad vesperam, eventu pugnatur. Ordines restituit Metellus. Duces utrimque suos hortantur.

LII. Tandem Romani Numidas in colle considentes adversos aggressi loco pellunt. Interea Bomilcar, dum Rutilius ad flumen castra ponere festinat, a tergo eius aciem instruit, moxque ad castra procedit.

LIII. Commisso in ea parte praelio, Romani victores obviam Metello contendunt, ignari quid eius iter moraretur. Venienti occurrunt obscura nocte, laetique suos agno-

scunt, postquam alteri alteros pene invasissent, hostes rati

LIV. Metellus in castris quatriduo moratus, ubi per exploratores comperit, Iugurtham novum exercitum cogere; ipse Numidiam vastare, loca munita incendere coepit. Quem per avia sequutus cum delectis equitibus Iugurtha, improviso impetu, Romanos palantes aggreditur.

LV. Gaudium ingens Romae exortum, cognitis Metelli rebus. Ipse intentius ab insidiis regis cavere, qui per colles sequens variis eum dolis eludit.

LVI. Metellus Zamam oppugnare statuit. Quo cognito, Iugurtha oppidum praesidio firmat, et inde profectus Marium in urbe Sicca pene opprimit.

LVII. Metellus Zamam vi expugnare aggreditur.

LVIII. Dum acerrime pugnatur apud Zamam, Iugurtha ex improviso castra romana invadit. Vnde a Mario expulsus, multis amissis, in loca munita se recipit.

LIX. Postero die Zamae murum aggreditur iterum Metellus. Iterum Iugurtha Romanos ex occulto invadit, multumque perturbat.

LX. Dum fervet utrimque pugna, simul ad castra, simul apud urbem; muros, appositis scalis, superare tentans Marius repellitur.

LXI. Relicta obsidione, Metellus exercitum in provinciam romanam, hiemandi causa, deducit. Ibi allecto ad colloquium Bomilcari persuadet, ut sibi vivum necatumve tradat Iugurtham,

LXII. Precibus Bomilcaris evictus Iugurtha Metello per legatos nunciat, sese regnumque suum in illius fidem se tradere. Et traditis quidem, quae Metellus imperaverat, ipse tamen supplicii metu venire dubitat, bellumque de integro sumit.

LXIII. C. Mario, quem ingens cupido tenebat consulatum adipiscendi magna omnia portendit haruspex. Marii initia et indoles.

LXIV. Ille haruspicis responso confirmatus missionem a Metello rogat, consulatus petendi gratia. A quo quum su-

perbum responsum tulisset, eum in invidiam apud milites negotiatoresque vocare studet.

LXV. Gaudam Numidam, Masinissae nepotem, Metello infensum, spe regni, multos Romanos, spe pacis impellit, ut Romam ad suos necessarios aspere in Metellum scribant, Marium imperatorem poscant.

LXVI. Interea bellum Iugurtha strenue parare; cuncta per Africam agitare; multos mortales ad defectionem pellicere; ex quibus Vaccenses praesidium romanum crudeliter trucidant.

LXVII. Continuata caedis descriptio; ex qua, unus ex omnibus Italicis, Turpilius praesidii praefectus aufugit, salvâ vita, non fama.

LXVIII. Vlturus tantam iniuriam Metellus ad Vaccam propere contendit, equitibus Numidis in primo agmine collocatis.

LXIX. Quibus visis Vaccenses rati Iugurtham adventare, se laeti obviam effundunt. Eorum magna strages oritur. Vrbs diripitur. Turpilius capite plectitur.

LXX. Bomilcar de rege interficiendo coniurat, assumpto in societatem consilii Nabdalsa. Qui quum magnitudine facinoris perculsus remaggredi cunctaretur, eum per literas confirmare nititur Bomilcar.

LXXI. Epistola in pulvino dormientis Nabdalsae forte deprehensa, ad regem perfertur. Quem confestim adit ille, veniam precaturus.

LXXII. Nabdalsae Iugurtha placide respondet; Bomilcarem aliosque insidiarum conscios interficit. Mox ipse vecordi formidine exagitatur.

LXXIII. Metellus, cognito casu Bomilcaris, omnia tanquam ad integrum bellum parat. Marium fatigantem de profectione, domum dimittit. Mario, homini novo, consulatus et Africani belli cura mandatur.

LXXIV. Interim Iugurtha, dum copias huc illuc traducit, inops consilii, nec loco nec homini cuiquam satis fidens; Metello non sponte obviam factus, pugnat et vincitur.

LXXV. Victus in solitudines, dein Thalam pervenit; quo

Metellus eum mature consequitur, loca deserta feliciter emensus.

LXXVI. Iugurtha ex urbe noctu profugit. Ea potiuntur post quadraginta dierum obsidionem Romani; postquam perfugae, qui in oppido erant, sese cum divitiis concremaverunt.

LXXVII. Leptim praesidium, cum C. Annio praefecto, mittit rogatus ab incolis Metellus.

LXXVIII. Leptis a Sidoniis condita; sita inter duas Syrtes, quae breviter describuntur.

LXXIX. Narratur per digressionem Philaenorum fratrum memorabile facinus, qui se ultro vivos obrui passi sunt, quo patriae suae Carthaginis fines longius proferrent.

LXXX. Amissa Thala, per magnas solitudines cum paucis profectus Iugurtha pervenit ad Gaetulos, e quibus novum exercitum cogit. Praeterea regem Mauritaniae Bocchum ad belli societatem pellicit.

LXXXI. Postquam utriusque regis exercitus in destinatum locum convenere, et Iugurtha Bocchi animum in Romanos accendit; ad Cirtam iter constituunt, ubi Metellus praedam, captivos et impedimenta locaverat.

LXXXII. Dum Metellus castris munitis reges opperitur, ubi commodum foret pugnam facturus, provinciam Numidiam Mario datam, non sine summo animi dolore, comperit.

LXXXIII. Igitur stultum ratus alienam rem suo periculo gerere, Bocchum regem ad pacem cum populo romano servandam hortatur. Ita, missis ultro citroque legatis, bellum intactum trahitur.

LXXXIV. Romae interea Marius simul nobilitatem quotidianis dicteriis lacessit, simul omnia parat, quae bello opus sunt. Animi plebis ad militiam, duce Mario, capessendam arrecti; praesertim oratione quam ille, omnibus quae postulaverat decretis, apud populum habuit.

LXXXV. Oratio C. Marii contra nobilitatem, de novitate sua, et de bello Numidico.

LXXXVI. Marius, Manlio legato cum onerariis navibus prae-

misso, milites promiscue, vel ex infima plebe, scribit. Ipse profectus in Africam, paucisque diebus Vticam advectus, exercitum a P. Rutilio legato accipit.

LXXXVII. Marius in agrum fertilem exercitum ducit, multisque et levibus praeliis novorum militum virtutem confirmat. Reges, cognito adventu Marii, diversi in locos difficiles abeunt.

LXXXVIII. Metellus Romam revertitur, praeter spem etiam plebi acceptus. Interea Marius, impiger aeque et prudens, Iugurtham frequentibus praeliis fatigat. Dein illius urbes singulas circumvenit.

LXXXIX. Aliquot oppidis potitus, urbem magnam et valentem Capsam, inter ingentes solitudines arte et situ munitam, expugnare statuit, Metellum aemulatus Thalae expugnatorem.

XC. Igitur extrema aestate, omnibus, quantum licebat, provisis, Manlium ad oppidum Laris ire iubet, simulans se propediem eo sequuturum. Sed ipse pergit ad flumen Tanam.

XCI. Sexto die ad flumen, inde multis utribus aqua repletis, tertia nocte (nam noctu solum faciebat iter) prope Capsam pervenit. Quam ex improviso captam ferro et incendio delet.

XCII. Gloria auctus, suis carus, hostibus terribilis, omnibus vi aut metu subiectis, castellum in praerupto undique saxo positum, ubi erant Iugurthae thesauri, oppugnare aggreditur.

XCIII. Quum vero multis diebus et laboribus consumptis secum deliberaret, an omitteret inceptum; invento per Ligurem militem tramite, quinque tubicines, cum Ligure et quatuor centurionibus, in summam rupem evadere iubet.

XCIV. Quibus huc egressis, dum pugna ex altera parte fervet, repente canentibus a tergo signis Numidae terrentur. Tum Marius acrius instat, Romanique murum superant.

XCV. Interim L. Sylla quaestor in castra venit cum magno

equitatu, quem ut ex Italia cogeret, Romae relictus erat. Syllae natura et indoles.

XCVI. Ille optimis artibus Marii et militum gratiam brevi sibi conciliat.

XCVII. Eodem tempore dubium cunctantemque Bocchum Iugurtha, tertiam pollicitus Numidiae partem, illicit ut ad se cum magna multitudine veniat. Ambo, iunctis viribus, sub vesperam Mario ingruunt.

XCVIII. Ibi, atroci edito praelio, conturbatisque omnibus Romanis barbarisque, Marius duos colles inter se propinquos occupat. Huc milites paulatim in unum contractos subducit. Colles barbari circumveniunt.

XCIX. Adventante luce, in Mauros Gaetulosque, incautos et somno demersos erumpunt Romani, pluresque eo praelio, quam omnibus superioribus, interficiunt.

C. Marius in hiberna tendit, victor, nec minus ideo adversus hostilem impetum cautus.

CI. Haud procul ab oppido Cirta iterum hostes apparent. Praelium ingens, in quo Sylla, Bocchus, Marius, Iugurtha strenue decertant. Denique hostes undique fusi.

CII. Marius Cirtam ingreditur. Ibi per legatos a Boccho rogatus, ad eum mittit Syllam et Manlium de pace acturos. Verba Syllae ad Bocchum; qui mox ab amicis, Iugurthae pecunia corruptis, ad aliud consilium trahitur.

CIII. Interea Marius cum expeditis ad obsidendam turrim regiam in deserta loca proficiscitur. Simul Bocchus, iterum mutata mente, novos ad hiberna Romanorum legatos de pace mittit. Quos liberaliter habet Sylla, quaestor pro praetore a Mario relictus.

CIV. Reversus Cirtam re infecta Marius, advocato concilio, legatis eundi Romam potestatem facit. Hi responsum ferunt: Boccho veniam dari; amicitiam datum iri, quum meruerit.

CV. Marius petenti Boccho Syllam mittit, de communibus negotiis acturum. Hic cum equitum peditumque praesidio profectus, Bocchi filium Volucem cum armatis, quinto die, obvium habet.

CVI. Quum Volux se a patre missum obviam Romanis docuisset, simul iter faciunt. Post biduum nunciatur Iugurtham duum millium intervallo consedisse.

CVII. In tanto discrimine Sylla suos hortatus, obtestatusque Iovem ut Mauri perfidiae testis adesset, Volucem castris abire iubet. Quo tamen doli suspicionem deprecante, seque comitem offerente, Sylla per media Iugurthae castra incolumis evadit.

CVIII. Bocchus Dabarem Numidam, ex gente Masinissae, sibi carum, fidumque Romanis, praemittit a Sylla petiturum, ut colloquio locum et diem constituat.

CIX. Bocchus et Sylla, coram Aspare, qui a Iugurtha missus Bocchi consilia speculatum venerat, pauca loquuntur. Dein per noctem Sylla a Boccho occulte arcessitur.

CX. Bocchi oratio, qua gratum erga Syllam, benevolum erga Romanos animum declarat.

CXI. Sylla Boccho, primum reluctanti, persuadet ut Iugurtham Romanis tradat. Dein, dolo ad simulandam pacem, cuius Numida avidus erat, composito, digrediuntur.

CXII. Iugurtha contra, per Asparem, a Boccho postulat, ut Sylla sibi per dolum tradatur: ita enim fore, ut iussu senatus populique romani foedus fiat, ne talis vir in hostium potestate relinquatur.

CXIII. Hoc quoque Maurus pollicetur; dolo an vere, incertum. Numidae tamen insidias tendit; qui Syllae traditus, ab eo ad Marium deducitur.

CXIV. Romae, postquam bellum confectum, Iugurthamque vinctum adduci nunciatum est, Marius iterum consul absens creatur, eique decernitur provincia Gallia in qua male a Manlio et Caepione pugnatum erat. Marius kalendis ianuariis triumphat.

C. C. SALLVSTII

IVGVRTHA

SEV BELLVM IVGVRTHINVM

I.

1 Falso queritur de natura sua genus humanum, quod imbecilla atque aevi brevis[2] forte potius, quam virtute regatur. Nam contra, reputando,[3] neque maius aliud, neque praestabilius invenias; magisque naturae industriam hominum, quam vim aut tempus deesse. Sed dux atque imperator[4] vitae mortalium 145

Cap. I, 1. Iam in *argumentis* ostendimus quae rerum series quatu r his primis capitibus contineatur. Hic quoque, ut in Catilina, non pauca praemittit auctor de plurimorum hominum socordia et pravis libidinibus; de infirmitate corporis, et animi praestantia; de suo consilio aetatem procul a negotiis publicis habendi, gloriamque ex conscribenda rerum gestarum memoria quaerendi. Qua tantum conclusione prooemium cum opere proposito connectitur. Nam reliqua de moribus, praeclara illa quidem, sed quae non hic magis, quam alio quolibet loco niteant. Adde, quod in Catilinae prooemio iam dicta hic iisdem fere verbis recurrunt. Quamquam id minus offendere debuit illius aevi lectores, ut in duobus nec simul editis, nec ullo nexu coniunctis operibus. Neque illud adeo mirum est, otium suum saepius excusare, publicos mores accusando, Sallustium, qui olim in medias reipublicae procellas tam vehementi studio sese coniecerat.

2. *Imbecilla atque aevi brevis.* Scilicet natura hominis; id est, ipse homo. — *Forte.* Fortuito rerum atque eventuum nexu. Nam saepe *fors* pro derivato suo, *fortuna*, dicitur.

3. *Nam contra reputando.* Res attente considerando, invenies nihil maius aut praestabilius esse, quam hominis naturam. — *Industriam.* Diligentiam et laborem. Sic Quint. 1, 1: *Manifestum est naturam non defecisse, sed curam.*

4. *Sed dux atque imperator, etc.* His verbis eos refellit qui homines *forte potius quam virtute regi* queruntur. Non fortuna, inquit, sed animus dux atque imperator vitae mortalium est.

146 animus est; qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortunae eget: quippe probitatem, industriam, alias artes bonas, neque dare [5] neque eripere cuiquam potest: sin captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptates corporis pessum datus est;[6] perniciosa lubidine paullisper usus,[7] ubi per secordiam vires,

Ille imperio suo bene utatur; omni fortuna potentior erit. — *Grassatur*. *Grassor*, frequent. a *gradior*, saepius in malam partem, hic tamen in bonam accipitur. — *Pollens potensque*. *Pollens* proprie ad ipsas vires pertinet; *potens* magis ad earum usum. Promiscue tamen, multis locis, usurpantur.

5. *Neque dare, etc.* Senec. de Constant. v: *Nihil eripit fortuna, nisi quod dedit.* Sil. Ital. xv, 405: *Nec bona censendum, quae fors infida dedisse, Atque eadem rapuisse valet.*

6. *Pessum datus est.* De vocis *pessum* etymologia multae sunt coniecturae, quarum nulla universe probatur. Quocirca mihi quoque meam proferre licebit. Ac primum huic vocabulo inhaeret *pervertendi* ac *deprimendi* notio. Plaut. Rud. II, 3, 64: *Nunc eam cum navi scilicet abiisse pessum in altum.* Lucret. lib. VI, vs. 588: *Et multis per mare pessum Subsedere suis pariter cum civibus urbes.* Et in hoc quoque Sallustii loco, *pessum datus* exponitur, *deiectus*, *depressus*. Nunc si attendas ex multis particulis adverbia derivari, quae in *sum* exeunt; v. g. ex QVO, *quorsum* (quoversum); ex SVS, *sursum*, (sus-versum); ex DE, *deorsum* (de-versum); ex PRO, *prorsum* (pro-versum): obvium erit deducere ex PER, *pessum* (per-versum), eliso *r*, euphoniae causa; ut in, *prosa*, (prorsa), *susum*, (sursum). Et verissime quidem *it perversum* navis, quae in profundum mergitur. Inde vero facillime transitur ad *perniciei* notionem, quae huic quoque vocabulo subest. Nam et *pessum-dare* est *per-dere*; *pessum-ire*, *per-ire*; in quibus compositis verbis, *pessum* et *per* eamdem vim habentia, nonne aliquatenus declarantur eamdem quoque originem habere?

7. *Perniciosa lubidine paullisper usus*. Sic incipit periodi pars secunda, quasi dicere voluisset: *perniciosa lubidine paullisper usus — naturae infirmitatem accusat.* Sed abrupta, dum interponitur *ubi per secordiam, etc.* serie verborum, et mutata constructione novus inducitur nominativus, *infirmitas*, atque *usus* caret suo verbo. Hoc Graeci dicunt ἀνακόλουθον. Sic Polyaen. I, 18: Οἱ πολέμιοι τὸ λόγον εἰδότες, κοινὸν αὐτοῖς ἦν παράγγελμα ἐν ταῖς μάχαις ἀπέχεσθαι Κόδρου. Sic ex Latinis, Auctor Bel. Afr. XXV: *Dum haec ita fierent, rex Iuba, cognitis Caesaris difficultatibus copiarumque paucitate, non est visum dari spatium convalescendi, augendarumque eius opum.* Si Sallustiana verba ad normam latinae dictionis reducere volueris, sic intellige: POSTQVAM *perniciosa lubidine paullisper usus* EST. Sed haec ellipsis minus etiam latina est, quam ille hellenismus. Ellipsin quidem et hellenismum vitat Bip. sic distinguendo: Sin ad inertiam et

tempus, ingenium defluxere, naturae infirmitas accusatur; suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod si hominibus bonarum rerum [8] tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multumque etiam periculosa petunt: neque regerentur magis, [9] quam regerent casus; et eo magnitudinis [10] procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent. 112

II. Nam uti genus hominum compositum ex anima [1] et corpore: ita res cunctae [2] studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis,

voluptatis corporis pessum datus, est perniciosa lubidine paullisper usus, etc. Sed sensum turbat; qui ut bene constet, necesse est primam periodi partem ad verba *pessum datus est* desinere.

8. *Bonarum rerum.* Scilicet probitatis, industriae, omniumque bonarum artium. — *Aliena.* Non vere ad hominem pertinentia. — *Multumque etiam periculosa.* Et quae multum etiam habent periculi. Cortius exponit *multum etiam, saepe etiam;* et auctoritatem affert Plin. Ep. I, 9, *multum ineptos labores.* Sed procul dubio Plinius quoque intellexit labores qui multum habent ineptiarum, non, qui saepe inepti sunt.

9. *Neque regerentur magis, etc.* Supple *casibus.* Hic incipit periodi apodosis; ac solvendum est *neque* in *et non*, propter sequens *et: et non regerentur —, et procederent.* Hoc autem refertur ad hominum querelam, quod forte potius quam virtute regantur. Iam si ipsam dicendi formulam respicias, *non regerentur magis quam regerent*, Thucydidea illa quoque est, ut in Catil. IX, n. 2, *ius bonumque, etc.*

10. *Eo magnitudinis.* Ad eam magnitudinem procederent, quam assequuti, licet naturae lege mortales, gloria tamen aeterni et immortales fierent.

Cap. II. 1. *Ex anima.* De voce *anima* vide Catil. II, n. 22. Mox sequitur *animi;* nec multo post recurrit *anima;* et rursum *animus.* Vnde patet hic saltem utraque voce idem significari. Quamquam nescio quid legentem submonere videtur, minus bene usurum fuisse Sallustium *anima*, ubi usus est *animo.* Non enim apte diceretur, *anima rectrix humani generis agit atque habet cuncta, neque ipsa habetur.* Nec sine consilio *ducem vitae nostrae* ANIMVM fecit, non ANIMAM. Sed rerum adeo similium discrimen cogitatione potius quam verbis assequaris.

2. *Ita res cunctae.* Scilicet quae ad nos pertinent. — *Studia.* Ea omnia quibus studemus, quibus vitam nostram impendimus; graece *ἐπιτηδεύματα;* quo nomine comprehenditur omnis vitae agitandae ratio, omnisque nostrarum facultatum usus.

148 alia huiuscemodi omnia brevi dilabuntur: at ingenii egregia facinora,[3] sicuti anima, immortalia sunt. Postremo[4] corporis et fortunae bonorum, ut initium, sic finis est; omniaque orta occidunt, et aucta senescunt: animus incorruptus, aeternus rector humani generis, agit atque habet cuncta,[5] neque ipse habetur. Quo magis pravitas[6] eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt; ceterum ingenium, quo neque melius, neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque secordia torpescere sinunt: quum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. Verum ex his magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum, minume mihi hac
149 tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti

3. *Ingenii egregia facinora.* Quidquid praeclarum ingenio, i. e. animi viribus efficitur. Quo in numero sunt non modo scripta egregia, aliaque eiusmodi; sed etiam rerum publicarum cura et bene gesti magistratus, ut ostendunt mox sequutura: *Quum praesertim tam multae variaeque sint artes animi .... Verum ex his magistratus et imperia, etc.*

4. *Postremo.* Vno verbo — *Vt initium, etc.* Corporis et fortunae bona, quia initium, sic etiam finem habent. Atqui corporis et fortunae bona sunt, quae iam dicta: praeclara facies, magnae divitiae, vis corporis, et alia huiuscemodi. Itaque *finis est*, non idem omnino sonat, quod *brevi dilabuntur.* Hoc indicat tantum bona illa caduca esse, et facile hominibus eripi. Nam qui hodie pulcher, dives, robustus est, cras potest deformis, pauper, infirmus esse. *Finis est* autem monet, etiamsi omnia haec homini quam diutissime supersint, tamen eorum finem fore, quia fuit initium. Nam quidquid nascitur, occidit; quidquid augetur, ubi auctum est, senescit. Haec ultima habes pluribus verbis in Senec. Consol. ad Marc. XXIII: *Quidquid ad summum pervenit, ad exitium prope est .... Nam ubi incremento locus non est, vicinus occasus est .... Et appetit finis, ubi incrementa consumpta sunt.*

5. *Agit atque habet cuncta. Agit cuncta*: Omnia ducit, movet, regitque arbitrio suo. — *Habet.* Possidet, sub ditione tenet. Sic Iupiter, Ovid. Met. I, 197: *Quum mihi, qui fulmen, qui vos habeoque regoque.* — *Neque ipse habetur.* Neque ipse possidetur, nec alieno imperio subiectus est.

6. *Pravitas.* Perversa et naturae repugnans agendi ratio.

honos datur;[1] neque illi, quibus per fraudem ius fuit,[2] tuti, aut eo magis honesti[3] sunt. Nam vi quidem[4] regere patriam aut parentes,[5] quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est; quum praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant: frustra autem

Cap. III. 1. *Neque virtuti honos datur*. Debitum virtuti honorem denegant, ei magistratus et imperia non committendo.

2. *Quibus per fraudem ius fuit*. Qui per fraudem potentiam adepti sunt. Frustra verba consumit Cortius, dum contendit intelligendum esse *ius honorum*: quasi per se IVS non satis plenum sensum habeat. *Ius*, quum fiat a *iubendo*, optime denotat potestatem iubendi quidquid velis, id est, potentiam atque imperium. Eos autem carpit Sallustius, quicumque ad honores iis viis grassati sunt, quas se dedignatum esse innuit.

3. *Honesti*. Honorati. Sic Cicer. Ep. XI, 3: *Nos in hac sententia sumus, ut te cupiamus in libera republica magnum et honestum esse*.

4. *Nam vi quidem, etc*. Vis fraudi opponitur. Hoc ergo non de iisdem dicitur, quos superioribus verbis notavit. Verba haec, *quamquam et possis, et delicta corrigas*, indicare videntur de Caesare sermonem esse; qui quidem *vi regere patriam potuit*, et *delictis corrigendis* dedit operam. Quamquam arbitratur *De Brosses*, nec forsan sine causa, haec de Sylla dici. Sed verius fortasse, qui de utroque, et Sylla et Caesare, intellexerit. Nam quod in genere dictum est, nil mirum si pluribus conveniat. Nec quis obiiciat non eum fuisse Sallustium, qui Caesarem carperet. Si quid enim in tota sententia invidiosum est, id corrigitur hisce verbis, *et delicta corrigas*.

5. *Patriam aut parentes*. Haec verba tam saepe coniunguntur et apud Sallustium et apud ceteros, nusquam dubio sensu, ut hic quoque *parentes* nihil aliud esse possint, quam *qui nos genuerunt*. Praeterea illud a Platone expressum videtur, qui hoc habet in Epist. ad Dionis propinquos: Πατέρα δὲ ἢ μητέρα οὐχ ὅσιον ἡγοῦμαι προσβιάζεσθαι..... Βίαν δὲ πατρίδι πολιτείας μεταβολῆς μὴ προσφέρειν, ὅταν ἄνευ φυγῶν, καὶ σφαγῆς ἀνδρῶν, μὴ δυνατὸν ᾖ γίγνεσθαι τὴν ἀρίστην. Item in Critone: Βιάζεσθαι δὲ οὐχ ὅσιον οὔτε μητέρα, οὔτε πατέρα, πολὺ δὲ τούτων ἔτι ἧττον τὴν πατρίδα. Quem locum Cic. Ep. I, 9, sic imitatur: *Id enim iubet idem ille Plato .... vim neque parenti neque patriae afferre oportere*. Errant igitur, qui *parentes* intelligunt populos Romanis *obedientes*. Sed quid sibi vult Sallustius huc intrudendo *aut parentes?* Ille, opinor, ita scripsit consuetudine ductus; ea simul mente, ut comparationem inter similia institueret, quasi dixerit: Patriam, non secus ac parentes, vel, Vt parentes, sic patriam vi regere importunum est. — *Importunum*. Res et aliis odiosa, et ipsi imperanti gravis. — *quum praesertim, etc*. Hoc est, ad verbum, quod ex Platone allatum modo: ὅταν ἄνευ φυγῶν, etc.

niti,[6] neque aliud se fatigando, nisi odium, quaerere, extremae dementiae est: nisi forte quem[7] inhonesta et perniciosa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, inprimis magno usui est memoria rerum gestarum:[1] cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto; simul, ne per insolentiam quis existumet memet, studium meum laudando, extollere. Atque ego[2] credo fore, qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant: certe, quibus maxuma industria videtur, salutare plebem, et conviviis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus[4] magistratus adeptus sim, et quales viri

6. *Frustra autem niti.* Ad honores et imperium. Hoc oppositum est antecedentibus, *quum et possis;* probatque abunde eos nugari, qui *possis* in *prosis* mutare voluerunt.

7. *Nisi forte quem, etc.* Quatuor genera hominum notat: 1° eos quibus per fraudem ius fuit; 2° qui per vim imperium habuere; 3° qui frustra illud assequi conati sunt; 4° qui potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificantur, ut ipsi dominentur in ceteros. De hisce dicit Lepidus in Fragm. *Satellites quidem eius (Syllae) dominationis in vos servitium suum mercedem dant.*

Cap. IV. 1. *Memoria rerum gestarum.* Res gestas memoriae mandandi cura. — *Cuius de virtute.* Virtus hic est praestantia, efficacia, utilitas. — *Memet — extollere.* Ne quis existimet *me*, extollere *memet* per insolentiam, studium meum laudando. Ellipsis fit primi pronominis *me*, ut in Catil. LII: *Eo magis refert mihi atque vobis timere;* quod sic intelligendum est: *eo magis refert me mihi, et vos vobis timere.*

2. *Atque ego.* Idem fere, quod *attamen ego.* Ter. Andr. I, 3, 20: *Atque ipsis commentum placet.* In quod Donatus, *atque*, pro *tamen*, etc.

3. *Certe quibus.* Ii certe, quibus, etc. Eos homines notat, qui non virtute et bonis artibus, sed ambitu et blanditiis gratiam plebis aucupati, ad honores grassabantur. *Industria* opponitur *inertiae.* — *Salutare.* Candidati per nomenclatores civem quemque salutabant, nec id vituperio erat. Sed eos damnat, qui hanc solam industriam noverant.

4. *Quibus ego temporibus.* Quaestor fuit Sallust. paucis post coniurationem Catilinariam annis, eo fere tempore quo Clodii furoribus civitas exagitabatur; tribunus plebis A. V. C. 701, quo Clodius a Milone occisus est; praetor vero anno 708, victore iam Caesare. Turbulentissima autem illa

idem assequi nequiverint, et postea quae genera ho- 151
minum in senatum pervenerint;[5] profecto existumabunt, me magis merito, quam ignavia, iudicium animi mutavisse, maiusque commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis, reipublicae venturum. Nam saepe audivi, Q. Maxumum,[6] P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros, solitos ita dicere, quum maiorum imagines intuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam,[7] neque figuram tantam vim in sese habere; sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam [8] atque gloriam adaequaverit. At contra, quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate, neque industria, cum maioribus suis contendat? Etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem ante- 152
venire, furtim et per latrocinia ad imperia et honores

reipublicae tempora fuerunt.—*Quales viri*. Intelligit maxime Catonem, qui praeturam petens, repulsam tulit. Hic porro sensus est: Ego ad honores perveni tum, quum clarissimi etiam viri idem assequi nequiverunt. Nunc vero assequuntur etiam infimi. Quo facilius mihi esset, nisi utile otium praeponerem, me publicis quoque negotiis immiscere.

5. *Quae genera hominum in senatum pervenerint*. Caesar quippe dignos, indignos, ut sua utilitas ferebat, in senatum legit. — *Merito*. Ex iustis causis. — *Iudicium*. Animi propositum, quo antea honores quaesierat.

6. *Q. Maxumum*. Fabium illum, de quo Ennius: *Vnus qui nobis cunctando restituit rem: Non ponebat enim rumores ante salutem*.—*P. Scipionem* Africanum maiorem, qui Hannibalem vicit apud Zamam.

7. *Scilicet non ceram illam* — Supple, *arbitrabantur*. Nam haec non Fabiorum Scipionumque, sed scriptoris, eorum sententiam interpretantis, verba sunt. — *Ceram*. Illam nempe, qua effictae erant maiorum imagines.

8. *Quam virtus eorum famam*, etc. Ordo est: Quam *sua ipsorum* virtus adaequaverit famam atque gloriam *eorum*, scil. *maiorum*. Inde colligit Sallustius se operae pretium facturum, si res gestas populi romani memoriae mandaverit. — *His moribus*. His temporibus, ubi tanta est morum pravitas. — *Homines novi*. Vide notata ad Catil. XXIII, nº 13. — *Nobilitatem antevenire*. Homines nobiles superare.

nituntur: proinde quasi praetura et consulatus, atque alia omnia huiuscemodi per se ipsa clara, magnifica sint; ac non perinde habeantur,[9] ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego[10] liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad inceptum redeo.

V. Bellum scripturus sum, quod populus romanus cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit: primum quia magnum et atrox, variaque victoria fuit;[1] dein quia tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est: quae contentio[2] divina et humana cuncta permiscuit;
153 eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed priusquam huiuscemodi rei initium expedio, pauca supra repetam;

9. *Ac non perinde habeantur.* Et quasi magistratus illi non aut magnum, aut nullum homini honorem afferant, prout magna, aut nulla est hominis virtus. — *Sustinent.* Gerunt, administrant. Sed magis proprium, *sustinent.* Nam *onus* quoddam viro imponitur praetura vel consulatus. Iustin. VI, 8, de Epaminonda: *Honores ita gessit, ut ornamentum non accipere, sed dare ipsi dignitati videretur.*

10. *Verum ego.* Agnoscit ipse, quod initio diximus: paulo longius a proposita re prooemium evagari. — *Altius* Vt dicitur, *res ex* ALTO *repetere*, ita dixit, ALTIVS *procedere.* Nisi forte metaphora e nave in altum procedente ducta sit. — *Dum me — piget taedetque.* Id est, longius provectus sum, propter dolorem et taedium, quod mihi afferunt publici mores. — Iam vero prooemium illud, quantumvis longum et narrationi parum cohaerens videatur, tamen negari non potest ita legentis animum afficere, ut auctoris proposito maxime convenit, non res tantum in Africa gestas et externa bella, sed civiles etiam procellas et natas ex avaritia et ambitione dissensiones narraturi.

CAP. V. 1. *Varia victoria fuit.* Victoria nunc huc, nunc illuc inclinavit.

2. *Quae contentio.* Sc. plebem inter et nobilitatem. Contentionis autem notio latet in antecedentibus, *obviam itum est.* Neque vero tum primum post urbem conditam, sed tum primum post Gracchorum caedem, cruentamque nobilitatis victoriam, eius superbiae obviam itum est. Nam alter Gracchorum Caius, anno V. C. 633, occisus est; ex quo tempore nihil iam potentiae nobilium obstitit, donec, anno 643, plebem in senatum concitaverit tribunus C. Memmius. Vide infra, XXX et XLI. — *Bellum atque vastitas Italiae.* Inde enim exarsere seditiones Appuleiana Drusianaque; inde bellum sociale; inde bellum civile Marianum; inde ultima illa et foedissima sanguine civium et proscriptionibus Syllae victoria, quae

quo ad cognoscendum omnia illustria magis,[3] magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis romani,[4] Italiae opes maxume attriverat, Masinissa[5] rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano[6] cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat: ob quae, victis Carthaginiensibus et capto Syphace,[7] cuius in Africa magnum atque late imperium valuit,

studiis civilibus, saltem ad tempus, finem fecit.

3. *Illustria magis.* In clariori luce posita. — *Ad cognoscendum.* Passive: ut cognoscantur. Vid. inf. LXII, 4.

4. *Post magnitudinem nominis romani.* Ex quo ad magnum gloriae et potentiae fastigium Roma provecta erat, nullus magis quam Hannibal Italiae, i. e. ipsius Romae et sociorum Italorum opes attriverat. Nam male Teller interpretatur primo *magnitudinem nominis romani*, deinde *Italiae opes* attrivisse Hannibalem. *N. B.* Monet *De Brosses*, semper cum aspirat. scribendum esse nomen *Hannibalis*; sicque scribunt Cort. et alii.

5. *Masinissa.* Massylorum, gentis Numidicae, rex, Galae filius, Micipsae pater, avus Iugurthae. Is septemdecim annos natus, iussus a patre suo, bellum gessit pro Carthaginiensibus adversus Syphacem, Romanis amicum, eumque atroci praelio vicit (Livius XXIV, 49). Deinde eorumdem Carthaginiensium socius in Hispania bellavit adversus Scipionem (Liv. XXVII, 19), cum quo demum (Liv. XXVIII, 16 et 35) amicitiam iunxit, *non tam evidenti eo tempore subitae mutationis caussa*, inquit Livius; nam id ante factum est, quam privata in Poenos odia gereret, ob nuptam Syphaci Sophonisbam, quae ipsi prius desponsata fuerat. Exinde ille ad extremum vitae fidus permansit Romanis. Narrat Livius (XXIX, 29 et seqq.), quam varia fortuna usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno Masinissa; qui *maximus*, inquit, *omnium aetatis suae regum fuit, plurimumque iuvit rem romanam.* Confer etiam Iustinum XXXVIII, 6; et Cic. de Senect. X. Ille sexaginta annos regnavit, et centum fere vixit, morbis intactus, et vix imminutis corporis viribus.

6. *Africano.* Livius XXX, 45: *Primus ....hic imperator nomine victae a se gentis est nobilitatus.* Item Silius XVII, 626: *Devictae referens primus cognomina terrae.*

7. *Syphace.* Syphax, Masaesylorum in Numidia, occidentem versus, habitantium rex, primo Poenis inimicus fuit (Liv. XXIV, 48); deinde iisdem amicus (Liv. XXVIII, 17), iterum fidem mutavit, foedusque iunxit cum Scipione. Denique accepta in matrimonium Sophonisba, filia Asdrubalis, a Romanis ad Poenos rursus descivit (Liv. XXIX, 23); tandemque a Masinissa et Laelio Scipionis legato captus (Liv. XXX, 11), ductusque in Italiam, Tibure mortuus est (Liv. XXX, 45).

154 populus romanus, quascumque urbes et agros manu
ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae
bona atque honesta nobis permansit. [8] Sed imperii vi-
taeque eius finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum
solus [9] obtinuit, Manastabale et Gulussa fratribus mor-
bo absumptis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese
genuit; Iugurthamque, Manastabalis fratris filium,
quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, pri-
vatum reliquerat, [10] eodem cultu, quo liberos suos,
domi habuit.

VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, de-
155 cora facie, sed multo maxume ingenio validus, non
se luxu, neque inertiae corrumpendum dedit; sed,

8. *Bona atque honesta nobis permansit.* *Bona* dicitur amicitia Masinissae, quia fidelis; *honesta*, quia honorem ipsi apud Romanos conciliavit. — *Sed imperii vitaeque* etc. Sed mortuus est, imperii vitaeque eumdem finem habens. Habuit autem, quia populo romano fidelis permanserat. Reposuimus *sed*, Sallustianam omnino coniunctionem, quam unius tantum cod. auctoritate deleverat Cortius. Suppleta ellipsi, facile est videre, quid ad sensum ea conferat.

9. *Micipsa — solus.* Numerosam ex concubinis sobolem (quum XLIV liberos habuisse dicatur) reliquerat Masinissa, tres tantum legitimos ex coniuge filios, Micipsam, Gulussam, Manastabalem. De his vide Eutropium IV, 5; Appian. Pun. Bel. CVI. — *Manastabale.* Sic nostrorum codd. antiquissimus et pleraeque edd. Quidam, *Mastanabale*. In Punicis istis nominibus, quae retro versus in lingua vernacula leguntur, facilis fuerit transpositio syllabarum. Appianus hunc vocat *Mastanabam*; Epit. Liv. L, *Manastabilem*. *Manastabal*, inquit *De Brosses*, est quasi *Manasses-Baal*, i. e. Manasses-Iupiter. Et *Masinissa* quidem non aliud nomen esse quam *Manasses*, videtur.

10. *Quem Masinissa — privatum reliquerat.* *Quem*, sc. *Iugurtham*. Nam Iugurtha, non Manastabal, ex concubina ortus erat. Imo Manastabalem legitimum fuisse Masinissae filium affirmat Appian. Huc ex Cortio transferimus Masinissae familiae stemma.

MASINISSA

Ex uxore. — *Ex concubina.*

1. MICIPSA. — 2. Gulussa. — 3. Manastabal. — Massugrada.

Adherbal. Hiempsal. — Massiva. cap. 35. — IVGVRTHA. Gauda. cap. 65. — Dabar. cap. 108.

uti mos gentis illius est, equitare, iaculari, cursu cum aequalibus certare: et quum omnes gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire: plurimum facere, minimum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore: tamen, postquam hominem adolescentem,[1] exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat eum natura mortalium,[2] avida imperii et praeceps ad explendam animi cupidinem: praeterea opportunitas suaeque et liberorum aetatis, quae etiam mediocres viros[3] spe praedae transvorsos agit: ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa;[4] ex quibus si talem virum interfecisset,[5] ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

Cap. VI. 1. *Hominem adolescentem.* Iugurtha adolescens erat, ideoque animo et corpore validus; ipse senex, ideo morti proximus; liberi vero etiamnum parvi, ideo debiles et ad omnem iniuriam expositi. — *Magis magisque crescere.* Novam in dies famam gratiamque sibi conciliare. — *Negotio permotus.* Ea re permotus. — *Cum animo suo volvebat.* Posset quidem abesse *cum*; neque tamen magis hic redundat, quam quum dicitur, *multa secum volvere.*

2. *Terrebat eum natura mortalium.* Hic explicat, quod antecedentibus indicavit tantum. — *Praeceps.* Quae prono et praecipiti impetu fertur ad id rapiendum, quod animus cupit.

3. *Mediocres viros.* Hic *mediocres* intellige, homines animi moderati, nec maiora altioraque per se cupientes. Sic infra VIII: *Qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant.* — *Transvorsos agit.* In consilia a recto abhorrentia dat praecipites. Sic infra XIV: *Ne quos privata amicitia Iugurthae parum cognita transvorsos agat.* Item Seneca Epist. VIII: *In praecipitia cursus iste deducit .... Deinde ne resistere quidem licet, quum coepit transversos agere felicitas.*

4. *Studia in Iugurtham accensa.* Pro Iugurtha; ut dixit Liv. XXIX, 19: *Perrogari eo die sententiae, accensis studiis pro Scipione, et adversus Scipionem, non potuere.*

5. *Si talem virum interfecisset.* Digna sane barbaro homine se metu exsolvendi ratio: fratris filium, nullius criminis, imo nimiae virtutis reum interficere. Quid ergo fecisset rex ille tam providus futuri, si iuvenis ne-

156 VII. His difficultatibus circumventus, ubi videt neque per vim, neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promtus et appetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur, bello Numantino,[1] Micipsa, quum populo romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostentando virtutem, vel hostium saevitia[2] facile occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat evenit: nam Iugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam[3] P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, et morem hostium cognovit; multo labore multaque cura, praeterea modestissume parendo et saepe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sane, quod difficillumum in primis est, et praelio strenuus erat, et bonus consilio: quorum alterum,[4] ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem afferre plerumque solet. Igitur imperator omnes fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum

quam et perditus fuisset? Et tamen Micipsa magnus bonusque rex habetur. Imo, fere evicit sceleribus Iugurtha, ut cogitatum ab eo parricidium minus oderit posteritas.

CAP. VII. 1. *Bello Numantino*. Quod gessit in Hispania Scipio Aemilianus, seu Africanus minor. Huius belli narrationem vide apud Florum II, 17, 18.

2. *Hostium saevitia*. Virtute in iram accensa. Virgil. XI, 910: *Et saevum Aenean agnovit Turnus in armis*. Vbi Servius *et fortem et iratum* interpretatur.

3. *Naturam*. Impigri nempe et acris ingenii fuit, id studere ut imperatorem suum hostemque nosset; ita proinde se gesturus, ut alteri placeret, vinceret alterum.

4. *Quorum alterum*. Scilicet consilio bonum esse; quae res cum *providentia*, id est, periculum ante videndi facultate, coniuncta, ideo saepe gignit *timorem*. — *Alterum*. Scilicet praelio strenuum esse; quod ex *audacia* natum, saepe in *temeritatem* inconsultam vertit.

frustra erat. Huc accedebat munificentia animi[5] et ingenii sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis fa- 157
miliari amicitia coniunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles,[1] quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis, quam honesti:[2] qui Iugurthae non mediocrem[3] animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperii Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem; Romae omnia venalia esse.[4] Sed postquam, Numantia deleta,[5] P. Scipio dimittere auxilia, ipse revorti domum decrevit; donatum atque laudatum[6] magnifice pro concione Iugurtham in praetorium adduxit; ibique secreto monuit, uti potius publice, quam privatim, amicitiam populi romani coleret,[7] neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset: si per-

5. *Munificentia animi.* Animus ad danda beneficia pronus. — *Ingenii sollertia.* Blandum et aptum conciliandis amicitiis ingenium.

Cap. VIII. 1. *Novi atque nobiles.* Non solum novi, sed etiam nobiles.

2. *Clari magis quam honesti.* Magnam potius quam bonam famam habentes. Eadem fere verba leguntur apud Liv. VIII, 17: *Quidam Lucanorum pretio adsciti, clari magis inter populares, quam honesti.* Vtrobique intelligit doct. interpres *Dureau Delamalle*, quasi *honesti* iidem sint ac *boni*, *probi*. Sed leve discrimen esse videtur inter duos locos; ita ut in Livio *honestus* bene vertatur ESTIMABLE; in Sallustio autem ESTIMÉ. Nam utramque vim habent adiectiva passivae significationis in *tus* exeuntia.

3. *Non mediocrem animum.* Per se iam inflammatum et cupidum.

4. *Romae omnia venalia esse.* Ideo emi posse a populo romano Numidiae regnum. Iam tum Romani regna aliena, tanquam sua, pro arbitrio dare aut adimere aequum censebant.

5. *Numantia deleta.* A. V. C. 621.

6. *Donatum atque laudatum.* Praemia et laudes, *pro concione*, id est, praesente exercitu, Iugurthae tribuit imperator: memorabilem sane militiae exitum, quam fatalem ei fore Micipsa speraverat! insigne ludibrium fortunae, Iugurtham extollentis, qua pessum iturus credebatur! — *Praetorium.* Tabernaculum imperatoris, ex eo dictum, quod omnes initio exercituum duces *praetores*, a *praeeundo*, vocabantur.

7. *Potius publice — coleret.* Amicitiam populi romani coleret, universae potius civitatis, quam privatorum gratiam quaerendo.

158 manere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.

IX. Sic loquutus, cum literis, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia haec erat: « Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit: quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ob merita carus est: uti idem senatui sit et populo romano, summo ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa. » Igitur rex, ubi, quae fama acceperat, ex literis imperatoris ita esse cognovit, quum virtute viri,[1] tum gratia permotus, flexit animum suum, et Iugurtham beneficiis vincere aggressus est:[2] statimque adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque aetate confectus, quum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur huiuscemodi verba cum Iugurtha habuisse:

X. « Parvum ego, Iugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi;[1] existu-

CAP. IX. 1. *Quum virtute viri.* Sic Virg. Aeneid. IV, 3: *Multa viri virtus animo multusque recursat Gentis honos; haerent infixi pectore vultus.* Vbi, ut hic et passim, vox *viri* eleganter ponitur pro *eius*. — *Gratia.* Honore in quo erat iuvenis apud Scipionem. Scilicet permovit senem virtus Iugurthae, quae spem, incertam quidem, sed spem demum aliquam faciebat, eum in bonis artibus permansurum. Permovit etiam Scipionis favor, quem laedere, gratiosum ipsi iuvenem laedendo, periculum erat. Itaque *flexit animum*, i. e. animo suo quasi vim admovit, ut Iugurthae infensus esse desineret.

2. *Beneficiis vincere aggressus est.* Nam, quamvis animum ipse flexisset, supererat tamen aliqua suspicio et metus, ne quid in posterum moliretur Iugurtha. Igitur ille quoque *vincendus* et quasi expugnandus erat, si forte animum armatum haberet. Itaque Micipsa eodem timore Iugurtham adoptat, quo prius miserat ad necem.

CAP. X. 1. *In meum regnum accepi.* Te solio meo admovi, scilicet aliquando regnaturum. Ita enim loquitur, ut in hanc spem se ab initio assumptum credat Iugurtha, quamvis tres tantum ante annos in filium ado-

mans, non minus me tibi, quam liberis, si genuis- 159
sem,[2] ob beneficia carum fore; neque ea res falsum
me habuit. Nam ut alia magna et egregia tua omittam,
novissume rediens Numantia meque regnumque meum
gloria honoravisti: tua virtute nobis Romanos ex amicis
amicissumos fecisti: in Hispania nomen familiae re-
novatum: postremo, quod difficillumum inter mortales,
gloria invidiam vicisti.[3] Nunc, quoniam mihi natura
vitae finem facit, per hanc dextram,[4] per regni fi-
dem[5] moneo obtestorque, uti hos, qui tibi genere
propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; 160

ptatus sit. Vide infra XI: *Nam ipsum illum tribus his proxumis annis adoptatione in regnum pervenisse.*

2. *Non minus me tibi quam liberis, si genuissem, etc.* Sic omnes codices. Crispinus tamen et alii nonnulli expungunt vocem *liberis*, sicque intelligunt: *Non minus quam si te genuissem.* Sed hoc iniuria, MSS. repugnantibus, et vulgata optimum sensum efficiente: *Existimans me non minus carum fore tibi, quam liberis meis, si quos geniturus essem.* Nam Micipsam liberos nondum habuisse, quum Iugurtham accepit, vel ex eo coniicere licet, quod Iugurtha, qui *parvus* acceptus est, *maior* tamen sit Adherbale et Hiempsale. Nec quis obiiciat *genuissem*, quod ad futurum referimus, formam praeteriti temporis esse. Nam natos nondum, quum Iugurtham in regiam adscivit, liberos *genuisse* patrem necesse erat, priusquam ipsis *carus* esset: recte igitur dixit, *si genuissem*: nec minus recte dicere poterat, *si geniturus essem.*

3. *Gloria invidiam vicisti.* Sic Dem. Olynth. III: Μόνοι δὲ ἀνθρώπων, κρείττω τὴν ἐπὶ τοῖς ἔργοις δόξαν τῶν φθονούντων κατέλιπον. Sic quoque, sed minus simpliciter, atque adeo minus bene, Claud. Stilich. III, 39: *Solus hic invidiae fines virtute reliquit, Humanumque modum.* Acute vero animadvertit Cortius hoc (victam scilicet Iugurthae gloria invidiam) in ipso Micipsa probari. Quod certe, quamvis de se non intelligi velit Micipsa, in animo tamen, dum scriberet, habuisse Sallustium coniicere licet.

4. *Per hanc dextram.* Validissima per dextram obtestatio, quae apud omnes gentes pignus fidei est habita. Plaut. Capt. II, 3, 82: *Haec per dexteram tuam, te dextera retinens manu, obsecro.* Virg. Aen. IV, 314: *Per ego has lacrymas dextramque tuam te Oro, si quis adhuc precibus locus, etc.* Non ergo per suam, sed per Iugurthae dextram, illum rex obtestatur. Sed dextram iuvenis apprehendens, suam ei simul Micipsa protendit; quo quid ad commovendum vehementius, praesertim iamiam morituro sene?

5. *Per regni fidem.* Per tuam, regis mox futuri, fidem. Per eam fidem, quam colere debet vir regio nomine decoratus. Vel etiam vocem *regni* ad Micipsam simul et Iugurtham refe-

neu malis alienos adiungere, quam sanguine coniunctos retinere. Non exercitus, neque thesauri[6] praesidia regni sunt; verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicior,[7] quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; si mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat,[8] providere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior est,[9] etiam si accipit iniuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem, et enitimini, ne ego meliores liberos[10] sumpsisse videar, quam genuisse. »

161 XI. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta loquutum

rendo: Per fidem quam te rex mihi regi praestare debes.

6. *Non exercitus neque thesauri.* Sallustius Xenophontem imitatus est, Cyrop. VIII, Οὐ τόδε τὸ χρυσοῦν σκῆπτρον τὸ τὴν βασιλείαν διασῶζόν ἐστιν· ἀλλ' οἱ πολλοὶ φίλοι σκῆπτρον βασιλεῦσιν ἀληθέστατον καὶ ἀσφαλέστατον. Sallustium vero Herodianus I: Οὔτε γὰρ χρημάτων πλῆθος οὐδὲν αὐταρκὲς —, οὔτε δορυφόρων φρουρὰ ἱκανὰ ῥύεσθαι τὸν ἄρχοντα, εἰ μὴ προϋπάρχοι ἡ τῶν ὑπηκόων εὔνοια· Omnino conferatur apud priorem Cyri, apud alterum M. Aurelii morientis oratio.

7. *Quis autem amicior.* Wasse ex Menandro similem prorsus sententiam attulit: νόμιζ' ἀδελφοὺς τοὺς ἀληθινοὺς φίλους.

8. *Ne aliter quid eveniat.* Nempe *aliter* quam cupio et moneo; ex quo exponere possis: ne quid funestum eveniat. Sic Liv. II, 37: *Invitus quod sequius sit de civibus meis loquor.* Vbi *sequius* (comparativ. ex *secus*, id est, *aliter*) dixit, ne *contumeliosum* diceret. Et hic quoque Micipsa rem oratione mollire voluit.

9. *Qui opulentior est.* Viribus opibusque praestantior. — *Facere videtur.* Insita humano animo natura, qui, ut ait Senec. Phoen. 385, *semper infirmo favet.*

10. *Liberos.* Neminem certe morabitur, quod *liberos*, de uno Iugurtha, dixerit. Sic apud Liv. III, 50, Virginius, filiae interfector, commilitones *orabat ne se ut parricidam liberum (liberorum) aversarentur.* Nimirum *liberorum* nomen unicam progeniei notionem habet, nulla aut numeri aut sexus habita ratione. Vsum notavit, sed nullo confirmavit argumento Gellius II, 13.

intellegebat,[1] et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus post moritur.[2] Postquam illi, more regio, iusta magnifice fecerant,[3] reguli in unum convenere, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere impar erat,[4] despiciens, dextera Adherbalem adsedit; ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. Dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus a fratre,[5] vix in partem alteram transductus est. Ibi quum multa de administrando imperio dissererent, 162
Iugurtha inter alias res iacit, oportere quinquennii consulta omnia et decreta rescindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsa parum animo valuisse.

Cap. XI. 1. *Ficta loquutum intellegebat.* Dixit supra Sallustius Micipsam *flexisse animum suum, et aggressum esse* vincere beneficiis, quem dolo perdere non potuerat. Inde manifestum est, ea quae de laudibus Iugurthae dixit, non ex animo magis, quam prudentiae causa dixisse. Et ille quidem expressa necessitate senis beneficia non nesciebat: nec poterat quin ficta quoque verba intelligeret. Dissimulat ergo veros animi sensus, adversus dissimulantem.

Ceterum nollet Kunhardt *fictam simulatamque boni senis orationem iudicare.* Nec nos certe vellemus, nisi res ipsa cogeret. Sed ut bona, sic mala videre legentes oportet. Nec unus est mortalium Micipsa, qui virtutem probitatemque suaserit, spe aliqua aut utilitate ductus. Satis fuerit, si non gratiam apud nos; ut apud Iugurtham, praeceptis deroget occulta praecipientis voluntas.

2. *Moritur.* Cirthae mortuus est An. V. C. 636, postquam triginta annos regnavisset.

3. *Iusta magnifice fecerant. Iusta facere*, Latinis idem est, quod Graecis τὰ νομιζόμενα. Scilicet omnia illa rite peragere, quae legibus, more, et religione in mortuorum honorem constituta sunt. — *Reguli.* Adherbal, Hiempsal, Iugurtha. Non ob iuvenilem aetatem, sed propter divisum inter tres regnum, *reguli* vocantur.

4. *Quia materno genere impar erat.* Scilicet ortus ex concubina, ut supra dictum est, V. — *Dextera.* Ab dextera. — *Adherbalem adsedit.* Sedit ad Adherbalem, desumpta e verbo, ad regendum nomen, praepositione. Sic Silius, IX, 623: *Vt qui castella per altos Oppugnat munita locos atque adsidet arces.*

5. *Fatigatus a fratre.* Instando evictus. Sic Horat. Carm. I, 2: *Prece qua fatigent Virgines sanctae minus audientem Carmina Vestam?*

Tum idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum illum tribus his proxumis annis adoptatione in regnum pervenisse; quod verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus, descendit.[6] Itaque ex eo tempore ira et metu anxius[7] moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finesque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris,[1] alius alio, concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proxumus lictor Iugurthae,[2] carus acceptusque

6. *Altius — descendit.* Mira verborum vis, quae his Virgilii comparari queant: *Manet alta mente repostum, etc.*

7. *Ira et metu anxius. Anxius*, ut hinc patet, non semper idem est quod *sollicitus*; sed pro vehementi quolibet affectu usurpatur. *Angitur* enim pectus et premitur maxime ira et metu.

Cap. XII. 1. *In loca propinqua thesauris.* Videntur isti barbarorum Afrorum reges pluribus in oppidis locisque munitis thesauros habuisse. Nam inf., XXXVII, memorat Sallust. oppidum Suthul, *ubi regis thesauri erant.* Item LXXV, Thalam, *ubi plerique thesauri.* Praeterea XCII, castellum aliquod in saxo positum Marius, *quod ibi regis thesauri erant*, summa vi capere intendit. Denique Strabo, XVII, Capsam τὸ γαζοφυλάκιον τοῦ Ἰουγούρθα nominat. Non mirum igitur si, quum mox distribuenda esset pecunia, quisque regulorum eo se contulerit, ubi erant thesauri, vel custodiae causa, vel quod sic inter eos constitutum fuisset.

2. *Proxumus lictor Iugurthae. Lictorem* intellige familiarem Iugurthae ministrum, vel fidissimum satellitem. Nam solent scriptores romani nomina suis usitata etiam ad exteras gentes transferre; quemadmodum v. g. Livius senatores Carthaginienses, more romano, patres conscriptos vocat. Porro verisimile est hunc Iugurthae ministrum domum habuisse in oppido Thirmida, ubi ipse non habitabat; eaque domo, ut diversorio, usum fuisse, absente domino, Hiempsalem. — *Cum ministrum oblatum.* Lictor ille, in cuius domo erat Hiempsal, minister cogitati sceleris Iugurthae a fortuna oblatus videbatur.

ei semper fuerat: quem ille casu ministrum oblatum 163
promissis onerat impellitque, uti tamquam suam visens domum eat, portarum claves adulterinas paret;[3] nam verae ad Hiempsalem referebantur: ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum.[4] Numida mandata brevi confecit: atque, ut doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. Qui postquam in aedes irrupere, diversi regem quaerere; dormientes alios, alios occursantes interficere; scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere: quum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillae,[5] quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur; Adherbalem omnesque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit. In duas partes discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha quam maxumas potest copias armat: urbes partim vi, alias voluntate[1] imperio suo adiungit: omni Numidiae im- 164

3. *Portarum claves adulterinas paret.* Hic quidquam notare supersedissemus, nisi existimaret doct. interpres *Dureau Delamalle*, de *oppidi portis* sermonem esse. Sed omnia, quae sequuntur, vincunt de domo duntaxat agi. Et quidem, quamvis dici soleant *urbis portae*, *domus fores*, quidni *portae* quoque dicerentur magnae et munitae domus, qualem suspicari licet eam fuisse, in qua regulus divertitur. — *Adulterinas. Adulterinus* opponitur *vero*; ut *adulterini nummi*, *adulterinae literae*, *adulterinus color*. Ex *ad* et *alter*.

4. *Cum magna manu venturum.* In eam urbem, ubi Hiempsal erat. — *Dormientes — occursantes.* Scilicet famulos Hiempsalis.

5. *Tugurio mulieris ancillae. Tugurium* a tegendo dictum est. Hoc loco idem esse videtur ac *cella*, quo nomine dici solet servorum sedes intra heri domum. Et in cellam quoque servi confugit Vitellius, unde ad mortem extractus est. Suet. in Vitell. XVI.

Cap. XIII. 1. *Partim vi, alias voluntate.* Scil. *vi*, quam ipse adhibebat; *voluntate* urbes incolentium. Imitari videtur graecam dictionem, ἢ γνώμῃ, ἢ δυνάμει, Thucydid. I, 77;

perare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis; tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex praelio profugit in provinciam,[2] ac deinde Romam contendit. Tum Iugurtha, patratis consiliis,[3] postquam omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum romanum, neque advorsus iram eius usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mittit, quis praecipit, uti primum veteres amicos muneribus expleant; deinde novos acquirant; postremo quaecumque possint largiundo parare,[4] ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere, et, ex praecepto regis, hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret: quorum[5] pars spe, alii praemio inducti, singulos ex senatu am-

ubi etiam γνώμη ad socios, δυνάμει ad Athenienses refertur.

2. *In provinciam.* Romanam, quae ex omni illa regione, quam tenuerant Carthaginienses, constabat.

3. *Patratis consiliis.* Occiso nempe altero fratre, victo altero. — *Postquam omni Numidia potiebatur.* Hoc ut *turpissimam* glossam damnat et extrudit Cortius, coniecturis, non Mss. fretus. Nos ex nostris codicibus reposuimus. His expressius notat affectum animi votorum omnium compotis, metu tamen et conscientia scelerum exagitati. *Omni Numidia potiri voluerat*, et ex eo ipso, quod potiebatur, maximus oritur timor. Ita ambitionis simul et sceleris fructum invenit. His notatis addemus propter sententiae similitudinem, Iuv. XIII, 237: *Quum scelus admittunt, superest constantia. Quid fas Atque nefas tandem incipiunt sentire peractis Criminibus.*

4. *Quaecumque possint largiundo parare.* Quaecumque pretio emere possint. Alii *quemcumque.* Sed *quaecumque* est in Mss. Et melius quidem. *Neutra* enim universum aliquid significant, resque et homines comprehendunt.

5. *Quorum.* Sc. Nobilium; quae notio repetenda est ex antecedentibus.

biundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. 165
Igitur, legati ubi satis confidunt,[6] die constituto senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo loquutum accepimus.

XIV. « Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens praecepit, uti regnum Numidiae tantummodo procurationem existumarem meam;[1] ceterum ius et imperium penes vos esse: simul eniterer, domi militiaeque quam maxumo usui esse populo romano; vos mihi cognatorum, vos in affinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habere. Quae quum praecepta parentis mei agitarem,[2] Iugurtha, homo omnium quos terra sustinet, sceleratissumus, contemto imperio vestro, Masinissae me nepotem, et iam ab stirpe socium et amicum populo romano, regno fortunisque omni- 166

6. *Vbi satis confidunt.* Quum legati satis multos e senatu sibi conciliatos credunt. Eo nempe reciderat senatus maiestas, ut arbitrio Numidae romani patres haberent consilium aut differrent. — *Vtrisque senatus datur.* Vtrique, scil. legati Iugurthae et Adherbal, in senatum admittuntur suam causam acturi.

Cap. XIV. 1. *Regnum Numidiae tantummodo procurationem existumarem meam.* Sic codex A. Ceteri omnes *regni, etc.* Cortius, ex sua coniectura, *regnum.... procuratione.... meum.* Vtique *regnum Numidiae* intellige non ipsam Numidiam, sed regiam in Numidia potestatem. *Regnum Numidiae,* inquit, tantummodo *procurationem meam* existimo. Placent Sall. huiusmodi appositiones. Infra LXXXV: *Neque gloriam meam laborem illorum faciam.* It. Frag. I, Orat. Lepid. *Dominationis in vos servitium suum mercedem dant.* Etiam infra, in hac ipsa oratione: *Regnum eius sceleris sui praedam fecit.*

2. *Quae quum praecepta parentis mei agitarem. Praecepta parentis mei*, ut inutile glossema damnat Cortius. Ego, fateor, non video quid reliqui foret scriptoribus, si quisque pro suo arbitrio, quae sibi displicent, recideret. Si scriptorum istis purgatoribus et calumniatoribus verborum crederemus, periret dimidia pars Sallustii. Audiamus Gruterum: paucae sententiae erunt, ubi, seu librariorum, seu auctoris, si deo placet, culpa, verba aliqua non redundent. Ausim equidem contendere damnatas hoc loco voces prorsus necessarias esse, et cum seq. verbo *agitarem* non minus congruere quam in hoc Virgilii IX, 45: *Obiiciunt portas tamen et praecepta facessunt. Agitare* enim ab *agendo*, ut *facessere* a faciendo derivatur; et *agitare praecepta*, hoc loco est: assiduam operam dare, ut praeceptis pareas.

bus expulit. Atque ego,[3] patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem potius ob mea, quam ob maiorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere; ac maxume deberi mihi beneficia a populo romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit,[4] Iugurtha qualis foret; ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod miserrumum, cogor prius oneri, quam usui esse. Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam a vobis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem vestram appetiverunt: familia nostra cum populo romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit; quo tempore magis fides eius, quam fortuna pe-
167 tenda[5] erat. Quorum[6] progeniem vos, patres con-

3. *Atque ego*. Sensus totius loci: Quoniam erat in fatis, ut ego a Iugurtha regno fortunisque spoliarer, vellem a vobis auxilium petere posse, non ob maiorum, sed ob mea ipsius in rempublicam beneficia. Atque omnino, primo voto, optarem debitores esse mihi Romanos collatorum illis antea beneficiorum, quae repetere necessitas me non cogeret; secundo, si repetere cogerer, vellem certe tanquam debita, non tanquam precaria et gratuita, ut nunc, ea postulare. Adverbium *maxume* opponitur vocibus *secundum ea*. *Maxume* idem valet quod *ante omnia*. Ideo exposuimus, *primo voto optarem*. *Secundum ea*, intellige, *post ea*: *deinde*, ideo diximus, *secundo voto*. Haec fere expressa sunt ex Thucyd. I, 32: *Δίκαιον, ὦ Ἀθηναῖοι, τοὺς, μήτε εὐεργεσίας μεγάλης, μήτε ξυμμαχίας προοφειλομένης, ἥκοντας παρὰ τοὺς πέλας ἐπικουρίας.... δεησομένους, ἀναδιδάξαι πρῶτον, μάλιστα μὲν* (maxime) *ὡς καὶ ξύμφορα δέονται, εἰ δὲ μὴ, ὅτι γε οὐκ ἐπιζήμια· ἔπειτα δὲ* (secundum ea), *ὡς καὶ τὴν χάριν βέβαιον ἕξουσιν*. *Beneficia deberi* Thucydideum est *εὐεργεσίας προοφειλομένης*. Vnde patet quam immerito Cortius deleverit *beneficia*. Debitum porro beneficium quasi thesaurus intelligi debet, repetendus in tempore. Quod si Thucyd. Ruperto et aliis venisset in mentem, obscurissimum hunc locum non iudicassent.

4. *Neque mihi in manu fuit*. Neque penes me fuit, bonus an malus foret Iugurtha; ideoque non prohibere potui, quin eo me miseriarum adigeret, ut a vobis nondum debita beneficia postularem.

5. *Magis fides eius quam fortuna petenda erat*. Adherbal, quo maiorem sibi gratiam conciliet, probare vult nulla sua utilitate ductum Masinissam instituisse amicitiam cum Romanis. Ideo revocat illis in mentem initium huius amicitiae in adversis reipubli-

scripti, nolite pati me [nepotem Masinissae] frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil caussae haberem,[7] praeter miserandam fortunam; quod paullo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto; tamen erat maiestatis populi romani, prohibere iniuriam, neque pati cuiusquam regnum per scelus crescere. Verum ego[8] his finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus romanus dedit; unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. Vestra beneficia mihi erepta sunt, patres conscripti: vos in mea iniuria despecti estis. Eheu me miserum! Huccine, Micipsa pater, beneficia tua evasere, uti quem tu parem cum liberis, regnique participem fecisti, is potissumum stirpis tuae exstinctor sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses[9] incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes 168

eas temporibus factum fuisse. Sed ne parum iucunda recordatione laedat animos audientium, *fidem fortunae* callide opponit; ita ut societas Romanorum, si quando propter ipsorum fortunam prope fugienda, semper tamen propter fidem expetenda fuisse videatur.

6. *Quorum.* Scil. maiorum, quae notio in antecedenti *familia* continetur. — *Me nepotem Masinissae*, uncinis inclusimus, quia omnibus fere glossa videtur repetita ex ante dictis, *Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium.* Et tamen est in omnibus MSS.

7. *Si—nihil caussae haberem.* Etiamsi ideo tantum ad vos confugerem, quia miser sum. — *Tamen erat.* Esset tamen dignum vestra maiestate etc. Hic ad Romanos provocat, tanquam ad propugnatores aequi, vindices iniuriarum, datosque omnibus omnium terrarum populis arbitros. Quae oratio, facile intelligere est, quam grata populo veniat orbis universi imperium affectanti.

8. *Verum ego.* Argumentum, quod vocant, *a fortiori.* Non solum eam tutelam mihi debetis, qua omnes miseros complectimini; sed etiam illata vobismet ipsis iniuria vos in propriam ultionem exstimulare debet.

9. *Dum Carthaginienses.* Miram oratoris calliditatem, qui ex odio Romanorum in Poenos quaerit suae caussae subsidium, et gratiam familiae suae conciliat, quasi multa pro populo romano perpessae.

omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis hostis nullus, nisi forte quem vos iussissetis. Ecce autem ex improviso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese efferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo interfecto, primum regnum eius sceleris sui praedam fecit: post, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minus [10] quam vim aut bellum exspectantem in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno essem.

« Ego sic existumabam, patres conscripti, ut praedicantem audiveram patrem meum, qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere; [11] ceterum ex omnibus maxume tutos esse. Quod in fa-
169 milia nostra fuit, praestitit uti in omnibus bellis vobis adessent: nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit; tertium, Iugurtham, beneficiis suis ratus nobis coniunctum fore. Alter eorum necatus, alterius ipse ego

10. *Nihil minus, etc.* Effecit ut *ego* vim et bellum, in regione quae sub imperio vestro est, minime *exspectans*, patria tamen et domo, ut videtis, *extorris*, *inops*, *coopertus* miseriis, tutius ubivis *essem*, quam in regno meo. *Me effecit ut essem*, pro, effecit ut ego essem. Sic Cic. Ep. ad Quint. II, 15: *Haec me, ut confidam, faciunt.* Plaut. Poen. II, 5: *Sex immolavi agnos, nec potui tamen propitiam Venerem facere, uti esset mihi*; pro, *facere ut Venus propitia esset mihi.* Et Hom. Il. β. 409: Ἤδει γὰρ κατὰ θυμὸν ἀδελφεὸν, ὡς ἐπονεῖτο, pro ᾔδει ὡς ἀδελφεὸς ἐπονεῖτο. Sic Latini saepe; Graeci saepissime.

11. *Eos multum laborem suscipere.* Significat ille patres suos, non ut inertiae consulerent, laboremque fugerent, amicitiam Romanorum amplexos fuisse. Igitur quum strenue bonorum sociorum, in omnibus Romanorum bellis, munera obierint, iusta vice postulat, ut nunc tutus in regno suo, eorumdem auxilio Romanorum esse possit. — *Quod in familia nostra fuit.* Familia nostra praestitit quod penes ipsam fuit; scil. ut in omnibus bellis vobis *adesset* (seu *adessent*, plur. num. quia familia plures homines complectitur). — *Per otium.* Quum nulla pro vobis bella gerenda sunt.

manus impias vix effugi. Quid agam? quo potissumum infelix accedam? Generis praesidia omnia exstincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri, quem minume decuit, propinquus [12] per scelus vitam eripuit: affines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit: capti ab Iugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis obiecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum moerore et luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia,[13] quae aut amisi,[14] aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent; tamen, si quid ex improviso accidisset, vos implorarem, patres conscripti, quibus, pro magnitudine imperii, ius et iniurias [15] omnes curae esse decet. Nunc vero exsul patria, domo, solus et omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos appellem? nationesne, an reges, qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti sunt? an quoquam adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta [16] plurima sint? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo [17] Masinissa nos ita

12. *Fratri, quem minime decuit, propinquus.* Ordo est: Propinquus, quem minime decuit (scilicet hoc facere), fratri vitam eripuit.

13. *Si omnia etc.* Incipit argumentum a fortiori, cuius altera pars est, *nunc vero exsul.* Etiamsi, inquit, nec regno, nec omnibus praesidiis orbatus essem, tamen adversus quaslibet iniurias, si quae ex improviso acciderent, vos implorarem. Nunc quanto magis debeo vos implorare, exsul et omnibus egens?

14. *Quae — amisi.* Scilic. pater, frater, affines, amici, propinqui, denique regnum ipsum. — *Quae ex necessariis advorsa facta sunt.* Ipse Iugurtha; qui, quum Adherbali *necessarius*, i. e. naturae vinculis *connexus* (*necessarius* enim ex *nectere*) esset, ei adversus et inimicus factus est. Plurali numero et neutrali genere utitur, quia sic inceperat. Praeterea sic latius patere videtur oratio.

15. *Ius et iniurias.* Ius, ut suum cuique constet: iniurias, ut vindicentur.

16. *Hostilia monumenta.* Monumenta bellorum, quae ibi pro vobis gesserunt maiores mei.

17. *Postremo.* Sententia est: Auxilium ab aliis regibus exspectare nullo modo possum. Atque etiamsi possem, non liceret petere; quoniam Masinissa praeceptis suis cavit, ne quem socium, nisi populum romanum, ha-

instituit, patres conscripti, ne quem coleremus, nisi populum romanum; ne societates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ac dis volentibus magni estis et opulenti: omnia secunda et obedientia sunt: quo facilius sociorum iniurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugurthae, parum cognita, [18] transvorsos agat: quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita caussa, statuatis: fingere me verba; fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam [19] illum, cuius impio facinore in has miserias proiectus sum, eadem haec simulantem videam! et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortales rerum humanarum cura oriatur! Nae ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum graves poenas reddet. Iam iam frater [20] animo meo carissume,

beremus. Ergo vestrum est nobis succurrere. Et id potestis quidem, quoniam imperio vestro omnia secunda et obedientia sunt.

18. *Parum cognita.* Cuius inconstantiam et levitatem parum noverunt. — *Transvorsos agat.* A recte consulendo deducat.

19. *Quod utinam.* Dicitur *quod utinam*, ut *quod si*, et *quod ni*. Dictio integra foret: quod utinam videam, nempe illum eadem haec simulantem! His autem verbis refellit, quod obiiciunt inimici, se fugam simulare. Vtinam, inquit, illi simulent, quemadmodum ego simulo! Tum patebit deos non negligere humana, satisque et meae, et fratris, et parentis vindictae datum erit. — *Aut apud vos, aut apud deos immortales.* Blandum auribus Romanorum, quibus, una cum diis, arbitrium rerum humanarum tribuit. — *Cura oriatur.* Insitus hominibus error, dei somnum incusare, quum miseri sunt.

20. *Iam iam frater.* Quoniam fratris mentio incidit, carissimum illum fratrem, tanquam praesentem alloquitur; sicque et fraternae pietatis imagine movet animos audientium, et suas amplificat aerumnas, mortem fratris suae vitae anteponendo. — *Vnde minime decuit.* A quo minime decuit tibi vitam eripi. *Vnde* enim de personis quoque dicitur. Sic Liv.

quamquam tibi immaturo, et unde minume decuit, 171
vita erepta est; tamen laetandum magis, quam dolendum puto casum tuum: non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem et omnes has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo: incertus quid agam, tuasne iniurias persequar, ipse auxilii egens; an regno consulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet? Vtinam emori [21] fortunis meis honestus exitus esset; neu vere contemtus viderer, [22] si, defessus malis, iniuriae concessissem: nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres

xxi, 40: *Vnde ius stabat, ei victoriam dedit.*

21. *Vtinam emori.* Vtinam mors fortunis meis, id est, *mihi ea fortuna utenti*, honestum exitum panderet.

22. *Neu vere contemtus viderer.* Vtinam non merito a Iugurtha contemptus fuisse viderer, si defessus malis, illius iniuriae concessissem, vitam relinquendo! Obvium hunc sensum unus adhuc vidit *Dotteville*, quum multi de hoc loco infinite disseruerint. Erroris causa, textus in plerisque MSS. corruptus: *Ne vivere contemtus viderer.* Sed Gruter. in uno codice invenit *neu vere*; Wasse in alio, *ne iure* eodem sensu. Sed praestat *neu vere*; 1.° quia *neu* haec antecedentibus iungit; 2.° quia ex *neuuere* (ut tum scribebant) facilior mutatio in *neuiuere*; 3.° quia *vere* pro *iure* eleganter dicitur. Plaut. Capt. v, 2, 7: *Sed neque vere, neque recte adhuc fecisti unquam.* Horat. Epist. i, 7, 97: *Metiri se quemque suo modulo ac pede verum est.* Nos ergo reponere non dubitavimus *neu vere.* Nam quum queratur Adherbal sibi non licere honeste mori, causam eius rei statim afferre debet, ne vanum affirmaverit. Atqui haec causa est: quod, si mortem sibi consciceret, iniuriae cedere per malorum impatientiam, ideoque iure ac merito a Iugurtha contemni, ut ignavus, videretur. — *Nunc neque vivere lubet.* Nunc neque vita me iuvat, propter miserias; neque mori licet sine dedecore, quia mors animi malis defessi indicium foret. Operae pretium est animadvertere, ut iis maxime verbis timidum ingenium prodat, unde constantiae famam quaerit. — Sic nos totum locum interpretamur. Si quis vero malit *ne vivere*, hic esse poterit sensus: *Vtinam honestus rerum mearum exitus esset voluntarie mori, ne scilicet viventem in contemptu me viderent homines; in quo certe viverem, si defessus malis iniuriae victoriam cessissem! Sed neque vita me iuvat propter contemptum illum; neque mori licet sine dedecore.* Et sic quidem patet, cur *vivere non libeat.* Cur vero *non licet mori sine dedecore?*

conscripti, per vos, per liberos atque parentes vestros, per maiestatem populi romani, subvenite misero mihi:
172 ite obviam iniuriae: nolite pati regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere.[23] »

XV. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, largitione magis quam caussa freti, paucis respondent: Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri quod iniuriam facere nequivisset. Iugurtham ab senatu petere, ne alium putarent, ac Numantiae cognitus esset: neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fautores legatorum, praeterea magna pars, gratia depravati,[1] Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius, subveniundum Adherbali, et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant: sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus,[2] homo nobilis, impiger,

23. *Tabescere*. Per scelus *dissolvi*, et exhausto Masinissae sanguine *interire*. Metaphora ducta a corporibus, quae dicuntur *tabescere*, quum interiore consumpta morbo, deficientibusque sensim viribus et sanguine, paulatim defluunt, et tandem morte solvuntur.

Cap. XV. 1. *Gratia depravati*. Praeter amicos et fautores legatorum, multi etiam senatores *gratia* in pravum abstracti. Nempe fautores Iugurthae suam *gratiam* interposuerant, ut alios ad suas partes traherent. Vulgo legitur *depravata*, quod iure damnat Cortius. Supra XIV: *Pars in crucem acti*. Inf. XVI: *Pars illa qui.... anteferebant*. Item LVIII: *Magna pars volnerati aut occisi*.

2. *Aemilius Scaurus*. Princeps senatus, pater illius Scauri cuius aedilitas, profusa magnificentia et luxus antea inauditi exemplis, *maxime prostravisse mores civiles* Plinio videtur (xxxvi, 15). Si eidem Plinio creditur, M. Scaurus pater, *Marianis sodalitiis rapinarum provincialium sinus fuit*. Verum ille vir, Sallust. et Plinio damnatus, adeo contra suis civibus probatus fuit, ut, quum acceptae ad pro-

factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum; ce- 173
terum vitia sua callide occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam[3] impudentemque; veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit.

XVI. Vicit tamen in senatu pars illa, qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent. Cuius legationis princeps fuit L. Opimius,[1] homo clarus, et tum in senatu potens; quia consul, C. Graccho et M. Fulvio
Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in 174
plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in

dendam rempublicam pecuniae accusaretur, satis habuerit rem negare, statimque populus accusatorem *ab illa dementissima actione, pertinaci clamore, depulerit*, inquit Val. Max. III, 7. Idem V, 8, Scaurum vocat *lumen ac decus patriae*. Nec de Scauri laudibus Cicero conticescit, tum aliis in locis, tum etiam in lib. de Offic. I, 22 et 30; in Ep. ad Lentul. I, 9; in Bruto, XXIX; in Orat. pro Murena, VII; pro Fonteio, VII, ubi haec: *Ecquem hominem vidimus....parem consilio, gravitate, constantia, ceteris virtutibus, honoris, ingenii, rerum gestarum ornamentis, M. Aemilio Scauro fuisse?* Laudat alter, alter vituperat: utri credendum? Nisi forte Scauri putemus auctas a Cicerone virtutes, a Sallustio vitia, utrumque ob unam causam, quod fuisset propugnator nobilitatis?

3. *Famosam*. Omnibus *famae* rumoribus exagitatam. *Famosus* enim dicitur, de quo multa *fama* est, plerumque in malam partem. — *Impudentem*. Palam et sine ullo pudore quaerentem, qui acciperent. — *Polluta licentia* (in recto casu). Licentia, quae quasi prostans ad accipiendam pecuniam aperto se dedecori offerebat. Iam supervacaneum est monere, a quam turpi genere quaestus hae metaphorae ducantur.

Cap. XVI. 1. *L. Opimius*. Is privatas inimicitias gerebat cum C. Graccho, qui tribunus eum, A. V. C. 631, de petitione consulatus depulerat. Consul autem Opimius, A. 633, quum, adversus Gracchum multa in civitate molientem, iussus esset a senatu consulere reipublicae, graviter saeviit, ut suarum quoque irarum ultor. Occisi sunt enim Gracchus, et Fulvius Flaccus, et insuper tria amplius hominum millia. Quare postea accusatus a Q. Decio tribuno plebis, quod cives romanos indicta causa necavisset, a populo absolutus est. Tandem, quod a Iugurtha pecunia corruptus esset, accusatus damnatusque in exilio et dedecore consenuit. Liv. Epit. LX et LXI; Cic. in Brut. XXXIV, Plut. in Gracch. Vell. II, 6, Flor. III, 15.

amicis habuerat,[2] tamen accuratissume recepit: dando et pollicitando perfecit, uti famae, fidei, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret: reliquos legatos eadem via aggressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur: illam alteram specie quam usu potiorem, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentes, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quae loca et nationes, ob calorem aut asperitatem, item solitudines, minus frequentata sunt,[1] de iis haud facile compertum narraverim: cetera quam paucissumis absolvam.

In divisione orbis terrae plerique in partem tertiam[2] Africam posuere: pauci tantummodo Asiam et Europam esse; sed Africam in Europa. Ea fines habet ab occidente fretum nostri maris[3] et Oceani: ab ortu

2. *Tametsi Romae in amicis habuerat.* Scilicet amicum iam habebat; amicissimum vult facere. Male Bip. *in inimicis.*

Cap. XVII. 1. *Minus frequentata sunt.* Minus culta et habitata ab hominibus, ob calorem, asperitatem et solitudines. Eodem sensu Suetonius, Aug. XLVI: *Italiam duodetriginta coloniarum numero deductarum ab se frequentavit.* — *Haud facile.* Difficile est aliquid certi et comperti de his narrare.

2. *In partem tertiam.* Alii, *in parte tertia.* Me movet ut accusativum retineam, praeter allatas a Cortio auctoritates, duosque nostrorum codicum, primum, quod quaedam motus notio subest, quum aliquid in partes distribuitur; deinde, quod iam unus ablativus est, *in divisione.* — *Pauci tantummodo Asiam et Africam esse.* Supp. voluerunt. In his M. Varro, de L. L. IV: *Vt omnis natura in coelum et terram divisa est, sic coelum in regiones, terra in Asiam et Europam.* Non mirum; quum antiqui littora tantum Africae, quae in Europam spectant, nota haberent.

3. *Fretum nostri maris et Oceani.* Gaditanum, seu Herculeum fretum. Nunc *lo Stretto di Gibilterra.* *Nostrum* vocabant Romani, mare mediterraneum (Mela, I, 1). — *Oceani.* Eius scilicet partis magni Oceani, quae mare Atlanticum dicitur.

solis declivem latitudinem; quem locum Catabathmon [4] 175
incolae appellant. Mare saevum, importuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: caelo terraque penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit; [5] nisi qui ferro aut bestiis interiere; nam morbus haud saepe quemquam superat; ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint; quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, [6] diversum est; tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis [7] dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissumis dicam. Ceterum fides eius rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, [1] asperi, inculti; quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, [2] uti pecoribus. Hi neque moribus, neque 176

4. *Catabathmon.* Graeca vox, quae *descensum* significat, e verbo καταβαίνω. Mela 1, 8: *Catabathmos, vallis devexa in Aegyptum, finit Africam.* Idem, 1, IX: *Asiae prima pars inter Catabathmon et Arabas.* Vnde liquet veteres Aegyptum in Asia, non in Africa ponere.

5. *Senectus dissolvit.* Aptissime coniuncta verba. Nam senectute non subito frangitur, sed sensim et lenius dissolvitur corporis quasi compages.

6. *Quae plerosque obtinet.* Quae vulgatissima est. Nam fama obtinere (quasi *obnoxios tenere*) dicitur eos apud quos valet. Aliquando absolute ponitur, *fama obtinet*, supple *fidem*, *animos*, aut aliud quid.

7. *Regis Hiempsalis.* Eius qui Iugurthae successit. Is erat Masinissae nepos, Gulussae filius, pater Iubae. Quo Iuba ad Thapsum occiso, Caesar Numidiae in provinciam redactae Sallustium praefecit. Hic ergo idoneus Africanarum rerum auctor est; qui et eam regionem administraverit, et scriptos vernacula lingua libros adierit. — *Interpretatum.* Passive, ut in Catil. VII, *adepta libertate.* — *Vtique.* Atque uti. — *Fides eius rei.* Veritatem narrationis ipsi praestent auctores.

Cap. XVIII. 1. *Gaetuli et Libyes.* De his ceterisque nationum nominibus, amplius in indice geographico. Gaetuli Libyesque hic indigenae et quasi aborigines Africae populi feruntur. Ostendet mox, qui advenae his accesserint.

2. *Humi pabulum.* Scilicet radicibus et herbis vescebantur.

lege, neque imperio cuiusquam regebantur: [3] vagi, palantes, qua nox coëgerat, [4] sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, [5] sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quisque, [6] imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae et Armenii, [7] navibus in Africam transvecti,
177 proxumos nostro mari locos [8] occupavere: sed Persae

3. *Neque moribus — regebantur.* Moribus regi dicuntur gentes, apud quas vetustate sancitae maiorum consuetudines legum auctoritatem habent, quamvis literarum monumenta desint.

4. *Qua nox coëgerat.* Vbi sub adventum noctis forte congregati erant, ibi pernoctabant, ut quibus nulla certa sedes esset. De his Silius lib. III, v. 290: *Nulla domus; plaustris habitant; migrare per arva Mos, atque errantes circumvectare penates.*

5. *Hercules.* Plures Hercules antiquis memoratos fuisse nemo nescit. Cic. de Nat. Deor. III, 16, sex numerat. Varro tres et quadraginta, ut notat Servius ad Aeneid. VIII, 564. Virgilius Herculem, Geryonis in Hispania victorem, venisse narrat in Italiam, haecque fama apud Romanos obtinebat. Sed haec omnis historia spissa caligine involuta est. Vero simillima videtur coniectura doct. *De Brosses*, nomen Herculis punicum fuisse *Harokel*, quo appellari solebant quicumque, mercaturae causa, in externas terras peregrinabantur; hunc autem unum ex illis qui Phoenicia profectus, deductaque ad Gades colonia, ibi interierit. Hoc adiuvat, quod dicit Appianus in Ibericis, II, Herculis fanum, quod est apud Columnas, a Phoenicibus exstructum sibi videri: coli enim tunc quoque Phoenicio ritu, deumque ipsum Thebanum non esse, sed Tyrium. Suffragatur Arrian. II. Item Diodor. I; Philostr. Vit. Apoll. II, 33 (Lips. Ed.); Mela, III, 6; qui tamen Aegyptium hunc Herculem vocant.

6. *Multis, sibi quisque, imperium petentibus.* Nominativum sine verbo *quisque* regulae damnant, ratio absolvit. Quum enim dixit auctor, *multis petentibus*, habebat in animo, *quum multi peterent*; sensumque potius quam verba respexit. Iam plura, cap. I, contra vulgares regulas dicta notavimus. Adde Liv. I, 29: *raptim quibus quisque poterat elatis*; ubi non *quisque*, sed *quibus* contra grammaticam peccat. Cave igitur ne in nostro Sallustii loco *quisque* esse pro *quibusque* arbitreris.

7. *Medi, Persae, et Armenii.* Omnes hi navibus Tyriis in Hispaniam, inde in Africam advecti fuerant, videlicet colonias condituri. Quum vero facile corrumpi potuerint, in librorum Hiempsalis interpretatione, haec gentium nomina, existimat *De Brosses*, socios illos Herculis Tyrii Phoenicum accolas fuisse, non veros Armenios, Persas et Medos. Vid. Ind. Geogr. praesertim ad vocem *Persae*.

8. *Proxumos nostro mari locos.* Vicina mediterraneō mari loca incoluere tres illae nationes. Sed, ex tribus, Persae *intra Oceanum magis*, id est, orientem versus, in locis ab Oceano, seu Atlantico mari, longius remotis,

intra Oceanum magis: iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi copia erat: mare magnum [9] et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gaetulos sibi miscuere: et quia, saepe tentantes agros, alia, deinde alia, loca petiverant, [10] semet ipsi Numidas appellavere. Ceterum adhuc [11] aedificia Numidarum agrestium, quae 178

sedem posuere. Nam *intra* saepius poni pro *citra* confirmat Gellius, XII, 13. Is ex Cicerone affert (Ep. IV, 4) *Modice hoc faciam, aut etiam* intra modum; id est, ut ipsius Gellii verbis utar, *non ad ipsum modum, sed retro paululum, et citra modum.* Quin etiam affert ex eodem, *intra Oceanum,* quod exponit *citra* vel *ante Oceanum.* Quibus exemplis hoc addiderim, Plin. Pan. XXX: *Neque solum .... amnis (Nilus)* intra *usurpata semper collium substiterat atque haeserat; sed supino etiam ac clementi solo, non placido se mollique lapsu refugum abstulerat; et necdum satis humentes terras addiderat arentibus. Intra* igitur significat in *interiore* vel *citeriore parte;* ita ut *intra Oceanum* sit *in interiore* Africae parte *quoad Oceanum;* et quod idem est, in *citeriore, quoad Romam.* Vox *intra* notat Persas usque ad Oceanum non pertingere; et *magis intra,* eos minus illuc pertingere, quam Medos et Armenios. Hoc firmabunt seqq.; errantque vehementer et Cortius et quicumque intelligunt *loca quae ab Oceano ambiuntur et ei sunt proxima.*

9. *Mare magnum.* Perperam Cortius intelligit *Oceanum. Magnum* hic est, *latum, vastum.* Mare enim mediterraneum in latitudinem extenditur; quum in orientem a freto Gaditano recedis. Mox dicet Medos et Armenios, qui occidentem versus habitabant, freto tantum ab Hispania divisos esse. — *Ignara lingua.* Ignorata, incognita, quam alter alterius non intelligit. Sic infra LII, *Regio hostibus ignara, i. e. ignota.* Item Tac. Annal. XV, 62: *Cui enim* ignaram fuisse saevitiam Neronis?

10. *Alia, deinde alia loca petiverant.* Hic interpretandum est, quod non dicit expresse: eos a mari paulatim recessisse, et in meridiem esse evagatos. Hoc confirmabitur eo quod mox de Gaetulis dicet. — *Numidas.* Numidae vulgo dici creduntur, quasi *νομάδες, pastores,* a *νέμω, pasco.* Sed praeter *καταβαθμὸν*, quod nomen recentius videtur, omnia istorum locorum nomina a Phoenicum sermone tracta sunt. Non est ergo verisimile Numidarum nomen graecum esse. *Leclerc,* Genes. X, 6, Numidas interpretatur *Nemoudim,* errantes. Sed forte eadem et graeci et punici verbi origo esse possit.

11. *Adhuc.* Illo etiam tempore, quo Sallustius scribebat. — *Mapalia.* Gallice, *huttes.* — *Incurvis lateribus tecta.* Pro tecto habentes ipsa casae latera, quae non, ut in nostris aedibus, recta surgebant, sed inclinata inter se et incurvata in summo coibant. Curtius, de Parapamisadarum tuguriis, VII, 3: *Structura latior ab imo, paulatim incremento operis in arctius cogitur: ad ultimum in* carinae *maxime modum*

mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armeniis accessere Libyes [12] (nam hi propius mare Africum agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus): hique mature oppida habuere, [13] nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant: nomen eorum paullatim Libyes corrupere, barbara lingua Mauros, pro Medis, [14] appellantes. Sed res Persarum brevi adolevit: ac postea, nomine Numidae [15] propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia
179 appellatur: dein utrique alteris freti, [16] finitimos armis aut metu sub imperium cogere; nomen gloriamque

coit. Si quis miretur aedificium *suis ipsius lateribus tectum* dici, attendat *incurvis lateribus* idem esse ac *curvamine laterum*; resque simplex admodum et facilis videbitur. Non nesciendum tamen quosdam ita distinguere: *Ceterum adhuc aedificia ......, oblonga, incurvis lateribus: tecta quasi navium carinae sunt.* Sed in eiusmodi tuguriis *tectum* a reliquo aedificio non separari, satis testatur Curtii locus. Sunt etiam, qui *lateribus* a *later*, non a *latus*, deducant. Absurdum!

12. *Accessere Libyes.* Libyes se Medis et Armeniis commercio et connubiis iunxere, ut Gaetuli se Persis iunxerant. — *Nam hi.* Sc. *Libyes.* Libyes prope mare erant: prope mare Medi et Armenii, quippe *freto* tantum *ab Hispania divisi.* Inter hos ergo et illos coniunctionem fieri necesse fuit. — *Mare Africum.* Hoc de mediterraneo mari, quod Africam a septentrione claudit, accipiendum esse monent opposita: *Gaetuli sub sole magis.* Voces enim, *sub sole*, meridiem et ardentis zonae confinium indicant.— *Gaetuli sub sole magis.* Ergo ut cum Gaetulis miscerentur, in interiores terras, Persae, Numidae facti, errantes penates transtulerant. Mox videbimus eorum partem ad mare remigrasse.

13. *Hique mature oppida habuere.* Medi et Armenii, cum Libybus coniuncti.

14. *Mauros pro Medis.* Nimia certe mutatio. Multo probabilius est quod putat doctiss. *Bochart*, *Mauros* esse punicum nomen *Mauharim*, id est, ultimos terrarum. Nam post Mauros, hinc Oceanus, illinc solitudines.

15. *Nomine Numidae.* Numidae, non iam Persae, appellati. — *A parentibus digressi.* Iam ad orientem erant, respectu Maurorum. Haec colonia magis etiam ad orientem processit. Praeterea mediterraneum versus, ad septentrionem regressi sunt. Quocirca mox dicet, *qui ad nostrum* mare processerant.

16. *Utrique alteris freti.* Et priores Numidae, et ii qui ab illis digressi erant, propius Carthaginem habitaturi.

sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant, [17] quia Libyes, quam Gaetuli, minus bellicosi. Denique Africae pars inferior [18] pleraque ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. Postea Phoenices, [1] alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe aliisque novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbes in ora maritima condidere: haeque brevi multum auctae, pars originibus [2] praesidio, aliae decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto, quam parum dicere; quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, [3] qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari, [4] prima Cyrene est, colonia Theraeon, [5] ac deinceps

17. *Magis hi, qui ad nostrum mare processerant.* Magis ea colonia, de qua modo mentio fuit. — *Quia Libyes, quam Gaetuli*, etc. Obscure indicat Numidas maritimos rem habuisse cum Libybus, qui et ipsi maritimi; ceteros vero Numidas, cum Gaetulis, qui interiores terras habitabant. Atqui Libyes, utpote minus bellicosi, facilius vincebantur. Ideo colonia Numidarum, clarior facta est, quam priores, qui Gaetulos, asperiorem hostem, habebant. Ne quem moretur, quod dixit hos se Gaetulis principio miscuisse. Mox exhibebit Gaetulos ut diversam, suis etiam temporibus, a Numidis nationem.

18. *Africae pars inferior.* Pars, quae propius mare mediterraneum est, in quod amnes huius regionis defluunt. — Omnis hic locus, propter brevitatem, nostramque veterum illarum migrationum ignorantiam, subobscurus est. Quod probabilius mihi visum est, exposui, interpretem Sallustii Sallustium ipsum, quoad potui, faciendo.

Cap. XIX. 1. *Postea Phoenices.* Diximus omnes hos, de quibus in superiori capite sermo fuit, e Phoenicia oriundos videri. Hic de recentioribus Phoenicum coloniis loquitur.

2. *Originibus.* Civitatibus unde originem ducebant. Μητροπόλεσι.

3. *Igitur ad Catabathmon.* Summatim recenset, quae iam memoravit; totamque Africam, quoad nota erat Romanis, brevi descriptione comprehendit.

4. *Secundo mari.* Si maritimas oras, scil. ad occidentem pergens, *sequaris*.

5. *Theraeon.* Genitiv. graecus. Latine dixisset, *Theraeorum.* Theraei, qui Cyrenem condiderunt, ex insula Thera, in Aegeo, profecti erant. Hi, opinor, declivem planitiem, quae est inter Cyrenem et Aegyptum, graeco nomine Catábathmon appellarunt.

180 duae Syrtes, [6] interque eas Leptis; dein Philaenon arae, quem, Aegyptum versus, finem imperii habuere Carthaginienses: post aliae Punicae urbes. [7] Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent: proxume Hispaniam Mauri sunt: super Numidiam [8] Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare: post eos Aethiopas esse: dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et fines Carthaginiensium, quos novissume habuerant, [9] populus romanus per magistratus administrabat: Gaetulorum magna pars, et Numidia usque ad flumen Mulucam sub Iugurtha erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen, cetera ignarus populi romani; itemque nobis neque bello, neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquam, regno diviso, legati Africa discessere, et Iugurtha contra timorem animi [1] praemia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis
apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia
181 esse; simul et illorum pollicitationibus accensus, quos

6. *Duae Syrtes.* Earum descriptionem vide infra LXXVIII, ubi etiam de oppido Lepti mentio est. — *Philaenon.* Graece, pro Philaenorum. Vide LXXIX, qui fuerint Philaeni et eorum arae. Adverbium *deinceps*, monet maiorem Syrtim (qui sinus maris est) Cyrenaïcum mare contingere et continuare. Maior vero Syrtis, simul et minoris admonet, et oppidi Leptis, in medio inter ambas spatio positi. Sed, his notatis, scriptor ad inceptum ordinem redit, addendo: *dein Philaenon arae.* Intellige ergo: prima Cyrene; dein (id est, post Cyrenem) Philaenon arae. Nam hae sunt iuxta Syrtim maiorem.

7. *Punicae urbes.* A Phoenicibus conditae, Adrumetum, Hippo, et ceterae, quarum nomen non retulit.

8. *Super Numidiam.* Vltra Numidas, meridiem versus.

9. *Fines Carthaginiensium, quos novissume habuerant.* Quidquid possidebant Carthaginienses, novissimis ante urbis suae excidium temporibus.

Cap. XX. 1. *Contra timorem animi.* Contra id quod timuerat. — *Praemia sceleris.* Impunitatem, et dimidiam, pro tertia, melioremque simul Numidiae partem.

paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus: at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae,[2] metuens magis quam metuendus. Igitur ex improviso fines eius cum magna manu invadit: multos mortales cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit: dein cum omni multitudine in regnum suum convertit; existumans dolore permotum Adherbalem iniurias suas[3] manu vindicaturum, eamque rem belli caussam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat, et amicitia populi romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit: qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere, quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat.[4] Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit, et aperte totius Numidiae imperium petere: ceterum, qua pergebat, urbes, agros vastare, praedas agere:[5] suis animum, terrorem hostibus augere.

2. *Opportunus iniuriae.* Male tutus adversus iniuriam, et quasi ad omnes ictus patens. Senec. de Clem. I, 8: *Adiice nunc, quod privatos homines ad accipiendas iniurias opportuniores acceptarum patientia facit: regibus certior est ex mansuetudine securitas.*

3. *Iniurias suas.* Iniurias sibi illatas. — *Eam rem belli caussam fore.* Sperabat scilicet a se prius oppressum iri Adherbalem, quam Romanorum opem implorare posset: ceterum se impunitatem novi quoque sceleris pretio empturum.

4. *Animo iam invaserat.* Nondum armis et castris tenebat Adherbalis regnum, sed animo iam invaserat. Nondum manus, sed animus avidus et rapax fratrem spoliaverat.

5. *Praedas agere.* Hoc proprie de illa praeda dicitur, quae potest *agi et incedere*, ut sunt pecora, mancipia, captivi. De reliqua dicunt *ferre*; unde usitata illa, *agere et ferre hostilia* (Graecis ἄγειν καὶ φέρειν). Inf. XLIV: *Pecoris et mancipiorum praedas certantes agere.* Liv. xxiv, 20: *Caudinos*

482 XXI. Adherbal ubi intelligit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum; necessario [1] copias parat, et Iugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum, utriusque consedit exercitus: et quia diei extremum erat, praelium non inceptum; ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, [2] milites Iugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant funduntque. [3] Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit: et ni multitudo togatorum [4] fuisset, quae Numidas insequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Iugurtha oppidum circumsedit; vineis [5] turribusque [6] et machi-

Samnis gravius devastatus; .... praedae peculum hominumque actae.

Cap. XXI. 1. *Necessario.* Necessitate coactus. Ea vis est huiusce vocis, ut in mentem lectoris revocet, omnia prius passum fuisse Adherbalem, quam arma sumeret, nec nisi necessitati cessisse. Quod non monuissemus, nisi quidam scripsissent posse eam, salva sententia, deleri.

2. *Obscuro etiam tum lumine.* Quum diei adventantis obscurum adhuc lumen esset.

3. *Fugant funduntque.* Vtriusque horum verborum, quae coniuncta saepissime occurrunt, sedulo annotandus est sensus. *Fugare* est in fugam vertere; hostem cogere ut loco cedat. *Fundere* est ordinem disrumpere, et quasi *confusione* quadam exercitum miscere. Fieri potest aliquando, ut *fusus* exercitus non fugiat, *fugatus* non fundatur. Ille ordines redintegrat; hic retro cedit, non turbatis ordinibus. Neutra vox ergo redundat.

4. *Togatorum.* Romanorum sociorumque, ibi mercaturae faciendae, aut alia causa, sedem habentium. *Togata* omnino dicebatur romana gens, propter usum togae, qua vel in aliena terra induebantur. Praeterea vox *togatorum* hic indicat eos cives fuisse, non milites, quamvis hostem a moenibus prohibuerint. Videlicet arma instante periculo ceperant. Vid. infra XXVI.

5. *Vineis.* Vineae quasi quaedam casulae erant, ligneae, mobiles, quibus tecti ad urbis oppugnatae moenia possent accedere. Machina, quo facilius moveretur, e lignis levioribus compacta, alta pedibus octo, lata septem, longa sexdecim, tabulatis cratibusque tecta, lateribus adversus tela saxaque vimine contextis extrinsecus, ne immisso cremaretur incendio crudis ac recentibus coriis operiebatur. Quum vero plures factae fuerant, iungebantur in ordinem, sub quibus subsidentes tuti ad subruendos muros penetrarent. Vid. Veg. IV, 15; Caesarem B. G. II, 12.

6. *Turribusque.* Turres quoque aedi-

nis omnium generum expugnare aggreditur; maxume festinans tempus legatorum ante capere, quos, ante praelium factum, Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit; tres adolescentes [7] in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatus populique romani verbis nuntient, velle et censere, eos ab armis discedere: de controversiis suis iure potius quam bello disceptare: ita seque illisque dignum fore. 183

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis quod Romae, dum proficisci parant, de praelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens erat. Quorum Iugurtha accepta oratione respondit, sibi neque maius quidquam, neque carius auctoritate senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optumo quoque probaretur: virtute, non malitia [2] P.

ficabantur ambulatoriae, ex trabibus tabulatisque compactae, in tantam saepe altitudinem, ut non solum muros, sed turres lapideas superarent. Hac moles quum, subditis rotis, moenibus admotae essent, tum ex inferiori parte aries impingebatur; e media fere altitudine ligneus pons, subito prolatus, turrim muro iungebat; denique ex superioribus tabulatis telorum saxorumque in urbis defensores imber depluebat. Veg. IV, 17. Lips. Poliorc. II, 4.

7. *Tres adolescentes*. Haec duo verba a sciolo quodam efficta arbitratur Cortius; ideo uncinis includit, non ausus delere. Sed si librarius quidquam de suo addidisset, quidvis aliud potius addidisset, quam *tres adolescentes*. Nostri omnes MSS. hoc habent. Imo hoc scripsisse Sallustium nemini dubium erit, qui legerit infra XXV, *maiores natu, nobiles, amplis honoribus*; altera legatione missos esse. Et quidem legatio ab adolescentibus non ita bene gesta fuerat. — *Ita seque*. Senatu populoque romano. — *Illisque*. Numidis regibus.

CAP. XXII. 1. *Sed is rumor clemens erat*. Alii interpretantur famam infra verum fuisse, et quodammodo ipsa re leniorem, alii, parum firmam constantemque. Quod posterius magis probo. Nam si *rumor* in vulgus *emanans* fluvio comparatur, (et videtur quidem dictus a *ῥέω* rumor); ut amnis *clemens* est, qui non praeceps, ita rumor *clemens* erit, qui non cito impetu omnium aures invadet, neque magnis hominum clamoribus iactabitur, utpote dubius adhuc, necdum pro vero constans.

2. *Non malitia*. Non fraude et astutia. Vide, lector, quam callide animos a praesentium scelerum cogitatione avertat, ea memorando quae,

Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artes a Mi-
181 cipsa, non penuria liberorum,[3] in regnum adoptatum: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviam isse: populum romanum neque recte, neque pro bono[4] facturum, si ab iure gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. Ita utrique digrediuntur.[5] Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXIII. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossa[1] moenia circumdat, turres exstruit, easque praesidiis firmat: praeterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare: defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem erigere: prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit, omnes suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum

aliis temporibus, bene et ordine fecit.

3. *Non penuria liberorum.* Hoc non refellit quod coniecimus supra, X, n. 2: Iugurtham a Micipsa, nondum natis liberis, in aulam adscitum. Nam parvus quidem adscitus fuerat, sed tribus tantum ante Micipsae mortem annis *adoptatus*, ut regno succederet.

4. *Pro bono.* Bene; ut dicitur, *pro vero constat, pro comperto fuit.* Suet. in Tito, VII: *At illi ea fama pro bono cessit, conversaque est in maximas laudes.* — *Ab iure gentium.* Nempe ab iniuriis vindicandis, quod gentes omnes pro iusto habent.

5. *Vtrique digrediuntur.* Hinc Romanorum legati, hinc Iugurtha. — *Adherbalis appellandi.* Cum Adherbale colloquendi facultas non fuit.

Cap. XXIII. 1. *Vallo atque fossa.* Quum vi et impetu urbs capi non posset, diuturnaque fiebat obsidio, tum obsidentes *fossa* et *aggere* urbem circumcingebant, ne quis ea egredi aut eam intrare posset, simul ut ipsi se adversus erumpentes tutarentur. Ideo etiam aggerem turribus instruebant, iis quidem, non ut sup. XXI, ambulatoriis, sed immotis et stabilibus. *Vallum*, neutr. genere, intellige *aggerem* ipsum, sive aggestum in *fossae* margine terram, sudibus et palis (qui et valli dicuntur) munitam. Veg. IV, 28; Lips. Poliorc. II, 2: Caesar. B. G. VII, 72.

trahi non posse; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxume impigros delegit: eos, multa pollicendo, ac miserando casum suum,[2] confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidae paucis diebus iussa efficiunt: literae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit:

« Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres conscripti; sed vis Iugurthae subigit: quem tanta lubido exstinguendi me invasit, uti neque vos, neque deos immortales[1] in animo habeat; sanguinem meum, quam omnia, malit. Itaque quintum iam mensem, socius et amicus populi romani, armis obsessus teneor: neque mihi Micipsae patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur: ferro, an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Iugurtha scribere dehortatur fortuna mea: etiam antea expertus sum,[2] parum fidei miseris esse: nisi tamen intellego,[3] illum supra, quam

2. *Miserando casum suum.* Ita casum suum memorando, ut miserationem moveret.

Cap. XXIV. 1. *Neque vos, neque deos immortales.* Romanos sibi conciliat eos prope diis aequando. Simul accendit in Iugurtham, qui Romanorum iuxta ac deorum voluntatem negligat. — *Socius et amicus populi romani.* Is igitur quem nemo laedere possit, nisi qui vestram simul maiestatem contemnere audeat. — *Micipsae patris beneficia.* Iugurtham ingratum quoque ostendit, quo maiorem ei faciat invidiam.

2. *Etiam antea expertus sum.* Scil. quum Romam venit, viceruntque in senatu, *qui vero pretium aut gratiam anteponebant*; ut dictum est supra XVI. — *Parum fidei miseris esse.* Tum nempe intellexit, fidem non facile miserorum querelis haberi, quoniam in Iugurtham pro sceleribus non animadversum est. Haec vero, *parum fidei miseris esse*, quamvis aliquid acerbae recordationis habeant, non duriora tamen exprobrantis verba sunt. Miseram sortem dolet, quae verbis suis fidem demit. Suam fortunam, non Romanos accusat.

3. *Nisi tamen intellego.* Quum dixerit suam fortunam dehortari ne plura de Iugurtha scribat, unum tamen addit, scil. se intelligere Iugurthae ambitionem non in invadendo ipsius regno consistere, sed altius ascendere, Romanosque ipsos, qui longe supra Adherbalem positi sunt,

ego sum, petere; neque simul amicitiam vestram, et regnum meum sperare: utrum gravius existumet,[4] nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem
186 fratrem meum: dein patrio regno me expulit. Quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos.[5] Verum nunc vestrum regnum armis tenet: me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem,[6] et haec quae scribo, et illa quae antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem;[7] non

petere. Eadem figura, contraria sententia, Liv. VII, 30: *Vsque ad nos contemptus Samnitium pervenit, supra non ascendit.*

4. *Vtrum gravius existumet.* Rupertus et ceteri, *gravius existimare* accipiunt pro *maioris facere*, ita ut vox *gravius* in bonam partem sumatur: quod fieri non posse multis contendit Cortius, *graviusque* interpretatur, *acerbius*, *intolerabilius*, hoc modo: *Vtrum (amicitiam vestram, an regnum meum) NOS SPERARE ipsi intolerabilius sit, omnes sciunt.* Et sic quidem optime sensus constat; sed paulo durior ellipsis, NON SPERARE. Ego sic intelligendum puto: non sperat ille se et vestram amicitiam et meum regnum simul habere posse. Sed utramque rem quasi trutina ponderavit; graviusque ei visum est regnum meum. Ideo hoc eligit. Sic *gravius* proprio maxime sensu accipietur.

5. *Quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos.* Obvius maxime sensus: *Fateor nihil ad vos pertinere, quas ille mihi fecerit iniurias.* Si vero sic distinguas: *Quae sane fuerint nostrae iniuriae: nihil ad vos.* Hic erit sensus: *Quae iniuriae (scilicet fratrem occidisse, me regno expulisse) nostrae, id est, mei unius propriae fuerint: illae nihil ad vos pertineant; hoc sane concedo. Verum nunc armis tenet Iugurtha regnum quod vestrum est, quoniam illud ego a vobis accepi.* Et huic quidem sententiae Cortius suffragatur; qui quum alia, tum hoc affert similis concessionis exemplum, infra, XXXI: *Sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere.*

6. *Nam ego quidem vellem.* Hic est sententiarum ordo: *Nihil, nisi vis vestra, Iugurtham movere potest. Nam verum nimis est, quod nunc scribo et antea questus sum in senatu, me omni praesidio destitutum. Quod utinam verum non esset! Non tantis ego miseriis premerer.* Hoc vero dicit ut suis querelis fidem faciat, et ante occupet quae in contrarium dici poterunt. Similem fere confirmandi formulam usurpavit supr. XIV, n. 19: *Quod utinam illum eadem haec simulantem videam!*

7. *Vt Iugurthae scelerum ostentui*

iam mortem, neque aerumnas. tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. [8] Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per maiestatem imperii, 187
per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria avi mei Masinissae. »

XXV. His literis recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quamprimum Adherbali subveniundum: de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab iisdem regis fautoribus summa ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam maiores natu, nobiles, amplis honoribus: in quis M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum in senatu princeps. Hi, quod in invidia res erat, [1] simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere: dein brevi Vticam appulsi literas ad Iugurtham mittunt, quam ocissume ad provinciam accedat: seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse; [2] primo commotus, metu atque lubidine divorsus

esem. Vt ostenderetur in me quid sceleris patrare posset Iugurtha.

8. *Non iam mortem — deprecor. Deprecari* proprie est precari ut aliquid a se depellatur; aliquid precibus amovere. Non, inquit, mortem deprecor, si mori me necesse est: precor tantummodo, ne a crudelissimo carnifice excruciatus moriar. Non recuso aerumnas, si regno et patria in aeternum orbatus sum. Miser sim, at saltem inimici imperium fastusque superbos non perferam.

Cap. XXV. 1. *In invidia res erat.* Res gravem invidiam indignationemque movebat, tum propter crudelitatem Iugurthae, tum quod legatis ille non paruisset.

2. *Contra inceptum suum venisse. Venisse* ut ipsum ab incepto suo prohiberent. — *Divorsus agitabatur.* In diversum agebatur. Hinc metus, illinc libido eum in contrariam partem trahebant. — *Porro.* Ex altera parte. Eodem sensu, Catil. XLVI: *Laetabatur...... civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat*, etc. — *Vicit tamen.* Novum Iugurthinae indolis

agitabatur. Timebat iram senati, ni paruisset legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato,[3] summa vi Cirtam ir-
188 rumpere nititur; maxume sperans, diducta manu hostium,[4] aut vi aut sine dolis sese casum victoriae inventurum. Quod ubi secus procedit, neque, quod intenderat, efficere potest uti, prius quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur; ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametsi senati verbis minae graves nuntiabantur, quod oppugnatione non desisteret; multa tamen oratione consumta, legati frustra discessere.

XXVI. Ea postquam Cirtae audita sunt; Italici,[1] quorum virtute moenia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi romani[2] inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris senatui curae fore. At ille tametsi

exemplum, praesenti libidini indulgentis, quidquid in posterum imminerel.

3. *Exercitu circumdato.* Vtrumque latine dicitur, *exercitu circumdare moenia* (vid. sup. XXIII), et *circumdare moenibus exercitum;* quemadmodum Virgilius, Aen. II, 792: *Ter conatus sibi collo dare brachia circum.* Idem, XII, 88: *Circumdat loricam humeris.*

4. *Diducta manu hostium.* Divisis hostium copiis, ut ab omni murorum parte resisterent. — *Casum victoriae.* Opportunam victoriae referendae occasionem. Sic infr. LVI: *Fortunam praeclari facinoris casum dare.*

Cap. XXVI. 1. *Italici.* Iidem sunt quos supra, XXI, vocavit *togatos*, infra, *negotiatores*. Differentia quidem erat inter cives romanos, Latinos et Italicos. Sed hic generatim designari videntur, quicumque ex Italia oriundi Cirtam incolebant. — *Defensabantur.* Videlicet non ii soli, sed ii potissimum moenia *defendebant;* idque, suo more, verbo frequentandi Sallustius indicavit.

2. *Propter magnitudinem populi romani.* Arbitrabantur nihil contra ipsos Iugurtham ausurum, quia Romani aut Italici erant. Sed iam ostenderat Iugurtha se maiestatem nominis romani parvi ducere.

omnia potiora fide Iugurthae rebatur; tamen quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat: dein omnes puberes Numidas et negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius,[3] interfecit.

XXVII. Quod postquam Romae cognitum, et res 189
in senatu agitari coepta; iidem illi ministri regis,[1] interpellando, ac saepe gratia, interdum iurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius,[2] tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum romanum edocuisset, id agi, uti per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia, prolatandis consultationibus, dilapsa erat: tanta vis gratiae atque pecuniae regis. Sed ubi senatus, delicti conscientia, populum timet; lege Sempronia[3] provinciae

3. *Vti quisque armatis obvius.* Prout quisque, aut Numida, aut Italicus, etiam inermis, in armatos Iugurthae milites incidebat. Haverc. prorsus diverso sensu: *Vti quisque armatus obvius fuerat.* Et ita quidem inter lineas nostrorum codd. antiquissimus habet, unde in posteriorum textum irrepsit. Sed in eodem, manu prima, *uti quisque armatis obvius fuerat.* Hoc iure praetulimus; nisi quod cum Cortio et Bipontino delevimus *fuerat.*

Cap. XXVII. 1. *Iidem illi ministri regis.* Iidem illi, qui iam antea Iugurthae favere et quasi famulari consueverant. Hos infami vocabulo notat. Cives, immo senatores romanos, se *ministros*, i. e. famulos servosque barbari regis fecisse! — *Interpellando. Interpellare* est intervenire, et interponere se, ne quid per populum aut senatum agatur. — *Saepe gratia, interdum iurgiis.* Saepe eam, qua pollebant, gratiam interponendo; interdum etiam iurgia movendo, tempus trahebant. Ea mora fiebat, ut iniuria minus atrox videretur, quia minus recens. Ira enim tempore remittitur; et, ut ait Cleon apud Thucydidem, III, 38: ὁ παθὼν τῷ δράσαντι ἀμβλυτέρᾳ τῇ ὀργῇ ἐπεξέρχεται.

2. *C. Memmius.* Is postea cum Glaucia petens consulatum, a Saturnino tribuno plebis, in ipsis comitiis, interfectus est, A. V. C. 654, C. Mario sextum consule; Epit. Liv. LXIX. Cicero in Bruto, XXXVI de hoc meminit: *Tum etiam C. et L. Memmii fuerunt, oratores mediocres, accusatores acres atque acerbi.*

3. *Lege Sempronia.* Quam tulerat C. Sempronius Gracchus, ut quotannis, ante comitia consularia, senatus provincias decerneret, in quibus fu-

futuris consulibus, Numidia atque Italia, decretae: consules declarantur P. Scipio Nasica,[4] L. Bestia Calpurnius;[5] Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, alia, quae bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe cui Romae omnia venum ire[1] in animo haeserat; filium et cum eo duo familiares ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnes mortales pecunia aggrediantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus, placeretne legatos Iugurthae recipi moenibus; iique decrevere, nisi regnum, ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decederent. Consul Numidis ex senati decreto nuntiari iubet: ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi[3] homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate

turi consules imperium haberent. Decretas a senatu provincias inter se sortiebantur consules, ut dictum est Catil. XXVI. Vid. etiam Cic. pro Domo sua, IX, et de provinciis consularibus II.

4. *P. Scipio Nasica.* Pronepos eius qui vir optimus a senatu iudicatus est; filius autem eius, qui privatus Tib. Gracchum interemit. Hic Scipio cum L. Bestia consul fuit anno V. C. 643, et in consulatu mortuus est. Vid. Cic. in Brut. XXXIV.

5. *L. Bestia Calpurnius.* Calpurnia domus auctorem generis sui ferebat Calpum, tertium regis Numae filium (Plut. in Numa). Luc. Calpurnius Piso Bestia, de quo hic mentio est, pro nobilitate contra Gracchorum factionem steterat, ob id senatui carus. Post consulatum, lege Mamilia (infr. XL), ob acceptam a Iugurtha pecuniam accusatus et damnatus est (Cic. in Brut. XXXIV). Notat *De Brosses* eius nepotem fuisse Bestiam, qui cum Catilina coniuravit.

CAP. XXVIII. 1. *Venum ire.* Venalia esse. Hic tantum notabimus, *venum* non *supinum* esse ab aliquo verbo, sed accusativum nominis, cuius dativus quoque usurpatur, *venui.* Venum ire igitur, est *ire ad venum;* venumdare, *dare ad venum.* Inde per syncopen, *ven-eo, ven-ire; ven-do, ven-dere.* — *In animo haeserat.* Illud auditum apud Numantiam, et iam semel usu compertum, non animo exciderat. Hinc intelligere est, cur tam audax in sceleribus, et tam parum vindictae metuens fuerit.

3. *Legat sibi.* Legatos sibi assumit.

quae deliquisset, munita fore sperabat, in quis fuit Scaurus, cuius de natura et habitu[4] supra memoravimus. Nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant; quas omnes avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula
et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque 191
inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est; multos mortales, et urbes aliquot pugnando capit.

XXIX. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit; animus, aeger avaritia, facile conversus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus.[1] Qui tametsi a principio, plerisque ex factione eius corruptis, acerrume regem impugnaverat; tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Iugurtha primum tantummodo belli moram redimebat; existumans sese aliquid interim Romae pretio aut gratia effecturum. Postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat; in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. Ceterum interea, fidei caussa, mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae Vaccam:[2] cuius

4. *De natura et habitu.* *Natura* ingenitas, *habitus* comparatas et usu acquisitas dotes significat. Natura intelligitur, quomodo quis *natus* sit; habitus, quomodo se vita et moribus *habeat*. Vide Ciceronem de Invent. I, ubi haec *habitus* notio confirmatur.

Cap. XXIX. 1. *Scaurus.* Vide quid supra, XV, de Scauro dictum fuerit. In hoc Iugurtham *ipsos romani imperii mores* expugnasse dicit Flor. III, 1.

2. *Oppidum—Vaccam.* Sic vulg. et nostri codd. Cortius ex aliis rescripsit *Vagam.* In his punicis nominibus, nihil certi affirmari potest: quippe quorum elementa plerumque nullis latinis litteris satis commode re-

rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat,[3] quoniam deditionis mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit, ac pauca, praesenti consilio,[4] loquutus
192 de invidia facti sui,[5] atque in deditionem uti acciperetur; reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit; dein postero die, quasi per saturam[6] exquisitis sen-

praesentari possint. Magis usitatum scripsimus. V. indicem.

3. *Palam — imperaverat.* Scil. ne qua suspicio apud milites oriretur, frumentum *palam*, pretium pacis, imperaverat consul; alia vero omnia *clam* moliebatur. — *Induciae agitabantur.* Dum deditio fieret, induciae erant; ut mox, *pax agitabatur*, i. e. *pax erat.* Dicitur enim *agere otium*, *pacem*, pro *esse in otio*, *in pace*. Sallustianum autem, *agitare*, pro *agere*.

4. *Praesenti consilio.* Praesentibus iis quos Bestia, de more, in consilium vocaverat. Nonnulli scribunt *concilio*: male. In quo potissimum differant *consilium* et *concilium*, paucis notabimus. Vtroque coetus hominum declaratur: *consilio*, homines ad *consulendum* seu deliberandum vocati; *concilio*, homines, vel ad deliberandum, vel alia qualibet causa in unum coacti. Senatus dicitur *consilium publicum*, quatenus reipublicae consulit; *patrum sanctum concilium* (Hor. Carm. IV, 5), quatenus patrum conventus est. Nunquam dici potest, *praetor de concilii sententia pronunciat*, sed *de sententia consilii*, i. e. iudicum, qui praetori consultores assident. Verum de iisdem recte dicetur, *praetor concilium* (id est coetum), vel *consilium* (i. e. consultores) *dimittit*. Consilium deducitur a *consulendo*; concilium, a *concalando*, i. e. *convocando*. Hinc patet nunquam *concilium*, semper *consilium* dici, quum de sententia aliqua aut proposito agitur. Ex *consilio*, consiliari. Ex *concilio*, conciliare.

5. *De invidia facti sui.* Tentat verbis amoliri invidiam, quam Adherbalis et aliorum caedes ei conflaverat.

6. *Quasi per saturam.* Satura, ab adiectivo *satur*, erat, teste Diomede III, lanx omnigenarum frugum primitiis referta, quae Cereri et Baccho offerebatur. Hinc usurpari coepit pro cibi genere ex variis rebus condito (vid. Fest. in hac voce); deinde pro carmine variis metrorum generibus composito, qualia scripserunt Pacuvius, Ennius, et Varro, qui etiam prosam miscuit carmini (et hae quidem initio fuerunt *satirae*, quas postea Lucilius et Horatius unis hexametris scripserunt). Festus denique, sine scriptorum auctoritate, aliquam *legem saturam* fuisse credidit, *ex multis aliis legibus confertam*. Certe vox *satura* substantive ponitur; et dictio, *per saturam*, in proverbium abiit, quo aliquid permixtum et ex variis rebus confusum indicaretur. In supra dicto Festi loco, *imperium quod plebes per saturam dederat*, est imperium rogatione alias quoque res complectente concessum. Iustinianus, in praefatione prima digestorum, opus dicit *sparsim et quasi per saturam collectum*, *utile cum inutilibus mixtim.* Quapropter, quae hic dicuntur *quasi per sa-*

tentiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio
imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi
multi, cum parvo argenti pondere quaestori traduntur.
Calpurnius Romam ad magistratus rogandos 7
proficiscitur: in Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo 193
actae forent, fama divolgavit; Romae per omnes locos et conventus [1] de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia; patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat: ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque impediebat. At C. Memmius, cuius de libertate ingenii et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Memmii facundia clara pollensque fuit; decere existumavi unam ex tam multis orationem perscribere, [2] ac potissumum, quae in concione post reditum Bestiae huiuscemodi verbis disseruit.

tuam exquisitas sententiae, eas nullo ordine, et de conditionibus congestim propositis, collectas interpretari possumus.

7. *Ad magistratus rogandos.* Ad comitia eligendis magistratibus habenda. Nam, ut supra vidimus, eius collega Scipio mortuus erat. Atqui non haberi poterant ab uno praetorum comitia consularia; quia, teste Gellio, XIII, 15, *a minore imperio maius rogari non potest.*

Cap. XXX. 1. *Per omnes — conventus.* *Conventus* proprie dicitur, ubicumque conveniunt homines seu privatim, seu publice.

2. *Perscribere.* In historiam hanc referre; quemadmodum aliquid *in tabulas perscribi* seu *referri* dicitur. Ne quis tamen inde colligat hanc esse, ad verbum, orationem Memmii. Quod si esset, forsan dixisset *exscribere*,

XXXI. « Multa me dehortantur a vobis,[1] Quirites, ni studium reipublicae omnia superet: opes factionis, vestra patientia, ius nullum; ac maxume, quod innocentiae plus periculi, quam honoris est. Nam illa
494 quidem piget dicere, his annis quindecim[2] quam ludibrio fueritis superbiae paucorum; quam foede, quamque inulti perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus[3] sit: qui ne nunc quidem, obnoxiis inimicis,[4] exsurgitis, atque etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed quamquam haec talia sunt; tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. Certe ego libertatem, quae mihi a parente tradita est, experiar:[5] verum id frustra, an ob rem faciam, in vestra manu situm, Quirites. Neque ego hortor,[6] quod saepe maiores vestri

non *perscribere*; *his verbis*, non *huiuscemodi verbis*. Praeterea Sallustianum omnino dicendi genus, et usurpatae iam ab Sallustio dictiones et sententiae hic agnoscuntur, quales sunt: *Obviam ire*; *Pars — alii*; *Inulti perierint*; *Praecipites eant*; *Honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt*; *Quos omnes eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coëgit*; *Ne ignoscendo malis, bonos omnes perditum eatis*; et alia multa.

Cap. XXXI. 1. *Multa me dehortantur a vobis.* Multa me deterrent, ne apud vos verba faciam, scilicet *opes factionis* (nempe nobilium); *patientia* qua omnes iniurias perfertis, iuris omnis subversio etc.

2. *His annis quindecim.* Anni erant a caede Tiberii Gracchi XXII, a caede Caii, X; medium tempus notat, ne in subtiliori annorum computatione haerere videatur. Ceterum variant codices. Cortius, qui scribit XV, mallet tamen XX.

3. *Animus ab ignavia — corruptus.* Possit abesse praepositio *ab*. Sed et alibi similia occurrunt: Lucret. III, vs. 831: *Quod letalibus ab rebus munita tenetur*. Hor. Sat. I, 4, vers. 26: *Aut ab avaritia aut misera ambitione laborat*.

4. *Obnoxiis inimicis.* Quum inimici vestri ius in se vobis ipsi fecerint, suaque obnoxia capita pro rebus in Africa gestis debeant. — *Timetis.* Scilicet nobiles. Eodem sensu, in Catilina, XX: *His obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus.*

5. *Certe — experiar.* Id est, si frangere potentiam factionis non possum, at saltem experiar libertatem meam. Illam ego libertatem a parente meo accepi; illa mea hereditas est, meum bonum: illa utar, quantum in me erit. — *Ob rem.* Cum utilitate; non frustra. Eodem sensu, Ter. Phorm. III, 2, 40: *Non pudet vanitatis? minime, dum ob rem.*

6. *Neque ego hortor.* Postquam di-

fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus: necesse est suomet ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho,[7] quem regnum parare aiebant, in plebem romanam quaestiones habitae sunt. Post C. Gracchi et M. Fulvii caedem,[8] item multi vestri ordinis in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio,[9] plebi sua restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur,[10] iure

xit penes populum esse, ut libertatis defensionem ipse non frustra susceperit, eos hortatur a facilitate rei. Non armis opus erit. Nihil turbarum orietur in republica. Illi suismet sceleribus pessumdati corruent. Hoc eveniet fato non evitabili; hoc *necesse* est. Sed quomodo sua illis scelera perniciem afferent? Id dicet infra: si quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae in eos animadvertatur. Sed ante, scelera ista enumerat, quo maiorem in eos plebis invidiam concitet.

7. *Occiso Tib. Graccho.* A factione nobilium, duce Scipione Nasica Serapione, Nasicae *optimi viri* nepote, anno V. C. 621; quod, inquit Vell. II, 3, initium in urbe Roma civilis sanguinis gladiorumque impunitatis fuit. — *Quaestiones habitae sunt.* Velleius, II, 7, docet Rutilium Popiliumque consules (A. V. 622) asperrime in Tib. Gracchi amicos saeviisse. *Quaestiones* intellige *iudicia.* Quidam addunt *graves*, quod nostrorum codd. antiquissimus non habet.

8. *Post C. Gracchi et M. Fulvii caedem.* Vide sup. XVI, n. 4; Plut. in Gracch., et praesertim Appian. Bell. Civ. I, 3, qui docet Caii et Fulvii amicos in carcerem coniectos, et ibi strangulatos esse, iussu Opimii consulis.

9. *Sed sane fuerit regni paratio.* Concessio ironica et invidiosa in nobiles. Sed concedo Gracchos regnum affectavisse, quia sua plebi restituebant. Volo iure factum videri, quidquid factio nobilium fecerit; quoniam si eorum iniurias ulcisci velletis, rursus sanguis nocentium quidem, sed tamen civium effunderetur. Sed alia facinora fuere, quae omni excusatione carent, quoniam ea aequo animo toleravistis. Indignabamini quidem, sed *taciti indignabamini* aerarium expilari etc. Illis tamen haec impune fecisse parum fuit, ni leges quoque, maiestatem vestram, divina et humana omnia Iugurthae, hosti vestro, traderent. — *Regni paratio.* Paulo ante dixit, *regnum parare aiebant.* Proprie igitur et aptissime hic: sed sane fuerit regni *paratio.*

10. *Vlcisci nequitur.* *Nequitum* et *nequitur* pro *non posse* dicebant — Plautus in Saturione. *Retrahi nequitur, quoquo progressa est semel.* Haec et alia Festus. Adde Lucretium, lib. I, vers. 1045: *Dum veniant aliae, et suppleri summa queatur.* Nil ergo dubium est, quin idem valere possit *nequitur* ac *nequit.* An vero passive sumitur *ulcisci?* Affirmat quidem Cortius; sed nullum aliud profert exemplum. Nec huius verbi meminit A. Popma,

factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini, aerarium expilari; reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere; penes eosdem et summam gloriam, et maxumas divitias esse: tamen haec talia facinora impune suscepisse parum habuere. Itaque postremo leges, maiestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut poenitet: sed incedunt per ora vestra magnifici,[11] sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes; perinde quasi ea honori, non praedae habeant. Servi aere parati[12] imperia iniusta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati,

de Vsu antiquae locutionis, xi, ubi multa notat passive accepta, quae vulgo sumuntur active. Imprudens, credo, omiserit. Ceterum non ego ex hoc exemplo affirmare ausim, verbum illud passivam quoque vim habere. Neque passivum (cum Popma) dixerim *loqui* in hoc Coelii ad Ciceronem: *De damnatione frequenter loqui est coeptum.* Vis passiva hisce formis, *nequitur* et *coeptum est* adhaeret; nec eam infinitivis quoque *ulcisci* et *loqui* adhaerere necesse est. Ne quem moveat, quod in hoc Plauti, *retrahi nequitur*, me iudice, *bis passiva* forma est. Sit sane, quoniam per usum licuit; sed non ideo minus suffecerit semel fuisse in *ulcisci nequitur*, *loqui coeptum est.* Quid? si aliqua lingua esset, ubi nullus adeo infinitivus passivi formam haberet. At est; et antiquissima illa quidem, et ex qua in aboriginum Italorum sermonem non pauca defluxerint, *Sanskrita* lingua. In ea si vis dicere, *non potest vinci*, necesse est dicas, *na sakiate dietum*, id est, *nequitur vincere*. Quidni eadem ratio fuerit dictionum, *nequitur ulcisci*, et *loqui coeptum est?* Nam humanum ingenium eodem, iisdem causis, vel inscium ducitur.

11. *Incedunt per ora vestra magnifici.* Quam graviter et invidiose nobilium superbiam notet his verbis, intelliget quicumque meminerit, Virgilium non melius maiestatem Iunonis carmine assequi potuisse, quam si eam haec dicentem induceret: *Ast ego, quae divum incedo regina etc.* Adde, *per ora vestra;* quasi praesentibus civibus contumeliam facere velint. Adde, *ostentantes;* quasi haec omnia praedam suam fecisse non satis fuerit, nisi male partis honoribus coram populo glorientur.

12. *Servi aere parati.* Haec comparatio, qua pudorem eorum stimulat, e Catone desumpta videtur, quem citat Gell. x, 3: *Servi iniurias nimis aegre ferunt; quid illos bono genere gnatos, magna virtute praeditos, opinamini animi habuisse, atque habituros, dum vivent? — Imperio nati.* Nati ad imperandum. Ne quem hic offendat tertius casus. Tac. Agric. 31: *Nata servituti mancipia.* Et ceteri passim.

aequo animo servitutem toleratis. At qui sunt hi,[13] qui rempublicam occupavere? Homines sceleratissumi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissumi, 197
iidemque superbissumi; quis fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est: metum a scelere suo ad ignaviam vestram transtulere: quos omnes eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coëgit: sed haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quod si tam libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt; profecto neque respublica, sicuti nunc, vastaretur; et beneficia vestra[14] penes optumos, non audacissumos, forent. Maiores vestri, parandi iuris et maiestatis constituendae gratia, bis, per secessionem,[15] armati Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitemini? atque eo vehementius, quod maius dedecus est,[16] parta amittere, quam omnino non para-

13. *At qui sunt hi.* Ostendit quam turpe sit istiusmodi hominibus parere. Simul vehementius accendit indignationem. — *Pro munimento habent.* Scil. iis ipsis sceleribus adversus iram vestram muniti sunt, quibus eam meruere. Ipsa peccandi audacia impunitatem redemerunt; et qui propter facinora sua metuere deberent, ipsi propter ignaviam vestram metuuntur. — *Transtulere.* Eandem dicendi formam vide supra I. — *Eadem cupere, eadem odisse.* Vid. Catil. XX.

14. *Beneficia vestra.* Consulatus, sacerdotia, praeturae, aliique honores.

15. *Bis per secessionem.* Vid. Catil. XXXIII, et quae ibi notavimus. Item L. Ampelium XXXV, qui quatuor secessiones memorat, et Flor. I, 23 et seqq. qui de tertia leviter a Livio dissentit, quartamque addit: *ut plebeii quoque magistratus* (consules) *crearentur*; quae seditio potius quam secessio fuisse videtur. Ceterum non constat plebem *bis Aventinum* occupasse (vid. Liv. II, 32); sed Aventinum an Sacrum montem occupaverit, nil ad rem. Satis est oratori in mentem revocasse plebi fortitudinem maiorum.

16. *Maius dedecus est.* Sic Thucyd. II, 62: Αἴσχιον ἔχοντας ἀφαιρεθῆναι,

visse. Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos,[17] qui hosti prodidere rempublicam: non manu, neque vi, quod magis vos fecisse, quam illis accidisse
198 indignum; verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. Qui si dedititius est,[18] profecto iussis vestris obediens erit: sin ea contemnit, scilicet aestumabitis, qualis illa pax, aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos maxumae divitiae, in rempublicam damna, dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet; et illa, quam haec tempora, magis placent,[19] quum regna, provinciae, leges, iura,[20] iudicia, bella, paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant: vos autem, hoc est, populus romanus,[21] invicti ab

ἢ κτωμένους ἀτυχῆσαι; turpius habentes spoliari, quam quaerentes non obtinuisse.

17. *Vindicandum in eos.* Vide quae supra notavimus n. 7. — *Quod magis vos fecisse.* Hanc sententiam illustrat, quod dicit Caesar, in Catil. LI: *Magis quid se dignum foret, quam quid in illis iure fieri posset, quaerebant.* Nempe maxime digni sunt illi, in quos vi et manu saeviatis. Sed ista in paucos scelestos facere tanto populo indignum est. Legibus et iudiciis animadverti oportet, et Iugurtham evocari, ut eos, stipendiarios ministrosque suos, testimonio opprimat.

18. *Qui si dedititius est.* Dilemma: Aut vera, aut falsa deditio est. Si vera, veniet Numida, vobis iubentibus; si falsa, non veniet; sed reos eo ipso arguet, quod non venerit.

19. *Nisi forte — illa, quam haec, tempora magis placent.* ILLA: tempora Gracchorum necem consequuta, quae per tyrannidem nobilitatis plebisque servitutem transiere. HAEC: tempus hoc, quo plebs erigit animos, libertatemque usurpare coepit. Iam enim libera est, quum tribuni sui vocem exaudire possit.

20. *Leges, iura.* Vbi coniuncta sunt haec duo vocabula, *leges* intellige, quae ad reipublicae administrationem pertinent; *iura*, quae ad privatas civium utilitates, et quidquid iuris civilis nomine comprehenditur. — *Bella, paces.* Belli et pacis arbitrium. *Paces*, plurali numero. Varro, apud Nonium: *Animadvertendum primum, quibus de causis et quemadmodum constituerint paces; secundum, qua fide et iustitia eas coluerint.* Horat. Epist. I, 3, 7: *Quis sibi res gestas Augusti scribere sumit? Bella quis et paces longum diffundit in aevum?*

21. *Vos autem, hoc est, populus romanus.* Plebem alloquitur; sed quo maiores illi addat animos, alloquitur tanquam totus *populus* ea sit. Qualis vero populus? Romanus scilicet. Ergo Romani illi, *invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium*, ipsi serviunt! Serviunt; imo obnoxiam inimicis animam vix retinent!

hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atque ego,[22] tametsi viro flagitiosissumum existumo, impune iniuriam accepisse, 199
tamen vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur: et vobis aeterna sollicitudo remanebit, quum intelligetis, aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiae quae spes est? Dominari illi volunt; vos liberi esse: facere illi iniurias; vos prohibere: postremo sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerarii factus est,[23] neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita senati auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiaeque respublica venalis fuit. Quae

22. *Atque ego.* Transitio ad periculum quod imminet, ni scelesti plectantur. — *Nisi misericordia.* Sic fere Cato, in Catil. LII: *Nae ista vobis mansuetudo et misericordia, in miseriam vertet.* — *Quantum importunitatis habent.* Pro importuna ista libidine, qua scelus in omne rapiuntur. — *Parum est impune male fecisse.* Parum contenti male factorum impunitate, nova facient, nisi prohibueritis. — *Et vobis.* Sibi invicem respondent, *et illis* — *et vobis.* — *Quum intelligetis.* Atqui illud intelligetis, quum usu vobis compertum erit, nihil eos de superba et impotenti dominatione remittere. Nunc legibus agere licet; tum vi et manu agendum erit.

23. *Non peculatus aerarii factus est.* Quantum sit Bestiae et Scauri scelus per comparationem delictorum ostendit, quae, licet per se gravissima, leviora tamen sunt. Eadem mente dixit Cato, in Catil. LII: *Non agitur de vectigalibus, non de sociorum iniuriis.* — *Tamen consuetudine iam pro nihilo habentur.* Cato ibidem: *Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis*, etc.

nisi quaesita erunt,[24] ni vindicatum in noxios: quid reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? nam impune quaelibet facere, id est regem esse. Neque ego, Quirites, hortor,[25] ut malitis cives vestros perperam, quam recte fecisse; sed ne, ignoscendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc in republica[26] multo praestat beneficii, quam maleficii immemorem esse: bonus tantummodo segnior fit,[27] ubi neglegas; at malus improbior. Ad hoc, si iniuriae non sint,[28] haud saepe auxilii egeas.»

24. *Quae nisi quaesita erunt.* Nisi de iis rebus quaestiones habeantur. — *Obedientes vivamus.* Servi simus; illi reges.

25. *Neque ego, Quirites, hortor.* Ita loquitur, ut non vehemens accusator, neque poenarum avidus esse videatur. Non vos hortor, inquit, ut crudeliter quaestiones exerceatis, malitisque nocentes quam innocentes invenire. Imo ignoscetis libenter, laudabitis etiam, si qui recte, non perperam, fecerint. Sed cavete ne ignoscendo malis, bonos omnes perditum eatis.

26. *Ad hoc in republica, etc.* Veram esse hanc sententiam, licet paulo duriorem, negari non potest. Sublata enim esset omnis ex civitate securitas, si scelus impunitum omitteretur. Quapropter idem fere dixit, quamquam mollioribus verbis, Cicero, pro Rosc. Am. xx: *Innocens si accusatus sit, absolvi potest; nocens, nisi accusatus fuerit, condemnari non potest. Vtilius est autem absolvi innocentem, quam nocentem causam non dicere.* Bene tamen dixit Memmius, *in republica.* Nam quis privatus se maleficiorum potius quam beneficiorum memorem dicere ausit?

27. *Bonus — segnior fit.* Nec hoc quidem, minus quam illud, verum est. Et iure pronunciat Livius iv, 2: *Cuius rei praemium sit in civitate, eam maximis semper auctibus crescere; sic pace bonos, sic bello fieri.* Quum igitur, teste Cicerone, Ep. ad Brut. xv, Solon dixerit, *rempublicam duabus rebus contineri, praemio et poena;* optima respublica erit, in qua nec virtus sine praemio, nec scelus sine poena, servato tamen utriusque rei modo, relinquetur. Sed hic scelus manifestum erat. Ideo hanc tantum sententiae partem ostendit tribunus, quae est severitatis.

28. *Ad hoc, si iniuriae non sint.* Novum argumentum affert, cur beneficii, quam maleficii, immemorem esse civitatem praestet. Si enim plectantur noxii, pauciores iniuriae erunt. Si vero pauciores iniuriae sint, minus saepe bonorum auxilio ad eas vindicandas populus egebit. Minori igitur reipublicae detrimento *boni* negliguntur, quam mali non plectuntur. — *Auxilii.* Cave ne cum quibusdam intelligas, *tribunicii.* De bonorum auxilio universe agitur; quo carebit fortasse respublica, sublatis praemiis; non vero indigebit, sublatis iniuriis.

XXXII. Haec atque alia huiuscemodi saepe dicundo,
Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, [1] qui tum
praetor erat, ad Iugurtham mitteretur, eumque, in- 201
terposita fide publica, Romam duceret; quo facilius
indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae
captae arcessebant, [2] delicta patefierent. Dum haec
Romae geruntur, qui in Numidia relicti a Bestia exer-
citui praeerant, sequuti morem imperatoris, plurima
et flagitiosissuma facinora fecere. Fuere, qui auro
corrupti elephantos Iugurthae traderent: alii perfugas
vendere, et pars ex pacatis [3] praedas agebant: tanta
vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat.
At Cassius, perlata rogatione [4] a C. Memmio, ac per-
culsa omni nobilitate, ad Iugurtham proficiscitur; ei-
que timido et ex conscientia diffidenti rebus suis per-
suadet, quoniam se populo romano dedidisset, ne
vim, quam misericordiam, experiri mallet: privatim
praeterea fidem suam interponit, quam ille non mi-
noris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama
de Cassio erat.

Parum liberalis certe sententia; sed tribuni proposito conveniens, cuius tota oratio in probanda puniendi necessitate versatur.

CAP. XXXII. 1. *L. Cassius.* Is qui a Tigurinis Helvetiis, non multo post, occisus est; (Liv. Epit. LXV.) De hoc Cicero meminit in Bruto, XXV; dicitque, pro Rosc. Am. XXX: *L. Cassius ille, quem populus romanus verissimum et sapientissimum iudicem putabat, identidem in causis quaerere solebat, cui bono fuisset.* Et Val. Max. III, 7: *Eius tribunal propter nimiam severitatem, scopulus reorum dicebatur.* Nunc patet cur ille potissimum in Numidiam missus fuerit.

2. *Quos pecuniae captae arcessebant.* Quos propter crimen acceptae a Iugurtha pecuniae in ius vocabant.

3. *Ex pacatis.* Sc. regionibus, quae *hostilibus* opponuntur. — *Vendere.... agebant.* Similem *modorum* diversitatem vide in Catil. XXI, *increpat .... laudare, admonebat*

4. *Perlata rogatione.* Accepta a populo lege, quam tulerat Memmius. Legis enim *rogatio* dicitur, quia *rogabatur*, seu interrogabatur populus, velletne ac iuberet, quod propositum erat. *Perferre* autem est, usque ad constitutum finem ferre. De *lege* ac *rogatione*, vide Gellium x, 20.

XXXIII. Igitur Iugurtha, contra decus regium, cultu quam maxume miserabili, [1] cum Cassio Romam venit. Ac tametsi in ipso magna vis animi erat; confirmatus ab omnibus, [2] quorum potentia aut scelere cuncta gesserat, C. Baebium tribunum plebis magna
202 mercede parat, cuius impudentia contra ius et iniurias [3] omnes munitus foret. At C. Memmius, advocata concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci iubebat, pars, ni socios sceleris aperiret, more maiorum, de hoste supplicium sumi; dignitati, quam irae, magis consulens, sedare motus, et animos mollire; postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. [4] Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha, [5] verba facit: Romae Numidiaeque facinora eius [6] memorat; scelera in patrem fra-

CAP. XXXIII. 1. *Cultu quam maxume miserabili.* Qualis solet esse reorum, aut deprecantium, quando misericordiam movere volunt: veste squalida, barba capilloque promissis. En ille qui duos fratres occidit, regnum per scelus occupavit, romanam potentiam, futuri securus, contumaciter elusit!

2. *Confirmatus ab omnibus.* Hic incipit, quidquid in contrarium disputet Cortius, secunda pars periodi, haecque verba praecedentibus opponuntur. Nempe iam per se ipsum Iugurtha magnam vim animi habebat; sed nuper confirmatus ab omnibus suorum scelerum ministris (qui docent illum, unius tribuni intercessione, omnibus quaestionibus obviam iri posse), Baebii praesidium magno pretio comparat.

3. *Contra ius et iniurias.* Non minus contra ius quam contra *iniurias.* Et ius quidem, id est, iudicia debitasque suis meritis vices, multo magis quam iniurias timebat.

4. *Fidem publicam per sese inviolatam fore.* Se (Memmium) daturum operam, ut, quantum in se erit, inviolata maneat publica fides, quam Cassius Iugurthae dederat.

5. *Producto Iugurtha.* Poterant enim tribuni, quem vellent, in concionem producere, ubi coram populo interrogatus responderet.

6. *Romae Numidiaeque facinora eius.* Monet Kunhardt omnem provinciam, h. l. eodem casu quo urbium nomina, contra vulgares regulas, significatam esse; et Cortius, *Numidiae* dici pro *in Numidia.* Exempla profert quum alia, tum haec: Auct. Bell. Gall. VIII, 1: *Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, et cet.* Flor. I, 18: *Lucaniae suprema pugna sub Aruinis, quos vocant, campis.* Claud. Laus Seren. 26: *Terrae pelagique labores* (sc. ab Vlysse

tresque ostendit; quibus iuvantibus quibusque ministris egerit, quamquam intelligat populus romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere; si vera aperiret, in fide et clementia populi romani magnam spem illi sitam : sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se suasque spes corrupturum.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius tribunus
plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, re- 203
gem tacere iubet. Ac tametsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum [1] clamore, voltu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat; [2] vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

XXXV. Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, [1] Gulussae filius, Masinissae nepos; qui, quia in dissensione regum, Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta, et Adherbale interfecto, profugus

tolerati). Sed quis non videt, nisi qui grammaticam refingere velit, vocabula *Romae Numidiaeque*, et *Galliae*, et *Lucaniae*, et *terrae pelagique*, in genitivo esse, non quia nomina locorum sunt, sed quia pendent e vocibus, *facinora, rerum gestarum, suprema pugna, labores?*

Cap. XXXIV. 1. *Terrebat eum.* Sc. tribunum. — *Impetu.* Sic ei minando, ut impetum in eum facturi viderentur.

2. *Quae ira fieri amat.* Quae per iram fieri solent. Quintil. IX, 3, citat ex Sallustio, ut hellenismi exemplum, *vulgus amat fieri.* Et quidem apud Graecos verbum φιλεῖ saepe consuetudinem designat. Thucyd. III, 81: *οἷον φιλεῖ ἐν τῷ τοιούτῳ γίγνεσθαι*, *sicut amat in tali re fieri.* Sed non dixit Sall. *quae in ira fieri amant.* Non ergo dictionem graecam ex omni parte imitatus est, neque hic, neque inf. XLI: *Ea quae secundae res amant, lascivia atque superbia incessere.* Non tamen dubitari potest, quin hic consuetudinis notio verbo *amat*, ut graeco φιλεῖ, inhaereat. Item Horat. Carm. III, 16: *Aurum per medios ire satellites Et perrumpere amat saxa.*

Cap. XXXV. 1. *Massiva.* Vide supra V, n. 10, quae fuerit Masinissae progenies.

ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, [2] qui proxumo
anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum
gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae
sit, Iugurthamque ob scelera invidia cum metu [3] ur-
geat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul
belli gerundi [4] movere, quam senescere omnia ma-
204 lebat; ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia
evenerat. [5] Quae postquam Massiva agitare [6] coepit,
neque Iugurthae in amicis satis praesidii est, quod
eorum alium conscientia, alium mala fama et timor
impediebat; Bomilcari, [7] proxumo ac maxume fido
sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insi-
diatores Massivae paret, ac maxume occulte: sin id
parum procedat, quovis modo Numidam interficiat.
Bomilcar mature regis mandata exsequitur: et per

2. *Sp. Albinus.* Consul anno urbis conditae 644.

3. *Invidia cum metu.* Odium publicum, propriusque metus.

4. *Avidus consul belli gerundi.* Sciebat quippe non sine bello induci posse Massivam in regnum a Iugurtha possessum. — *Movere.* Malebat ipse *movere*, perturbare omnia, quam omnia *senescere*, id est, per otium languere. Frustra quosdam offendit, quod ACTIVVM verbum est *movere*, NEVTRVM vero, *senescere.* Sed nec id a Sall. ingenio abhorret, et facile suppletur ellipsis: sc. *movere* regit accusativ. subauditum *omnia*; et vox, *omnia*, quae expressa legitur, subiectum est infinitivi *senescere.* Similis fere constructio est infra XLVI, n. 7, ubi vide. Item CXIV: *Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare;* ubi subauditur SE, subiectum verbi *certare*. Male igitur Bip. induxit ex uno cod. *novari*. Nostri omnes *movere.* — *Senescere.* Eodem sensu, Liv. v, 21: *Multa iam edita caede, pugna senescit.*

5. *Minucio Macedonia evenerat.* Sorte obvenerat. Hic contra Scordiscos et Triballos Thracas prospere pugnavit; Liv. Epitom. LXV. Flor. lib. III, cap. 4.

6. *Agitare.* De ea re agere, et Numidiae regnum a senatu petere.

7. *Bomilcari.* Bomilcar ille postea Iugurthae copiis dux praefuit (infr. XLIX); Iugurtham ad deditionem impulit, suadente Metello (LXI et LXII); regem interficere tentavit (LXX); ipseque, re patefacta, ab eo interfectus est (LXXII). Dignus sane rex, cuius latus ab eo peteretur, per quem ipse cognatum suum necaverat; dignus minister, qui poenam ultimi sceleris ab eo ferret, qui primum iusserat. — *Proxumo.* Familiarissimo. Catil. XIV: *Ii Catilinae proxumi familiaresque erant.*

homines talis negotii artifices, [8] itinera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paullo inconsultius Massivam aggreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur. [9] Fit reus magis ex aequo bonoque, [10] quam ex iure gentium, Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, [11] supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse.

8. *Talis negotii artifices.* Rem vere dignam notari! In illo terrarum capite, urbe Roma, si cui opus erat insidiatore, sicario, venefico, is certos quosdam homines appellabat; et praesto erant, qui pacta mercede rem susciperent. Habebas Romae interfectoris, sicut apud nos fabri vel sutoris *artificium.* Augebat quippe facilitatem patrandi sceleris ingens et in audaciam exercitata servorum gladiatorumque multitudo: praeterea impunitas; quod nullus magistratus erat investigandis delictis et sontibus in iudicium sistendis publice praepositus. Non temere enim ad accusandum descendebant privati, nisi propria utilitas aut quaerenda fama impelleret. Inde multa obscura et quasi plebeia scelera negligebantur, et silentio tecta praeteribant.

9. *Indicium profitetur. Indicium profiteri* non est fateri se indicaturum, ut quidam interpretantur; sed reipsa indicare suasorem instigatoremque facinoris. Tac. Annal. VI, 3: *Summum supplicium decernebatur, ni professus indicium foret.*

10. *Magis ex aequo bonoque.* Aequum bonumque *stricto iuri* opponitur. Haec est igitur Sallustii mens: *Quamvis ex stricto gentium iure inviolatus esse debuerit comes eius, qui Romam fide publica venerat; tamen, aequitate naturali, utpote tanti sceleris auctor, accusatus est.* Et quidem res est sacra ius gentium. Sed eo male se tuetur, qui violavit prior. Nec iuris gentium est, quidlibet apud externos impune facere. Iure ergo, si verum vel dissentiente Sallustio dicere licet, non minus quam aequo et bono, in iudicium vocabatur Bomilcar. Ceterum hic locus mire torsit quosdam interpretes. Si Glareano et Bip. credamus, sensus erit. *Quamvis Bomilcar, fidei publicae, qua cum Iugurtha venerat, violator extemplo comprehendi et damnari ex iure gentium deberet; tamen clementer et ex aequo bonoque in eum actum est. Igitur vades accepti, libertasque reo permissa.* Hunc sensum, quem clarius multo quam ipsi auctores expressimus, quis non falsum et longius petitum videt?

11. *Animum advortit.* Animadvertit. — *Invidiam facti.* Publicam indignationem, tali facto excitatam.

Igitur quamquam in priore actione [12] ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos populares metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret: et ipse paucis diebus profectus est, iussus ab senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur
206 saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, alia, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare: ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia; et alias, deinde alias, morae caussas facere: polliceri deditionem, ac deinde metum simulare; instanti cedere, et paullo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent, neque ex tanta properantia [1] tam facile tractum bellum secordia magis quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tri-

12. *In priori actione.* Quum primum reus ad dicendam causam vocatus est. — *Regno magis quam vadibus consulens.* Magis ad id intentus, ne quid de sua in Numidas potentia minueretur, quam ne mulcta damnarentur vades, absente Bomilcare. Sic quinquaginta innocentes, eosque sibi amicos, deserit, ut unum nocentem periculo eripiat. Sed multum intererat Iugurthae, ut, quaecumque scelera iussisset, iis impunitas in perpetuum parta crederetur.

XXXVI. 1. *Ex tanta properantia.* Post tantam festinationem. Scilicet non credebant eum, qui initio tantopere properasset, tam facile bellum tracturum fuisse, nisi dolus potius quam socordia subesset.

bunieiis atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus
et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis,
continuare magistratum nitebantur: quae dissensio
totius anni comitia [1] impediebat. Ea mora in spem
adductus Aulus, quem pro praetore in castris reli-
ctum [2] supra diximus, aut conficiundi belli, aut ter-
rore exercitus ab rege pecuniae capiundae, [3] milites 207
mense ianuario ex hibernis in expeditionem evocat:
magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum
Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam et
saevitia temporis et opportunitate loci, neque capi,
neque obsideri poterat; nam circum murum, situm in
praerupti montis extremo, planities limosa hiemalibus
aquis paludem fecerat: tamen, aut simulandi gratia,
quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus [4]
ob thesauros oppidi potiundi, vineas [5] agere, aggerem

XXXVII. 1. *Totius anni comitia.* Ea non solum quibus tribuni, sed etiam ceteri magistratus eligendi erant. Itaque consules anni 645, Metellus et Silanus, non ante designari, sed iam inito sui magistratus anno, creari potuerunt.

2. *Pro praetore in castris relictum.* Quidam, *propraetorem.* Nostri codd. *pro praetore*, ut in fine superioris capitis. Item Catil. XIX: *Piso quaestor pro praetore missus est.* Ad quem locum abunde probat Cortius usitatum fuisse antiquis, divisim scribi *pro consule, pro praetore*; unde nata sunt composita *proconsul, propraetor.* Ita Cic. in Verr. de Iuris. Sicil. LXX: *In scriptura Siciliae pro magistro est quidam L. Carpinatius.* Auson. Idyll. XXX (al. II): *Huius ego et natum et generum pro consule vidi.* Atqui *pro praetore* est, *loco praetoris.* Praetor autem hic pro *duce* ponitur.

3. *Terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae.* Propter terrorem, quem exercitus romanus Iugurthae incuteret, pecuniam ab eo se accepturum sperabat. — *Vbi regis thesauri erant.* Vide quae, ad Cap. XII, de hac re notavimus.

4. *Aut cupidine caecus.* Operae pretium est vim horum verborum animadvertere. Duabus tantum causis in obsidione huius oppidi haerere poterat. Scilicet aut spem simulabat, aut revera sperabat, se tandem urbe potiturum. Atqui sola pecuniae cupido ita illum obcaecare poterat, ut hoc speraret. Miror equidem Cortium et eius asseclas pro arbitrio recidisse voces, *ob thesauros oppidi potiundi*, quae multum ad sensum conferunt, leguntur que in omnibus nostris Mss.

5. *Vineas.* Vid. Sup. XXI, n. 5. — *Aggerem.* Aggerem urbem versus producebant, non modo ut fossas

iacere, alia, quae incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At Iugurtha, cognita vanitate[1] atque imperitia legati, subdolus augere amentiam; missitare supplicantes legatos; ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis[2] perpulit, uti relicto Suthule, in
208 abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur; ita delicta occultiora fore.[3] Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat; centuriones[4] ducesque turmarum, partim uti transfugerent corrumpere; alii, signo dato, locum uti desererent. Quae postquam ex sententia instruxit; intempesta nocte, de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis:[5] vis magna hostium, caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps: postremo fugere an manere tutius foret, in

explerent, sed etiam ut aequarent murorum altitudinem. Inde, et ex turribus super aggere exstructis, oppidanos telis petebant, dum interea vineae ceteraeque machinae admovebantur. Lips. Poliorc. II, 3.

Cap. XXXVIII. 1. *Vanitate.* Inconsiderantia, levitate. Vide quae ad hoc verbum notavimus, Catilin. XXIII. — *Legati.* Auli, quem *pro praetore* relictum dixit. *Legatus* enim, in genere, dicitur, qui ducis vicem gerit.

2. *Spe pactionis perpulit.* Eius [illegible] licet pactionis, quae Aulo, non reipublicae, commoda foret.

3. *Ita delicta occultiora fore.* Verba sunt, quibus Iugurtha (videlicet per homines talium rerum interpretes) Aulo suadet, ut se quasi fugientem in abdita loca sequatur; ubi pactio occultius fiat, nec, si quid deliquerit legatus, tam facile vulgetur. — *Fore.* Nos *fore* rescripsimus ex Haverc. Variant codd. Nostri, *fuere*; et sic edidit Bip. Sed *fuere* ferri non potest. Nam nec occulta *fuere* Auli delicta, ut *fore* speraverat; nec talia praesertim fuere, quae voluerat. Ibat pecuniam capturus; exercitum prope amisit.

4. *Centuriones.* Ordo est: *Corrumpere centuriones ducesque turmarum, uti partim* (*i. e. alii*) *ad se transfugerent; alii, signo dato, locum custodiae* [illegible] *commissum, desererent.* *Partim* nominativi loco iam positum est, Catil. L, ubi vide notata. Infra, XL, opponuntur, ut hic, *partim.... alii.*

5. *Trepidare omnibus locis.* *Trepidare* est discurrere, huc illuc se vertere, sine consilio festinare.

6. *Periculum anceps.* Sc. a tergo et

incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum,[7] cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis militibus, transiere ad regem: et centurio primi pili[8] tertiae legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, 209
locum hostibus introeundi dedit: eaque Numidae cuncti irrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proxumum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Iugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: Tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro clausum tenet; tamen se humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumes omnes sub iugum missurum:[9] praeterea, uti diebus decem Numidia

a fronte, quoniam circumventi erant.

7. *Cohors una Ligurum.* Ligures in Romanorum exercitibus militabant, socii ex hostibus facti, post multas clades, de quibus Flor. II, 3. Item Thraces; de quorum bellis vide eumdem Flor. III, 4. — Cohors e peditibus 420 constabat. Turma erat triginta equitum (Varro de L. Lat. IV, 46); et decem turmae, seu trecenti equites singulis legionibus addebantur. Sed hic de auxiliaribus copiis, non de romana legione, sermo est.

8. *Centurio primi pili.* In omni legione erant tria genera peditum: *Hastati*, qui prima in acie stabant; *principes*, qui in secunda; *triarii* seu *pilani*, qui in tertia, vel subsidiis (Liv. VIII, 8). Singulorum autem generum erant *manipuli* decem in duos quisque *ordines*, vel *centurias* divisi, unam priorem, seu dextram, alteram sinistram, quibus singulis unus praeerat *centurio*. Horum qui priorem centuriam primi manipuli hastatorum ducebat, *primus hastatus* dicebatur; principum, *primus princeps*; triariorum, *primipilus*, vel *primi pili centurio* (Liv. XLII, 34). Hic omnes alios centuriones honore anteibat, eique proximus ascensus erat ad gradum *tribuni*. Iam vero viginti *hastatorum* et *principum* manipuli, qui communi nomine *antepilani* quoque vocabantur, centum et viginti quisque militibus constabant; decem vero triariorum, tantummodo sexagenis. Sed post eos in extrema acie locabantur *rorarii* et *accensi*, utrique eodem numero (Liv. VIII, 8). Ceterum, ut monuimus ad Catil. LVI, non eodem semper numero militum legio fuit. A Mario etiam dividi coepit in decem cohortes, cohors in tres manipulos, manipulus, ut ante, in duas centurias (A. Gell. XVI, 5); ita ut in legione semper sexaginta peditum centuriae cum totidem centurionibus fuerint.

9. *Sub iugum missurum.* Res omnibus nota, iugum fieri tribus hastis, humi fixis duabus, superque eas transversa una deligata; subterque

decederet. Quae quamquam gravia et flagitii plena erant; tamen, quia mortis metu mutabantur,[10] sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed ubi ea Romae comperta sunt; metus atque moeror civitatem invasere: pars dolere pro gloria imperii: pars insolita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maxume, qui bello saepe praeclari fuerant; quod armatus dedecore potius, quam manu, salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum[1] timens, senatum de foedere consulebat;[2] et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine latino[3] auxilia arcessere, denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat,[4] decernit, suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. Consul impeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus

emitti victos milites. Hoc praemium avaritiae tulit Aulus, dignus qui ab hoste proderetur, reipublicae proditor.

10. *Mutabantur*. Hoc e quinque nostris Mss., et aliis quos laudat Cortius, reponere non dubitavimus. Sensus patet: *Haec foeda et gravia erant; gravior tamen mortis metus, cuius loco haec accipiebantur*. Nam *mutare*, saepe est nostrum *prendre en échange*; quo sensu Horat. Carm. I, 17: *Velox amoenum saepe Lucretilem Mutat Lyceo Faunus*. Si tamen cum Cortio legere malis, *mutabant*; accipies non, ut ille, sensu passivo, sed subaudies, *Romani*. Pessime quidam, *mutabant*, quidquid pro hoc verbo disputet Bip.

Cap. XXXIX. 1. *Invidiam ac deinde periculum*. Odium civium, deinde accusationem. Quippe, quum ipse Romam redire festinans, fratrem rei militaris ignarum in Numidia reliquisset, aliquatenus affinem se culpae non ignorabat.

2. *De foedere consulebat*. An ratum illud senatus haberet, necne.

3. *Ab sociis et nomine latino*. Socii sunt Italici, extra Latium antiquum positi; nomen latinum, sunt Latini.

4. *Senatus, uti par fuerat*, etc. Eadem causa, vel potius fraude, Caudinum foedus rescissum (Liv. IX, 10); eadem Numantinum (Flor. II, 18). At saltem et Numantinis et Samnitibus auctores foederum tradi iusserat senatus. Nunc haec etiam ludibria fidei reliquisse videtur, quum de tradendo Aulo nulla mentio sit. De foedifrago hoc gentium iure, quod sibi Romani fecerant, vide praestantissimum iuris auctorem, ipsarumque iudicem legum, *Montesquieu, Grand. et Décad. des Romains*, VI.

in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus, uti
convenerat, Numidia deductus, in provincia [5] hiema-
bat. Postquam eo venit, quamquam persequi Iugur-
tham et mederi fraternae invidiae [6] animus ardebat;
cognitis militibus, quos praeter fugam, soluto impe-
rio, [7] licentia atque lascivia corruperat, ex copia re- 211
rum [8] statuit, nihil sibi agitandum.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus [1] tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglexisset; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item, qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi, partim conscii sibi, [2] alii ex partium invidia pericula

5. *In provincia.* Scilicet romana, de qua supra XIX.

6. *Mederi fraternae invidiae.* Invidiam, fratri suo turpi pace conflatam, victoriis et re bene gesta lenire vehementer cupiebat.

7. *Praeter fugam, soluto imperio.* Licentia et lascivia corruperat milites, non solum quia fugerant, sed quia dux disciplinae habenas remiserat. Fuga videlicet velut inconditam multitudinem pro exercitu fecerat; et iugum, quod subierant, prostraverat animos. Iam ipse dux pari, immo peiori, utpote cladis auctor, ignominia notatus, qua vi imperii atque auctoritatis lascivientes coërcere poterat? Bene *licentia atque lascivia.* Licentia enim quidlibet faciendi parit lasciviam.

8. *Ex copia rerum.* Ex praesenti rerum statu. Idem eodem sensu vocabulum recurrit infra LIV, *ex copia .... consilium capit*; XC, *pro rei copia*; XCVIII, *ex copia rerum consilium trahit*; quod est, aliis verbis, pro re et tempore consilium capere. Etenim *copia* non necessario multitudinem aut abundantiam notat. *Copia* est, in genere, *quod suppetit*, sive magnum, sive parvum; sive multum, sive parum. Inde notio *facultatis*, quam habemus aut non habemus; *occasionis*, opportunae, aut non opportunae. — *Agitandum.* Agendum, movendum.

Cap. XL. 1. *C. Mamilius Limetanus.* Hoc habebat cognomen ab avo suo Mamilio, qui legem tulerat de *limitibus* agrorum. Auctorem generis sui ferebat Mamiliam, filiam Telegoni, qui Telegonus, Vlyssis filius, Tusculum condiderat; (ex notis gallicis cl. v. *De Brosses*).

2. *Partim conscii sibi.* Totius loci sensus est: *Nobiles, alii delictorum de quibus quaerendum erat, sibi conscii, alii metuentes ne, flagrantibus partium studiis, invidia plebis sibi pericula conflaret, rogationi Maniliae adversi erant. Sed quum ea rogarentur,*

metuentes, quoniam aperte resistere non poterant,
quin illa et alia talia placêre sibi faterentur, occulte
per amicos, ac maxume per homines nominis latini
et socios italicos, impedimenta parabant. Sed plebes,
incredibile memoratu est, quam intenta fuerit,[3] quan-
taque vi rogationem iusserit, magis odio nobilitatis,
212 cui mala illa parabantur, quam cura reipublicae:
tanta lubido in partibus. Igitur ceteris metu perculsis,
M. Scaurus, quem legatum Bestiae supra docuimus,
inter laetitiam plebis, et suorum fugam,[4] trepida
etiam tum civitate, quum ex Mamilia rogatione tres
quaesitores[5] rogarentur, effecerat, uti ipse in eo nu-
mero crearetur.[6] Sed quaestio exercita aspere vio-
lenterque,[7] ex rumore et lubidine plebis. Vt saepe

quibus adversari nemo poterat, quin se illa et talia eiusmodi delicta probare profiteretur, non audebant aperte resistere, sed per Latinos et Italicos, eos videlicet quibus ius erat suffragii, impedimenta parabant.

3. *Quam intenta fuerit.* Quam intentis animis, et quanta studiorum alacritate tribunum suum adiuverit. — *Iusserit.* Proprium verbum, quo summum populi romani imperium esse declaratur. Quidam: *iusserit, decreverit, voluerit;* inutili congerie; nam *iusserit* plus significat, quam duo alia. Nostrorum codd. A: *rogationem iusserit;* et supra lineam, *inquisitionem decreverit; voluerit.* Quod quum sit manifestum utriusque vocis glossema, nihilque inter lineas huius membranae, nisi textus explicandi gratia, scriptum fuerit, ut spurium recidere non dubitavimus. Iam deleverat Bip.

4. *Suorum fugam.* Recte fugam dixit pavorem nobilium, qui delictorum conscientia territi, et unanimi illo civium consensu perculsi, plebis conspectum et fori lucem sustinere iam non poterant.

5. *Tres quaesitores.* Tres viri qui exercendis quaestionibus praeessent. Quamvis enim *quaestiones perpetuae* ante triginta circiter annos constitutae fuissent, singulisque praetoribus attributae; saepe tamen, quum grave aliquod crimen incidisset, extraordinaria iudicia constituebantur.

6. *Effecerat, ut ipse — crearetur.* Mirum profecto, quum Scaurum quoque corruptum dixerit Sallustius. Sed monere non omittit eum quaesitorem creatum fuisse, quum trepida adhuc civitas, et plebs propter victoriae laetitiam parum cauta esset. Ad hoc, quum ceteri omnes perculsi latitarent, audacia facile suspicionem amovebat. Ceterum vide quid de Scauro dictum sit supra. XV.

7. *Sed quaestio exercita aspere violenterque.* Si Scaurus is vere fuit, quem vult Sallustius, eum non sponte saeviisse verisimile est. Sed quaesitor

nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterum mos partium popularium et senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis[2] Romae ortus, otio et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et senatus romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant:[3] neque gloriae, neque dominationis certamen inter cives erat: 213

iudicio tantum praeerat, quod ferebant *iurati iudices.* Tunc vero lege Sempronia C. Gracchi, iudices ex equitibus nobilitati infensis legebantur. Cicero in Brut. XXXIII: *C. Galba Servii illius eloquentissimi filius, rogatione Mamilia, Iugurthinae coniurationis invidia oppressus est.* Paulo post, XXXIV: *Nam invidiosa lege Mamilia, C. Galbam sacerdotem, et quatuor consulares, L. Bestiam, C. Catonem, Sp. Albinum, civemque praestantissimum L. Opimium, Gracchi interfectorem, a populo absolutum, quum is contra populi studium stetisset, Gracchani iudices sustulerunt.*

Cap. XLI. 1. *Mos partium popularium et senati factionum.* Multae quidem a prima plebis in montem sacrum secessione usque ad tempora Gracchorum, ortae fuerant plebem inter et senatum dissensiones. Sed facile et sine sanguine civili pax conciliabatur, necdum discordia ordinum in consuetudinem et morem verterat. Invaluit demum pessimus ille *mos* post Carthaginem deletam. — *Factionum.* Plurali numero usus est, non ea mente, ut diceret plures fuisse in plebe *partes*, plures in senatu *factiones:* sed saepius coortas esse adversus senatum *partes populares*, saepius in *factiones* coaluisse, adversus plebem, senatum. Nam sequentibus ostendit, non intestinis laborantes discordiis vel senatum vel plebem; sed hinc plebem, illinc senatum mutuis odiis hostiliter decertantes. — Iam non operae pretium duco Gruterum refellere, qui addita putat a librariis verba *popularium et senati factionum*, ut glossam vocis *partium*; vel Cortium, qui saltem *factionum* recidere velit.

2. *Paucis ante annis.* Deleta fuerat Carthago A. V. C. 608, annis ante bellum Iugurthinum 35. Quae interiora mala eversam Carthaginem ulta sint, iam dixit, Catil. X, quèm locum vide; item Florum, III, 12; Lucanum, I, 162 et seqq.; Vell. II, 1, et praesertim Tacitum, Hist. II, 38, ubi hunc locum aemulatur.

3. *Placide modesteque inter se rempublicam tractabant.* Populus et senatus una rempublicam administrabant, moderati utrique et pacem inter se agentes. — *Neque gloriae — certamen inter ipsos erat.* In Catilin. VII dixit: *Gloriae maxumum certamen inter ipsos erat.* Sed ibi veram gloriam intelligit, quae virtute paratur; hic falsam illam, quam ex honoribus etiam male partis habere se existimant factiosi. — *Metus hostilis.* Flor. III, 12: *Poenorum hostium imminens metus disciplinam veterem continebat.*

metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat.
Sed ubi illa formido mentibus decessit;[4] scilicet ea,
quae secundae res amant, lascivia atque superbia,
214 incessere. Ita, quod in advorsis rebus optaverant,
otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque
fuit.[5] Namque coepere nobilitas dignitatem, populus
libertatem in lubidinem vertere: sibi quisque ducere,
trahere, rapere. Ita omnia in duas partes abstracta
sunt:[6] respublica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat;[7] plebis vis,

4. *Sed ubi illa formido mentibus decessit.* Non solum varietatis, sed etiam proprietatis causa *formidinem* dixit. *Formido* enim notionem habet terribilis alicuius *formae* menti obversantis. Verbo *decessit,* infra respondet *incessere.* — *Scilicet.* Particula affirmandi et rationem reddendi; quasi diceret: *Tum vero, nec id mirum est, lascivia et superbia incessere.* Frustra ergo deleri velit Cortius vocem *scilicet,* et Bip. mutat in *illico.* Quod ad sententiam attinet, ea non melius explanari potest, quam supra dicto Velleii loco, II, 1: *Potentiae Romanorum prior Scipio viam aperuerat, luxuriae posterior aperuit. Quippe, remoto Carthaginis metu, sublataque imperii aemula, non gradu, sed praecipiti cursu a virtute descitum, ad vitia transcursum. Vetus disciplina deserta, nova inducta, in somnum a vigiliis, ab armis ad voluptates, a negotiis in otium conversa civitas.*

5. *Asperius acerbiusque fuit.* Scil. quam ipsae res adversae.

6. *In duas partes abstracta sunt.* Hic *partes* non intellige *factiones.* Vox proprie sumitur: scilicet, quum hinc populus, illinc senatus contrario in diversum nisu ad se trahant omnia, iam omnia *in duas partes* divelli atque discindi necesse est. Nunc si rempublicam *in medio,* inter obnitentes hinc inde factiones positam tibi finxeris, quomodo non dilacerabitur? Ita fere, sed minore vi, quia pluribus verbis, Livius II, 57: *Dum tribuni consulesque ad se quisque omnia trahant, nihil relictum esse virium in medio; distractam dilaceratamque rempublicam.* — Ceterum hoc, *nihil relictum esse virium in medio,* multum abest, ut eamdem imaginem menti offerat, quam, *respublica, quae media fuerat,* id est, exposita velut in campo, ubi infestae acies concurrebant.

7. *Factione magis pollebat.* Potentior erat nobilitas, utpote quae *factio* esset; factio autem consensu praesertim et virium omnium conspiratione valet. Contra plebs, quamvis maior esset eius multitudo, minus poterat, quippe cuius vis *soluta atque dispersa,* id est, communi quasi nexu et vinculo carens, se totam concordi nisu expromere nequibat. Nec alia causa toties in discordiis civilibus pauci plures vicere, quam quod, quae maior numero pars est, ea in commune non consulit. — *In multitudine minus poterat.* Haec ita iunge; non, *dispersa in multitudine,* vel multo minus, *in multitudinem,* quod perperam voluere

soluta atque dispersa, in multitudine minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur;[8] penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae[9] 215
triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur. Praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea parentes,[10] aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt,[11] qui veram

aliqui. *In multitudine*, est pro *quamvis multi essent*. Sic in his Curtii, IV, 14: *Gravior in paucitate iactura est; In paucitate* dicitur pro *quam pauci sunt*.

8. *Agitabatur*. Res administrabantur. Male Bip. RESPVBLICA *agitabatur*; quod ne ellipsi quidem suppleri debet. Nam *agitabatur* absolute positum est, eodem modo quo Latini dicunt *vivitur*, *curritur*, *ambulatur*, *pugnatur*, *etc.*; quorum verborum nominativus in ipsis latet. Nempe *terminatio passiva* monet rem aliquam FIERI; pars autem quae *radicis* est, indicat quae *res* ea sit. Itaque huc allata verba nihil aliud sunt quam: FIT ACTIO *vivendi*, *currendi*, *ambulandi*, *pugnandi*: *agitabatur* autem, si ita loqui fas esset, FIEBAT ACTIO *agitandi*. Sed quia id minus clarum est, attende idem quoque esse *curritur*, *vivitur*, ac *currunt*, *vivunt*: ergo pro *agitabatur*, dicere potuisset *agitabant*, sine accusativo, ut supra, XVIII: *Hi propius mare — agitabant*. Ergo per se et sine ellipsi, *paucorum arbitrio agitabatur*, idem valet quod *paucorum arbitrio vivebant*, id est, *regebantur*, *gubernabantur*.

9. *Gloriae*. Nove, sed recte, dixit *gloriae*, in plur. num. Ita enim significat nullum non eos sibi solis vindicare gloriae et splendoris genus.

10. *Interea parentes, etc.* Idem spoliationis genus damnat Horat. Carm. II, 18: *Quid quod usque proximos Revellis agri terminos, et ultra Limites clientium Salis avarus? Pellitur paternos In sinu ferens deos Et uxor et vir, sordidosque natos.* Aemulatur Quintilianus (sive quisquis auctor est) Declam. XIII: *Quod cives pascebat, nunc divitis unius hortus est. Postquam proximos quosque revellendo terminos ager locupletis latius inundavit; aequatae solo villae, et excisa patria sacra, et cum coniugibus parvisque liberis respectantes patrium larem migraverunt veteres coloni, et latae solitudinis indiscreta unitas facta est.* — *Polluere*. Scil. templis deorum rebusque sacris, non magis quam profanis, parcere. — *Vastare omnia*. Hoc mire explicant aequatae solo villae, et facta circa potentium domos solitudo.

11. *Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt*. Sc. duo Gracchi; qui quum, utpote nobiles, iniustae potentiae participes esse possent, libertatis vindices esse maluerunt.

gloriam iniustae potentiae anteponerent; moveri ci-
216 vitas, et dissensio civilis, quasi permixtio terrae,[12]
oriri coepit.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum maiores[1] Punico atque aliis bellis multum reipublicae addiderant, vindicare plebem in libertatem, et paucorum scelera patefacere coepere; nobilitas noxia, atque eo perculsa,[2] modo per socios ac nomen latinum, interdum per equites romanos, quos spes
217 societatis[3] a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus
obviam ierat: et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco[4] ferro necaverant. Et sane Gracchis, cupidine

12. *Dissensio civilis, quasi permixtio terrae.* Mente potius assequenda, quam verbis enarranda sententiae gravitas. Ea fuit dissensio civilis rerumque perturbatio, ut omnes reipublicae partes inter se tumultuosa iactatione colliderentur. Non aliter convelli terram miscerique ima summis, et rerum omnium subversionem permixtionemque fieri crederes, si chaos in antiquum elementa redirent.

Cap. XLII. 1. *Quorum maiores.* Patrem enim habuere Tiberium Sempronium, clarissimum virum; matrem Corneliam, prioris Africani filiam. De his vide Vell. II, 2, 3, 6; Flor. III, 14, 15; sed praesertim Plutarch. in Gracchis.

2. *Atque eo perculsa.* Ob id ipsum, quod noxia erat, terrore perculsa.

3. *Quos spes societatis.* Medii plebem inter et senatum equites romani societatem nobilitatis appetebant, humani ingenii natura, altiora semper affectantis. Eos autem a senatu disiunxit C. Gracchus, lege Sempronia, qua ad equites iudicia transtulit. Dissensionem auxerat Sylla, rursus ad senatum ea transferendo. Tandem ad primi ordinis concordiam et societatem Catilinario periculo et diligentia Ciceronis revocati sunt. Cic. Catil. IV, 7. — *Gracchorum actionibus.* Eodem sensu dixit in Catil. XLIII, *actionibus Ciceronis*, ubi quae notavimus, vide. — *Eadem ingredientem.* Eamdem popularem viam ingredientem; easdem res molientem. *Eadem*, quarto casu, non sexto, ut voluere quidam. — *Tribunum alterum.* Tiberium scilicet. — *Alterum triumvirum.* Caium. De coloniis vide supra Catil. XVII, n. 22. C. Gracchus, inquit Vell. II, 6, *dividebat agros; —novis coloniis replebat provincias.* Igitur ille ad colonias istas deducendas, colonisque dividendos agros se triumvirum creari curaverat.

4. *Cum M. Fulvio Flacco.* Fulvius consul fuerat A. V. C. 629, simulque triumvir agris dividendis; App. Bell. Civil. I, 3. Iam ante graves in eum

victoriae, haud satis moderatus animus fuit: sed bono vinci satius est,[5] quam malo more iniuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa, multos mortales ferro, aut fuga exstinxit; plusque in reliquum
sibi timoris,[6] quam potentiae, addidit. Quae res ple- 218
runque magnas civitates pessum dedit; dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine parem disserere; tempus, quam res, maturius deserat: quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam, Q. Metellus[1] et M. Silanus consules designati

suspiciones inciderant propter mortem Scipionis Aemiliani. Fulvius, homo inquies et turbulentus, consiliorum C. Gracchi, sed non virtutum particeps fuisse videtur. Is longe abfuit ut eadem, qua Caius, moderatione ageret in ultimo illo et fatali ambobus adversus nobiles certamine. Sed quidquid ille nefarie fecerit, multo magis nefarie fecit consul Opimius qui, compressa iam seditione, Fulvii filium, puerum adhuc, legatum a patre de conditionibus missum, crudeliter interemit. Maior eiusdem filius paulo ante cum patre iugulatus fuerat. Vell. II, 6, 7.

5. *Sed bono vinci satius est, etc.* *Bono* scil. *more*; non, ut quidam arbitrantur, *bono viro*; neque *in bono negotio*, quae insolens esset dicendi forma. Hic iudicium suum aperit Sallustius de Gracchorum interitu. « Nempe vincendi cupiditas eos ultra moderationis fines abripuit; sed hoc non absolvit eorum inimicos. Nam qualiscumque esset Gracchorum iniuria, tamen bono more vinci, quam malo vincere satius est. Ergo nobilitati, quamvis repulisse iniuriam videri possit, honestius fuisset in eo certamine vinci, quam malis artibus et civium caede vincere. » Hoc vere liberum et aequum iudicium est. Nec bona tacet, nec mala dissimulat, nec victos damnat. Appianus multo plus culpae confert in Gracchos, et vim ab iis ortam innuit. Sed Plutarchus cum Sallustio consentit.

6. *Plusque in reliquum sibi timoris.* Quo magis enim plebis odium in se commovit, victoria crudeliter abutendo, eo plures timendi causas, pluraque pericula sibi conflavit. Hoc aptius videtur quam quod quidam intelligunt: *Plus terroris incussit suis inimicis, quam sibi verae potentiae addidit.* Hoc enim si dicere voluisset, non addidisset, *in posterum.* Nulla res enim terrore praesentior. Confer egregium de Graeciae factionibus locum (Thucyd. III, 82) quem hic imitatus esse videtur Sallustius.

Cap. XLIII. 1. *Q. Metellus.* Q. Caecilius Metellus, a devicto Iugurtha

provincias inter se partiverant; Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et quamquam advorso populi partium,[2] fama tamen aequabili et inviolata. Is ubi
219 primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus,[3] ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, praesidia undique arcessere: arma, tela,[4]

Numidicus dictus, vir acer et summae constantiae. Qui censor, quum in leges Appuleii Saturnini iurare nollet, in exilium missus est; quod adeo fortiter tulit, ut non nisi precibus et lacrymis filii (qui propterea *Pii* cognomen adeptus est) victus Romam redierit. Cic. pro Sextio, XVI; Flor. III, 16; Senec. Ep. XXIV. — *M. Silanus.* M. Iunius Silanus, idem qui paulo post adversus Cimbros, in Gallia, male pugnavit. Liv. Epit. LXV; Vell. II, 12; Flor. III, 3.

2. *Advorso populi partium.* *Adversum* interpretare ut *adversarium*; nec miraberis genitiv. cum eo coniungi. Item est de graeco ἐναντίος, et de latino *contrarius*. Cic. de Fin. IV, 24: *Vitia.... quae sunt virtutum contraria.* Frustra igitur Bip. reponit *partibus*. *Partium* est in omnibus nostris codd. — *Fama tamen aequabili.* Fama aequabilis non est, ut Cortio placet, fama *aequalis apud plebem atque nobilitatem*; sed fama semper eadem, semperque sui similis et sibi constans. Nec alius esse potest adiectivi *aequabilis* sensus. Cic. Offic. I, 4: *Aequabile et temperatum orationis genus.* Id. de Orat. II, 15: *Genus orationis fusum atque tractum, et cum lenitate quadam aequabili profluens.* Idem de Nat. Deor. II, 9: *Quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili.*

3. *Alia omnia sibi cum collega ratus.* Existimans sibi soli, non collegae suo, totam incumbere belli Numidici curam. Voces enim, *alia omnia*, idem valent ac *nequaquam hoc*. Testis illa formula, qua dicitur senatus rei propositae non assentiri: *Senatus in* ALIA OMNIA *discessit.* — *Sibi cum collega* (esse). Eadem locutio quam haec: *quid mihi tecum?* Quapropter inutile est cum quibusdam addere *communia*, quod non habeant Mss. Metellus igitur, *nequaquam hoc sibi cum collega ratus*, id est, nullam collegae operam sibi ad hoc bellum exspectandam esse putans (quia nempe videbat quid sibimet officii impositum esset), ad id diligenter animum intendit. Hic est loci difficilis, necdum ab ullo, quem sciam, explanati sensus. Nam certe Sallustio non fuit consilium dicere, ut putant Cortius et Crispinus, Metellum reliqua consulatus munia minus curavisse, quia sibi cum collega communia erant; quae hercle parum honesta laudatio fuerit. Quid? quod Rupert. *alia* intelligit, *diversa*, *contraria*; quia scilicet Silano Gallia, Metello Numidia obvenerat. Erroris causa, quod non attenderunt *formulam* esse ALIA OMNIA; de qua vid. Plin. Ep. VIII, 14; Cic. Epist. I, 2.

4. *Arma, tela.* Vbi hae voces coniunguntur, *arma* potius notant quae ad defendendum; *tela*, quae ad vulnerandum usui sunt. Vid. Catil. LI, n. 52. — *Instrumenta militiae.* Quidquid ad instruendum rebus necessa-

equos, cetera instrumenta militiae parare: ad hoc commeatum affatim, denique omnia, quae bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patranda, senati auctoritate[5] socii nomenque latinum, reges ultro auxilia mittere; postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, quum propter bonas artes, tum maxume, quod advorsum divitias animum invictum gerebat; et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostiumque auctae erant.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule, iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua, quam manu, promtior, praedator ex sociis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus.[1] Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut bonae spei accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat,[2] et exspectatione eventi civium animos intentos putabat, non prius bellum

riis exercitum opus est.— *Bello vario.* Cuius multiplices sunt vices, ob locorum hostisque naturam.

5. *Senati auctoritate.* Videlicet senatus Latinis, sociisque Italicis auxilia imperabat; socii reges ultro mittebant. — *Mittere .... adnitebatur.* Sallustiana *modorum* permutatio, ut Cat. XXI, *laudare ...., admonebat*: sup. XV, *contemnere, extollere .... nitebantur.*

Cap. XLIV. 1. *Sine imperio et modestia habitus.* Ita habitus ut non ducis *imperio* pareret, neque ipse miles *modestiam* ullam et verecundiam haberet. Confer Catilin. XI: *L. Sulla exercitum .... contra morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat.*

2. *Aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat.* Ad cap. XXXVII notavimus, inito iam anno 645, Metellum consulem creatum fuisse. Atqui primos eiusdem anni menses consumpserant Auli clades, factum et rescissum foedus, militum ceterarumque rerum comparatio et transvectio in Africam. Ea igitur mora brevius fecit tempus aestivorum, id est, rerum in bello per aestatem gerendarum.

attingere, quam, maiorum disciplina, milites laborare coëgisset.[3] Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit,[4] plerumque milites stativis castris habebat; nisi quum odos,[5] aut pabuli egestas locum mutare subegerat.
224 Sed neque muniebantur,[6] neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixae[7] permixti cum militibus die noctuque vagabantur; et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis talibus; praeterea frumentum publice datum[8] vendere; panem in dies mercari: postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque pro-

3. *Laborare coëgisset.* Grut. in tribus Mss., Cort. in duobus, invenerunt *labore*, unde proponunt, *labore coërcuisset.* Quidni servetur, *labore coëgisset*, eodem prorsus sensu, quo, *coërcuisset*, *in officium et disciplinam redegisset?* Nostri omnes, *laborare.*

4. *Quantum temporis aestivorum in imperio fuit.* Nempe Albinus anni superioris consul, quem supra XXXIX in Africam rediisse post fratris cladem legimus, imperium, donec advenisset Metellus, retinuerat, et in provincia romana remanserat. — *In stativis castris.* Stativa castra dicuntur, in quibus diutius commoratur, et quasi fixam *stationem* habet exercitus.

5. *Odos.* Qui, congregatis in eodem loco multis hominibus, iumentis pecoribusque, oriri et morbos gignere solet.

6. *Neque muniebantur.* Vid. var. lect. ad hoc caput.

7. *Lixae.* Lixae sunt qui exercitum sequuntur quaestus gratia, inquit Festus. Nonius vero: *Lixarum proprietas haec est, quod officium sustineant militibus aquae vehendae. Lixam namque aquam veteres vocaverunt; unde elixum dicimus, aqua coctum.* Et Vossius quidem ab *elixando*, seu coquendo cibum militibus, malit deducere. Vtique lixae servorum ministerium in exercitibus praestabant. Quod ad etymologiam attinet, ne miremur aquam *lixam* dictam fuisse, quum ab eadem origine sit *liquor* cum omnibus derivatis.

8. *Frumentum publice datum.* Scil. non panem quotidie militibus distribuebant, sed in singulos plerumque menses admetiebantur quatuor unicuique pediti frumenti modios (Lips. ad Polyb. v, Dial. xvi), id est octoginta fere libras romanas (Plin. xviii, 7); seu nostrarum librarum, ex aestimatione clar. vir. *Letronne*, tres et quinquaginta, paulo amplius.

bra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.[9]

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior: tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum.[1] Namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse; ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum venderet; ne lixae exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neve in agmine servum aut iumentum haberet:[2] 222
ceteris arte modum statuisse.[3] Praeterea transvorsis itineribus quotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire: item in agmine, in primis modo, modo in postremis, saepe in medio adesse; ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma por-

9. *Et alia amplius.* Et alia, quae nec dici, nec fingi possunt. Imitatur Thucyd. III, 81: Καὶ οἷον φιλεῖ ἐν τῷ τοιούτῳ γίγνεσθαι, οὐδὲν ὅ τι οὐ ξυνέβη, καὶ ἔτι περαιτέρω.

Cap. XLV. 1. *Inter ambitionem — moderatum.* Ne hic *ambitionem* intellige imperii cupiditatem, sed aucupationem militaris favoris, quae fit nimia indulgentia et delictis ignoscendo. Eodem sensu Tullius, Ep. ad Quint. I, 1: *Quum ii mores tantum iam ad nimiam lenitatem et ambitionem incubuerint.* Igitur Metellus magna *temperantia*, id est sapienti *temperamento* medium iter tenuit, nimiam saevitiam inter et ambitiosam favoris lenitatem.

2. *Servum aut iumentum haberet.* Salmasius ad Spart. Adrian. XIII, *Servorum*, inquit, *in castris romanis magna multitudo, calonum, inquam, lixarumque.... Hi per incuriam disciplinae magno numero in castra semper inducti, qui munus facerent, vallum portarent, fossam ducerent. Prioribus sane temporibus, et stante adhuc disciplina rari in castris servi, nec nisi digniorum ducum tribunorumque; postea vero labantibus moribus plures pene servi quam milites, ita ut ne gregarius quidem ullus sine servo.* Antea quoque hoc malum e castris suis reciderat, *iumentaque omnia, ne exonerarent militem*, vendiderat Africanus minor, teste Livii epitome, LVII.

3. *Ceteris arte modum statuisse.* Aliis quam gregariis militibus, *arctum modum statuit* servos et iumenta secum ducendi, id est, providit ut quam paucissimos ducerent. *Arte*, pro *arcte*, usurpare solet Sallustius. Catil. LIX: *Reliqua signa artius collocat.* Et passim. Mirus eorum error, qui interpretantur ARTE, *avec adresse*.

taret. Ita prohibendo a delictis, magis quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLVI. Interea Iugurtha, ubi, quae Metellus agebat, ex nunciis accepit, simul de innocentia [1] eius certior Romae factus, diffidere suis rebus: ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis [2] mittit, qui tantummodo
223 ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo romano. Sed Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos, alium ab alio divorsos, [3] aggreditur; ac paullatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxume vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent: ceterum palam, [4] quae ex voluntate forent, regi nunciare iubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, [5]

CAP. XLVI. 1. *Innocentia*. Pecuniae abstinentia. Opponitur *avaritiae*. Vide Catil. LIV, n. 11.

2. *Cum suppliciis*. In Catil. LI *supplicia* dixit supplicantium preces. Hic interpretes omnes intelligunt non modo preces, sed etiam omnem supplicum apparatum; in quo praecipue erat ramus olivae lana candida circumdatus, Graecis, ἱκετήριος κλάδος. Vid. Soph. Oedip. Tyr. vers. 3, ubi Scholiastes: Στέμμα δέ ἐστι τὸ προσειλημένον ἔριον τῷ θαλλῷ. Vnde Virgil. Aen. XI, 100: *Iamque oratores aderant ex urbe latina Velati ramis oleae veniamque rogantes.* Idem VII, 237: *Praeferimus manibus vittas et verba precantum.* Item Liv. XXIX, 16: *Decem legati Locrensium, obsiti squalore et sordibus, in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicum, ramos oleae, ut Graecis mos est, porrigentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi procubuerunt.*

3. *Alium ab alio divorsos*. Singulos separatim. — *Opportunos*. Suis consiliis inservire paratos. Sup. XX, *opportunum iniuriae* dixit; qui patet iniuriae; hic *opportunos* dicit, qui patent corruptelae. — *Maxume vivum*. Praesertim vivum. Vid. quod de adverbio *maxume* notavimus, XIV, n. 3.

4. *Ceterum palam, etc.* Scil. alia cum legatis paciscitur, alia Iugurthae renuntiari iubet. Ergo regi mortem aut vincula secreto machinatur, palam conditiones pacis imperat optimus fere Romanorum illis temporibus. Certe non ad has artes descendissent Fabricii et Camilli; nati sed enim melioribus annis.

5. *Intento atque infesto exercitu*. *Intentus* dicitur exercitus, in quo omnia ad vim repellendam et caven-

in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora, cultoresque in agris erant; ex oppidis et mapalibus[6] praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa[7] ostentui credere, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohor- 224
tibus, item funditorum et sagittariorum[8] delecta manu apud primos erat: in postremo C. Marius[9] legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum[10] et praefectis cohortium dis-

das insidias parata, militumque animi ad rem strenue gerendam *intenti* sunt. *Infestus* vero, qui hostiliter aggreditur.

6. *Ex oppidis et mapalibus*. Supr. XVIII, n. 11, *mapalia* vocavit casas Numidarum. Hic quum *tuguria*, *oppida* et *mapalia* coniungantur, *tuguria* intellige singulas casas; *oppida*, urbes munitas; *mapalia*, vicos agrestes et apertos.

7. *Illa deditionis signa*, etc. Metellus *credere*, id est, credebat illa deditionis signa non vera, sed ostentui tantum esse, et Numidas *insidiis locum tentare*, id est, occasionem quaerere Romanos in insidias adducendi. Gronovius et Bip. contra Mss. *tentari* pro *tentare*. Sed, ne te moveat durior ellipsis, vide quae notavimus ad c. XXXV, n. 4. Adde Liv. I, 1: *In ceteros saevitum esse Troianos;... Aeneae Antenorique omne ius belli Achivos abstinuisse*. Similis fere constructio; nisi quod Sallustius subaudisset *Achivos*. Adde Catil. LI: *Vbi factiones valuere, circumvenire innocentes; alia huiuscemodi fieri coepere*; quam veram esse lectionem ostendimus in variis lectionibus. Atque illic habent omnes nostri Mss. *circumvenire*, ut hic *tentare*, et infra, CXIV, *certare*.

8. *Funditorum et sagittariorum*. Funditores lapides aut glandes plumbeas funda iaciebant. Ii Romanis erant inter auxiliares copias; plerique ex insulis Balearibus desumpti, de quibus vide Liv. XXVIII, 37. — *Sagittarii* quoque auxiliares post secundum bellum Punicum fuere, e Cretensibus, Thracibusque et aliis gentibus collecti.

9. *C. Marius*. Hic primum nominatur vir ille qui consul hoc bellum perfecit, Italiam Cimbrorum Teutonumque metu liberavit, nobilium potentiam protrivit, mox ipse a Sylla proterendus, qui legatus Mario, ut Metello Marius, in bello Iugurthino fuerat. — *In postremo .... curabat*. Extremum agmen ducebat. *Curare* proprium verbum esse notatum est ad Catil. LIX, n. 7.

10. *Tribunis legionum*. Vidimus supra, XXXVIII, n. 8, qui sint cen-

pertiverat, uti cum his permixti velites,[11] quocumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiae erat, uti, absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vacca, forum[1] rerum venalium totius regni maxume celebratum; ubi et incolere, et mercari consueverant italici generis multi mortales. Huc consul, simul[2] ten-

turiones, eosque singulis ordinibus seu centuriis praefuisse. *Tribuni* vero tres a Romulo creati; deinde sex in legione fuerunt, quorum bini per alternos duos menses toti legioni imperabant; (Lipsius, Mil. Rom. II, 9). — *Praefectis cohortium*. Praefecti auxiliarium cohortium eiusdem apud eas dignitatis erant, cuius in legionibus tribuni.

11. *Velites*. Genus militum levis armaturae in subsidium equitatus inventum. Sedebant hi post equitem, perniciterque signo dato desiliebant, prout res postulabat, equites vicissim iidemque pedites. Institutum ut velites in legionibus essent, quum Capua obsideretur in secundo bello Punico; Liv. XXVI, 4. Memorat quidem Liv. XXIV, 34, *velites*, in obsidione Syracusarum. Sed illic intelligendi sunt, latius patente sensu, *levis armaturae milites*.

CAP. XLVII. 1. *Forum*. Forum dicitur non modo patens in urbe locus, sed ipsa urbs vel oppidum, quo vel in ius eundi, vel mercaturae faciendae, vel omnino negotiorum causa frequentes homines conveniebant.

2. *Huc consul simul*, *etc*. Hunc locum misere vexatum et varie corruptum ab interpretibus, a verbis *huc consul*, usque ad *munimento fore*, integre expressimus, qualis est in nostrorum MSS. antiquissimo, nisi quod habet *commeantum*, nos vero damus *commeantium*, cum uno e Cortianis. Haverc. *commeatum*; reliqua ut in nostro. B, C, D, E, ut Haverc. Tres e Cortianis, *commeatuum*. Sensus est: Huc consul, simul *Iugurtham* tentandi gratia, *an hoc lentus spectaret*; et simul, si paterentur opportunitates loci, praesidium *impositurus*, *duxit exercitum*, *praesidiumque* imposuit. Facile est videre in animo habuisse auctorem, quod typis italicis supplevimus. Ea currit velocitate stylus, ut iisdem simul *consilium imponendi praesidii* et *praesidium impositum* declaret. Similis fere ellipseos exemplum ex Orat. Philipp. Fragm. I: *Vos mussantes et retractantes*, *verbis et vatum carminibus*, *pacem optatis magis*, *quam defenditis*; ubi dicere voluit: *Vos.... verbis tantum et vatum carminibus pacem defenditis*; *imo*, *optatis magis quam defenditis*. Et in Catil. LVIII: *Nos pro patria.... certamus*; *illis supervacaneum est*, *etc*. ubi adnotata vide. Sed similius hoc Lepidi, Fragm. I, contra Syllae tyrannidem: *Verrorne*, *alius alium principem expectantes*, *ante capiamini*, *etc*.; quae etiam vide.

tandi gratia, et si paterentur opportunitates loci,
praesidium imposuit: praeterea imperavit, frumentum,
et alia quae bello usui forent comportare; ratus id,
quod res monebat, frequentiam negotiatorum et com-
meantium iuvaturum exercitum, et iam paratis rebus
munimento fore. Inter haec negotia Iugurtha impen-
sius modo[3] legatos supplices mittere, pacem orare; 226
praeter suam liberorumque vitam, omnia Metello
dedere: quos item, uti priores, consul illectos ad
proditionem domum dimittebat: regi pacem, quam

Sed ad Metellum redeamus. *Ille praeterea imperavit vicinae regionis incolis frumentum — huc comportare.* Non videmus cur hic infinitivum *comportare* recidat Cortius. Quum enim Vaccae praesidium imponeret, rationi consentaneum est, huc advehi iussisse frumentum. Praesidium autem Vaccae imposuit *ratus frequentiam negotiatorum, qui hic habitabant, et commeantium, id est, ceterorum mercatorum qui huc frequentes aliunde commeabant, utilem exercitui futuram, res quibus carebat suppetendo, et praeterea hoc oppidum munimento fore rebus iam paratis.*

Nunc duo restant offendicula in uno verbo *iuvaturum*; 1° quod rarum est. At certe occurrit in Plin. Epist. IV, 15: *Vt illum — omni ope, labore, gratia simus iuvaturi.* 2° Quod non in feminino genere, propter *frequentiam*. Sed infinitivus est, ab omni necessitate generum absolutus, qualia plura colligit Gell. I, 7, inter quae hoc Cic. ex Orat. V in Verrem: *Hanc sibi rem praesidio sperant futurum*; et C. Gracchi: *Credo inimicos meos hoc dicturum.* Vbi affirmat ille *bonos libros violare*, quicumque rescribunt *futuram* et *dicturos*. Ceterum qui malit *commeatuum*; eodem fere modo, quo *commeantium*, possit intelligere, sc. *homines commeantes et res ab iis advectas.* Etiam *commeatum* ferre posses, sic interpretando: *frequentiam et commeatum negotiatorum*: ita ut sit commeatus, *consuetudo huc commeandi*; et hoc quidem modo *iuvaturum* accusativus masc. gen. foret. Vtique sensus idem est. Elige, lector, et ignosce longiorem in re multis tentata, necdum ulli explanata, notam.

3. *Impensius modo.* Sic inf. LXXV, *Ea fuga Iugurtha impensius modo rebus suis diffidens. Impense* exponitur *valde, admodum.* Ter. Adelph. V, 9, 36: *Magis impense cupitis.* Ovid. Met. II, 412: *Arcadiae tamen est impensior illi Cura suae. Impensius modo* eadem fere analogia iungi videntur, qua *tantum modo, solum modo, dum modo, non modo*; nec adduci possum ut credam, *impensius modo esse*, ut vult Cortius, pro *impensius, quam modus esset.* Ablativus *modo*, adverbialiter sumptus, aliquid addit adiunctis adverbiis, quod non alia lingua, et ne aliis quidem eiusdem linguae verbis, facile repraesentes. Et certe multa eiusmodi sunt in omnibus linguis.

postulabat, neque abnuere, neque polliceri; et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

XLVIII. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit (quippe cui verbis pax nuntiabatur; ceterum re bellum asperrumum erat, urbs maxuma alienata,[1] ager hostibus cognitus, animi popularium tentati); coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme
227 millia passuum XX,[2] tractu pari,[3] vastus ab natura et humano cultu: sed ex eo medio[4] quasi collis orie-

Cap. XLVIII. 1. *Alienata*. Facta hostium, ideoque aliena, quae prius sua esset.

2. *Millia passuum* xx. Quae conficiunt, gallico *metro* aestimata, 14830 *toises*, i. e. septem fere leucas; (v. *Adam. Ant. rom*). Existimant multi, in quibus *De Brosses*, lapsum esse librarium in notis quae numerum indicant: difficile enim esse Rutilium, uno die, transiisse montem, viginti millia passuum emensum esse, castra posuisse, et cum Bomilcare pugnasse, ut dicetur inf. LIII. Respondet autem Cortius, ex Veget. 1, 9, militari gradu xx millia passuum, horis quinque dumtaxat aestivis (quae longiores hibernis sunt) confici; non amplius ergo mirandam esse Rutilii celeritatem, qui praesertim cum expeditis cohortibus et equitatu praemissus fuisset. Adde rem in noctem, idque aestivo tempore, protractam fuisse. Iudicet lector rei militaris peritus.

3. *Tractu pari*. Sc. mons in eamdem partem extendebatur, qua flumen decurrebat; sive, mons et fluvius inter se *paralleli* erant. — *Vastus*. Vacuus et nudus. — *Ab natura et humano cultu*. Quod ad naturam et ad culturam attinet. Sic. Cic. Ep. x, 15, *ab equitatu firmus*.

4. *Ex eo medio*. Hoc *De Brosses* interpretatur, *ex medio illo spatio*; quod est flumen inter et montem. Melius, *e medio monte*, dummodo non intelligas mediam montis altitudinem, quod absurdum foret; neque dimidium longitudinis, quam videlicet decempeda non permensus est auctor; sed locum quemlibet e latere montis ad flumen verso. Igitur ex eo montis latere initium capiebat *quasi collis*, i. e. locus in collis modum editus, qui a monte ad flumen recta procedens in immensum porrigebatur.

batur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso[5] gignuntur. Media autem planities deserta, penuria aquae, praeter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transvorso itinere[1]
porrectum docuimus, Iugurtha, extenuata suorum 228
acie,[2] consedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit; eumque edocet, quae ageret: ipse propior montem[3] cum omni equitatu pedites delectos collocat: dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae seque regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant; cum his certamen fore, quos antea victos sub iugum miserint: ducem illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint,[5] omnia suis provisa: locum superiorem, uti

5. *Humi arido atque arenoso.* In ea parte, vel *in eo humi, quod* aridum et arenosum est. Ita dicitur, *ardua montium, opaca viarum* (Virg. Aen. VI, 633); *lubrico viae* (Tac. Hist. II, 88). Subintelligi potest *solo*, ut vult Scioppius ad Sanctii Minerv. IV, 4. Sed ne id quidem necessarium est, quum adiectivum, in neutrali genere positum, non minus apertam, et latius patentem, quam substantivum quodlibet, notionem exhibeat. — *Media — planities.* Planities quae inter montem a tergo, collem a dextra, et fluvium a fronte extenditur.

Cap. XLIX. 1. *Transvorso itinere porrectum.* Transversim a monte ad flumen procurrentem, mediumque spatium rectis fere angulis secantem. Vox *itinere* dicta est sine ullo respectu iter facientium, nec aliud valet *transvorso itinere*, quam *transvorso tractu*; contra quod de monte dixit, *pari tractu.*

2. *Extenuata suorum acie.* Diducta et latius extenta fronte, quae res tenuiores et minus confertos ordines facit. Livius, V, 38, nullum de hoc verbo dubium relinquit: *Nec tamen aequari frontes poterant, quum extenuando infirmam et vix cohaerentem mediam aciem haberent.*

3. *Propior montem.* Supple, *ad.* sic Catil. XI: *Quod tamen vitium propius virtutem erat.*

4. *Turmas atque manipulos.* Scite notat *De Brosses* haec romana nomina parum proprie dici de Numidarum copiis. De hoc vide quae notavimus supra, cap. XII.

5. *Quae ab imperatore decuerint.* Supp. *provideri.* Providit nempe, ut

prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum consererent. Proinde parati intentique essent, signo dato, Romanos invadere: illum diem aut omnes labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum aerumnarum initium fore. Ad hoc viritim, uti quemque, ob militare facinus, pecunia aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum aliis ostentare; postremo, pro cuiusque ingenio, pollicendo, minitando, obtestando,
229 alium alio modo excitare: quum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu, conspicatur.[6] Primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset;[7] quum natura

Numidis locus superior esset; ut *prudentes cum imperitis*, id est, scientes locorum cum ignaris pugnarent; denique ut hostibus seu numero, seu belli peritia, inferiores non essent. Hoc enim sibi vult, *ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus etc.* Vnde coniicere licet non modo multos, sed etiam veteres exercitatosque milites in hanc expeditionem secum duxisse.

6. *Quum interim Metellus — conspicatur.* Huc usque ostendit Sallustius Iugurtham suos in insidiis collocantem, universos adhortantem, monentem singulos, omnia denique ad opprimendos ex improviso hostes parantem. Nunc alteram veluti picturae partem exhibet: Metellum nempe, dum hostium ignarus e monte degreditur cum exercitu, *conspicantem* aliquid in subiecto colle, dubium primo quid illud sit, mox cognoscentem insidias, suosque pro re ac tempore instruentem. Recte dixit, *conspicatur*, sine accusativo. Nesciebat enim adhuc Metellus, quid conspicaretur. Ceterum habent omnes MSS. *cum exercitu conspicitur*. Sed Donatus ad Terent. Eun. II, 3, 92, *despicatam* ait esse ab eo verbo quod est *despicor*, ut *conspicor*. Deinde, ut verbi *conspicor* exemplum afferat, hunc Sallustii locum exscribit. Atqui Donatus, qui in quarto saeculo scribebat, auctoritatem habet, omnibus Sallustii MSS. antiquiorem. Adde verbum *conspicatur* ad universam rei descriptionem multo accommodatius esse, quam *conspicitur*. Nam non assentior Crispino, qui vult, *conspicatur* passive intelligi.

7. *Incerti, quidnam esset.* Vocem *incerti*, non ad Romanos sed ad Numidas refer; eam videlicet passive sumendo, quasi esset, *ignorati, non visi*. *Certus* enim a *cerno* deducitur, resque *incerta*, res est *non bene et distincte visa*; ita ut vera et prima huius adiectivi significatio passiva sit, nec nisi per hypallagen active suma-

loci, tum dolo, ipsi atque signa militaria obscurati[8]); dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constituit. Ibi commutatis ordinibus,[9] in dextero latere,

tur. Ceterum haec Sallustiana locutio *graeco fonte cadit parce detorta*. Graecum enim est ἄδηλοι τίποτε εἶεν, *incerti quidnam essent*; pro quo dixit, *Incerti quidnam esset*, ἄδηλοι τίποτε τοῦτ' εἴη. Sic Graecos ex parte tantum imitatus est, cap. XXXIV: *quae ira fieri amat*, pro eo quod graece esset, οἷα φιλεῖ ἐν ὀργῇ γίγνεσθαι.

8. *Ipsi et signa militaria obscurati*. Quia propter dolum locique naturam, et homines et signa militaria non nisi obscure conspiciebantur. — *Constituit*. Consistere iussit.

9. *Commutatis ordinibus*. Ex cap. XLVI, coniicere licet exercitum uno agmine incedere. Igitur cuiusque legionis ordines, 1° hastatorum, 2° principum, 3° triariorum, ad planitiem fluviumque conversi, et se invicem subsequentes, prodibant. Sed eos, conspectis Numidis, commutat Metellus, i. e. a fronte ad dextrum latus, quia ab dextra hostis erat, convertit. Sic conversos ita instruit, ut omnes hastati prima acies essent; omnes principes, secunda; omnes triarii, tertia; (v. Lipsium, de Milit. Rom. v, 12, et ibi locum Polybii). Hoc est quod vocat *triplicibus subsidiis*.

Praeterea levis armaturae milites in manipulorum intervallis, equites partim in dextro cornu, montis cacumen versus, partim in sinistro, propius planitiem, collocat. Denique sic aciem instruit, quasi illico pugnandum foret, hostesque e regione instructi essent. Mox, ut rursus procedat agmen, unumquemque militem ad laevam converti iubet, planitiemque spectare. Ita exercitus omnis, triplici agmine incedens, monte degreditur: ita etiam quae frons erat stantis et quasi ad pugnam instructi exercitus, incedentis latus fit. Ideo dixit *transversis principiis*. Et quidem, ut paulo ante *subsidia* (qua voce vulgo notatur, quod est post primam aciem); sic hoc loco *principia* (quae proprie sunt prima acies) non stricto sensu accipi debent. Imo quum *transversis principiis* agmen incedit, tum intelligendum est a fronte ad laevam obverti non primam tantum aciem, sed secundam quoque et tertiam. Haec vero omnia sic disponit eo consilio, ut, postquam in campum colli Numidisque subiectum devenerit, unoquoque homine se in dextram rursus convertente, frons ut ante fieret, quod in agmine latus erat; sicque simul gradum sisterent, simul acies ad pugnam instructa foret.

In hac difficillimae rei interpretatione sequuti sumus, quod ad rem bellicam attinet, doctissimam adnotationem, quam ad usum gallici interpretis *De Brosses* conscripsit vir fortissimus, et in romanae militiae historia, ut qui maxime, versatus, *M. le lieutenant colonel de dragons Costois de Charnailles*. Ceterum quod diximus, milites in eiusmodi agmine nunc ad dextram, nunc ad sinistram, ubi quid hostile ingrueret statim converti et uno motu in iustam aciem instrui, confirmat, loco iam dicto, Polybius ipsissimis verbis. Ἐπειδὰν προσπίπτῃ τι τῶν δεινῶν, ποτὲ μὲν παρ' ἀσπίδα κλίναντες, ποτὲ δ' ἐπὶ δόρυ. Et paulo inferius · Λοιπὸν ἐν βραχεῖ χρόνῳ καὶ μιᾷ κινήσει, τὸ μὲν τῶν ὁπλιτῶν σύστημα λαμβάνει παρατάξεως διάθεσιν.

quod proxumum hostes erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit: inter manipulos funditores et sagittarios dispertit: equitatum omnem in cornibus locat: ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis, in planum deducit.

L. Sed ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvortit; veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium [1] legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet: existumans, hostes crebro impetu et transvorsis praeliis [2] iter suum remoraturos, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paullatim procedere: Marium post principia habere: [3] ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes [4] facti erant. At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli

Cap. L. 1. *Rutilium.* P. Rutilius Rufus, Mucii Scaevolae iurisconsulti, et Panaetii stoici discipulus, in corrupto saeculo vir innocentissimus fuit. De eius laudibus multa Cicero, in Brut. xxx, et de orat. I, 53. Quum quaestor in Asia provinciales homines a publicanorum iniuriis defendisset, ipse repetundarum accusatus damnatusque est. Quippe accusatores simul et iudices habuit equites romanos, qui vectigalia in provinciis, Romae iudicia exercebant. Rutilius exul Smyrnae reliquam aetatem egit, revocatusque a Sylla redire noluit, ne, quae tum nefaria fiebant, comprobare videretur (Senec. de Prov. III). Is Mitylenis erat, crudelitatemque Mithridatis, vestitu graeco indutus, fefellit, quum ille togatos omnes, uno die, tota Asia, interfecit (Cic. pro Rab. Post. X).

2. *Transvorsis praeliis.* Agminis incedentis latus transversum aggrediendo, ita tamen ut cum totis copiis in aciem non descendant.

3. *Marium post principia habere.* Verisimile est *principia*, hic ut alibi, esse aciem hastatorum quae, quamvis hosti latus obverteret transversim incedens, non ideo minus prima acies, simul ac frontem vertere iuberetur, futura erat; Marium igitur inter hastatos et principes, in medio fere exercitu incedere, dum imperator ipse Metellus toti agmini praeiret. Sunt tamen, qui *principia* h. l. intelligant, *la tête des colonnes.*

4. *In agmine principes.* Hic *principes* non intellige id militum genus, cui hoc nomen erat, sed eos qui primi incedebant.

primos suos[5] praetergressum videt, praesidio quasi 232
duum millium peditum montem occupat, qua Metellus
descenderat; ne forte cedentibus adversariis receptui,
ao post munimento foret. Dein, repente signo dato,
hostes invadit. Numidae alii postremos caedere;[6] pars a
sinistra ac dextera tentare; infensi adesse atque instare;
omnibus locis Romanorum ordines conturbare. Quorum
etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant,
ludificati incerto praelio,[7] ipsi modo eminus saucia-
bantur; neque contra feriundi, aut manum conse-
rendi copia erat: antea iam docti ab Iugurtha equi-
tes, ubicumque Romanorum turba insequi coeperat,
non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed
alius alio quam maxume divorsi. Ita numero priores,[8]
si a persequendo hostes deterrere nequiverant, disie- 233

5. *Primos suos*. *Primi* Iugurthae erant, quos propius montem positos *primos* praetergrediebantur Romani, seu, aliis verbis, laevum barbari exercitus cornu. Nam si *primos* intelligeres dextrum cornu, longius a monte remotum, irritae essent insidiae, et illaesus transiisset Romanus. — *Quasi duum millium*. Fere duum millium; quo sensu Suet. Calig. LVIII: *hora quasi septima*.

6. *Postremos caedere*. Numidae caedunt eos, qui in agmine postremi erant. Nam incedebant adhuc Romani, quum fit a barbaris impetus. — *Pars a sinistra ac dextra tentare*. Hic intelligendum est, quod non dicit Sallustius: scilicet Romanos illico substitisse frontemque colli obvertisse, ita ut derepente acies adversus hostem instructa fuerit. Sic *sinistra ac dextra* hic erunt, laevum ac dextrum iam stantis et pugnantis exercitus cornu.

In toto hoc loco, interpretem super. cap. laudatum sequimur. Ceterum quaerere posset aliquis, cur omnibus locis Romanorum *ordines conturbentur*, quum omnia a Metello provisa fuerint. Nec ego quidem video quid responderi possit, nisi, quod modo dictum est, Metellum quidem existimasse hostes *iter suum crebro impetu remoraturos*, sed subitum universi exercitus impetum minime exspectavisse; nec mirum esse, si tanta vis tam vasti incursus Romanos commoverit. Adde martem communem et eventus belli varios.

7. *Incerto praelio*. Incertum vocat praelium, quia nullus ordo pugnandi ab hostibus servabatur, qui instantes vicissim et fugientes, modo eminus, modo cominus feriebant.

8. *Numero priores*. Numidae, quorum numerus amplior erat quam Romanorum. — *Disiectos a tergo aut ab latere*. Hic *tergum* et *latus*, non totius exercitus dicitur, sed eorum duntaxat, qui Numidas persequebantur.

ctos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae collis, quam campi fuerant; ea vero consueti[9] Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

LI. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis, pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio, neque imperio agi; fors omnia regere. Itaque multum diei processerat, quum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et aestu languidis, Metellus, ubi videt Numidas minus instare; paullatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias[1] quatuor advorsum pedites hostium collocat. Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare, hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hostes fugientes vincere: neque illis castra esse,[2] neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita. Sed ne Iugurtha quidem interea quietus: circumire, hortari, renovare praelium, et ipse cum delectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri,
234 certabant: ipsi pares, ceterum opibus disparibus: nam

9. *Ea vero consueti.* *Ea*, ablativ. adverbii loco positus, ut alibi *hac*: ea via ire consueti. Nisi malis pro accusativo accipere: *ad* EA *loca consueti.* — *Evadere.* Evadebant.

CAP. LI. 1. *Cohortes legionarias.* Diximus ad c. XXXVIII, cohortes in legione fuisse decem. Sed eam per cohortes divisionem a Mario tantum, et post hoc bellum inductam fuisse notat *De Brosses*; Sallustium igitur, et Livium, quoties ante hoc tempus cohortes nominant, ex more duntaxat sui temporis loqui. Ceterum cohortes quatuor, manipulos duodecim, seu quatuor et viginti centurias complectuntur.

2. *Neque illis castra esse.* Vox *illis*, ut res ipsa indicat, ad Romanos referenda est.

Metello virtus militum erat, locus advorsus; Iugurthae alia omnia, praeter milites, opportuna. Denique Romani ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, (et iam die vesper erat;[1]) advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt.[2] Amisso loco, Numidae fusi fugatique: pauci interiere; plerosque velocitas et regio hostibus ignara[3] tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paullatim suos in aequum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat; neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedisse iam, et animo vacuum[4] accepit, simulque ex Iugurthae praelio clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, arte statuerat,[5] quo hostium itineri officeret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

CAP. LII. 1. *Die vesper erat. Die* pro *diei*, ut in hoc Virg. Georg. I, 208: *Libra die somnique pares ubi fecerit horas.* Vbi Servius notat hanc veram et antiquam esse genitivi formam, et Sallust. etiam dixisse, *dubitavit* ACIE *pars.* Adde Gell. IX, 14, qui se testatur in Sallustii *summae fidei et reverendae vetustatis libro*, DIE, casu patrio (i. e. genitivo) *scriptum invenisse*, scil. *vix decima parte* DIE *reliqua*, inf. XCVII. Praeterea testatur Cortius se in pluribus MSS., hoc ipso loco legisse *die.* In nostris quidem est *diei.*

2. *Advorso colle — evadunt.* Adversum collem conscendunt. Adversum collem aggressi, *ex imo in summum vadunt.* Evadere enim hic non est *effugere*, sed inde, ubi sis, in superiorem locum ascensu pervenire. Sic Virg. Aen. II, 458: *Evado ad summi fastigia culminis.* Item Livius V, 47, de Gallis Capitolium scandentibus: *Tanto silentio in summum evasere.* Sic etiam noster inf. XCIII: *Prope ad summum montis egressus est.*

3. *Regio hostibus ignara.* Ignota. Vide sup. XVIII, eodem sensu, *ignara lingua.*

4. *Animo vacuum.* Securum; nihil insidiarum timentem.

5. *Aciem quam — arte statuerat. Arte* pro *arcte*; vid. Catil. LIX, n. 4. — *Quo hostium itineri officeret.* Latius aciem porrigit, ut Rutilio reditum

235 LIII. Romani ex improviso pulveris vim magnam animadvortunt; nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat.[1] Et primo rati humum aridam vento agitari: post, ubi aequabilem manere,[2] et, sicuti acies movebatur, magis magisque appropinquare vident; cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt: deinde, ubi propius ventum, utrimque magno clamore concurritur. Numidae tantummodo remorati,[3] dum in elephantis auxilium putant: postquam impeditos ramis arborum, atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abiectis armis, collis, aut noctis quae iam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti; reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et praelio fessi laetique erant;[4] tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique ob-
236 viam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte,

praecludat, si hic ad Metellum regredi velit.

CAP. LIII. 1. *Nam prospectum — prohibebat.* Hoc notat, ut intelligamus, cur non exercitum Bomilcaris, sed pulverem duntaxat, eumque *ex improviso* viderint.

2. *Aequabilem manere.* Nubem illam pulveris aequabili motu ferri, quod non accidisset, si vento tantum excitaretur. De voce *aequabilis*, vide sup. XLIII, n. 3.

3. *Remorati.* Supple *sunt*, quod in duobus nostr. MSS. legitur. *Remorati sunt*, sine casu; id est *loco steterunt*, oppositum sequentibus, *fugam faciunt*. — *Impeditos*, sc. elephantos.

4. *Fessi laetique erant.* Sic Haverc., Cort., omnesque nostri MSS. Frustra quidam sine auctoritate proferunt, *fessi lassique*; quod, inquiunt, *laetitia* eos morari non debebat, quin obviam Metello procederent. Sed initio consilium non fuerat Rutilianis obviam Metello procedere. Imo illum in castris exspectaturi erant, ni praelium intervenisset. Ad hoc manere suadebat, simul quod itinere, opere castrorum, et praelio *fessi*, simul quod victoria *laeti*, ideoque securi erant. At vero eos permovit longior Metelli mora, ne *quieti et laetitiae* indulgerent. Processerunt igitur. — *Nam dolus Numidarum.* Haec rationem continent, non cur *instructi intentique*, sed cur omnino processerint. Dolus Numidarum non patiebatur eos, quamvis fessos, languore, quamvis laetos, gaudio remitti.

postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere:[5] et pene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur, pro metu, repente gaudium exortum, milites alius alium laeti appellant, acta edocent atque audiunt:[6] sua quisque fortia facta ad caelum ferre. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; advorsae res etiam bonos detrectant.[7]

LIV. Metellus in iisdem castris quatriduo moratus,
saucios cum cura reficit, meritos in praeliis more mi-
litiae donat, universos in concione laudat, atque agit
gratias: hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem
animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum;
reliquos labores pro praeda fore. Tamen interim trans- 237
fugas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium[1]
aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum

5. *Strepitu — facere.* Rutilii et Metelli milites sibi invicem metum faciunt, eo *strepitu* qui auditur, adventantibus hostibus. Dicere poterat, *strepitu velut hostium adventantium*: sive, *strepitu, velut hostes adventarent.* Infinitivum maluit, vel quia sequitur alius infinitivus, vel quia *modus* ille habet aliquid magis incerti, ideoque ad rem accommodatior est. Sic etiam interpretare, si velis: *strepitu*, qui monere videtur *hostes adventare*; hanc enim notionem continet particula *velut*. Denique quum nomen cuiuslibet casus sit infinitivus, *strepitus adventare* possit esse, *strepitus adventandi*, praelato *adventare*, propter adiunctum accusativum *hostes*. — *Facinus miserabile.* Sc. Romani adversus Romanos prope pugnaverunt.

6. *Acta edocent atque audiunt.* Conf. Tac. Agr. xxv: *Quum ....saepe iisdem castris pedes equesque et nauticus miles, mixti copiis et laetitia, sua quisque facta, suos casus attollerent etc.*

7. *Etiam bonos detrectant.* Etiam bonorum, id est, fortium virorum famam elevant. Simili forma expressam, quamvis non omnino re similem sententiam in Tac. Agr. xxvii: *Atque illi modo cauti ac sapientes, prompti post eventum ac magniloqui erant. Iniquissima haec bellorum conditio est: prospera omnes sibi vindicant; adversa uni imputantur.* Verissima certe utriusque auctoris sententia; sed attende quantam vim, quantamque gravitatem hoc habeat, *advorsae res etiam bonos detrectant.*

haberet, uti sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat: ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem[2] infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia[3] eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cuiusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiae ducitur; ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem, bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine,[4] geri non posset; praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit non praeliis, neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiae loca opulentissuma pergit, agros vastat, multa castella et oppida, temere munita[5] aut sine praesidio, capit incenditque; puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum, et alia, quae
238 usui forent, affatim praebita: ubicumque res postu-

Cap. LIV. 1. *Vbi gentium.* In quo tandem loco terrarum.

2. *Hebetem.* Hebes dicitur, qui ad rem non est exercitatus, nec promptus, nec aptus.

3. *Ea gratia.* Eius rei causa. Sic Plaut. Truc. Prol. 9: *Sed hoc agamus, huc qua ventum est gratia;* id est, *propter quod* huc ventum est. Graece, οὗ χάριν. Nec alius est sensus dictionis *quo munere*, Virg. Georg. lib. IV, vers. 520: *Spretae Ciconum quo munere matres*, id est, *cuius rei causa* (sc. quod, *non ulli animum flexere hymenaei*) Thraciae mulieres, ab Orpheo spretae, *Discerptum latos iuvenem sparsere per agros.* Quod notavimus, ut inter se conferrentur, *ea gratia, qua gratia*, οὗ χάριν, et illud *quo munere*, quod tantopere torsit interpretes, nec ab ipso omnium doctissimo *Heyne* intellectum est.

4. *Quod nisi ex illius lubidine etc.* Quia maxima celeritate in loca invia, sibique, non Romanis, nota se recipiens, copiam pugnandi hostibus non faciebat, nisi quum atque ubi liberet. — *Iniquum certamen.* Non aequum; cuius rei causam statim subiungit: quia scilicet Numidae minore detrimento vincuntur, quam Romani vincunt.

5. *Temere munita.* Munita quidem, sed levi et tumultuaria opera, sine arte et consilio.

labat, praesidium impositum. Quae negotia multo magis, quam praelium male pugnatum ab suis, regem terrebant: quippe, cui spes omnis in fuga sita, sequi cogebatur;[6] et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia,[7] quod optumum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri iubet: ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur; nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantes[8] repente aggreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur; nemo omnium intactus profugit: et Numidae, priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proxumos colles discedunt.

LV. Interim Romae gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: ut seque et exercitum more maiorum gereret; in advorso loco,[1] victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Iugurtham, magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine aut fuga coë-

6. *Sequi cogebatur.* Non iam fugere, et quocumque liberet, Metellum trahere poterat; sed ipse Metellum, omnia hinc inde vastantem, sequi cogebatur. Ita consilio ducis mutatae erant vices, et ab Numidis ad Romanos translata *belli ex libidine gerendi facultas.* — *Qui sua loca defendere nequiverat.* *Sua* loca sunt sibi opportuna, et quae vel optaverit ipse, vel elegerit ad pugnam. Infra LXI: *Neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere.* Horat. Epod. IX, 30: *Ventis iturus non suis.* — *In alienis.* In locis non sibi, sed hosti, opportunis, non a se, sed ab hoste, ad pugnam electis.

7. *Tamen ex copia.* Ex suarum rerum statu. Vide supra XXXIX, n. 8. Absurde quidam: *Ex inopia*; quod tamen in plurimas membranas irrepsit, librariorum inscitia, quorum captum superat verus *copiae* sensus; quique semper credunt esse *multitudinem, abundantiam.* Noster etiam A h. l. habet *ex inopia*; sed, quod errorem arguit, idem habet supra dicto loco, et infra XCVIII, *ex copia rerum.* — *Exercitum plerumque.* Non adverbium, sed adiectivum est *plerumque*, ut Catil. XXIII, *pleraque nobilitas.*

8. *Romanos palantes.* Non totum videlicet Metelli exercitum, sed eos, qui per agros praedandi causa vagabantur.

Cap. LV. 1. *In advorso loco.* Sc. in itinere a monte ad flumen Muthul. — *Magnificum.* Superbientem.

239 gisset habere. Itaque senatus ob ea feliciter acta dis immortalibus supplicia [2] decernere; civitas, trepida antea et sollicita de belli eventu, laeta agere: [3] fama de Metello praeclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare; cavere tamen, necubi [4] hosti opportunus fieret; meminisse, post gloriam invidiam sequi: ita quo clarior erat, eo magis anxius. Neque, post insidias Iugurthae, effuso exercitu praedari: ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes [5] cum omni equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat: sed igni magis, quam praeda, ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant: ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque formido latius cresceret, divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per colles sequi: tempus, aut locum pugnae quaerere; qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontes, quorum penuria erat, corrumpere; modo se Metello, interdum Mario ostendere; postremos in agmine tentare, ac statim in colles regredi; rursus aliis, post aliis minitari; neque praelium facere, neque otium pati; tantummodo hostem ab incepto retinere.

2. *Supplicia.* Supplicationes, quibus, bello feliciter gesto, gratiae diis agi solebant. De supplicationibus, multa Cicero, in Catil. IV.

3. *Laeta agere.* Civitas laeta esse; quo sensu *agere* et *agitare*, tam saepe usurpat.

4. *Necubi.* Ne alicubi; ut dicitur *ne quis*, pro *ne aliquis.* Sed non est, ut putat Cortius, *alicubi*, pro *aliquo ubi.* *Alicubi* eiusdem formae est, qua, *tibi*, *sibi*, *ibi*, *ubi*, *alibi*, *nullibi.* Nec dubitabit omnia haec ad antiquam dativi formam referre, qui *ibi*, pro *ei* legerit in hoc Virg. Aen. II, 792: *Ter conatus ibi collo dare brachia circum.* Et *ibus*, pro *eis* (ut *quibus*, *queis*) apud Plautum, quum alibi, tum in Mil. Glor. I, 1, 74: *Vt ibus dinumerem stipendium.* Sed de hoc longius disputandi non hic locus.

5. *Cohortes.* Sociorum scilicet; sin aliter *legiones* dixisset, vel, ut LI, *cohortes legionariae.* — *Praesidium agitabant.* Praesidio erant frumentum aut pabula quaerentibus.

LVI. Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; urbem magnam, et in ea parte, qua sita erat, arcem regni nomine Zamam, statuit oppugnare; ratus id, quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur, moenia defendant; additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant,[1] firmissumum: praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxume occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum[2] cum paucis cohortibus Siccam missum; quod oppidum primum omnium post malam pugnam[3] ab rege defecerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit, et iam egredientibus Romanis,[4] in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortes ab tergo circumveniant: fortunam praeclari facinoris casum dare. Si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos. Ac ni Marius signa inferre[5] atque evadere oppidum

Cap. LVI. 1. *Quia fallere nequibant.* Propter metum supplicii, si in Romanorum manus venirent. Atqui in transfugas crudelissima supplicia constituebantur. Narrat Val. Max. II, 7, transfugas a Q. Fabio manibus truncatos esse; a superiore Africano, cruci affixos aut securi percussos; obiectos feris ab Africano minore; elephantorum pedibus substratos a L. Paulo Aemilio. Vnde hoc quoque patet, penes imperatorem arbitrium poenae fuisse.

2. *Frumentatum.* Frumentari est *frumentum* suis advehendum colligere. Sic dicitur *aquari*, aquam, *lignari et materiari*, lignum quaerere. Inf. XCIII: *Castris aquatum egressus.* Cato, Orig. II: *Qui aquatum aut lignatum videntur ire.* Caesar, Bel. Gall. VII, 73: *Erat uno tempore et materiari et frumentari necesse.*

3. *Post malam pugnam.* Quae commissa erat inter montem et flumen Muthul.

4. *Iam egredientibus Romanis.* Nempe ex urbe Sicca, quo frumentatum iverant.

5. *Signa inferre.* In eam partem signa inferebantur, in quam acies

211 properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed milites Iugurthini paullisper ab rege sustentati,[6] postquam maiore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam[1] pervenit. Id oppidum in campo situm, magis opere, quam natura munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit; legatis imperat, ubi quisque curaret; deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur. Neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent. Praelium incipitur.[2] Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande, aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo suffodere, modo scalis aggredi; cupere praelium in manibus facere.[3] Contra

convertenda erat. Caesar, Bel. Gall. VII, 67: *Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar, aciemque converti iubebat.* Oppido igitur exeunt, et signa adversus aggredientem Iugurtham inferunt. — *Evadere oppidum.* Cortius cum ceteris legit, *evadere oppido;* sed se malle ait *oppidum*, quarto casu, ut in hist. Fragm. I: *Gens raro egressa fines suos.* Atqui *oppidum* legitur in nostro A. Hoc igitur, tali auctoritate et Cortii sententia freti, reponere non dubitavimus.

6. *Paullisper ab rege sustentati.* Inf. CI: *Dum Iugurtha sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit.* Milites *sustentare* est eos exemplo, et voce, et omnibus modis retinere, ne fugiant.

Cap. LVII. 1. *Ad Zamam.* Iam notavimus, ad Catil. XI, praepositiones inveniri etiam cum nominibus urbium. Ceterum hic interpretari potes *ad*, quasi esset *apud*.

2. *Praelium incipitur.* Eodem verbo utitur Tacit. Hist. V, 47: *Saxis glandibusque, et ceteris missilibus, praelium incipitur.* Nec certe passivum istud est contra grammaticam. Nam ut recte dicitur, *praelium incipiunt*, quidni recte quoque, *praelium incipitur?* — *Glande.* Glans militaris est globulus plumbeus, quem funda aliisque machinis iaciebant. — Ante verba, *alii succedere*, habent nonnulli, *evadere alii*, quod merito Cortius exagitat, nec ullus nostrorum codd. exhibet. *Succedunt* nempe, id est, appropinquant ad murum.

3. *Praelium in manibus facere.* Cominus pugnare. Dictio enim, *in manibus*, opponitur voci *eminus*, quae proprie est, *e manibus*, ut *Cominus*

ca oppidani in proxumos saxa volvere; sudes, pila, 242 praeterea picem sulphure et taeda mixtam,[4] ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat: nam plerosque iacula, tormentis aut manu emissa, volnerabant: parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex improviso castra hostium[1] cum magna manu invadit: remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam praelium exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars volnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis romani, grege facto, locum cepere paullo, quam alii, editiorem: neque inde maxuma vi depelli quiverunt; sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati:[2] sin Numidae propius accessissent, ibi

est, *cum manibus. Praelium in manibus facere*, graece dixit Thucydides: γενομένης δ' ἐν χερσὶ τῆς μάχης.

4. *Picem sulphure et taeda mixtam.* Hanc lectionem multis tuetur Cortius, et habent nostrorum C et D. Taeda, sing. numero, hic sumitur non pro una aliqua face, sed pro materia ipsa, qua *faces* seu *taedae* fiunt. — *Ardentia.* Refer simul ad *sudes*, *pila*, *picemque* sulphure et taeda mixtam; itaque huic voci C glossam superponit, *haec omnia.* — *Pila ardentia.* Intellige malleolos, vel potius falaricas, de quibus Liv. xxi, 9. Ceterum A totum hoc sic exhibet: *Praeterea picem, sulphure et taedam mixtam ardenti, mittere.* Item E; nisi quod exstitit olim, et erasum est signum litterae M, in voce *picem.* De hac lectione meminit etiam Gruterus, qui tamen edidit: *Praeterea pice et sulphure taedam mistam, ardentia mittere;* sed, ut ait ipse, sequutus ingenii sui iudicium. Nil moramur, quin et ipse suum lector sequatur, quum utique sensus constet.

Cap. LVIII, 1. *Castra hostium.* Certe Romani hostes Iugurthae erant. Hic tamen locus inter paucissimos notandus est, ubi Sallustius *suos* cives, *hostium* nomine, significet. — *Remissis.* Minus intentis, et negligenter castra custodientibus.

2. *Pauci in pluribus minus frustrati.* Quum *pauci* essent, et minus ipsi vulnerabantur, et certius in plures confertosque hostes tela intercepta remittebant. — *Frustrati.* Passive sumitur, quamvis active saepius *frustrari.* — *Ibi vero.* Haec affirmandi particula, *vero*, indicat fortes illos ubique viros, maiorem etiam fortitudinem tunc

243 vero virtutem ostendere, et eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus quum acerrume rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit: dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se vorsum fieri; quae res indicabat, populares [3] esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrumans per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostes inultos abire [4] sinat. Ille brevi mandata efficit. At Iugurtha munimento castrorum impeditus, quum alii super vallum praecipitarentur, [5] alii in angustiis ipsi sibi properantes officerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare iubet; portas [1] et proxuma loca tribunis dispertit; deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum aggreditur. Interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit. Qui in proxumo locati fuerant, [2] paullisper territi perturbantur; reliqui cito subveniunt. Neque

ostendere, quum Numidae propius accedebant.

3. *Populares.* Suos ipsius milites. — *Ac statim.* Nempe quia res urgebat, primo equitatum, sed *statim* post equitatum, cohortes sociorum ad castra mittit. *Statim* ergo non abundat, ut leviter attendentibus videri posset.

4. *Inultos abire.* Inultos passive sumpsit, ut Horat. Carm. 1, 2: *Neu sinas Medos equitare inultos Te duce, Caesar.* Contra active, Catil. LVIII: *Cavete inulti vitam amittatis.*

5. *Super vallum praecipitarentur. Super vallum*, procedentes, e vallo *praecipitarentur.*

Cap. LIX. 1. *Portas.* Scil. castrorum.

2. *Qui in proxumo locati fuerant.* Qui advenienti Iugurthae proximi fuerant. Hoc monemus, ne quis putet illud de iisdem dici, de quibus supra: *Portas et proxuma* (portis videlicet) *loca tribunis dispertit.*

diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum 244
equitibus permixti[3] magnam cladem in congressu facerent. Quibus illi freti, non, ut equestri praelio solet, sequi, dein cedere; sed advorsis equis concurrere,[4] implicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostes pene victos dare.[5]

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur: ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrume niti;[1] neque alius in alio magis, quam in sese spem habere: pariter oppidani agere. Oppugnare, aut parare omnibus locis:[2] avidius alteri alteros sau-

3. *Pedites cum equitibus permixti.* Nempe pedites Numidarum, inter equitum turmas, pugnantes. Pedites hos *De Brosses*, et quidam alii putant vectos fuisse post singulos equites, velitum more, de quibus vide sup. XLVI. Hoc tamen ita fuisse non hic dicit Sallustius, nec credere suadet Auctor Belli Afric. qui de simili pugna LXIX: *In Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae levisque armaturae, mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant, et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant.*

4. *Sed advorsis equis concurrere.* Recta via, nec unquam terga vertentes, in hostem invehi.

5. *Expeditis peditibus suis hostes pene victos dare.* Quum equites Numidae aciem Romanorum impressione sua perturbassent, eam pene victam tradebant *expeditis peditibus suis*, sive iis qui inter turmas pugnabant, sive forsan ceteris peditibus, quos post equitatum sequutos fuisse verisimile est. Sic intelligunt *victos dare* gallici interpretes. Cortius vero intelligi malit: *per expeditos suos pedites, hostes pene vincebant. Victum dare*, inquit, pro *vincere*. Terent. Phorm. v, 7, 81: *Hisce ego illam dictis, ita tibi incensam dabo.* Plaut. Cistel. II, 3, 51: *Perfectum hoc ego dabo negotium.* Virgil. Aeneid. XII, 437: ... *Nunc te mea dextera bello Defensum dabit.* Senec. Med. 528: *Scythas Pelasgis iunge, demersos dabo.* Haec et alia Cortius. Magis tamen placere fatemur priorem sensum. Nam quod *victum dare* accipi potest pro *vincere*, inde non sequitur, ut accipi nunquam possit pro *victum tradere alicui.*

Cap. LX. 1. *Eo acerrume niti.* Sc. romani milites.

2. *Oppugnare aut parare omnibus locis.* Sedulo animadvertendum est, quomodo diversas huius quasi picturae partes disponat Sallustius. Post transitionem (*eodem tempore apud Zamam — certabatur*), ostendit primo Romanos acerrime nitentes, et pro se quemque eadem vi pugnantem, quasi ab unoquoque victoria penderet; deinde oppidanos parem exhibentes ex altera parte fortitudinem. Eadem partitio in sequentibus. Hinc Romani *oppugnare*; illinc oppidani defensionem *parare*; obsessi obsidentes, obsidentes obsessos *avidius sauciare quam*

245 ciare, quam semet tegere: clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu, item strepitus armorum, ad caelum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes[3] paullulum modo pugnam remiserant, intenti praelium equestre prospectabant. Eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent,[4] monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus; et huc illuc, quasi vitabundi, aut iacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat); consulto, lenius agere, ac diffidentiam rei[5] simulare:
246 pati Numidas sine tumultu regis praelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum

semet tegere. His vero separatim exhibitis, ut *sit opus simplex duntaxat et unum*, aliquid subiicit pictor *totum ponere* callidus, quod utrisque conveniat: *Clamor ad coelum ferri; tela utrimque volare.* Hic mos est Sallustii. Exemplum vide inf. LXXVI: *At Metellus — Contra haec oppidani — Prorsus ab utrisque...* Et alibi passim. Hoc vero monuimus ne quis ab iis deludatur, qui, quia *oppugnare* de obsessis non ita commode diceretur, *pugnare* aut *propugnare*, contra MSS. omnes reponunt. Ceterum nostrae sententiae Cortium quoque auctorem habemus. — *Avidius alteri alteros etc.* Sic Liv. II, 6: *Neuter, dum hostem vulneraret, sui protegendi corporis memor.*

3. *Vbi hostes.* Romani muros oppugnantes. — *Praelium equestre.* Quod pro castris committebatur.

4. *Sicuti audiri a suis aut cerni possent.* Vox *sicuti* non posse eos audiri aut cerni satis indicat. Sed vis affectus hominem extra se rapit, facitque ibi esse, ubi non est. E muris non spectant magis, quam praelio intersunt. Imo ipsi pugnare sibi videntur, idque faciunt vacuo corporis motu et inani significatione, quod suos maxime facere cupiunt, ipsique se facturos arbitrantur, si starent in acie. Sed suimet oblitos, alienisque intentos periculis mox ad propriae salutis curam Marius revocabit. — *Sicuti.* His, quae ante dicta sunt, satis monuimus multum errare, qui sine fide codicum, et magno sensus detrimento, *sicuti* in *sicubi* mutant. — *Niti corporibus.* Sic corpora movere, ut in hostem niti et impetum facere viderentur. — *Agitare.* Intellige rursus *corpora.*

5. *Diffidentiam rei.* Desperationem urbis occupandae. — *Visere.* Spectare. Glossa cod. E, non absurda sane: *videre cum desiderio.* — *Adstrictis.* Non intentis modo ad spectaculum, sed toto animo affixis, et studio suorum, quasi vinculo quodam, *adstrictis.*

aggreditur: et iam scalis egressi[6] milites prope summa ceperant, quum oppidani concurrunt; lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae atque alterae scalae[7] comminutae, qui supersteterant, adflicti sunt; ceteri quoquomodo potuere, pauci integri, magna pars confecti volneribus, abeunt: denique utrimque praelium nox diremit.

LXI. Metellus, postquam videt frustra inceptum; neque oppidum capi, neque Iugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco[1] pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit: et in his urbibus, quae ad se defecerant, satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia imponit: ceterum exercitum in provinciam, quae proxuma est Numidiae,[2] hiemandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriae concedit; sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat, et inde, vadibus datis,[3] clam Massivae de nece iudi- 247

6. *Scalis egressi. Egressi*, eodem sensu (scil. *ex* imo in summum *gradiendi*), quo supra LII, *evadunt*; ubi vide quae notav. Igitur ablativ. *scalis*, non est *e scalis*, sed *scalarum ope*. Reliquum est ut moneamus quosdam legere *aggressi*. Nostri A, B, C, *egressi*. Item Cortius e suis.

7. *Unae atque alterae scalae*. Vulgo *scala* (sing. num.) est quod dicimus, ÉCHELLE; *scalae* (plur. num.), ESCALIER. Sed interdum promiscue usurpantur. Hic ergo dixit, *unae scalae*, pro, *una scala*; ut Terent. Eun. II, 3, 75: *In unis aedibus*, pro, *in una domo*. — *Comminutae*. Confractae. — *Adflicti*. In terram praecipites dati. — *Ceteri*. Qui super scalis nondum comminutis steterant.

CAP. LXI. 1. *Suo loco*. Loco sibi opportuno. Vid. supr. LIV, n. 6.

2. *In provinciam, quae proxuma est Numidiae*. In eam provinciae romanae partem, quae Numidiam contingit; nimirum ut inde Iugurthae propius immineret. Verba, *quae proxuma est Numidiae*, ut otiosa damnat Cortius, quod, inquit, sciunt omnes provinciam Romanorum in Africa fuisse proxime Numidiam. Ideo Bip. legit, non absurda coniectura, QUA *proxuma est*. Sed *quae* eundem sensum efficit, si resolvas in, *ut ea*, vel, *quoad ea*.

3. *Vadibus datis*. Quamvis vades dedisset. Vide sup. XXXV.

cium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur. Ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, si Iugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem et sua omnia[4] concederet, facile Numidae persuadet, quum ingenio infido, tum metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium tradetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit: monet atque lacrumans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume meritae, provideat: omnibus praeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortales captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis saepe iam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveret, ne, illo cunctante,[1] Numidae sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, Iugurtham imperata facturum, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis[2] ex hibernis arcessiri iubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum, ex consilii
248 decreto, per legatos Iugurthae imperat argenti pondo

4. *Sua omnia.* Quaecumque bona possideret Bomilcar, hunc ea servaturum pollicetur. — *Persuadet.* Scilicet ut sibi tradat Iugurtham.

Cap. LXII. 1. *Illo cunctante.* *Illo* ad Iugurtham refer, quasi esset *ipso*.

2. *Cunctos senatorii ordinis.* Eos scilicet qui in exercitu erant, sive legati, sive quaestores, sive etiam tribuni militum. — *Quos idoneos ducebat.* Constat ex Caesare, Bell. Gall. v, 28, primorum quoque ordinum centuriones ad eiusmodi consilium vocari solitos fuisse. — *Arcessiri.* Vetus, pro *arcessi*. Eiusdem, quo *arcessiri*, coniug. est *arcessivi* et *arcessitum*. *Arcesso* autem melius quam *accerso*, quod idem est, scribi docet Vossius Etym. Deducitur enim ab *ar-cio*, pro *ad-cio* (advoco), litera *d* in *r* mutata, ut in *ar-vena* pro *ad-vena*, *ar-vocatus* pro *ad-vocatus*, apud Priscianum.

ducenta millia,[3] elephantos omnes, equorum et ar-
morum aliquantum. Quae postquam sine mora facta
sunt, iubet omnes perfugas vinctos adduci. Eorum
magna pars, ut iussum erat, adducti: pauci, quum
primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mau-
retaniam abierant. Igitur Iugurtha, ubi armis virisque
et pecunia spoliatus, quum ipse ad imperandum[4]
Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum
suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique
multis diebus per dubitationem consumtis, quummodo, 249
taedio rerum advorsarum, omnia bello potiora duce-
ret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis ca-
sus in servitium ex regno foret; multis magnisque
praesidiis nequidquam perditis, de integro bellum
sumit. Romae senatus de provinciis consultus Numi-
diam Metello decreverat.[5]

3. *Argenti pondo ducenta millia. Pondo* antiquus ablativ. est, pro *pondere*. Subintel. ergo *libras*. Atqui iuxta accuratam doct. viri *Letronne* (ex Instituto Gallico) aestimationem, libra romana nobis est 6160 *grains*, sive 10 *onces*, 5 *gros*, 40 *grains*. Igitur 200,000 librae argenti sunt, ut nos computamus, 267361 *marcs*.

4. *Ad imperandum*. Vt ei, quod Metello placeret, imperaretur. Tam enim passive, quam active sumuntur gerundia, ut multis probat Cortius, et docet Sanct. Minerv. III, 8; cuius rei haec sufficient exempla. Noster sup. V: *Quo ad cognoscendum* (i. e. *ut cognoscantur*) *omnia illustria magis, magisque in aperto sint*. Iustin. XVII, 3: *Athenas erudiendi* (*ut erudiretur*) *gratia missus*. Vell. II, 15: *Vt cives romanos ad censendum* (*ut censerentur*) *ex provinciis in Italiam revocaverint*. Cic. Epist. IX, 25: *Nunc ades ad imperandum, vel ad parendum potius; sic enim antiqui loquebantur*. Denique Servius, ad hunc Virg. versum, Ecl. VIII, 71: *Frigidus in campis cantando rumpitur anguis*, postquam interpretatus est CANTANDO, *dum ei incantatur*, addit: *Tale est illud in Sallustio*, quum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, *i. e. ut ei imperaretur*. Caecus ergo voluntarius est, qui videre non vult hanc veram esse lectionem, quam etiam nostri omnes habent; textumque sine ulla necessitate corrumpit Teller, qui legi velit, *ad imperatorem*; et Bip. qui ex sua coniectura affert, *ad oppidum*. — *Flectere animum suum*. Animum a re constituta deflectere. — *Multis magnisque praesidiis*. Scilicet pecunia, equis, armis, elephantis.

5. *Numidiam Metello decreverat*. Videlicet prorogato in annum sequentem, quod habuerat consul, imperio.

LXIII. Per idem tempus Vticae forte C. Mario per hostias dis supplicanti, magna atque mirabilia portendi[1] haruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus dis ageret: fortunam quam saepissume experiretur; cuncta prospera eventura.[2] At illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat. Ad quem capiundum, praeter vetustatem familiae, alia omnia abunde erant: industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus,[3] lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is natus,[4] et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia, neque urbanis munditiis

CAP. LXIII. 1. *Magna atque mirabilia portendi*. Superstitionibus et absurdis haruspicum deliriis supra modum aut deditus fuit, aut deditum se Marius simulavit, gnarus ingenii hominum, rerum mirabilium avidi, et falli se magis quam doceri volentis. Itaque, teste Plutarcho, sagam quamdam ex Syria, nomine Martham, secum in expeditionibus ducere solebat; quae purpura induta, hastam manu tenens vittis sertisque redimitam, omnibus sacrificiis praeerat. Ludibria illa religionum credulitatem vulgi pascebant simul, atque augebant. Sed maximus ipsi vates erat animus honorum et potentiae cupidine per se aestuans, accensus insuper vaticinio P. Scipionis, qui olim, apud Numantiam, in convivio interrogatus ecquem sibi parem Romae relicturus esset, hunc adolescentem, inquit, Marium iuxta recumbentem leviter manu percutiens. Scilicet Carthaginis et Numantiae victor futurum Cymbrorum Teutonumque victorem (utinam non legum quoque et libertatis eversorem) praesago animo longe ante interpretabatur.

2. *Cuncta prospera eventura*. Adiectivus, loco adverbii, ut in Catilin. XXVI: *Quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant.*

3. *Domi modicus*. Haec in pace modestia eum defecit, postquam, ut infra dicetur, *ambitione praeceps datus est*. Igitur non sine causa Velleius, II, 11, de eo dicit: *Huius (Metelli) legatus fuit C. Marius, natus equestri* (Vossius legit *agresti*) *loco, hirtus atque horridus, vitaque sanctus; quantum bello optimus, tantum pace pessimus; immodicus gloriae, insatiabilis, impotens, semperque inquietus.* Rursus, II, 23: *Secundum deinde consulatum Cinna, et septimum Marius, in priorum dedecus, iniit; cuius initio, morbo oppressus decessit vir in bello hostibus, in otio civibus infestissimus, quietisque impatientissimus.*

4. *Sed is natus, etc.* Ordo est: sed is Arpini natus et per omnem pueritiam *altus*, i. e. nutritus. — *Arpini*. Arpinum erat oppidum Latii, ubi etiam nati sunt Plautus et Cicero.

sese exercuit: ita inter artes bonas integrum ingenium brevi adolevit.[5] Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus,[6] facile notus per omnes tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum[7] talis vir (nam postea ambitione praeceps datus est) consulatum petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat: novus nemo tam clarus,[8] neque tam egregiis factis erat, quin his in- 251
dignus illo honore, et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspicis dicta[1] eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur; ab

5. *Integrum ingenium brevi adolevit.* Omnium virtutum exercitatione integrum usque remansit, brevique in summum vigorem crevit Marii ingenium. Similia fere narrat de Agricola Tacitus, IV, quem vide.

6. *Plerisque faciem eius ignorantibus.* Nempe quod extra urbem natus educatusque, et semper in castris versatus erat. — *Facile notus.* Primo nesciebant quis esset ille petitor; sed ubi *Caium Marium* esse auditum est, cum omnes, utpote iam fama clarum, facile agnoverunt. — *Per omnes tribus.* Tribus erant eo tempore quinque et triginta, ut patet ex Livio, XXXIII, 25. Atqui (lege Atilia, A. V. 443, lata) per comitia *tributa* tribuni eligebantur seni deni in quatuor legiones; reliqui octo ab imperatoribus creabantur (Liv. IX, 30). — *Eo modo agitabat.* Ita se gerebat.

7. *Ad id locorum.* Ad id tempus. Eodem sensu inf. LXXII: *Neque post id locorum Iugurthae dies aut nox ulla quieta fuit.* Item Liv. XLIII, 5: *Nec se ad id locorum scire, propter quam causam consuli pro hostibus fuerint.* Vide etiam Plaut. Casin. I, 1, 32; et Truculent. III, 1, 16.

8. *Novus nemo tam clarus.* Eadem fere de Ciceronis petitione dicit in Catil. XXIII. Scilicet Syllana victoria res in eumdem locum reduxerat, quo erant post Gracchorum caedem. Praeterea, miro prorsus [illegible]orum humanorum exemplo, duo Arpinates, homines novi, sanguine inter se coniuncti, alter XLIV post alterum annis, nobilitati multum invitae consulatum eripuerunt. Sed hi similem viam ingressi, dissimilem prorsus cursum tenuere.

CAP. LXIV. 1. *Haruspicis dicta.* Sive Marius ea ipsa dici iussisset; sive ultro ab haruspice per adulationem dictis, quia credula est magna cupiditas, aliquam adeo fidem adhiberet.

Metello, petundi gratia, missionem rogat. Cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant; tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re, mirari eius consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese, quae peteret; ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo [2] consulatum petiturum: is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter viginti. [3]

282 Quae res Marium quum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari: neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum [4] foret: milites, quibus in hibernis prae-

2. *Cum filio suo*. Metelli scilicet. — *Contubernio patris*. Contubernium (ex *cum* et *taberna*) proprie dicitur de militibus decem sub uno papilione degentibus (Veget. II, 13), qui ideo *contubernales* vocantur. Est etiam *contubernium* ipsum tabernaculum ubi illi milites agebant. Postremo, per analogiam, dictus est *esse in contubernio ducis* ingenuus adolescens, qui eum, militiae addiscendae causa, ad bellum sequebatur, sub eiusque oculis et cura militabat.

3. *Annos natus circiter viginti*. Atqui non ante annum aetatis quadragesimum tertium per leges consulatum petere licebat, ut docet Cicero, Philipp. v, 17.

4. *Ambitiosum*. Ad conciliandam sibi gratiam pertinens. Vide sup. XLV, n. 1, ad verbum *ambitionem*. — *Criminose*. Criminationes in Metellum coniiciendo. — *Magnifice*. Magna de se iactando.

Hoc caput cum superiore vere digna sunt, quae studiosum lectorem et varietate rerum et gravitate detineant. Apparet primo magna Marii facies, quum egregiis dotibus, tum animi cupiditate ad capiendum consulatum parati: sed obstat quasi murus aheneus, nobilium superbia.

erat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Vticae erat, criminose simul, et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis, et regiae superbiae, imperio nimis gauderet. Quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiares corruperant; et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Manastabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem[1] scripserat, morbis confectus, et ob eam caussam mente paullum imminuta. Cui Metellus petenti, more regum uti sellam iuxta poneret,[2] item postea, custodiae caussa turmam equitum romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo foret, 253
quos populus romanus reges appellavisset; praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur, atque hortatur, uti contumeliarum

Deinde Metellus, per se optimus, sed sui ordinis animos gerens, vix credens auribus suis plebeiam virtutem se consulatu dignari, hominem primo sine acerbitate repellit; mox in superbas erumpit voces, quibus se Marius omni iam verecundia solutum ratus est. Inde indictum ab eo nobilitati bellum inexpiabile. Sed Metelli responsum, quod a tota nobilitate profectum videri poterat, occasio fuit, non causa, tantae dimicationis. Qualemcumque consulem nactus fuisset Marius, non quievisset, illis praesertim temporibus, ea honorum cupiditas.

Cap. LXV. 1. *Secundum heredem.* Qui hereditatem adiret, si mortui essent sine herede duo filii et Iugurtha, primi heredes constituti. Vide sup. IX.

2. *Vti sellam iuxta poneret.* Vt suam, iuxta imperatoris romani sellam, more regum, poneret. Suet. Ner. XIII: *Perductum inde in theatrum (regem Tiridatem)... iuxta se latere dextro collocavit.* — *Custodiae caussa.* Scilicet ne a Iugurtha per vim aut insidias opprimeretur. — *Turmam equitum romanorum.* Videlicet non hic homines equestris ordinis, sed milites in equitatu militantes intelligendi sunt. — *Honorem.* Iuxta ponendae sellae.

imperatoris cum suo auxilio poenas petat. Hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione [3] extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha captus, aut occisus, imperium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum, et equites romanos, milites et negotiatores, [4] alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma suffragatione [5] consulatus petebatur: simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Iugurtha, postquam, omissa deditione, [1] bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quae ab se
254 defecerant, formidine, aut ostentando praemia, adfectare: [2] communire suos locos: arma, tela, alia, quae spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: servitia Romanorum allicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare: prorsus nihil intactum, neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vaccenses, quo [3] Metellus initio, Iugurtha pacificante,

3. *Secunda oratione.* Grato auribus eius et ad spem augendam accommodato sermone. — *Extollit.* Ad magna sentiendum erigit.

4. *Milites et negotiatores.* Haec ad *equites romanos* refer. Homines equestris ordinis, et qui milites, et qui negotiatores erant. Nemo enim nescit equites romanos in provinciis negotiari solitos fuisse. — *Alios ipse, etc.* Ipse Marius nonnullos, sed spes pacis plerosque impellit, etc.

5. *Suffragatione.* Commendatione, studiis, benevolentia. — *Nobilitate fusa.* Eadem figura iam dixit, *post suorum fugam.* Vid. sup. XL, n. 4.

Cap. LXVI. 1. *Omissa deditione.* Hic post digressionem res Iugurthinas repetit, ubi reliquerat in fine c. LXII. — *Bellum incipit.* Intellige, *rursus, incipit, renovat.*

2. *Adfectare.* Suas facere eniti. Eodem sensu Vell. II, 29: *Gallias saepe et affectavimus et amisimus.*

3. *Vaccenses, quo, etc.* QVO, id est, in quorum oppidum. — *Iugurtha pa-*

praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant (nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum[4] erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum): dein compositis inter se rebus, diem tertium constituunt; quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis, quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium, domos suas invitant: eos omnes, praeter Turpilium, inter epulas obtruncant: postea milites palantes, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque 255
ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique quid potissumum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: praesidium hostium, portae ante clausae fugam prohibebant: ad

cificante. Dum Iugurtha de pace ageret, ut dictum est supra XLVI. — *Suppliciis*. Precibus. — *Nam volgus*. Dixit non propria voluntate impulsos, sed evictos precibus Iugurthae principes civitatis in Romanos coniurasse. Nunc dicit, quod ad plebem attinet, ne preces quidem aut coniurationem necessarias fuisse, ut ea commoveretur, avida quippe rerum novarum et suomet ingenio quietis impatiens.

4. *Discordiosum*. In discordias pronum. Vox rara; Sidon. Ep. VI, 2: *Vnde et suspicor vobis unam pronuntiandam domum discordiosam, licet inveniatis utramque discordem*. Ceterum vide quae Gellius, III, 12, et IV, 9, de hoc adiectivorum inclinamento disserat, qualia sunt *religiosus superstitiosus, verbosus, gratiosus, famosus, officiosus, speciosus, formosus, etc.* Quae omnia Nigidius, Ciceronis coaevus, significare putat, COPIAM *quamdam* IMMODICAM *rei super qua dicuntur*; sed quae COPIAM duntaxat, et *plenam rei possessionem* significant, ut apud Italicos desinentia in *oso*, apud nos, in *eux*. — *Tertium diem constituunt*. Scil. ad id faciendum in quod coniuraverant.

hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum [1] saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis infirmissumo generi resisti posse: iuxta boni malique, [2] strenui et imbelles inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, saevissumis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus intestabilisque videtur. [3]

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vaccae actis comperit, paullisper moestus e conspectu [1] abit; deinde, ubi ira et aegritudo permixta, cum maxuma cura ultum ire iniurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites [2] pariter cum occasu solis expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam [3] pervenit in quam-
256 dam planitiem, locis paullo superioribus circumven-

Cap. LXVII. 1. *Pro tectis aedificiorum.* Sic capta Tyro (ap. Curt. IV, 4): *Magna pars summa tectorum obtinebat, saxa et quidquid manibus fors dederat, ingerentes subeuntibus.* Item Thucyd. II, 4, simili fere modo oppressos in urbe Plataea Thebanos narrat. — *Infirmissumo generi.* Mulieribus et pueris.

2 *Iuxta boni malique.* Graece diceres, ἀγαθοί τε καὶ κακοί. Ii pariter et qui bene et qui male in illo periculo se gesserant. — *Strenui et imbelles.* Et qui ad pugnam prompti, et qui bellis inhabiles sunt.

3. *Nisi — improbus intestabilisque videtur.* Id tantum scimus illum improbum intestabilemque videri. — *Intestabilis* proprie est, qui nec testimonium dicere, nec testamentum facere, nec testamento aliquid consequi potest. Hinc pro homine nequam et exsecrando ponitur.

Cap. LXVIII. 1. *E conspectu.* Nempe militum suorum.

2. *Numidas equites.* Qui Romanorum in auxiliis erant.

3. *Horam tertiam.* Duodecim horas ab ortu solis ad occasum numerabant Romani, breviores videlicet hieme, aestate longiores. Prima cum sole oriebatur, tertiaeque finis quartam diei partem finiebat. Illis aequinoctiali tempore *tertia* erat, quae nobis *nona*. Noctem pariter in duodecim horas longiores hieme, breviores aestate, dividebant.

tam. Ibi milites, fessos itineris magnitudine, et iam abnuentes omnia,[4] docet oppidum Vaccam non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat. Ita animis eorum arrectis, equites in primo[5] late, pedites quam artissume ire, signa occultare iubet.

LXIX. Vaccenses ubi animum advortere, ad se vorsum exercitum pergere; primo, uti erat res, Metellum rati, portas clausere: deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident;[1] rursum Iugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii volgum[2] effusum oppido caedere; alii ad portas festinare; pars turres capere: ira atque praedae spes amplius quam lassitudo posse. Ita Vaccenses biduum modo ex perfidia laetati: civitas magna et opulens poenae cuncta aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum 257
oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello caussam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit:[3] nam is civis ex Latio erat.[4]

4. *Abnuentes omnia.* Omnem operam recusantes et detrectantes, non verbis, credo, sed nutu (quod indicat vox *abnuentes*) et inertia.

5. *In primo.* Agmine scilicet. — *Late.* Vt post eos irent pedites, neque ab oppidanis viderentur. Vulg. edd. et nostri omnes MSS. *in primo latere.* Quod manifesto corruptum est, sive ablativum intelligas; nam quid est, *ire in primo latere?* sive infinitivum; nam eos conspici, non latere volebat. Gruterum, Cortium, Bip. et alios doctissimos interpretes sequimur.

Cap. LXIX. 1. *Numidas equites vident.* Nunc intelligitur cur eos in *primo* agmine *late* ire iusserit Metellus. — *Rursum.* Mutata in contrarium opinione. *Rursum* enim est *re-versum*, ut notavimus sup. I, n. 6.

2. *Volgum.* Bene admonet Cortius antiquos *volgum* quarto casu, quam *volgus* seu *vulgus* maluisse. Sisenna in Fragm. hist.: *Imperitum concitat volgum.* Ennius: *Quod sois in volgum volgas.*

3. *Turpilius — capite poenas solvit.* Turpilium innocentem, quamvis id

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens,[1] novas res cupere, ad perniciem eius dolum quaerere, diu noctuque fatigare animum. Denique omnia tentando, socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis: qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat, quae Iugurthae
258 fesso aut maioribus adstricto superaverant;[2] ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti res posceret, ex

non dicat noster, sola Marii invidia perdidisse videtur, ex eius pernicie dolorem quaerentis Metello, cuius paternus hospes et amicus erat Turpilius. Igitur Marius (teste Plut. in eius vita) plerosque eorum qui in consilio sedebant adversus hominem ita concitavit, ut Metellus eum invitus damnare cogeretur. Sed comperto paulo post eum extra culpam fuisse, graviterque ferentibus Metello et ceteris, laetabatur Marius, nec erubuit dictitare, se furias hospitales impegisse Metello: *οὐκ ᾐσχύνετο λέγειν περιϊὼν, ὡς αὐτὸς εἴη προστετριμμένος ἀλάστορα τῷ Μετέλλῳ ξενοκτόνον.* Inde apertas iam inimicitias exercuerunt.

4. *Nam is civis ex Latio erat.* Hic dicere videtur Sallustius, Turpilium, si Romanus, non ex Latio, civis fuisset, poenas capite daturum non fuisse Et quidem leges Porcia et Sempronia civem romanum necari aut verberari vetabant (vide Catil. LI, n. 38 et 39). Sed tamen refert Val. Max. II, 7, 12, superiorem Africanum (longe post legem Porciam latam) gravius in Romanos quam in Latinos transfugas animadvertisse. *Hos enim (Romanos),* inquit, *tanquam patriae fugitivos crucibus affixit; illos (Latinos) tanquam perfidos socios securi percussit.* Nisi quis putet Porciam legem in castris non valuisse; Semproniam, multo recentiorem, valuisse. At reipsa, neutra ibi valuit.

Cap. LXX. 1. *Suspiciens.* Suspectum habens. Nota hunc sensum verbi *suspicere*, quod vulgo est *sursum aspicere*. Sed venustior simul et iustior oppositio, *suspectus regi, et ipse eum suspiciens*, quam si dixisset, *suspectans*. *Suspectus* enim et *suspiciens*, ab uno eodemque verbo sunt, hoc *agendi*, illud *patiendi* modo. Neque vero hinc colligas ubique *suspicientem* dici posse, *qui suspicatur*. Hic tantum ex oppositione lumen.

2. *Superaverant.* Agendae supererant, seu restabant; quo sensu non *superesse*, sed *superare* Sallustium dicere monet Gellius, I, 22. Ceterum hic quoque, ut in Catil. XX, n. 24, vera huiusce verbi notio est, *nimium et plus quam satis esse.* Et supra, LXIV, prope eodem sensu, *superabant* dicitur pro, *perquam abunde erant.*

tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum[3] iussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem impediebat;[4] Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quaereret, literas ad eum per homines fideles mittit, in quis mollitiem secordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravisset;[5] praemia Metelli[6] in pestem ne converteret; Iugurthae exitium adesse; ceterum suane an virtute Metelli periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet.

LXXI. Sed quum hae literae adlatae, forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat: 259
ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. [1] Erat ei Nu-

3. *Inter hiberna Romanorum.* Monuit (cap. LXI) Metellum in ea provinciae romanae parte, quae Numidiam contingit, hiemandi causa exercitum collocasse; praeterea nonnullis ipsius Numidiae urbibus praesidia imposuisse. Hinc patet quomodo Nabdalsae exercitus *inter hiberna Romanorum* haberi potuerit.

4. *Metusque rem impediebat.* Hoc quibusdam supervacuum videri possit, postquam dictum est, *magnitudine facinoris perculsus ad tempus non venit.* Sed verbum illud, *perculsus*, auctor explicari voluit. Nempe quod magnitudo sceleris Nabdalsam perculit, inde illi ortus est *metus.* Metus autem, eum venire prohibendo, *rem omnem impediebat.*

5. *Testari deos, per quos iuravisset.* Miram hominis improbitatem, qui etiam deos immortales de parricidio suo testatur. Quasi conceptum in scelus sacramentum dii non oderint!

6. *Praemia Metelli.* Quae a Metello accepturi essent pro capto traditoque rege. — *In pestem.* In iram ipsis exitiosam. Illis enim timendum erat ne, capto rege, in eos quoque saeviret Metellus, eo infensus magis, quod datam sibi fidem non praestitissent.

Cap. LXXI. *Primo cura, deinde.... somnus cepit.* Scilicet ut cura primo somnum adimit, unde solemne epitheton, *cura vigil;* sic postquam diu multumque iactata mens afflictari coepit, et aegritudine oppressa deficere, deficit et ipsum corpus, soletque alto sopore gravari. Vnde Virg. Aeneid. vi, 520: *Tum me confectum curis somnoque gravatum Infelix habuit thalamus, pressitque iacentem Dulcis et alta quies.* Et Claudianus, ii, Ruffin. v. 326: *Ille diu curis animum*

mida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps. Qui postquam adlatas literas audivit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introit; dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta, cognovit;[2] primo indicem persequi conatus: postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit; quae ipse paravisset facere,[3] perfidia clientis sui praeventa: lacrumans obtestatur per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare[1] aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat; ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum[2] Iugurthae dies, aut nox ulla quieta fuere: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis credere: cives, hostes iuxta metuere: circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, saepe contra decus regium,[3]

stimulantibus aegrum Labitur in somnos. Felix, qui amaram talis somni iucunditatem nunquam expertus est!

2. *Rem omnem, uti acta, cognovit.* Cognovit uti res omnis acta fuerit. De hoc accusativi usu, vide supra XIV, n. 10. Vulgo legitur, *ex perfugis cognovit*; quod etiam habent nostri codices. Sed ex ceterorum variatione recte vidit Cortius illud, *ex perfugis*, petitum esse ab initio cap. LXXIII. Et qui tandem esse possent illi ab uno ad alterum regis exercitum perfugae?

3. *Quae ipse paravisset facere.* Scil. de paratis a Bomilcare insidiis regem commonere.

Cap. LXXII. 1. *Bomilcare.* Vide quae de eo notavimus, sup. XXXV. — *Iram oppresserat.* Represserat et continuerat, ne etiam in Nabdalsam saeviret.

2. *Post id locorum.* Post illud tempus. Vide sup. LXIII.

3. *Saepe contra decus regium.* Non solum alio atque alio loco, sed saepe etiam in locis regia maiestate indignis noctu requiescit.

noctu requiescere: interdum somno excitus, arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et
indicio patefacto ex perfugis cognovit; rursus, tam-
quam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque.
Marium, fatigantem de profectione, simul et invisum
et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum di- 263
mittit.[1] Et Romae plebes, literis, quae de Metello
ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de
ambobus acceperant.[2] Imperatori nobilitas, quae an-
tea decori, invidiae esse: at illi alteri generis humi-
litas favorem addiderat. Ceterum in utroque[3] magis
studia partium, quam bona aut mala sua moderata.
Praeterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Me-
tellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii
virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic ac-
censa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res
fidesque in manibus sitae erant,[4] relictis operibus
frequentarent Marium, et sua necessaria post illius
honorem ducerent. Ita, perculsa nobilitate, post mul-
tas tempestates[5] novo homini consulatus mandatur.

Cap. LXXIII. 1. *Dimittit.* Dimissum a Metello fuisse narrat Plutarchus duodecimo tantum die ante comitia. Itaque a castris ad Vticam duobus diebus et nocte una longo itinere confecto, ab Vtica in Italiam, traiecto quotuor diebus mari, pervenisse, statimque pro concione consulatum petiisse, pollicendo a se paucos post dies aut captum aut interfectum iri Iugurtham.

2. *Volenti animo — acceperant.* Libenter acceperant, quae de ambobus scribebantur. Male aliqui, *volentia.* Nostri omnes, *volenti:*

3. *Ceterum in utroque*, etc. Ceterum, in Mario et Metello aestimandis, magis studia partium, quam suae ipsorum virtutes aut vitia, opinionem *moderata* sunt (opinionis *modum* fecerunt).

4. *Res fidesque in manibus sitae erant.* Qui neque *rem*, neque *fidem* aliam habebant, quam manuum operam. Res est italice, *patrimonio*, *sostanze*; fides, *credito*—*Frequentarent Marium.* Magna frequentia stiparent. — *Sua necessaria.* Res sibi ad vitam necessarias.

5. *Post multas tempestates.* Post

Et postea populus a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere,
262 frequens Marium iussit. Senatus paullo ante Metello decreverat:[6] ea res frustra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Iugurtha, amissis amicis (quorum plerosque ipse necaverat; ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum[1] profugerant); quum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem, in tanta perfidia veterum, experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat;[2] neque illi res, neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare; modo advorsum hostes, interdum in solitudines pergere; saepe in fuga, ac post paullo spem in armis habere; dubitare, virtuti popularium an fidei minus crederet: ita, quocumque intenderat, res advorsae erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique: dein praelium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes [eius milites[3]] primo concursu pulsi

longam annorum seriem; non (ut male quidam arbitrantur) post multas turbas civiles. Eodem sensu Catil. LIII, *multis tempestatibus.*

6. *Senatus paulo ante Metello decreverat.* Iam dictum est in fine cap. LXII, senatum Numidiam Metello decrevisse. Et eam quidem proconsul obtinebat, quum gesta sunt ea omnia quae, a supra dicto capite, narrantur. Consules erant illius anni (post V.C. 646) Serv. Sulpicius Galba, et Marcus Aurelius Scaurus; consulatusque Marii in A. 647 incidit. Hinc patet in illum ipsum annum a senatu imperium Metello rursus prorogatum fuisse. Sed populo aliter visum est.

Cap. LXXIV. 1. *Ad regem Bocchum.* Regem Mauritaniae. Vide supra XIX.

2. *Varius incertusque agitabat.* Supra XXV, dixit: *metu atque lubidine divorsus agitabatur.* Sed hic non idem est sensus. *Agitabat*, h. l., ut saepe alibi, absolute positum est: *varius incertusque vivebat*; vel potius, *varius incertusque in omnibus actionibus erat.* Cortium ergo et cod. C. sequuti sumus; non eos qui, hoc sensu parum intellecto, scripserunt *agitabatur.*

3. *Eius milites.* Hoc uncinis inclusimus, non ausi delere, quia est in omnibus MSS.; sed cum Cortio et Grutero certum rati glossam inutilem esse.

fugatique: Romani signorum et armorum aliquanto
numero, hostium paucorum potiti:[4] nam ferme Nu- 263
midas in omnibus praeliis pedes magis, quam arma tuta sunt.

LXXV. Ea fuga impensius modo[1] rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit: id oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque eius multus pueritiae cultus erat.[2] Quae postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proxumum,[3] spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnes asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia iumenta sarcinis levari iubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utres modo, et alia aquae idonea portari. Praeterea conquirit ex agris, quam plurimum potest, domiti pecoris:[4] eo imponit vasa cuiusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quis-

4. *Potiti.* Nota cum hoc verbo duplicem casum: *Potiti sunt aliquanto numero signorum et armorum; potiti sunt paucorum hostium.* De hac casus mutatione iam dictum est, Catilin. XXXIII, n. 1. Quidam scribunt, *signorum et armorum, et aliquanto numero hostium*, ita ut omnes genitivi ab *aliquanto numero* pendeant. Sed iniuria delent *paucorum*, quod in omnibus Mss. occurrit, et minorem numerum indicat, quam *aliquanto numero*, cui opponitur.

Cap. LXXV. 1. *Impensius modo.* Vide eamdem dictionem supra XLVII, et quae ibi notavimus.

2. *Multus pueritiae cultus erat. Multum* intellige, sedulum, accuratum, magnificum, talem denique qualis regios adolescentes decet. Nam *cultus* simul et ad ornatum, et ad educationem pertinet.

3. *Flumenque proxumum.* Quod ultimum ante Thalam inveniebatur. — *Vtres.* Vasa, vel potius sacci ex pellibus plerumque haedinis confecti, quibus etiamnum in Italia, Hispania, et aliis quibusdam regionibus, ad ferendum vinum oleumque pro doliis utuntur.

4. *Domiti pecoris.* Intellige armenta cuiusque generis, ferendis oneribus idonea. — *Eo imponit. Eo* adverbialiter sumitur: *in id pecus.*

que aquae portarent: diem locumque, ubi praesto forent, praedicit. Ipse ex flumine, quam proxumam oppido aquam supra diximus, iumenta onerat. Eo
264 modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt; tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret: praeterea commeatus spe amplior; quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant.[5] Ceterum milites, religione, pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati sese dis immortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Iugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex nihil iam infectum Metello[1] credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit. Neque postea in ullo loco amplius una die aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia properare: ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. At Me-

5. *Officia intenderant.* Plusquam iussum erat, fecerant, ut solent plerique homines in recenti deditione. *Intendere* enim hic est, augere, et quasi in magnitudinem extendere. Eodem sensu Suet. Tib. LXII: *Auxit intenditque saevitiam exacerbatus indicio de morte filii sui Drusi.*

Cap. LXXVI. 1. *Nihil iam infectum Metello.* Nihil esse quod Metellus facere non posset. Donat. Ter. Eun. III, 5, 20: *Amore cogente nihil est infectum cupientibus.* Nec mirum; quum etiam *invictus* sit, qui non vinci potest; *incorruptus*, qui non corrumpi; *inaccessus*, ad quem non accedi: similitudine verbalium graecorum in τος, quorum multa participio passivo in *tus*, et adiectivo in *bilis* simul respondent; v. g. ἀτέλεστος, qui *non perfectus est*, aut, qui *perfici non potest.* Confer not. 2, cap. VIII.

tellus ubi oppidanos praelio intentos,[2] simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. Deinde locis ex copia[3] maxume idoneis vineas agere, aggerem iacere,[4] et super aggerem impositis turribus, opus et administros tutari. Contra haec oppidani[5] festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore[6] praeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: praeda omnis a perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri,[7] resque suas afflictas vident,

2. *Proelio intentos.* Ad strenue pugnandum paratos.

3. *Ex copia.* Ex copia seu facultate quam dabat oppidi positio, et soli natura. Vide sup. XXXIX, quae de hoc vocabulo *copia* dicta sint. Cave igitur ne intelligas, ut Bip., *ex multitudine locorum*, seu, *ex omnibus locis.*

4. *Aggerem iacere.* Eiusmodi agger non idem est, quem descripsimus sup. XXIII, ad verba *vallo atque fossa. Agger* seu *vallum* supra dicti capitis ad urbis circumvallationem instituitur (Caes. B. G. VII, 72; Taurinens. ed. vol. I, pag. 290); *Agger* autem de quo nunc et supra XXXVII, n. 5, non circa urbem ductus est, sed (Lips. Poliorc. II, 3) *terreus quidam, et alia materie mixta, mons...., quem paulatim urbem versus producebant et attollebant, ut ex alto pugnarent et turres ibi constituerent.* Haec ille et multo plura. Vide etiam Veg. IV, 15; et Caes. B. G. II, 12, n. 5 (pag. 69, vol. I).— *Turribus.* Ambulatoriis scilicet, de quibus sup. XXI, n. 6.— *Opus et administros tutari.* Dum paulatim terram aggerendo, in fossas ipsas et usque ad muros aggerem promovebant, interim turres mobiles in illo aggere impositae, et cum ipso procedentes, opus operantesque tuebantur. Nam ex iis oppidani telis sagittisque petebantur, ut arietes aliasque machinas tuto admovere liceret. Vide Lipsium, loco citato.

5. *Contra haec oppidani.* Vide sup. LX, n. 2, quae de huiusmodi descriptione monuimus.

6. *Multo ante labore.* Intellige non *multo ante*, sed multo labore et multis proeliis, *antequam urbem ceperint*, fatigati. — *Oppido modo potiti.* Solo oppido, non praeda quae in eo erat, potiti sunt; nam omnis a perfugis *corrupta*, i. e. deleta est. Scil. perfugis nulla spes veniae erat, quoquo modo urbs in Metelli potestatem ventura esset. Atque omnino, obsessos, ubi primum aries murum percussisset, in deditionem accipere mos non erat, ut conici potest ex hoc Caes. B. G. II, 32 (vol. I, p. 84): *Ad haec* (sc. quae Aduatuci ab illo obsessi petiverant) *Caesar respondit: se magis consuetudine sua quam merito eorum civitatem conservaturum, si priusquam aries murum attigisset, se dedidissent.*

7. *Arietibus feriri.* Aries erat trabs

206 aurum atque argentum, et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.[8]

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala[1] legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem,[2] illorum socios fore. Nam Le-

praegrandis, validis funibus ex alia trabe in trutinae modum suspensa. Is magna virorum manu retrorsum adductus, statimque et proprio relabens pondere, et summa impellentium vi contortus muro impingebatur, quem ferrato capite vehementer quassabat. Describit arietem Flavius Iosephus, III. Sic inventum narrat Vitruv. X: *Carthaginienses ad Gades oppugnandas castra posuerant. Quum autem castellum ante cepissent, id demoliri sunt conati. Postquam non habuerunt ad demolitionem ferramenta, sumpserunt tignum, idque manibus sustinente, capiteque eius summum murum continenter pulsantes, summos lapidum ordines deiiciebant, et ita gradatim ordine totam munitionem dissipaverunt.* Plinius autem, VII, 56: *Invenisse dicunt .... equum, qui nunc aries appellatur, in muralibus machinis, Epeum ad Troiam.*

8. *Pependere.* Solverunt. Idem de Cappadocibus a Perdicca obsessis narrat Iustin. XIII, 6; ad quem locum haec Bernegger: Non absimilia desperatae rabiei huius et inhumanae necessitatis exempla referunt Xenoph. IV, Exped. Cyri, de Taochoris; Polyb. XVI, 16, de Abydenis; Plutarch. in Bruto, XLVI, de Xanthiis in Lycia; Appian. in Illyric. de Metulliis; Liv. XXI, 14, de Saguntinis, et XXVIII, 22, de Astapensibus, (addere potuisset XXVI, 14, de senatoribus Campanis Vibio Virio sociisque eius); Florus, II, 15, de Carthaginiensibus, et II, 18, de Numantinis. Iudaeos quoque templum Hierosol. et flagrantem urbem laetis vultibus aspexisse, quod ita nihil essent relicturi, scribit Ioseph. VI, 38. « Adde hac nostra aetate vastatum suis flammis Moscovium, ut quaesitus Gallis extremo terrarum orbe triumphus arderet; perque borealis hiemis asperitatem tot urbium victores tectorum etiam hospitio carerent. Quae quando tandem bellum detestabile facient, quod magno toties vincentium malo, nullo certe emolumento, victos pessumdedit?

Cap. LXXVII. 1. *Pariter cum capta Thala.* Eodem tempore, quo Thala capta fuit.

2. *Suam salutem.* Leptitanorum scilicet.—*Illorum.* Romanorum.—*Navi.* Variant codd. *gnavi, gnaviter, gnave,*

ptitani iam inde a principio belli Iugurthini ad Bestiam 262 consulem, et postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum; deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere; et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab imperatore facile, quae petebant, adepti; emissae eo cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius praefectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus, profugos ob discordias civiles, navibus in eos locos venisse: ceterum situm inter duas Syrtes, [1] quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, [2] impares magnitudine, pari natura: quorum proxuma terrae praealta sunt; [3] caetera, uti fors tulit, alta; alia in tempestate, vadosa. Nam ubi mare magnum [4] esse, et saevire ventis coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur.

nave. Adiectiv. pro adverbio Sallustio placet; *gnavi* autem, an *navi*, nil interest; opponitur *ignavus. Navus* est promptus, strenuus; inde *navare operam* pro *diligenter praestare.* Lepide admodum codex C, *nave* et supra lineam, *navigio.*

Cap. LXXVIII. 1. *Syrtes.* A graeco *σύρω, traho;* quod arenas et limum et saxa huc illuc *trahant* volvantque contrariis motibus aestuantes et saepe ventis agitati fluctus. De his Virg. Aeneid. I, 114: *Tres Eurus ab alto In brevia et syrtes urget, miserabile visu, Illiditque vadis atque aggere cingit arenae.*

2. *Prope in extrema Africa.* Scil. orientem versus.

3. *Proxuma terrae praealta sunt.* In locis terrae proximis mare profundum est; in ceteris modo profundum, modo vadosum, prout fert tempestas. — *Alia in tempestate.* Haec in constructione bis valeant: Cetera, uti fors tulit, *alia in tempestate* alta sunt, *alia in tempestate*, vadosa.

4. *Nam ubi mare magnum.* Magnum hic vocat mare, intumescens et tempestatibus inflatum. Sic describit Syrtes Luc. IX, 303: *Syrtes, vel primam mundo natura figuram Quum daret, in dubio pelagi terraeque reliquit. Nam neque subsedit penitus, quo stagna profundi Acciperet, nec se defendit ab aequore tellus; Ambigua sed sede loci iacet invia sedes, Aequora fracta vadis, abruptaque terra profundo; Et post multa sonant proiecti littora fluctus.* — *Mutatur.* Post hoc addunt nonnulli: *Syrtes ab tractu nominatae;* quod Cortius merito extrudit ut pessimam glossam, 1.°

268 Eius civitatis lingua modo conversa connubio Numidarum: leges cultusque pleraque Sidonica:[5] quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis[6] aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus; non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraeque Africae imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie: neque flumen, neque mons erat, qui fines eorum discerneret; quae res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes, saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum attriverant, veriti, ne mox victos victoresque defessos alius aggrederetur, per inducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id secordiane an casu acciderit, parum cognovi: ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari[1] retinere.

quod iam dictum est: *quibus nomen ex re inditum*; 2.° quia in antiquissimis edd. non occurrit.

5. *Leges cultusque pleraque Sidonica.* *Cultus* in primo vel secundo casu, ut libebit, intellige; ita ut sit: *leges et cultus pleraque sunt Sidonica*; seu, *leges et pleraque cultus sunt Sidonica.* Hoc ego praetulerim. Ceterum habent nonnulli: *legum cultusque.*

6. *Procul ab imperio regis.* Sub rege quidem Numidarum erant, sed procul ab *illius imperio*, i. e. *ab illo imperante*, ita nempe ut ex intervallo levius ad eos perveniret *imperium.* Item *levi imperio et immunes* apud Iugurtham fuisse Capsenses memorantur inf. LXXXIX. — *Frequentem.* Oppidis nempe et cultoribus. Verba, *inter illos et frequentem Numidiam*, abunde probant Leptim in Numidia fuisse. — *Vasti.* Deserti.

Cap. LXXIX. 1. *Tempestas haud secus atque in mari.* Vid. apud Luc.

Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus 269
coortus arenam humo excitavit; ea magna vi agitata,
ora oculosque implere solet: ita prospectu impedito,
morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto poste-
riores se vident, et ob rem corruptam[3] domi poenas
metuunt; criminari Carthaginienses ante tempus domo
digressos; conturbare rem; denique omnia malle,
quam victi abire. Sed quum Poeni aliam conditionem, 270
tantummodo aequam, peterent; Graeci[4] optionem
Carthaginiensium faciunt, vel illi, quos fines populo
suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem con-
ditione sese, quem in locum vellent, processuros.
Philaeni, conditione probata, seque vitamque reipu-
blicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses
in eo loco Philaenis fratribus aras[5] consecravere:

IX, 445 et seqq. descriptionem terrestris id genus procellae, longiorem quam ut huc transferatur. Et quidem narrat doctiss. Anglus *Shaw*, multis Numidiae locis, propter mobiles illos quasi aestuantium arenarum fluctus, vias dignosci non posse, nisi truncis palmarum per certa intervalla dispositis signarentur.

2. *Nuda gignentium.* Sic infra XCIII: *Quo cuncta gignentium natura fert.* Vtroque loco *gignentia* sunt, quae terra *gignuntur*. Si quis vero passive sumptum miretur, quod vulgo activum est, meminerit *animantes* quoque, vel *animantia*, quae sunt ab activo *animare*, non ideo minus italice verti, *esseri animati*, *animali*. Et graece Homerus saepe dicit δόμους εὖ ναιετάοντας, id est, *domos bene habitantes*, pro, *quae commode habitantur*. Nimirum sunt in omnibus fere linguis certa quaedam nomina, quae in usum, cum terminatione sua minus congruentem, consuetudo deilexit.

3. *Ob rem corruptam.* Ob damnum patriae illatum. Eodem fere sensu, XXXIII: *Se suasque spes corrupturum.* Item LXV: *Diuturnitate belli res familiares corruperant.*

4. *Graeci.* Cyrenenses, quae Graecorum colonia erat, ut dictum est ad cap. XIX, n. 5.

5. *Aras.* Has Plinius, V, 4, ex arena fuisse dicit, nec iam ullae erant Strabonis aetate. Narrat quoque hoc pietatis erga patriam exemplum Val. Max. V, 6, additque laudationis caussa: *Qui quoniam patriae quam vitae suae longiores terminos esse maluerunt, bene iacent, manibus et ossibus suis Punico dilatato imperio. Vbi nunc superbae Carthaginis alta moenia? ubi maritima gloria inclyti portus? ubi cunctis littoribus terribilis classis? ubi tot exercitus? ubi tantus equitatus? ubi immenso Africae spatio non contentus spiritus? Omnia ista duobus Scipionibus fortuna partita est. At Philaenorum egregii facti memoriam ne patriae qui-*

aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Iugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus, et maioribus promissis, ad studium sui perducit: quis adiutoribus regem aggressus impellit, uti advorsum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia [1] facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitum: quam
271 rem, opportunissimam incepto bello, pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta [2] vendere mos erat. Etiam antea Iugurthae filia Bocchi nupserat. [3] Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur; quod singuli, pro

dem interitus extinxit. Nihil est igitur, excepta virtute, quod mortali animo ac manu immortale quaeri possit. Ceterum hoc facinus ex eo genere est, de quo nulla nisi veteris famae auctoritas fidem faciat. Sed finge etiam commentum fuisse: certe eiusmodi commentum non mediocriter animos ad virtutem erigit.

Cap. LXXX. 1. *Ea gratia.* Ob eam causam. Eamdem locutionem vide supra LIV, n. 3.

2. *Quis omnia honesta atque inhonesta*, etc. Idem ad verbum scripsit Cat. XXX; ideo huc intrusum putat Bip. Sed quum non eodem tempore conscripti fuerint Catilina et Iugurtha, potest auctori hoc excidisse. Iam vero, quum sit in omnibus MSS., deleri non potest. Legitur etiam sup. XXXI: *Quis... honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt.* Sed haec dicta sunt e Memmii, non e Sallustii persona.

3. *Iugurthae filia Bocchi nupserat.* Florus quoque, III, 1, Bocchum socerum Iugurthae vocat. Item Plutarch. in Mario. *Bocchi* igitur pro vulg. *Boccho*, Cortio praeeunte, reposuimus. Genitivum *Bocchi* habent e nostris C et D, et plurimi apud Haverc. et Cortium. Firmioribus certe auctoritatibus nulla unquam lectio fulta esse potest.

opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eo amplius: ita animus multitudine distrahitur; [4] nulla pro socia obtinet; pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. Ibi, fide data et accepta, Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, [1] communes omnium hostes esse, eamdem illos caussam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis [2] omnia regna advorsa sint: tum sese, paullo ante Carthaginienses, item regem Persen, post, uti quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem 272
fore. His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat: ita Iugurtha ratus, aut, capta urbe, operae pretium fore; [3] aut si Roma-

4. *Animus multitudine distrahitur.* Divisus inter tot uxores amor friget erga singulas. — *Nulla pro socia obtinet.* Sociae locum et dignitatem nulla tenet. Male aliqui: *nullam pro socia obtinet;* manifesto librariorum errore non intelligentium elliptice dici *obtinet,* ut Epistol. ad Caesar. initio: *Pro vero antea obtinebat;* et Liv. I, 4: *fama tenet.*

Cap. LXXXI. 1. *Profunda avaritia.* Translatio a gurgite in tantum altitudinis excavato, ut expleri nequeat. Et illa quidem ipsa comparatione utitur Liv. XXIX, 17, de Pleminii iniuriis in Locrenses: *Si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exercere in socios vestros satis haberet, unam profundam quidem voraginem tamen patientia nostra expleremus,* etc.

2. *Quis* Quibus. — *Omnia regna advorsa sint.* Scilicet quia soli in terris imperare volunt. Sic Fragm. IV, Epist. Mithridatis ad Arsacem: *Namque Romanis cum nationibus, populis, regibus cunctis, una et ea vetus causa bellandi est, cupido profunda imperii et divitiarum, qua primum cum rege Macedonum Philippo bellum sumsere.* et quae sequuntur, praecipue haec: *Omniaque non serva, et maxume regna, hostilia ducunt.* — *Opulentissumus.* Hoc non ad divitias solum, sed ad potentiam referri debet. Mithridat. in eadem epistola: *Nunc, quaeso, considera, nobis oppressis, utrum firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum putes? Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri esse; et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris.*

3. *Capta urbe, operae pretium fore.* Si urbem ceperint, id ipsum fore dignum impensae operae pretium. —

nus auxilio suis venisset, praelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne moras agitando aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII. Imperator, postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. Ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius ratus,[1] cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per literas certior fit, provinciam Numidiam Mario datam; nam consulem factum iam antea acceperat. Quis rebus supra bonum atque honestum[2] perculsus, neque lacrumas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus,
273 nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant; alii bonum ingenium contumelia accensum esse; multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur: nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur, alienam rem periculo suo curare,[1]

Bocchi pacem imminuere. Id unum festinabat, ut pax Bocchum inter et Romanos rumperetur, nec iam illi integrum foret in Iugurthae causam non descendere.

Cap. LXXXII. 1. *Melius ratus*, etc. Melius existimans opportuno loco et tempore pugnam facere, nec ante facere quam cognovisset quales sint Mauri, novus et nondum cognitus hostis.

2. *Supra bonum atque honestum.* Magis quam bonum atque honestum, i. e. decorum erat. — *Nimis molliter.* Elegans admodum translatio. Is nempe molliter aegritudinem patitur, cuius animum velut *mollem* ac tenerum penetrat doloris aculeus. — *Bonum ingenium contumelia accensum.* Vt cuique enim generosus maxime animus et mens virtutis conscia, ita asperrimus ille est ad tolerandam contumeliam. Supra XXII: *Quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus tolerare.*

Cap. LXXXIII. 1. *Alienam rem periculo suo curare.* Nempe dolor ex aemuli gloria officiebat Metello, ne

legatos ad Bocchum mittit, postulatum ne sine caussa
hostis populo romano fieret: habere eum magnam
copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae
potior bello esset: quamquam opibus confideret, non
debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi
facile, ceterum aegerrume desinere: non in eiusdem
potestate initium eius et finem esse: incipere cuivis,
etiam ignavo, licere; deponi, quum victores velint. [2]
Proinde sibi regnoque consulèret; neu florentes res
suas cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis
placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae
fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, [3] omnia conventura. Rursus imperator contra postulata
Bocchi nuncios mittit. Ille probare partim, alia ab- 274
nuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque
nunciis tempus procedere, et, ex Metelli voluntate,
bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe [1] consul factus, postquam ei provinciam

videret se non Marii, sed civitatis rem negligere. Maximus humani ingenii rubor, tantum virum invidia maiorem non fuisse!

2. *Deponi, quum victores velint.* Sic Catil. LVIII, n. 16: *Nemo nisi victor pace bellum mutavit.* Confer eiusdem sapientiae locum, Thucyd. I, 78: Βουλεύεσθε οὖν βραδέως etc. Aliquid etiam simile habet Tacitus, Hist. IV, 69: *Sumi bellum etiam ab ignavis; strenuissimi cuiusque periculo geri.* Quod vero hic Metellus de bello non leviter suscipiendo, id de pugna non temere committenda Fabius apud Silium VIII, 236: .... *Non est, mihi credite, non est Arduus in pugnas ferri labor; una reclusis Omnes iam portis in campum effuderit hora. Magnum illud solisque datum, quos mitis euntes Iupiter aspexit, magnum est ex hoste reverti.*

3. *Si eadem illi copia fieret.* Si Iugurthae quoque pacem cum Romanis habendi copia fieret. — *Contra postulata Bocchi.* Nuncios mittit ad ea, quae postulaverat Bocchus, responsuros. — *Ille probare.* Bocchus scilicet.

Cap. LXXXIV. 1. *Cupientissuma plebe.* Summo plebis studio ac voluntate. Eodem fere sensu Catilin. XL: *Nihil tam asperum .... quin cupidissume facturi essent.* — *Postquam ei provinciam Numidiam populus iussit.* Nota hanc dictionem; *iubere provinciam alicui. Populus iussit* est, *iussu suo dedit;* ita ut dativus *ei* ex sensu potius verbi *iussit* quam ex ipso verbo pen-

Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero[2] multus atque ferox instare: singulos modo, modo universos laedere: dictitare, sese consulatum ex victis illis spolia cepisse; alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus[3] sociisque arcessere: praeterea ex Latio fortissumum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat: ceterum supplementum, etiam laetus, decreverat; quia, neque plebi

dest. Neque vero intelligi necesse est, *iussit dari*. Nam *dabat* ipse populus, non ab alio *dari* iubebat.

2. *Tum vero*. De huius locutionis vi confer Catil. LXI, n. 4. Item XXXVII, n. 8. — *Multus atque ferox instare*. Multum (i. e. saepe) et ferociter instare. Sed ut elegantius, ita etiam significantius est adi. *multus*, quam adverb. *multum*. Sic inf. XCVI: *In operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse*. Item Cic. quum alibi passim, tum de Off. II, 16: *Est enim multus (Theophr.) in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum*. — *Sese consulatum, etc.* Consulatum suum, spolia e victis hostibus capta vocitabat. Plutarch. in Mario: Οἱ λόγοι θρασεῖς ὄντες ὑπεροψίᾳ καὶ ὕβρει τοὺς πρώτους ἐλύπουν, σκῦλόν τε βοῶντος αὐτοῦ τὴν ὑπατείαν φέρεσθαι τῆς τῶν εὐγενῶν καὶ πλουσίων μαλακίας, καὶ τραύμασιν οἰκείοις πρὸς τὸν δῆμον, οὐ μνήμασι νεκρῶν, οὐδ' ἀλλοτρίαις εἰκόσι, νεανιεύεσθαι. — *Illis dolentia*. Illis dolorem afferentia. Eodem sensu dixit *dolentia*, quo dicitur *hoc mihi dolet*. Nam alioqui *dolens* optime refertur ad personas, ut Cicer. Paradox. V: *Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens*.

3. *Populis et regibus*. Scil. extra Italiam. — *Sociisque*. Italicis. Mox addit Latinos, qui, ut monuimus, XXXIX, n. 3, ab Italicis distinguebantur. — *Plerosque militiae, paucos fama cognitos accire*. Eos praesertim arcessebat quos militiae, id est apud exercitum, ipse cognoverat; de paucis famae tantum credebat. De coniunctione diversorum casuum, *militiae—fama*, vide Catil. XXXIII, n. 4, et sup. LXXIV, n. 4. — *Homines emeritis stipendiis*. Eos qui iustum militiae tempus expleverant. Hos quidem per legem *cogere* non licebat. Ideo dixit *ambiendo*, id est, persuadendo, rogando, pollicendo *cogere*. Frustra deleri vult Cortius, et reipsa delet Bip. *secum proficisci*, quod habent codd.

militia volenti putabatur,[4] et Marius aut belli usum, aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem, victorem domum rediturum, alia huiuscemodi, animis trahebant: et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam post- 276
quam, omnibus, quae postulaverat, decretis, milites

4. *Quia neque plebi militia volenti putabatur.* Quia ipsa plebs non libenter nomen militiae datura putabatur; unde futurum erat, ut Marius aut *belli usum*, id est, copias ad bellum necessarias non haberet, aut amitteret vulgi favorem. Is est sensus. Nunc scire attinet ad Graecorum imitationem dici: *Non militia plebi volenti* (esse) *putabatur.* Sic Thucyd. II, 3: Τῷ γὰρ πλήθει τῶν Πλαταιέων οὐ βουλομένῳ ἦν τῶν Ἀθηναίων ἀφίστασθαι: *Populo enim Plataeensium non erat volenti, ab Atheniensibus deficere.* Plat. Georg.: Εἰ αὐτῷ γέ σοι βουλομένῳ ἐστὶν ἀποκρίνεσθαι: *Si ipsi tibi volenti est respondere.* Hom. Od. γ: .... Οὐκ ἂν ἔμοιγε Ἐλπομένῳ τὰ γένοιτ', οὐδ' ἂν θεοὶ ὣς ἐθέλοιεν. *Non mihi speranti haec evenirent, ne si dii quidem sic vellent.* Item noster inf. C: *Uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset.* Tacitus passim, v. g. Agric. XVIII: *Eoque initio erecta provincia, ut quibus bellum volentibus erat,* i. e. utpote qui bellum vellent; vel potius, quia illis prona ad bellum voluntas erat.

Ex his atque talibus exemplis patet, 1° veram lectionem esse *militia*, non *militiam*, quod habet Haverc. ex Prisciano, qui hunc Sallustii locum citat lib. III. 2° Male Bip. legere, *neque plebe militiam volente*, quod tamen habet noster C; male etiam nostrum E, *plebe militiam nolente*; et peius etiam D, *plebe militia nolente*; sed propius vero A, *neque plebe militia volenti putabatur*; ubi non dubito, quin *plebe* natum sit ex dativo quintae declin. *plebei*; denique optime sex Cortianos, *neque plebi militia volenti*; qua lectione nihil certius esse potest. Iam vero *neque plebi* interpretamur, *ne ipsi quidem plebi*; non secus ac si dixisset: *Non solum nobilitati, sed nec ipsa plebs prona ad militiam voluntate ferri putabatur.* Quanquam non absurde cum Bip. interpretari potes *neque volenti*, *nolenti*; eodem modo quo dicitur *nec opinanti*, pro *non opinanti*.

Constat etiam ex his omnibus, Cortium errare non in loci sententia, sed in interpretandi modo, quum vult *plebi volenti* esse pro *plebi volens*, (passive sumpto *volens*, ut alibi *gignens*). Denique male etiam, et secum ipse pugnans, illud confert cum altero hoc (supra LXXIII): *Literis cognitis volenti animo de ambobus acceperant*; ubi nullum hellenismi neque anomaliae vestigium apparet. Ceterum si attendas quam facile hoc, *non mihi speranti haec evenirent*, salvo sensu in alterum hoc mutetur, *non ego sperarem haec eventura*; non amplius miraberis, *illud mihi volenti est*, idem esse quod, *illud ego volo*, seu cum levi sensus discrimine, quod huius figurae proprium est, *illud ego non* [illegible].

scribere volt; hortandi caussa, simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo disseruit:

LXXXV. « Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere: primo industrios, supplices, modicos [1] esse; dehinc per ignaviam et superbiam aetatem agere. Sed mihi contra ea videtur: [2] nam quo universa res-
277 publica pluris est, quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari, quam haec peti, debere. Neque me fallit, quantum, cum maxumo beneficio vestro, [3] negotii sustineam. Bellum parare simul et aerario parcere; cogere ad militiam, quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occursantes, factiosos, opinione, Qui-

Cap. LXXXV. 1. *Modicos.* Modestos; intra civilem modum se continentes. Plaut. Capt. II, 1, 36: *Nam fere maxima pars morem hunc homines habent: quod si volunt, dum id impetrant, boni sunt; sed id ubi iam penes sese habent: ex bonis pessimi et fraudulentissimi sunt.* Quem morem damnavit antiqua Catonis sapientia, frag. LIX: *Periniurium est, quum mihi ob eos mores, quos prius habui, honos detur, ubi datus est, tum velle uti eos mutem, atque alii modi siem.*

2. *Sed mihi contra ea videtur.* Id mihi videtur, quod est contra ea; i. e. ego aliam prorsus de magistratus officiis opinionem habeo. — *Nam.* Supple rursus, *mihi videtur*; nisi malis *nam* declarative accipere, ut *nempe*, *scilicet*, et graecam particulam γάρ, in hoc Plutarchi, de Puerorum educatione: « Τὸ δὲ πάντων μέγιστον... ἔρχομαι φράσων· διδασκάλους γὰρ ζητητέον τοῖς τέκνοις, οἳ καὶ τοῖς βίοις εἰσὶν ἀδιάβλητοι, etc.; Quod vero maximum omnium est dicam: *nam* (vel *scilicet*) quaerendi sunt liberis praeceptores, in quorum vitam calumnia non cadat, etc. » — *Republica pluris est quam consulatus aut praetura.* Nimirum reipublicae nomine continentur patria, leges, libertas et iura civium, denique civitas omnis; praetura autem et consulatus non nisi in horum gratiam, conservandi causa, instituta sunt.

3. *Cum maxumo beneficio vestro.* Beneficium vestrum, id est, consulatum a vobis datum accipiendo, quantum negotii simul ego susceperim, non ignoro. — *Occursantes.* Contra nitentes, et quasi obviam euntes consuli, ne faciat quod reipublicae utile sit. — *Opinione asperius est.* Difficilius est, quam quis opinetur. Hic praecipua boni consulis officia enumerat, ut pateat omnibus, eum non temere et vana cupiditate elatum, summum consulatus honorem affectavisse.

rites, asperius est. Ad hoc,[4] alii si deliquere, vetus
nobilitas, maiorum facta fortia, cognatorum et affi-
nium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio
adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse
est et virtute et innocentia tutari: nam alia infirma
sunt. Et illud intellego,[5] Quirites, omnium ora in me
conversa esse: aequos bonosque favere (quippe be-
nefacta mea reipublicae procedunt); nobilitatem lo-
cum invadendi quaerere: quo mihi acrius adnitendum 278
est, ut neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita
ad hoc aetatis a pueritia fui,[6] ut omnes labores, pe-

4. *Ad hoc*, usque ad, *nam alia infirma sunt.* Hic ostendit quam sibi necesse sit bonum esse, quum careat omnibus praesidiis, quibus freti nobiles impune mali sunt. « Nullas, inquit, nisi in me spes habeo. Ergo ne spes illas corrumpam, earumque fructum amittam, virtute mihi atque innocentia opus est. » — *Nam alia infirma sunt.* « Nam frustra quaererem firmius aliquod praesidium, quam virtutem atque innocentiam. » Neque enim hoc cum quibusdam intelligas: « Alia omnia praesidia, quibus nobilitas abundat, mihi nulla sunt. Nam id iam antecedentibus satis dictum est. Imo hic affirmat Marius se, talibus destitutum praesidiis, ad virtutem confugere, quod, quamvis solum, firmissimum tamen praesidium sibi superest. — *Alii si deliquere.* Ita Cic. de Lege Agrar. II, 36: « Quemadmodum, quum petebam, nulli me vobis auctores generis mei commendarunt; sic, si quid deliquero, nullae sunt imagines, quae me a vobis deprecentur. »

5. *Et illud intellego.* Novum argumentum, cur necesse habeat commissum munus bene gerere, ut bonorum spem impleat, malorum fallat — *Procedunt.* Vtilia sunt; prospere cedunt. Modeste interpretatur sibi, non ob se ipsum, sed ob rempublicam, bonos favere. — *Invadendi.* Posset subaudiri accusativ. *me*; sed praestat absolute accipere. De nobilibus enim, ut de hostibus, loquitur, qui opportunum hostes aggrediendi tempus quaerunt. Atqui non Marium solum, sed totam plebem impetere volunt. Quocirca addit: *mihi adnitendum est ne vos capiamini*, id est, *opprimamini*. His significat se non sibi, sed civibus suis, timere. *Capiamini* eiusdem translationis est, quam *invadendi*. Qui enim invadit, vult capere. Cave igitur ne vocem *capiamini* cum nonnullis intelligas, *decipiamini* — *neque vos....et illi.* Et vos non capiamini, et illi de sua spe deiiciantur. Hoc unum et idem esse videtur, sed tamen duae res sunt. Hinc vult plebem ab impetu nobilium tutam esse; illinc nobiles ira et indignatione torqueri, exspectatione sua fraudatos.

6. *Ita ad hoc aetatis — fui.* Ita huc usque vitam egi. Rara locutio, *ita fui*, et obiter animadvertenda. — *Quae gratuito faciebam.* Cic. pro Mu-

ricula consueta habeam. Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare,[7] qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis; quam rem nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate[8] cum
279 animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum, et nullius stipendii: scilicet ut in tanta re,

rena VIII: *Nam quum praemia mihi tanta pro hac industria sunt data, quanta antea nemini; labores per quos ea ceperis, quum adeptus sis, deponere, esset hominis astuti et ingrati.* Servatane fuerant verba Marii, ut Cicero meminerit? an Sallustius Ciceronem imitatur? an denique eadem res eamdem orationem subiicit? — *Deseram.* Eodem sensu quo supra Cicero, *deponere labores;* nisi quod plus aliquid est in *deseram;* quasi dicat, non *desertor* ero virtutis, cuius tantam mercedem a vobis accepi.

7. *In potestatibus temperare.* Sibi temperare, quum imperium habent. — *Bene facere — in naturam vertit.* Ergo non modo necessarium, sed etiam facile et pronum est, bonas artes in consulatu retinere.

8. *Quaeso, reputate*, etc. Hic probare aggreditur, non poenitendum esse plebi, ipsum belli Numidici ducem elegisse. Monet rem non melius administratum iri, si alicui nobilium committeretur. — *Id mutare.* Decretum vestrum rescindere. Putat Kunardt abundare haec verba; sentiens tamen supervacanea non esse, si rem ita capias: « Certe in melius res mutata non erit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc....negotium mittatis. » Per contemptum dicit, *ex illo globo.* — *Veteris prosapiae.* Cicero in Timaeo, XI, et Quintil. I, 6, et VIII, 3, *prosapiam* vetustum vocabulum esse monent; quo rectius hic usurpatur, si attendas a quo et in quos. — *Multarum imaginum.* De imaginibus vide Catil. V, n. 2. Quo plures in atriis numerabantur, eo antiquior erat hominis nobilitas. — *Nullius stipendii.* Qui nullum in castris stipendium meruit. Iam enim nobiles plebem militia urgebant ipsi immunes (sup. XLI). Invidiose opponit *multarum imaginum, nullius stipendii,* quasi isti homines vana superbiant nobilitate, veram non habeant. — *Ignarum omnium.* Sc. eorum quae scire debet bonus imperator. — *Trepidet.* In rebus agendis trepida et incerta mente aestuet. — *Festinet.* In malam partem; vid. Catil. XXVII, n. 11. — *Sumat aliquem,* etc. Hoc in Metellum oblique iactum videtur, quem suis consiliis eguisse criminose arguit.

ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut quem vos imperare iussistis, is sibi imperatorem alium quaerat. Atque ego scio,[9] Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta maiorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint, homines praeposteri; nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est. Comparate nunc, Quirites, 280
cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi: quae illi literis, ego militando didici: nunc vos existumate, facta, an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissumum quemque generosissumum.[10] Ac si iam ex patribus 281

9. *Atque ego scio — qui* etc. Novi ego homines qui... — *Legere coeperint.* Ergo non usu atque laboribus militiam didicerunt; sed ne ex libris quidem ante discere cogitant, quam consules facti sint. — *Homines praeposteri.* Qui rerum ordinem invertunt, et *posterius* faciunt, quod natura *prius* est. *Praeposterus* enim ex duabus praepositionibus *prae* et *post* componitur. — *Nam gerere quam fieri* etc. Nam gerere consulatum temporis ordine *posterius*, sed re atque usu *prius* est, quam fieri consulem. Vt hoc capias, sic totum argumentum repetere attinet: *Qui officia consulis non ante discunt, quam consules facti sint, ii rerum ordinem invertunt. Ex his enim duobus, gerere consulatum et fieri consulem; quamvis temporis ordine alterum posterius sit (nemo enim gerit, antequam fuerit electus); prius tamen est, si rem ipsam et usum, i. e. eventus ex eius rei usu sequentes spectaveris. Atqui homines isti non curant, quomodo geratur consulatus, nisi creati consules. Ergo posterius faciunt, quod per se prius est; ergo homines praeposteri sunt.* Omnis nodus in eo est, quod vox *posterius* ad tempus respicit, *prius* vero ad rei gravitatem. Sed is plane solvitur hoc Demosthenis loco, quem fere ad verbum expressit noster, Olynth. III, p. 36, Ed. Lips. 1812: « Τὸ γὰρ πράττειν τοῦ λέγειν καὶ χειροτονεῖν ὕστερον ὂν τῇ τάξει, πρότερον τῇ δυνάμει καὶ κρεῖττόν ἐστι: Agere enim *ordine* posterius quam dicere et decernere, prius tamen *vi atque usu* (δυνάμει) et efficacius est. » Hic quoque ὕστερον ad tempus, πρότερον ad rem refertur; et, quod omnem difficultatem removet, vox πρότερον (prius) sequenti κρεῖττον (efficacius), completur et explicatur.

10. *Generosissumum.* Optimo genere

Albini aut Bestiae [11] quaeri posset, mene, an illos ex se gigni maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quam optumos voluisse? Quod si iure me despiciunt, faciant idem maioribus suis; quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo: ergo invideant et labori, innocentiae, periculis etiam meis; quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Nae illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter exspectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam, quum apud vos, aut in senatu
282 verba faciunt, pleraque oratione maiores suos extol-

ortum. Senec. Ep. XLIV: *Nullius non origo ultra memoriam iacet. Plato ait neminem regem non ex servis esse oriundum, neminem non servum ex regibus. Omnia ista longa varietas miscuit, ac sursum deorsum fortuna versavit. Quis ergo generosus? Ad virtutem bene a natura compositus.* Adde Iuvenal. Sat. VIII, 19: *Tota licet veteres exornent undique cerae Atria, nobilitas sola est atque unica virtus.*

11. *Ac si iam ex patribus Albini aut Bestiae*, etc. Se generosiorem probare vult quam istos, qui se unice generosos dictitant. Ideo sumit exemplum ab istis nobilibus, quos flagrantes adhuc delictorum infamia, ipsi quibus superbiunt patres erubescant. — *Liberos quam optumos.* Id generatim dicit per modestiae speciem. Nam intelligi vult patres Albini aut Bestiae ex se gigni maluisse Marium, quam illos. — *Ex patribus.* Intellige non *parentes*, sed latiore sensu *maiores.* Sic enim Plutarch. in Mario, IX: Επυνθάνετο τῶν παρόντων, εἰ μὴ καὶ τοὺς ἐκείνων οἴονται προγόνους, αὐτῷ μᾶλλον ἂν εὔξασθαι παραπλησίους ἐκγόνους ἀπολιπεῖν, ἅτε δὴ μηδ' αὐτοὺς δι' εὐγένειαν, ἀλλ' ἀπ' ἀρετῆς καὶ καλῶν ἔργων ἐνδόξους γενομένους. — *Faciant idem maioribus suis.* Despiciant quoque maiores suos, qui antequam nobiles fierent, homines novi fuerunt. Pro *faciant*, Cortius legit *faciunt*, idque necessarium esse affirmat propter superiora, *quod si IVRE me despiciunt.* Quod idem nobis non videtur, bonumque argumentum sic ducimus: *Si ius illis mei despiciendi; despiciant quoque maiores suos.* (Sic verto gallica verba. TYP.) — *Corrupti superbia.* Quae nimirum illis persuadet, sibi gratuito honores deberi. — *Nae illi falsi sunt.* Certe illi spes irritas alunt.

In toto hoc loco, a verbis *invident honori meo*, usque ad *praemia virtutis*, ostendit immerito populi iudicium a nobilibus damnari; suorum enim quemque operum fructum cepisse. Marius laborem elegit; habet consulatum. Nobilitas ignaviam maluit; ignaviae voluptate fruatur, nec quaerat praemia virtutis.

lunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant: quod contra est. Nam quanto vita illorum praeclarior,[12] tanto horum secordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi lumen est; neque bona, neque mala in occulto patitur. Huiusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum id, quod multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint: quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est; quam certe peperisse melius est, quam acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro,[13] si iam respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maxumo vestro beneficio, quum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere; ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem,
ex animi sententia, nulla oratio laedere potest: quippe 283
vera necesse est bene praedicet; falsam vita moresque mei superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem, et maxumum negotium

12. *Nam quanto vita illorum praeclarior.* Iuvenal. VIII, 138: *Incipit ipsorum contra te stare parentum Nobilitas claramque facem praeferre pudendis.* — *Neque bona, neque mala in occulto patitur.* Cicer. Offic. II, 13: *In hunc oculi omnium coniiciuntur, atque in eum quid agat, quemadmodum vivat, anquiritur, et tanquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse, nec factum.* — *Huiusce rei ego inopiam patior.* Non ego possum fortia facta maiorum meorum extollere.

13. *Equidem ego non ignoro.* Hic monet populum, ne decipiatur nobilium orationibus, quas in artem compositas, et ad fallendum accommodatas, fore praenunciat. — *In maxumo beneficio vestro.* Quum mihi consulatum mandando, maximum in me beneficium contulistis. Ambitiosa modestia profitetur se omnia populo debere. Hinc fit ut, in Marii iniuria, populus ipse despectus videatur. — *Ne quis modestiam in conscientiam duceret.* Ne cui silere videar, quia mihi conscius sim eorum, quae in me probra coniiciuntur. — *Ex animi sententia.* Ita sum animo affectus, ut nulla oratione laedi me posse arbitrer.

imposuistis; etiam atque etiam reputate, num id poe-
nitendum sit. Non possum, fidei caussa,[14] imagines,
neque triumphos, aut consulatus maiorum meorum,
ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, pha-
leras, alia militaria dona; praeterea cicatrices advorso
corpore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non
hereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego plurimis
laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita
verba mea; parum id facio;[15] ipsa se virtus satis osten-
284 dit: illis artificio opus est, uti turpia facta oratione
tegant. Neque literas graecas didici: parum placebat,
eas discere; quippe quae ad virtutem doctoribus nihil
profuerunt.[16] At illa multo optuma reipublicae doctus

14. *Fidei caussa.* Vt fidem vobis faciam, me beneficio vestro dignum esse. — *Non possum — imagines — ostentare.* Iam dixit se imagines non habere. Hoc iterum dicit ea mente, ut nobilitatem hereditatis iure acceptam, titulis virtute partis, opponat. — *Hastas.* Hasta pura, i. e. sine ferro, priscis temporibus donabatur miles, qui primum in praelio vicerat (Serv. ad Virgil. Aen. VI, 760); deinde qui hostem in excursione aut velitatione percusserat (Lips. ad Polyb. de Milit. Romana V, 17). — *Vexillum.* Vexilla quoque erant inter militaria dona. In Vopisco, dantur Aureliano hastae purae decem, vexilla bicolora quatuor. Augustus vero, apud Sueton. XXV, Agrippam post navalem victoriam caeruleo vexillo donavit, qui color maris. (Lips. ibid.) Non erant ergo, ut putat Badius, vexilla illa semper ex hostibus capta. Quamquam fuisse nonnunquam videntur, ex Silio XV, 264: *Tunc hasta viris, tunc martia cuique Vexilla, ut meritum, et praedae libamina dantur.* — *Phaleras.* Silius, ibid. vers. 255: *Phaleris hic pectora fulget; Hic torque aurato circumdat bellica colla.* Iuvenalis, Satir. ultima, v. 60: *Vt laeti phaleris omnes et torquibus omnes.* Hoc probat *phaleras*, quod nomen in ornamentis equorum usurpatur, virorum quoque esse, a torquibus eo dissimiles, quod *phalerae* demissae ad pectus pendebant, *torques* stringebant magis et ambibant ipsum collum. Vid. Lips. l. c.

15. *Parum id facio.* Haverc. edidit, *parvi id facio.* Omnes tamen MSS., et apud illum, et Cortiani, et nostri, habent *parum*. Fortasse *facio* non intelligi debet *aestimo*; sed *parum id facio* erit, *parum id ago; parum in ea re laboro*, sc. ut composita sint verba mea. Haec est saltem Cortii sententia, quam si non probes, fac dictum esse *parum* contra regulas, aut librarii antiqui manum errasse.

16. *Ad virtutem doctoribus nihil profuerunt.* Graeci nempe, egregii illi doctores litterarum, libertatem amiserant. Nihil igitur ad virtutem iis litterae profuerunt. *Virtutem* vero intellige fortitudinem bellicam, quae, iudice Mario, sola virtus est. Cete-

sum: hostem ferire, praesidia agitare, nihil metuere nisi turpem famam; hiemem et aestatem iuxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor: neque illos arte colam, me opulenter;[17] neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque quum tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Haec atque talia maiores vestri faciundo, seque remque publicam celebravere. Quis nobilitas freta,[18] ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos

rum civilis animi erat, apud Romanos, Graecos Graecorumque artes contemnere. Hoc animo cecinit Virg. Aeneid. VI: *Excudent alii spirantia mollius aera, Credo equidem; vivos ducent de marmore vultus; Orabunt caussas melius, coelique meatus Describent radio et surgentia sidera dicent; Tu regere imperio populos, Romane, memento.* Eodem animo Tullius, in Verrem de Signis II, fingit se artificum graecorum nomina tunc solum didicisse, dum in istum inquireret. Quem si contemptum, populo ut placerent, prae se tulerunt Virgilius et Cicero, quid Marius, rusticus et illitteratus homo? — *Nihil metuere, nisi turpem famam.* Egregium praeceptum, nulli similius, quam huic Iuvenal. VIII, 83: *Summum crede nefas animam praeferre pudori.*

17. *Neque illos arte colam, me opulenter.* Non illos arcte, i. e. aspere et rigide habebo, me largius et indulgentius. Non eos egere patiar, ipse omnibus rebus abundans. — *Neque gloriam meam* etc. Nec illorum labore ad gloriam meam abutar. Simili constructione sup. XIV: *Primum regnum eius, sceleris sui praedam fecit.* Vide praeterea n. 4 eiusdem capitis. Iam vero quod hic de se Marius, idem de Agricola dicit Tacit. XXII: *Nec Agricola unquam per alios gesta avidus intercepit; seu centurio, seu praefectus incorruptum facti testem habebat.* — *Hoc civile imperium.* Cive dignum civibus imperante. Sic Liv. VI, 40, *sermonem minime civilem* dicit eum, quo civium iura laederentur. — *Tute.* Tu ipse. *Te* enim particula enclitica est, non accusativus pronominis. — *Agas.* Sc. vitam. — *Supplicio cogere.* Poenarum metu ad officium cogere. *Supplicio*, sing. numero, generaliter dictum est, eodem sensu, quo plur. *suppliciis.* — *Celebravere.* Gloria illustravere.

18. *Quis nobilitas freta.* Quibus maioribus (quorum maiorum nomine) freta nobilitas. — *Nos illorum aemulos.* Qui illos, scil. maiores, imitari studemus. — *Virtutem non reliquere.* Senec. Epist. XLIV: *Non facit nobilem atrium plenum fumosis imaginibus; nemo in nostram gloriam vixit; nec quod ante nos fuit, nostrum est. Animus facit nobilem; cui, ex quacumque conditione, licet supra fortunam surgere.* — *Ea sola neque datur dono etc.*

contemnit; et omnes honores, non ex merito, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ceterum homines superbissumi procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram. Virtutem non reliquere; neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt; quia parum scite convivium exorno,[19] neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo: quae mihi lubet confiteri. Nam ex parente meo, et
296 ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire; omnibusque bonis oportere plus gloriae, quam divitiarum; arma, non suppellectilem, decori esse. Quin ergo, quod iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant: ament, potent:[20]

Senec. Ep. XXVII: *Bona mens nec commodatur, nec emitur; et puto, si venalis esset, non haberet emptorem; at mala quotidie emitur.*

19. *Exorno.* Instruo omnibus rebus, quas elegantiores requirunt. — *Neque histrionem ullum.* Iam Marii temporibus histriones conviviis adhibebantur, ut patet ex hoc Livii loco, XXXIX, 6: *Luxuriae enim peregrinae origo ab exercitu Asiatico* (Manlii Vulsonis, A. V. C. 568) *invecta in urbem est. Ii primum lectos aeratos, vestem stragulam pretiosam, plagulas et alia textilia, et quae tum magnificae suppellectilis habebantur, monopodia et abacos, Romam advexerunt. Tum psaltriae sambucistriaeque, et convivalia ludionum oblectamenta addita epulis. Epulae quoque ipsae et cura et sumptu maiore apparari coeptae. Tum coquus, vilissimum antiquis mancipium, et aestimatione et usu in pretio esse; et quod ministerium fuerat, ars haberi coepta. Vix enim illa, quae tum conspiciebantur, semina erant futurae luxuriae.* — *Neque pluris pretii coquum ... habeo.* Neque coquum habeo pluris emptum, quam villicum; eadem sententia, qua M. Cato (apud Gell. XI, 2) de antiquis dicit: *equos carius, quam coquos, emebant.* Non igitur *habeo* intelligendum est *aestimo*, sed *possideo*. — *Villicum.* Villicus erat servus colendis agris et administrandae villae praepositus, dominoque suo fructuum omnium rationem reddens. — *Quae mihi lubet confiteri.* Quae non confiteor solum, sed *libenter*, ut rem gloriosam, confiteor. — *Sanctis viris.* Sanctus dicitur vir in omni virtutum genere perfectus et absolutus.

20. *Ament, potent.* Scil. luxuriose. Eodem modo dixit in Catil. XI: *Ibi insuevit exercitus populi romani, amare, potare etc.* — *Vbi adolescentiam habuere.* In quibus artibus adolescentiam transegere, in iisdem agant senectutem; scil. in conviviis, etc. — *Sudorem, pulverem... relinquant nobis.*

ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissumae parti corporis: sudorem, pulverem, et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. Verum non est ita: nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum praemia ereptum eunt. Ita iniustissume luxuria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil officiunt; reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia, poscebant, respondi; pauca de republica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote animum, Quirites. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam.[21] Deinde exercitus ibi est, locorum sciens; sed mehercule magis strenuus, quam felix; nam magna pars avaritia, aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem vos, quibus militaris aetas, adnitimini me- 287
cum et capessite rempublicam: neque quemquam, ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia, metus ceperit. Egomet in agmine, in praelio, consultor idem et socius periculi, vobiscum adero; meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto, diis iuvantibus, omnia matura sunt,[22] victoria, praeda,

Id est: *Non illis invidemus suas delicias; sed ne invideant nobis belli labores, quos deliciis omnibus anteponimus. Illorum conditio est per luxuriam et voluptates aetatem agere; nostra, in castris laborare, sudare, pulvere sordidos esse. Sua sorte contenti sint, ut nos nostra.* Hoc quam invidiose dictum sit in nobiles, facile intelligitur.

21. *Avaritiam, imperitiam, superbiam.* Tribus his verbis tres imperatores notat: *avaritia*, Bestiam; *imperitia*, Albinum; *superbia* Metellum. — *Militaris aetas.* Institutum fuerat a Servio Tullio rege (teste Gellio, x, 28) ut ab anno septimo decimo milites scriberentur. Haec erat militaris aetas.

22. *Omnia matura sunt.* Omnia facilia et in promptu sunt. Translatum a fructu, qui, maturus iam, colligentis manum exspectare videtur. — *Quae si dubia aut procul essent.* Argumentum a fortiori: *Etiamsi victoria, praeda et laus in promptu non essent; tamen decebat, id est, deceret omnes bonos arma capere, ut reipublicae subvenirent.*

laus: quae si dubia aut procul essent, tamen omnes bonos reipublicae subvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus:[23] neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit; magis uti boni
288 honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto. »

LXXXVI. Huiuscemodi oratione habita, Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus naves onerat: cum his A. Manlium[1] legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum, neque ex classibus,[2] sed uti cuiusque lubido erat, capite

Quanto magis, quum victoria in manu est?

23. *Ignavia nemo immortalis factus.* His demonstrat, etiamsi plus periculi adeundi esset, quam gloriae quaerendae, neminem tamen periculo absterreri debere. Nam, ut ait Horat. Carm. III, 2, *Mors et fugacem persequitur virum*; et Homerus, Iliad. ζ, 488: Μοῖραν δ' οὔτινά φημι πεφυγμένον ἔμμεναι ἀνδρῶν Οὐ κακὸν, οὐδὲ μὲν ἐσθλὸν, ἐπὴν ταπρῶτα γένηται. Quem aemulatur Tyrtaeus, IV: Οὐ γάρ κως θάνατόν γε φυγεῖν εἱμαρμένον ἐστὶν Ἀνδρ', οὐδ' ἢν προγόνων ᾖ γένος ἀθανάτων. Πολλάκι δηϊότητα φυγὼν καὶ δοῦπον ἀκόντων Ἔρχεται, ἐν δ' οἴκῳ μοῖρα κίχεν θανάτου. — *Neque quisquam parens* etc. Hoc e Platone desumpsit Sallust., Menex. XX: Οὐ γὰρ ἀθανάτους σφίσι παῖδας εὔχοντο γενέσθαι, ἀλλ' ἀγαθοὺς καὶ εὐκλεεῖς. Conferri quoque potest Thucyd. II, 44, Pericl. Epitaph.

Plut. in Mario nonnulla refert, ut ab illo dicta, quae in hac ipsa oratione occurrunt, sive ex Sallustio Plut. hauserit, sive fama memor aliquid ad eum usque, ex Marianis in nobilitatem insectationibus, servaverit. Quomodocumque se res habeat, certe haec oratio, ut ceterae, a Sallustio scripta est; sed ita scripta, ut vivam ad effigiem Marianum ingenium repraesentet. Nam tota ab initio ad finem oratio Sallustiano colore tincta est; Sallustiana sunt et singula verba, et universa dictio; denique sunt aliqua etiam e graecis fontibus derivata, quos certe Marius non adierat. Sententiae vero incultae, agrestes, abruptae, perpetua et usque recurrens nobilium censura, vere Marianum ingenium redolent. Si hanc orationem certo aliquo die non habuit Marius, saltem in ea nihil est, quod non quandoque dicere potuerit.

Cap. LXXXVI. 1. *A. Manlium.* Plin. XXXIII, 1, *Manilium* vocat. Nostrorum codd. alii *Manlium*, alii *Mallium*. Eligant, quibus hoc operae pretium videtur.

2. *Neque ex classibus.* Descriptas a rege Servio Tullio classes dilucide enarrat Liv. I, 43. In has distribuebantur cives ex facultatibus suis, seu

censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, [3] alii per ambitionem consulis memorabant; quod ab eo genere celebratus auctusque erat: et homini potentiam quaerenti egentissumus quisque opportunissumus; cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum maiore aliquanto numero, quam decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Vticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. Nam Metellus conspectum Marii fugerat; ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat. 289

ex rei familiaris censu. Minimus vero census esse debebat:

Primae classis, asses	100000
Secundae	75000
Tertiae	50000
Quartae	25000
Quintae	11000

Quinque illae classes 193 centurias conficiebant, ex quibus milites legebantur. *Hoc minor census*, inquit Livius, *reliquam multitudinem habuit; inde una centuria facta est, immunis militia.* Neque vero dicit Sallustius Marium in quinque his classibus milites non scripsisse. Sed promiscue scribebat, non *ex classibus*, i. e. non secundum antiquam classium divisionem. — *Capite censos.* Homines tenuissimae vel nullius pecuniae, qui *capite* tantum, non re familiari, *censebantur*; hi omnes, cum *proletariis*, ultimae centuriae erant. Causam vero affert Gellius, XVI, 10, cur isti ad militiam non vocarentur: *Sed quoniam res pecuniaque familiaris obsidis vicem pignorisque esse apud rempublicam videbatur; amorisque in patriam fides quaedam in ea firmamentumque erat; neque proletarii, neque capite censi milites, nisi in tumultu maximo, scribebantur, quia familia pecuniaque his aut tenuis aut nulla esset. Proletariorum tamen ordo honestior aliquanto et re et nomine, quam capite censorum, fuit. Nam et asperis reipublicae temporibus, quum iuventutis inopia esset, in militiam tumultuariam legebantur...; et non capitis censione, sed prosperiore vocabulo, a munere officioque prolis edendae, appellati sunt... Capite censos autem primus C. Marius... milites scripsisse traditur.* Ceterum putat Salmasius, et cum eo Oisellius, ad hunc Gellii locum, eosdem aeque et *proletarios* et *capite censos* dictos fuisse.

3. *Inopia bonorum.* Bonos intellige *ditiores*; vid. Catil. XXXVII, n. 5. — *Per ambitionem.* Studio captandi infimorum hominum favoris. De hoc sensu vocabuli *ambitio*, vid. sup. XLV, n. 1. — *Quod ab eo genere celebratus auctusque erat.* Aliam quoque causam addit Valer. Maximus, libro II, c. 3: *Civis alioqui magnificus, sed novitatis suae conscientia, vetustati non sane propitius; memorque, si militaris ignavia humilitatem spernere perseveraret, se a maligno virtutum interprete velut capite censum imperatorem compellari posse.* — *Egentissumus quisque* etc. Vide eadem fere, Catil. XXXVII, n. 7.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur: omnia ibi capta militibus donat. Dein castella, et oppida natura et viris parum munita aggreditur: praelia multa, ceterum alia levia aliis locis facere. [1] Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientes capi, occidi; fortissumum quemque tutissumum; armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficiles abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostes invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

290 LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam, laetissumis animis excipitur; [1] plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contra esset; explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire; nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. Itaque et Gaetulos, et Iugurtham, ex sociis nostris praedam agentes, saepe ag-

Cap. LXXXVII. 1. *Praelia multa, ceterum alia levia* etc. Cortius coniicit Sallustium scripsisse: *praelia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere.* Et certe *levia* tantum praelia faciebat, quo minore periculo hostilem impetum sustinere assuescerent novi milites.

Cap. LXXXVIII. 1. *Laetissumis animis excipitur.* Neque tantum exceptus est benigne, sed postea etiam triumphavit, teste Vell. II, 11: *Metelli tamen et triumphus fuit clarissimus, et meritum; virtutique cognomen Numidici inditum.* Item Eutrop. IV extrem.: *Et duo triumphi de Iugurtha, primus per Metellum, secundus per Marium, acti sunt.* Pulchrum orationis, quam Metellus de suo triumpho habuit, fragmentum servavit Gellius, XII, 9. — *Postquam invidia decesserat.* Nempe sine invidia iam et odio iudicium de Metello ferebant, utpote qui ad privatam conditionem regressus esset.

gressus in itinere fuderat; ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. [2] Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit; statuit urbes, quae viris aut loco pro hostibus, et advorsum se opportunissumae erant, singulas circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut praelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, velle populi romani amicitiam; ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quo improvisus gravior accideret, [3] an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castel- 291
laque munita adire: partim vi, alia metu aut praemia ostentando, avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum. [1] Sed ubi procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit; maiora et magis aspera aggredi tempus visum. Erat inter ingentes solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa: cuius conditor Hercules Libys [2] memorabatur. Eius cives

2. *Armis exuerat*. Tam vehementer aggressus erat, ut rex arma relinquere coactus fuerit. Sic dicitur, *exuere urbe, provincia, castris*. — *Neque belli patrandi*. Supp. *esse*. »Vbi intelligit haec ad gloriam quidem, non vero ad bellum conficiendum satis esse.« De hoc genitivi usu, vid. Catil. VI: *Quod initio conservandae libertatis atque augendae reipublicae fuerat.* Quatuor e nostris habent in contextu, *belli patrandi copiam*. Codex vero D, *copiam* habet intra lineas, loco glossematis.

3. *Gravior accideret*. Graviori, ut ita dicam, *casu* in Romanos ingrueret. Aliqui *accederet*, quod habent nostr. codd. quatuor. Vnus D, *accideret*, quod etiam legit Cortius, cum pluribus e suis. Multo significantius esse *accideret*, quam *accederet*, nemo non intelligit.

Cap. LXXXIX. 1. *In manus venturum*. Hoc e Thucyd. 1, 52, desumptum, ἐς χεῖρας ἦλθον. Iam occurrit sup. LVII, *proelium in manibus facere*.

2. *Hercules Libys*. Hic unus est ex quadraginta et amplius quos memorat Varro, quosque mercatores aut coloniarum ductores fuisse verisimile est. Vide sup. XVIII, n. 5. De Libyco Hercule meminit Solinus, XXVII.

apud Iugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissumi habebantur; [3] muniti advorsum hostes non moenibus modo, et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. Nam, praeter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus: [4] quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium ipsa perniciosa, siti magis, quam alia re, accenditur.
292 Eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat, quum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur. Et Metellus oppidum Thalam [5] magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant; Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, iugi aqua, [6] cetera pluvia utebantur. Id

3. *Levi imperio et ob ea fidelissumi habebantur.* Duplici sensu sumptum est *habebantur*. Sc. *levi imperio habebantur*, i. e. *tractabantur*; et fidelissimi *habebantur*, i. e. *credebantur*. Nisi malis post *immunes* et *levi imperio*, subaudire *erant*. Leve autem imperium dicit, quod non gravius populo incumbit; quae res firmissimum fidei vinculum est.

4. *Infesta serpentibus.* Periculosa propter serpentes. Sic Tac. Agric. XXV: *Infesta hostili exercitu itinera timebantur.* De serpentibus Afris meminit quoque Silius, I, 211: *Sed qua se campis squalentibus Africa tendit, Serpentum largo coquitur fecunda veneno.* Idem lib. VI, pugnam Reguli exercitus contra immanem serpentem describit; cui loco si addas quae de angue, cui nomen *le serpent divin*, memorat vir et scriptorum sublimitate, et morum gravitate, et summis honoribus optime gestis pariter commendandus, *le comte de Lacépède (Ovipares)*, intelliges in ista regione aliquid a serpentibus, vel armato exercitui, reformidandum fuisse. — *Siti magis quam alia re accenditur.* Hoc opponitur antecedentibus, *ipsa perniciosa*, i. e. perniciosa per se ipsam. Conf. Virg. Georg. III, 432: *Postquam exusta palus, terraeque ardore dehiscunt, Exsilit in siccum et flammantia lumina torquens Saevit agris, asperque siti atque exterritus aestu.*

5. *Et Metellus oppidum Thalam*, etc. Vide sup. LXXV et LXXVI. Animadverte, lector, duas (praeter utilitatem) capiendae Thalae causas: arrectum ipsa difficultate animum; aemulationem non prius conquieturam, quam Metellum superaverit; et ex uno facto totum disce Marium.

6. *Vna modo — iugi aqua.* Iugis aqua dicitur, quae nunquam deficit. Opponitur sequentibus, *cetera pluvia utebantur*; i. e. cetera aqua, qua utebantur, pluvia erat. Cave ne accusativum credas *cetera*. Sextus casus est

ibique, et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae, erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo, dis fretus [1] (nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat: quippe etiam frumenti inopia tentabatur; [2] quod Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student, et quodcumque natum fuerat, 293
iussu regis in loca munita contulerant; ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis extremum erat), tamen pro rei copia satis providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit: A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, [3] ubi stipendium et commeatum loca-

utraque vox *cetera pluvia.* — *Quae procul a mari incultius agebat.* Vbi homines, procul a mari, incultius, quam in maritimis regionibus, vivebant; quia scilicet nullum eis erat cum populis humanioribus commercium. — *Quae* (Africa) *incultius agebat*, pro, *cuius incolae incultius agebant.* Neque vero necesse est cum Cortio, contra MSS. legere, *qui.... agebant.* — *Cibus illis*, etc. Oblique iactum in sui aevi et patriae homines.

Cap. XC. 1. *Credo, dis fretus.* Dictum est supra, LXIII, Marium sagis et haruspicibus ultra modum, sive ex animo, sive per simulationem, sive utroque simul modo, deditum fuisse. Ceterum qui magnas res appetit, aliquid incertae spei et fatis ignotis dare necesse est; nec usquam praesentior, quam in maximis rebus, opera fortunae. Neque laus igitur, neque vituperatio est in his verbis, *credo, dis fretus.*

2. *Inopia tentabatur.* Ne credas, cum Cortio, vocem *inopia* nominativum esse. Ablativus est. Marius inopia frumenti tentabatur, i. e. lacessebatur. Inopia eum adoriri coeperat; eius animum labefactare quodammodo conabatur. — *Quam arvo.* Agrorum culturae. — *Quodcumque natum fuerat.* Quascumque fruges terra tulerat. — *Pro rei copia.* Prout res et tempus patiebantur. — *Exornat.* Supp. *exercitum*, *agmen*, *iter*, aut quidvis simile. Sic *parare*, *curare*, *administrare*, noster saepe absolute posuit. — *Agendum.* Propellendum, ante se ducendum.

3. *Ad oppidum Laris.* Ambigunt quo casu sit Laris, an genitiv. sing., an

verat, ire iubet, dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, aequaliter [1] distribuerat, et, ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et ino-
294 piam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent. Denique sexto die, quum ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet; omnibus sarcinis abiectis, aqua modo seque et iumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit: idem proxuma facit. Dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumulosum, [2] ab Capsa non amplius duum millium intervallo; ibi-

accusat. plur. Cortio magis placet accusativus, quod Itinerarium *Laribus*, et Augustinus *a Laribus* scribunt. Hoc monere satis fuerit. — *Dicitque*. Hoc delet Cortius, recte forsan, sed contra MSS. Vnus noster C, *dicit*; ceteri, *dicitque*. — *Occulto*. Sic Cortius, et inter nostros codd. C. Alii, *occultato*. Sed aptius videtur *occulto*. Nam et alibi dixit *tuto*, pro *tuito* aut *tutato*; et *occultus* est partic. verbi *occulere*. — *Ad flumen Tanam*. Multi codd. *Tanaïm*. Ad quod exclamat Wasse: « Quid ergo oppidum Laris iuxta Tanaïm? imo, *Ante pererratis amborum finibus exul Aut Ararim Parthus bibet, aut Germania Tigrim*, quam id nos credamus. » Sed non attendit ille, aut ignoravit *Tanam* idem prorsus esse ac *Tanaïm*, illudque initio nomen commune fuisse, quod *fluvium* significaret. Ideo in Asia nomen illud pluribus fluviis datum est; unde error Curtii, quem notavit Freinshemius, VII, 7. Nec dubium quin ex eadem origine sit Danubius, quem Germani vocant DONAU, ut nos quoque verum Tanaïm vocamus simili vocabulo, *le Don*.

CAP. XCI. 1. *Aequaliter*. Ratione scilicet habita numeri accipientium. — *Distribuerat*. Vt iis pro cibo uterentur. — *Simul et inopiam*, etc. Nempe dum carne pecorum aleret milites, et ex coriis utres conficeret, duo simul obtinebat: alterum, ut inopiae frumenti mederetur; alterum, ut omnia parata haberet, nec suum tamen consilium quisquam deprehenderet. Nam milites credere poterant utres confici, ne coria perirent.

2. *In locum tumulosum*. Vbi tumuli plures sunt, quorum ope exercitus sui aspectum oppidanis eripere posait.

que, quam occultissume potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies coepit, et Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere iubet: deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere; res trepidae,[3] metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coëgere uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidae puberes interfecti; alii omnes venum dati: praeda militibus divisa. Id facinus contra ius belli,[4] non avaritia, neque scelere consulis admissum: sed quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu coërcitum.[5] 295

XCII. Postquam tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo, patravit; magnus et clarus antea, maior et clarior haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur:[1] milites, modesto im-

3. *Res trepidae*. Tumultus et agitatio, quae consilium capere non sinebant.

4. *Id facinus contra ius belli*. Laudandus est Sallustius, quod hanc iuris gentium violationem obiter damnet. Sed quid dico, damnet? Statim absolvit, eam neque avaritiae, neque sceleri consulis adscribendo. Quasi scelus illud minus impium esset, quod frigidus et nulla impulsus cupiditate aliquis admiserit! — *Quia locus Iugurthae opportunus*. Ergo iura figit atque refigit sola utilitas. — *Nobis aditu difficilis*. Pereant igitur, ad quos minus commode pervenit romana dominatio!

5. *Neque beneficio neque metu coërcitum*. Quia nondum aut beneficia aut vim Romanorum senserat urbs illa, Cortius *coërcitum* intelligit, quasi esset *coërcendum*, quemadmodum supra, LXXVI, *infectum* dicitur, id quod fieri non potest. Eadem est sententia Perizonii (ad Sanctii Minerv. 1, 15), qui *non coërcitum* exponit, *haud temere unquam coërcitum*, et *proinde neque facile deinceps coërcendum*. Ceterum si *coërcitum* ad praeteritum tempus refertur, interrogare possis quando infidi Romanis fuere Capsenses; si ad futurum, poena sumitur de post futuro, aut forsan nunquam futuro crimine!

Cap. XCII. 1. *Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur*. *Si quid*

perio[2] habiti simul et locupletes, ad coelum ferre; Numidae magis quam mortalem timere; postremo omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura, deserta propter
296 Capsensium miserias, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem aggreditur,[3] non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Iugurthae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram planitiem[4] mons sa-

minus bene consuluisset, id virtuti dabant, temeritasque pro fortitudine habebatur. Soldus *non bene consulta* ad hostes retulit: *Si hostes*, inquit, *non bene consulebant, et Marius ita vinceret, laudabatur a plerisque.* Sed ita perit oppositio, et cum ea tota sententiae vis. Bip. legit: *omnia non bene consulta modo, verum etiam casu data in virtutem trahebantur*. Hanc quidem lectionem adiuvant duo codd. apud Haverc., duo apud Cortium, et duae edd. anni 1510. Sed refragantur omnes nostri, vulgatae edd. et ipse Cortius, et Havercamp. Nec iniuria, opinor. Nam quid mirum est, etiam casu data virtuti ducis adscribi? Id fit in omnibus imperatoribus; et aliquid *casu dari* potest etiam bene consulenti. Hoc in Mario singulare fuit, quod *male consulta* virtutis loco habebantur.

Praeterea minus aptum hoc, *bene consulta in virtutem trahebantur*; non enim VIRTVTIS est, sed CONSILII, bene consulere. Contra haec oppositio aptissima: *non bene* (i. e. *male*) *consulta in virtutem trahebantur.* Scilicet ubi *consilium* aberat, laudabatur *virtus.* Bonum tamen sensum efficit Bipontina quoque lectio, si *virtutem* latiori sensu acceperis. Eligat lector sagax et acutus. Nos maiorem codd. et edd. numerum sequimur.

2. *Modesto imperio.* Moderato et ab omni superbia remoto. — *Locupletes.* Praeda scilicet iis divisa, iussu imperatoris. — *Vbi ea res bene evenit.* Sc. Capsae oppugnatio.

3. *Ad aliam rem aggreditur.* Vulgo, *aliam rem*, sublata praepositione *ad*; quam, cum Cortio duobus MSS. freto, eo libentius revocavimus, quod sic verbum *aggreditur* genuino et antiquo sensu accipias: sc. *graditur ad.* Si vero tollas praepositionem, *aggreditur* vulgari sensu capies, *suscipit.* — *Non eadem asperitate*, etc. Quae res aspera et horrida minus in speciem (quia castellum non, ut Capsa, situm erat inter solitudines aquae inopia et serpentibus infestas), sed effectu tamen non minus difficilis erat.

4. *Inter ceteram planitiem.* Inter cetera plana. Mons saxeus erat in medio; reliqua omnia circum, planities erat. — *Nam omnis.* Sc. mons. —

xeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere atque consulto, praeceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio, melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti, et fons aquae: aggeribus turribusque[5] et aliis machinationibus locus importunus: iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum: vineae cum ingenti periculo frustra agebantur; nam quum eae paullum processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur: milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci; neque inter vineas sine periculo administrare: optumus quis- 297
que cadere, aut sauciari; ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumtis, anxius trahere cum animo,[1] omitteretne ince-

Natura. Sexto casu, ut opponatur seqq. *opere atque consulto.* Mons ille natura praeceps et abruptus erat, non aliter ac si arte et manu hoc ita factum esset.

5. *Aggeribus turribusque*, etc. Aggerem ad muros producere, turresque et alias machinationes promovere non poterant, propter praeruptam saxi altitudinem. Vineae tantum agebantur angusto illo aditu, qui solus ducebat ad castellum. Sed in declivi itinere, ingruentibus desuper igne et lapidibus, haud facile stetissent. — *Pro opere consistere.* Probare nititur Cl. *Dureau Delamalle* hoc esse *stare ante opera*, sc. ad ea tutanda. Et quidem saepe dicitur *pro oppido*, *pro vallo*, *pro castris*; ubi *pro* nihil aliud est quam *ante*. Sed hic non satis apparet quae opera tutanda essent, nisi ipsae vineae. Atqui non verisimile est ullos milites ante vineas positos fuisse, ad eas tutandas; quum contra vineae ad tutandos milites struerentur. Sed vineas admovere et statuere in acclivi, hoc opus erat, et in hoc opere consistere nequibant milites. Iam vero non dixit *in opere*, sed *pro opere*, ut dicitur *pro suggestu*, *pro tribunali*. Nam orator qui *pro suggestu* dicit, non stat *ante suggestum*, sed stat *prorsum in suggestu*. Sic miles qui *pro opere* stat, stat *prorsum* (i. e. ad hostes versum) *in opere*. Ita *pro* duplicem simul, et adverbii et praepositionis, vim habet. Nam et sua natura significat EN AVANT, et ablativi adiunctione, SUR. — *Inter vineas.* Pro *inter*, Glareanus proponit *intra*. Quae res utcumque sit, necesse est intelligere, *en dedans des mantelets*. — *Administrare.* Suo quisque ministerio fungi.

CAP. XCIII. 1. *Trahere cum animo.*

ptum, quoniam frustra erat; an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus. Quae quum multos dies noctesque aestuans agitaret; forte quidam Ligus,[2] ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum praeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentes cochleas: quarum quum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Vbi postquam solitudinem intellexit, more humanae cupidinis ignara visundi, animum vortit.[3] Et forte in
298 eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullulum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem,

Animo agitare; in hanc atque aliam partem quasi trahere.

2. *Quidam Ligus.* Miles ortus e Liguria, quod genus hominum saxa montesque superare, ob patrii soli naturam, assuetum erat. — *Avorsum praeliantibus.* A tergo praeliantium. Vulg. *advorsum*. Cort. e quatuor MSS. restituit *avorsum*, quod etiam sensus postulat. — *Animum advortit.* Animadvertit. Sic hanc locutionem solve: *vertit animum ad cochleas*, etc. — *Cochleas.* Has apud antiquos in coenis expetitas fuisse narrat Plinius, IX, 56, etiamque Africanas peculiariter memorat. — *Egressus.* Eodem sensu quo supra, LX: *Iam scalis egressi milites.*

3. *More humanae cupidinis ignara visundi, animum vortit.* Sic Haverc. et vulg. edd. Quinque primae voces desumptae sunt e Gellio, IX, 12, qui, ut confirmet *ignarum* pro *ignoto* dici, haec Sallustii affert: *more humanae cupidinis ignara visundi*; reliquae duae ex MSS. Cortius alium textum, ingeniose quidem, sed pro suo arbitrio finxit: *more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit.* Manuscripti omnes: *more humani ingenii difficilia faciendi animadvertit*; nisi quod in extremo verbo dissentiunt. Alii, *animum invadit*; alii, *accendit*; quidam, *cepit*; nonnulli, *avertit*; plurimi e Cortianis, et nostrorum C et D, *animum vertit.* Sane textus codicum corruptus est. Cur vero aliud excogitat Cortius, quam quod est in Gellio? Cortium offendunt voces, *animum vortit*, quia paulo supra dictum est, *animum advortit.* Sed longe alius est sensus. Quippe miles summum prope rupis attigit, solo legendi cochleas studio allectus; sed postquam intellexit se a nemine videri, tum vero *animum vertit*, id e. mutavit consilium, et ignotam castelli positionem propius inspicere voluit. Subita haec consilii mutatio, quae castelli capiendi causa fuit, nusquam comparet in lectione Cortiana. Ideo antiquam praetulimus.

quo cuncta gignentium natura fert:[4] cuius ramis
modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus, castelli
planitiem perscribit;[5] quod cuncti Numidae intenti
praeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox
usui fore ducebat, eadem regreditur; non temere,
uti escenderat, sed tentans omnia et circumspiciens.
Itaque Marium propere adit, acta edocet: hortatur,
ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum tentet:
pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius
cum Ligure, promissa eius cognitum, ex praesentibus
misit:[6] quorum uti cuiusque ingenium erat, ita rem
difficilem aut facilem nunciavere. Consulis animus ta-
men paullum erectus. Itaque ex copia tubicinum et 299
cornicinum,[7] numero quinque quam velocissumos
delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor

4. *Aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert.* Scilicet arbor illa, propter soli declivitatem, primo vergebat in pronum; mox in altitudinem rursus flectebatur, et recto cacumine surgebat, ut solent cunctae arbores. — *Cuncta gignentium.* Quaecumque terra gignuntur. Vide sup. LXXIX, n. 2. — *Natura.* Recto casu. Porro omnes plantae, etiam in declivi solo nascentes, directo tamen in verticem cacumine surgunt. Is verus est loci, multis parum intellecti, sensus.

5. *Perscribit.* Scilicet *animo.*

6. *Ex praesentibus misit.* Supp. quosdam. — *Quorum uti cuiusque ingenium erat... nunciavere.* Vterque genitivus ad nomen *ingenium* refertur, et in ipsa sententia latet nominativus verbi *nunciavere.* Planius, sed minus eleganter dixisset: QVI, uti cuiusque ingenium erat, NVNCIAVERE. Simili constructione Liv. XXI, 41: *Experiri iuvat.... utrum Annibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi romani a patre relictus: QVEM nisi Saguntinum scelus agitaret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe patremque, et foedera Amilcaris manu scripta.*

7. *Tubicinum et cornicinum.* Tubam *directam*, cornu *incurvum* fuisse docet Ovid. Metam. I, 98: *Non tuba directi, non aeris cornua flexi.*

Adde Varronem de Ling. Lat. IV: *Cornua, quae nunc fiunt ex aere, tunc e bubulo cornu fiebant.* — *Quatuor centuriones.* Putant nonnulli centurias quoque cum centurionibus missas fuisse. Sed longe aliter Cortius, cui assentimur: *Neque enim plures,* inquit ille, *quam decem homines fuerunt, qui ab aversa parte escenderunt. Nec aliud consilium fuit Marii, nisi ut illi terrore concuterent Numidas; cui rei quinque cornicines aut tubicines sufficiebant.*

centuriones: omnes Liguri parere iubet, et ei negotio proxumum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex praecepto [1] tempus visum; paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui centuriis praeerant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret: [2] super terga gladii et scuta; verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati facilius escenderent: interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paullo asperior ascensus, singulos prae se inermos mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu videbantur, potissumus tentare, [3] ac saepius eadem ascendens de-

CAP. XCIV. 1. *Ex praecepto*. Sc. Marii. — *Illi qui centuriis praeerant*. Quatuor illi centuriones de quibus paulo ante mentio fuit. Fatemur tamen non videre nos, quorsum pertineat haec periphrasis. Nam quatuor illi centuriones, Liguri et quinque tubicinibus comites dati, tum certe suis centuriis non praeerant. Itaque Cortius aliquid vitii hic inesse suspicatur. Et certe magna varietas est in codd. Nonnulli, *qui ex centuriis praeerant*. Noster D, *e centuriis*. Quam lectionem sic interpretari potueris: *illi qui, e centuriis educti, toti expeditioni praeerant*. Nam centuriones, quamvis Ligurem itineris ducem haberent, negotio tamen praefuisse verisimile est. Sin aliter, cur centuriones, non milites elegisset Marius? — *Praedocti ab duce*. Sc. a Ligure.

2. *Facilius foret*. Ita longe maxima pars codd. et edd. Pauci *facilis*, aut *facilior*. Adverbialiter intellige *facilius*. — *Ponderis gratia simul*, etc. Simul ut minoris ponderis essent; simul ut levius streperent, si offenderentur. — *Vetustate*. Propter vetustatem. — *Levare manu*. Manu ad se trahere. — *Quae dubia nisu videbantur*. Loca, quibus ad ascendendum niti non tutum videbatur. Vocem *nisu*, seu pro ablativo accipere potes seu pro dativo, ut in hoc Virgilii: *Sat lacrymis luctuque datum*. Manuscripti et editi complures habent *nisui*.

3. *Potissumus tentare*. Ipse prae aliis. Haec vox, *potissumus*, quae apud Cortium et in omnibus nost. codd. legitur, non nobis hic posita esse videtur, ut Cortio placet, pro adverbio *potissumum*. Quippe hoc adverbium indicaret Ligurem *loca illa prae aliis locis maxime tentavisse*; adiectivus vero significat Ligurem *ipsum*, non unum quemquam e comitibus, hoc fecisse. — *Digrediens*. A latere secedens, ut aliis transitum daret.

scendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte; quod omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostes aderant. Marius, ubi ex nunciis, quae Ligus egerat, cognovit; quamquam toto die intentos praelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites, et ipse extra vineas
egressus, testudine acta [4] succedere, et simul hostem 304
tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum subvorsis,

Non abs re fuerit videre quomodo totum hoc versibus reddiderit poëta quidam duodecimi seculi, a Cortio laudatus, *Gonthier*, in opere cui titulus *Ligurinus*, de rebus gestis Frederici primi, IV, 548: *Protinus angusto nituntur ad ardua calle. Cautibus infringunt ungues, et si qua vetusto Prominet e scopulo putri iam stipite radix, Hanc nitente manu prendunt, humeroque priorem Subvehit, attollitque sequens, primusque sequentes Attrahit, et studiis alterna iuvamina praestant;* Confer etiam Liv. V, 47, quomodo Galli, *alternis innixi et trahentes alii alios*, prope ad summum Capitolium evaserint.

4. *Testudine acta.* Testudo dicitur talis scutorum inter se iunctorum connexio, ut sub ea miles lateat, quemadmodum testudo sub cortice suo. Huius usus triplex: *in oppugnando*, *pugnando*, *repugnando*. *In oppugnando*, quum scutis super capita elatis muro succedebant, primis altioribus, et ordine paulatim, tecti simplicis in morem, decrescente. Causa, ut tela desuper iniecta per proclive laberentur, et minus insidere possent aut infigi. Saepe etiam armati super hanc testudinem scandebant, sicque propugnatoribus muri, fastigio altitudinis, aequabantur. Vid. Liv. XXXIV, 39; Tacit. Hist. III, 28. Testudo altera *in pugnando* est, quum globo facto et tecti scutis, sic hostilem aciem invadere et perrumpere conabantur. Vide Caesar. B. G. I, 24, 52 (nostrae ed. vol. I, p. 26 et 56). Item Flor. III, 10: *Elatis super caput scutis, quum se testudine barbarus tegeret, super ipsa Romani scuta salierunt.* Tertia denique *in repugnando*; quum ab hostium equitatu aut levi armatura cincti in orbem se muniebant. Sic fere Dio Cassius descripsit in M. Antonii rebus, XLIX: Impedimentis, et levi armatura, et equite omni in medium acceptis, gravis armaturae pedites, illi, qui oblongis utuntur scutis, in extremis partibus pro muro ponuntur, et reliquos omnes, ipsi extra spectantes, ambiunt. Ceteri, qui latiora scuta gerunt, in medio densi locantur, et scuta quum super se, tum super alios attollunt, ut in tota phalange non aliud sit quam scuta cernere, et a telorum iactu omnes tutos esse, ob densitatem instructionis etc. Similia fere narrat Plutarch. in Antonio. De tota hac re plura vide ap. Lips. Poliorc. I, 5, unde haec fere decerpta sunt.

item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur; sed pro muro dies noctesque agitare, maledicere Romanis, ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae servitium[5] minari, secundis rebus feroces esse. Interim omnibus Romanis hostibusque praelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant,[6] fugere: deinde, uti quisque muro proxumus erat, postremo cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare; dein super occisorum corpora vadere; avidi gloriae, cer-
302 tantes murum petere; neque quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta Marii temeritas gloriam ex culpa invenit.

XCV. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit: quos[1] uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. Sed quoniam tanti viri res admonuit; idoneum visum est, de natura cultuque eius paucis dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus:[2] et L. Sisenna[3] optume et diligentissume omnium, qui eas

5. *Iugurthae servitium*. Servitutem apud Iugurtham. Eodem modo genitivus usurpatur in hoc Phaedri, II, 8: *Cervus nemorosis excitatus latibulis, ut venatorum fugeret instantem necem*; i. e. necem instantem a venatoribus.

6. *Qui visum processerant*. Qui e muris exierant, praelium visuri quod cum Mario committebatur. — *Fugere*. Sc. intra muros.

7. *Forte*. Fortuito casu. — *Correcta*. In feliciorem, quam sperare fas erat, exitum conversa. — *Gloriam ex culpa invenit*. Conf. supra XCII: *Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur*.

Cap. XCV. 1. *Quos*. Scil. equites; quae notio a voce *equitatu* petatur. Quidam legunt: *Qui uti ex Latio et a sociis exercitum cogeret*; quos abunde refellit Cortius.

2. *Neque alio loco — dicturi sumus*. Hinc colligere licet, quum haec scriberet Sallustius, eum nondum in animo habuisse, historiam, cuius aliqua exstant fragmenta, scribere. Nam ibi saepe de Sylla mentio est.

3. *L. Sisenna*. De hoc Vell. Pat. II, 9: *Historiarum auctor iam tum* (scil.

res dixere, persequutus, parum mihi libero ore loquutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis[4] fuit, familia prope iam exstincta[5] maiorum ignavia: 303
literis graecis ac latinis iuxta, atque doctissume, eruditus: animo ingenti:[6] cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: otio luxurioso esse; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore po-

bello Numantino) *Sisenna erat iuvenis; sed opus Belli civilis Sullani post aliquot annos ab eo seniore editum est.* Fuit is e gente Cornelia, ut Festus testatur. Vide quae de eo Cicero dixerit, Brut. LXIV, et de Leg. I, 2. Quod argumentum in Historiae suae duobus et viginti libris Sisenna tractaverit, ex fragmentis satis cognoscitur. Nam inde ab iis orsum liquet, quae contigere post urbem a Gallis captam, desiisse autem in rebus Syllae. De quo cur parum libere dixerit, an propter odium metumve, an propter amicitiam, ut qui ex eadem gente esset, incertum. Vertit idem et Milesiacas Aristidis fabulas, unde Ovid. Trist. II: *Vertit Aristidem Sisenna; nec obfuit illi Historiae turpes inseruisse iocos.* Meminere etiam grammatici veteres commentarii eius in Plautum. Eum quaestorem in Sicilia A. V. C. 677, dein praetorem in Achaia fuisse, ex veterum monumentis apparet.

4. *Nobilis.* Haec vox secundo casu, ut *gentis patriciae*, accipiatur. Nisi malis cum Cortio delere *nobilis fuit*, quas voces unus aliquis apud eum codex in margine tantum exhibet. De gente Cornelia iam diximus ad Catil. XVII, n. 21. — *Familia* ab *gente* differt, ut species a genere. Gens *nomine*, familia *cognomine* distinguitur. Iis Corneliis, unde ortus Sylla, cognomen Rufinorum fuit; ipse Sulla dictus: eiusdem sensus vocabulo, deducto scilicet ab *sil*, *silis*, quod luteum colorem notat. Atqui Syllae, teste Plutarcho, *aurea caesaries fuit.* Habuit ergo cognomen, quum e proprio colore, tum e maioribus suis, mutato vocabulo, servato sensu. Eadem ratione ipse postea *Felix*, filius autem *Faustus* dictus est. — N. B. Ex hoc etymo, quod cl. v. *De Brosses* merito placet, melius diceretur *Silla*, quam *Sylla*. Sed hoc usu invaluit; et ipsi Graeci scribebant Σύλλας.

5. *Prope iam exstincta.* Vnus e Syllae maioribus, P. Cornelius Rufinus, iterum consul A. V. C. 477, dictator A. 478, senatu motus est a Fabricio censore, quod decem pondo vasa argentea comparasset, quae invidiosa tunc temporis luxuria erat. Ex hoc casu nunquam emerserunt eius maiores, et ipse in patria paupertate natus educatusque est. Vid. Val. Max. II, 9, 4, et Plutarch. in Sylla.

6. *Animo ingenti.* Excelso et magnarum rerum magnorumque consiliorum capaci. Quamquam existimat Teller (quod Plutarchus Syllam natura iracundum atque acerbum fuisse dicit), *animo ingenti* intelligendum esse *vehementem* eius *spiritum*. Sed mihi magis arridet prior sensus. — *Otio luxurioso.* Luxuriosus, et sibi liberalius indulgens, quoties negotia locum otio fecerant.

tuit honestius consuli:[7] facundus, callidus, et ami-
301 citia facilis: ad simulanda negotia[8] altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxumae pecuniae largitor. Atque felicissumo omnium,[9] ante civilem

7. *De uxore potuit honestius consuli.* Sylla potuisset honestius consulere (honestius consilium sequi) de uxore, i. e. quod ad uxorem pertinet. Is vero plures habuit uxores (ad quinque nominat Plutarchus), nec, de qua hic agatur, inter doctos constat. Hoc quidam in genere intelligunt, quasi dixerit Sallustius, Syllam *parum sancte matrimonium coluisse.* Et teste quidem Plutarcho, quamvis uxorem domi habuerit, mulieribus tamen mimis et citharistis libidinose usus est. Quem sensum idem confirmare videtur his verbis (in compar. Syllae et Lysandri): Τοὺς περὶ γάμων καὶ σωφροσύνης εἰσηγεῖτο νόμους τοῖς πολίταις, αὐτὸς ἐρῶν καὶ μοιχεύων, ὥς φησι Σαλλούστιος. Atqui non alibi de his, in hoc saltem opere, Sallustius; unde coniicere licet hunc locum, Plutarchi scribentis memoriae, observatum esse. Quin, verba ipsa περὶ γάμων, *de nuptiis*, idem fortasse valent, quod *de uxore.* Ceterum qui de una aliqua ex Syllae uxoribus haec intelligi volunt, afferunt etiam a Plutarcho, cum non admodum honeste aut sapienter consuluisse, dum Valeriam, in theatro sibi nimis blandientem, senex uxorem duxerit; minus etiam honeste, quod, quum, dicatis Herculi bonorum omnium decimis, epulum daret populo, Metellam uxorem iam prope animam agentem repudiavit, ne inter festa et ludos domus morte funestaretur, iussitque viventem adhuc in aliam domum transferri. Hoc ultimum eo libentius crediderim Sall. respexisse, quo melius opponitur antecedentibus, *ab negotiis nunquam voluptas remorata est.*

8. *Ad simulanda negotia.* Ad id fingendum quod non est; ad res fallaci specie induendas. — *Altitudo ingenii.* Abstrusum penitus et tectum ingenium. — *Multarum rerum — largitor.* Iam ad Catil. LIV, n. 6, notatum est, quam late pateat verbum *largiri.*

9. *Felicissumo omnium.* Notissima res Syllam, occiso Mario filio, ipsum sibi cognomen *felicis* assumpsisse. Hoc illi concedit Sallustius, at citra *civilem victoriam.* Felix enim esse desinit, qui non modo vim affert patriae, sed etiam ad civium caedes prorumpit. — *Pudeat magis an pigeat.* Horum verborum prius ad *pudorem*, posterius ad *dolorem* pertinet. *Me piget*, est, animus propter dolorem, aut molestiam, refugit. *Adeo Sulla*, inquit Vell. II, 25, *dissimilis fuit bellator ac victor, ut, dum vincit, mitissimo ac iustissimo lenior, post victoriam, audito fuerit crudelior.* Idem Vell. II, 17: *L. Cornelius Sulla, vir qui neque ad finem victoriae satis laudari, neque post victoriam abunde vituperari potest. Hic natus familia nobili, sextus a Cornelio Rufino, qui bello Pyrrhi inter celeberrimos fuerat duces, quum familiae eius claritudo intermissa esset, diu ita se gessit, ut nullam petendi consulatum cogitationem habere videretur; deinde, post praeturam, illustratus bello italico, et ante in Gallia, legatione sub Mario, qua eminentissimos hostium duces fuderat, ex successu animum sumpsit, petensque consulatum, pene omnium*

victoriam, numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere, fortior an felicior esset: nam, postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat disserere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit; rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus[1] factus est. Ad hoc milites benigne appellare: multis rogantibus, aliis per se ipse, dare beneficia, invitus accipere; sed ea properantius, quam aes mutuum, reddere; ipse ab nullo 305 repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: ioca atque seria cum humillumis agere: in operibus,[2] in agmine atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cuiusquam boni famam laedere; tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati; plerosque antevenire: quis rebus brevi Mario militibusque carissumus factus.

XCVII. At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utiles, simul et magnam pecuniam amiserat; ad Bocchum nuncios mittit, quam primum in Numidiam copias adduceret: praelii faciundi tempus adesse. Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere;[1] rursus,

civium suffragiis factus est. Sed eum honorem undequinquagesimo aetatis suae anno assequutus est.

Cap. XCVI. 1. *In paucis tempestatibus.* Brevi tempore. — *Multis rogantibus* etc. Dabat beneficia multis hominibus, postquam rogaverant; aliis vero per se ipse et non rogatus. Eodem modo infra, CX: *Multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli.* — *Ea — reddere.* Gratiam accepti beneficii properantius referebat, quam debita creditori pecunia solvitur. — *Vt illi quam plurimi deberent.* Nota dativum *illi*, ubi vulgarior usus poscebat *sibi*.

2. *In operibus.* In castrorum munitione et ceteris militiae laboribus. — *Multus aderat.* Strenue et saepe saepius aderat. De hac locutione vide supra, LXXXIV.

Cap. XCVII. 1. *Belli atque pacis*

uti antea, proxumos eius donis corrumpit; ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo praemio illectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit. Ita amborum exercitu coniuncto, Marium iam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua,[2] invadunt:
306 rati noctem, quae iam aderat, victis sibi munimento fore, et si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes[3] aderant: et, priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere,[4] denique antequam signum, aut imperium

rationes trahere. Dubio animo ponderare et putare rationes, tum quae ad bellum, tum quae ad pacem hortarentur. *Dubium* iunge cum *trahere*, non cum sequentibus genitivis. Sic supra, XCIII: *anxius trahere cum animo suo.* Adde huic locutioni haerere notionem *differendi*, et tempus consulendo *prolatandi*. — *Vti antea, proxumos eius donis corrumpit.* Vide sup. LXXX. — *Ipsique Mauro.* Ipsi Boccho.

2. *Vix decima parte die reliqua.* Vide quid de hoc genitivo *die* dictum sit, LII, n. 4. Scire tamen attinet Gronovium, et cum eo Cortium, DIE ablativi sensu accipere, sic: *Vix; decima parte* (quoad decimam partem), *die reliqua;* ut Liv. XXIX, 7: *aliquot horis die superante.* Ego tamen cum Gellio et Servio et Virgilio sentire malim. — *Victis sibi.* Si forte vincerentur. — *Nullo impedimento.* Quum dativus sit *munimento*, consentaneum videtur dativum quoque esse *nullo impedimento.* Nec exempla huiusce inclinationis desunt etiam apud Ciceronem (vid. supra, Catil. II, n. 24), et apud Terentium, And. III, 5, 2: *Quandoquidem tam iners, tam nulli consilii sum.* Si tamen malueris ablativum intelligere, rursum non deerit auctor Cicero, Ep. ad Att. X, 18, ubi legitur, *maiore impedimento fuerunt.* Praeterea Sallustio placet mutatio casus. — *Vtrumque casum.* Sc. victoriae aut cladis.

3. *Simul consul — et ipsi hostes....* Eodem tempore *et* Marius adventare hostes cognovit, *et* ipsi hostes aderant; nullo inter nuncium et adventum interiecto spatio. Simile quid affert Cortius e Demosth. de Cor. Ἀλλ' ἅμ' ἀκούοι τε ταῦτα ἀπαγγελλόντων ὑμῖν τούτων, κἀκεῖνος ἐντὸς εἴη πυλῶν.

4. *Sarcinas colligere.* Ante pugnam enim sarcinas in unum locum conferebant. Caesar, B. G. VII, 18: *Qua re nunciata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit.* CORT. — *Antequam signum — accipere quivit.* Signum intellige, non de aquilis, aut vexillis, ceterisve insignibus, sed de eo signo, quod tuba dabatur; aut de eo quod dicitur *symbolum*, seu *tessera;*

ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli,
non acie,[5] neque ullo more praelii, sed catervatim,
uti quosque fors conglobaverat, in nostros concur-
runt. Qui omnes trepidi, improviso metu, ac tamen
virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes 307
alios ab hostibus defensabant: pars equos ascen-
dere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis,
quam praelio similis fieri: sine signis, sine ordinibus,
equites, pedites permixti; caedere alios, alios obtrun-
care; multos, contra advorsos acerrume pugnantes,
ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma
satis tegere; quod hostes numero plures et undique
circumfusi. Denique Romani veteres novique,[6] et ob

vel potius de utroque. Vtrumque enim memorat Caesar, B. G. II, 20 (nost. ed. vol. I, p. 75): *Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurri oporteret; signum tuba dandum; ab opere revocandi milites....; acies instruenda; milites cohortandi, signum dandum.* Quod monuimus, ne quis decipiatur inferius legendo, *sine signis.*

5. *Non acie.* Non turmis in aciem ordinatis. — *In nostros concurrunt.* Vulgo *incurrunt.* Alterum cum Cortio et Bip. praetulimus, ex plerisque cod. tum Cortianis, tum nostris. Et sane vehementius est *concurrunt*, id est omnes simul et ex omnibus partibus incurrunt. — *Latrocinio.* Latronum congressioni, quae fit nullo more, neque ordine. — *Sine signis, sine ordinibus.* Modo vidimus exercitum romanum instrui non potuisse. Hoc ergo non solum ad barbaros, sed ad Romanos etiam referendum est. Quippe et ipsi neque sub signis stabant, neque ordines servabant. — *Equites, pedites permixti.* Quum horribilem rerum omnium permistionem describat, eo adducor ut credam, hoc quoque de utrisque, Romanis et hostibus, dici, ut sup. LI: *arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti.* Sciendum tamen, esse qui, sublata distinctione, scribant: *equites, pedites permixti caedere* etc.; quibus non assentior. — *Caedere, obtruncare.* Sc. barbari caedunt aut obtruncant Romanos. *Caedere* est acie gladiorum vulnera facere, *caesim* ferire. *Obtruncare*; proprie, ita ferire, ut caput recidas. Varios interficiendi modos congerit. — *Contra advorsos — ab tergo.* Nota oppositionem. Dum Romani contra *adversos* hostes pugnant, eos *ab tergo* circumveniunt hostes alii. Male ergo Bip. recidit *advorsos*, quod est in omnibus nostris MSS., et quo sublato perit sententia.

6. *Veteres novique.* Vetus miles cum novo coniunctus. — *Et ob ea scientes belli.* Quae veterum novorumque coniunctio etiam tirones belli scientiam addocebat. — *Orbes facere.* In orbes ita conglobantur, ut a tergo tuti undique frontem hostibus obvertant;

ea scientes belli, si quos locus, aut casus coniunxerat, orbes facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabat.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quam antea, demisso animo fuit: sed cum turma sua, [1] quam ex fortissumis magis, quam familiarissumis, paraverat, vagari passim; ac modo
308 laborantibus suis succurrere, modo hostes, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Iamque dies consumptus erat, quum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, [2] acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, colles duos propinquos inter se occupat: quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat; alter usui opportunus, [3] quia magna

quod ad tertiam *testudinis* speciem refertur, quam descripsimus sup. XCIV.

Cap. XCVIII. 1. *Cum turma sua.* Cum equitibus quos circum se habere solebat, et qui duci erant quasi cohors praetoria. — *Quam ex fortissumis.* Hoc dictum in Marii laudationem, qui utilitatem reipublicae privatis amicitiis anteponebat. — *Laborantibus.* In pugna *laborare* dicitur ea pars quae infirmior est, et pene cedit hosti. — *Manu consulere militibus.* » Consulit suis militibus *manu*, i. e. agendo et pugnando, quoniam iis consulere *imperando* non potest, in tanta rerum omnium conturbatione. *Militis* agit officium, quoniam *ducis* non potest. » Nam non audiendus est quicumque vult, *consulit militibus manu*, intelligi, *nutum et indicium manu dat militibus, quum vox non audiatur*.

2. *Noctem pro se rati.* Noctem sibi commodam, Romanis periculosam rati. — *Ex copia rerum.* Ex praesenti rerum statu. Ex copia seu facultate, quam res et tempus dabat. Vide XXXIX, LIV, et XC.

3. *Vsui opportunus.* Quo uti ad castra locanda commodum esset: opportunum castris faciendis locum praebens, non ut ille prior, qui castris parum amplus erat. Sic totum hoc intelligo: » Alter, qui usui opportunus erat, non multis praeterea munimentis egebat, quia erat ex magna parte editus et praeceps. » Sunt tamen qui, sublata distinctione inter voces *praeceps* et *pauca*, interpretentur: » Alter usui (i. e. proposito ducis) opportunus erat, quia paucis egebat munimentis, utpote magna parte editus et praeceps. » Sic vero nulla esset oppositio inter *castris parum amplo*, et *usui*

parte editus et praeceps, pauca munimento egebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem 309
agitare iubet: ipse paullatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein cunctos pleno gradu [4] in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, praelio deterrentur. Neque tamen suos longius abire sinunt; sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi [5] consedere: dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus; ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis, ex tenebris et editioribus locis facilia visu, magno hortamento erant.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hostium confirmatus, quam maxumum silentium haberi iubet; ne signa quidem, uti per vigilias solebant, [1] canere:

opportunus. Quin etiam, sic non diceretur, *satis amplum castris* fuisse alterum hunc collem.—*Pauca munimento egebat.* Hic deest codicum fides, qui plerique, item nostri, *pauca munimenta gerebat*, vel *regebat*, vel *regebant.* Tres apud Cortium, *pauco munimento egebat*, quod sequitur Bipont. Alii apud eumdem, *pauca munimento gerebat*; unde ipse fecit, *pauca munimento quaerebat.* Sed vox *egebat* proxime accedit ad *regebat*: ideo dedit Gruterus: *pauca munimento egebat*: Sallustianum prorsus, ni fallor. *Munimento* est, ad muniendum; ut locus muniatur. Nec offensioni sit, *pauca egebat.* Cato, apud Gell. XIII, 23: *Vitio vertunt, quia multa egeo: at ego illis, quia nequeunt egere.* Ceterum ed. Veneta 1470: *pauca munimenta quaerebat.*

4. *Pleno gradu.* Quid sit *plenus gradus*, intelligitur ex Vegetio I, 9: *Militari gradu XX millia passuum horis quinque dumtaxat aestivis conficienda sunt; pleno autem gradu, qui citatior est, totidem horis XXIV millia peragenda sunt. Quidquid addideris, iam cursus est, cuius spatium non potest definiri.*

5. *Effusi.* Nullo servato ordine.—*Pro victoribus agere.* Eadem laetitia, iisdemque animis efferri, ac si victores fuissent.— *Ex tenebris.* Videlicet Romani, ne ab hostibus conspicerentur, ignes non accenderant.

Cap. XCIX. 1. *Vti per vigilias solebant.* Finita una vigilia, buccinae aut tubae sonitu signum dari solebat, quo alius, qui succederet, excitaretur. Tac. Hist. V, 22: *Vigiles flagitium suum ducis dedecore excusabant, tanquam iussi silere, ne quietem eius turbarent: ita intermisso signo et vocibus, se quoque in somnum lapsos.* Item Lucan. VII, 24: ....*Ne rumpite somnos, Castrorum vigiles; nullas tuba verberet aures.* Praeterea Liv. VII, 35: *Vbi*

deinde ubi lux adventabat, defessis iam hostibus et paullo ante somno captis, de improviso vigiles,[2] item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere; milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere, aut providere quidquam poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat.[3] Denique omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta; pluresque eo praelio, quam omnibus superioribus interemti: nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna;[1] quae,

secundae vigiliae buccina datum signum esset.

2. *Vigiles.* Hoc rescripsit Cortius, pro vulg. *vectigales*, quod omnes codices occupavit. Et optime quidem. Nam paulo ante iussi fuerant *vigiles* nulla signa canere; nunc iubentur et ipsi cum ceteris canere, quo strepitus augeatur.

3. *Formido, quasi vecordia, ceperat.* Sic Cortius ex tribus suis MSS. Reliqui omnes, item nostri, *formidine.* Sed cum Cortio putamus magis Sallustianum esse, nomen aliquod, eodem casu, comparationi adhaerere: *formido, quasi vecordia.* Sic Cat. X: *Contagio, quasi pestilentia, invasit.* Supra XLI: « Dissensio civilis, quasi permixtio terrae oriri coepit. » Item LXXII: « Formidine, quasi vecordia, exagitari. » Quod ad sententiam attinet; *vecordia* amentem atque alienatum sensu animum notat. Sic Liv. XXV, 39: *Inde signa canunt et tollitur clamor. Pars semisomnos hostes caedunt; pars ignes casis stramento arido tectis iniiciunt; pars portas occupant, ut fugam intercludant. Hostes simul ignis, clamor, caedes, velut alienatos sensibus, nec audire, nec providere quidquam sinunt.* Quem totum Livii locum legentes adire suademus, cum Sallustio comparandi gratia.

Cap. C. 1. *In hiberna.* Nos cum Cortio subaudimus *proficiscitur*, quod abest ab illius et nostris codd., et pro quo male legitur in quibusdam, *it*; vel peius etiam, *iter.* Aliquot similis ellipseos exempla profert ille, non omnia tamen temere accipienda. Haec certissima: Liv. XLI, 3: *Tum demum nuncius ad tertiam legionem revocandam et Gallorum praesidium.* Supp. *missus est.* Flor. III, 10: *Reversus igitur in Galliam, classe maiore auctisque admodum copiis in eumdem rursus oceanum.* Supp. *it.* vel *convertitur.* Nisi forte malis cum Bip. *in hiberna....quadrato agmine incedere*, interpunctione sublata ante *neque tamen.* Sed alterum Sallustii ingenio magis congruere videtur; quo dicit

propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat. Neque tamen secors victoria, aut insolens factus, sed, pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine [2] incedere. Sulla cum equitatu apud 311
dextumos; in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis; praeterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat: perfugae, minume cari [3] et regionum scientissumi, hostium iter explorabant. Simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere, apud omnes adesse; laudare, increpare merentes: ipse armatus intentusque, item milites cogebat. Neque secus, atque iter facere, castra munire; [4] excubitum in portas cohortes ex le-

primo, Marium *ire in hiberna;* deinde subiicit, *non ire tamen*, nisi magna cautione adhibita, et omnia diligenter providendo.

2. *Quadrato agmine*. Quadratum agmen instituebatur, ut ex quacumque parte hostilis fieret impetus, inde resisti posset. — *Dextumos*. Superlativus gradus, *dexter, dexterior, dextimus;* ut etiam *sinister*, *sinisterior*, *sinistimus; exterus*, *exterior*, *extimus* et *extremus; posterus*, *posterior*, *postumus et postremus;* et multa alia. *Dextumi* non alius est sensus, quam *dexteri*. Totum hoc sic intellige: « Sulla cum equitatu apud dexteros *curabat; curabat vero* in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis; praeterea *curabat* idem Manlius cohortes Ligurum: ita ut verbum illud semel compareat cum accusativo, bis subaudiatur sine accusativo. Vid. Cat. LIX: *Faesulanum quemdam in sinistra parte curare iubet.* Et sup. LVII: *Legatis imperat, ubi quisque curaret.* — *Locaverat*. Sc. Marius.

3. *Minume cari*. Vilior enim omnibus gentibus perfuga, quam civis. Ideo perfugis periculosum negotium mandabatur, utpote minore damno perituris. — *Quasi nullo imposito.* Quasi nullos duces praeposuisset, qui sua quisque parte curarent. — *Laudare, increpare merentes.* Laudare aut increpare, ut quisque laudem aut culpam meruerat. — *Item milites cogebat.* Scilicet armatos intentosque esse. Sic Catil. XXVII: *Ipse cum telo esse; item alios iubere.*

4. *Neque secus atque iter facere, castra munire.* Glossa nostri A, supra lineam: « Sicut armatus incedebat, ita armatus castra muniebat. » Cortius, eodem sensu, et illo quidem optimo: *Eadem cura, qua iter faciebat, etiam castra muniebat.* Errat igitur Bip. quum e suo dat, *non secus, atque ii, iter facere;* i. e. *pedibus, ut milites, incedere.* Nullus codex habet *ii;* et plerique Cortiani, et vulgatae edd. *non secus, atque iter facere*, etc. Inter nostros, B et E, *faceret;* quod eumdem sensum efficit (si *faceret*, sumas pro *faciebat*), nec, ut vult Bip., absurdum est. Sed praestat *facere;* ut respondeat alteri infinitivo, *munire.*

gionibus, pro castris equites auxiliarios mittere; 5
312 praeterea alios super vallum in munimentis locare: vigilias ipse circumire: non tam diffidentia futuri, quae imperavisset,[6] quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. 7 Et sane Marius illo et aliis temporibus belli pudore magis, quam malo, exercitum coërcebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars, quod a pueritia consuetam duritiam, et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset: nisi tamen respublica, pariter ac saevissumo imperio, bene atque decore gesta.

Nec offendat infinitivus post coniunctionem *atque*, pro *quam*. Iam vidimus XCVIII: *quum tamen barbari nihil remitterc.*

5. *Excubitum in portas — mittere.* Mittere cohortes in portas castrorum, ut ibi excubarent. Omnes MSS. *in porta*, uno excepto, apud Cortium, qui habet, *in portas*. Et melius quidem; nam castris plures portae sunt. Qui vero scripserunt *in portis*, nulla auctoritate nituntur.

6. *Non tam diffidentia futuri, quae imperavisset.* Bipont. *non diffidens ea futura quae imperavisset;* qui sensus est, sed contra MSS. Cortius, *non diffidentia futuri, quae imperavisset;* sublato *tam*, cuius ellipseos nonnulla profert exempla. Nos *tam* retinemus, quia est in omnibus nost. codd. Qui delere velit, potest. Restat discrepantia numerorum, *futuri, quae*. Hanc difficultatem solvere tentat Perizonius, ad Sanctii Minervam II, 9, n. 4, et III, 8, n. 2, ita explendo: *diffidentia futuri* negotii eorum *quae imperavisset*. Sed nihil quidem supplere necesse est. Gellius enim I, 7 (ut iam diximus sup. XLVII) abunde confirmat, *futurum*, verbum esse *indefinitum, neque* NVMERIS, *neque generibus praeserviens;* et exempla profert, in quibus id certe nihil aliud notat, quam *fore* seu ἔσεσθαι. Iam vero si τὸ ἔσεσθαι latine dici potest *futurum*, quomodo τοῦ ἔσεσθαι, nisi *futuri?* Itaque Sallustiana verba graece reddi possint: οὐκ ἀπιστίᾳ τοῦ ἔσεσθαι, ἃ κελεύσειε. Accipiamus ergo *futuri*, pro secundo infinitivi casu, qualia esse gerundia in DI nemo ignorat. Quod si rara haec locutio videtur, meminerimus nos Sallustium legere. Ceterum e nostris D, *futuri quod*. Quaedam e Cortianis, *futurorum quae*. Arguit haec varietas anxietatem librariorum, quos offendebat *futuri quae*.

7. *Vti — labos volentibus esset.* Vt milites exaequatum cum imperatore laborem libenter ferrent. De hac locutione amplius dictum supra, LXXXIV. — *Malo.* Poenis vel supplicio; ut sup. LXXXV, *exercitum supplicio cogere*. Eadem verba, *pudor* et *malum*, eodem sensu legas ap. Ter. Adelph. I, I, 32: *Pudore et liberalitate liberos retinere satius esse credo, quam metu.* Ibid. 44: *Malo coactus qui suum officium facit, dum id resciium iri credit, tantisper cavet.* — *Per ambitionem.* Vt placeret militibus. De huius vocabuli sententia vide sup.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ob oppido Cirta undique simul speculatores [1] citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat; ratus, ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum attigerant, cohortatus suos, turmatim, et quam maxume confertis equis, ipse aliique [2] Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites praeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat (neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant), postremam Romanorum aciem invadunt: tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurimis. Dein Nu- 314

XLV, n. 1, et LXIV, n. 4. — *Duritiam.* Duritia opponitur mollitiae. Quid sit disce ex Cicerone, Tusc. II, 14: *Cretum quidem leges...., itemque Lycurgi, laboribus erudiunt iuventutem, venando, currendo, esuriendo, sitiendo, algendo, aestuando.* — *Nisi tamen.* Id est, sive per ambitionem, sive consuetudinis causa hoc faceret, id utique certum est, publicae utilitati et gloriae non minus ab illo consultum fuisse, quam si saevissimum imperium in milites exercuisset. Eodem fere sensu usurpatur *nisi tamen*, sup. XXIV, n. 3.

Cap. CI. 1. *Speculatores.* Scil. a Mario missi exploratum quid ageret, aut quo se ferret hostis. — *Advorsum omnia paratus.* Quippe qui quadrato agmine incederet. — *Aeque aliquos.* Hoc *aeque* mire torsit interpretes; et ipse Cortius frustra est, dum se verum vidisse credit. At res facilis est: Si Romani agmine quadrato non incederent, illos certe a tergo invasuri erant aliqui Africani, sive hi, sive illi, *nullo discrimine*, quippe qui e quatuor simul partibus adventarent. Parum enim intererat, *aequum* erat, qui Romanis a tergo venirent, modo aliqui. Inde recte dixit, *aeque aliquos.*

2. *Ipse aliique.* Ipse et alii ex equitibus; ipse et pars equitum. — *Ceteri.* Sc. equites. — *In priore pugna.* De qua modo mentio fuit. — *Bocchus cum peditibus.... invadunt.* Sic Catil. XLIII: *Lentulus cum ceteris.... constituerant*

mida,[3] cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit: ibi latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat, nostros frustra pugnare; paullo ante Marium sua manu interfectum: simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei[4] quam fide nuncii terrentur: simulque barbari animos tollere, et in perculsos acrius incedere. Iamque paullum ab fuga aberant, quum Sulla, profligatis, quos advorsum ierat, rediens Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, accurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri afflicti:[5]

3. *Numida.* Iugurtha. — *Ad pedites convortit.* Ad aciem peditum Romanorum se convertit. Nam si, ut vult Cortius, *pedites* intelligendi essent Mauri, quos Volux adduxerat, non statim subiungeret, *ibi latine.* — *Apud Numantiam.* Vide sup. VII. Nec mediocre ludibrium edidit fortuna, quod, quos nunc inter se committit inexpiabili bello, eos olim apud Numantiam iisdem in castris, in eadem causa, sub eodem duce, P. Africano, coniunxerat. — *Satis impigre.* Adeo *impigre et celeriter, ut Romani scire non possent, gregarii militis esse sanguinem, quo gladius imbutus erat.* Ita quidem hoc intelligunt clar. *Dureau Delamalle*, et multi alii. Nonnulli vero malunt (collective sumendo vocem *pedite*): *Quum inter nostros pedites satis impigre stragem necemque tulisset.* Sed ut facile diceres, *caedere peditem*, pro, *caedere turbam peditum*, itane dici potest *occidere?* Nam *occidunt* vulgo hominem, seu homines: *caedunt* multitudinem.

4. *Atrocitate rei.* Vel ipsa tantae calamitatis cogitatione. — *Quam fide nuncii.* Quam quia fidem adhiberent Iugurthae talia nuncianti. — *Adeptam.* Passive, ut Catil. VII. — *Circumventus ab equitibus.* Scil. Romanis. — *Omnibus occisis.* Scil. Iugurthinis.

5. *Afflicti.* Ad terram prostrati. — *Qua visus erat.* Qua prospectus patebat. — *Et inter ea humus infecta sanguine.* Hoc non sine consilio ad finem reiecit; aptissima certe talis descri-

ac multi, volneribus acceptis, neque fugere posse, 315
neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci [1] consul, haud dubie iam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duo quam fidissumos ad eum mitteret: velle de se, et de populi romani commodo cum iis disserere. Ille statim L. Sullam et Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio concessum, pauca verba huiuscemodi loquutus:

« Rex Bocche, magna laetitia nobis est, quum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem, quam bellum, malles; neu te optumum cum pessumo omnium Iugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem, et illum sceleratissumum persequi. Ad hoc populo romano iam a principio melius visum [2] amicos,

ptionis conclusione. Operae pretium est conferre Tac. Agr. XXXVII: *Tum vero patentibus locis grande et atrox spectaculum: sequi, vulnerare, capere, atque eosdem oblatis aliis trucidare. Iam hostium, prout cuique ingenium erat, catervae armatorum paucioribus terga praestare; quidam inermes ultro ruere ac se morti offerre. Passim arma et corpora, et laceri artus, et cruenta humus.*

CAP. CII. 1. *Postea loci.* Eodem sensu quo sup. LXIII, *ad id locorum.* Vbi notata vide. — *Haud dubie iam victor.* Cuius incerta iam non erat victoria. — *Quamquam acciti ibant.* Quum rex ipse eos advocasset, minus necessarium videbatur illum oratione ad pacem flectere; tamen etc. — *Avorsum.* Scil. a pace. — *Cuius facundiae, non aetati.* Videlicet aetate minor erat Sylla.

2. *Populo romano iam a principio melius visum.* Omnes nostri MSS.

316 quam servos, quaerere: tutiusque rati, [3] volentibus,
quam coactis imperitare. Tibi vero [4] nulla opportunior nostra amicitia: primum, quod procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par, ac si prope adessemus: dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium satis. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! Profecto ea re ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpessus es. Sed quoniam humanarum
317 rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit,
te [5] et vim et gratiam nostram experiri: nunc, quando

iam a principio inopi melius visum. Ex *inopi*, Bipont. facit *reipublicae*. Quidam Cortiani omittunt *inopi*; optime, ut opinor. Quippe nil mirum est amicos *quaeri ab inope*; et *servos* vel si maxime quaereret *inops*, difficile profecto haberet. Ipse Cortius: *Populo romano iam inopi visum amicos, quam servos, quaerere*; id est, *iam tum, quum inops erat*: magis tolerabili sensu; sed quum aliquid recidendum sit, praestat cum codd. recidere *inopi*, quam *a principio*. Praeterea Cortius, suo more, delet *melius*, ut in compluribus locis (verbi gr. Cat. IX, XX, LII etc.) delevit *magis*, nulla fretus auctoritate, nisi quod haec ellipsis, apud Graecos frequens, Latinis non omnino insolens erat. Affert enim ex Claudiano, Eutr. II, 204: *Concessoque cupit vixisse colonus Quam dominus rapto*. Sed quod *magis* omitti potuit, ideone constat Sallustium omisisse, quum repugnant MSS.? Commodum sane est Cortio aliquam ex aliquo loco vocem tollere, et deinde ex hoc loco in ceteros argumentum petere, ut inde quoque tollatur! Haec est perpetua eius consuetudo.

3. *Tutiusque rati*. Supp. sunt. Hic quoque Cortius, sed ex duobus MSS. delet *que*, quod habent omnes nostri. Si cum illo legas, *tutius rati*, id habere poteris ἀνακόλουθον, qualia plura attulimus, sup. I, n. 7. Quoad sententiam, conf. Liv. VIII, 13: *Id firmissimum longe imperium est, quo obedientes gaudent*.

4. *Tibi vero*. Duas huc usque rationes attulit, cur Romani pacem cum Boccho malint: 1.° quia cum Iugurtha simul eum persequi non cogentur; 2.° quia romanum est amicos, quam servos, malle. Nunc sua regem utilitate hortatur. — *In quo offensae minimum*. In quo nullus mutuis offensionibus locus. — *Gratia par*. In eodem honoris et gratiae loco apud nos eris. — *Parentes*. Populos nobis subditos. — *Amicorum neque nobis* etc. Hoc addit, ut rex inde colligat Romanos fidos bonosque amicos sibi fore. — *Atque hoc*. Sc. pacem quam bellum malle. — *Quam mala perpessus es*. Cort. et nostri MSS. *perpessus esses*. Sed Cortius monet in quibusdam legi *es*; in aliis, *est*; unde coniicit, *perpessus* nude legendum. Vtique *es*, nisi legitur, intelligi debet.

5. *Cui scilicet placuit te* etc. Cortius et quidam alii: *cui scilicet placuisse et*

per illam licet, festina, atque, uti coepisti, perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. [6] Postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum romanum beneficiis victum: nam, bello quid valeat, tute scis. »

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro delicto suo, verba facit: se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Iugurtham expulerit, [7] iure belli suam

vim et gratiam nostram experiri; subaud. pronomine *te*. Hoc interpretatur, solvendo *scilicet* in *scire licet*, ita ut sensus sit: « *Scire licet*, fortunae *placuisse* te et vim et gratiam nostram experiri. » Et certe vox ea interdum sic capitur, ut in hoc Plaut. Rud. II, 3, 64: *Nunc eam cum navi scilicet* (*scire licet*) *abivisse pessum in altum*. Divisim etiam protulit Varro de Ling. Lat. VIII, 54: *Ex quo licet scire verborum rationem constare*; pro eo quod esset: « Ex quo nimirum ratio verborum constat. » Et eiusdem rationis est *videlicet*. Plaut. Stich. IV, 1, 49 *Videlicet* (*videre licet*) *illum fuisse parcum senem, qui dixerit* etc. Nil ergo grammaticae repugnat Cortiana lectio. Bip. tamen sequuti sumus, qui coniicit, *placuisse* ortum esse in MSS. ex *placuit te*. Noster C: *cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram te experiri*. Item ceteri; nisi quod, pro *placuit*, habent *complacuit*.

6. *Errata officiis superes*. Hic *superare*, non est plura officia conferre, quam admisit delicta: sed ita officiis efficere, ut memoria delictorum aboleatur. Eodem fere sensu supra LXXXV: « Falsam orationem vita moresque mei *superant*. » Ceterum animadverte quibus, iam ab initio, verborum ambagibus tradendum Iugurtham innuat, pretium romanae amicitiae. — *Nunquam beneficiis victum*. Nunquam tanta in Romanos beneficia collata esse, ut non maiora reddiderint. — *Nam bello quid valeat*. Spem obtulit; nunc intendit metum. — *Tute*. Tu ipse. *Te* particula enclitica est.

7. *Vnde vi Iugurtham expulerit*. Hic nostrum codicem C sequimur. Cortius, *vi—expulerat*. Ceteri omittunt *vi*, et variant inter *expulerit* et *expulerat*. Firmiter credo Sallustium scripsisse *vi*; quosdam autem librarios hoc omisisse propter similitudinem primae syllabae insequentis. Nam sic fere scriptum est, *ui ugurtham*. Quis autem Iugurtham vi expulit? Cortius Marium putat. Et Iugurtha quidem Boccho promiserat, sup. XCVII, tertiam Numidiae partem, si Romani Africa expellerentur. Sed hercle non hoc Bocchum apud Romanos confiteri decet. Vero similius est eum hic fingere, se partem illam Numidiae armis Iugurthae eripuisse. Nam potuerant omnino contentiones inter ambos intercedere, insciis Romanis. Ita sensus esset: Numidiae partem, in qua bellum geritur, Bocchi esse iure belli, quippe qui vi Iugurtham inde expulerit. Nec video

318 factam; eam vastari ab Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein, copia facta,[8] animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manlii, metuens id, quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola,[1] obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnes praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus,[2] seu reputando, quae sibi duobus praeliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissuma erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat,[3] Romam legatos ire iubet; agendarum

quid sibi vellet *iure belli*, ni ad eumdem referretur, ac *vi expulerit*.

8. *Copia facta.* Scilicet legatos ad Marium mittendi.

Cap. CIII. 1. *In loca sola.* Solitaria, deserta. Ea vox saepe occurrit hoc sensu. Virg. Georg. III, 249: *Heu! male tum Libyae solis erratur in agris.* Cic. de Div. I, 28: *Quum in locis solis moestus errares.*

2. *Tum rursus Bocchus.* Hic addit Bip. ex antiquis edd. *scilicet.* Haverc. et nostrorum quatuor, *feliciter.* D, *flectitur.* Omnia haec manasse putat Cortius, ex eo quod vetustum quoddam exemplar in his verbis finiretur, solemni illo verbo, *feliciter.* Addit tres meliores suos codd. paulo inferius finiri. Et nostri quoque duo A et C a verbis, *ex omni copia necessariorum*, transiliunt ad, *pacem vellet*, cap. CXII; mox finis insequitur et in calce libri reponuntur, sed altera manu, quae omissa fuerant; nisi quod A, in fine, pauca desideranda relinquit. Ergo verisimile est Sallustium scripsisse, *tum rursus Bocchus*; *seu* etc.; quod cum Cortio sequuti sumus. Quod ad sententiam attinet, modo dixit Bocchum ab amicis flexum, Syllanos sermones et sua promissa oblitum esse. Nunc dicit rursus mutatum ad pacis consilia redire. — *Venerant.* Evenerant; quod etiam aliqui e nostris et plures edd. Simplex *venire* frequens est in locutione *usu venit*.

3. *Si placeat.* Scilicet Mario. — *Sine decore.* Eodem sensu, quo de Iugurtha dixit, *contra decus regium*, *cultu quam maxume miserabili*, cap. XXXIII. — *Ad Sullam profugiunt.* Quidam *perfugiunt*, nostri *profugiunt.* Adverte singularem fortunae casum, quae voluit Marium abesse, quum venerunt legati; ut ei perfi-

rerum, et quocumque modo belli componendi licen-
tiam ipsis permittit. Illi mature ad hiberna Romano- 319
rum proficiscuntur; deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi sine decore ad Sullam profugiunt; quem consul in expeditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit. Qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam tum [4] largitio multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia, aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL ibidem opperiuntur.

CIV. Marius postquam infecto, quo intenderat,
negotio, [1] Cirtam redit; de adventu legatorum certior 320

ciendi belli decus, quod ipse Metello praeripere voluerat, a Sylla praeriperetur. — *Pro praetore.* Vide sup. XXXVII, n. 2. *Pro vanis hostibus.* Tanquam hostes quibus nulla fides habenda sit. — *Vt meriti erant.* Quia de Bocchi inconstantia resciverat Sylla; quam novisse poterat vel ex longo tempore, quod suum colloquium inter et missos legatos intercesserat.

4. *Nam etiam tum.* Sui seculi mores carpit obiter. — *Largitio.* Illa scilicet qua ambitiosus homo ceteros corrumpere studet. — *Ignara.* Ignorata; ut passim. Hoc cum Cortio dedimus, variantibus MSS. inter *ignota* et *ignorata.* — *Nisi pariter volens.* Nisi, beneficia dando, animum quoque benevolum haberet. — *Dona omnia in benignitate habebantur.* Dona ex benignitate proficisci putabantur, contra quam nunc dantur pro dantis utilitate. — *Aut utilia aut benevolentiae.* « Aut utilitatis spem Romanis ostendentia, aut conciliandae regi suo benevolentiae idonea. » Hanc amat structuram verborum Sallustius. Vide sup. LXXXVIII: « Quae postquam *gloriosa* modo, neque *belli patrandi* cognovit. »

Cap. CIV. 1. *Infecto, quo intenderat, negotio.* Non perfecto, ad quod perficiendum profectus erat, negotio. Nam *quo*, adverbium loci, recte quo-

factus, illosque et Sullam venire iubet, item L. Bellienum praetorem Vtica, praeterea omnes undique senatorii ordinis: quibuscum mandata Bocchi cognoscit, quis legatis potestas [2] eundi Romam ab consule, interea induciae postulabantur. Ea Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mutantur. [3] Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium [4] in Africam portaverat: duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus quum cetera, tum maxume benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, postquam errasse regem, et Iugurthae scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam
324 et foedus petentibus hoc modo respondetur: « Senatus et populus romanus beneficii et iniuriae memor esse

que de *rebus* dicitur; ita ut sit, non modo *ad quem locum*, sed etiam *ad quam rem*. *Intenderat* vero, est, *mentem atque iter direxerat*. — Bip. legit, *ibi confecto*, sine auctoritate. Nostri A, C, D, *confecto*. Ceteri, et optimae editiones, *infecto*.

2. *Quis legatis potestas*. Quibus mandatis Bocch. petebat ab consule, 1.° potestatem suis legatis Romam eundi; 2.° inducias, donec rediissent. Bip. sequimur, qui sequutus ipse est Aldinam ed.; nisi quod dedit *quis*, pro *quibus*. Cortius vero ex uno suorum codd.: *cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab consule. Interea induciae postulabantur*. Et sic quoque optime sensus procedit. Hav. *Mandata Bocchi cognoscit: in quibus legatis Romam potestas eundi fit, et ab consule interea induciae postulabantur*. Nostri codd. aliquot syllabis ab hac lectione differunt, sed in eumdem sensum conveniunt, ut Bocchus sit, a quo *legatis Romam eundi potestas fit*. Quod merito damnat Cortius. Et certe cap. CIII, suos legatos Romam ire VOLEBAT Bocchus, si Mario placeret; sed non eis potestatem fecerat, quae a Mario solo poterat fieri. Vna igitur est optio inter Bipontinam et Cortianam lectionem.

3. *Semper in advorsa mutantur*. Cortius *mutant*. Nostri B, D, *saepe*, pro *semper*: Veteres edd. *saepius*. Ceterum *advorsa* non hic sunt *infelicia*. Dicit universe eam rerum humanarum mobilitatem esse, ut *semper* conditio quaelibet in *adversam*, i. e. contrariam et prorsus oppositam mutari soleat.

4. *Stipendium*. Pecuniam ad stipendium militibus solvendum. *Errasse regem.... deprecati sunt*. Iram Romanorum deprecati sunt, seu veniam regi petiverunt, dicentes *eum errasse* etc.

solet: ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, quum meruerit. »

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per literas a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cuius arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum, funditorum Balearium:[1] praeterea sagittarii et cohors peligna[2] cum velitaribus armis, itineris properandi caussa; neque his secus, atque aliis armis, advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit: qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire;[3] arma

Cap. CV. 1. *Funditorum Balearium.* Noster A, *item funditorum.* Haverc. *funditorum Baleariorum*; et in nota: « rectius in aliis libris, *funditorumque Balearium.* » Certe particula *que*, vel *item*, ni in textum recipiatur, ad sententiam tamen subaudienda est. Plin. III, 5, ait Baleares insulas funda bellicosas fuisse; Servius autem fundam ibi repertam. Flor. III, 8, de iisdem: « Tribus quisque fundis praeliatur. Certos esse quis miretur ictus, quum haec sola genti arma sint, id unum ab infantia studium? Cibum puer a matre non accipit, nisi quem, ipsa monstrante, percussit. » Vide etiam Liv. XXVIII, 37.

2. *Cohors peligna.* Peligni erant Italiae populi quorum caput Corfinium, et celebre oppidum Sulmo, unde Ovidius oriundus, qui propterea gentem Pelignam per se illustrem fore ipse scripsit. — *Velitaribus armis.* Velitaria arma sunt, quae gestantur ab velitibus, parma tripedalis et brevior quam equestris, septem hastae in manibus, quibus eminus uterentur, et gladius Hispaniensis. Ita perspicue Livius, XXVI, 4, et XXXVIII, 21. Vide Lips. de Militia III, 4. — *Neque his secus.* Duplex commodum huiuscemodi armorum notat: 1.° sic armati citius properabant; 2.° ea arma, non minus quam si graviora fuissent, eos muniebant, quia tela quoque hostium levia sunt. — *Cohors... muniti.* Vt supra, XIV, *pars.... acti*; LVIII, *magna pars.... volnerati.*

3. *Sese quisque expedire.* Sc. ad pugnam; quae loquutio integra comparet apud Liv. XXXVIII, 21: *Quos ubi Romani viderunt, expediunt sese ad pugnam.* Se autem *expedire* est, se *liberare* impedimentis illis paucis, quae portabant in itinere. — *Arma atque tela tentare.* Tractare, et experiri an apta et usui commoda forent. — *Intendere.* Sc. *arcus*, et laxiori

322 atque tela tentare, intendere: timor aliquantus; sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos, quos saepe vicerant. Interim equites exploratum praemissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens quaestorem appellat: se a patre Boccho obviam illis simul, et praesidio missum. Deinde eum et proxumum diem sine metu coniuncti eunt. Post, ubi castra locata, et die vesper erat, [1] repente Maurus incerto voltu ad Sullam accurrit: sibi ex speculatoribus [2] cognitum, Iugurtham haud procul abesse: simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat se toties fusum Numidam pertimescere: virtuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo morbo interiturae vitae parceret. Ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium approbat: ac statim milites coenatos esse, [4] in castris ignes quam creberrimos

sensu, quidquid iacitur in hostem. — *Advorsum eos, quos saepe vicerant.* Supp. *pugnaturis.*

Cap. CVI. 1. *Et die vesper erat.* Vid. sup. LII, n. 1. — *Incerto voltu.* Vulgo huc inserunt *pavens*, quod ex uno codd. suorum delevit Cortius, ut insulsam antecedentium verborum interpretationem. Nam incertus vultus satis per se *pavorem* indicat. Cicer. pro Cluent. XIX: *Timor eius, perturbatio, suspensus incertusque vultus, crebra coloris mutatio* etc.

2. *Sibi ex speculatoribus.* Cum Cortio et Bip. hinc recidimus *dicitque*, quod est in omnibus nostris MSS. et vulg. edd. Primo etiam huius capitis versu intrudunt, *dicitque se a patre Boccho* etc. Atqui haec ipsa iteratio, nonne satis indicat neutrum a Sallustio esse?

3. *Post paullo morbo interiturae vitae.* Ita Tyrtaeus *mares animos in martia bella* exacuit: Πολλάκι δηϊότητα φυγὼν καὶ δοῦπον ἀκόντων Ἔρχεται. ἐν δ' οἴκῳ μοῖρα κίχεν θανάτου.

4. *Coenatos esse.* Plus dicit hoc quam *coenare*. *Coenatos* enim eos, non coenando occupatos volebat, quum signum proficiscendi daret. Vulgo distinguunt: *milites coenatos esse in castris, ignesque* etc. E nostris B, *coenatos esse. In castris ignesque* etc. Hic propior est vero. Cortium sequimur. — *Prima vigilia.* Iam notavimus sup. LXVIII, n. 3, noctem, ab occasu solis ad ortum, in duodecim horas apud Romanos divisam

fieri, dein prima vigilia silentio egredi iubet. Iamque 323
nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, quum equites Mauri nunciant, Iugurtham circiter duum millium intervallo ante consedisse. Quod postquam auditum, tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce et insidiis circumventos: ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem aestumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet:[1] suos hortatur, uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis advorsum multitudinem[2] bene pugnatum: quanto sibi in praelio minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab iner- 324
mis pedibus[3] auxilium petere, in maxumo metu nudum

fuisse. Porro illae horae in quatuor vigilias, trium quamque horarum, dividebantur, quarum prima occidente sole incipiebat. — *Ante consedisse.* Sic Haverc. Cortius et alii. Nostri codd. *ante eos.* — *Tum vero.* De vi huius loquutionis vide Catil. LXI, n. 4, et LVIII, n. 18.

Cap. CVII. 1. *Ab iniuria Maurum prohibet.* Defendit Volucem, ne quid illi mali inferatur.

2. *Paucis strenuis advorsum multitudinem.* Sic Phormio apud Thucyd. II, 89: »Πολλὰ δὲ καὶ στρατόπεδα ἤδη ἔπεσεν ὑπ' ἐλασσόνων τῇ ἀπειρίᾳ, ἔστι δὲ ἃ καὶ τῇ ἀτολμίᾳ. Multos enim videre fuit profligatos a paucioribus exercitus ob imperitiam, et nonnullos vero ob ignaviam animi.» — *Bene pugnatum. Bene pugnare* non est strenue et fortiter, sed felici eventu pugnare. Item sup. LIV, *proelium male pugnatum* est proelium infelici eventu commissum. — *Quanto sibi... minus pepercissent.* Sic Catil. LVIII: *Semper in proelio his maxumum periculum est, qui maxume timent: audacia pro muro habetur.* Hom. Il. ε, 531: Αἰδομένων δ' ἀνδρῶν πλέονες σόοι ἠὲ πέφανται. Φευγόντων δ' οὔτ' ἂρ κλέος ὄρνυται, οὔτε τις ἀλκή. In eamdem sententiam Tyrtaeus: Οἱ μὲν γὰρ τολμῶσι παρ' ἀλλήλοισι μένοντες Εἰς τ' αὐτοσχεδίην καὶ προμάχους ἰέναι, Παυρότεροι θνήσκουσι, σάουσι δὲ λαὸν ὀπίσσω· Τρεσσάντων δ' ἀνδρῶν πᾶσ' ἀπόλωλ' ἀρετή.

3. *Ab inermis pedibus. Inermis* pro *inermibus* primus reposuit Ald. Manut. *Inermis* est in tribus nostris A, C, D; et a Nonio, cum toto hoc loco, citatur, ut mutatae declinationis exemplum. — *In maxumo metu.* Vbi maxime metuendi locus est: in maximo periculo. — *Nudum et caecum corpus.* Eam corporis partem, quae clypeo non tegitur (*nudum*), nec habet oculos ad evitandos hostium ictus

et caecum corpus ad hostes vortere. Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maxumum Iovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, castris abire iubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum; magis calliditate Iugurthae,[4] cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque eius ex patre suo penderent, illum nihil palam ausurum, quum ipse filius testis adesset: quare optumum factum videri, per media eius castra palam transire: sese, vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum. Ea res, ut in tali negotio,[5] probata: ac statim profecti, quia de impro-

(*caecum*). Ea autem pars tergum est. Eadem fere aliis verbis, Catil. LVIII: *Nam in fuga salutem sperare, quum arma quis corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est.* Sed similius etiam Xenoph. Cyrop. III, 3: »Μωρὸν γὰρ τὸ, κρατεῖν βουλομένους, τὰ ΤΥΦΛΑ τοῦ σώματος καὶ ΑΟΠΛΑ, καὶ ἄχειρα, ταῦτα ἐναντία τάττειν τοῖς πολεμίοις φεύγοντας. Μωρὸς δὲ καὶ, εἴ τις ζῆν βουλόμενος φεύγειν ἐπιχειροίη· εἰδὼς ὅτι οἱ μὲν νικῶντες σώζονται, οἱ δὲ φεύγοντες ἀποθνήσκουσι μᾶλλον τῶν μενόντων.« Quae quidem ultima sententia cum antecedentibus, *quanto sibi ..... minus pepercissent*, mire congruit.

4. *Magis calliditate Iugurthae. Magis* pro, *sed magis.* Nostri quatuor, *ac magis;* unus, *at magis.* Sed recte observat Cortius, etiam alibi nudo adverbio *magis* uti Sallustium. Sup. LXXXV: *Neque quisquam parens liberis suis, ut aeterni forent, optavit; magis ut boni honestique vitam exigerent.* Et ex hoc uno factum est, ut *magis* transiret in gallicum MAIS, sensu non mutato, forma levissime. — *Cui videlicet.* Cortius sua auctoritate delet *videlicet*, quod est in omnibus MSS. — *Haberet.* Scilicet Iugurtha. *Ex patre suo.* Boccho.

5. *Vt in tali negotio.* Quia tale erat negotium, ut consilium illud, quamvis audacissimum, tutissimum tamen esset. — *Acciderant.* Sic Cortius ex pluribus MSS. Bip. male, *accesserant.* Nostri quatuor, et alii Cortiani, *acciderat;* cui verbo *subiectum* intellexere librarii, *ea res.* Sed *accidere* de hominibus quoque dicitur; Supra LXXXVIII: »Quo improvisus gravior *accideret.*« Et hoc verbum maxime proprium est. Nam adventus eorum, ut casus aliquis, perculit Iugurtham, atque per castra eius, *ut miraculum* (conf. Tac. Agr. XXVIII), progrediebantur. Aliter qui transire incolumes potuissent? — Ceterum non res indigna philosopho Syllam, abdicata dictatura, per ora hominum secure incedentem miranti, meminisse eumdem, quum tantummodo quaestor esset, sua potius audacia fretum, quam levissima barbari fide, tantum Iugurthae tot hominum millibus sti-

viso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha,
incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire 325
intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar no-
mine, multum et familiariter agebat; praemissus ab
Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator,
et subdole speculatum [1] Bocchi consilia: praeterea
Dabar, Massugradae filius, [2] ex gente Masinissae, ce-
terum materno genere impar (nam pater eius ex concu-
bina ortus erat), Mauro ob ingenii multa bona carus
acceptusque: quem Bocchus fidum [3] multis antea tem-
pestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mit-
tit, paratum sese facere, quae populus romanus vellet: 326
colloquio diem, locum, tempus ipse deligeret; con-
sulta sese omnia [4] cum illo integra habere: neu Iu-
gurthae legatum pertimesceret; quo res communis
licentius gereretur; [5] nam ab insidiis eius aliter caveri

pato quasi stuporem iniecisse, ut ille adversus inermem fere et deprehensum commovere se non ausus fuerit.

CAP. CVIII. 1. *Orator et subdole speculatum.* Orator dicitur legatus cum mandatis missus. Liv. XXX, 16: *Iam nullo auctore belli ultra audito, oratores ad pacem petendam mittunt.* Hunc igitur Iugurtha praemiserat ad Bocchum, ut suus *orator* et quasi legatus esset, et insuper Mauri consilia subdole specularetur. Animadverte hanc verborum structuram, *praemissus orator et* (praemissus) *speculatum.*

2. *Massugradae filius.* Vide stemma Masinissae familiae, sup. V, n. 10. — *Ex concubina.* Sc. Masinissae.

3. *Quem Bocchus fidum.* Cortius *fidum Romanis.* Nostri omnes, *fidum esse Romanis.* De qua re Glareanus: *Illud Romanis non habent omnes codices, nec ad regis commodum quidquam attinebat cum Romanis fidum esse, sed potius gratum Romanis ac fidum regi. Badius etiam omisit.* Hactenus ille. Addemus non videre nos, quomodo Dabarem *fidum Romanis multis tempestatibus experiri* potuisset Bocchus, cui nulla adhuc cum Romanis societas aut amicitia fuisset. Praeterea fidum aliquem *nobis, non alii, experimur.* Reiecimus ergo cum Bip. absurdum illud *Romanis.*

4. *Consulta sese omnia* etc. Sibi integrum esse, quid cum Sylla consuleret; vel, aliis verbis, nulla necessitate aut sponsione se erga Iugurtham obligatum esse, quin cum Sylla libere consuleret.

5. *Quo res communis licentius gereretur.* Sic Cortius. Bip. nulla auctoritate, *cautum esse, quo res* etc. Alii *accitum esse.* Noster E, recentiori manu, *quod eo advocatus esset.* A, B,

nequivisse. Sed ego comperior,[6] Bocchum magis punica fide, quam ob quae praedicabat, simul Romanos
327 et Numidam spe pacis attinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

C, et multi apud Haverc., ut Cortius. D, hoc loco usque ad finem deficit. Vnus apud Cortium, *adhibitum esse.* Qui seu hoc, *seu accitum esse*, seu *quod eo advocatus esset*, intruserunt, intelligunt, ut opinor, legatum Iugurthae advocatum fuisse ab ipso Boccho, ne Iugurtha suspecta haberet Bocchi et Syllae colloquia, communiaque consilia occultis insidiis praepediret. Nam praesentia sui legati securiorem Numidam faciebat; ideoque liberius inter se agere poterant Bocchus et Sylla. Et hic quidem sensus satis recte procedit. Sed multo melius, si Gronovii coniecturam sequaris: *neu Iugurthae legatum pertimesceret*, quin *res communis licentius gereretur. Sensus est*, inquit Gronovius: *Ne Sylla pu■aret obstare sibi Asparem, quominus libere diceret ageretque, quae in rem utriusque essent; num illum necessario admittendum fuisse, ut aliae Iugurthae insidiae excluderentur.* Est etiam alia Cortii coniectura: *quo res communis licentius gereretur, aliter caveri nequivisse*; vel, *nam, quo res communis licentius gereretur, aliter ab insidiis eius caveri nequivisse.* Sed tantae mutationis licentia omnem modum excedit. Nunc, postquam aliorum opiniones exposuimus, nostram dabimus. Primo nihil in textu mutandum est. Deinde multo simplicius intelligendum: nunciabat Syllae Bocchus *ut non Iugurthae legatum pertimesceret; securus autem ab illo esset, eoque res communis licentius gereretur. Eum legatum palam admissum esse, quia aliter ab occultis Iugurthae insidiis caveri non poterat.* Nemo nescit *quo* solvi in *eoque*; et *ne pertimesceret* idem valere quod *securus esset.* Sic negativa propositione in affirmativam mutata, Sallust. dictio similis est huic Liv. XXVI, 50: *Iuvenis iuvenem appello; quo minor sit inter nos huius sermonis verecundia.* Eodem modo dicere videtur Bocchus Syllae: *Securus esto ab Aspare; quo maior sit nostri sermonis licentia.* — Pro *caveri*, quidam *cavere*; scil. se nequivisse cavere. Forsan bene.

6. *Comperior.* Compertum habeo. In hoc verbo Sallustius promiscue utitur utraque terminatione. Inf. CXIII, *comperimus.* — *Punica fide.* Punicam fidem proverbio celebratam pro infideli et insidiosa, omnibus notum est. Quod forsan quis iure crediderit non magis ex vero manasse, quam ex inexpiabili Romanorum in Poenos odio. — *Attinuisse.* Suspensos re infecta tenuisse. — *Cum animo suo volvere solitum.* Hic dignus cum Sallustio conferri Plutarch. in Sylla: Ὁ Σύλλας τὸν *μέγιστον ὑπέδυ κίνδυνον, ὅτι βαρβάρῳ καὶ πρὸς τοὺς οἰκειοτάτους ἀπίστῳ πιστεύσας, ὑπὲρ τοῦ παραλαβεῖν ἕτερον, ἑαυτὸν ἐνεχείρισεν. Οὐ μὴν ἀλλὰ ὁ Βόκχος, ἀμφοτέρων κύριος γενόμενος, καὶ καταστήσας ἑαυτὸν εἰς ἀνάγκην τοῦ παρασπονδῆσαι τὸν ἕτερον, καὶ πολλὰ διενεχθεὶς τῇ γνώμῃ, τέλος*

CIX. Igitur Sulla respondit: pauca se coram Aspare loquuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissumis praesentibus; simul edocet, quae responderentur.[1] Postquam, sicuti voluerat, congressi; dicit, se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem, an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti praeceptum, post diem decimum redire iubet; ac nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum: deinde ambo in sua castra digressi.[2] Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur; praeterea Dabar internuncius,[3] sanctus vir et ex sententia 328
ambobus: ac statim sic rex incipit:

CX. « Numquam ego ratus sum fore, uti rex ma-

ἐκύρωσε τὴν πρώτην προδοσίαν, καὶ παρέδωκε τῷ Σύλλᾳ τὸν Ιουγούρθαν.

Cap. CIX. 1. *Quae responderentur.* Quae sibi a Boccho responderentur, coram Iugurthae legato.

2. *Ambo in sua castra digressi.* Qui sunt *ambo?* quae *castra?* Ratio communis respondet *Syllam* et *Bocchum*; *Syllae* et *Bocchi castra.* Nam verisimile est eos non in ipsis castris, sed, ut fit, in loco inter castra designato colloquium habuisse. Praeterea *digressi* de iisdem dicitur, de quibus paulo ante *congressi;* et in toto hoc de non alio quopiam agitur, quam de Boccho et Sylla. Praesens Aspar fuerit, id ex antecedentibus coniicitur; sed, auditor tantum, aderat. Non audiamus ergo Cortium, qui ambos, *Asparem* et *Syllam* intelligit; Asparemque in *sua* apud Iugurtham, Syllam in *sua* apud Marium, castra *digressos*, longissima oratione contendit. Neque magis audiamus Glareanum, qui miratur castra habuisse Syllam in alieno regno, Bocchum in suo. Nam Sylla, quamvis paucos milites haberet, eos videlicet alicubi habere necesse fuit. Vbi autem, si non in castris? Et Bocchus, quum bellum gereret, cur non et ipse castra in proprio regno habuisset?

3. *Internuncius.* Sic dicitur, qui inter alios medius est ad aliquid tractandum. Nempe hoc in colloquio, *interpretum* erat, alteri alterius verba interpretari; *internuncii* vero etiam de conditionibus agere. — *Ex sententia ambobus.* Qui Boccho et Syllae aeque acceptus erat. Eadem fere loquutio sup. XLIII: *ex sententia omnibus rebus paratis compositisque.* Conf. Cic. de Orat. II, 64, èt Gell. IV, 20. Vulgo legitur, *ex sententia* iurat *ambobus.* Sed Cortius, aliquot MSS. auctoritate, extrusit *iurat*, quod, natum ex *vir et*, effecerat primo *iurat ex sententia ambobus*, deinde translatum fuerat post *sententia.* Addemus nostrum C non habere absurdum illud *iurat;* et D habere tantum supra lineam, et altera manu.

xumus in hac terra,[1] et omnium, quos novi, privato
homini gratiam deberem. Et, hercle, Sulla, ante te
cognitum, multis orantibus, aliis ultro egomet opem
tuli, nullius indigui. Id imminutum,[2] quod ceteri
dolere solent, ego laetor: fuerit mihi pretium, eguisse
aliquando amicitiae tuae, qua apud animum meum
nihil carius habeo. Id adeo experiri licet:[3] arma,
viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet,
sume, utere: et, quoad vives, numquam redditam
gratiam putaveris; semper apud me integra erit: de-
nique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego
329 aestumo, regem armis, quam munificentia, vinci,
minus flagitiosum. Ceterum de republica vestra, cuius
curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego po-
pulo romano neque feci, neque factum umquam vo-
lui: fines meos advorsum armatos armis tutus sum. Id

CAP. CX. 1. *In hac terra.* In Africa. — *Et omnium quos novi.* Vulgo addunt *opulentissimus*, quod delet Cortius, nec in ullo neque nostrorum, neque aliorum MSS. comparet. Haec vox nequaquam necessaria est. Sufficit nempe *maxumus*, et Sallustianum est, ut saepe notavimus, structuram mutare: *maxumus in hac terra*, *et* (maxumus) *omnium quos novi*. Hoc ultimum addit, quia parum erat dixisse se maximum Africae regem. Ea semper fuit, estque etiam nunc in istis regionibus regulorum iactantia. — *Multis orantibus.* Vide sup. XCVI, n. 1.

2. *Id imminutum.* Bip. et noster A, *immutatum*. Ceteri *imminutum*, quod melius est, quia notat aliquid commodi detractum. — *Fuerit mihi pretium.* Operae pretium fuerit mihi, vel potius, *res pretiosa*, *res in bonis numeranda fuerit mihi* etc. Ceterum Cortius delet *pretium*, quod abesse ait a quibusdam MSS., et exponit: *fuerit mihi*, *acciderit mihi*, *ut eguerim aliquando amicitiae tuae*. Sed male. Nam *fuerit pretium*, eiusdem generis est, quam in Tac. Ann. 1, 57: *Germanico pretium fuit*, *convertere agmen*.

3. *Id — experiri licet.* Nempe nihil carius esse mihi tua amicitia. — *Adeo.* Adverb. affirmandi. Vid. Catil. XXVII, n. 3. — *Armis quam munificentia vinci.* Duplici sensu dictum est *vinci*: Minus turpe est regi, si vincatur armis, quam si eius beneficia aliorum beneficiis superentur. Sic supra CII: *Numquam populum romanum beneficiis victum.* — *Tutus sum.* Pro *tutatus*, vel potius *tuitus*, a verbo *tueor*. Vide sup. LXXIV, extr.: *Numidas pedes magis quam arma tuta sunt.* — *Id omitto.* Desino id facere. — *Flumen... non egrediar.* Non e regionis meae finibus, transeundo flumen Mulucham, egrediar.

omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti voltis, cum Iugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar; neque Iugurtham id intrare sinam: praeterea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis. »

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus, multis disseruit. Denique regi patefacit, quod polliceatur, senatum et populum romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros:[1] faciundum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse videretur. Id adeo in promtu esse; quoniam Iugurthae copiam haberet: quem si Romanis tradidisset, fore, ut illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, ultro adventuram. Rex primo negitare: affinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse: ad hoc metuere, ne, fluxa fide usus, popularium animos averteret, quis et Iugurtha carus, et Romani invisi erant: denique saepius fatigatus, leniter[2] et ex voluntate Sullae omnia se facturum 330
promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida, defessus bello, avidissumus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, appellat: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni:[1] quamobrem regis

Cap. CXI. 1. *Non in gratiam habituros.* Non pro beneficio habituros, cuius memores esse debeant. Aliqui, *in gratia.* Variant codd. Dicere potuit *in gratiam habere*, ut dicitur aliquid *in bonam* vel *in malam partem accipi.*

2. *Leniter — promittit.* Vt supra LXXXIII, *satis placide* verba facit. Aliqui, *lenitur*; male. Noster A et plurimi Cortiani, *leniter*; C et alii nonnulli, *leviter*, evidenti litterarum simillimarum *n* et *u* mutatione. — *Ad simulandam pacem.* Vt Iugurtha pacem etiam secum fieri crederet.

Cap. CXII. 1. *Posse conditionibus bellum poni. Poni bellum*, pro desinere, ut supra LXXXIII, *deponi. Conditionibus*, i. e. non ex arbitrio victoris, sed ex foedere inter utramque partem composito.

sui sententiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, Iugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum confidere: saepe antea cum imperatoribus romanis pacem conventam frustra fuisse.[2] Ceterum Bocchus, si ambobus consultum, et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur; ibique sibi Sullam traderet. Quum talem virum in potestate haberet, fore, uti iussu senatus atque populi romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rempublicam, in hostium potestate,[3] relictum iri.

331 CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit. Ceterum dolo, an vere,[1] parum comperi-

2. *Pacem conventam frustra fuisse.* Non hoc intellige: *Pax frustra conventa fuit*; sed, *pax conventa frustra fuit*; eodem sensu, quo supra LXXIII, extr., *ea res frustra fuit.* Notanda est rara loquutio, *pax conventa.*

3. *Non sua ignavia, sed ob rempublicam in hostium potestate.* Bip. *non sua captum ignavia*; ita ut structura sit: « hominem nobilem.... non relictum iri in hostium potestate. » Sed neque Cortius, neque Haverc., neque nostri codd. habent *captum*; et sic quoque optime procedit: « Hominem nobilem, *qui erit* in hostium potestate, non sua ignavia, sed ob rempublicam, non *ibi* relictum iri. » Eadem latinitatis ratio supra XCI: *pars civium extra moenia in hostium potestate* (*sc. quae erat*, aut potius *ens*, si latine dici posset). Vide Sanct. Minerv. IV, 4, de ellipsi nominum et participiorum. — Paulo supra Cortius legit *in potestatem haberet*; et hic, noster E, *in hostium potestatem.* Archaismum hunc libenter admittam, si certior est, quam huius loci, scriptura locorum quos in exemplum affert Cortius. Nam citat ex Quintil. VI, 2, *neque enim sunt motus in nostram potestatem*: et tamen in minime contemnendis Quintil. edd. legitur *in nostra potestate.* Ceterum Gell. I, 7, ex ipso Cicerone laudat, pro lege Manilia, XII: *Quum vestros portus in praedonum fuisse potestatem sciatis*; abundeque confirmat hoc antiquis non insolens fuisse. Sed, quod sic aliquando loquuti sint, non inde sequitur, ut semper accusativos pro ablativis rescribi oporteat.

Cap. CXIII. 1. *Dolo, an vere.* Scil. *promiserit.* Vulgo, *dolo an vere cunctatus.* Sed, ut recte iudicat Cortius, non hic agitur de cunctatione Bocchi, sed de eo quod Syllam Iugurthae tradendum promittit, iam Syllae Iugurtham pollicitus.

mus: sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco constituto [in colloquium uti de pace veniretur [2]], Bocchus Sullam modo, modo Iugurthae legatum appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri: illi pariter laeti, ac spei bonae pleni. Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis,[3] ac statim, immutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter atque animo varius: quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse.[4] Tamen postremo Sullam arcessiri iubet, et ex eius sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Iugurtham 332
haud procul abesse; cum paucis amicis et quaestore nostro, quasi obvius honoris caussa, procedit in tumulum facillumum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermus, ut dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati:[5] Iugurtha Sullae vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

2. *In colloquium uti de pace veniretur.* Omnino putamus cum Cortio, haec superioris capitis verba glossam esse, ab aliquo interprete margini adscriptam, deinde ab inepto librario in textum translatam.

3. *Adhibitis amicis.* Ad consilium advocatis. — *Remotis.* Scil. iisdem amicis. Vulg. addunt *ceteris;* quod Cortius ex pluribus MSS. recte delevit. — *Voltu corporis.* Vultus non modo oris colorem, sed omnem corporis habitum, gestumque et motum significat. Ideo male aliqui scripti et editi: *voltu, colore, ac motu corporis.* Nost. C, optime: *voltu corporis pariter atque animo varius.*

4. *Quae scilicet — patefecisse.* « Quae (negotia), quas res (nempe adhibitos et statim remotos amicos, vultusque immutationem) *scire licet* patefecisse occulta pectoris, etiam ipso tacente. » De hoc usu vocis *scilicet*, vide sup. CII. Possis etiam interpretari, *quas res nimirum patefecisse occulta pectoris* etc.; obliqua oratione, subaudito ex antecedentibus, *dicitur.* — *Pectoris.* Aliqui, *oris.* Optimi Cortiani et noster E, *pectoris.* — Pro *quae* Bip. dat ex suo *qua re.* — *Arcessiri.* Quidam, *arcessi.* V. sup. LXII, n. 2. — *Ex eius sententia.* Sicut ille postulaverat.

5. *Ceteri obtruncati.* *Ceteri*, sunt

CXIV. Per idem tempus advorsum Gallos,[1] ab ducibus nostris, Q. Caepione[2] et M. Manlio male
333 pugnatum: quo metu Italia omnis contremuerat. Illique,[3] et inde usque ad nostram memoriam, Romani

omnes Iugurthae comites, praeter ipsum Iugurtham. Quidam scripti et editi, *ceteris obtruncatis*. — *Deductus*. Aliqui, *deductus est*.

Hic finis belli Iugurthini; hoc initium inexpiabilis inter Marium et Syllam odii. Nam et ipse Sylla totam confecti belli laudem sibi cupide asseruit, semper annulo signatorio usus, quo traditionem hanc insculptam haberet; et ceteri, obtrectantes Mario, dicebant eum aliena se iactare gloria, inchoato per Metellum, confecto per Syllam negotio. (V. Val. Max. VIII, 14; Plin. XXXVII, 1; Plut. in Syll. et Mar.) Inde, sublato uno hoste, perniciosior exstitit discordia ducum. Et vere quidem dici possit ex eo bello maximarum calamitatum quasi germen erupisse. Nempe ducem plebi dederunt adversus nobilitatem Metelli et Marii offensiones; nobilitati adversus plebem Marii et Syllae aemulatio.

CAP. CXIV. 1. *Advorsum Gallos*. Vel potius, ut docet Liv. Epit. LXVII, Vell. II, 12, Flor. III, 3, et Tacitus de Mor. Ger. XXXVII, adversus Cimbros et Teutones, Germaniae populos, quibus se iunxerant ex Gallia Ambrones et Tigurini, atque etiam Tectosagi (seu Tolosani). *Gallos* uno eodemque nomine dicere potuit, 1.° quia omnes illi populi, etiam qui trans Rhenum incolebant, Graecis Celtae vocabantur, nondum invento Germaniae nomine, ut testatur Tac. Mor. Germ. II; 2.° quia veris Gallis commixti, et in ipsa Gallia, bellum Romanis faciebant. Denique ipse Cicero, de Prov. Cons. XIII: *Ipse ille C. Marius, cuius divina atque eximia virtus magnis pop. rom. luctibus funeribusque subvenit, influentes in Italiam Gallorum maximas copias repressit*.

2. *Quinto Caepione*. Q. Servilius Caepio consul fuerat A. V. C. 648: famosus auri Tolosani direptione, de qua v. Iustin. XXXII, 3; Gell. III, 9. — *M. Manlio*. E Cortianis unus *C. Manlio*; alter *Gn. Mallio*. Certe ex damnatione Manlii Capitolini, cautum erat ne quis deinde Manliorum *Marcus* vocaretur; Liv. VI. Hunc Cicero, pro Plancio, V, *Cn. Manlium* vocat, *non solum ignobilem, verum sine virtute, sine ingenio, vita etiam contempta ac sordida*. Hinc eum coniicere licet e nobili Manliorum gente non fuisse. Ceterum Manlius ille consul fuerat A. 649. De his cladibus vide Vell. II, 12. Item Florus l. c.: *Sed nec primum quidem impetum barbarorum Silanus, nec secundum Manlius, nec tertium Caepio sustinere potuerunt. Omnes fugati, exuti castris. Actum erat, nisi Marius illi seculo contigisset*. — *Quo metu*. Propter quem metum, vel potius, *cuius belli metu*.

3. *Illique*. Romani qui tunc temporis vivebant. — *Cum Gallis pro salute* etc. Iam dixit, Catil. LIII, *gloria belli Gallos ante Romanos fuisse*. Item Cicero, Provin. Cons. XIV: *Alpibus Italiam munierat ante natura, non sine aliquo divino numine. Nam si ille aditus Gallorum immanitati multitudinique patuisset, nunquam haec urbs summo imperio domicilium ac sedem praebuisset*. Tanti momenti fuit in rerum humanarum fatis, Galliam inter et Romam Alpes fuisse! — *Certare*, suppl.

sic habuere: alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Iugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est; Marius consul absens factus,[4] et ei decreta provincia Gallia: isque kalendis ianuariis[5] magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

se. De hoc verbo v. sup. XXXV, n. 4, et XLVI, n. 7.

4. *Consul absens factus.* Quod erat contra leges. Sed tunc pro lege necessitas; et valuit exemplum prioris Africani, qui consul ante legitimum tempus fuerat. Vide Plutarchum in Mario.

5. *Kalendis ianuariis.* Sc. anni 650, hoc ipso die secundum consulatum ingressus. Coeptum erat bell. Iug. A. 643; v. sup. XXVII, n. 4.

Non ultra narrationem profert Sallustius, quia, capto hoste, actoque triumpho, omnia, quae ad illud bellum pertinent, completa sunt. Plura pete ex Plut. in Mar. Scilicet Iugurtha per triumphum ductus fuit, statimque in carcerem Tullianum (ubi postea necati sunt Catilinae socii) detrusus, post sextum diem, fame interiit: digno sane exitio eius, qui tot propinquos suos occiderat; nefando autem exemplo soceri generum prodentis ad talem necem, populique ius vitae et necis in captos bello reges sibi adrogantis (V. Cic. in Verr. v, 30). Natus erat Iugurtha annos fere quatuor et quinquaginta; regnaverat quindecim. Ceterum Eutropius et quidam alii strangulatum in carcere dicunt. Aliqui Sallustii codd. duos addunt versiculos: *Si cupis ignotum Iugurthae noscere lethum, Tarpeiae rupis pulsus ad ima ruit.* Alius a Cortio citatus: *Nosse cupis vulgo non cognita fata Iugurthae? Vt Plutarchus ait, carcere clausus obit.* Vnus e nostris, A, duodecim versus subiicit, quibus mortuum in carcere Iugurtham narrat. Inde hoc solum decerpemus: *....eadem natos sors abstulit illius ambos; Culpaque periuri traxit utrosque patris.* Certe duo Iugurthae filii vincti cum illo per ora hominum traducti sunt. Vnus vero Oxintha, seu Masintha, Venusii in custodia habitus est, ibique adhuc erat anno 664; v. App. Bel. Civ. I, 42. Iugurtha tertius regum fuit, Romae per triumphum ductus; ante illum, Perses et Syphax.

Quod ad Numidiae sortem attinet, pars imperio adiecta est, pars Mauritaniae confinis Boccho data, pretium impii, sed utilis populo romano, facinoris. Pars tradita Hiempsali secundo, Gulussae filio, Masinissae nepoti, quem postea supplex adiit Marius iuvenis, quum pater, quondam Numidiae victor, victus ipse nunc civilibus armis, *Nuda triumphati iacuit per regna Iugurthae, Et Poenos pressit cineres.* Hiempsali successit filius Iuba, qui fuit in bello civili Caesaris hostis, et post acceptam ap. Thapsum cladem voluntaria morte obiit (vid. Catil. LIX, n. 11). Illo exstincto, Numidia omnis in romana ditione fuit; in quod tempus incidit Sallustii praetura (vid. sup. XVII, n. 7). Post, illius filio Iubae secundo paternum regnum reddidit Augustus; quem Iubam excepit filius Ptolemaeus, uxore Cleopatra, M. Antonii et aegyptiae Cleopatrae filia, natus; quo mortuo in provinciam demum redacta est omnis Numidia.

IVGVRTHINVM

BELLVM

EX L. ANNAEI FLORI LIBRO III, CAP. I.

Haec ad orientem; sed non ad meridianam plagam eadem quies. Quis speraret post Carthaginem aliquod in Africa bellum? Atqui non leviter se Numidia concussit; et fuit in Iugurtha quod post Hannibalem timeretur. Quippe rex callidissimus populum romanum, armis inclitum et invictum, opibus aggressus est: et citra spem omnium fortuna cessit, ut rex fraude praecipuus fraude caperetur. Hic avo Masinissa et Micipsa patre per adoptionem, quum interficere fratres statuisset agitatus regni cupiditate, nec illos magis, quam senatum populumque romanum, quorum in fide et clientela regnum erat, metueret; primum scelus mandat insidiis, potitusque Hiempsalis capite, quum se in Adherbalem convertisset, isque Romam profugisset, missa per legatos pecunia traxit in sententiam suam senatum. Et haec fuit de nobis eius prima victoria. Missos deinde, qui regnum inter illum Adherbalemque dividerent, similiter aggressus, quum in Scauro ipsos romani imperii mores expugnasset, inchoatum nefas perfecit audacius. Sed diu non latent scelera: corruptae nefas legationis erupit: placuitque bello persequi parricidam. Primus in Numidiam Calpurnius Bestia consul immittitur: sed rex, peritus fortius ad-

versus Romanos aurum esse quam ferrum, pacem emit. Cuius flagitii reus, quum interveniente publica fide a senatu arcesseretur, pari audacia et venit, et competitorem imperii Masinissae Massivam, immisso percussore, confecit. Haec altera contra regem fuit caussa bellandi; igitur sequens ultio mandatur Albino. Sed huius quoque (proh dedecus!) ita corrupit exercitum, ut voluntaria nostrorum fuga vinceret Numida, castrisque potiretur. Addito etiam turpi foedere in pretium salutis, quem prius emerat, dimisit exercitum. Eodem tempore in ultionem non tam imperii romani, quam pudoris, Metellus assurgit: qui callidissime hostem nunc precibus, nunc minis, iam simulata, iam quasi vera fuga eludentem, artibus suis aggressus est. Agrorum atque vicorum populatione non contentus in ipsa Numidiae capita impetum fecit, et Zamam quidem frustra diu voluit; ceterum Thalam, gravem armis thesauroque regis, diripuit. Tunc urbibus exutum regem, et iam finium suorum regnique fugitivum, per Mauros atque Getuliam, sequebatur. Postremo Marius auctis admodum copiis, quum pro obscuritate generis sui capite censos sacramento adegisset, iam fusum et saucium regem adortus, non facilius tamen vicit, quam si integrum et recentem. Hic et urbem Herculi conditam Capsam, in media Africa sitam, anguibus arenisque vallatam, mira quadam felicitate superavit: et saxeo inditam monti Mulucham urbem per Ligurem, aditu arduo inaccessoque penetravit. Mox non ipsum modo, sed Bocchum quoque Mauritaniae regem, iure sanguinis Numidam vindicantem, apud oppidum Cirtam graviter cecidit. Qui ubi, diffisus rebus suis, alienae cladis accessio fieri timet, pretium foederis atque amicitiae regem facit. Sic fraudulentissimus regum fraude soceri sui

in insidias deductus est, et Sullae in manum traditus: tandemque opertum catenis Iugurtham in triumpho populus romanus aspexit: sed ille quoque, quamvis victus et vinctus, vidit urbem, quam venalem et quandoque perituram, si habuisset emptorem, frustra cecinerat. Tamen ut venalis fuisset, habuit emptorem; et quum ille non evaserit, certum erit eam non esse perituram.

SERIES

RERVM ET TEMPORVM

AD HISTORIAM NVMIDICAM PERTINENTIVM;

SEV FASTI HISTORIAE NVMIDICAE.[1]

Anni V.C.

.... Narva, seu Nergal, rex Numidarum Massylorum[2]

.... Gala, Narvae filius, ei succedit.

.... Isalacus seu Aesalces, Galae frater, ei succedit; (Liv, xxix; 29).

.... Capusa, maior Aesalcis filius, ei succedit; (ibidem).

.... Mezetulus Capusam occidit, et Lacumacen, minorem Aesalcis filium, regem appellat; sed ipse regnat tutoris nomine; (ibidem).

546. *M. Claudius Marcellus. T. Quinctius Crispinus*; coss.

Masinissa, Galae filius, regnum accipit.

550. *M. Cornelius Cethegus. P. Sempronius Tuditanus*; coss.

Masinissa, Numidia expulsus a Syphace, Numidarum Masaesylorum rege, ad Scipionem recens in Africam advectum, cum praesidio equitum venit; (Liv. xxix, 29 et 33).

1. Hic quoque, ut in fastis Catilinariae coniurationis, ducem sequimur doctissimum virum *De Brosses*; ita tamen ut aliquid seu addamus ex veterum auctoritate, seu corrigamus in notis auctorum, et consulum nominibus.

2. *Massylorum*. Seu Massyliorum. Virgilius Aen. iv, 132: *Massyliique ruunt equites*; et 483: *Massylae gentis*.

551. *Cn. Servilius Caepio. C. Servilius Geminus*; coss. (Liv. xxx, 1).

Syphax a Masinissa Laelioque captus; (Liv. xxx, 11). Masinissa, in regnum restitutus, toti deinceps Numidiae imperavit.

595. *C. Cornelius Dolabella. M. Fulvius Nobilior*; coss.

Hunc circiter annum nascitur Iugurtha, ex Manastabalae, Masinissae filio.

606. *Sp. Postumius Albinus. L. Calpurnius Piso*; coss.

Masinissa moritur, postquam LX annos regnavit.

Micipsa, Manastabal et Gulussa, filii Masinissae, regnum simul obtinent, cuius munia inter eos partitur Scipio Aemilianus; (vide Appianum).

.... Dein Micipsa solus regno potitur, fratribus morbo absumptis.

614. *C. Laelius Sapiens. Q. Servilius Caepio*; coss.

Initia belli Numantini.

.... Iugurtha et Marius simul apud Numantiam militant, Scipione duce.

621. *P. Mucius Scaevola. L. Calpurnius Piso Frugi*; coss.

Capta et deleta Numantia.

633. *L. Opimius. Q. Fabius Maximus Aemilianus*; coss.

Iugurtham, Manastabalis filium, adoptat Micipsa.

636. *M. Porcius Cato. Q. Marcius Rex*; coss.

Micipsa Cirtae moritur, postquam XXX annos regnavit. Regno succedunt Adherbal et Hiempsal filii, et Iugurtha filius adoptivus.

637. *L. Caecilius Metellus. Q. Mucius Scaevola*; coss.

Missus in Africam proconsul Cato ibi moritur.

Hiempsal, Iugurthae dolis oppressus, interficitur.

Domesticum Adherbalem inter et Iugurtham bellum.

Victus Adherbal in provinciam romanam fugit.

638. *C. Licinius Geta. Q. Fabius Maximus Eburnus ;* coss.
Adherbal Romam contendit. Eo legatos mittit Iugurtha.
Scaurus consul designatur.
Adherbali, et Iugurthae legatis senatus datur.
Decem legati mittuntur in Africam, quorum princeps Opimius, C. Gracchi interfector.

639. *M. Aemilius Scaurus. M. Caecilius Metellus;* coss.
Numidiam inter Iugurtham et Adherbalem dividit Opimius. Datur Iugurthae pars quae Mauretaniam attingit ; Adherbali, pars Carthagini propior.

640. *M. Acilius Balbus. C. Porcius Cato ;* coss.
M. Scaurus princeps senatus fit, mortuo Metello Macedonico.
Inter Adherbalem et Iugurtham bellum renovatur.

641. *C. Caecilius Metellus. Cn. Papirius Carbo ;* coss.
Praelio victus Adherbal Cirtam profugit. Iugurtha hoc oppidum expugnare aggreditur.
Tres legati mittuntur in Africam.

642. *M. Livius Drusus. L. Calpurnius Piso Caesoninus;* coss.
Literae Adherbalis ad senatum, quintum iam mensem in oppido Cirta obsessi.
Senatus Scaurum in Africam mittit.
Capta Cirta, interficitur Adherbal, postquam sex annos regnavit.
Tribunus plebis creatur Memmius.
Iugurthae bellum indicunt Romani.

643. *P. Cornelius Scipio Nasica. L. Calpurnius Piso Bestia ;* coss.
Imperium belli Numidici consuli Calpurnio decernitur.
Scaurus Calpurnii legatus.
Romam legatos mittit Iugurtha, filium et duos fami-

liares; qui iubentur ab senatu Italia decedere.
Exercitu in Africam transvecto, strenue bellum incipit Calpurnius. Mox pretio corruptus pacem Iugurthae concedit.
Mors Scipionis consulis.
Calpurnius Romam, ad comitia habenda, circa mensem quintilem revertitur.
Oratio tribuni Memmii ad Quirites.
L. Cassius praetor, iubente populo, ad Iugurtham mittitur.
Iugurtha cum Cassio Romam venit.

644. *P. Minucius Rufus. Sp. Postumius Albinus*; coss.
Iugurtha Massivam, Bomilcaris opera, Romae interficit.
Iugurtha in Africam regreditur.
Consul Albinus, in Numidiam profectus, bellum molliter gerit. Adventante comitiorum die, circa finem autumni, Romam revertitur, Aulo fratre in castris pro praetore relicto.
C. Mamilius Limetanus tribunus plebis creatur.

645. *Q. Caecilius Metellus* (postea dictus *Numidicus*). *M. Iunius Silanus*; coss.
Aulus propraetor milites, mense ianuario, ex hibernis educit, oppidumque Suthul obsidet.
Idem, relicto Suthule, Iugurthae dolis circumventus, ad foedam pacem adigitur; quam mox irritam facit senatus.
Albinus, etiam tum consul (scilicet nondum ingressis magistratum Metello et Silano) in Africam redit; (vid. sup. XXXIX, et notam 1 ad XXXVII). Idem mox, proconsul, consuli Metello exercitum tradit; (vid. sup. XLIV, et quae ibi notavimus).
Marium et Rutilium legatos adsumit sibi Metellus.
Lex Mamilia (sup. XL), qua damnantur exilio Calpurnius, Albinus et Opimius; (ibid. n. 7).
Oppido Vaccae praesidium imponitur. Pugna ad flu-

men Muthul. Zamae obsidio. Equestris pugna apud Siccam. Relicta Zamae obsidione Metellus in provincia romana exercitum, hiemandi gratia, collocat.

646. *Serv. Sulpicius Galba. Q. Hortensius*, cui suffectus est *M. Aurelius Scaurus*; coss.

Iugurtha, facta deditione, mox de integro bellum sumit.

Senatus Numidiam Metello proconsuli decernit.

Oppidum Vacca, captum a Numidis, a Metello recipitur. Nabdalsa et Bomilcar Iugurthae exitium machinantur.

Marius, relicto exercitu, Romamque reversus, consul designatur.

Praelio victus Iugurtha, in oppidum Thalam se recipit. Thalam obsidet Metellus.

Idem Leptim praesidium mittit, rogatus ab incolis.

Ex oppido Thala noctu profugit Iugurtha.

Thala capitur.

Iugurtha per magnas solitudines pervenit ad Gaetulos, et Bocchum Mauretaniae regem, socerum suum, in belli societatem trahit.

Reges sociatis viribus ad Cirtam iter constituunt.

Metellus, haud procul ab Cirta, castris munitis, eos opperitur.

647. *L. Cassius Longinus*, et post eum, *M. Aemilius Scaurus II. C. Marius*; coss.

Imperium Belli Numidici, quod paulo ante senatus Metello prorogaverat, populus ad Marium transfert.

Marius consul milites scribit, et plebem ad capessendam militiam oratione accendit, non sine acerrima nobilium insectatione.

Metellus Romam redit, praeter spem etiam plebi acceptus.

Marius Vticam advehitur, et a Rutilio Metelli legato exercitum accipit.

Triumphus et Numidici cognomen Metello decernitur.

Marius Gaetulos et Iugurtham strenue persequitur; oppida et castella munita partim vi, partim metu subigit. Dein Capsam, repentino impetu aggressus, expugnat.

648. *C. Atilius Serranus. Q. Servilius Caepio*; coss.

(Hoc anno, tertio ianuarii die natus est Cicero).

Marius reliquam Numidiam subigit.

Castellum in saxo positum, haud procul a flumine Mulucha, invento per Ligurem tramite, expugnat.

L. Sylla quaestor equitatum ex Italia in Numidiam advehit.

Bocchus et Iugurtha, coniunctis viribus, Marium in hiberna proficiscentem aggrediuntur.

Marius, caesis fugatisque hostibus, ire in hiberna pergit, quae in oppidis maritimis agere decreverat.

Rursus funduntur apud Cirtam Bocchus et Iugurtha. Romae consul designatur P. Rutilius, qui legatus Metelli fuerat,

Marius, a Bocchi legatis rogatus, ad eum mittit Manlium et Syllam, de pace acturos.

Marius, composito in hibernis exercitu, proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam.

Bocchus legatos ad hiberna Romanorum mittit, qui, absente Mario, a Sylla liberaliter excipiuntur. [3]

649. *P. Rutilius Rufus. Cn. Manlius Maximus*; coss.

Marius Cirtam redit, advocatoque consilio mandata Bocchi cognoscit.

Tres e Bocchi legatis Romam proficiscuntur, cum Octavio Rufo quaestore,

Senatus Boccho delicti gratiam facit; foedus et amicitiam pollicetur, quum meruerit. [4]

Sylla, ad Bocchum profectus, obvium habet Volucem regis filium.

Anni V. C.

Secreta Bocchi et Syllae colloquia. Pax convenit. Bocchus Iugurtham tradit Romanis. [5]

Profligantur a Cimbris Gallisque Caepio et Manlius.

Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia.

650. *C. Marius II. C. Flavius Fimbria*; coss.

Kalendis ianuariis Marius triumphat, ducto ante currum Iugurtha cum duobus liberis.

Moritur in carcere Iugurtha, LIV annos natus, XIV autem regno potitus.

Hiempsal secundus, Gulussae filius, partem Numidiae regnandam accipit.

666. *L. Cornelius Sylla. Q. Pompeius Rufus*; coss.

C. Marius, Caii filius, ad Hiempsalem secundum confugit, dum ipse pater perfugium in Africam quaereret.

708. *C. Iulius Caesar III*, dictator; *M. Aemilius Lepidus*, magister equitum.

Iuba, qui post Hiempsalem regnaverat, apud Thapsum occiditur.

Numidiae in provinciam redactae Sallustius a Caesare praeficitur.

3. In toto hoc anno sequimur cl. *De Brosses*. Est tamen operae pretium scire, praestantissimum Historiae romanae auctorem *Carolum Rollin*, libro XXIX, haec sub Mariani consulatus titulo narrare. Coniicit tamen (T. IX, p. 272, in-12), consules Serranum et Caepionem magistratum ingressos esse, dum pars saltem earum rerum gereretur. Ceterum Sallustius, cap. CIII et CIV, hanc Bocchi legationem narrando, Marium *consulem* vocat, qui *proconsul* tantum fuisset, si novi consules rempublicam cepissent. Nisi forte hic *consul* ex potestate magis, quam proprio nomine, dictus fuerit.

4. Hoc etiam in Marii consulatu narrat *Rollin*; sed hic quoque valet supra dicta coniectura de Serrano et Caepione.

5. Idem traditionem Iugurthae ad annum Serrani et Caepionis refert; sed non dicit, quid per reliquum hunc annum, perque totum Rutilii et Manlii consulatum in Africa Marius gesserit. Atqui nihil certius est, quam illum per tres continuos annos ibi fuisse, nempe 647, 648, 649. Kalendis tantummodo ianuariis anni 650, iterum consul, Romam triumphans intravit.

C. C. SALLVSTII

HISTORIARVM FRAGMENTA[1]

LIBER PRIMVS.

Res populi romani M. Lepido, Q. Catulo[2] coss. ac deinde militiae et domi gestas composui. *Donatus et Pomp. Messalinus.* 345

Cato[3] romani generis disertissumus multa paucis absolvit. *Servius et Acron.* 346

1. Fragmenta. Ex grammaticis aliisque scriptoribus qui Sallustium citaverant, P. Manutius, Lud. Carrio maximam partem collegerunt: aucta ab aliis, emendata et illustrata. Sed Conciones et Epistolae integrae in nostram aetatem servatae sunt; quod vetusto codici, in quo Catilina et Iugurtha erant perscripti, debemus. Inde Pomponius Laetus imprimi curavit et maiori quidem fide, quam opera dicta. Cortivs. Haec fragmenta unus omnium maxime illustravit *De Brosses*. Is enim abstrusa eruendo, dissipata colligendo, amissa, ex aliis scriptoribus, supplendo, Sallustianam Historiam, quantum fieri poterat, gallico sermone restituit; certe opus composuit cuilibet rerum romanarum studioso legendum.

Ceterum Sallustius res gestas scripserat ab anno V. C. 675, quo Sylla dictaturam abdicavit, usque ad annum 688, quo, lege Manilia, Pompeius imperium belli Mithridatici accepit, coss. M. Aemilio Lepido, L. Volcatio Tullo. In hoc autem tempus incidunt civiles a Lepido, post mortem Syllae, concitati motus, bella Sertorii, Spartaci, Piratarum, et victoriae Luculli de Mithridate. Sed antequam harum rerum narrationem iniret Sallust., res summatim repetebat a fine belli Iugurthini; ita ut Iugurtha, Historiae et Catilina, una serie, comprehenderent annos 55, ab anno 636, usque ad 691.

2. *M. Lepido, Q. Catulo.* Hi consules fuerunt anno 676, post Syllae abdicationem. Eorum consulum, simulque librorum Sallustii meminit Auson. Idyll. IV, 61: *Iam facinus, Catilina, tuum, Lepidique tumultum, Ab Lepido et Catulo iam res et tempora Romae Orsus, bis senos seriem connecto per annos. Iam lego civili mistum mavorte duellum, Movit quod socio Sertorius exul Ibero.*

3. *Cato.* Censorius scilicet. Vid. in

Fannius[4] vere. *Victorinus.*

Nos in tanta doctissumorum hominum copia. *Servius.*

Neque me diversa pars[5] in civilibus armis movit a vero. *Arusian.*

Nobis primae dissensiones[6] vitio humani ingenii evenere; quod inquies atque indomitum, semper in certamine libertatis, aut gloriae, aut dominationis agit. *Priscianus.*

Nam a primordio urbis ad bellum Persi[7] Macedonicum. *Idem.*

Res romana plurimum imperio valuit, Ser. Sulpicio et M. Marcello[8] coss., omni Gallia cis Rhenum, atque inter mare nostrum, atque Oceanum, nisi quae a paludibus invia fuit, perdomita. Optumis autem moribus et maxuma concordia egit populus rom. inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense. *Victorin. et Augustin.*

At discordia,[9] et avaritia, atque ambitio, et cetera
347 secundis rebus oriri sueta mala, post Carthaginis
excidium maxume aucta sunt. Nam iniuriae validiorum,

Bruto, cap. XVII, quid de illius eloquentia dicat Cicero.

4. *Fannius.* C. Fannius, Laelii Sapientis gener, historiarum scriptor, de quo meminit Cicero ad Att. Ep. XII, 5; item in Bruto, XXVI. — *In tanta... copia.* Loqui videtur de omnibus iis qui historiam ante se conscripserant.

5. *Diversa pars.* Id est, quod ego diversae partis essem.

6. *Nobis primae dissensiones.* Haec pars fuit procemii, quo mores, statum civitatis, formamque reipublicae, ab urbe condita, attingebat. Eodem pertinent, quae sequuntur. —*Inquies.* Inquietum. — *In certamine — agit.* Perpetuum certamen habet de libertate, gloria, aut dominatione. Hic tria tangit, quae maxime homines discordia exagitant, et in mutuum componunt exitium.

7. *Persi.* Vide quae de hoc genitivo notavimus, Catil. LI, 9. Ceterum ut Sall. dixit *Perses*, *Persi*, ita Cicero quoque, *Isocrates*, *Isocrati*, Ep. ad Att. II, 1; et multa alia passim eiusdem formae. Item Plaut. Rud. I, 1, 4: *Euripides*, *Euripidi*. Et Varro, de L. L. VII, docet in usu esse utramque genitivi formam, *Herculis* et *Herculi*.

8. *Servio Sulpicio et M. Marcello.* Consules fuerunt anno V. C. 703. — *Inter secundum atque* etc. Intervallum hoc LII annorum fuit, ab anno 553, usque ad 605.

9. *At discordia.* Conf. Iug. XLI, et

et ob eas discessio plebis a patribus, aliaeque dissensiones domi fuere iam inde a principio; neque amplius quam, regibus exactis, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto iure agitatum: dein servili imperio patres plebem exercere,[10] de vita atque tergo regio more consulere; agro pellere, et, ceteris expertibus, soli in imperio agere. Quibus saevitiis, et maxume foenoris onere oppressa plebes, quum assiduis bellis tributum simul et militiam toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit. Tumque tribunos plebis et alia sibi iura paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. *Augustin.*

Postquam, remoto metu Punico, simultates exercere vacuum fuit,[11] plurimae turbae, seditiones, et ad postremum bella civilia orta sunt: dum pauci po-

scriptores ibi laudatos, praesertim Tacit. Hist. II, 38. — *Neque amplius, quam regibus exactis, dum* etc. Nec patres aequi et modesti erga plebem fuerunt diutius, quam donec (post expulsos reges) recesserit metus Tarquinii, et bellum cum Etruscis desierit. Nota *amplius* pro *diutius*; et hanc structuram, *amplius quam dum...*, illi vulgatissimae persimilem, *magis quam ut...* — *Positum est.* Eodem sensu, quo *bellum poni*. Iug. CXII.

10. *Servili imperio patres plebem exercere.* Patricii plebeiis, ut servis, imperaverunt. Nota vim verbi *exercere*; i. e. *agitare*, *vexare*. — *Ceteris expertibus.* Sc. imperii. Igitur plebs dominos tantum mutaverat, non exuerat servitutem. Exacti reges fuerant, ut imperium penes populum romanum esset: et nomine quidem erat; sed re apud solos patricios. Quae maximarum semper turbarum causa fuit, ubi res cum verbis pugnant. — *Montem Sacrum atque Aventinum.* Vid. Iug. XXXI, n. 45.

11. *Vacuum fuit.* Otium fuit, hominibus omni externa cura vacuis. — *Quorum in gratia plerique concesserant.* Arusianus a Sallustio dictum notat *concedere in gratia.* Augustinus, qui fragmentum hoc totum conservavit, *in gratiam concesserunt*, scriptum reliquit. Cassius. *In gratia* autem, vel *in gratiam concedere*, est praepotentis et apud multos gratiosi hominis causae et factioni se adiungere. — *Sub honesto... nomine.* Honestum nomen suae ambitioni praetexentes, utilitatem patrum aut plebis. Vide Catilin. XXXVIII. — *Non ob merita.* Hoc vocabulum, quum de *bonis* pariter ac *malis* dicatur, in utramque partem accipiendum est. Nam *meritum* est, quidquid aliquis *meruit* seu bene, seu male agendo. Vide Catil. XXXVII, et quae ibi notavimus de duplici sensu vocabulorum *bonus* et *malus*.

tentes, quorum in gratia plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine, dominationes affe-
348 ctabant; bonique et mali cives appellati, non ob merita in rempublicam, omnibus pariter corruptis; sed uti quisque locupletissumus et iniuria validior, quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur. Ex quo tempore maiorum mores non paullatim, ut antea, sed torrentis modo praecipitati: adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta est, uti merito dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares, neque alios pati. [12] *Gellius et Augustin.*

Igitur venditis proscriptorum bonis, aut dilargitis. *Gellius.*

Id bellum excitabat metus Pompeii [13] victoris, Hiempsalem in regnum restituentis. *Idem.*

Maxumeque ferocia regis Mithridatis in tempore bellaturi. *Donatus et Arusianus.*

Quin lenones et vinarii laniique, quorum praeterea [14]
349 vulgus in dies usum habet, pretio compositi. *Charisius*

Genus armis ferox, et servitii insolitum. *Arusian.*

12. *Neque alios pati.* Suppl. *habere.*

13. *Metus Pompeii.* Metus quem Pompeius faciebat. Scil. Pompeius, Syllanae victoriae adiutor, Domitium, Cinnae generum, in Africa, bello persequebatur; quo victo interfectoque, Hiempsalem secundum (de quo diximus in fine Iugurthae) in regnum Numidiae restituit, unde ab Hiarba, Domitii socio, eiectus fuerat. Vide *De Br. Hist.* 1, 26.

14. *Quorum.... vulgus.... usum habet.* Homines quibus vulgus quotidie utitur; quibus quotidiana est cum plebe consuetudo.— *Compositi.* Comparati, redempti. — Hoc intelligi potest de iis quos in urbe Lepidus pretio allicit, per eos ceteram plebem sibi conciliaturus. Ceterum paulo aliter *De Brosses* intelligit de variarum rerum mercatoribus, quorum operam redimit, in usum castrorum quae mox habiturus erat. Nam bellum adversus Catulum collegam senatumque meditabatur. Et hoc quidem sensu, *vulgus usum habet*, esset, *opus habet magna hominum multitudo.*

M. AEMILII LEPIDI Cos.[1] AD P. R.

ORATIO CONTRA SYLLAM.

«Clementia et probitas vestra,[2] Quirites, quibus per ceteras gentes maxumi et clari estis, plurimum 350

1. *M. Aemilii Lepidi consulis.* Is pater fuit Lepidi triumviri, e patricia gente Aemilia, cuius praecipuae familiae erant Lepidi, Pauli, Scauri. Lepidus aedilis fuit Mario septimum consule; mox in Syllae victoris partes transcurrit, ibique inter avidissimos honorum sectores eminuit. Consul designatus est anno 675, adiuvante Pompeio, repugnante Sylla, adhuc dictatore. Sed ubi primum hic dictaturam abdicavit, Lepidus ad rescindenda pleraque eius acta, renovandam Marii factionem, concitandosque proscriptorum liberos et amicos statim se convertit; Syllae potentiam affectans, sed non Syllano ingenio; levis, seditiosus, callidus magis quam prudens, praesertim militiae imperitus.— *Oratio contra Sullam.* Putat *De Brosses* hanc orationem, quum designatus consul, nondum vero consulatum ingressus esset, Lepidum ad suos in secretum locum convocatos habuisse. Nam ex ipsa oratione constat, habitam esse imperante, aut saltem vivo adhuc Sylla; atqui non verisimile est tot convicia e rostris, in vivum atque etiam, si voluisset, audientem dictatorem coniici potuisse. Titulus, *oratio ad populum romanum*, recentioris manus est. *Quirites* autem appellari potuerunt, honoris causa, etiam in privatam domum congregati homines. Nam factiosi, quantumlibet pauci, se totum esse populum facile sibi persuadent.

Existimat vero Dousa, Lepidum orationem vere ad concionem populi fecisse, iam consulem, vivo Sylla et privato, sed dictaturae, cuius titulum abdicaverat, potentiam per satellites suos retinente. — Ceterum supervacaneum est monere, hanc orationem, ut ceteras, a Sallustio ex persona, re et tempore confictam esse.

2. *Clementia et probitas vestra.* Sumptum est hoc exordium ex oratione Corinthiorum ad Lacedaemonios, Thucyd. I, 68: Τὸ πιστὸν ὑμᾶς, ὦ Λακεδαιμόνιοι, τῆς καθ' ὑμᾶς αὐτοὺς πολιτείας καὶ ὁμιλίας ἀπιστοτέρους ἐς τοὺς ἄλλους, ἤν τι λέγωμεν, καθίστησι· καὶ ἀπ' αὐτοῦ σωφροσύνην μὲν ἔχετε, ἀμαθίᾳ δὲ πλέονι πρὸς τὰ ἔξω πράγματα χρῆσθε. — *Advorsus tyrannidem.* De tyrannide. Hic enim *advorsus* eamdem relationem indicat, quam ἐς in Thucydide: Ἀπιστοτέρους ἐς ἄλλους.... καθίστησι· *incredulos adversus alios*, i. e. *de aliis, vos praestat.* — *De aliis.* In genere loquitur, sed Syllam innuit; ut Corinthii per vocem ἄλλους Athenienses notant. — *Intestabilior metu vestro fuerit.* Metum vestrum exsecrandis sceleribus superaverit. De voce *intestabilis* vide Iug. LXVII, n. 3. — *Captivis.* Vobis, qui captivi et servi sub eius ditione estis. — *In tutandis periculis.* In repellendis periculis. *Tutari pericula* dixit, ut Graeci ἀμύνεσθαι τὸν κίνδυνον, et Cic. Off. III, 18: *Qui non defendit iniuriam neque propulsat a suis, quum potest, iniuste facit;* et Horatius, Carm. I, 17: .... *Faunus, et igneam Defendit aestatem capellis Vsque meis pluviosque ventos.*

timoris mihi faciunt, advorsus tyrannidem L. Sullae; ne ipsi nefanda quae aestumatis, ea parum credendo de aliis, circumveniamini (praesertim quum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit; neque se aliter tutum putet, quam si peior atque intestabilior metu vestro fuerit, quo captivis libertatis curam miseria eximat); aut si provideritis, in tutandis periculis magis, quam in ulciscendo teneamini. Satellites quidem eius, homines maxumi nominis, non minus optumis maiorum exemplis, nequeo satis mirari, dominationis in vos servitium suum mercedem dant;[3] et utrumque per iniuriam malunt, quam optumo iure libere agere: praeclara Brutorum, atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae maiores virtute peperere, subvertunda! Nam quid a Pyrrho, Han-
351 nibale, Philippoque et Antiocho defensum est[4] aliud, quam libertas, et suae cuique sedes; neu cui, nisi legibus, pareremus? Quae cuncta saevus iste Romulus, quasi ab externis rapta, tenet: non tot exercituum clade, neque consulis et aliorum principum, quos fortuna belli consumserat, satiatus; sed tum crudelior, quum plerosque secundae res in miserationem ex ira vertunt. Quin solus omnium, post memoriam hominum, supplicia in post futuros composuit,[5] quis prius iniu-

3. *Dominationis — mercedem dant.* Emunt suo servitio ius in populum dominandi. Vid. Iug. XIV, n. 1. — *Vtrumque per iniuriam malunt.* Malunt et ipsi iniuste servire, et in ceteros iniuste dominari. — *Optumo iure.* Hoc opponitur verbis *per iniuriam.* — *Libere agere.* Liberi vivere.

4. *Nam quid a Pyrrho — defensum est.* Quid Romani defenderunt contra vim Pyrrhi, etc. — *Quam.... suae cuique sedes.* Quam ut suam quisque sedem et domum quietam et inviolatam haberet. — *Neu cui, nisi legibus*, etc. Et quam ut nulli domino, nisi legibus, pareremus. — *Quae cuncta.* Scil. Libertatem et sedes uniuscuiusque. — *Saevus iste Romulus.* Romulum dixit, per antonomasiam, pro rege per vim regnante. — *Tum crudelior, quam*, etc. Crudelior enim fuit Sylla post victoriam, quam in ipso bello.

5. *Supplicia in post futuros compo-*

ria, quam vita certa esset; pravissumeque per sceleris immanitatem adhuc tutus fuerit, dum vos, metu gravioris servitii, a repetunda libertate terremini.

Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia vestra penes illum sint; non prolatandum, neque votis paranda auxilia:[6] nisi forte speratis, per taedium iam aut pudorem tyrannidis, esse eum per scelus occupata periculosius dimissurum. At ille eo processit, uti nihil gloriosum, nisi tutum, et omnia 352
retinendae dominationis honesta existumet. Itaque illa quies et otium cum libertate, quae multi probi potius, quam laborem cum honoribus, capessebant, nulla sunt.[7] Hac tempestate serviundum, aut imperitandum;

suit. Sylla proscriptorum liberis nepotibusque ius ademit capessendi magistratus (vid. Cat. XXXVII, n. 16). Idcirco dicit *in post futuros*, id est, in eos qui nondum nati essent.

6. *Neque votis paranda auxilia.* Cf. Catil. LII, n. 38. — *Nisi forte speratis.* Oratoria dicendi forma, quae perinde valet ac si diceretur, *nam certe vos non speratis.* Ceterum hoc confirmare videtur, contra Douzam, Syllam nondum dictaturam deposuisse, quum haec oratio habita fuit. — *Per scelus occupata periculosius dimissurum.* Hic tangit maximam caussam, quae Syllam a deponendo imperio deterrere debuisset, nec tamen deterruit: scilicet periculosius esse deponere tyrannidem, quam occupare. Eadem ratione Athenienses hortatur Pericles, ut dominationem in socios populos retineant; Thucyd. II, 63: Ἧς (ἀρχῆς) οὐδ' ἐκστῆναι ἔτι ὑμῖν ἐστιν.... Ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν· ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ, ἐπικίνδυνον. *Retinendae dominationis.* Supp. *caussa.* Vid. Catil. VI, n. 18.

7. *Itaque illa quies, et otium cum libertate — nulla sunt.* Id est? etiamsi quiete et otiosa libertate contenti essetis, quam multi boni laboriosis honoribus praetulerunt, ne illa quidem vobis, Sylla regnante, frui liceret. Eo adducti estis, ut imperare vos aut servire oporteat. — *Nam quid ultra?* Supp. exspectandum est, vel fieri gloriae potest. — *Quaeve humana superant.* Quid iuris, imperii, legum, aliarumque rerum humanarum reliqui habemus? — *Paullo ante gentium moderator.* Vide eadem aliis verbis, Iug. XXXI, n. 21. — *Agitandi inops.* Sic ad haec verba Carrio: *Omnes vulgati libri:* cogitandi inops. *Hanc autem scripturam mihi suggessit Arusianus Messus, apud quem est:* inops illius rei; ut Sallustius: agitandi inops. *Ita correxeram....,quam coniecturam meam libro Vaticano placere multo posterius sensi* — *Agitare*, pro *vivere*, seu *vitam agitare*; genus loquendi crebrum Sallustio. — *Ne servilia quidem alimenta.* Ne ea quidem alimenta, quae servis in singulos menses dari solebant, sc. quinos frumenti, seu farris, modios

habendus metus, aut faciundus, Quirites. Nam quid ultra? quaeve humana superant, aut divina impolluta sunt? Populus romanus, paullo ante gentium moderator, exutus imperio, gloria, iure, agitandi inops, despectusque, ne servilia quidem alimenta reliqua
353 habet. Sociorum et Latii magna vis civitate, pro multis et egregiis factis, a vobis data per unum prohibentur: [8] et plebis innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, mercedem scelerum. Leges, iudicia, aerarium, provinciae, reges, penes unum; denique necis civium et vitae licentia: simul humanas hostias vidistis, et sepulcra infecta sanguine civili. Estne viris reliqui aliud, quam solvere iniuriam, aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura, vel ferro septis, statuit; neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus, nisi muliebri ingenio, exspectat.

Verum ego seditiosus, [9] uti Sulla ait, qui praemia

(Senec. Epist. LXXX). Legem autem C. Gracchus tulerat, qua frumentum civibus publice suppeditabatur. Videlicet eas largitiones sustulerat aut minuerat Sylla. Post, quinque modios, servile demensum, civibus dari institutum est, ut apparet ex oratione Licinii Macri, inf. III.

8. *Per unum prohibentur.* Ad minuendam civium multitudinem Sylla civitatem abstulerat latinis sociisque civitatibus, quam per bellum sociale adeptae fuerant. — *Humanas hostias vidistis.* Marium Gratidianum innuit, qui ad Lutatiae gentis bustum mactatus fuit. Vid. sup. pag. 117, n. 5. — *Solvere iniuriam.* Se liberare ab iniuria. — *Vel ferro septis.* Propert. Eleg. III, 17: *Ille licet ferro cautus se condat et aere, Mors tamen inclusum protrahit inde caput.*

9. *Verum ego seditiosus*, etc. Totum hoc attendat, quicumque vult decertantium inter se factionum sermonem intelligere. — *Praemia turbarum queror.* Queror de praemiis Syllae eiusque satellitibus per turbas civiles quaesitis. — *Scilicet, quia non aliter*, etc. Per ironiam dictum. — *Vettius Picens.* Vettius quidam ex agro Piceno. — *Scriba Cornelius.* Cornelius Chrysogonus, Syllae libertus, de quo tam multa Cicero, pro Rosc. Amer. Ille *scriba* fuerat, id est rationes debitae et acceptae pecuniae in tabulas publicas referebat, quum, iubente Sylla, bona proscriptorum sub hasta venderentur. Eumdem a Cicerone, de Off. II, 8, designari putat *De Brosses*, his verbis: *Alter qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac* [*Caesaris*] *fuit quaestor urbanus.* — *Proscriptiones innoxiorum.* Val. Max. IX, 2: *Nec contentus in eos sae-*

turbarum queror; et bellum cupiens, quia iura pacis
repeto. Scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in
imperio eritis, nisi Vettius Picens, scriba Cornelius,
aliena bene parata prodegerint; nisi approbaveritis
omnes proscriptiones innoxiorum ob divitias; cruciatus
virorum illustrium; vastam urbem fuga et caedibus; 354
bona civium miserorum, quasi Cimbricam praedam,
venum aut dono datam. At obiectat mihi possessiones
ex bonis proscriptorum: quod quidem scelerum illius
vel maxumum est,[10] non me, neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atque illa,
quae tum formidine mercatus sum, pretio soluto, iure
dominis tamen restituo; neque pati consilium est, ullam ex civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae
rabie contracta toleravimus:[11] manus conserentes inter se romanos exercitus, et arma ab externis in nosmet
versa. Scelerum et contumeliarum omnium finis sit:
quorum adeo Sullam non poenitet, ut et facta in glo-

vire qui armis a se dissenserant: etiam quieti animi cives propter pecuniae magnitudinem, per nomenclatorem conquisitos, proscriptorum numero adiecit. Adversus mulieres quoque gladios distrinxit, quasi parum caedibus virorum satiatus. — *Vastam urbem.* Vacuam, viduatam civibus. — *Venum aut dono datam.* Venumdatam, aut gratuito dono datam. *Datum* grammatice ad *praedam* refer; ipsa re, ad *bona*.

10. *Quod quidem scelerum illius vel maxunum est.* Notanda oratoris calliditas, in adversarium reiicientis, quod ipse contra bonum et aequum fecit. — *Nou me, neque qumquam omnium.* Vt male facta sua excuset, ea cum multis communicare tentat, tempora illa revocando, quibus nemini bono esse tutum fuit. Sic unumquemque civem, propriorum periculorum, aliquos etiam delictorum recordatione, sibi facit indulgentiores. — *Iure dominis.* Iustis dominis; iis qui iure domini sunt.

11. *Quae rabie contracta toleravimus.* Quae mala, per rabiem nostram civilemque furorem contracta, passi sumus; scil. romanos exercitus manus inter se conserentes etc. Eodem sensu utitur verbo *contrahere* Cicero; Ep. ad Quint. fratrem, lib. 1, 4, initio: *Ea molestissime ferre homines debent, quae ipsorum culpa contracta sunt.* Et saepe alias. — *Arma... in nosmet versa.* Luc. 1, 2: *Populumque potentem In sua victrici conversum viscera dextra.* — *Facta in gloria numeret.* Ea ab se facta fuisse, pro gloria habeat.

ria numeret, et, si liceat, avidius fecerit. Neque iam quid existumetis de illo, sed quantum vos audeatis, vereor: [12] ne, alius alium principem exspectantes, ante

12. *Neque iam — vereor.* Quasi diceret: scio vos de illo, ut de scelestissimo homine, iudicium ferre; sed de vestra audacia sollicitus sum, ne minor sit, quam necesse est. — *Ne alius alium principem exspectantes.* Ne singuli exspectantes, donec alius incipiat, etc. — *Ante capiamini.... quam captum ire licet, et, quam audeat, tam videri felicem.* Multi hunc locum tentarunt, nullus intellexit. Hunc ego sensum esse mihi persuadeo, persuasurus utinam ceteris: Vereor ne.... vos ante capiamini, quam *ille capiatur; atqui iam licet vobis eum* captum ire, et *tunc eum* videri tam felicem, quam audeat, sive, *quam audax sit;* (lusus in cognomine *felicis;* quasi dicat: Sylla *se felicem* dici vult; licet vobis eum sic *felicem* reddere, ut sua audacia esse promeruit). Hic profecto verba, *ante capiamini, quam....*, subiunctivum requirunt rei futurae et adhuc incertae. *Licet* autem optime coniungitur cum seqq. infinitivis, *captum ire Syllam*, et *Syllam videri felicem.* Scimus praeterea Sallustianum esse, idem nomen ab uno verbo regi, et alterum regere; Iug. XXXV, n. 4. Ironia autem non dubia est in, *tam felicem, quam audeat.* Ceterum has dicendi formas, aut si malis, obscuritates, mutuatus est a Thucyd. Sallustius; cuius rei duo sufficiant exempla. Thuc. II, 60: Ὁπότε οὖν πόλις μὲν τὰς ἰδίας ξυμφορὰς οἵα τε φέρειν, εἷς δὲ ἕκαστος τὰς ἐκείνης ἀδύνατος, πῶς οὐ χρὴ πάντας ἀμύνειν αὐτῇ, καὶ μὴ ὃ νῦν ὑμεῖς δρᾶτε, ταῖς κατ' οἶκον κακοπραγίαις ἐκπεπληγμένοι, τοῦ κοινοῦ τῆς σωτηρίας ἀφίεσθε, καὶ ἐμὲ τὸν παραινέσαντα πολεμεῖν, καὶ ὑμᾶς αὐτοὺς, οἳ ξυνέγνωτε, δι' αἰτίας ἔχετε; Quod est, si verbum verbo reddideris: *Quando igitur civitas privatas calamitates tolerare potest, privati vero civitatis non possunt, nonne oportet omnes illi opitulari, et non quod nunc facitis, domesticis infortuniis perculsi reipublicae salutem deseritis, et me, qui bellum suasi, et vos ipsos qui mihi assensistis, accusatis?* Vbi, si sensum respicias, dicendum erit: « Et non *facere*, quod nunc vos facitis, *qui....* reipublicae salutem deseritis, etc. » Vel: « Et non, domesticis infortuniis perculsos, reipublicae salutem *deserere, ut nunc* deseritis; meque... et vos... *accusare, ut nunc* accusatis. » Et sic quidem solvenda esse ἀφίεσθε et δι' αἰτίας ἔχετε, monent ipsa verba ὃ νῦν ὑμεῖς δρᾶτε, *quod nunc vos facitis.*

Alterum exemplum Thuc. I, 71: Οἴεσθε τὴν ἡσυχίαν οὐ τούτοις τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ πλεῖστον ἀρκεῖν, οἳ ἂν τῇ μὲν παρασκευῇ δίκαια πράσσωσι, τῇ δὲ γνώμῃ, ἢν ἀδικῶνται, δῆλοι ὦσι μὴ ἐπιτρέψοντες· ἀλλ' ἐπὶ τῷ μὴ λυπεῖν τε τοὺς ἄλλους, καὶ αὐτοὶ ἀμυνόμενοι μὴ βλάπτεσθαι, τὸ ἴσον νέμετε. Putatis quietem non illis hominibus diutissime suppetere, qui, re quidem, omnia iusta faciant, animo autem, se paratos ostendant iniusta non pati; sed et alios molestia non afficere, et vosmet, iniuriam repellendo, laborem non capere, eodem loco ponitis. » Quod esset, si ad vulgarem structuram revocaretur: « Putatis quietem stabilem suppetere, non illis hominibus, qui iniuriam nec faciunt, nec passuri aequo animo videntur; sed *illis qui* et alios non offendere, et ipsi

capiamini (non opibus eius, quae futiles et corru- 355
ptae sunt, sed vestra secordia), quam captum ire licet, et quam audeat, tam videri felicem. Nam praeter satellites commaculatos, quis eadem vult? aut quis non omnia mutata, praeter victoriam? Scilicet mili-
tes? quorum sanguine, Tarrulae Scyrroque, pessumis 356
servorum, divitiae partae sunt. An, quibus praelatus in magistratibus capiundis Fusidius, ancilla turpis,[13] honorum omnium dehonestamentum? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot vulnera et labores nihil, praeter tyrannum, quaesitum est. Nisi forte tribuniciam potestatem eversum profecti sunt per arma, conditam a maioribus suis; utique iura et iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede, quum relegati in paludes et silvas, contumeliam atque invidiam suam, praemia penes paucos intelligerent.

Quare igitur tanto agmine atque animis incedit?[14]

propriae defensionis laborem non suscipere, eodem studio *quaerunt*, *ut vos quaeritis*: οὐ τούτοις τῶν ἀνθρώπων οἱ, etc., ἀλλὰ τούτοις, οἱ ἐπὶ τῷ μὴ λυπεῖν.... καὶ αὐτοὶ ἀμυνόμενοι μὴ βλάπτεσθαι τὸ ἴσον νέμουσι, ὥσπερ ὑμεῖς νέμετε. » Sic ambo auctores, in locis non satis adhuc intellectis, mutuam sibi lucem afferunt.

13. *Fusidius*, *ancilla turpis*. Per summum contemptum, et propter morum foeditatem, de viro dixit *ancillam*. — *Tribuniciam potestatem eversum*. Sylla tribunorum potestatem fere nullam fecerat. Vid. Cat. XXXVIII, n. 4, et Cic. de Leg. III, 9. — *Utique*. Atque uti. Nota iunctum uni verbo *supinum* et *subiunctivum*, ut saepe alibi: *Profecti sunt eversum*, *atque ut sibimet extorquerent*. — *Iura et iudicia*. Iudicia ab equitibus romanis ad senatores Sylla transtulerat. — *Relegati in paludes et silvas*. Sic invidiose nominat agros qui stipendia emeritis, mercedis loco, assignabantur. Idem queruntur, initio Tiberiani principatus, Pannonicae legiones, Tac. Ann. I, 17: « Si quis tot casus vita superaverit, trahi adhuc in diversas terras, ubi per nomen agrorum, uligines paludum vel inculta montium accipiant. — *Contumeliam*. A dictatore et eius satellitibus. — *Invidiam*. Apud cives, quos armis, duce Sylla, oppresserant. — *Suam*. Ad se (sc. ad milites) pertinentem, dum praemia belli penes paucos spoliatores essent.

14. *Tanto agmine atque animis incedit*: Cur Sylla tanta prosequentium turba stipatus, et tam audaces animos gerens per ora vestra incedit? Haec aeque dicere potuit, sive dictator

357 quia secundae res mire sunt vitiis obtentui; quibus labefactatis, quam formidatus antea est, tam contemnetur. Nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parricidio suo nomina indidit; neque aliter populo romano esse belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissuma, ius, iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi romani fuit. Quae, si vobis pax et concordia intelliguntur, maxuma turbamenta reipublicae atque exitia probate: annuite legibus impositis: accipite otium cum servitio; et tradite exemplum posteris ad populum romanum suimet sanguinis mercede circumveniundum.[15] Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, dignitati, atque etiam praesidio; tamen non fuit consilium privatas opes facere; potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus diis M. Aemilium consulem,

adhuc esset Sylla, sive iam dictaturam abdicavisset. Vide sup. n. 1. — *Mire sunt vitiis obtentui.* Mire vitia tegunt; iis quasi velum *obtendunt.* Dem. Olynth. II: *Αἱ γὰρ εὐπραξίαι, δειναὶ συγκρύψαι καὶ συσκιάσαι τοιαῦτα ὀνείδη.* Quam sententiam Thucydidi tribuit Senec. Controv. IV, 24. — *Nisi forte specie concordiae et pacis.* Grammatice repete ex antecedentibus: *tanto agmine... incedit*; re autem interpretare: *initatam potentiam retinet.* Non ergo necesse est, cum Douza, reponere, *spes est.* — *Praeda civilis.* Praeda ex civibus facta.

15. *Ad populum romanum — circumveniundum.* Hoc exemplo futuros tyrannos docete, quomodo populus romanus circumveniri possit proprii sanguinis mercede. Atqui *circumvenire aliquem mercede* est, pecunia vel pretio quolibet allicere atque sibi devincire. Quo autem pretio Sylla populum romanum sibi devinxit? ipsius populi sanguine in proeliis et per proscriptiones fuso. Scilicet populus, exhausto suo sanguine, ipse *mercedem* erogavit, qua servitium publicum emit tyrannus. — Huius loci difficultas ex eo nascitur, quod, qui hominem circumvenit, ipse mercedem et pretium ei dare solet. Hic autem pretium a populo datur, quo circumvenitur populus. Sed in eo felix est orationis audacia. Scito lector, in quibusdam legi, *suimet sanguinis caede*; nullo sensu. — *Summum imperium.* Consulatum. — *Privatas opes facere.* Consulatu ad augendas privatas opes abuti.

ducem et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem. » 358

Tunc vero et posci; quum ceteri eiusdem caussa ducem senatus rati, maxumo gaudio bellum irritare. *Nonius*, *irritare*, *provocare*.

Curionem quaesivit,[16] uti adolescentior, et populi suffragiis integer, aetati concederet Mamerci. *Priscianus*, lib. X.

Philippus,[17] qui aetate et consilio ceteros anteibat. *Servius*, lib. II.

ORATIO L. PHILIPPI CONTRA LEPIDUM.[1] 359

« Maxume[2] vellem, P. C., rempublicam quietam

16. *Quaesivit*. Rogavit. Monent interpretes hoc a *quaeso*, non a *quaero* derivandum esse; nec alio referendum exemplum Phocae grammatici, qui *quaesere*, apud Tullium et Sallustium legi notavit. Ceterum nemo nescit antiquitus permutari solitas fuisse literas R et S, ut *Fusius*, *Furius*; *Papisius*, *Papirius*: ita ut sint *quaeso* et *quaero*, unum et idem verbum, si originem respexeris. Sed usus discrimen in sententia fecit. — *Suffragiis integer*. Qui nondum suffragia populi obtinuerat. Curio (C. Scribonius) consul fuit biennio post, anno 678. — *Mamerci*. Praenomen Aemiliae gentis, cuius sensus, *vir fortis* Nam *Mamercum* vocabant Osci deum *Martem*. Hoc fragmentum ponit *De Brosses* post orationem Philippi, interpretaturque, interregem Appium, de quo mentio est in oratione, n. 21, comitia habentem a Curione rogavisse, ut in petitione consulatus, aetati concederet Mamerci Aemilii Lepidi Liviani, qui consul fuit anno 677.

17. *Philippus*. L. Marcius Philippus, qui consul fuerat A. V. C. 663; quo consule mortuus est Crassus Orator. Vide Cicer. de Orat. III, 1.

1. *Oratio L. Philippi contra Lepidum*. Haec non statim post Lepidi orationem habita est. Sed quum huius inceptis summa vi obstaret alter consul Catulus, senatusque iussisset ambos in suam quemque provinciam mature proficisci (Italia Catulo, Gallia cisalpina Lepido obvenerat), sacramento prius obligatos, ne alter alterum bello provocaret; tamen Lepidus collectis in Etruria Marianae factionis reliquiis, et spe multis hominibus iniecta ademptum a Sylla civitatis romanae ius recuperandi, exercitum urbi hostiliter admovit, et prope Milvium pontem consedit. Inde a Catulo et Cn. Pompeio pulsus vires in Etruria reparabat, iterum urbi bellum intentans, simul alterum petens consulatum. Inter haec L. Philippus languentem et ad mollia pronum senatum hac oratione erigit. In cuius sententiam facto senatus-consulto, Catulus, tunc proconsul, Lepidum in Etruria armis aggressus, non semel fusum fugatumque in Sardiniam recedere coëgit, ubi morbo exstinctus est.

2. *Maxume..... aut..... denique*. E Thucyd. I, 32, petita dicendi forma,

esse, aut in periculis a promtissumo quoque defendi; denique prava incepta consultoribus noxae esse. Sed contra seditionibus omnia turbata sunt, et ab iis, quos prohibere magis decebat; postremo, quae pessumi et stultissumi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. Nam bellum atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt: nisi forte cui pacem praestare, et bellum pati [3] consilium est. Pro, dii boni! qui hanc urbem omissa cura adhuc regitis; [4] M. Aemilius, omnium flagitioso-

de qua vide Iug. XIV, n. 3. — *A promtissumo quoque.* Ab iis quos sibi praefecit respublica, et quorum ideo opera maxime *in promptu* est. Vel, ab iis quos, ad honores promovendo, respublica e vulgo exemit, et quasi *prompsit* ad suos usus, ut in tempore paratos defensores haberet. Vtcumque interpreteris, hunc esse sensum e rerum serie constat. Nam primo, inquit, vellem rempublicam quietam esse; sed seditionibus turbatur. Secundo, eam a magistratibus et primoribus civitatis defendi; sed moventur seditiones ab iis, quos eas prohibere decebat. Tertio, male facta et male consulta in auctores suos recidere; sed in bonos contra recidunt, qui ea facere coguntur, quae seditiosis placent. — *Noxae esse.* Damno esse. Nam *noxa* vocatur et delictum, et delicti poena.

3. *Pacem praestare et bellum pati.* Nisi quis velit pacem Lepido praestare, et ab illo bellum pati. Idem fere, quamquam fusius explicatum, Dem. Phil. III, non procul ab initio: Εἰ δέ τις ταύτην εἰρήνην ὑπολαμβάνει, ἐξ ἧς ἐκεῖνος, πάντα τὰ ἄλλα λαβὼν, ἐφ' ἡμᾶς ἥξει, πρῶτον μὲν μαίνεται, ἔπειτα δ' ἐκείνῳ παρ' ὑμῶν, οὐχ ὑμῖν παρ' ἐκείνου τὴν εἰρήνην λέγει. Τοῦτο δ' ἐστὶν, ὃ τῶν ἀναλισκομένων χρημάτων ἁπάντων Φίλιππος ὠνεῖται, αὐτὸς μὲν πολεμεῖν ὑμῖν, ὑφ' ὑμῶν δὲ μὴ πολεμεῖσθαι.

4. *Omissa cura adhuc regitis.* Cl. viri *Dureau de la M.* et *De Brosses* *omissa cura* ad senatores referunt, qui reipublicae curam omittunt. Sed evincit, ni fallor, grammatica, ut *omissa cura* referatur ad verbum *regitis.* Itaque sic intelligo: *Proh! dii boni, qui hanc urbem etiamnum regitis, quamvis eius omittatis curam:* i. e. o! *dii, quos, licet omnia nunc in transversum ferri sinatis, rectores tamen adhuc et praesides urbis huius agnosco.* Et certe dii Romae *curam omittunt*, qui tam infanda fieri patiantur; urbem tamen *adhuc regunt*, quum urbs stet adhuc, quamvis tam infanda fiant. Nam *cura* quotidianam super singulis rebus vigilantiam indicat; *regitis*, ad summum universarum rerum regimen pertinet. Formula est, qua simul deorum fidem testatur, simul dolet a rebus romanis aversos, simul eorum providentia se confidere profitetur. Ceterum *Dureau de la M.* interpretatur QVI *quomodo.* Crispinus istud *qui* non ad deos, sed ad senatores refert; quem acerbe reprehendit Wasse, sensu tamen nullatenus explanato.

rum postremus, qui peior, an ignavior sit, deliberari 360
non potest, exercitum opprimundae libertatis habet, et se e contemto metuendum effecit: vos mussantes, et retractantes,[5] verbis et vatum carminibus pacem optatis magis, quam defenditis: neque intelligitis, mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure; quoniam ex rapinis consulatum,[6] ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob benefacta cepisset, cuius sceleribus tanta praemia tribuistis?

At scilicet ii, qui, ad postremum usque, legatos,
pacem, concordiam, et alia huiuscemodi decreverunt, 361
gratiam ab eo peperisse.[7] Immo despecti et indigni

Cortius, ad deos, opinor, referens: *adhuc negligentes estis in regenda hac urbe*. Quae sententia frigida, aut potius nulla, videtur. Ceterum *omisso* accipit, ut *remisso*; quemadmodum Ter. Heaut. v, 2, 9: *Vbi te vidi animo esse omisso.* Vtique tota phrasis *exclamatio* est, et iungi debet cum seqq., quasi dicat: Proh! deorum illorum fidem qui, omissa cura, hanc urbem adhuc regunt; M. Aemilius, etc. — *Postremus.* Infimus, pessimus.

5. *Retractantes.* Cunctantes, tergiversantes, periculum refugientes; graece, ὑποστελλόμενοι. Virg. Aeneid. XII, 889: *Quae nunc deinde mora est, aut quid nunc, Turne, retractas?* — *Verbis et vatum carminibus*, etc. *Vos verbis tantum et vatum carminibus pacem defenditis; imo, optatis magis quam defenditis*; Vid. Iug. XLVII, n. 2. *Verba* hic sunt, orationes quae ultro citroque habebantur, de hostilibus Lepidi inceptis; *vatum carmina*, responsa haruspicum, vel libri sibyllini, quibus regnum Romae tribus CCC portendebatur, unde colligebant neminem Aemiliae gentis regnaturum. De his vaticiniis vide Catil. XLVII, n. 5 et 6, ubi tres CCC intelliguntur tres Cornelii.

6. *Ex rapinis consulatum.* Lepidus Siciliam provinciam praetor adeo vexaverat, ut Cicero magnum crimen in Verrem conferre se putet, dicendo eum fecisse, quod ne Lepidi quidem exemplo defendere possit. Cic. in Verr. de Re frum. CXI. — *Ob seditionem provinciam ... adeptus est.* Sc. quum ex senatusconsulto in Galliam missus est; Vid. sup. 4.

7. *Gratiam ab eo peperisse.* Sic omnes in MSS. esse testantur. Nuperae edd. *peperere*, sensu evidentissimo. Sed non hic magis offendit pro *indicativo infinitivus*, quam in sexcentis Sallustii locis; nec eius loquutionis naturam mutat adverb. ironiae, *scilicet*. Nam Cortius, qui *scilicet* in *scire licet*, resolvit, ut intelligatur, *scire licet.... peperisse*, non attendit ad nominativum *ii*, qui mutandus foret in *eos*; quomodo legi volunt Carrio et quidam alii. — *Praedae loco aestumantur.* Pro praeda habentur. — *Quip-*

republica habiti, praedae loco aestumantur; quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. Equidem a principio, quum Etruriam coniurare, proscriptos arcessiri, largitionibus rempublicam lacerari, videbam; maturandum putabam, et Catuli consilia cum paucis sequutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae benefacta extollebant, et ignoscendo populi romani magnitudinem auxisse,[8] nusquam etiam tum Lepidum progressum aiebant, privata arma opprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerendo, consilium publicum corruperunt. Attamen erat Lepidus latro[9] cum calonibus et paucis

pe.... repetentes. Vtpote repetentes. Quia repetunt.

8. *Populi romani magnitudinem auxisse.* Auctam esse; ut Cato apud A. Gell. XVIII, 12: *eo res eorum auxit.* Sic saepe noster: *vertit, convertit;* subaud. *se.* Ceterum volunt hoc, *auxisse*, pendere a verbo *extollebant*, hoc modo: *benefacta extollebant, et extollebant (i. e. praedicabant) magnitudinem auxisse.* Et certe sic sensus optime procedit. Sed nihil obstat quin potius dicas: benefacta extollebant, et aiebant.... magnitudinem auxisse; *aiebant quoque* nusquam Lepidum progressum, etiam tum, quum privata arma opprimendae libertatis *causa* cepisset. — *Nusquam.... progressum* Non eo progressum, ut rebellis videretur. — *Privata arma.* Arma quae privato consilio, non ex senatus-consulto, neque populi iussu sumpserat. — *Sibi quisque*, etc. Cato, in Catilin. LII, n. 30 et 31: *Vbi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit ut impetus fiat in vacuam rempublicam.* — *Consilium publicum corruperunt.* Effecerunt ut reipublicae male consuleretur. Secunda pars periodi in his verbis incipit: *Sibi quisque opes*, etc.

9. *Attamen erat Lepidus latro.* Eo scilicet tempore, quo primum arma movit contra rempublicam. — *Quorum nemo*, etc. Recentiores edd. *nemo non.... mutaverit.* Sed veteres omnes, teste Cortio, *nemo.... mutaverit.* Eodem fere sensu. Lectio, *nemo non.... mutaverit:* Omnes pro unius diei mercede vitam darent. Lectio, *nemo.... mutaverit:* Nullus pro unius diei mercede vitam acciperet; nullus diurnae mercedis iactura vitam redimeret, (adeo viles et egentes sunt). Et hoc certe magis Sallustianum est: vid. Iug. XXXVIII, n. 10. — *Pro consule.* Proconsul. Vide Iugurtham, XXXII, n. 2. Hoc vel unum probat hanc orationem habitam fuisse post Lepidi consulatum. — *Non empto, sed dato a vobis.* Consulatum quidem initio emerat Lepidus; sed, iam consuli, dederat senatus exercitus imperium; vid. sup. n. 6. — *Ad eum concurrere.* Conf. Catilin. totum cap. XXXVII. — *Saturnini*, etc. Satis noti Saturninus, Sulpicius, Marius. De Damasippo,

sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio, non emto, 362
sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus. Et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati: quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt: hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt; Saturnini olim, post Sulpicii, dein Marii Damasippique, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria, atque omnes reliquiae belli arrectae; Hispaniae armis sollicitae; [10] Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin, praeter idoneum ducem, nihil abest ad subvertundum imperium.

Quod ego vos oro atque obsecro, P. C., ut animadvortatis; neu patiamini licentiam scelerum, quasi rabiem, [11] ad integros contactu procedere. Nam, ubi 363
malos praemia sequuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est. An exspectatis, dum, exercitu rursus admoto, [12] ferro atque flamma urbem invadat? quod

vide Catilinam, LI. n. 49. Omnes hi ex factione plebeia, quam renovabat Lepidus.

10. *Hispaniae armis sollicitae.* Sc. per Sertorium. Vid. Flor. III, 22. Alii *sollicitatae.* — *Mithridates.* Vid. Flor. III, 5; et alios passim. — *Vectigalium nostrorum.* Provinciarum orientis, e quibus maxima tributa exigebant Romani. — *Diem bello circumspicit.* Elegantissime; quasi dicat: *Oculos huc illuc circumfert, si qua se offerat movendi belli occasio.* — *Praeter idoneum ducem.* Contumeliose dictum in Lepidi imperitiam.

11. *Quasi rabiem.* Carrio coniecit, *quasi tabem.* Frustra. Aptissime dixit *rabiem*, qui morbus contagione contrahitur. Liv. XXI, 48: *Scipio caedem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus, contactosque eo scelere, velut iniecta rabie, ad arma ituros.* — *Ubi malos praemia sequuntur.* Liv. IV, 2: *Cuius rei praemium sit in civitate, eam maximis semper auctibus crescere; sic pace bonos, sic bello fieri. Maximum Romae praemium seditionum esse; id et singulis universisque semper honori fuisse.* Idem IV, 35: *Eo impendi laborem ac periculum, unde emolumentum atque honos speretur. Nihil non aggressuros homines, si magna conatis magna praemia proponantur.*

12. *Exercitu rursus admoto.* Ex hoc ipso loco, et orationis fine, ubi nominatur *proconsul* Catulus, et Appius

multo propius est ab eo, quo agitat, statu, quam ex
pace et concordia ad arma civilia: quae ille advor-
sum divina et humana omnia cepit, non pro sua, aut
quorum simulat, iniuria, sed legum ac libertatis sub-
vertundae. Angitur enim ac laceratur animi cupidine
et noxarum metu, expers consilii, inquies, haec at-
que illa tentans; metuit otium, odit bellum, luxu atque
licentia carendum videt, atque interim abutitur vestra
secordia. Neque mihi satis consilii, [13] metum, an igna-
364 viam, an dementiam eam appellem: qui videmini
intenta mala, quasi fulmen, optare, se quisque ne
attingat; sed prohibere, ne conari quidem. Et, quaeso,
considerate quam conversa rerum natura sit. Antea

interrex, item ex aliorum auctorum comparatione colligit *De Brosses*, hanc orationem, non ante, sed post pugnam ad pontem Milvium, habitam fuisse, ut diximus sup. n. 1. Igitur haec verba, *exercitu rursus admoto*, commonefaciunt patres conscriptos, iterum iam urbi exercitum admovere Lepidum. Non tamen reticebo Cortium eadem verba sic interpretari: *Vti nempe Marius admovit urbi, et nobilissimum quemque ferro aut fuga exstinxit. Memoraverat enim milites Saturnini olim et Sulpicii, post Marii Damasippique satellites. Sed admovebat iam tum exercitum urbi*. Praeterea putat Douza non amplius quam semel exercitum ad romana moenia admovisse Lepidum. Quae monuisse satis sit.—*Quod multo propius est*. Hoc optime Cortius interpretatur: *Quod (ut exercitus urbi admoveatur) minus abest ab eo, in quo nunc Lepidus est statu, quam a pace et concordia absunt civilia arma; hoc est: facilius multo ad hoc consilium labi potest, ut urbem invadat, quum exercitus illi sit in manu, quam facile videbatur a concordia et pace.... ad bella civilia desciscere. Est conclusio a maiore ad minus.* » *Prope esse* ab *re*, pro *non multum distare*, frequenter usurpatur. Plin. xiv, 4: *Tam prope ab origine rerum sumus*. Tac. Hist. II, 76: *A contumelia, quam a laude propius fuerit, post Vitellium eligi.*

13. *Neque mihi satis consilii*. Eodem fere sensu quo supra: *deliberari non potest*. — *Intenta mala*. Mala quae in vos intenduntur; quae vobis imminent ab Lepido et consciis.—*Quasi fulmen*. Vt quisque optat, ne se fulmen attingat. Sumptum ex Demosth. Phil. III: Ἀλλ' ὅμως ταῦθ' ὁρῶντες οἱ Ἕλληνες ἀνέχονται, καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὅνπερ οἱ τὴν χάλαζαν, ἔμοιγε δοκοῦσι θεωρεῖν· εὐχόμενοι μὲν μὴ καθ' ἑαυτοὺς ἕκαστοι γενέσθαι, κωλύειν δὲ οὐδεὶς ἐπιχειρῶν. — *Quam conversa sit rerum natura*. Hic quoque si non tota sententia, at certe forma ex Dem. est, eadem orat. Ἐγὼ δὲ, ἁπάντων.... πολλὴν εἰληφότων ἐπίδοσιν, καὶ οὐδὲν ὁμοίων τῶν νῦν τοῖς πρότερον etc.

malum publicum occulte, auxilia palam, instruebantur; et eo boni malos facile anteibant: nunc pax, concordia disturbantur palam; defenduntur occulte; quibus illa placent, in armis sunt, vos in metu.

Quid exspectatis? nisi forte pudet, aut piget recte
facere. An Lepidi mandata [14] animos movent? qui pla-
cere ait, sua cuique reddi; et aliena tenet: belli iura
rescindi; quum ipse armis cogat: civitatem confirmari,
quibus ademtam negat: concordiae gratia plebei tri- 365
buniciam potestatem restitui; ex qua omnes discordiae
accensae. Pessume omnium atque impudentissume,
tibine egestas civium, et luctus curae sunt, cui nihil
est domi, nisi armis partum, aut per iniuriam? Alte-
rum consulatum petis; quasi primum reddideris: [15]

14. *An Lepidi mandata.* Ad hoc Cortius: *Forte legatos miserat Lepidus, quibus mandata dederat ad senatum populumque romanum de suo consilio, quod hic exponitur.* Et in hac quoque sententia est *De Brosses.*—*Sua cuique reddi.* Vid. sup. Lepidi orationem, qua reddenda esse contendit bona ex proscriptionibus vendita, quum ipse multa huiuscemodi bona possideat. — *Belli iura rescindi.* Leges aboleri, quas bello victor Sylla imposuerat.— *Civitatem confirmari, quibus ademtam negat.* Sic esse in omnibus libris testatur Carrio, Cortiusque confirmat. Vnde hoc elicias: *Civitatis ius Etruscis, a Sylla ademptum, confirmari et restitui vult; et tamen negat ius illud unquam eis ademptum fuisse (videlicet quia adimi non poterat). Ergo secum ipse non consentit.* Et sic quidem interpretatur *De Brosses*; quem damnat *Dureau de la M.* Sed hic ipse profert sine auctoritate, *adeptam negat.* Confidenter reponit Crispinus, *qui adeptam negat*; sed de sententia, nihil. Hanc tamen ex eius lectione eruas, fortasse non contemnendam: *Civitatem aliis ereptam restitui vult, aliis concessam recusat.* Scilicet confirmari volebat et restitui populis Etruriae civitatem a Sylla ereptam: eamdem vero negabat, i. e. confirmari nolebat quibusdam aliis a Sylla in civitatem adscitis. Et prius quidem, ex historia, verum est; posterius, verisimile. Quibus expositis, rem sub iudice relinquo; ratus tamen potiorem esse lectionem, quae codd. et Venetis primis nitatur.

15. *Quasi primum reddideris.* Mos erat ut, exacto anno, consules magistratum pro concione deponerent, iurarentque se nihil contra leges fecisse, (Plin. Paneg. LXIV et LXV; Cic. in Pis. III; id. Ep. V, 2). Hoc erat *reddere consulatum*: hoc vero non fecerat Lepidus. Adhuc enim in Etruria erat cum exercitu, quem (supra n. 9) a senatu *datum* dixit, sed vere *extortum* existimat Philippus. — *Nostri proditor.* Proditor senatus; infidus

bello concordiam quaeris; quo parta disturbatur; nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. Vt te neque hominum, neque deorum pudet, quos per fidem, aut periurio violasti! Qui, quando talis es, maneas in sententia et retineas arma, te hortor: neu prolatandis seditionibus inquies ipse, nos in sollicitudine attineas. Neque te provinciae, neque leges, neque dii penates civem patiuntur: [16] perge, qua
366 coepisti, ut quam maturrume merita invenias. Vos autem, P. C., quousque cunctando rempublicam in-

plebi. — *Te neque hominum, neque deorum pudet.* Exclamatio indignantis, cuius sensus: nulla te reverentia, sive hominum, sive deorum, tenet. — *Quos per fidem, aut periurio violasti.* Ad homines refer *per fidem*; ad deos, *periurio.* De qua distinctione vide Liv. IX, 9: *Neque ego inficias eo, tum sponsiones quam foedera sancta esse apud eos homines, apud quos, iuxta divinas religiones, fides humana colitur.* Vbi *religio* dicitur de foedere per *iusiurandum* facto; *fides*, de sponsione sine iureiurando contracta. Lepidus autem *fidem* suam senatui obstrinxerat, et *iureiurando* confirmaverat, se contra rempublicam arma non laturum. Homines igitur *per* datam illam *fidem*, deos autem *periurio* deceperat et violaverat. Haverc. *perfidia*, sine librorum auctoritate. Casus mutatio vere Sallustiana, *per fidem aut periurio.* Praeterea optima latinitas, *per fidem violari.* Caesar, B. G. I, 46, (nost. ed. vol. I, p. 52): *Committendum non putabat, ut.... dici posset eos ab se per fidem in colloquio circumventos.* Livius XXXVIII, 25: *Multo maior pars (Gallorum), per fidem violati colloquii, poenas morte luerunt.* Etiam magis ad rem Senec. de Prov. III, cruentam Syllae victoriam memorans: *Multa millia civium romanorum uno loco post fidem, imo per ipsam fidem trucidata.*

16. *Neque te — civem patiuntur.* Quasi dicat: Non iam civis esse potes; esto igitur hostis; palam bellum gere, ut quamprimum mercedem scelerum accipias. — *Qua coepisti.* Monent Cortius et Carrio in MSS. esse, *qua coeptas*; ex verbo *coeptare*, quo Ter., Tac. et Cic. usi sunt. — *Intutam.* Indefensam. — *Verbis arma tentabitis.* Adversus Lepidi arma verbis tantum pugnabitis. — *Deducta.* In medio reliquit Cortius an hoc sit: *deducta sunt alia praesidia ex urbibus, alia imposita*; an potius: *deducta in urbes et imposita praesidia.* Prius maluerunt *De Brosses* et *Dureau.* Certe in Epist. Pompeii, quae nona decima est lib. VIII Cicer. ad Attic., legitur: *Consules praesidia omnia deducturi sunt*; ubi *deducturi* nihil aliud valet, quam *educturi.* Et sic passim apud Ciceronem. Attamen, ut latine dicitur, *deducere vigilias*, *deducere coloniam*, pro *perducere*; non absurdum sane fuerit dici quoque, *deducere praesidia.* Iudicet peritior: hic parum ad rem.

tutam patiemini, et verbis arma tentabitis? Delectus advorsum vos habiti; pecuniae publice et privatim extortae; praesidia deducta atque imposita; ex lubidine leges imperantur; quum interim vos legatos et decreta paratis.[17] Et quanto, mehercule, avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit; quum intelliget, se metu magis, quam aequo et bono sustentatum. Nam qui turbas et caedem civium odisse ait,[18] et ob id, armato Lepido, vos inermos retinet; quae victis toleranda sunt, ea, quum facere possitis, patiamini potius censet: ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet.

Haec si placent; si tanta torpedo animos oppressit, 367
ut obliti scelerum Cinnae, cuius in urbem reditu decus ordinis huius interiit,[19] nihilominus vos atque

17. *Legatos et decreta paratis.* Dem. Phil. 1, paulo post hunc titulum: ΠΟΡΟΥ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ. Επειδὰν δ' ἐπιχειροτονῆτε τὰς γνώμας, ἃ ἂν ὑμῖν ἀρέσκῃ χειροτονήσαντες ποιήσατε· ἵνα μὴ μόνον τοῖς ψηφίσμασι καὶ ταῖς ἐπιστολαῖς πολεμῆτε Φιλίππῳ, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἔργοις.

18. *Nam qui turbas et caedem civium odisse ait.* Quicumque ait *se* odisse, etc.—*Inermos.* Sic MSS. pro *inermes.* —*Censet.* « Quicumque, turbarum et caedis odio, vos inermes retinet, dum armatus est Lepidus; ille censet ut vos mala patiamini quae victis toleranda sunt, quum tamen ea in hostem conferre possitis. » In toto hoc loco Thucydideam dicendi rationem aemulatur Sall. Sed sententiam ipsam ex Demosth. mutuatus est, Olynth. 1, circa finem: Εἶτ' οὐκ αἰσχύνεσθε, εἰ μηδ' ἃ πάθοιτ' ἄν, εἰ δύναιτ' ἐκεῖνος, ταῦτα ποιῆσαι, καιρὸν ἔχοντες, οὐ τολμήσετε! Et non erubescitis quod, quae vos pateremini, si posset ille, ne ea quidem facere, quum possitis, audeatis » — *Illi a vobis pacem*, etc. *Illi*, i. e. Lepido. Mirus quorumdam error, qui hoc pro nominativo acceperunt, scripseruntque *suadent*, pro *suadet.* Fac e Sallustio esse *suadent;* nihilominus erit dativus *illi*, nominativusque verbi *suadent* subaudietur. Cum Cortio et Haverc. dedimus *suadet.* Ceterum meras tenebras, in re clarissima, vidit vir ceteroquin intelligens Douza; quod monemus, ne quis decipiatur, eius notam in editione *Variorum*, aut alia qualibet, legendo.

19. *Decus ordinis huius interiit.* Decus senatus, quem afflixit Cinna cum Mario in urbem rediens, unde a collega suo Octavio consule pulsus fuerat, anno V. C. 667. In vulg. edd. legitur: *decus atque ordines omnes interierunt;* quam lectionem ineptam vocat Cortius, et inde tractam dicit, quod in Venetis primis est, *decus* ordines *huius interiit.* Ceterum Manutius et plures alii testantur in antiquis

coniuges et liberos Lepido permissuri sitis; quid opus decretis? quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni rempublicam frustra curant. Agite, uti lubet; parate vobis Cethegi, atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt, et rursus advorsum deos penates manus armare. Sin libertas et vera magis placent;[20] decernite digna nomine, et augete ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus,
368 ad hoc, coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi; fortuna meliores sequitur: iam illa, quae collecta sunt secordia nostra, dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum privato consilio paratum, cum pessumis et hostibus reipublicae, contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit; ut Appius Claudius interrex[21] cum Q. Catulo procon-

libris id legi, quod dedimus. — *Cethegi*. C. Cethegus, qui postea cum Catilina coniuravit; vid. Catil. XVII, n. 11. Alter erat P. Cethegus, de quo Valer. Max. IX, 2, 1. Ambo turbulenti et seditiosi erant, ambo Marianam factionem sequuti, deinde ad Syllam transgressi, antequam Caius ad Lepidum rediret; si modo rem vere exposuit *De Brosses, Histoire de la rép. rom. liv.* 1. *c.* 40 et 52, quos locos conferri oportet.

20. *Sin — vera magis placent. Vera*, i. e. aequa, iusta. De hoc sensu vide Iug. XIV, n. 22. Sic scribit Cortius, ex edd. Venetis, et plurimis libris apud Haverc. quoque laudatis. Vulgo tamen legitur: *sin libertas et bella magis placent;* quod sic interpretari potueris: « Si libertatem per bellum servare mavultis, quam vos atque coniuges et liberos Lepido permittere, decernite digna nomine vestro, et animos augete viris fortibus. » Et cum hoc quidem optime congruunt seqq. *adest novus exercitus*, etc. Nos *bella* reposuissemus, ni *vera* tot auctoritatibus niteretur. Adde quod idem sensus est. Nam quid tum erat *verum*, i. e. aequum, iustum, et reipublicae conveniens, nisi *bellum* gerere adversus hostilia ausum? — *Augete ingenium*. Alibi quoque *ingenium*, pro *animo* posuit Sallustius. Iug. LXIII: *Ita inter artes bonas integrum ingenium brevi adolevit*. It. LXXXII: *Alii bonum ingenium accensum esse*. Frustra igitur huc intrudere volunt, *imperium*. — *Novus exercitus*. Recens conscriptus. — *Coloniae veterum militum*. Veteres milites ex coloniis Syllanis. — *Iam illa, quae collecta sunt secordia nostra*. Vires quas sibi per senatus socordiam Lep. paravit, brevi dilabentur.

21. *Appius Claudius interrex*. De *interrege* vide Liv. I, 17, et III, 55. Haec oratio habita est anno 677, circa ianuarii finem, quo tempore, nondum creatis illius anni consulibus,

sule, et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint, operamque dent, ne quid respublica detrimenti capiat. »

Vti Lepidus et Catulus, decretis exercitibus', maturrume proficiscerentur.[1] *Charisius*; Lib. III.

M. Lepido cum omnibus copiis Italia pulso,[2] segnior neque minus gravis, sed multiplex cura patres exercebat. *Servius*, *Marius Victorinus in Ciceronem.*

Obviam ire, et commori hostibus. *Arusian. Messus.*

Lepidus poenitens consilii. *Charis.* Lib. III.

Sic vero quasi formidine attonitus, neque animo, neque auribus aut lingua competere.[3] *Nonius*: *Competere, rei cuiusque meminisse, aut constanter valere.*

Prudens omnium,[4] quae senatus censuerat. *Aru-* 369
sian.

Appius Claudius interrex erat. Vid. sup. n. 42; item *De Brosses, Histoire*, etc. I, 54; qui annum numerat 676. Sed de hac differentia vid. sup. p. 423.

1. *Vti Lepidus et Catulus — proficiscerentur.* Ex his, quae dicta sunt ad superiorem orationem, n. 1, patet hoc fragmentum ante orationem poni debuisse.

2. *M. Lepido — Italia pulso.* Qui finis fuit huius belli. Vide Flor. III, 23. — *Segnior .... cura.* Quia non iam ipsi urbi imminebat periculum, quamvis grave et multiplex esset. Hoc praecipue referri videtur ad Mithridaticum Sertorianumque bellum.

3. *Neque animo, neque auribus aut lingua competere.* *Competere* est *congruere*, *convenire*; et quasi *ire cum aliquo*; ex *eundi* notione, quae propria et prima est verbi *petere*. Non *competunt* lingua, aures, aut animus, quum haec omnia non iam ad id agendum, quod cuique agendum est, apta nobisque praesto sunt. Livius, lib. XXII, cap. 5: *Vt vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus.* Tac. Ann. III, 46: *Oppidani neque oculis, neque auribus satis competebant.* Idem fere aliis verbis expressit Liv. V, 42: *Non mentibus solum concipere, sed ne auribus quidem atque oculis satis constare poterant.* Vide Sanct. Min. IV, 4, ad verbum *iter*. Quod ad rem attinet, agi videtur de Lepido, qui, quum in Sardinia litteras accepisset uxoris suae flagitia prodentes, ab ipsa ad adulteros scriptas, amens dolore eam repudiavit. Mox animi aegritudine et morbo corporis victus interiit. Et forsan ad hoc quoque refertur, *poenitens consilii*, sc. quo uxorem repudiaverat. Vide *De Brosses, hist.* II, 43.

4. *Prudens omnium.* Omnia sciens. Tac. Vit Agr. XIX: *Ceterum animorum provinciae prudens.* Hoc *De Br.* ad Lepidum refert, antequam exercitum urbi admoveret.

Magnis operibus profectus, oppidum cepit per L. Catilinam legatum. *Festus.*

Domitium proconsulem ex citeriori Hispania cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit.[5] *Prisc.* Lib. X: *Arcessivit, inquit, et lacessivit.*

Sanctus aliter, et ingenio validus. *Charis.* Lib. I: *Aliter pro alias.*

Gens raro egressa fines suos. *Serv. ad* Lib. XI *Aeneid. Arusian Messus.*

Nisi cum ira belli desenuisset. *Prisc.* Lib. X.

Maturaverunt exercitum Dyrrachium cogere.[6] *Arusian. Messus.*

Illo profectus, vicos castellaque incendere, et fuga cultorum deserta igni vastare; neque elato, aut securo esse animo, metu gentis ad furta belli peridoneae.[7] *Non. Serv ad* Lib. XI *Aeneid.*

370 Liberis eius avunculus erat. *Donatus ad Phormionem Terentii.*

Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. *Arus. Messus.*

Insanum aliter[8] sua sententia, atque aliarum mulierum. *Charis.* Lib. I: *Aliter pro alias.*

Recens scripsi. *Donat. Phorm.* A. V, Sc. VIII. *Charis.* II.

Solis viis. *Donat. Phorm.* A. V, Sc. VIII.

5. *Domitium—arcessivit.* Scilic. Metellus, in Hispania adversus Sertorium bellum gerens. *De Br.* II, 48.

6. *Maturaverunt exercitum Dyrrachium cogere.* Sc. legati Curionis, proconsulis in Macedonia, cuius quaestor erat L. Catilina, de quo mentio paulo ante facta est. *De Br. Hist.* II, 68, et III, 81.

7. *Gentis ad furta belli peridoneae.* Furta belli vocat quae furtim aut per insidias in bello geruntur. Silius, XVII, 90: *Adgreditur, furtum armorum tutantibus umbris.* Hic de Pompeio agitur adversus Sertorium bellante. *De Br.* II, 48.

8 *Insanum aliter.* Vxor Lepidi epistolis, quae in viri manus fortuito inciderunt (sup. 3), ad moechos suos scribebat, Lepidum alioquin insanum et sibi et aliis mulieribus videri. Huc quoque pertinere videtur superius fragmentum.

Iussu Metelli, cornicines occanuerunt. [9] *Prisc.* Lib. X. *Servius*, II. *Georg. Virg. Diomed.* Lib. I. c. 4.

Nexuit catenae modo. *Prisc.* Lib. X.

Doctus militiam. *Arus. Messus.*

Neque se recipere aut instruere praelio quivere. *Prisc.* Lib. X.

Equi sine rectore exterriti aut saucii consternantur. *Idem*, Lib. IV.

Occupatusque collis [10] editissumus apud Hilerdam et cum multa opera circumdata. *Priscian.* Lib. V.

At inde nulla munitionis aut requie mora, [11] processit ad oppidum. *Prisc.* Lib. XVIII: *Requie pro requies.*

Agreste. *Charis.* lib. I. 371

Ardebat omnis Hispania citerior. *M. Fabius Victor. de invent. Cic.* lib. I.

* et pondere validam urbem [12] multos dies restantem pugnando vicit. *Nonius.*

Itaque Sertorius, [13] levi praesidio relicto in Mauri-

9. *Occanuerunt.* Pro *occinuerunt.* Sic Tac. Ann. II, 81: *Tum Sentius occanere cornua....iussit*; pro *occinere.* Et notaverunt docti composita verba in MSS. reperiri, in quibus *vocalis* non mutatur. Ex hoc numero est *intellego*, tam saepe Sallustio usurpatum, pro *intelligo.*

10. *Occupatusque collis.* Ab Hirtuleio, Sertorii legato. *De Br. Hist.* II, 48.

11. *Nulla munitionis aut requie mora.* Iter non moratus ad munienda castra, aut dandam militi requiem.—*Requie.* In genitivo.—*Processit.* Metellus.—*Ad oppidum.* Lacobrigam, unde Sertorius multa praesidia petebat. *De Br.* II, 49.—*Ardebat omnis Hispania citerior.* Bello Sertorii.

12. *Pondere validam urbem.* Non vacat doctorum de his verbis *pondere validam* coniecturas referre, quum nulla probabili argumento nitatur. *De Br.* hoc de Sertorio accipit, oppidum Laurona, prope Sucronem fluvium, expugnante. Hist. II, 45. Idem (44) duo fragmenta, quae paulo supra sunt, *neque se recipere*, etc., et *equi sine rectore*, etc., de equitatu Cn. Pompeii intelligit, quem, huic ipsi urbi auxilium ferre destinantem, in insidias adduxit Sertorius, et non mediocri clade afflixit. — *Restantem.* Resistentem.

13. *Itaque Sertorius.* Quum Sertorius ab Annio, Syllae dictatoris legato, Hispania pulsus in insulas fortunatas se recipere destinasset, ubi viveret

tania, nactus obscuram noctem, aestu secundo furtivaque celeritate vitare praelium in transgressu conatus est. *Gellius*, lib. X, c. 26. *Non. Marcel.*

Transgressos omnes recepit mons Ballera, praeceptus a Lusitanis. *Idem*, *ibid.*

Earum aliae paullulum progressae, nimio simul et incerto onere, quum pavor corpora agitaverat, deprimebantur. *Id.*

Locum editiorem, quam victoribus decebat, capit. [14] *Serv.* VIII. *Aeneidos. Arusian. Messus.*

Et mox Fufidius adveniens cum legionibus postquam tantas asperitates, haud facilem pugnantibus vadum,
372 cuncta hosti quam suis opportuniora videt. [15] *Nonius.*

Quum Sertorius neque irrumperet, tam levi copia, navibus fugam maturabat. [16] *Serv. Fuld. Messus.*

Itineris eorum Metellus per literas gnarus. *Arusian.*

Itaque Servilius aegrotum Tarenti collegam [17] prior

liber et ignotus, hoc eius sociis non placuit. Igitur eos duxit in Mauritaniam incolis contra regem rebellantibus auxilium laturos. Inde a Lusitanis revocatus est, adversus quos bellum parabat Annius. Huc quoque pertinet sequens fragm. Vide Plutarchum in Sertorio. — *Vitare praelium.* Cum classe Cottae, qui eum opperiebatur in transgressu Africae in Hispaniam *De Br* II, 7.

14. *Locum editiorem — capit.* Sc. Catulus, quum Lepidum in maritima Etruriae urbe Cosa obsessum teneret. *De Br.* I, 55. — *Victoribus decebat.* Vulgaris usus postulat *victores.* Sed praeter Terentium et Plautum, etiam Gellius IX, 15, *decet* cum dativo coniungit. *Praefatur arrogantius et elatius quam aetati eius decebat.*

15. *Et mox Fufidius — videt.* In pugna quam ille, quum flumen Baetis transire vellet, adversus Sertorium sustinuit; et in qua victor fuit Sertorius. *De Br.* II, 8. Nota *facilem vadum*, masculino genere.

16. *Fugam maturabat.* Sertorius, quum ab Annio premeretur, Carthaginem novam, inde in naves confugit; Vid. sup. n. 13. Ita hoc intelligit *De Br.*, qui fragmentum illud multo ante superiora collocat, II, 4.

17. *Aegrotum — collegam.* Lipsius putat Sallustius scripsisse, *aegroto collega.* Servilius et Appius naves Tarenti conscenderunt, bellum adversus Thracas, piratasque gesturi. *De Br.* I, 57, et II, 33. — *Ad Corycum.* Vrbem Ciliciae. — *Pastusque nemore.* Haverc. ad haec: *Rescribe:* urbem inclutam specu atque nemore. *Nota sunt quae Strabo, Pomponius Mela et Solinus de utroque illo naturae miraculo scripserunt.* Eodem modo inter-

transgressus, iter vortit ad Corycum urbem inclutam: pastusque nemore, in quo crocum gignitur. *Prisc. Non.*

Ad Olympum atque Phaselida. *Prisc.*

Apud Corycum. *Idem.*

Apud Lethe oppidum,[18] cui nomen oblivionis condiderant. *Idem Serv. ad* I *Aeneid.*

Repulsus a Lethe oppido. *Idem Prisc.*

Apud Mutinam. *Idem.*

Apud Praeneste locatus. *Idem.*

Medio diei. *Messus.*

Quietam a bellis civitatem. *Idem.*

Militiae peritus. *Idem.*

Sertorius portis turbam morantibus, et nullo, ut in terrore solet, generis aut imperii discrimine, per calonum corpora, ad medium quasi deinsuper adstan- 373
tium manibus in murum attollitur.[19] *Non. Serv.*

Neque detrusus aliquotiens terretur. *Prisc.* lib XV.

Dubitavit acie pars.[20] *Idem.*

Quos inter maxume. *Charis.*

Rumore primo. *Charis.*

Idem fecere Octavius et Q. Caepio[21] sine gravi cuius-

pretatur *De Br.* II, 35. — *Ad Olympum atque Phaselida.* Huc a Servilio victi piratae confugerunt.

18. *Apud Lethe oppidum.* Oppidum in Lusitania, prope fluvium eiusdem nominis. Quo nomine ita perterriti sunt Pompeii milites, ut flumen transire nullo modo cogi potuerint, rati se ex ea regione, non magis quam ab inferis, redituros. *De Br.* III, 80.

19. *Sertorius — attollitur.* Sc. in oppidum Calagurim, quo, victus a Metello, confugit. *De Br.* II, 59. Vide quoque Plutarch. in Sertorio. — *Ad medium quasi deinsuper* etc. Lego: *ad medium quasi, dein superadstantium manibus.* Id est: per calonum corpora, ad mediam altitudinem, deinde manibus eorum, qui super moenibus stabant, in murum attollitur.

20. *Dubitavit acie pars. Acie* pro *aciei.* Vid. Iug. LII, n. 1. — *Dubitavit.* Nutavit, non procul abfuit, quin fugeret. Interpretatur *De Br.* de acie Pompeii, adversus Sertorium educta, ante oppidi Lauronis expugnationem: vid. sup. n. 12.

21. *Idem fecere Octavius et Q. Caepio.* Hoc dici putat *De Br. Hist.* I, 50, de iisdem de quibus Cicero Brut.

quam exspectatione, neque sane ambiti publice. *Serv. ad* IV. *Aeneid: Ambire significat et rogare. Sallustius in Iugurtha: Quos ego audio ambire, fatigare vos singulos. Dicebatur et ambio illum, pro rogo, Sallustius in I:* Idem fecere, etc.

Quum arae et alia dis sacrata supplicium [22] sanguine foedarentur. *Idem.*

Postremo ipsos colonos per miserias et incerta humani generis orare. [23] *Idem ad illud* X *Aeneid.*

.... per eversae genitor fumantia Troiae
Excidia obtestor........

Ea paucis, quibus peritia et verum ingenium [24] est, abnuentibus. *Idem.*

37 Perpenna [25] tam paucis profectus, vera est aestumanda. *Idem ad* XII. *Aeneid.* v. 694.

LXII: *M. Octavium, Cnaei filium, qui tantum auctoritate dicendoque valuit, ut legem Semproniam frumentariam, populi frequentis suffragiis, abrogaverit.... Eodem Q. Caepionem referrem, nisi, nimis equestri ordini deditus, a senatu dissedisset.* Et quidem Octavius plebeius plebis commoda minuebat, frumentarias largitiones minuendo (nam non omnino tollebat, ut patet ex Cic. Offic. II, 21); Caepio patricius senatus auctoritati adversabatur, obstando Livianis Drusi legibus, quibus in iudiciorum partem vocabantur senatores. Coniicit *De Br.* horum exemplo excusari a suis fautoribus Lepidum, qui leges Cornelias, nobilitati faventes, quamvis consul, rescindere vellet. De Caepione et Druso, vide Vitam Philippi quam scripsit *De Brosses, Mémoires de l'Académie de Belles-lettres, tom. XXVII.* — *Ambiti.* Rogati.

22. *Supplicium.* Pro *supplicum.* Hoc ad caedes in urbe factas post Marii reditum pertinere existimat *De Br.* I, 14.

23 *Postremo ipsos colonos — orare.* Idem hoc de Lepido intelligit, incolarum Sardiniae misericordiam implorante, qui, ab eius militibus vexati, eum armis persequebantur. *Hist.* II, 13.

24. *Verum ingenium.* Bonum et rectum. Vid. Orat. Phil. n. 20.

25. *Perpenna.* Is qui postea Sertorium occidit. Legatus Lepidi bellum in Sicilia tentabat, quum Lepidus mortuus est. Tunc e Sicilia cum paucis profectus Sardiniam petiit; collectasque ibi suarum partium reliquias ad Sertorium duxit in Hispaniam. *De Br.* II, 14. Quod ad grammaticam attinet, omnino corruptum est hoc fragmentum. Aeque dicitur *Perpenna* et *Perperna.* Hoc magis antiquum.

LIB. II.

Sardinia in Africo mari facie vestigii humani, in orientem, quam in occidentem latior prominet. *Gellius.* L. XIII, c. 18: *Nonius: Faciem totius corporis formam, πρόσωπον, id est os, posuit antiquitas prudens; ut ab aspectu species, et a fingendo figura, ita a factura corporis facies. Sallust.* lib. II: Sardinia, etc. *Isidorus.*

Inde Ichnusa [1] appellata. *Solinus.*

Dubium an insula sit, [2] quod euri atque austri superiactis fluctibus circumlavit. *Nonius, lavit pro lavat.*

Nam Sullam consulem, de reditu eius legem ferentem, ex composito trib. pl. C. Herennius prohibuerat. [3] 375
Notat Gellius lib. X, c. 20, *Sallustium proprietatis in verbis retinentissimum consuetudini concessisse, et privilegium, quod de Cn. Pompeii reditu ferebatur, legem appellasse.*

Nam procul, et diversis ex regionibus. *Charisius: Asper*, procul, *inquit, est e loco.*

Obviam fuere. *Charisius, ibid. Asper ait: vetuste* obviam fuere, *adverbio quam nomine uti maluit.*

Vrbe patriaque extorres. *Messus.*

Genus militum suetum a pueritia latrociniis. *Idem.*

Inter laeva moenium, [4] et dextrum flumen Turiam,

LIB. II.

1. *Ichnusa.* Ab ἴχνος, vestigium. — *Appellata.* Sc. Sardinia.

2. *Dubium an insula sit.* Promontorium prope Cosam in Etruria, isthmo perangusto continenti iunctum, quo victus a Catulo recessit Lepidus. *De Brosses*, 1, 55. — *Circumlavit.* Colerus coniicit: *circumlavitur.* Nota etiam *superiactis*, pro *superiectis.*

3. *C. Herennius prohibuerat.* Quum, anno 674, Sylla, dictator simul et consul, legem ferret de revocando ex Africa Cn. Pompeio Magno, ubi reliquias adversarum partium persequebatur, legem ferri prohibuit tribunus plebis Herennius. Sic intelligit *De Br.* 1, 27. — *Quod de Cn. Pompeii reditu.* Cortius et Bip.: *Quod de Cn. Pompeii* Magni patris *reditu.* Sed voces *Magni patris* non in Gellio leguntur.

4. *Inter laeva moenium.* Ita ut moe-

quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit. *Prisc.* lib. V *et* VI*: Turiam dixit, qui accusativus generis masculini est, non neutri.*

In fiducia,[5] quam argumentis, purgatiores dimittuntur. *Donatus, Phorm.* Act. I, Sc. III, *et Hecyr.* Act. IV, Sc. IV. *Nonius: Fiducia est audacia. Servius.*

Antequam regressus Sertorius instrueret pugnae suos. *Arusianus.*

Ipse animi atrox. *Idem.*

Copiis integra. *Idem.*

376 Eodem anno in Macedonia C. Curio, principio veris cum exercitu profectus in Dardaniam, quibus potuit modis, dictas pecunias coëgit. *Nonius, dicere, est promittere.*[6]

Post, ubi in fiducia nimius. *Arusianus.*

Sed ipsi ferunt taurum ex grege, quem prope litora regebat, Corsa nomine, Ligus mulier.[7] *Prisc.* lib. VI.

nia ad laevam sint; flumen autem, ad dexteram. Sic Cat. LIX, n. 3: *Inter sinistros montes et, ab dextera, rupes aspera.* In eo loco castra habebant C. Herennius et Perpenna, Sertorii legati; quos aggressus Pompeius praelio vicit. Sertoriani ad decem et amplius millia interierunt. Inde oppidum Valentiam cepit Pompeius. *De Br.* II, 52.

5. *In fiducia.* Haverc. *Ita fiducia.* Donat. ad Ter. Andr. III, 5, 7, *Impudentiam* interpretatur. Verba Terentii: *Qua fiducia id facere audeam?* Nota, *fiducia quam argumentis purgatiores*, pro, *magis fiducia, quam argumentis purgati.* — *Antequam regressus.* Vide infr. n. 30.

6. *Nonius, dicere, est promittere.* Errat Nonius. *Dictae pecuniae* sunt *constitutae, praescriptae.* Phaedr. IV, 5, 40: *Et dictam matri conferent pecuniam.* Item, *dies, locus, tempus dicta*, eodem sensu usurpantur. Hanc Curionis expeditionem narrat *De Br.* III, 81. Facta est anno 681. Tunc primum romani exercitus ad Danubium usque processerunt. De eodem hoc bello meminit Flor. III, 4.

7. *Sed ipsi ferunt — Ligus mulier.* Hoc sine dubio, e sequenti fragmento desumptum est, ubi narratur quomodo inventa sit insula Corsica, quae Graecis Κύρνος dicebatur. — *Transnatare solitum.* Non opus est monere totum hoc meram fabulam esse; neque enim potuisse aut taurum natando, aut unam mulierem cymbulam per ignota maria regendo, tantum aequoris emetiri. — *Corpore aucto.* Pinguiorem factum. Verisimile est hanc de Corsica mentionem factam esse, ob fugam Lepidi, de qua supra, lib. I. — *Ne illa tauro parata sint.*

Nam quaedam Corsa nomine Ligus mulier, quum taurum ex grege, quem prope litora regebat, transnatare solitum, atque per intervalla, corpore aucto, remeare videret, cupiens scire incognita sibi pabula, taurum a ceteris degredientem usque ad insulam navigio prosequuta est. Cuius regressu insulae fertilitatem cognoscentes Ligures, ratibus eo profecti, eamque nomine mulieris auctoris et ducis appellaverunt. *Isidor.* lib. XIV, c. 6.

Ne illa tauro parata sint. *Donat.* Act. IV, Sc. II *Andr.*

Daedalum ex Sicilia profectum,[8] quum Minois fugeret iram, atque opes. *Prisc.* lib. VI. *Servius.*

Quem ex Mauritania rex Leptasta[9] proditionis in- 377
simulatum cum custodibus miserat. *Prisc.* Lib I.

Quos advorsum multi ex Bithynia volentes occurrere, falsum filium arguituri.[10] *Prisc.* Lib. X.

Suspicor hic esse intelligendum, spatium, quo Liguria ab insula distat, prohibuisse, ne illa per tauri euntis redeuntisque occasionem parata et facta sint. Et sic quidem hoc interpretatur *De Br.* *ne* pro *nedum* accipiendo, quod libenter probaverim.

8. *Daedalum ex Sicilia profectum.* Nota omnibus fabula Daedali ex insula Creta evolantis. Hinc eum Virg. Aen. VI, 17, in urbem Italiae maritimam Cumas adducit. Sed, si alii famae creditur, de qua meminit etiam Servius ad locum citatum, prius Siciliam, atque inde Sardiniam petierat. Iam vero quis nescit, *alas* Daedali, si Daedalus unquam fuit, nihil aliud esse quam vela navis ab illo inventa? Quis nescit etiam *Daedalum* graecum nomen esse, δαίδαλος, quo *artifex* significatur? Ideo quidam plures Daedalos, ut plures Hercules numerant. De Daedalo, vide Silium, XII, 89, et Ovid. Metam. VIII; et de eius in Sardiniam appulsu, *De Br.* II, 10.

9. *Rex Leptasta.* *De Br.* II, 6, hunc *Ascalisiphtham* vocat. Idem hoc fragmentum refert ad expeditionem Sertorii in Mauritania, de qua iam dictum est l. I, n. 13 (*Itaque Sertorius* etc.). Sc. Rex Leptasta, seu Ascalisiphtha unum e regni sui principibus, tanquam proditorem, ad castra Syllanorum cum custodibus miserat, quem praelio victor Sertorius in bona sua restituit.

10. *Falsum filium arguituri.* Mithridates iuveni cuidam regnum Bithyniae vindicabat, suae sororis et Nicomedis filium esse simulans. De hac re senatus in Asiam misit legatos, quibus obviam multi ex Bithynia ultro venere, ut falsum esse filium arguerent. *De Br.* III, 14; et inf. lib. IV, n. 9.

Vt actione desisteret. *Messus.*

Vespera. *Charisius*, Lib. II.

Argentum mutuum arcessivit. *Prisc.* Lib. X.

Eam deditionem [11] senatus, per nuncios Orestis cognitam, approbat. *Prisc.* Lib. VI.

Nisi qua flumen Lurda [12] Tauro monte defluens. *Id. ibid.*

Frugum pabulique laetus ager. *Arusianus. Servius*, Lib. I *Aeneidos.*

Neque virgines [13] nuptum a parentibus mittebantur, sed ipsae belli promtissumos delegebant. *Messus.*

378 Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem. [14] *Donat. Phorm.* Act. I, Sc. II.

Noctu diuque stationes et vigilias tentare. *Charis.* Lib. II.

At Lucullum [15] regis cura machinata fames brevi fatigabat. Multique commeatus interierant insidiis latronum. *Prisc.* Lib. VII, *et Nonius.*

Namque primum Iasonem, [16] novo itinere maris, Aetae hospitis domum violasse. *Prisc.* Lib. VIII.

11. *Eam deditionem.* Deditionem Maedorum, qui populus in Thracia erat, diversus ab Medis asiaticis (Liv. XXVI, 25). Hoc vicit Appius proconsul, de quo sup. lib. I, n. 21, Orat. Phil. Appio in illa ipsa regione exstincto successit Orestes, qui classem ducebat. *De Br.* I, 58.

12. *Flumen Lurda. De Br.* II, 39, Isaurum, quod oppidum tenebant piratae, a Servilio obsessum narrans, solam hanc aquam habere intelligit.

13. *Neque virgines* etc. Hic Sallustius Hispanorum mores describit. Non virgines ex parentum voluntate nubebant, sed fortissimum quemque ipsae deligebant. *De Br.* II, 47. Nota, *promtissumos belli*, graeco more; ut paulo ante, *pabuli laetus ager.*

14. *Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem.* Hoc ad Pompeium refert *De Br.* V, 51. Vid. eius effigiem a Velleio delineatam, II, 29, et non errasse interpretem iudicabis.

15. *At Lucullum.* Quum adversus regem Mithridatem bellaret, A. V. C. 682. *De Br.* III, 83. — *Machinata.* Passive sumptum.

16. *Namque primum Iasonem.* Quum bellum Mithridaticum narraret Sallustius, satis et aliunde, et ex Festo Avieno constat Ponticas regiones fuse et luculenter descripsisse. Ideo hic Iasonem memorat, qui primus ignotas, trans Pontum Euxinum, terras Graecis aperuit. Multa de hac descri-

Tartessum Hispaniae civitatem, quam nunc Tyrii, mutato nomine Gadir,[17] habent. *Prisc.* Lib. V.

Neque subsidiis, uti soluerat, compositis. *Prisc.* Lib. X: soluerat *autem est* solitus fuerat.

Neque inermes ex praelio viros quemquam agnoturum.[18] *Idem, ibidem.*

Ea continentia vir gravis,[19] et nulla arte cuiquam inferior. *Arusian. Non. in gravis.* 379

Omnes, qui circum sunt, praeminent altitudine millium passuum duorum. *Arusianus.*

* Et Poeni ferunt adversus A. N. C. M. *Donatus.*

O ia corpore et lingua percitum,[20] et inquietem, nomine histrionis vix sani, Barbuleium appellabant. *Prisc.* Lib. VI.

ptione *De Br.* III, 87 et seqq. — *Violaum.* Rapto aureo vellere, abducta Medea, Æetae filia.

17. *Tartessum — mutato nomine Gadir.* Quo pulsus ab Annio Sertorius navibus appulit, antequam in Africam transiret (vid. sup. lib. I, n. 13 et 16). *De Br.* II, 4. De hac urbe Festus Avienus: *Gadir prima fretum solida supereminet arce, Attollitque caput geminis inserta columnis. Hic Cotinussa prius fuerat sub nomine prisco, Tartessumque dehinc Tyrii dixere coloni. Barbara quintiam Gades bene lingua frequentat; Poenus quippe locum Gadir vocat undique clausum.* Et Plin. IV, 22: *Timaeus Cotinussam apud eos vocatam ait; nostri Tartessum appellant, Poeni Gadir; ita punica lingua sepem significante.* Ceterum multa disputat *De Br.* I, 34, an vere una et eadem sit urbs Tartessus et Gadir, seu Gades; qua de re dissentiunt doctissimi apud antiquos viri. Certe urbs de qua hic agitur, illa ipsa est, quam hodie vocamus *Cadiz*, antiquissima urbium, quae nunc in toto terrarum orbe exstent, quum Ninives, Babylonis, Tyri, Memphis et Thebarum nihil nisi ruinae supersint, Gadium autem origo ad tempora Iosue referatur.

18. *Agnoturum.* Vetus, pro *agnitarum.* De quo Diomedes lib. I.

19. *Ea continentia vir gravis.* De Sertorio hoc dictum putat *De Br.* II, 16. — *Omnes.... praeminent. De Br.* III, 104, legit *praeminet*, et intelligit Caucasum montibus, qui circum sunt, altiorem esse, ad duo millia passuum. Notat tamen eam esse, re ipsa, totam Caucasi altitudinem.

20. *Percitum.* Valde commotum; eodem sensu quo dicitur, *ira percitus.* Ex *per* et *cieo.* — *Barbuleium.* Nomen histrionis apud Val. Max. IX, 14. Hoc *De Br.* II, 27, ad Curionem refert, pro rostris concionantem, ne Sicinius adempta, Corneliis legibus, tribunitiae potestatis iura per populum restitueret. De hoc Curione vide Cic. Brut. LX, et infra lib. III, n. 57.

Audaciter. *Idem*, XV.

Ibi Fimbriana seditione,[21] qui regi per obsequelam orationis, et maxume odium Sullae, graves carique erant. *Nonius: Obsequium, neutri genere; obsequela, fem.*

Moenibus deturbat. *Non. Deturbare.*

E muris canes sportis demittebant.[22] *Idem.*

Ad hoc rumoribus, advorsa in pravitatem, secunda in casum, fortunam in temeritatem declinando, corrumpebant.[23] *Idem.*

At Metellus[24] in ulteriorem Hispaniam post annum

21. *Fimbriana seditione.* Quum Sylla victor apud Orchomenum Mithridati Graeciam eriperet, hostis publicus Romae iudicatus fuit. Igitur missus est consul Valerius Flaccus, qui, ademto Syllae exercitus imperio, bellum adversus regem gereret. Sed Sylla imperium retinuit; Valerius suas copias in Asiam duxit cum legato Fimbria. Hic vero, militibus ad seditionem concitatis, ducem propera fuga Bysantio elapsum, dein Nicomediae deprehensum interfecit. Mox Cyzicum, sociam urbem, infandis caedibus exterruit rapinisque vastavit. Denique Troiam ferro incendioque penitus excidit, iterum post undecim fere saecula in ignes considentem. Quae scelera ulturus Sylla quum aciem adversus Fimbriam pararet, ad eum transfugerunt Fimbrianae legiones (Plut. in Sylla). Nonnulli ad Mithridatem concessere, inter quos L. Magius et L. Fannius, qui regi, ut legatos ad Sertorium de societate in Hispaniam mitteret, persuaserunt. Ad eam legationem hoc fragmentum refert *De Br.* III, 15, 20 et seqq. — *Graves*, Magnae auctoritatis.

22. *E muris canes sportis dimittebant.* Carrio ait, viros doctos, *cives* pro *canes* legendum, coniicere. Ceterum, quum Mithridates Cyzicum obsideret, tria millia Cyzicenorum, quos captivos habebat, ratibus advectos, in littore, inter urbis moenia obsidentiumque stationes, fame aut vulneribus perituros exposuit, ratus hac miseratione cives ad deditionem adductum iri. Sed hi e muris aliquid vitae sustentandae suis demittebant. *De Br.* III, 35. Forsan legendum, *panes*.

23. *Ad hoc — corrumpebant.* Nempe socii Sertorii, tanti ducis fortunae invidentes. His rumoribus accendebantur animi, donec eum per scelus necaret Perpenna. *De Br.* III, 76.

24. *At Metellus.* Is qui adversus Sertorium bellum gerebat, cognomine Pius, Numidici filius. — *Magna gloria concurrentium undique.* Glorioso hominum undique effusorum concursu. — *Virile et muliebre secus.* Quarto casu, subaudita praepositione. *Secus*, nomen generis *neutrius*, sine casuum mutatione, dictum pro *sexu*. Item Liv. XXVI, 47: *Liberorum capitum virile secus ad decem millia capta.* Et Auson. Idyll. II, 8: *Vesta, Ceres et Iuno, secus muliebre, sorores.* — *Per... tecta.* Illum e tectis conspiciebant. —

regressus, magna gloria concurrentium undique, virile et muliebre secus, per vias ac tecta omnium visebatur; quum quaestor C. Vrbinus aliique, cognita voluntate, eum ad coenam invitaverant; ultra Romanorum, et mortalium etiam morem curabant: exornatis aedibus per aulaea et insignia, scenisque ad ostentationem histrionum fabricatis; simul croco sparsa humus, et alia in modum templi celeberrumi. Praeterea quum, sedenti, transenna demissum Victoriae simulacrum, cum machinato strepitu tonitruum, coronam capiti imponebat: tum venienti, thure, quasi deo, supplicabatur. Toga picta plerumque amiculo 381
erat ei accumbenti: epulae quaesitissumae; neque per omnem modo provinciam, sed trans maria, ex Mauritania volucrum et ferarum incognita antea plura genera: quibus rebus aliquantam partem gloriae demserat, maxume apud veteres et sanctos viros, superba illa, gravia, indigna romano imperio existumantes. *Macrob. Saturnal.* lib. II, c. 9. *Nonius. Sosipater*, lib. I.

Ruuntque pars magna suismet, aut proxumorum telis; ceteri vice pecorum obtruncabantur [25] *Nonius.*

Cognita voluntate. Gnari, quid illi placeret. Nempe, qui iuvenis fuerat frugi, et voluptatum modicus, iam senex in luxum proruperat. — *Curabant.* Absolute positum, ut saepe. Potes intelligere, *convivium.* — *Ad ostentationem histrionum.* Vt ludi histrionales exhiberentur. — *Sedenti.* Scil. Metello. — *Transenna.* Vulgo est *fenestra*, aut etiam, quidquid fenestrae obiicitur, ut cancelli, vitrum pellucidum, alia huiuscemodi. Sed hic, sine dubio, *transenna* est id, per quod transit machina Victoriam e laqueari demittens. Nisi malis cum Servio, ad Virgil. Aen. v, 488, *transennam* interpretari *extentum funem.* — *Machinato.* Passive; machinationis ope facto. — *Toga picta.* Cui variae figurae intextae aut acu pictae inessent. Triumphantium hic habitus erat. Plin. VIII, 48. — *Indigna romano imperio.* Indigna viro Romanis imperante. Cf. Val. Max. IX, 1, 5.

25. *Obtruncabantur.* Hoc *De Br.* v, 22, ad pugnam refert, qua Lucullus immensum Tigranis exercitum apud Tigranocertam cecidit; qua clade fere exstincta fuit gens Armeniorum.

Occurrere duci,[26] et proelium accendere, adeo uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium tela venirent. *Idem.*

Avidisque ita, promtisque ducibus, uti Metellus ictu tragulae sauciaretur. *Idem.*

Sed Metellus in vulnere. *Donat.* Act. V, Sc. II *Andr.*

Primo incidit forte per noctem in renunculo piscantis.[27] *Nonius.*

382 Ad hoc pauca piraticae[28] adiungit actuaria navigia. *Idem in Piraticae naviculae.*

Omnia sacrata corpora[29] in ratem imposuisse. *Arus.*

Suos equites hortatus vado transmittit[30] *Idem.*

26. *Occurrere duci.* Hic narrabatur pugna Metelli adversus Hirtuleium Sertorii legatum, apud Italicam commissa; quae urbs a Scipione condita, non procul ab Hispali (*Séville*), Traianum Adrianumque imperatores, et poëtam Silium Italicum tulit. *De Br.* II, 50. — *Ictu tragulae.* Tragula, teli genus, dictum a trahendo (Varro, de Ling. Lat. IV); eo forte quod hamatum fuerit. Vsus et hac voce Suidas: Τραγολας, ὅπλον ᾧ χρησάμενος ὁ Κόττας οὕτω βίαιον ἀφῆκε πληγήν, ὥστε τὸν βληθέντα διά τε τοῦ θώρακος καὶ διὰ τῶν πλευρῶν διαπεῖραι, καὶ τῇ γῇ προσπλῶσαι. Metellus ab ipso Sertorio hoc vulnus accepit, in pugna apud Saguntum; *De Br.* II, 58.

27. *In renunculo piscantis.* Renunculum Gellius, X, 25, interpretatur navigium piscatorium. Alii scribunt, *lenunculum*, seu *lembunculum*, seu *lemunculum*; graece λεμβάδιον. Sic fere Cortius. Nos tamen in Gellio nihil, nisi *lenunculum*, vidimus. — Incidit in hanc piscatoriam cymbam Mithridates e Nicomedia fugiens, quum haec urbs a Cotta et Triario obsideretur. *De Br.* III, 54.

28. *Piraticae.* Piratica est ipsa piratae professio, inquit Henric. Steph. Thes. L. L. Hic forte intelligi debet *piraticae classis.* — *Actuariae naves*, Nonio sunt *celeres*, quod cito *agi* possunt; Budaeo autem, naves quae remis aguntur, non velis tantum. *De Brosses* interpretatur naves mercatorias, sive onerarias; II, 4, et IV, 26.

29. *Omnia sacrata corpora.* Zenobius, Mithridatis legatus, Chios exutos armis, postquam duo millia talentorum ab iis extorsisset, aliquid iusto ponderi deesse causatus, in naves imposuerat, deportabatque in Euxinum. — *Sacrata.* Fortasse, morti devota. *De Br.* III, 50.

30. *Vado transmittit.* Hic memoratur pugna Sertorii adversus Fufidium, in transitu fluvii Baetis. Huc quoque pertinet sup. n. 5, *antequam regressus*; et sequens, *ictu eorum* etc. — *In flumine ruebant.* Donat. Ter. Adelph. III, 2, 21, *ruere* interpretatur, *toto corpore uti* (forte, *niti*) ad impellendum. Sed non hic valet, opinor, haec interpretatio. Scil. Romani, *in flumine* pugnantes, necabantur casu Sertorianorum, qui in flumen ruebant. Dixit

Ictu eorum, qui in flumine ruebant, necabantur. *Donatus*, *Adelph.* Act. III, Sc. II.

Circumventi, dextra, unde ferrum erat, [31] saxa aut quid tale capiti affligebant. *Arusianus.*

Sed Metellus in ulteriore provincia. *Donat ad Phorm.* Act. I, Sc. IV.

Immane quantum animi exarsere. [32] *Non. Nomen positum pro adverbio.*

At illi quibus res incognita erat, [33] ivere cuncti ad 383
portas incognita tendere. *Serv. F. Vrsini.*

Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. [34] *Serv. Fuldanus.*

LIB. III.

Exaudirique sonus bacchanaliorum. [1] *Macr.* lib. I, c. 4. *Saturn. Non.*

vero, *in flumine ruebant*, non *in flumen*; quia iam *in flumine erant* cadentes, quum casus eorum Romanos prosternebat. Factum narrat *De Br.* II, 8.

31. *Dextra, unde ferrum erat.* Scil. unde ferrum detractum erat. Hic agitur de legione, quae, in Macedonia, recusaverat Curionem proconsulem sequi adversus barbaros. Huic legioni Curio arma signaque detraxit, eius abolevit nomen, milltesque per alias legiones distribuit. Hoc loco pingitur eorum dolor et desperatio. — *Circumventi.* A legionibus quae in fide permanserant. *De Br.* II, 68.

32. *Immane quantum animi exarsere.* Possis supplere: *immane est, quantum* etc. Ita Horat. Carm. I, 27: *Vino et lucernis Medus acinaces Immane quantum discrepat.* Item Cic. Orat. XXVI, *Sales... in dicendo mirum quantum valent.* Et Graeci saepissime, *θαυμαστὸν ὅσον*.

33. *At illi quibus res incognita erat.* Locus manifesto corruptus. Suspicor, si quidem in re incertissima suspicari vacat: *At illi, quibus regio incognita erat, ruere cuncti ad portas; alii in cognita tendere.* Hoc autem refero ad fugam Sertorii, qui victus a Metello apud Saguntum, magnisque itineribus Calagurim petens, cum alia exercitus parte oppidum intravit; aliam, cui nota erat regio, dissolvi iussit, rursus loco dicto coituram. Vide lib. I, n. 49, et *De Br.* II, 59.

34. *Murum — duxit.* Sc. collapsa erat Cyziceni muri pars, obsidente urbem Mithridate, diu multumque arietibus quassata. Eam noctu raptimque reficit Lysistrates. *De Br.* III, 42.

LIB. III.

1. *Exaudirique sonus bacchanaliorum.* Hic narrabat Sall., quomodo noctu, per fraudem, Heracleam intraverit Mithridates, dum, propter bacchanalia, civitas omnis ludis et

Diversa, uti solet rebus perditis, capessunt: [2] namque alii fiducia *gnaritatis* locorum in occultam fugam sparsi; alii globis eruptionem tentavere. *Prisc.* lib. X. *Nonius.*

Vnus constitit in agro Lucano, gnarus loci, nomine Publipor. [3] *Idem*, lib. VI. *Probus*, *Catholicis.*

Male iam assuetum ad omnis vis [4] controversiarum. *Prisc.* lib. VI.

384 Coniuratione claudit. *Idem*, lib. X.

Quasi [5] par in oppido festinatio, et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta madore infirmarentur: nam moenia oppidi stagnabant, redundantibus cloacis advorso aestu maris. *Nonius in Mador.*

Equis et armis decoribus cultus. *Prisc.* lib. VI.

Dedecores [6] inultique terga ab hostibus caedebantur. *Idem.*

Contra ille calvi [7] ratus quaerebat, num somnio

voluptatibus dedita lasciviret. *De Brosses*, III, 55.

2. *Diversa — capessunt.* Hoc ad eamdem fugam refert *De Br.*, quam diximus supra, lib. II, n. 33. An bene, nescio. Vt ut sit, nota vocabulum *gnaritas*, ab adiectivo *gnarus*, quod est a graeco γνώριμος; unde etiam detracto *g*, *narrare*, id est *gnarum* (seu notum) facere.

3. *Publipor.* Is, interfecto in pugna Sparthaco, reliquias servorum fugitivorum collegit, bellumque redintegrasset, nisi in exercitum Pompeii, ab Hispania redeuntem, incidisset. A Pompeio victus omninoque deletus est. *De Br.* IV, 70. *Publipor* est, *Publii puer*, vel *servus.*

4. *Ad omnis vis.* Rarum hoc in plurali affert Prisc. etiam ex Lucretio, II: *Sed quam multarum rerum vis possidet in se Atque potestatem.*

5. *Quasi.* Fere. — *Ex latere.* Muri lateritii, recens exstructi. — *Advorso aestu maris.* Ingens procella classem Mithridatis, Cyzicum obsidentis, dissipaverat. Sed non multo minor erat in urbe pavor, quum influens per cloacas unda madefactos muros subrueret. *De Br.* III, 42.

6. *Dedecores.* Disputant docti an sit *decores*, an *dedecores*. Certe si iidem designantur, qui proximo verbo *inulti*, dedecores, id est *indecori* sunt.

7. *Calvi*; rarissimum verbum, ex *calvere*, id est *decipere*, *frustrari*. Plaut. Casin. II, 2, 4: *Vbi domi sola sum, sopor manus calvitur.* Pacuv. in Medo: *Sentio, pater, te vocis calvi similitudine* In primo exemplo *deponens* est; in altero, *passivum*. Ex *calvo*, calumnia. Ceterum, Antigonus rex Syriae sibi per somnum visus est aurum in campo serere, ex

thesaurus portenderetur. *Idem*, lib. VIII. *Non. in Calvitur.*

Parte consumta, reliqua cadaverum ad diuturnitatem usus sallerent. [8] *Prisc.* lib. X.

EPISTOLA CN. POMPEII AD SENATVM. [9] 385

« Si advorsus vos patriamque et deos penates tot

quo natam segetem Mithridates, Ponti satrapes, in suam provinciam auferebat. Incertus rex an thesaurus sibi, an defectio Mithridatis portenderetur, suspecto iuveni insidias meditatus est; qui a Demetrio, regis filio, monitus fugit ex aula, et se suosque a Syriorum dominatione exemit. Is, cognomine *Ctistes*, regnum condidit, quod postea tanta illustravit gloria Mithridates Eupator, infensissimus Romanorum hostis. *De Br.* III, 2.

8. *Sallerent.* Sale condirent. Aeque dicitur *sallire* et *sallere*. Ad nefandas istas dapes fame compulsi sunt Calaguritani ab Afranio Pompeii legato obsessi. Val. Max. VII, 6, 3: *Horum (Numantinorum) trucem pertinaciam in consimili facinore Calaguritanorum execrabilis impietas supergressa est: qui, quo perseverantius interempti Sertorii cineribus, obsidionem Cn. Pompeii frustrantes, fidem praestarent, quia nullum iam aliud in urbe eorum supererat animal, uxores suas natosque ad usum nefariae dapis verterunt. Quoque diutius armata iuventus viscera sua visceribus suis aleret, infelices cadaverum reliquias sallire non dubitavit.* Vid. etiam *De Br.* IV, 62 Eamdem rem innuit Florus, III, 22, his verbis: *Et infame nihil non experta Calaguris.* Item Iuv. Sat. XV, 93: *Vascones, ut fama est, alimentis talibus usi Produxere animas: sed res diversa; sed illic Fortunae invidia est, bellorumque ultima, casus Extremi, longae dira obsidionis egestas.*

9. *Epistola Cn. Pompeii ad senatum.* Quum, A. V. C. 679, C. Cotta et L. Octavio consulibus, caeli intemperies et maria praedonum latrociniis interclusa magnam annonae penuriam Romae fecissent, *pecunia quae ad Hispaniense bellum Metello facta erat* (ut dicetur in Fragm. incert. libr. n. 33), ad paranda urbi cibaria conversa est. Nec Pompeio magis, alterum in Hispania exercitum ductanti, subventum fuisse satis per se apparet. Praeterea, duob. annis proximis, fruges, in ea quam ille tenebat regione, angustius provenerant. Igitur, anno sequente, magna fames exercitum quoque urgebat; neque minor erat pecuniae, quam ciborum inopia. Quae postquam utraque a senatu crebris literis et legatis frustra efflagitasset, tandem hanc epistolam scribit irarum plenus et non obscure minitans se cum exercitu in Italiam reversurum. Qui metus populum exterruit, ne redeuntem Pompeium Sertorius insuper hostis sequeretur, imo etiam anteveniret. Simul consul Lucullus metuebat ne sibi praeriperetur a Pompeio belli Mithridatici imperium, quod Pompeius, ut praeclarum magis, secreto concupiscebat. Itaque commeatum et pecuniam misit senatus. Hoc factum est biennio ante finem belli Sertoriani.

labores et pericula suscepissem, quotiens [10] a prima adolescentia ductu meo scelestissumi hostes fusi, et vobis salus quaesita est; nihil amplius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis, patres conscripti;
386 quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissumum, cum exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, confecistis. Hac in spe populus romanus liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro vulneribus, et totiens ob remp. fuso sanguine? Fessus scribundo mittundoque legatos, omnes opes et spes privatas meas consumsi; quum interim a vobis per triennium vix annuus sumtus [11] datus est. Per deos immortales, utrum censetis me vicem aerarii praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor, me ad hoc bellum maiore studio, quam consilio, profectum: quippe qui nomine modo imperii a vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi, hostesque in cervicibus iam Italiae agentes [12] ab Al-

10. *Quotiens.* Pro *quoties.* Hoc adverbium non intellige *toutes les fois que;* sed *autant de fois que*, et refer ad antecedens *tot.* Sensus: Si contra vos fecissem, quaecumque pro vobis feci; non vos aliter mecum ageretis, quam nunc agitis. — *A prima adolescentia.* Tres et viginti duntaxat annos natus Pompeius se ipse creavit imperatorem, conscriptumque privatis opibus in Piceno exercitum ad Syllam duxit, novus belli adversus Marium Carbonemque socius. Plut. Pomp. — *Scelestissimi hostes.* Marius iuvenis et Carbo. — *Adhuc.* Ad hoc tempus. — *Contra aetatem.* Duodetriginta annos natus, ad Sertorianum bellum missus est, cum proconsulari imperio, quamvis nullum adhuc magistratum gessisset. Hic errat *De Br.* (II, 23), tres et viginti tantum dicendo. — *Proiectum.* Nota maximam vim huius verbi. Sic. Virg. Aen. XI, 360: *Quid miseros toties in aperta pericula cives Proiicis?*

11. *Annuus sumtus.* Pecunia aut frumentum, quae in unum annum sufficiant.

12. *Hostesquè in cervicibus iam Italiae agentes.* Barbaros videlicet, forsan a Sertorio concitatos, qui iter Pompeii impedire nitebantur. — *Iter aliud atque Hannibal:* Pompeius, teste Appiano, Bell. Civ. I, Alpes transivit inter fluviorum Rhodani atque Eridani fontes, per iugum, quod hodie dicitur *le St. Gothard.* Sed per Eridanum, non Padus, ut vult Appianus, sed Ticinus intelligi debet. quia non prope Rhodanum Padus oritur.

pibus in Hispaniam summovi; per eas iter aliud, atque Hannibal, nobis opportunius patefeci; recepi Galliam, Pyrenaeum, Laletaniam, Indigetes; et primum impetum Sertorii victoris, novis militibus et 387 multo paucioribus sustinui: hiememque in castris inter saevissimos hostes, non per oppida, neque ex ambitione mea, [13] egi. Quid dein praelia, aut expeditiones hibernas, oppida excisa, aut recepta enumerem? quando res plus valent, quam verba. Castra hostium apud Sucronem capta, et praelium apud flumen Durium, [14] et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti, satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et famem redditis. Itaque meo et hostium exercitui par conditio est: namque stipendium neutri datur; victor uterque [15] in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo,

Error Appiani inde nascitur, quod nomen Eridani multis amnibus commune fuit. Imo et noster Rhodanus, a Philostrato et Athenaeo Eridanus quoque vocatur. Nec mirum, quum Rhenus, Rhodanus, Eridanus, Garumna, unius atque eiusdem originis sint cum graeco *ῥέειν*, *fluere*; nec aliter differant PHεδανός et PHιδανός, quam quia H, ante vel post P, positum est. Attende autem H, quod nunc est in graecis literis E longum, prius fuisse aspirationem, quae dicitur *spiritus asper*. Vid. *De Br.* II, 24. — *Indigetes.* Id nomen Hispanicis nationibus fuit, prope Ilergetes, teste Plinio, III, 3; unde patet sine causa hoc ab nonnullis mutari, et rescribi Ilergetes. Ceterum si nomen latinum est *Indigetes*, non aliud sonat, quam *aborigines*, de quibus vide Cat. VI.

13. *Neque ex ambitione mea.* Neque ita ut, per ambitionem, milites indulgentius haberem. *Ambitionem* vero intellige, militaris gratiae captationem, ut in Iug. XLV, n. 1.

14. *Apud flumen Durium.* Idem intelligit *De Br.*, quod, lib. II, n. 4, *Turiam* vocavit Sallustius, hodie *le Guadalaviar*, quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit. Hoc monuimus, ne quis illud accipiat pro multo maiore amne, quem Durium vocat Plin. IV, 21, nunc *le Duero*, Lusitaniam interfluentem. Ceterum, ut monet *De Br.*, syllaba *Thur*, [illegible] vel *Dur* in celticis vocabulis *aquam fluentem* designabat; unde non mirum est idem fere nomen multis amnibus fuisse. Haec origo in multis etiamnum gallicis locorum nominibus facile agnoscitur.

15. *Victor uterque.* Pompeii nempe exercitus, qui, praeliis victor, fame tamen pelletur ex Hispania; Sertorii exercitus, qui, licet proeliis victus, Italiam, nemine prohibente, invadet, sicque pro victore erit. — *Neu coga-*

quaesoque ut animadvortatis; neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus; praeter maritumas civita-
388 tes, quae ultro nobis sumtui onerique. Gallia, superiore anno, Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit: et nunc malis fructibus [16] ipsa vix agitat. Ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consumsi. Reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, invito et praedicente me, exercitus hinc, et cum eo omne bellum Hispania in Italiam transgredientur. »

Namque his praeter solita vitiosis magistratibus, [17] quum per omnem provinciam infecunditate biennii proxumi grave pretium fructibus esset. *Non. Grave, multum.*

Hi saltibus occupatis, Termestinorum [18] agros in-

tis necessitatibus. Haec verba sic iunge; non, *consulere necessitatibus.* Vulgare est, *cogere necessitate;* ubi *necessitas* in genere sumitur, LA NÉCESSITÉ. Hic autem *necessitates* sunt, LES BESOINS. — *Ad internecionem vastavimus.* Magis obvium est *caedere exercitum ad internecionem*, quam *vastare regionem aliquam ad internecionem.* Hoc intelligi potest: *ita vastare, ut quaecumque fert aut alit tellus, intereant.* — *Vltro.* Insuper. Non modo nihil nobis suppeditant maritimae civitates, sed *insuper* nobis oneri et sumptui sunt. Emporium, Tarraconem et Saguntum innuit, quae civitates in reipublicae partibus erant. Animadverte hunc sensum adverbii *ultro*, quod fit ab *ultra* (ut *citro* a *citra*), et *progressionem* aliquam, seu *motum ulterius ferentem* significat. Nec alia causa est, cur *ultro* tam commode significet, *sponte sua.* Sed ob eandem originem, non minus facile illud interpreteris, *insuper.*

16. *Malis fructibus.* Quum angustus frugum proventus fuerit. — *Vix agitat.* Vix se ipsa sustentat. Sic lib. I, Orat. Lep. n. 7: *agitandi inops.*

17. *Vitiosis magistratibus.* Haverc. proponit, *vitiosis magis aestatibus;* optime, ut opinor. Hoc refer ad frugum inopiam, de qua supra n. 9. Ceterum, *vitiosi* magistratus sunt, magistratus *vitio creati.* Sed non apparet, quid hoc ad rem.

18. *Termestinorum.* Hoc ex Lipsio reposuimus, pro vulgato, *tum externorum. Termestini* erant citerioris Hispaniae populi. Eos quoque intellexit *De Br.* III, 30. Scilicet Pompeius, donec senatus ei subveniret, in illam regionem exercitum duxit, ibique frumentum abunde invenit. — *Satias.* Hoc nominativo usi quoque sunt, Livius, XXVII, 49: *Adeoque etiam vi-*

vasere : frumentique ex inopia gravi satias facta. *Idem, Satias pro satietas.*

Neque iam sustineri poterat immensum aucto mari, et vento gliscenti. *Idem, Gliscit est congelascit, colligitur; ignescit, crescit.* [19]

Ac tum maxume, [20] uti solet extremis in rebus, sibi quisque carissumum domi recordari, cunctique 389
omnium ordinum extrema munia sequi. *Idem, Munia, officia.*

Et forte in navigando cohors una, [21] grandi faselo vecta a ceteris deerravit, marique placido a duabus praedonum myoparonibus circumventa. *Idem, in voce Faselus et Myoparo.*

Eum, atque Metrophanem [22] senatus magna industria perquirebat, quum per tot scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percunctatum miserant. *Idem, et Charisius,* lib. I.

Duos quam maxumos utres levi tabulae subiecit : [23]

ctores sanguinis caedisque ceperat satias; et Silius IV, 110 : *Nec finis satiatae, novi sed sanguinis ardor.*

19. *Vento gliscenti.* Ex omnibus Nonii interpretationibus ultima tantum vera est, *crescit.* — *Immensum aucto mari.* Quum mare valde intumuisset. Hoc *De Br.* II, 4, ad fugam Sertorii ab Annio pulsi refert, vide sup. lib. II, n. 28 et 47.

20. *Ac tum maxume.* De Cyzicenis agitur; quum Mithridates, machinis et turribus admotis, urbem, mari simul et terra, expugnare conaretur. *De Br.* III, 41.

21. *Cohors una.* Quae cum praetore Bellieno in Siciliam navigabat. Captum Bellienum praedones in mare deiecerunt. *De Br.* II, 31. — *Myoparonibus.* Genus navigii.

22. *Eum atque Metrophanem.* Luc. Magium et Metrophanem, quos Mithridates ad Sertorium legatos miserat. Scilicet eos intercipere cupiebat senatus. Vide sup. lib. II, n. 21. — *Quum per tot scaphas.* Facile apparet hic aliquid deesse, ad quod illud referatur. — *Ad ostia.* Ad fluminum in mare exitus; quo sensu *ostia* semper, plurali numero, dicuntur, teste Charisio, I.

23. *Duos — utres — tabulae subiecit.* Sermo est de milite aliquo, ex Fimbrianis legionibus, quem Lucullus Cyzicum misit, obsessis nuntiaturum se cum exercitu advenire. — *Invicem tractu pedis.* Alterno pedum motu. Legere malim, *in vicem.* Sed nihil fere interest. — *Inter molem atque insulam.* Eam scilicet insulam in qua erat Cyzicus. Flor. III, 5 : *Fiduciam oppidanis resistendi nuncius fecit, do-*

qua super, omni corpore, quietus, invicem tractu pedis quasi gubernator exsisteret: ea inter molem atque insulam, mari vitabundus classem hostium, ad oppidum pervenit. *Idem.*

Nam qui enare conati fuerant, [24] icti saepe ferramentis navium, aut vulnerati a suis, aut adflicti alveos, undarum vi, mulcato foede corpore, postremo tamen periere. *Idem, et Arusian. Messus.*

Nam tertia tunc erat, et sublima [25] nebula coelum obscurabat. *Non.*

Illum nautis forum. *Idem.*

ORATIO MACRI LICINII [26] TRIBVNI PLEBIS AD PLEBEM.

« Si, Quirites, parum existumaretis, [27] quod inter

cens adventare Lucullum; qui, horribile dictu, per medias hostium naves, utre suspensus, et pedibus iter adgubernans, videntibus procul, quasi marina pistrix evaserat.

24. *Nam qui enare conati fuerat.* Scilicet in ea tempestate, quae Mithridatis, Cyzicum obsidentis, naves turresque navibus impositas disturbavit. Vid. sup. n. 5. — *Adflicti alveos.* Carrio addit *ad.* Forte subaudivit Sallustius; ut, *adsidere moenia.* Vndarum vi adiligebantur ad navium alveos.

25. *Sublima.* Pro *sublimis.* — *Illum nautis forum.* Nonius dicit *forum* hic masculini generis esse. Malim credere Sallustium dixisse *illum* pro *illud.*

26. *Oratio Macri Licinii.* Meminisse attinet omne fere ius tribuniciae potestatis a L. Sylla sublatum fuisse. Illud primus restituere tentavit consul Lepidus; dein, A. V. C. 678, Sicinius tribunus plebis, cui obstitit consul C. Scribonius Curio. Anno sequente C. Aurelius Cotta, consul, ius ceteros magistratus adipiscendi reddidit tribunis. Cetera recuperare conatus est, A. 680, tribunus Quinctius; sed is quoque frustra fuit. Denique A. 681, L. Cassio Varo, et M. Terentio Lucullo consulibus, rem denuo aggreditur C. Licinius Macer; quae tamen, usque ad reditum Pompeii adhuc in Hispania bellantis, dilata est. Nemo nescit Pompeium consulem cum M. Licinio Crasso, A. 684, iura tamdiu tamque acriter vindicata tandem populo restituisse.

Qui hic loquitur, *C. Licinius Macer*, eiusdem gentis, sed non earumdem partium erat; quam *M. Licinius Crassus*, postea cum Caesare et Pompeio triumvir. C. Macrum inter oratores nominat Cic. Br. LXVII. Eius, non vulgarem sane, mortem narrat Val. Max. IX, 12, 7. Macer filium habuit Licinium Calvum, oratorem Ciceroni in diverso genere prope parem, de quo Cic. Brut. LXXXII.

27. *Si — parum existumaretis.* Si non satis intelligeretis. — *Vtique.*

ius a maioribus relictum vobis, et hoc a Sulla para-
tum servitium interesset; multis mihi disserendum
fuisset, docendumque, quas ob iniurias, et quotiens a
patribus armata plebes secessisset; utique vindices
paravisset omnis iuris sui, tribunos plebis. Nunc hor-
tari modo reliquum est, et ire primum via, qua ca-
pessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, 391
quantas opes nobilitatis solus, impotens, [28] inani spe-
cie magistratus, pellere dominatione incipiam; quan-
toque tutius factio noxiorum agat, quam soli innocen-
tes. Sed praeter spem bonam ex vobis, quae metum
vicit, statui certaminis advorsa pro libertate potiora
esse forti viro, quam omnino non certavisse. Quam-
quam omnes alii, creati pro iure vestro, vim cunctam
et imperia sua, gratia, aut spe, aut praemiis, in vos
convortere; meliusque habent mercede delinquere,
quam gratis recte facere. Itaque omnes concessere
iam in paucorum dominationem, [29] qui per militare

Docendumque fuisset, uti plebes sibi paravisset tribunos. — *Ire primum via*. Reliquum est, ut ego primus viam ingrediar, qua libertatem vindicari posse arbitror. Cortius intelligit *primum*, ante omnia.

28. *Impotens*. Sine potentia; debilis. Nota obiter rarum hunc sensum vocabuli *impotens*. — *inani specie magistratus*. Quoniam nihil tribunis, nisi nomen inane a Sylla relictum fuerat. — *Factio noxiorum*. Noxii, id est, nobiles, qui in factionem coalescentes plus possunt, quam populus, cuius vis soluta atque dispersa est. (Iug. XLI, n. 7). — *Soli innocentes*. Innocentes, qui *soli*, id est, nullius factionis sunt. — *Sed praeter spem bonam*, etc. Id est, sed praeterquam spes bona, quam de vobis concepi, metum meum superavit; persuasum insuper habeo, potius esse viro forti etiam infeliciter pro libertate certavisse, quam omninò non certavisse. — *Omnes alii*. Ceteri magistratus qui potestatem plebi tuendae acceptam, ad eam opprimendam convertunt. Hoc de solis tribunis intelligit gallicus interpres *Beauzée*; sed non attendit *vim* omnem tribunis eripuisse Syllam, *imperium* autem nunquam habuerant: nec *spes* quidem illis tunc supererat, praecluso ad alios honores aditu. — *Gratia, aut spe, aut praemiis*. Supple, *corrupti, depravati*.

29. *Omnes concessere iam in paucorum dominationem*. Eodem sensu, quo Catil. XX: *Respublica in paucorum ius atque ditionem concessit*. — *Per militare nomen*. Sub specie belli adversus hostes reipublicae gerendi. — *Arcem habent ex spoliis vestris*. Vos spolia-

nomen, aerarium, exercitus, regna, provincias occupavere, et arcem habent ex spoliis vestris: quum interim, more pecorum, vos, multitudo, singulis habendos fruendosque praebetis, exuti omnibus quae ma-
392 iores reliquere: nisi quia vobismet ipsi per suffragia, uti praesides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes: [30] et mox, si vestra receperitis, ad vos plerique; raris enim animus ad ea, quae placent, defendenda; cetera validiorum sunt. An dubium habetis, [31] ne officere quid vobis uno animo

visse, illis pro munimento est. Eadem fere pluribus verbis, Iug. XXXI, n. 43: *Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est.*—*Multitudo.* Dictum per oppositionem sequenti *singulis.* — *Habendos.* Possidendos. Populum romanum admonet, quanto in contemptu vivat, quem, ut vile pecus, habeant possideantque pauci nobiles. — *Nisi quia.* Nisi quod. « Omnia, inquit, amisistis, praeter ius suffragiorum, quibus dominos vobis, non praesides, ut olim, imponitis. » Excipit ironice, quod eos maxime mordeat, et pudore afficiat; pudendum enim ius, quo populus ipsemet sibi, libertatis nomine, servitutem iniungit! In toto hoc, a verbis *itaque omnes concessere*, manifesta Demosthenis imitato est, Olynth. III, circa finem: *νῦν δὲ τοὐναντίον, κύριοι μὲν τῶν ἀγαθῶν οἱ πολιτευόμενοι, καὶ διὰ τούτων ἅπαντα πράττεται. Ὑμεῖς δὲ, ὁ δῆμος, ἐκνενευρισμένοι, καὶ περιῃρημένοι χρήματα καὶ συμμάχους, ἐν ὑπηρέτου καὶ προσθήκης μέρει γεγένησθε.*

30. *Concessere illuc omnes.* Omnes factioni paucorum ipsi se adiunxere. — *Ad vos plerique.* Sc. Concedent. Haverc. addit, *redibunt*, sine veterum librorum auctoritate. —*Raris.* Paucis. Haec dicit ille: « Si populus sua iura vindicaverit, omnes a nobilibus ad illum se convertent. Pauci enim homines ita valent animo, ut partes, quas semel amplexi sunt, diu defendant. Maior pars se statim potentioribus adiungit. » Carrio affirmat libros omnes habere *ceteri*, eodem sensu. Cortium et allatas ab eo auctoritates sequuti sumus. Ceterum ne ignores, lector, omnia haec aliter capere eumdem Cortium. Scilicet parenthesi includit: *(raris enim animus ad ea, quae placent, defendenda)*; ita ut, *cetera validiorum sunt*, iungatur cum verbis, *ad vos plerique.* « Mox, inquit, si vestra receperitis, ad vos plerique concedent; cetera validiorum sunt. Hoc est, *cetera*, aerarium, regna, provinciae, *validiorum* (vestra, quando ita plus valetis) *sunt.* » Deinde hoc comparat, cum sententia Catil. XX, n. 23: *Tantummodo incepto opus est; cetera res expediet.* Non absurdum sane; sed quod, cum optimis interpretibus praetulimus, verissimum quoque est, et certe minus vulgaris sententiae.

31. *An dubium habetis.* An timetis,

pergentibus possit, quos languidos socordesque pertimuere? Nisi forte C. Cotta, et factione media consul, aliter quam metu, iura quaedam tribunis plebis restituit. Et quamquam L. Sicinius primus de potestate tribunicia loqui ausus, mussantibus vobis, circumventus erat; tamen prius illi invidiam metuere, quam vos iniuriae pertaesum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites: nam spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum imposuerat servitium, finem mali credebatis: ortus est longe saevior Catulus. [32] Tumultus intercessit Bruto et Aemilio Ma- 393

ne quid vobis obstare possit, quum omnes uno animo adversus paucorum factionem pergetis; quum ii vos, quamvis languidos et socordes, pertimuerint? Pertimuerunt autem; nam non aliam ob causam, quam ob metum, C. Cotta iura quaedam tribunis restituit. De hac restitutione vide sup. n. 26; et Ascon. in Cic. pro Cornelio. — *Ex factione media consul.* Ex ipsa inimicorum vestrorum factione depromptus ad consulatum. Sic fere interpretatur *Dureau de la M.*; et iure, ut opinor. Nam, quum istius factionis esset C. Cotta, certe nihil, nisi metu coactus, plebi concedere potuit. Ceterum *De Br. factionem mediam* intelligit eorum, qui inter populi universi consensum et paucorum nobilium dominationem medium iter, in rebus administrandis, tenere constituerunt; hancque factionem vocat, *un tiers parti.* Quae si unquam Romae fuit, non *mediam* aut *tertiam* diu, sed mox *nullam* fuisse credere licet. Qualis est enim factio, quae neque *multitudine*, neque *paucis* nititur, sicque ex neminis voluntate rempublicam gerit? — *Mussantibus vobis* Non reclamantibus, sed occulto tantum murmure sortem eius querentibus. — *Circumventus erat.* Sicinius, dum omni ope niteretur, ut tribuniciae potestatis iura vindicaret, necatus in suo lecto inventus est. Eum Curionis consulis insidiis interceptum fuisse vulgo suspicati sunt. — *Invidiam.* Odium iramque vestram. « Illi prius, odii vestri metu, aliquid de tyrannide sua remiserunt, quam vos, iniuriarum taedio, illis obviam ivistis. » — *Spem frustra fuisse.* Frustra vos speravisse, nobiles aliquem demum iniuriae finem facturos.

32. *Catulus.* Is qui consul collegae sui Lepidi conatus repressit; Q. Catuli, Cimbrorum victoris et Mariana invidia oppressi, filius, vir in corrupto saeculo probitatis integerrimae, nec in rebus civilibus minor, quam Pompeius in bellicis, teste Cic. de Off. I, 22. Hunc, quem Sylla ipso saeviorem vocat Macer, egregie absolvit honorificentissimum populi romani iudicium. Quum enim legem Gabiniam, qua Pompeio adversus piratas bellaturo imperium totius fere orbis committebatur, dissuadens Catulus « in concione dixisset (inquit Vell. II, 31), esse quidem praecla-

394 merco consulibus;[33] dein C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quinctium, vidistis. Quantae denique nunc mihi turbae concitantur! Quae profecto incassum agerentur, si, prius quam vos serviundi finem, illi dominationis facturi erant: praesertim quum his civilibus armis[34] dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione in vobis sit. Itaque cetera ex licentia, aut odio, aut avaritia in tempus arsere: permansit una res modo, quae utrimque quaesita est, et erepta in posterum, vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo

rum virum Cn. Pompeium, sed nimium iam liberae reipublicae, neque omnia in uno reponenda, adiecissetque: si quid huic acciderit, quem in eius locum substituetis? succlamavit universa concio: te, Q. Catule. » Hic igitur tribunus invidiose magis, quam ex vero, loquitur.

33. *Bruto, et Aemilio Mamerco, consulibus.* Nempe anno 677, quo maxime deflagravit bellum Lepidanum. — *C. Curio.* Consul cum Cn. Octavio, anno 678. — *Insontis tribuni.* Sicinii. — *Lucium Quinctium.* Hunc Cic. Brut. LXII, vocat aptissimum turbulentis concionibus oratorem. De eodem, concitatisque ab eo turbis civilibus meminit idem Cic., pro Cluent. XXXIV, XXXIX, XL, et passim. — *Si .... facturi erant.* Pro *essent*; ut saepe alibi: rarius tamen quum, ut hic, alterum verbum *subiunctivi modi* est. *Quae incassum agerentur*, referendum est ad omnia antecedentia. « Inutile fuisset illis, inquit, omnia haec agere, id est, adversus Lepidum, dein Sicinium, postea Quinctium, postremo me ipsum, tam atrociter insurgere, si finem suae dominationi ultro facturi fuissent. Ergo vos esse oportet, qui finem vestrae servituti faciatis. »

34. *His civilibus armis. Armis* dixit criminose, pro *contentionibus*. Nam res, sub Lepido tantum, ad arma civilia deducta fuerat. — *Dicta alia.* Tot certaminibus nunc hanc, nunc illam, speciem praetenderunt; Sed una semper fuit causa: ut vos serviretis, illi imperarent. — *Certatum utrimque.* Hoc fuit inter defensores vestros et nobiles certamen, an factio nobilium in vos dominaretur. — *Cetera.* Sc. certamina. — *Ex licentia.* Propter licentiam, qua nobiles potentia sua abutebantur. — *Odio.* Propter odium, quod sibi sceleribus suis conflaverant. — *Avaritiam.* Ad eorum comprimendam avaritiam — *In tempus arsere.* Orta his causis certamina, postquam aliquandiu arserunt, transiere tamen. Vnum illud sine fine permansit, quo quaesita est utrinque una res, id est, in medio positum fuit unum victoriae praemium, tribunicia potestas, quam vos servare, illi eripere volebant. Eripuerunt autem in posterum; ita ut nullum iam vobis,

quaesoque, ut animadvortatis: neu nomina rerum ad ignaviam mutantes, otium pro servitio appelletis. Quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit, [35] non est conditio: fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advortite: et nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt.

Quid censes igitur? aliquis vestrum subiecerit. Primum omnium omittendum morem hunc quem agitis, impigrae linguae, [36] animi ignavi, non ultra concio-

ad tuendam libertatem, telum supersit.

35. *Si vera et honesta flagitium superaverit.* Si turpis et scelesta nobilium ambitio iustam et honestam populi causam superaverit. — *Non est conditio.* Quum certamen inceptum sit, nulla iam conditio est, qua ipso servitutis otio frui possitis. Aliqua fortasse fuisset, si omnino quiescentes otium obsequio redemissetis; sed id iam non integrum est. Nisi viceritis, gravioribus vos vinculis prement, munimentum sibi ex vestris malis quaerentes. Quaelibet enim iniuria eo tutior est, quo gravior desaevit. Confer cum hoc loco Orat. Lepidi, n. 7.

36. *Impigrae linguae.* Non iunge, *morem impigrae linguae*; sed intellige: *homines impigrae linguae* etc. — *Non ultra concionis locum memores libertatis.* Hoc e Demosth. sumptum videtur IV Philip. initio: Οὐδέν ἐστιν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῶν πάντων δυσκολώτερον εἰς τὸ παρὸν, ἢ ὅτι ταῖς γνώμαις ὑμεῖς ἀφεστήκατε τῶν πραγμάτων, καὶ τοσοῦτον χρόνον σπουδάζετε, ὅσον ἂν καθῆσθε ἀκούοντες ἢν προσαγγελθῇ τι νεώτερον· εἶτ' ἀπελθὼν ἕκαστος ὑμῶν, οὐ μόνον οὐδὲν φροντίζει αὐτῶν, ἀλλ' οὐδὲ μέμνηται. — *Dein.* Supple, *censeo*, et iunge cum *uti* — *possitis.* — *Ad virilia illa.* Sc. *consilia*, aut tale quid. Secessiones plebis in montem Sacrum et Aventinum innuit. — *Quo.* Collective sumptum, cum relatione ad *virilia illa*; ut Catil. LVI, *servitia repudiabat, cuius* etc. *Modo* semel expressit, eodem sensu, quo si dixisset: *Modo tribunos plebei, modo patricium* etc. — *Patricium magistratum.* Consulatum, quem sui ordinis proprium existimantes patricii, cum plebeiis communicare non, nisi vi coacti, sustinuerunt; vide Flor. I, 26; et Liv. VI, 42. — *Libera ab auctoribus patriciis suffragia.* Legem Maeniam innuit, de qua meminit Cic. Brut. XIV, et Freinsh. Suppl. Livii, XI, 27: *Legem quoque de suffragiis circum haec tempora (A. 467) latam esse crediderim, qua patres in comitiorum incertum eventum auctores fieri cogebantur. Hactenus enim eo iure utebantur, uti magistratum gerere non posset, cui populi suffragiis datus esset, nisi patres auctores fuissent facti.* Iam anno 415 latae fuerant a Publilio dictatore aliae leges, de quibus Liv. VIII, 12: *Tres leges secundissimas plebei, adversas nobilitati tulit: unam, ut plebiscita omnes quirites tenerent; alteram ut legum, quae comitiis centuriatis ferrentur, ante initum suffragium patres auctores fierent etc.* Denique multo

nis locum memores libertatis: dein (ne vos ad virilia
illa vocem, quo tribunos plebei, modo patricium ma-
gistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia ma-
iores vestri paravere) quum vis omnis, Quirites, in
396 vobis sit, uti, quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro
vobis agere aut non agere certe possitis. Iovem aut
alium quem deum consultorem exspectatis? [37] Ma-
gna illa consulum imperia et patrum decreta vos ex-
sequendo rata efficitis, Quirites; ultroque licentiam
in vos auctum atque adiutum properatis. Neque ego
vos ultum iniurias hortor; magis uti requiem cupia-
tis: neque discordias, ut illi criminantur, sed earum
397 finem volens, iure gentium, res repeto: [38] et, si per-

ante, A. scil. 282, tribuni Volero et Laetorius magna contentione pervicerant, ut sine auspiciis, sine ulla, aut praevia, aut sequenti patrum auctoritate, plebeii magistratus, per comitia tributa crearentur; Liv. II, 56. Nunc apparet, quid sint libera ab auctoribus patriciis suffragia. — *Quum vis omnis in vobis sit.* Haec est ratio cur censeat, ut populus romanus ius sibi vindicet aut faciendi, aut non faciendi pro se ipso, quae nunc, imperio paucorum obsequens, pro aliis facit. — *Toleratis.* De belli laboribus praesertim loquitur, quos non sibi, sed nobilibus plebs tolerat. — In toto hoc textum a Cortio restitutum sequuti sumus. In aliis enim maxime mendosus est.

37. *Iovem — exspectatis?* « An exspectatis, donec Iupiter aut aliquis deorum rebus vestris consulat? Id exspectare supervacaneum est: a vobis auxilium vos quaeratis, oportet. Vos enim ipsi consulum imperia et patrum decreta, obsequio vestro, rata efficitis: parere desinite; illi desinent imperare. » Signum interrogationis apposuimus verbo *exspectatis*, quod nobis, quidquid in contrarium disputet Cortius, motus orationis requirere visus est. Neque vero credimus, cum Cl. V. *Dureau Delamalle*, his verbis populo exprobrari, quod non, nisi captis auspiciis et quasi Iove ipso auctore, comitia centuriata haberi possint. Oratoria vere formula est, non prorsus absimilis huic Liv. VI, 18: *Bene facitis, quod abominamini; dii prohibebunt haec; sed nunquam propter me de caelo descendent. Vobis dent mentem oportet, ut prohibeatis.* — *Magna.* Magnifica; superba.

38. *Res repeto.* Romanis mos erat, antequam bellum indicerent, per feciales, iure gentium, *res repetere*, id est exposcere, ut gens hostilis res iniuste raptas restitueret. Res autem, quas hic tribunus repetit, sunt tribunicia potestas, iura populi, aerarium, provinciae, imperia, quae pauci per vim occupaverunt. — *Ne... sanguinem vestrum praebeatis.* Scil. ad quaerendos nobilibus triumphos. — *Reliquias exsulum.* Qui Sertorii signa sequebantur. — *Persequantur cum imaginibus*

tinaciter retinebunt; non arma, neque secessionem, tantummodo ne amplius sanguinem vestrum praebeatis, censeo. Gerant, habeantque suo modo imperia; quaerant triumphos: Mithridatem, Sertorium et reliquias exsulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos, quibus nulla pars fructus est. Nisi forte repentina ista frumentaria lege [39] mu- 398
nia vestra pensantur: qua tamen quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt vires; sic neque absolvit cura familiari tam parva res; et ignavissumi quique tenuissuma spe frustrantur. Quae tamen quamvis am-

suis. Fumosas illas, quibus superbiunt, imagines in aciem, pro militibus, educant. — *Absit*. S. a vobis.

39. *Nisi—frumentaria lege*. Dixit in oratione sua Lepidus: *Populus romanus ne servilia quidem alimenta reliqua habet*. Vnde coniicere est, Syllam frumentarias largitiones, quas minuerat M. Octavius (Vid. lib. I, n. 21, in fine), omnino sustulisse. Sed, iam anno 679, consul C. Cotta frumentum populo distribuerat, ob penuriam de qua diximus supra n. 9, et quae locum dedit illius orationi infra perscriptae. Tandem lata fuisse videtur nova lex a Cassio et Terentio consulibus, qua singulis mensibus quini modii unicuique pauperum civium distribuebantur. De ratione modii vide Iug. XLIV, n. 6. — *Munia vestra pensantur*. Nam profecto frumentaria illa lex, repente lata, atque adeo necessitate rerum extorta, labores vestros non digne rependit. — *Libertatem omnium aestumavere*. Sic Tac. Ann. I, 47: *Denis in diem assibus corpus et animam aestimari*. Nobiles, inquit, servitutem vestram quinis frumenti modiis emerunt. Tam vili pretio vos illis libertatem vendidistis! — *Non amplius possunt*. Non plus valent, quam alimenta, quae hominibus carcere inclusis praebentur. — *Namque ut illis*. Sc. alimentis carceris. — *Exiguitate*. Propter exiguitatem. — *Sic neque absolvit*. Sic quini modii et civi curam non eximunt, quin amplius alendis liberis suis quaerat; et ignavissimos quosque, tenuissima spe deceptos, in falsa securitate retinent. — *Frustrantur*. Passive: decipiuntur. Cave enim interpreteris, *spe illa tenuissima deiiciuntur*. Intellige vero, *per spem subsidii illius, licet tenuissimi, falluntur*. Totum hoc ex Demosthen. Olynth. III, circa finem: .....Καὶ τῶν τοιούτων λημμάτων ἀπαλλαγείητε, ἃ τοῖς ἀσθενοῦσι παρὰ τῶν ἰατρῶν σιτίοις διδομένοις ἔοικε· καὶ γὰρ οὔτε ἰσχὺν ἐκεῖνα ἐντίθησιν, οὔτ' ἀποθνήσκειν ἐᾷ. Καὶ ταῦτα, ἃ νέμεσθε νῦν ὑμεῖς, οὔτε τοσαῦτά ἐστιν ὥστε ὠφέλειαν ἔχειν τινὰ διαρκῆ, οὔτ' ἀπογνόντας ἄλλο τι πράττειν ἐᾷ, ἀλλ' ἔστι ταῦτα τὴν ἑκάστου ῥᾳθυμίαν ὑμῶν ἐπαυξάνοντα.

pla, [40] quoniam servitii pretium ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi, et vestrarum rerum ultro, iniuria, gratiam debere? Namque alio modo, neque va-
399 lent in universos, neque conabuntur: cavendus dolus est. Itaque simul comparant delenimenta, et differunt vos in adventum Cn. Pompeii; quem ipsum, ubi pertimuere sublatum in cervices suas, mox demto metu lacerant. Neque eos pudet vindices, uti se ferunt, libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam non audere, aut ius non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est, Pompeium, tantae gloriae adolescentem, malle principem volentibus vobis esse, [41] quam illis dominationis socium; auctoremque in pri-

40. *Quamvis ampla.* Etiamsi ea frumenti largitio ampla et magnifica esset. — *Cuius torpedinis erat.* Quanta socordia esset, pro frumento, quod vestrum est, ultro illis gratiam, nullo iure debitam, habere! — *Vltro.* Non modo ab illis, quod vestrum est, accipere; sed eis *insuper* gratiam debere. — *Iniuria.* Sine ullo iure. Demosth. ibid. paulo supra: Καὶ τὸ *πάντων ἀνανδρότατον, τῶν ὑμετέρων αὐτῶν χάριν προσοφείλετε.* — *Namque alio modo.* Nam non aliter, quam quia vos illis gratia obligatos creditis, contra universum populum aliquid aut possunt, aut conabuntur. Non vis eorum, sed dolus cavendus est. — *Delenimenta.* Legem illam frumentariam, qua vos deliniant, et mansuetos habeant. Demosthen. ibid. Επάγουσιν ἐπὶ ταῦτα, *καὶ τιθασσεύουσι χειροήθεις αὐτοῖς ποιοῦντες.* — *Quem ipsum, ubi pertimuere... lacerant.* Hoc ad praeterita, non ad praesentia, referri debet. Non verisimile est enim Pompeium a nobilibus eo ipso tempore lacerari, quo eius opem adversus plebeios exspectabant. Tribunus vero nobiles arguit, animos erga Pompeium pro temporibus mutare. Pertimuerunt illum, quoties exercitui imperantem et magna subnixum potentia viderunt; lacerarunt, ubi ad privatam conditionem rediit. Idem certe facient, quum Romam redux deposuerit imperium; eique obstrepent, si forte tribuniciam potestatem restituere voluerit. Ceterum, quis est pudor, tot viros nobiles, qui se vindices libertatis ferunt, non audere sine uno Pompeio, aut iniuriae, qua plebem afficiunt, finem facere; aut iura sua, quoniam iura esse contendunt, defendere? Haec ultima dicit, ut nobiles in contemptum adducat, quasi homines nullius animi, et iniustam potentiam, sola plebis ignavia, retinentes.

41. *Principem volentibus vobis esse.* Primum esse inter vos, cum summa vestra voluntate, et ducem vestrum ad recuperandam libertatem. Iam *auctor tribuniciae potestatis*, est eius patronus et restitutor. Is quidem fuit Pompeius, magno suo in posterum damno. Telum enim paravit Caesari, quo adversus se uteretur.

mis fore tribuniciae potestatis. Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia habebatis: neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat. Itaque verborum satis dictum est: neque enim ignorantia res claudit.[42] Verum occupavit vos nescio quae torpedo, qua non gloria movemini, neque flagitio; cunctaque praesenti ignavia mutastis, abunde libertatem rati, quia tergis abstinetur, et huc ire licet et illuc, munera ditium dominorum. Atque haec eadem non sunt agrestibus;[43] sed

42. *Neque enim ignorantia res claudit.* Non res per ignorantiam claudicat. Non obstat ignorantia, quin res, id est repetitio vestri iuris, recte procedat. *Claudit*, pro *claudicat*, veteres dixisse videntur. Hoc enim Sallustii affert Donatus, ad Ter. Eun. 1, 2, 84, *claudier* pro *claudicare* interpretans. Errat quidem Donatus, et Terentii *claudier*, nihil aliud sonat, quam *claudi*. Sed ipse eius error probat, Sallustianum verbum, *claudit*, tunc temporis pro *claudicat*, vulgo intellectum fuisse. Praeterea affert Cortius ex Apuleio, de Deo Socratis: *Vt ubi dubitatione clauderet, ibi divinatione consisteret.* — *Neque flagitio.* Neque turpitudine. Nihil, inquit, vos movet; neque gloria ius vestrum recuperandi, neque turpitudo in aeternum amittendi. — *Praesenti ignavia.* Sup. *pro.* Cuncta vestra abiecistis, praesentis ignaviae illecebris capti. — *Quia tergis abstinetur* etc. Liberos abunde vos creditis, quia vos domini non ut ceteros servos flagellis caedunt, aut ergastulis, vel ludo gladiatorio, includunt. — *Munera ditium dominorum.* *Munera* proprie vocantur spectacula gladiatoria, in quae familiae servorum alebantur. Hic, audaci translatione, *munera* vocat ipsos homines in spectaculum exhibitos, hisque contumeliose confert plebem romanam. Vos, inquit, opulentis dominis spectaculum estis; vos illi ut theatralia munera, oculis fruenda, in civitate, tanquam munerarius in amphitheatro, habent. Ideo tantum intactum virgis tergum, et huc illuc commeandi licentiam, vobis relinquunt. —Quidam, contra codd., legunt *munere*, et intelligunt *beneficio*. Possis etiam *munera* eodem sensu capere: *quae res sunt munera ditium dominorum.* Alterum sensum praetulimus, quia acrior et acutior videtur. Ceterum non credimus cum Cl. V. *Dureau de la M.* per verba *tergis abstinetur*, innui legem *Porciam*; et per verba *huc ire licet et illuc*, immunitatem militiae, quae sextae classi competebat. Primum enim non ad proletarios solos loquitur; deinde dixit supra, *ne amplius sanguinem vestrum praebeatis; ... absit periculum et labos, quibus nulla pars fructus est.* Quamquam longe etiam durior erat, quoad militiam, agrestis quam urbanae plebis conditio, idque statim innuet.

43. *Agrestibus.* Plebi rusticae. — *Inter potentium inimicitias.* Dum potentes inter se certant. Asconius a Cortio citatus: *Plebs rustica partim*

401 caeduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magistratibus. Ita pugnatur, et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est, et in dies magis erit; si quidem maiore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem. »

Postquam egressus angustias. *Messus.*

Ad Cyzicum perrexit firmatus animi. *Idem.*

Vt sustinere corpora plerique nequeuntes, fessi arma sua quisque stantes incumberent. [44] *Idem et Servius.*

Ac statim fugitivi, [45] contra praeceptum ducis, rapere ad stuprum virgines, matronasque. *Nonius.*

Quibus a Sertorio triplices insidiae per idoneos saltus positae erant: prima, [46] quae fonte venientes exciperet. *Servius.*

Ingens ipse virium atque animi. *Arusianus.*

Locum nullum, nisi in quo armati institissent. *Idem.*

At Oppius, [47] postquam orans nihil proficiebat, ti-

agros, partim ius civitatis amisit, partim omnino proscripta est victore Sylla, quod plebs romana de Marianis partibus fuerat. *Caeduntur* non intelligo de solis militibus, qui praesertim e rusticis tribubus educebantur; sed etiam de caedibus, quae passim in agris per arma et belli tumultum fiebant. — *Dono dantur.* Videlicet, ut nata servituti mancipia, militum nomine, magistratibus in provincias euntibus dono dantur. — *Paucis.* In commodum paucorum. Aliqui legunt *a paucis*; minus bene. — *Pro victis est.* Vulgo, *pro victa.* Alterum reposuit Cortius ex Venetis primis et codice Vaticano. Non absurde; quia nomen collectivum est plebes.

44. *Arma sua — incumberent.* Pro, *armis incumberent.* Sic Senec. Phoen. Act. IV: *Reclinis hastae, et arma defixa incubans.*

45. *Fugitivi.* Servi, duce Spartaco, bellum adversus populum romanum gerentes. Rem narrat *De Br.* III, 68; Florus, III, 20.

46. *Prima.* Scil. ex tribus insidiis. Ceterum *insidiae* non nisi plurali numero dicuntur. — *Fonte.* Legisse videtur *fronte* clar. *De Br.* qui hoc de insidiis Pompeio paratis intelligit, II, 44.

47. *At Oppius.* Quum proconsul M. Cotta et eius quaestor Oppius Bithyniam provinciam rapinis pro se quisque vexarent, iurgia inter eos de praeda intercesserunt. Igitur missionem impense efflagitabat Oppius,

mide veste tectum pugionem expedire conatus, a Cotta Vulcioque impeditur. *Nonius: Pugio est brevis gladius.* 402

Castris collatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur. *Idem.*

Sed Pompeius a prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque eius quidem aemulus [48] erat. *Non.*

Dubius consilii. *Arusianus.*

Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat. [49] *Idem.*

Quod ubi frustra tentatum est, socordius ire milites occoepere, non aptis armis, [50] ut in principio, et laxiore agmine. *Nonius.*

Atque eum Curio [51] laudatum, accensumque praemiorum spe, quibuscum optavisset, ire iubet. *Idem.*

Eodem tempore Lentulus [52] duplici acie locum edi-

quam negante Cotta, ferrum tandem extraxit; an se, an proconsulem percussurus, an minis, quod precibus nequibat, expressurus, incertum. Eum Cotta statim expulit provincia, Romaeque reum fecit. Oppium defendit Cicero, cuius orationis perpauca exstant fragmenta. *De Br.* III, 57.

48. *Facta consultaque — aemulus.* Eadem, opinor, figura hoc dictum est, quam *os humerosque deo similis.* Quod si verum est, iungentur *aemulus eius,* non, *facta consultaque eius.* Ceterum aliter intelligit Cortius. Nomen, inquit, retinet casum verbi: Plaut. Amph. I, 3, 21: *Quid tibi hanc curatio est rem?* Hac quidem ratione, *aemulus erat facta*, erit pro *aemulabatur facta.* Quod ad rem ipsam attinet, vide Plutarch. in Pomp. et Appian. de B. Mithrid.

49. *Senatus belli Lepidani gratiam fecerat.* Sc. nulla proscriptio victoriam senatus de Lepido sequuta est. *Victores*, inquit Flor. III, 23, *quod non temere alias in civilibus bellis, pace contenti fuerunt.* Et princeps quidem auctorque illius victoriae non Opimius erat aut Sylla, sed Catulus.

50. *Aptis armis.* Aptatis et paratis ad dimicandum.

51. *Atque eum Curio.* Quum Ligus quidam miles e Curionis exercitu, in Moesia, Danubium, et viam eo ducentem, e rupe prospexisset, eum cum delectis ire iussit Curio, et tentare, an vere per montes agmini iter esse posset. *De Br.* III, 81.

52. *Eodem tempore Lentulus.* Hoc *De Br.* IV, 8, intelligit de pugna adversus Spartacum, in Apennini saltibus commissa, ubi duo consulares Gellii et Lentuli exercitus fusi sunt. Flagrante maxime Lentuli praelio,

403 tum multo sanguine suorum defendens, postquam ex sarcinis paludamenta adstare, et delectae cohortes intelligi coepere. *Idem.*

Si nihil ante adventum suum inter plebem et patres convenisset, coram se daturum operam.[53] *Priscianus*, lib. XIV.

Fine inguinum[54] ingrediuntur mare. *Arusian.*

M. Antonius[55] perdundae pecuniae genitus, vacuusque curis, nisi instantibus. *Idem.*

Muros successerant. *Idem.*

Saxaque ingentia, et axe vinctae trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum ericii militaris[56] veruta binum pedum. *Non. Serv.*

Octavium mitem,[57] et captum pedibus. *Arusian.*

404 Igitur discubuere[58] Sertorius inferior in medio,

Gellius, cuius iter hostis moratus fuerat, tandem eius auxilio advenit. Eius adventum cognovit Lentulus, visis procul paludamentis, quae super sarcinarum plaustra, ut signum, erecta ferebantur. Sic saltem coniicit interpres supra laudatus.

53. *Coram se daturum operam.* Hoc, sine dubio, ex Hispania nunciat Pompeius, de contentione, cuius causa antecedentem orationem habuit Macer.

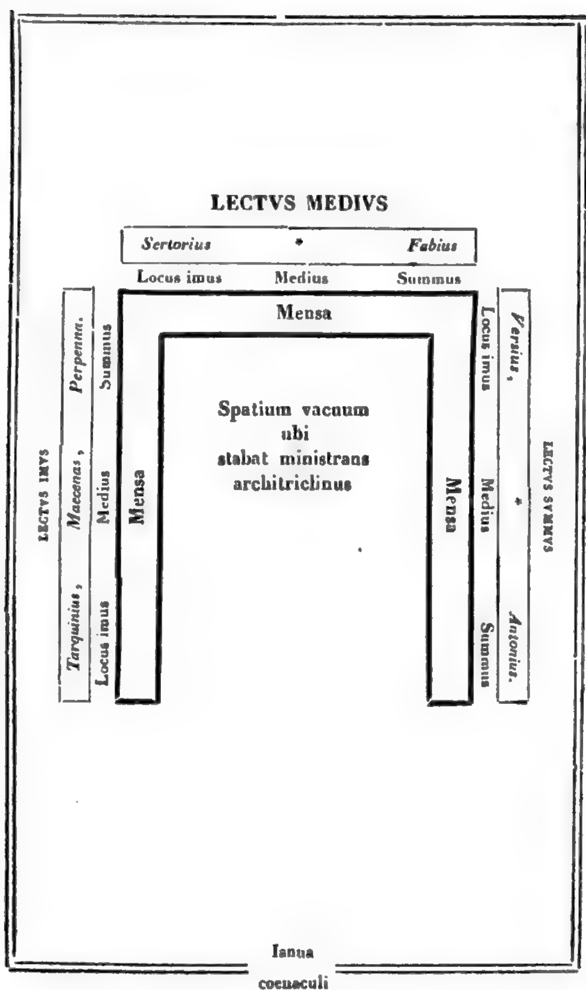
54. *Fine inguinum* (*sino alla cintura*). Proprie, ita ut inguina *finis* essent, quo usque aqua pertineret. Hoc fecerunt Luculli milites, classem Mithridatis e littore adorti, dum naves romanae ex alto eam impugnarent. *De Br.* III, 51.

55. *M. Antonius.* Qui postea per ludibrium Creticus dictus est; filius M. Antonii oratoris, pater M. Antonii triumviri. — *Vacuus curis, nisi instantibus.* Qui nihil, ante ipsius discriminis horam, providebat.

56. *Ericii militaris.* Trabs erat ex qua undique ferrei aculei prominebant, a bestiolae ita dictae (*le hérisson*) aculeis appellatus. Vid. Lips. Poliorc. v, Dial. 4 extr. Caesar. B. Civ. III, 57. — *Veruta* sunt tela brevia a veru similitudine.

57. *Octavium mitem, et captum pedibus.* Quum Sicinius de restituendo jure tribunicio ageret, multum et vehementer contra consules eius anni decertavit. *Is*, inquit Cic. Br. LX, *quum tribunus plebis Curionem et Octavium consules produxisset, Curioque multa dixisset, sedente Cn. Octavio collega, qui devinctus erat fasciis, et multis medicamentis propter dolorem artuum delibutus; nunquam, inquit, Octavi, collegae tuo gratiam referes, qui nisi se suo more iactavisset, hodie te istic muscae comedissent.* Multum enim se orando iactabat Curio, ita ut e *lintre loqui videretur.* Vide supra lib. II, n. 20.

58. *Igitur discubuere.* Convivium

LECTVS MEDIVS
Sertorius
*
Fabius
Locus imus
Medius
Summus
Mensa
LECTVS IMVS
Perpenna.
Maecenas,
Tarquinius,
Summus
Medius
Locus imus
Mensa
Spatium vacuum
ubi
stabat ministrans
architriclinus
Mensa
LECTVS SVMMVS
Versius,
*
Antonius.
Locus imus
Medius
Summus
Ianua
coenaculi

super eum L. Fabius Hispaniensis senator ex proscriptis: in summo Antonius, et infra, scriba Sertorii Versius: alter scriba Maecenas in imo, medius inter Tarquitium et dominum Perpennam. *Non. Serv.*

Quarum unam epistolam forte cum servo nacti praedatores Valeriani [59] scorpione in castra misere. *Non.*

LIB. IV.

At Cn. Lentulus patriciae gentis, collega eius, [1] cui cognomentum Clodiano fuit, perincertum stolidior an vanior, legem de pecunia, quam Sulla emtoribus bonorum remiserat, exigenda promulgavit. *Gellius*, lib. 405
XVIII, cap. 4.

narratur, in quo Sertorius a Perpenna interfectus est. Vide Plutarch. in Sert. In *medio* lecto discubuit Sertorius, ita ut ille inferior esset, superior vero Fabius. In summo lecto, sive malis, in *primo*, duo quoque viri erant, Antonius et Versius; in imo autem, seu *tertio*, tres accumbebant, Perpenna, Maecenas et Tarquitius. Honoratissimus autem erat locus Sertorii, teste Plutarcho, et proxime contingebat dominum convivii, qui summum locum tertii lecti de more occupaverat. Huc, quo res, clarior sit, imaginem triclinii antiqui, quam expressit *De Brosses*, transtulimus.

59. *Praedatores Valeriani*. Praedatores ex legionibus istis, quas diximus, l. II, n. 21, cum Fimbria adversus Valerium rebellasse. Quum Magius (de quo ibidem) res Sertorianas in peius ruere audiens, Mithridatem deserere et ad Romanos redire cogitaret, epistolam per unum e suis servis ad Lucullum misit. Quia vero difficile erat in castra penetrare, hanc epistolam trans vallum iecere praedatores illi. — *Scorpione*. Machina telis emittendis, quam vir unus dirigebat. Vide Lips. Poliorc. III, Dial. 4. Item Veget. IV, 22: *Scorpiones dicebant, quas nunc manuballistas vocant; ideo sic nuncupati, quod parvis subtilibusque spiculis inferant mortem.*

LIB. IV.

1. *Collega eius.* Scil. Gellii. Nam consules fuerunt, A. 682, Cn. Cornelius Lentulus Clodianus, et L. Gellius Publicola. Hunc Lentulum inter mediocres oratores nominat Cic. Brut. LXVI. Idem, pro Lege Manil. XXIII: *Est Cn. Lentulus, in quo omnes, pro amplissimis vestris honoribus, summum consilium, summam gravitatem esse cognoscitis.* Sed quum Cicero ad necessitatem caussae loquatur, aliquid de ista laudatione detrahere aequum est. — *Senecto corpore*. Notetur obiter hoc participium.

Omnes, quibus aetas senecto corpore, animus militaris erat. *Priscianus*, lib. IX et X.

Dein lenita iam ira, postero die liberalibus verbis permulcti sunt. *Idem*, lib. IX.

Implicitae rates ministeria prohibebant. *Idem ib.*

Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. *Idem* lib. X.

Anxius animi, atque incertus. *Arusian.*

Magnam exorsus orationem. *Idem.*

Impotens, et nimius animi est. *Idem.*

Amisumque assideri [2] sine praeliis audiebat. *Prisc.* lib. VIII.

Qui quidem mos, uti tabes, in urbem coniectus. *Festus.*

Castella, custodias thesaurorum in deditionem acciperentur. *Serv. Charis.* lib. I.

Reliqua cadavera salita. *Diomedes* lib. I, c. 4.

Epistola regis Mithridatis [3] *scripta ad regem Arsacen.*

REX MITHRIDATES REGI ARSACI S.

« Omnes, qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem

2. *Amisumque assideri.* *Obsideo* et *assideo* activa sunt; faciunt enim *obsideor* et *assideor*; Prisc. Est Amisus oppidum in Ponto Euxino; quod quum hiemem totam stativis castris circumdatam, valloque ac fossa obsessam tenuisset Lucullus, Murenam ad continuandam obsidionem reliquit. Vid. Plut. in Lucullo; et *De Br.* IV, 84 et seqq. — *Sine praeliis.* Scilicet nullum praelium cum obsessis tentabatur. Tandem, postquam biennium fere obsessa fuit, urbs per vim a Lucullo expugnata est.

3. *Epistola regis Mithridatis.* Postquam Luculli victoriis exutus regno Mithridates in Armeniam fugisset ad Tigranem regem, belloque redintegrato victus quoque Tigranes, et capta urbs eius maxima Tigranocerta fuisset; tunc maximum belli momentum esse videbatur in rege Parthorum Arsace, ad utramcumque partem suas opes adiungeret. Igitur illius societa-

agere: dein quod quaeritur, satisne pium, tutum, 406
gloriosum, an indecorum sit. Tibi si perpetua pace frui licet;[4] nisi hostes opportuni et sceleratissumi; egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est: neque petere audeam societatem, et frustra mala mecum tuis bonis misceri sperem. Atqui ea, quae te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli,[5] et meae res parum prosperae, si vera existumare voles, maxume hortabuntur. Ille enim obnoxius, qualem

tem postulabant hinc Lucullus, inde Tigranes et Mithridates. Quem ut dubium animi impelleret, hanc illi Mithridates epistolam scripsit. Qua motus Arsaces, simul Sextilio diffidens, qui a Lucullo legatus Seleuciam venerat, non ad reges quidem, sed neque ad Romanos se convertit. *De Brosses* v, 31 et seqq. — *Arsacen.* Commune fuit Parthorum regum nomen Arsaces, persice, *art-schah*, magnus-rex. Hic proprio nomine fuit *Phradates*, vel potius *Phraartes* tertius, filius Pacori. *De Br.* v, 33. De bello Mithrid. vide Appianum; Plutarch. in Lucullo et Pomp.; Velleium, II, 48; Flor. III, 5. Iustin. XXXVIII, 3 et seqq.

4. *Tibi si perpetua pace frui licet.* Hic conditiones enumerat, quae si essent, regem ad belli societatem vocare supersederet. « Si, inquit, tibi pacem servare liceret; si finibus tuis non imminerent hostes sceleratissimi, quos opprimere facile et opportunum sit; si te, illis oppressis, egregia fama non sequutura esset; certe nec auderem tuam societatem petere; nec sperare possem fore, ut florentes res tuas cum meis perditis rebus miscere velles. » *Opportunos* dixit hostes, eodem sensu, quo in Iug., *necubi hosti opportunus fieret*; et Liv. II, 12: *quoad te opportunum fortuna dederit.* Pium bellum est, quia hostes sceleratissimi; tutum, quia opportuni; gloriosum, quia egregia fama manet, quicumque a Romanis orbem terrarum liberaverit. — *Mala mea cum tuis bonis.* Idem aliis verbis, Iug. LXXXIII.

5. *Ira in Tigranem recentis belli.* Ira ex recenti bello, quod cum Tigrane habuisti, concepta. Tigranes, teste Iustino, XXXVIII, 3, obses Parthis ante multum temporis datus (quia scilicet Parthicae ditionis erat Armenia), ab iisdem in regnum paternum remissus fuerat; sed septuaginta valles ex Armenio agro, pretium libertatis, dare coactus (Strab. XI). Post, sublatis ob Mithridaticam societatem animis, agrum, qui suus fuerat, recepit, omninoque iugum Parthorum exuit. Inde illi Arsaces iratus erat. *De Br.* v, 2. — *Obnoxius.* Sc. quod auxilium ab eo, cui iniuriam intulit, petere cogitur. Servitutem enim quandam induit, qui petit beneficium: quid? si ab hoste. — *Fortuna... usum dedit bene suadendi.* Adversa fortuna me, ad bene suadendum, experientia edocuit. — *Ego non validissumus.* Meae adversae res praebent exemplum, quo melius tuis consulas. Dixit *non validissumus*, leniori verbo, ne diceret *cunctis opibus spoliatus.*

tu voles societatem, accipiet: mihi fortuna, multis re-
407 bus ereptis, usum dedit bene suadendi; et, quod florentibus optabile est, ego non validissumus praebeo exemplum, quo rectius tua componas. Namque Romanis, [6] cum nationibus, populis, regibus cunctis, una et ea vetus caussa bellandi est, cupido profunda imperii et divitiarum. Qua primum cum rege Macedonum Philippo bellum sumsere: dum a Carthaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes, ei subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum avertere; ac mox, tracto Philippo, Antiochus omni cis Taurum agro et decem millibus talentorum spoliatus est. Persen deinde, [7] Philippi filium, post multa et

6. *Namque Romanis.* V. easdem fere sententias, Iug. LXXXI. Item Iustin. XXXVIII, 4, e Trogo Pompeio exscribit Mithridatis orationem, quam omnino cum hac epistola conferre operae pretium fuerit. — *Cum rege Macedonum Philippo.* Hoc bellum macedonicum describunt Livius, XXXI et seqq.; Iustin. XXIX; Flor. II, 7. — *Amicitiam simulantes.* Videlicet cum Philippo. Vt amicitiam cum Philippo simulaverant, dum flagraret punicum bellum; ita cum Antiocho simulaverunt, quamdiu Philippus hostis fuit. — *Concessione Asiae.* Nusquam apparet Romanos, tunc temporis, ullam Asiae partem Antiocho per foedus cessisse. Sed patet ex Livio, XXXIII, 39, Antiochum multas civitates a Philippo possessas, per occasionem, averso Philippo in romanum bellum, intercepisse; idque Romanos in praesentia dissimulasse, tanquam nihil ad se pertinens. Hoc vocat noster *Asiae concessionem.* Nempe dum Antiochus in capiendis Asiae urbibus immoraretur, auxilium Philippo non ferebat. — *Tracto Philippo.* Sc. in servitutem, societatis nómine. Nam pro Romanis adversus Antiochum bellum gessit Philippus; Liv. XXXVI, 8. — *Omni cis Taurum agro.* Vide Liv. XXXVII, 45, qui tamen habet, XV millia talentum Euboicorum. Euboicum vero talentum 7200 drachmas atticas, vel denarios romanos, aequabat. Cicero quoque Asiam Antiocho cis Taurum ademptam memorat, pro Sext. XXVII, et pro Rege Deiot. XIII.

7. *Persen deinde.* De huius belli fine, vide Catil. LI, n. 8 et 9. — *Apud Samothracas deos.* Vell. Paterc. I, 9: *Is* (*Aemilius Paulus*) *Perseum ingenti praelio, apud urbem nomine Pydnam in Macedonia, fusum fugatumque castris exuit; deletisque eius copiis, destitutum omni spe coëgit e Macedonia profugere. Quam ille linquens in insulam Samothraciam profugit, templique se religioni supplicem credidit. Ad eum Cn. Octavius praetor, qui classi praeerat, pervenit; et ratione magis quam vi persuasit, ut se Romanorum fidei committeret. Ita Paulus maximum nobilissimumque regem in triumpho duxit.* Eandem rem narrat Livius,

varia certamina, apud Samothracas deos acceptum in 408
fidem, callidi et repertores perfidiae, quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, [8] pacis mercedem: post Attalum, custodem agri

lib. XLIV extrem. et XLV initio. Samothracia est insula Thraciae, contra Hebri ostia. Hanc Livius, XLV, 6, sacram et augusti totam atque inviolati soli esse dicit. De diis Samothracibus, quos Cabiros vocant, et eosdem esse credunt, quam Curetas, et Corybantes, et Idaeos Dactylos, et Telchinas, et Dioscuros, vide Herodot. II; Strab. X; Diodor. V; et nostrum *De Brosses* V, 33 et 44. — *Insomniis occidere.* Post Aemilii triumphum rex Perseus in carcerem detrusus, dein, Aemilio deprecante, Albae libera custodia asservatus est; ubi taedio et dolore confectus, cibis abstinendo, interiit. Haec quidem est vulgatissima fama. Aliam tamen, sed non compertam, memorat Plutarch. in Paulo: scilicet milites, quibus in custodiam datus erat, iratos illi (incertum ob quam causam), nec manu, contra praeceptum, saevire ausos, ab eo tam diligenter et tamdiu somnum prohibuisse, ut demum vigilando fessus exstingueretur. Idem narrat Diodor. XXXI, postquam retulit, quae saeva et horrenda in subterraneo carcere, cum damnatis rerum capitalium inclusus, per septem dies perpessus fuerit infelix Macedoniae rex.

8. *Eumenem — prodidere Antiocho.* Legitur apud Liv. XXXVII, 55, et XXXVIII, 38, quid, ex Antiochi spoliis, a Romanis acceperit Eumenes, rex Pergami; nusquam legitur quomodo proditus fuerit Antiocho. Nisi forte ingeniosus ad augenda crimina Mithridates innuat, Eumenem Antiochi inimicitiae et armis indefensum obiici, hac foederis (Liv. XXXVIII, 38) conditione: *Si qui sociorum populi romani ultro bellum inferent Antiocho, vim vi arcendi ius esto... Controversias inter se iure ac iudicio disceptanto; aut, si utrisque placebit, bello.* Videlicet belli causae inter spoliatum Antiochum, et ditatum eius spoliis Eumenem deesse vix poterant. — *Attalum.* Attalus tertius, filius Eumenis, cognomine Philometor, ultimus Pergamenorum rex, populum romanum heredem bonorum suorum reliquit, A. V. C. 621; vide Flor. II, 20, et Iustin. XXXVI, 4. — *Custodem agri captivi.* Invidiose innuit Attali, etiam viventis, regnum iam inter provincias romanas fuisse. — *Sumtibus.* Pecuniam ei imperando in romana bella. — *Simulato .... testamento.* Testamentum erat: *Populus romanus bonorum meorum heres esto.* Quod de regiis opibus poterat intelligi; sed utile visum est senatui de toto regno intelligere. Prorsus confictum et suppositum dicit Mithridates. Nec solus id credidit ille, si fides habetur Porphyrionis notae ad Horat. Carm. II, 18, quam citat Havere. Ceterum nunquam sanae admodum mentis fuisse videtur Attalus, ex Iustin. loc. cit.; et quidquid stulti, aut in suorum detrimentum, fecisse dicatur, id credibile faciunt eius mores. — *Impio.* Quia Attalus suos, istiusmodi testamento, spoliabat. — *Filium eius Aristonicum.* Iustinus Eumenem *patruum* Attali dicit,

409 captivi, sumtibus et contumeliis ex rege miserrumum servorum effecere; simulatoque impio testamento, filium eius Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more, per triumphum duxere. Asia ab ipsis obsessa est: postremo totam Bithyniam, Nicomede 9 mortuo, diripuere; quum filius Nusa, quam reginam appellaverant, genitus haud dubie esset. Nam quid ego me appellem? quem disiunctum undique
410 regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque serviturum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt; [10] sceleris eorum haud ignarum, et ea,

patrem vero Aristonici. Ideo Freinsh. in Sallust. legit, *filium Eumenis Aristonicum*. Cortius vocem *eius*, ad Eumenem refert. Aristonicus Licinium Crassum consulem vicit cepitque. Mox ipse a consule Perpenna captus, per triumphum ductus est, et supplicio necatus ob interfectum, dum in eius potestate esset, consulem Licinium. Vide Iustin. et Flor. l. c.; item Vell. II, 4, qui ut romanam saevitiam absolvat, Aristonicum regiae stirpis originem mentitum esse arguit. Satis tamen constat regii sanguinis eum fuisse, sed ex pellice genitum.

9. *Nicomede*. Nicomedes, Prusiae nepos, ultimus rex Bithyniae, suo quoque testamento populum romanum heredem reliquit (circa annum 679); Liv. Epit. XCIII; Vell. II, 4. — *Diripuere*. Eo testamento freti Romani Bithyniam, per M. Silanum Asiae proconsulem, in provinciam redegere. Quod aegre ferens Mithridates, istiusque regionis possidendae iamdudum avidus, eam invasit cum ingenti exercitu. Igitur Bithynia sedes fuit acerrimi belli, quod cum rege consules gesserunt Cotta et Lucullus; nec magis a Romanis quam ab ipso Mithridate vastata et direpta (vide Plutarch. in Lucullo). Sed suae caussae inservit, omne crimen in hostes conferendo. — *Quum filius Nusa.... genitus esset*. Romani Bithyniam diripuerunt, quamvis Nicomedes filium ex Nusa, quam ipsi reginam agnoverant, reliquisset. Hic Cortii lectionem et doctissimi *De Brosses* interpretationem sequuti sumus, qui Nusam Nicomedis uxorem autumant. Eandem esse putat *De Brosses*, quam Plutarch. in Lucullo Nyssam, sororem Mithridatis, vocat. Suetonius quidem, in Iul. XLIX, mulierem quandam Nysam nominat, filiam Nicomedis, cuius caussam in senatu defendit C. Caesar (vid. fragm. eius orationis, Gell. V, 13). Sed fieri potest, ut una uxor, altera filia, eodem nomine, fuerint. Adde quod *De Br.* in Sallustio, *Moysa*, non *Nusa*, legit ex veteri numismate. Ex fragmento libri II, n. 40, quod vide, Mithridates falsum Nicomedem, quasi ex ea muliere genitum, produxisse videtur.

10. *Per Nicomedem — lacessiverunt*. Eadem queritur, apud Iustin. XXXVIII, 5. Nicomedem initio, fratris sui armis, secreta vero Mithridatis fraude,

quae accidere, testatum antea Cretenses, solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptolemaeum. Atque ego ultus iniurias, Nicomedem Bithynia expuli; Asiamque spolium regis Antiochi recepi, et Graeciae demsi grave servitium. Incepta mea postremus servorum [11] Archelaus, exercitu prodito, impedivit; illique, quos ignavia aut prava calliditas, uti meis laboribus 411

regno paterno pulsum restituerat senatus per legatos, quorum princeps erat M'. Aquilius, idem qui servos rebelles in Sicilia vicerat. Mox romani duces, qui divitem praedam ex bello sperabant, Nicomedem impulere, ut fines Mithridaticos invaderet. Quod graviter, sed frustra, questus apud legatos per Pelopidam Mithridates, sensit tandem venisse tempus in bellum, utrique parti similiter optatum, erumpendi. Ea fuit primi cum Mithridate belli origo. Hactenus ille Romanorum, nomine saltem, socius fuerat. Vid. Appiam. Mithrid. — *Sceleris eorum haud ignarum.* « Et ego quidem scelesta eorum consilia non ignorabam. Imo Cretenses qui soli omnium, tunc temporis, liberi erant, et regem Ptolemaeum etiam antea testatus fueram, fore ut acciderent ea, quae deinde acciderunt. » Hos autem romanorum consiliorum testes appellaverat, ut secum ab iis praecaverent: hos vero solos, quia ceteri iugum subierant.

11. *Postremus servorum.* Pessimus et nequissimus. — *Archelaus.* Archelaus, dux exercitus Mithridatici, amissis Athenis, apud Chaeroneam et Orchomenum victus, pacem, Mithridatis nomine, cum Sylla composuit, quam, cunctatus aliquandiu rex, tandem comprobavit. Sed quum magni honores a Sylla Archelao habiti fuissent, graves de legato suo, ob pugnas male pugnatas et iniquam pacem, suspiciones regi exortae sunt; graviores multo, postquam, ad Fimbrianas legiones, quae clam de suo ad regem transfugiendi consilio verba fecerant, missus Archelaus, ab iis per proditionem captus fuit, interfectique omnes eius comites. Igitur recepta libertate, regis iram metuens, cum couiugibus et liberis fugit ad Romanos, et in eorum semper fide permansit. Plut. in Sylla; et Appian. — *Armis abstinuit.* Ab armis prohibuit. Sic Liv. VIII, 24: *Romano bello fortuna Alexandrum abstinuit.* — *Ptolemaeus.* Rex Aegypti. Innuit fortasse ingentia illa munera quae Lucullo Ptolemaeus obtulit, belli tamen societate repudiata. Vide Plutarch. in Lucullo. — *Cretenses.* Flor. III, 7: *Bellum Creticum, si vera volumus noscere, nos fecimus; sola vincendi nobilem insulam cupiditate. Favisse Mithridati videbatur: hoc placuit armis vindicare* etc. Dicit igitur Mithridates, eos qui bello abstinuerunt, rati se Mithridaticis armis, sine proprio periculo, satis defensum iri, acerbissimas nunc suae ignaviae aut calliditatis poenas solvere, romana dominatione oppressos; exemplumque affert, Ptolemaeum qui maximo pretio moram belli redimit, et Cretenses qui iam exitiali bello petuntur. — *Pretio in dies bellum prolatans.* Sic Carrio. Haverc. *pretio bellum prolatat.*

tuti essent, armis abstinuit, acerbissumas poenas sol-
vunt: Ptolemaeus pretio in dies bellum prolatans;
Cretenses impugnati semel iam, neque finem, nisi ex-
cidio, habituri. Equidem quum mihi ob ipsorum in-
terna mala, [12] dilata praelia magis, quam pacem da-
tam intelligerem; abnuente Tigrane, qui mea dicta
sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obno-
xiis, rursus tamen bellum cepi: Marcumque Cottam
romanum ducem apud Chalcedona terra fudi: mari
exui classe pulcherruma. Apud Cyzicum magno cum
412 exercitu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo
circum adnitente: simul hiems mari prohibebat. Ita,
sine vi hostium regredi coactus in patrium regnum,
naufragiis apud Parium, et Heracleam, militum optu-

12. *Ob ipsorum interna mala.* Ob Cinnanae factionis tyrannidem, quam ut vindicaturus Romam rediret Sylla, pacem, de qua diximus, cum Archelao composuit. Neque tamen prius de reditu cogitavit, quam multiplici clade regem fregisset; ante externum, quam domesticum, hostem opprimendum ratus. — *Abnuente Tigrane.* Non statim in causam Mithridatis descendit Tigranes, quamvis illius gener esset. Imo fugientem ad se, post captam a Lucullo urbem regiam Cabira, ne domum quidem recepit; sed per totos viginti menses, procul ab aula, in remota solitudine, captivo, quam hospiti et socero, similiorem tenuit. Ad se vocavit tandem, postquam legatus a Lucullo P. Clodius ad Tigranem venit, bellum Armeniae denunciaturus, ni Mithridates traderetur. — *Obnoxiis.* Servientibus. — *Rursus bellum cepi.* Scil. post mortem Nicomedis; quo tempore secundum exarsit Ponticum bellum. Vid. sup. n. 9. — *Marcum Cottam.* Qui consul cum L. Lucullo, A. V. C. 680, provinciam Bithyniam, et classem in Propontide acceperat; vid. Cic. pro Muren. XV; Eutrop. Appian. Plutarch. in Lucullo. — *Apud Cyzicum.* Vrbem Asiae nobilissimam, ad Propontidem, de cuius obsidione plura iam, lib. III, dicta sunt. Adde Flor. III, 5; Cic. pro Leg. Man. VIII; pro Archia, IX. — *Frumentum defuit.* Nempe Mithridati. — *Nullo circum adnitente.* Nullo ex iis, qui circum erant, me adiuvante. — *Mari prohibebat.* Ideo neque maritimis commeatibus fames levari poterat; neque urbs, ut ante, mari simul et terra oppugnari. — *Parium.* Vrbs maritima Mysiae minoris, haud procul a Cyzico; vid. Cellar. III, 3. — *Heracleam.* Sc. Ponticam. Totum hoc narrat Plut. in Lucullo. Meminerunt quoque Flor. III, 5; Liv. Epit. XCV; App. etc. — *Cabira.* Vrbs Ponti, quam postea Diopolim vocavit Pompeius. — *Regnum Ariobarzanis.* Cappadocia, quae Lucullo frumentum suppeditabat. — *Vastis.* Vastatis.

mos cum classibus amisi. Restituto deinde apud Cabira exercitu, et variis inter me atque Lucullum praeliis, inopia rursus ambos incessit. Illi suberat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego vastis circum omnibus locis, in Armeniam concessi: sequutique [13] Romani non me, sed morem suum omnia regna subvertundi, quia multitudinem, artis locis, pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant. Nunc quaeso considera, nobis oppressis, utrum firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum putes? Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum, et auri esse: et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. Ceterum consilium est, [14] 413

13. *Sequuti.* Duplici sensu. Armeniam invaserunt non tam mei *persequendi* causa, quam morem suum *sequentes*, omnia regna subvertendi. — *Artis.* Arctis. De ingenti apud Tigranocertam pugna loquitur, quam fuse narrat Plut. in Lucull. Ibi ad internecionem caesa est immensa Armeniorum multitudo, nullo fere Romanorum sanguine. Ceterum paulo ante Murena, legatus Luculli, Armenios longa et arcta convalle iter facientes adortus, multos iam ceciderat. Plutarch. ibidem. — *Nobis oppressis.* Vbi nos a Romanis oppressi fuerimus, non tu ad illis resistendum firmior eris, quam nunc es, nobis incolumibus; neque enim nostra clade bellum finietur. Transcendet ad te illud incendium, quo nos arserimus. — *Ea re.* Ob id utrique tuam societatem petimus; nos, ut tantae opes communem causam adiuvent; Romani, ut tuis spoliis ditescant. Nos socium quaerimus; illi, praedam.

14. *Ceterum consilium est.* » In tali rerum statu, reliquum tibi consilium est, seu, una patet rebus tuis consulendi via; nempe ut tu, dum adhuc integrum est regnum Tigranis, et adsunt mihi milites romano bello experti, procul ab tua domo, parvo tuo labore, per nostras manus et nostra pericula, bellum conficias. Hoc, inquam, unum tibi restat consilium, quia neque vincere, neque vinci possumus, quin periculi contagio ad te perveniat, tuque aut nostra, aut Romanorum, ruina involvaris. » *Ceterum* pro adiectivo, ut passim, non pro adverbio intellige. — *Tigranis regno integro.* Tigranocerta tamen a Romanis capta erat. Sed, quoad potest, dissimulat socii regis clades. Et superiorem quidem Armeniam bellum nondum attigerat. — *Meis militibus.* Iis scilicet qui fugientem in Armeniam sequuti fuerant. Consulto loquitur, quasi multos veteres milites habeat; quum tamen maxima pars virium, Armenii, novi milites, forent. — *Parvo labore.* Nihil enim ab Arsace postulatur, nisi ut, exercitu ad socios reges misso, sine proprii regni discrimine, insignem belli conficiendi laudem habere velit.

Tigranis regno integro, meis militibus belli prudentibus, procul ab domo, parvo labore, per nostra corpora bellum conficere; quando neque vincere, neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras, Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convertisse? neque quidquam a principio nisi raptum habere, domum, coniuges, agros, imperium? convenas olim, sine patria, sine parentibus, peste conditos orbis terrarum:[15] quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin socios, amicos, procul, iuxta sitos, inopes potentesque trahant, excidant; omniaque non serva, et maxume regna, hostilia ducant. Namque pauci libertatem, pars magna
414 iustos dominos volunt: nos suspecti sumus aemuli, et in tempore vindices adfuturi. Tu vero, cui Seleucia[16]

— *An ignorat.* Hoc cum antecedentibus ita iungitur: *Nos vinci sine tuo periculo non possumus. Nam Romani, terra ad occidentem iis deficiente, huc amore praedae adducti, non magis tibi, quam ceteris, parcent.*

15. *Peste conditos orbis terrarum,* In perniciem orbis terrarum conditos. — *Peste.* Supple, *cum.* — *Inopes,* Sine potentia, cui opponitur, *potentes.* Eodem fere modo invehitur in Romanos Galgacus, Tac. Agr. xxx: *Raptores orbis,* etc. — *Omnia non serva.* Quicumque populi ipsis non serviunt, pro hostibus sunt. — *Et maxume regna.* Regum maxime imperia oderunt; nam, quum plerique populi iustos dominos libertati anteferant, nos reges Romanis suspecti sumus, tanquam aemuli, et aliquando orbem terrarum ab illorum dominatione vindicaturi. Idem Mithridates, apud Iustinum, xxxviii, 6: *Quippe non delicta regum illos, sed vires ac maiestatem insequi; neque in se uno, sed in aliis quoque omnibus hac semper arte grassatos.* — *Pauci libertatem.... volunt.* Ex ingenio Asiaticorum loquitur, qui libertatem neque usu novere, neque mente intelligunt. Innuit praecipue Cappadocas, quos; exstincta per necem ultimi Ariarathis a Mithridate occisi regum sobole, senatus imperio Mithridatis exemit, et libertate donavit. Sed illi, negantes vivere gentem sine rege posse, Ariobarzanem regem, approbante senatu, elegerunt; (vid. Iust. xxxviii, 2).

16. *Seleucia.* A Seleuco Nicatore, orientis post Alexandrum domino, condita, non procul ab antiqua Babylone; cuius reliquae opes novae urbi in perpetuum accesserunt: nec deinceps ulla fuit Babylon. Seleuciam regni sui caput fecerant Parthorum reges. Vide *De Br.* v, 33. — *Aut occident.* Cadent, peribunt. — *Pernicie nostra tuam prolatare.* « Tuam perniciem differre, nos sine auxiliis perire

maxuma urbium, regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis, nisi dolum in praesens, et postea bellum exspectas? Romani arma in omnes habent, acerruma in eos, quibus victis spolia maxuma sunt; audendo et fallendo, et bella ex bellis serendo, magni facti. Per hunc morem exstinguent omnia, aut occident: quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia, circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis adhuc incolumen: teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus, latrones gentium oppressisse. Quod uti facias moneo, hortorque: neu malis, pernicie nostra tuam prolatare, quam societate victor fieri.»

Curio Vulcanaliorum [17] die ibidem moratus. *Nonius de mutata declinatione. Charis.* lib. I.

Scalas pares moenium altitudine. *Arusian.*

Dissidere inter se coepere, neque in medium consultare. *Idem.*

Multisque suspicionibus volentia plebi [18] facturus videbatur. *Nonius, Volentia, quae plebs vellet.*

Suspectusque fuit, incertum vero, an per negligentiam, societatem praedarum cum latronibus composuisse. [19] *Idem, Componere, coniungere.*

sinendo.» Nusquam apertius, quam in hac epistola, romanae artes deteguntur. Ne tamen, cum doct. viro *De Br.* credideris, eam ab ipso Mithridate scriptam, non a Sallustio ex persona Mithridatis confictam fuisse; attendere satis est, primam phrasim (*omnes, qui secundis rebus suis*, etc.) manifesta imitatione, ex Thucydide, I, 32, huc translatam. Praeterea facile agnoscitur Sallustiana dictio, quae tamen in *Historiarum* quam in *Catilinae* et *Iugurthae* orationibus, magis pressa et concisa, ad Thucydideam rationem propius accedere videtur.

17. *Vulcanaliorum.* Pro *Vulcanalium.* Festus dies, Vulcano sacer, quo Romae tubae sacrorum, et in castris tubae militares aqua lustrabantur. Inde *tubilustrium* quoque dicebant. Varro de L. L. v; Festus; Ovid. Fast. v. *De Br.* II, 68.

18. *Volentia plebi.* Grata plebi. Vide Iugurth. LXXIX, n. 2. Item Tac. Ann. XV, 36: *Haec atque talia plebi volentia fuere.* De Pompeio loquitur, vid. sup. lib. III, n. 53.

19. *Suspectusque fuit — composuisse.*

Collegam minorem, et sui cultorem exspectans. *Arus.*

Quam maxumis itineribus per regnum Ariobarzanis contendit ad flumen Euphratem; qua in parte Cappadocia ab Armenia disiungitur. Et quamquam ad id naves codicariae [20] occulto per hiemem fabricatae aderant. *Non. Codicariae naves, quae in flumine usui esse possunt.*

416 Qui praetergrediebantur equites cataphracti, [21] ferrea omni specie. *Idem.*

Quum interim, lumine etiam tum incerto, duae Galliae mulieres, conventum vitantes ad menstrua solvenda, montem ascendunt. [22] *Idem.*

M. Antonius (de quo supra III, n. 55), accepto adversus piratas imperio, cum iis societatem praedarum composuisse suspectus fuit; sed incertum est, an eam societatem vere inierit, an per negligentiam locum dederit huic suspicioni. *De Br.* IV, 25.

20. *Naves codicariae.* Varro, de Vita populi romani: » Antiqui plures tabulas coniunctas *codices* dicebant; a quo in Tiberi naves codicarias appellamus. « Festus vero: » *Caudicariae*, naves ex tabulis crassioribus factae. « Hic narratur Lucullus in Armeniam properans; qua expeditione Tigranem magnis cladibus affecit, Tigranocertamque cepit. *De Br.* V, 40.

21. *Equites cataphracti.* Ex καταφράττω, munio. Equites ferro undequaque muniti et operti, quos memorat Plutarchus in Lucullo, exercitum Tigranis describens. Ammianus, XVI, 10, similiter armatos depingit: »Sparsique cataphracti equites, quos clibanarios dictitant Persae, thoracum muniti tegminibus, et limbis ferreis cincti, ut Praxitelis manu polita crederes simulacra, non viros: quos laminarum circuli tenues, apti corporibus, flexibus ambiebant, per omnia membra deducti; ut quocumque artus necessitas commovisset, vestitus congrueret iunctura cohaerenter aptata.«

22. *Quum interim — ad montem ascendunt.* Narrat Plutarch. in Crasso, pugnaturum adversus gladiatores Crassum sex hominum millia praemisisse, qui editiorem locum occuparent: sed eorum agmen conspectum fuisse a duabus Galliae (id est, ex Gallia) mulieribus, quae hostes de paratis insidiis monuerunt. Quae res ipsis Romanis prope vertit in perniciem; nisi quod cito adveniens Crassus gladiatores maxima clade affecit. — *Ad menstrua solvenda.* Plutarch. de *menstruo sacro* intelligit, quod hae gallicae mulieres pro suis (nam multi Galli erant inter rebelles) faciebant. Id probant Lipsius, Dousa (apud Haverc.): Turneb. XV, 4; et Cortius. Non probat *De Brosses*; qui ignorasse Plutarchum suspicatur, gallicis mulieribus morem fuisse conventum hominum vitandi, quoties *menstruo*

Pluteosque [23] rescindit ac munitiones demolitur, locoque summo potitur. *Idem, Demoliri est diruere.*

Exercitum dimisit, [24] ut primum Alpes degressus est. *Arusianus.*

Tetrarchas regesque territos animi firmavit. *Idem.*

Simul eos, [25] et cunctos iam inclinatos laxitate loci, plures cohortes, atque omnes, ut in secunda re, pariter acre invadunt. *Nonius.*

Hi locorum perignari, [26] et soliti nectere ex vi- 417
minibus vasa agrestia, ibi tum, quod inopia scutorum fuerat, ad eam artem se quisque in formam parmae equestris armabat. *Nonius, Parma est scutum breve.*

De pecore coria recens detracta, quasi glutino adolescebant. *Charisius,* **lib. I.** *Servius.*

Avidior modo properandi factus. *Arusian.*

Consilii aeger. *Idem.*

Reversi postero die, [27] multa, quae properantes

morbo laborarent; quod proprie dicitur, *menstrua solvere*, ut patet ex hoc Lucretii VI: *Tempore eo si odorata est, quo menstrua solvit.*

23. *Pluteosque.* De pluteis, quibus protecti obsidentes, sagittis, sive fundis vel missilibus defensores de propugnaculis civitatis exturbant, vide Veget. IV, 15.

24. *Exercitum dimisit.* Metellus ab Hispania rediens. *De Brosses,* IV, 63.

25. *Simul eos*, etc. Locus plane corruptus, et unde haud facile sensum elicias. Itaque relinquo.

26. *Locorum perignari.* Existimo, cum Douza, rescribendum esse, *pergnari*. Agitur enim de pastoribus Lucanis, quos in suam causam traxit Spartacus; qui certe non ignari erant locorum. Idem, quod hic Sallustius narrat Flor. III, 20: « Affluentibus in diem copiis, quum iam esset iustus exercitus, e viminibus, pecudumque tegumentis inconditos sibi clipeos, e ferro ergastulorum recocto, gladios ac tela, fecerunt. » — *Coria recens detracta.* Hoc est quod vocat Florus, *pecorum tegumenta.* Vide *De Br.* III, 62. — *Adolescebant.* Adhaerescebant.

27. *Reversi postero die.* Sc. gladiatores, Crixo duce, victores proelio adversus consulem Gellium commisso; ut narrat *De Br.* IV, 7. — *Invitarent.* Cortius *cibo vinoque* interpretatur, *ad cibum vinumque.* Possunt tamen esse voces istae sexto casu. Nam qui propinat alteri, aut illi cibum porrigit, hic eum *per vinum cibumque* invitat. Quae res utcumque sit, perignarus homo fuerit, aut perignaro saeculo natus Nonius necesse est, quem non pudeat dicere, *invitare est repleri.*

deseruerant in castris, nacti, quum se ibi cibo vinoque laeti invitarent. *Nonius, Invitare est repleri.*

Atque hiavit humus multa, [28] vasta et profunda. *Idem, Hiare, aperire.*

Rursus iumenta nacti ad oppidum ire contendunt. *Nonius.*

Vbi se laniata navigia fundo emergunt. *Arusian.*

413 Dum vero Bithyni [29] propinquantes iam amnem Tartanium. *Idem.*

Eos qui hoc malum publicum clandestinis consiliis comparaverunt. [30] *Nonius.*

In quis notissimus quisque, aut malo dependens verberabatur, aut immutilato corpore, improbo patibulo eminens affigebatur. [31] *Idem, patibulum est crux.*

Ad Siciliam vergens faucibus non amplius patet millibus v et xxx. *Messus.*

Clausi lateribus pedem. *Idem.*

Naphthas. [32] *Probus Catholicis.*

28. *Hiavit humus multa.* Neque, pace Nonii dixerim, *hiare* est *aperire*; sed *aperiri*. *Hiavit multa* est, *multos hiatus passa est*, ut *peccavit multa*, est *peccata multa admisit*; et sexcenta eiusmodi. Hoc *De Br.* II, 25, refert ad terrae motus et prodigia in coelo, quae animos exterruerunt Octavio et Curione consulibus. Quibus prodigiis motus senatus per totum imperium colligi iussit oracula Sibyllarum, ut libri Sibyllini, paulo ante Syllae victoriam, cum Capitolio incensi supplerentur.

29. *Tum vero Bithyni.* Narrat *De Br.* III, 31, Bithynos, ex Romanorum auxiliaribus, nunciasse Marco Cottae, qui apud Chalcedona erat, Lucullum adventare: ideo Cottam, qui omnem speratae victoriae laudem sibi vindicare cupiebat, proelium temere commisisse, quo victus a Mithridate terra simul et mari fuit. Vid. Plutarch. in Lucullo.

30. *Eos qui — comparaverunt.* Hoc fragmentum Sisennae, non Sallustii, esse affirmat Putsch. ex Nonio. Suspicor mentionem esse de lege Varia, quae in eos quaeri iubebat, quorum malis artibus bellum sociale concitatum fuerat. Cicer. de Orat. III, 2, *huius criminis principes civitatis reos* fuisse queritur. *De Br.* vero intelligit de frumenti inopia, cuius meminimus lib. III, n. 9.

31. *In quis — affigebatur.* Hoc passi sunt Romani imprudentia M. Antonii Cretici apud insulam Diam, non longe a Creta, navali proelio victi. Flor. III, 7. *De Br.* IV, 28.

32. *Naphthas.* Genus liquidi bituminis, quod ardens in aqua non ex-

LIB. V.

At Lucullus, audito [1] Q. Marcium Regem pro consule per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere. *Priscianus* lib. XVIII.

Legiones Valerianae [2] comperto, lege Gabinia Bi- 419
thyniam et Pontum consuli datam: missos esse. *Idem Ibid.*

Regem aversabatur. *Arusianus.*

Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; et pars sua [3] commeatibus mercatis. *Nonius.*

Et uxori eius frater erat. [4] *Arusianus.*

Saepe celebritatem nominis intelligo [5] timentem. *Priscian.* lib. XVIII.

Video ingentia dona quaesitum ire properantem. *Idem ibidem.*

stinguitur. Describit Plin. II, 105. Ex eo confici, quod *graecanicum ignem* vocabant, putat *De Br.* IV, 42.

LIB. V.

1. *Audito.* Id est, *hoc negotio audito*, scilicet Q. Marcium Regem, etc. Sic solve, paulo infra, *comperto.* — *Q. Marcium Regem* Qui consul fuerat anno 686. Huic Cilicia provincia obvenerat; ab eoque auxilium, sed frustra, petiit Lucullus, quem Valerianae legiones contra Tigranem sequi abnuebant. *De Br.* v, 78. — *Pro consule.* Vid. Iug. XXXVII, n. 2.

2. *Legiones Valerianae.* Eaedem quae et Fimbrianae dictae sunt. Vid. lib. II, n. 21. — *Consuli.* Manio Acilio Glabrioni, anno 687. Hunc Cicer. pro Leg. Man. II, *non satis esse paratum ad tantum bellum administrandum* ait. — *Missos esse.* Verbum deest. Scilicet milites dixerunt se missos esse, id est, sacramento militari, quod in Luculli verba conceperant, exsolutos, quoniam Lucullus iam non erat imperator. Ad eam defectionem animos accenderat P. ille Clodius, qui postea tot seditionibus rempublicam turbavit.

3. *Pars sua.* Scil. *negotia* sequebatur. — *Commeatibus mercatis.* Redempta operum militarium vacatione. Nota *mercatis*, passivo sensu.

4. *Vxori eius frater erat.* P. Clodius, qui in Luculli exercitu seditiones conflabat, Luculli tamen uxoris frater erat.

5. *Intelligo timentem.* Intelligo qui timeat; intelligo nonnullos timere celebritatem nominis. Haec *De Bross.* v, 53, Catulum, quum legem Gabiniam dissuaderet, de Pompeio dicentem inducit.

Nam si Pompeio quid humani evenisset. [6] *Arusian.*

Quibus de causis Sullam in victoria dictatorem, equo descendere, sibi uni assurgere de sella, caput aperire solitum. [7] *Nonius, Arusianus, Servius.*

420 FRAGMENTA

INCERTORVM LIBRORVM.

Ne inrumiendi po..... sublicibus cavata..... sent. *Festus.*

Cuius duas insulas [1] propinquas inter se, et decem stadium procul a Gadibus sitas, constabat suopte ingenio alimenta mortalibus gignere. *Nonius.*

6. *Si Pompeio quid humani evenisset.* Si quis humanorum casuum Pompeium intercepisset. Haec fuit pars eiusdem orationis Catuli. De ea iam diximus III, n. 32, ex Velleio.. Eamdem rem narrat Plutarc. in Pompeio; Val. Max. VIII, 15, 9; et Cic. pro Leg. Man. XX.

7. *Quibus de causis — solitum.* Quamvis *De Br.* V, 53, haec etiam Catulum de Pompeio dicentem inducat, videtur potius (ex verbis SIBI VNI) de se ipso dicere Pompeius, cui scilicet adhuc adolescenti tantum honoris habuit Sylla dictator: vide Appian. I, 80; et Plutarchum in Pompeio. Breviter hoc fragmento habes tria genera honoris; consulibus, imperatoribus, aliisque potentioribus viris exhibita; quibus addere convenit, *via decedere.* Senec. Ep. LXIV, circa finem: *Si consulem videro aut praetorem, omnia quibus honor haberi solet, faciam: equo desiliam, caput adaperiam, semita cedam.* — *Caput aperire.* Nec pileo, nec petaso, nec alio tegmine capitis, nisi in peregrinatione, aut morbo, aut ludis, utebantur Romani. Propter ventum tamen, aestum, sacrificia, aliasve causas, togae laciniam in caput reiicere solebant; quam detrahebant, ubi quis obvius erat, cui honos habendus esset. Vid. Plutarch. Quaest. Rom. X; Lips. Elect. I, 19.

FRAGM. INCERTORVM LIBRORVM.

1. *Duas insulas.* Hic dicebat Sallustius de Sertorii consilio in fortunatas insulas abscedendi. — *Decem stadium.* Error manifestus in numero Nam octo stadia unum duntaxat milliarium conficiunt. Plutarch. in Sertorio decem millia stadium a littoribus Africae numerat. De his insulis vide Plin. VI, 31 et 32. Hodie Canarias vocamus, eo nomine non duas, sed septem complexi. Vna tantum antiquis *Canaria* dicta, a multitudine *canum* ingentis magnitudinis, si Plinio creditur. De fortunatis insulis multa poëtice Homerus, Od. IV, 563; Horat. Epod. XVI: multa φιλολόγως *De Br.* II, 5.

Serum bellum in angustiis futurum. *Iunius Philarg. ad Georg. Virg.*

Illi [2] tertio mense pervenere in Pontum multo celerius spe Mithridatis. *Arusianus.*

Ergo senati decreto serviundumne sit. *Donatus* Act. II, Sc. II. *Andr.*

Pompeius oris improbi, [3] animoque inverecundo. *Suet. de claris Gram.* cap. 14.

Simulans sibi alvum purgari. [4] *Isidor.* lib. XI, *in* 421
voce alvus. *Serv. ad* lib. III *Aeneidos.*

Fecit ut nunciis confestim lugubribus. *Charis.* lib. II.

2. *Illi.* Hoc *De Br.* III, 83, ad expeditionem Luculli in Pontum refert. Iam ante multa adversus regem in Asia feliciter gesserat.

3. *Pompeius oris improbi.* Sua, an librariorum culpa hoc perperam exhibeat Suetonius, incertum. Sed nihil certius, quam Sallustium scripsisse, *oris probi animoque inverecundo*; ut sit vultum inter et animum discrepantia; nam aliter bis idem fere dixisset. Praeterea celebris apud antiquos oris Pompeiani *probitas*, i. e. verecundia. Plin. VII, 12: *Magno Pompeio Vibius quidam e plebe, et Publicius etiam servitute liberatus, indiscreta prope specie fuere similes, illud os probum reddentes, ipsumque honorem eximiae frontis.* Senec. Ep. XI: *Nihil erat mollius ore Pompeii; nunquam non coram pluribus erubuit; utique in concionibus.* Vide etiam Pompeii effigiem, Vell. II, 29. Probum igitur os fuisse Pompeio constat; animum inverecundum quis neget, cui nihil turpe visum est, quo imperium adipisceretur? Hocque imprimis Sallustianum iudicium confirmat, quod cupidissimus honorum, nec suam cupiditatem aperte profiteri ausus, quum se magna semper atque alta sentire simularet, ad humillimas saepe artes prava ambitione descendit. Ceterum Lenaeus, Pompeii libertus, acerbissima in Sallustium satira, patronum ultus est; nec aliunde forsan *probi* sermonis *inverecundae* et improbissimae vitae fama, tanti scriptoris nomini adhaesit.

4. *Simulans sibi alvum purgari.* Hoc de Carbone dictum esse potest; qui, *iussu Pompeii in Sicilia ad supplicium ductus, petiit a militibus demisse et flebiliter, ut sibi alvum levare, priusquam expiraret, liceret, quo miserrimae lucis usu diutius frueretur.* Val. Max. IX, 13, 2. Et huius quidem rei meminit Douza; sed verisimilius putat Sallustium de Mario loqui, *qui* (ut tradit Plutarchus), *quum sub noctem eum principes civitatis adissent, atque in Saturninum concitarent, his insciis admisit illum altera ianua. Mox alvi profluvium apud utrosque causatus, modo ad hos, modo ad illum transcurrit, eosque ita inter se commisit atque inflammavit.* Huc quoque refert hoc frag. *De Br.* I, 7.

Communem habitum transgressus. *Prisc.* lib. XIV.

Inter arma civilia aequi boni famas [5] petit. *Seneca Ep.* CXIV.

422 Haud impigre, neque inultus occiditur. *Donat. ad Andr. Terentii*, Act. I, Sc. II.

Festinantibus in summa inopia patribus. *Idem ad Eunuch.* Act. IV, Sc. III.

Hostes oppressi aut delapsi forent. *Isidor.* lib. XVIII.

Exercitum argento fecit. *Seneca Epist.* CXIV.

Togam paludamento mutavit. *Isidor.* lib. XIX. *Serv.*

[Hiero rex Syracusanorum bellum fecit. [6]] *Seneca.*

5. *Aequi boni famas.* Totum Senecae, Ep. CXIV, locum huc transferre operae pretium erit, ut qui non ad hoc tantum, sed ad quatuor alia fragmenta, quae infra legentur, pertineat. Simul ad artem scribendi non inutilia hinc praecepta ducere licet. « Haec vitia, (de vitiis sermonis loquitur) unus aliquis inducit, sub quo tunc eloquentia est. Ceteri imitantur, et alter alteri tradunt. Sic Sallustio vigente, amputatae sententiae, et verba ante exspectatum cadentia, et obscura brevitas, fuere pro cultu. Arruntius, qui historias belli punici scripsit, fuit Sallustianus, et in illud genus nitens. Est apud Sallustium: *Exercitum argento fecit*; i. e. pecunia paravit. Hoc Arruntius amare coepit; posuit illud omnibus paginis. Dicit quodam loco: *Fugam nostris fecere.* Alio loco: *Hiero rex Syracusanorum bellum fecit.* Et alio loco: *Quae audita Panormitanos dedere Romanis fecere...* Totus his contexitur liber. Quae apud Sallustium rara fuerunt, apud hunc crebra sunt et pene continua. Nec sine causa: ille enim in haec incidebat; at hic illa quaerebat. Vides autem quid sequatur, ubi alicui vitium pro exemplo est. Dixit Sallustius: *Aquis hiemantibus.* Arruntius in primo libro Belli Punici ait: *Repente hiemavit tempestas.* Et alio loco, quum dicere vellet frigidum annum fuisse, ait: *Totus hiemavit annus.* Et alio loco: *Inde LX onerarias, leves praeter militem et necessarios nautarum, hiemante aquilone, misit.* Non desinit omnibus locis hoc verbum infulcire. Quodam loco Sallustius dicit: *Inter arma civilia aequi boni famas petit.* Arruntius non temperavit, quominus primo statim libro poneret: *Ingentes esse famas de Regulo.* »

6. *Hiero rex Syracusanorum bellum fecit.* Ex loco Senecae patet hoc esse Arruntii non Sallustii fragmentum. Ceterum plus aequo severus est Seneca in dictione reprehendenda, qua omnes fere auctores usi sunt. Sall. Cat. XXVI: *Constituit bellum facere.* Idem Catil. LII: *Nisi iterum patriae bellum fecit.* Caesar B. G. III, 29: ....*civitatibus, quae proxime bellum fecerant.* Cicer. Catil. II, 5: *Nulla est enim natio quam*

Ibi triennio frustra trito. *Servius ad* IV *Aeneidos.*

ORATIO C. COTTAE [7] CONSVLIS AD POPVLVM.

« Quirites, multa mihi pericula domi, militiae multa advorsa fuere; quorum alia toleravi, partim repuli deorum auxiliis, et virtute mea: in quis omnibus ne- 423
que animus negotio defuit, neque decretis labos. [8] Malae secundaeque res, opes, non ingenium, mihi mutabant. At contra in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere: praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat; cui misero, acta iam aetate, ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam, si parricida

pertimescamus; nullus rex, qui bellum populo romano facere possit. Et alibi passim.

7. *Oratio C. Cottae.* Haec oratio, ut ex ipsa patet, a C. Aurelio Cotta, consule A. 679, ad populum habita est, cuius seditio propter inopiam de qua lib. III, n. 9, diximus, orta erat. Ea ergo referri debet ad lib. III Hist. Sallust.; et graviter errant, quicumque arbitrantur esse Marci Cottae, quem a Mithridate fusum vidimus, lib. IV, n. 29, iram populi, ob istam cladem, deprecantis. Imo facile apparet ex C. Cottae verbis, compulsam fame plebem ei extrema minari; qui quidem se illius irae fortiter permittit, ita tamen ut validissimis argumentis, et praesertim affectibus, furentem leniat. Ad hanc quoque seditionem pertinere videtur, paullo supra, *festinantibus in summa inopia patribus*; ubi *festinare* est trepidare, incerto animo aestuare, nunc hoc, nunc illud consilium capere.

Iam vero maximus orator erat C. Cotta. De eo multa Tullius, Brut. XXX, XLIX, LV et seqq. Idem eum auctorem inducit in praestantissimis de Oratore dialogis. Ne tamen credideris ab ipso, ut putat *De Brosses*, non ab Sallustio scriptam esse hanc orationem. Item est de hac, quod de ceteris. Inseruit suae narrationi Sallustius, quae ab aliis, pro re ac tempore, dici maxime oportuit. Sed alienas suo more protulit sententias, cultuque proprii sermonis ornavit. Nec is erat tanti ingenii vir, qui hoc spatii orationibus non suis, inter sua, concederet, multicoloribus quasi vestitum pannis opus prolaturus.

8. *Neque decretis labos.* In asperis negotiis neque animus ad fortiter decernendum defuit; neque ad exsequendum labor, ubi quid decrevissem. Clar. *Dureau de L. M.*, quem hic non probo, intelligit, NEQVE DECRETIS LABOS, quasi esset, *neque constantia ad id tolerandum, quod semel fato decretum est.*—*In his miseriis.* Quum in suorum civium invidiam, quasi publicorum malorum auctor, incurrerit. — *Acta iam aetate.* Cortium sequimur. Carrio emendat, *senecta iam aetate*; quod ut Sallustianum profert Serv. ad Aen. XI. — *Ne mortem quidem honestam.* Nam honeste mori nullo modo potest, qui nefandi sceleris reus moritur.

vestri sum, et bis genitus[9] hic deos penates meos,
414 patriamque, et summum imperium vilia habeo; quis mihi vivo cruciatus satis est, aut quae poena mortuo? quum omnia memorata apud inferos supplicia scelere meo vici. A prima adolescentia in ore vestro, privatus et in magistratibus, egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt: neque ego callidam facundiam, neque ingenium ad malefaciundum exercui: avidissumus privatae gratiae[10] maxumas inimicitias pro republica suscepi: qui victus cum illa simul, quum egens alienae opis plura mala exspectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam, deos penates, cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo,[11] concesserim. Nam vita et mors iura

9. *Bis genitus.* Bis quodammodo nascebantur cives ab exilio in patriam revocati. Exilium enim sequebatur deminutio capitis, quam nos vocamus *mortem civilem*. Ideo Tullius, ad Attic. VI, 6, reditum suum παλιγγενεσίαν vocat. C. autem Cotta in exilium iverat anno 663, quum, teste Appiano, B. C. I, 37, in iudicium vocatus fuisset lege Varia, in eos lata *quorum dolo malo socii ad arma ire coacti essent*, ut ait Val. Max. VIII, 6, 4. Hac lege, de qua iam diximus lib. IV, n. 30, eiectum Cottam confirmat Cic. de Orat. III, 3. Post a Sylla victore revocatus est. Cur vero lata fuerit lex Varia, ex Appiano et multis aliis dilucide explicat *Crevier*, *Hist. Rom.* lib. XXXI; quem vide. Hoc nos dicere satis sit, optimatibus iniectum fuisse belli socialis concitati crimen, quia Drusus advocato, ut commodas senatui leges ferret, sociorum auxilio, civitatis romanae ius eis pollicitus fuerat. Quum vero non omnia senatui ex voto cessissent, Drususque interfectus fuisset, promissa ab illo civitas sociis non data est. Ideo hi arma sumpsere; de quo bello Flor. III, 18. — *Summum imperium.* Consulatus scilicet, ei a populo romano mandatus.

10. *Avidissumus privatae gratiae.* Horum verborum cum sequentibus oppositionem animadverte. Quamquam multos amicos sibi privatim facere studeret, nullam tamen inimicitiam, reipublicae causa, reformidavit. — *Victus simul cum illa.* Exilium suum innuit. Rempublicam vero victam dicit quaestionibus ex lege Varia iniuste habitis in civitatis principes, quorum multi in exilium acti fuerant.

11. *Quam nequeo.* Hoc non dicit, quia non licet ei pro civibus suis mori (se enim infra morti devovet); sed quia non *multas* animas habet, quas det pro *singulis*. — *Nam vita et mors*, etc. Etsi possem singulas pro singulis vobis animas dare, non tamen ati

naturae sunt: uti sine dedecore cum civibus, fama et fortunis integer, agas, id dono datur atque accipitur. Consules nos fecistis, [12] Quirites, domi belli- 425
que impeditissuma republica. Namque imperatores Hispaniae stipendium, milites, arma, frumentum poscunt: et id res cogit; quoniam, defectione sociorum, et Sertorii per montes fuga, neque manu certare possunt, neque utilia parare. Exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur; Macedonia plena hostium est; nec minus Italiae maritima, et provinciarum: quum interim vectigalia parva, et bellis incerta, vix partem sumtuum sustinent: ita classe, qua commeatus vehebatur, [13] minore quam

gratus esse viderer. Id enim darem vobis, quod naturae, non hominum, iuris est: vos autem mihi dedistis, quod vestri iuris erat; scilicet ut sine dedecore cum civibus meis, fama et fortunis integer, viverem. Quod ego vobis darem, non pro vero dono accipi potest; quod vos dedistis mihi, id demum dono datur atque accipitur.

12. *Consules nos fecistis.* Postquam animos leniit fidem suam et populi beneficia commemorando, obiecta sibi crimina diluere aggreditur. — *Imperatores Hispaniae.* Metellus et Pompeius; vid. sup. l. III, n. 9. — *Defectione sociorum.* Hispanorum, quos in suam causam traxerat Sertorius. — *Neque manu certare possunt.* Quia Sertorius in montes fugiens bellum eludebat, ut hostes suos fame et laboribus fatigaret. — *Vtilia parare.* Quae ad alendum exercitum opus sunt, parare non poterant, propter defectionem sociorum. — *Macedonia plena hostium est.* In hoc tempus incidit bellum, quod adversus barbaros in Macedonia et Thracia gessit Curio, qui consul fuerat anno 678; de quo bello iam dixit Sall. lib. I, et Flor. III, 4. — *Italiae maritima.* Sc. infesta praedonibus, qui ad ostium atque Tiberis venerunt. De bello piratico, Flor. III, 6; Cic. pro Leg. Man. XI et XII. — *Vectigalia parva.* Propter Mithridaticum bellum; vide Cic. pro Leg. Man. VI.

13. *Qua commeatus vehebatur.* Sequimur Havere. Nec satis liquet cur haec mutaverint Carrio et Cortius in *quae commeatus tuebatur.* Ceterum ab Africa praesertim, Sardinia et Sicilia, commeatus Romam advehebantur, quae *tria frumentaria subsidia reipublicae* vocat Cicero pro Leg. Man. XII. Neque vero mirum est minorem, quam antea, classem frumenta in Italiam advenisse, quum exercitus in Asia alere oporteret, mariaque simul piratarum latrociniis interclusa essent. — *Haec si .... contracta sunt.* Si tot malorum causa in nostra socordia fuit. De hoc sensu verbi *contrahere*, vid. Orat. Lep. n. 11. — *Non deprecor.* Sc. mortem.

ante navigamus. Haec si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite uti monet ira, supplicium sumite: sin communis fortuna asperior est, quare indigna vobis nobisque et republica incipitis? Atque ego, cuius aetati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur; neque mox inge-
426 nui corporis [14] honestius, quam pro vestra salute, finem vitae fecerim. Adsum en C. Cotta consul; facio, quod saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me [15] pro republica. Quam deinde, cui mandetis, circumspicite: nam talem honorem bonus nemo volet, quum fortunae, et maris, et belli ab aliis acti ratio reddenda, aut turpiter moriendum sit. Tantummodo in animis habetote, non me ob scelus aut avaritiam caesum; sed volentem pro maxumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, et gloriam maiorum, [16] tolerate advorsa, et consulite reipublicae.

14. *Neque mox ingenui corporis*, etc. Si *mox* abesset, sensus in promptu: « Neque finem honestius, quam pro vestra salute, ingenui corporis vitae fecerim. » Adde *mox*, et supple (ut in Iug. XLVII, n. 2, et in Orat. Lepidi et Philippi) quod styli currentis velocitas extrusit; habebis: « Neque honestius, quam pro vestra salute finem, *utique* mox *faciendum*, ingenui corporis vitae fecerim. » Id est: Nec vitae, mox relinquendae, finis honestior ingenuo viro mihi esse potest, quam si pro vestra salute moriar. *Ingenuum corpus dixit* pro libero et generoso; ut Ovid. Herc. v, 144: *Turpiter ingenuum munera corpus emunt*. Sic autem scripsimus ex Cortio; nam Hav. habet *ingenuo* corpori (ita ut genitiv., non dativ. sit *vitae*); et MSS., nullo sensu, *ingenio corporis*.

15. *Voveo dedoque me*. Vehementer affectus commovet, se prope fortitudine aequando et Deciis et Curiis, qui, quodcumque mali populo romano immineret, suis capitibus imprecati, certae morti semet obtulerunt. Vid. Flor. I, 14 et 17; Liv. VII, 6; VIII, 9, et X, 28. — *Et maris*. Vulg. *et pacis*. Sed Cortius et Carrio monuerunt veteres omnes libros habere, et *maris*; quod certe multo aptius est; quum praesertim ex intercluso mari tanta frumenti penuria oriretur.

16. *Per vos, Quirites*, etc. Precor vos, Quirites, et per vos ipsos, et per gloriam maiorum. Haverc. *Per vos igitur*. Cortius ex optimis libris delet *igitur*. — *Multa cura summo imperio inest*. Non sine multa cura et maximis laboribus vobis datum est universo terrarum orbi imperare. Pro tantis suis muneribus pretium aliquod

Multa cura summo imperio inest, multi ingentes labores: quos nequidquam abnuitis, et pacis opulentiam quaeritis, quum omnes provinciae, regna, maria, terraeque aspera aut fessa bellis sint. »

Germani intectum [17] rhenonibus corpus tegunt. 427
Isidor. lib. XIX, 23.

Vnde pons in oppidum pertinens explicatur.[18] *Arus.*

Et ei voce magna vehementer gratulabantur. *Donat.*

Et Marius victus duplicaverat bellum. [19] *Serv.*

repetere fortunam aequum est. — *Aspera.* Infesta.

Hac oratione placati sunt animi. Mox consul frumentum plebi distribuit, ut diximus supra l. III, n. 39. Deinde, quum, propter tribuniciae potestatis desiderium, novi semper tumultus instarent, idem C. Cotta, ius ceteros magistratus adipiscendi reddidit tribunis (vide lib. III, n. 26).

17. *Intectum.* Non tectum. Eodem sensu Tacit. Annal. II, 59: *Pedibus intectis et pari cum Graecis amictu.* Senec. de Prov. IV, de Germania ait: *Horrenda iniquitas coeli; intecta corpora.* Caes. B. Gallic. VI, 21, nostr. ed. vol. 1, p. 262: *Pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.* Virgil. Georg. III, 381: *Talis hyperboreo septem subiecta trioni Gens effrena virum Riphaeo tunditur euro, Et pecudum fulvis velantur corpora setis.*

Iam *rhenones* quid sint, disces ex doctissima editorum nota, ad Caesaris l. c., item ad cap. XXVI eiusdem libri; ubi reperies optimum in eiusmodi rebus iudicem *Cuvier* pronunciasse *rhenonem* esse animal quod gallice vocamus *le renne*, germanice *reenthiere*, i. e. *rheno-fera*, (graece diceretur ῥήνων θήρ); quod animal nunc in ultima septentrionis remotum, in Hercynia quoque silva tunc temporis inveniebatur. In hoc Sallustii fragmento *rhenones* usurpantur pro rhenonum pellibus. In quam sententiam et Isidorus Orig. XIX: *Rhenones sunt velamina humerorum et pectoris usque ad umbilicum, atque intortis villis adeo hispida ut imbres respuant, etc.* Nihil in hac re momenti est, quod graeci oves vocabant ῥῆνας, nisi quod hoc confirmat et vocabula fere similia pluribus feris convenisse, et aliquam esse graecam inter et germanicam linguam similitudinem, quod ex permultis aliis vocibus apparere nemo nescit.

18. *Vnde pons — explicatur.* Hoc *De Br.* III, 41, de turribus intelligit quae a Mithridate Cyzicum obsidente muris admovebantur. Pons autem ex eiusmodi turribus proferri solebat, quo aditus in murum fieret; vid. Iug. XXI, n. 6.

19. *Duplicaverat bellum.* Sic Tac. Hist. IV, 54: *Audita interim per Gallias Germaniasque mors Vitellii duplicaverat bellum. De Br.* I, 21, his verbis innui putat Marium iuvenem, quo ad Sacriportum fuso, arma sumpsere Samnites, Telesino duce; sicque duo bella, pro uno, Syllae habenda fuerunt.

Atque eos a tergo incurrerunt. *Rufinianus.*

In hunc modum disseruit. *Prisc.*

Inde ortus sermo [20] percunctantibus utrimque,
428 satin salve, quam grati ducibus suis, quantis familiaribus copiis, agerent? *Donatus Ter. Eun.* V, 6, 8.

[Fugam nostris fecere. [21] *Seneca*]

[Quae audita Panormitanos dedere Romanis fecere. *Id.*]

Quo cupidius in ore ducis sese quisque bonum et strenuum ostentantes. *Isidorus. Servius* X.

Ventis per cava terrae citatis, [22] rupti aliquot montes, tumulique sedere. *Isidorus. Servius.*

Vbi multi [23] nefande casu super ausi, atque passi. *Priscian.*

Saguntium. *Charisius.*

Tota autem insula modica, [24] et cultoribus inanis est. *Martianus.*

Immodicus animi. *Arusianus.*

20. *Inde ortus sermo*, etc. *De Br.* II, 56, hoc narrat de Pompeii et Metelli exercitibus, quum in Hispania adversus Sertorium bellantes, prius divisi, se coniunxerunt.—*Satin salve.* De hoc Cortius: « Vulgo edunt, *satin salvae*. Sed Donatus ad Ter. Eunuch. V, 5, ubi haec nobis servavit, diserte adverbium facit, et exponit, *integre*, *recte*, *commode*. Est enim praecisa locutio, et intelligendum *satisne salve agerent*. Dubium tollit Apuleii Apologia: *Puer ubi sit et quam salve agat*, *interrogat*; etc. » Idem Cortius scribit *augerentur*, proponit vero, *agerent*; quod a Bip. receptum, unice verum esse, vel ex Apuleii exemplo appareret, nisi iam satis notum esset non aliter loqui Sallustium.—*Familiaribus.* Hoc verbo significat peculiares utriusque exercitus copias. Scilicet alter alterum interrogat, quantae sint copiae, quantae opes in suo exercitu.

21. *Fugam nostris fecere.* De hoc et sequenti fragmento vide supra n. 5.

22. *Ventis per cava terrae citatis.* Id est, *vehementer impulsis*. De hoc terrae motu, vide sup. IV, n. 28. Eodem refert haec duo fragmenta *De Br.* II, 25.

23. *Vbi multi.* Hav. *ubi multa*. Quo spectet hoc fragmentum, non satis constat.—*Saguntium.* Pro *Saguntinorum* dictum esse notat Charisius, lib. I.

24. *Tota—insula modica.* Hoc dictum putat *De Br.* de Dia insula, Cretae vicina, ubi navali praelio victus est Antonius Creticus; vide sup. IV, n. 31.

Pugnam illam pro omine belli futuram. *Servius.*

Tantum antiquitatis[25] curaeque maioribus pro Italica gente fuit. *Idem.*

Opprobrii gratia. *Agroetius.* 429

Maxumis ducibus, fortibus strenuisque ministris. *Diomedes* lib. II.

Non repugnantibus modo,[26] sed ne deditis quidem. a, b, c, m. *Donatus.*

In silva Sila fuerunt.[27] *Servius.*

In nuda iniecta corpora. *Diomedes.*

Apollinis filia et Cyrenes.[28] *Probus.*

25. *Tantum antiquitatis.* Serv. ad Georg. II, 209, interpretatur *amorem et caritatem*, ut alibi, *nihil antiquius ducere.* Hunc sensum confirmat Fronto, in fragm. ab Angelo Maio nuper repertis, ubi sic legitur (ed. Francofurti, 1816, pag. 271): « Tantum antiquitatis cura (esto). Pro ITALICA GENTE, MAIORIBVS Sallustius ait. Antiquitatis verbum usitatum, sed nusquam (eo) sensu usurpatum (neque) probe adscitum. Nam volgo dicitur, quod potius sit antiquius esse. Inde ipsa Sallustio derivata. » Quod me sic emendare non succensebit doctissimus editor. : « *Tantum antiquitatis curaeque pro italica gente maioribus* (fuisse) Sallustius ait. *Antiquitatis* verbum usitatum, sed nusquam (eo) sensu usurpatum, probe adscitum. Nam volgo dicitur, etc. » Nota Frontonem hoc proferre ad confirmandum praeceptum, quod statim ante dedit: « Verbum aliquod adquiras non fictum a te, nam id quidem absurdum est, sed usurpatum concinnius, aut congruentius, aut accommodatius. » Quid addemus nos, nisi hunc *antiquitatis* sensum concinne et congruenter derivatum esse ab *antiquius*, quoad hoc *potius* et *carius* denotat; *antiquius* autem ista optime denotare, non modo propter usum, qui sic voluit, sed propter ipsam vocabuli vim et originem? Quid enim est *antiquum*, nisi quod est *ante?* Nonne vero est *ante* cetera, quod ceteris potius et carius est? Ne offendat mutatio praepositionis *ante* in *antiquus;* ea enim non alia est quam praepositionis *post* in *posticus.*

26. *Non repugnantibus modo*, etc. Hoc citat Donatus ad Ter. Phorm. I, 2, 48, cum quatuor litt. *a. b. c. m.* quae initia totidem verborum fuisse videntur. Nodus nunquam solvendus.

27. *In silva Sila fuerunt.* Magna silva in Bruttio (nunc *la Calabre*), quo receptum habuere fugitivi Spartaco duce bellantes; *De Br.* IV, 51. De hac silva meminit Virgil. Aen. XII, 715.

28. *Apollinis filia et Cyrenes.* Hoc *De Br.* II, 10, ad Sardiniae descriptionem refert, de qua iam supra lib. II, n. 1 et 8, interpretaturque quasi esset *filius*, non *filia.* Filius nempe Apollinis et Nymphae Cyrenes Aristaeus, teste Diodoro, IV, 82, e Graecia in Ceam insulam, post in Africam, denique ex Africa in Sardiniam navigavit, incultamque prius

Ne simplici quidem morte [29] moriebantur. *Serv.*

Quum praedixero positum insulae. *Donatus.*

Cuius adversa voluntate, [30] colloquio militibus permisso, corruptio facta paucorum, et exercitus Sullae datus est. *Idem.*

A Graccho seditiones graves ortae. *Augustinus.*

M. Atilius Palicanus [31] humili loco, Picens, loquax magis quam facundus. *Quintilian.* lib. IV, cap. 2. *Hieron. adv. Helvid.* et *Gell.* lib. I, cap. 15.

Insolens vera accipiundi. [32] *Donatus.*

insulam multiplici fructiferarum arborum genere frequentavit. Idem ille est Aristaeus quem cecinit Virgilius, Georg. IV.

29. *Ne simplici quidem morte.* Non unus, sed multiplex erat moriendi modus. Serv. ad Georg. III, 482, *nec via mortis erat simplex*, ait: « Est autem Sallustii, *ne simplici quidem morte moriebantur*. Hoc *De Br.* II, 26, ad eamdem pestilentiam refert quam describit Virgilius, et quae, si vera est eius coniectura, Italiae multisque aliis regionibus incubuit, *Et genus omne neci pecudum dedit, omne ferarum*, Octavio et Curione consulibus vel insequente anno (V. C. 678 vel 679). Iam Sallustius narravit prodigia, quae iisdem consulibus hanc luem portenderunt: vide sup. IV, n. 28. Et in hoc quoque tempus incidit fames de qua in argumentis ad Pompeii epistolam et Cottae orationem diximus. Scilicet calamitas calamitatem parit, et raro simplex ingruit malum.

30. *Cuius adversa voluntate.* Sylla e bello Mithridatico Romam rediens, obvios habuit consulum Norbani et Scipionis exercitus, quos dolo, priusquam armis, aggredi statuit. *Adversa* igitur, id est, animadversa Scipionis voluntate, quae a pace conciliianda non abhorrebat, crebra inter suos et consulis milites colloquia fieri passus est; donec pars pecunia, alii pollicitis ceterisque delinimentis illecti ad se transierint, solusque cum filio in castris Scipio relictus fuerit. Rem narrat Plutarch. in Sylla; *De Br.* I, 48. Donatus ad Ter. Eunuch. III, 2, 43, pro *adversa*, habet *ad verba*, quod docti optime emendarunt. Rarissimum, hoc sensu, *adversus*, sed non analogiae contrarium. Nam participium est verbi *advertere*, quod pro *animadvertere* usurpant et alii, et Virgilius Aeneid. IV, 116, et VIII, 50: *paucis, adverte, docebo.*

31. *M. Atilius Palicanus.* Is, tribunus plebis, de restituenda in integrum tribunicia potestate, apud populum egit, anno V. C. 684; quae quidem, adiuvante Pompeio tum consule, restituta est. De hoc Palicano vide Cic. Brut. LXII, et Val. Max. III, 8, 3. Huic non Atilium, sed Lollium, nomen fuisse probat *De Br.* IV, 76, eique imputat quod de Lollio, seditioso homine, dicit Cicero, pro Domo sua, V et VI.

32. *Insolens vera accipiundi.* Non solitus verum audire.

Quae pecunia [33] ad Hispaniense bellum Metello facta erat. *Idem.*

Curubis. *Probus.* 431

Tharros. *Idem.*

Camisos. [34] *Idem.*

Luces. *Sergius.*

Primum modo Iapidiam [35] ingressus. *Servius.*

Carbo turpi formidine Italiam, atque exercitum deseruit. [36] *Idem.* (*Refer ad* lib. II hist.)

Quae pacta in conventione non praestitissent. *Donat.*

Crebritate fluctuum ut aquilo solet. [37] *Serv.*

Mithridates corpore ingenti perinde armatus. [38] *Quint.* lib. VIII, c. 3.

Tyrannumque et Cinnam appellantes. *Victorinus. Serv.*

Nomenque Danubium habet. *Acron.*

Cui nisi pariter obviam iretur. *Donatus.*

Septimium, neque animo, neque lingua satis compotem. [39] *Idem.*

33. *Quae pecunia.* Vide argumentum ad Pompeii epist., sup. III, 9.

34. *Curubis. Tharros. Camisos.* Locorum nomina. — *Luces.* Plur. a nomine *lux*, ut in Iug. *paces*. *Luces* alibi se non reperisse affirmat Carrio.

35. *Iapidiam.* Regio Europae, aliter Liburnia, a Dalmatiae finibus ad amnem Timavum pertinens. *De Br.* III, 82.

36. *Carbo — exercitum deseruit.* De hac Carbonis fuga vide Appian. Bel. Civ. I. Is quum Africam peteret, a Cn. Pompeio interceptus est, et in Sicilia necatus; vide sup. n. 4.

37. *Crebritate fluctuum, ut aquilo solet.* Servius, lib. I, Aeneid. « Crebros, inquit, fluctus facit aquilo; hinc Sall. dixit, *crebritate fluctuum, ut aquilo solet.* » Carrio.

38. *Mithridates — perinde armatus.* « Mithridates congruentia magnitudini corporis arma gerens. » Frustra Lipsius et Douza, contra MSS., rescribunt *animatus*, quum sua sit vis receptae lectioni. Et eos bene refellit Wasse, haec afferendo Plutarchi in Pompeio: « Τῆς δὲ ἐσθῆτος ἣν ἐφόρει καὶ τῶν ὅπλων τὸ μέγεθος καὶ τὴν λαμπρότητα ἐθαύμαζε. » Et Appiani de Bel. Mithr. « Τὸ σῶμα δ' ἦν μέγας μὲν, ὡς ὑποδεικνύουσιν ὅσα ὅπλα αὐτὸς ἔπεμψεν ἐς Νέμεαν τε καὶ Δελφούς »

39. *Satis compotem.* Supple *sui*. Quod ad sensum attinet, confer ea quae notavimus pag. 368, n. 3.

Vulgus amat fieri.[40] *Quintilian.* lib. IX, c. 3.

Non poeniturum. *Quintilian.* loc. cit. *pro* non acturum poenitentiam.

432 Pompeius cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis vecte [41] certabat. Neque enim ille aliter potuisset par esse Sertorio, nisi se et milites frequentibus exercitiis praeparavisset ad praelia. *Vegetius* lib. I, c. 9. *Ioh. Saresb.* (*Refer. ad* lib. II histor.)

Cicero caninam facundiam, [42] ut Appius inquit, exercuit. *Lactantius* lib. VI, c. 18.

Primus Graecorum Achilles. *Servius.*

Cupientissimus legis. *Diomedes.*

Magna gloria tribunus militum [43] in Hispania T. Didio imperante, magno usu bello Marsico, paratu militum, et armorum fuit. Multaque tum ductu eius curata, primo per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celata sunt. Cominus faciem suam ostentabat, aliquot advorsis cicatricibus, et effosso oculo. Quo ille dehonestamento corporis maxume laetabatur: neque illis anxius, quia reliqua gloriosus retinebat. *Gellius*, II, 27.

Curetes, [44] quia principes intelligendi divina fue-

40. *Vulgus amat fieri.* Vide Iug. XXXIV, n. 2.

41. *Vecte.* Movendis vecte magnis molibus.

42. *Caninam facundiam.* Canina dicitur eloquentia, qua alios immeritis conviciis lacessit mordetque orator, et in rabulam latratoremque convertitur, ut ait Quintil. XII, 9. Hanc exercuisse Ciceronem quis contendere ausit, vel aequo animo audiat? Ceterum hoc dici putat *De Br.* V, 80, de Oratione pro lege Manilia, qua Cicero in avaritiam et libidines legatorum in Asiam missorum invectus est.

43. *Tribunus militum.* Sc. Sertorius. — *Magno usu... fuit.* Magnae utilitatis fuit, milites et arma comparando. Eadem omnino de Sertorio legas apud Plutarchum, in eius vita. Et ille quidem insigne fortunae ludibrium notat, quatuor fuisse maximos et prudentissimos duces, altero oculo captos, Philippum, Antigonum, Hannibalem et Sertorium.

44. *Curetes*, etc. « Vetustas, quae omnia *in maius componere*, id est, augère et amplificare solet, Curetes, ut altores Iovis, celebravit, quia primi res divinas intellexerunt, religionesque invenerunt. » Hanc Sallustii

runt, vetustatem uti cetera in maius componentem altores Iovis celebravisse. *Lactantius*, lib. I, c. 21. 433

Italiam coniunctam Siciliae constat fuisse: sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut propter angustiam scissum. Inde Rhegium nominatum. [45] *Isidor.*

Pompeius [46] devictis Hispanis tropaea in Pyrenaeis iugis constituit. *Servius.*

opinionem, ingeniosam certe, et vero simillimam refellere tentat Lactantius, Inst. Div. I, 21. Ceterum multiplex et obscura prorsus est tota Curetum fabula. Rem fuse tractatam invenies apud cl. *De Brosses*, v, 44, ex variis auctoribus, et praesertim Diodoro, v, 49, et Strabone, x. Hoc dicere satis sit, Curetes collegium sacerdotum in insula Creta fuisse, eosdem initio, ut multi putant, quos Telchinas, Dactylos Idaeos et Corybantas. Cabiros etiam iis nonnulli adiungunt (sup. IV, n. 7). Sed Cabiros ignis maxime cultores fuisse, orientali more, satis constat; apud ceteros valuere barbarorum Europensium superstitiones. Primi autem Curetes, seu Dactyli, seu Telchines, homines fuisse videntur fabrilis artis periti, qui ferrum et alia metalla in humanos usus convertere barbaros docuerunt. Medicinam quoque et musicam exercuisse et sacra Iovis instituise feruntur. Denique ad universos vere pertinet, quod de uno ex illis canit Horatius, Art. Poët. *Silvestres homines sacer interpresque deorum Caedibus et victu foedo deterruit Orpheus.* Neque vero mirum, si rerum futurarum scientiam inventoribus illis artium et vitae melioris auctoribus inesse vulgus crediderit. Ii ergo primi vates, primique sacerdotes fuere; nec in Creta solum, sed in aliis quoque Europae regionibus; apud Cretenses *Curetes* dicti, apud Sabinos *Salii*, apud Gallos *Druides*. Celeberrimum tamen huiuscemodi sacerdotum collegium in Creta fuit, Curetum nomine.

45. Inde Rhegium nominatum. Graece Ῥήγιον, a verbo ῥήγνυμι *frango*. Virg. Aen. III, 414: *Haec loca vi quondam et vasta convulsa ruina (Tantum aevi longinqua valet mutare vetustas!) Dissiluisse ferunt, quum protinus utraque tellus Vna foret; venit medio vi pontus et undis Hesperium Siculo latus abscidit, arvaque et urbes Littore diductas angusto interluit aestu.*

Eam rem non modo Pomp. Mela, Iustinus, Plinius, Solinus, sed etiam Lucanus, Silius, Claudianus memorant. Huius vero descriptionis causam Sallustio praebuisse videtur Spartaci consilium; quem Plutarchus narrat cum exercitu suo in Siciliam transire voluisse, bellum servile illic renovaturum; mox vero repetiisse Italiam et in Rheginorum peninsula consedisse, ubi post, a Crasso, fossa ac vallo circumdatus obsessusque est.

46. *Pompeius* etc. Victor e Sertoriano bello rediens Pompeius tropaeum statuit in Pyrenaeis montibus, de quo meminit etiam Plin. III, 3, VII, 26, et XXXVII, 2. Nec illud tropaeum, ut solebat, e trunco arboris armis induto, sed e solido saxo po-

434 Atque edita undique tribus tamen cum muris, et magnis turribus. *Donatus*, *Andr.* Act. I, Sc. 1.

Et in praeliis actu promtus. *Idem.*

Pactione amisso Publio legato. *Idem.*

Ipsum mare Ponticum dulcius quam cetera. [47] *Servius*, *Macrobius*, *Priscianus.*

Equis paria operimenta erant: [48] quae linea ferreis laminis in modum plumae adnexuerant. *Servius.*

Rebus supra votum fluentibus. *Idem.*

Aenum, et Maroneam, [49] et viam militarem. *Idem.*

Impediebant iussa nautarum. *Idem.*

Nihil socordia claudebat. [50] *Donatus.*

Vt tanta repente mutatio non sine deo videretur. *Idem.*

In ore gentibus agens, populo, civitati. *Idem.*

Pressi undique multitudine. *Idem.*

Hunc igitur redarguit Tarquinius. *Idem.*

Dein campi Themyscirii; [51] quos habuere Amazo-
435 nes, a Tanai flumine incertum quamobrem digressae. *Servius.*

suit, in formam arcus triumphalis. Huius aliqua etiamnum vestigia superesse putant aliqui in monte Vdurano, prope urbem quae hodie dicitur *Puicerda*, *dans le val d'Andorre*. *De Br.* IV, 63.

47. *Mare Ponticum dulcius quam cetera.* Hoc Macrob. Saturn. VII, 12, tribuit immensae dulcium aquarum moli, quam in Pontum Euxinum, tot tantaque flumina provolvunt. Vide luculentam Ponti et Ponticarum regionum descriptionem, *De Br.* III, 87 et seqq.

48. *Equis paria operimenta erant.* Vide supra IV, n. 21, quae de cataphractis equitibus dicta sunt; qui equos similiter munitos habebant. Iungenda sunt igitur haec fragmenta. — *Adnexuerant.* Adnexuerant laminas ferreas lineis operimentis. Casus permutavit, ut quum dicitur, *auro vestes intexere*, pro eo quod esset, *intexere aurum vestibus.*

49. *Aenum et Maroneam.* Duo Thraciae maritima oppida; vide *De Br.* I, 58.

50. *Claudebat.* De hoc verbo vide sup. III, 42. —*In ore gentibus agens.* Ita vivens, ut gentibus spectaculo sit.

51. *Themyscirii.* Campi in Asia prope mare Ponticum. Vide *De Br.* III, 101. — *Vbi eum* etc. Lucullus Clodium seditiose agentem, quamvis sororis suae virum, ab exercitu dimisit. *De Br.* V, 74.

Vbi eum tota concione ab exercitu cogit discedere, dicit se eius opera non usurum; eumque ab armis dimittit. *Idem.*

Et Metello procul agente longa spes [52] auxiliorum. *Idem.*

More equestris praelii sumtis tergis atque redditis, et egressi ad faciliores ictus loco cedebant. *Idem.*

Castra sine vulnere introitum. *Idem.*

Multos tamen ab adolescentia bonos insultavit. [53] *Idem* et *Donatus.*

Cosa. [54] *Servius.*

Equis atque armis insignibus. *Idem.*

Fessus in Pamphyliam se receperat. *Idem.*

Profectus quidam Ligus [55] ad requisita naturae. *Quintil.*

Apud latera certos collocaverat. *Servius.*

Apertae portae: repleta arva cultoribus. *Idem.*

Hispaniam sibi antiquam patriam esse. *Idem.*

Lyciae, Pisidiaeque agros despectantem. [56] *Idem.*

Sorte ductos fusti necat. [57] *Idem.*

52. *Longa spes.* Longinqua, procul sita. — *Sumtis tergis atque redditis.* Incurrendo vicissim et recedendo; ut ipse Sall. explicat, Iug. LIX: « Non, ut equestri proelio solet, *sequi*, dein *cedere*, sed advorsis equis concurrere. » Nota obiter *sumere terga*, pro *sequi*; quod non aliunde natum esse potest, quam ex eo quod dicitur: *dare terga*, pro *fugere*. *Reddere* autem hic est *rursus dare.*

53. *Multos — bonos insultavit.* Hoc de Cethego intelligit *De Br.* I, 40; qui adolescens, et multo antequam perniciem patriae cum Catilina moliretur, Metellum Pium, in iurgio, vulnerare gladio ausus fuerat; (Cic. pro Syll. XXV). — *Insultare* est *impetum facere in...*

54. *Cosa.* Vrbs Etruriae maritima ex qua Catulus eiecit Lepidanos. Vide sup. II, n. 2.

55. *Quidam Ligus.* Qui viam ad Danubium ducentem e rupe prospexerat, ut dictum est supra, III, n. 51. — *Ad requisita naturae.* Periphrasis, ad rem, quae honeste dici non poterat, indicandam.

56. *Lyciae Pisidiaeque agros despectantem.* Arcem urbis Olympi, de qua Solin. XLII. Huc piratae a Servilio victi confugerant. *De Br.* II, 34. Vide quoque sup. pag. 372, n. 47.

57. *Sorte ductos fusti necat.* Quum Spartaci exercitum insequeretur Crassus, Mummio primum agmen duarum legionum ducenti mala mens incidit contra ducis imperium pugna-

436 Omnis Italia [58] coacta in angustias scinditur in duo promontoria, Bruttium, et Salentinum. *Idem.*

Italia plana ac mollis. *Idem.*

Qua tempestate ex Ponto vis piscium erupit. *Idem* et *Scholiastes Iuvenalis.*

Introrsus prima Asiae Bithynia est, [59] multis antea nominibus appellata : ipsa enim est et maior Phrygia. *Servius.*

Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus, matre veneno interfecta. [60] *Idem.*

Exercitum vertere. *Idem.*

Creta altior est, qua parte spectat orientem. *Idem.*

Se regibus devovent, et post eos vitam refutant : [61]

re, et, quod peius est, male pugnavit. Igitur Crassus ex quingentis militibus, qui initium fugae fecerant, decimum quemque sorte ductum supplicio affecit; (Plut. in Crasso). Hunc morem in ignavos milites animadvertendi priscis Romanis fuisse testatur Cic. pro Cluent. XLVI, et Tacit. Ann. III, 21. Vide etiam Lips. de Mil. Rom. V, 18.

58. *Omnis Italia.* Hoc ad eamdem descriptionem pertinet, ad quam supra n. 45, et libri quarti tertium a fine fragmentum. — *Italia plana ac mollis.* Dubitat Putschius an potius scribi debeat *plana ac humilis*, propter hoc Virgilianum : *Humilemque videmus Italiam.*

59. *Prima Asiae Bithynia est.* Pars Ponticarum regionum descriptionis, quam, Mithridatici belli causa, instituit; vide sup. 47, et lib. II, n. 46. Ex Servio ad Aeneid. V, et Isidoro, hunc locum sic constituit Putschius: « Igitur introrsus prima Asiae Bithynia est, multis antea nominibus appellata. Ipsa enim est et maior Phrygia, prius Bebrycia dicta, mox a Bithyno rege Bithynia. » Aliud etiam nomen addit Isidorus, Mygdoniam; quae omnia sua versione comprehendit *De Br.* III, 94.

60. *Matre veneno interfecta.* Mox fratrem quoque necavit, ne quis aemulus imperii superesset; nec mirum, si posthac sorores uxoresque interfecerit, a tenera aetate patricidiis assuetus. Et vero ornamentum simul et dedecus humani generis hunc hominem natura peperisse videtur; nunquam satis admirandum, quod ancipitem inter se et Romanos, XL annis, fortunam tenuerit; nunquam satis exsecrandum, quod cupiditatum impotens et saeva grassatus tyrannide, fas nefasque nullo discrimine seu victor, seu victus, habuerit. Initia Mithridatis dilucide et eleganter exposuit *De Br.* III, 2 et seqq.

61. *Vitam refutant.* Vitam aspernantur et reiiciunt. Quae verba eodem fere sensu Cicero usurpat, pro Rab. Post. XVI: «Quam quidem... bonitatem... non modo non *aspernari ac refutare*, sed complecti etiam et augere debetis. » Et Tusc. II, 23 : « In

adeo illis ingenita est sanctitas regii nominis. *Idem* et 437
Philargyrius.

Dum inferior omni via grassaretur. [62] *Iohannes Gramm.*

Narbone consilia Gallorum. *Pompeius in Artem Donati*.

Post defectionem sociorum et Latii. *Donatus*, *Adelph.* III, 4.

Ad Iovis (int. *templum*) mandem nostra. *Idem* IV, 2.

Morbi graves ob inediam insolita vescentibus. *Idem ad Hecyr.* III, 2, 2.

Atque ea cogentes non coactos, scelestos magis quam miseros distringi. *Idem ibid.* IV, 1.

Graviori bello, quo prohibituri venerant socii, frigere. *Idem* V, 1.

Nam quidem Pyrrho, [63] Hannibali, aequor et terra. *Idem, Phorm.* I, 1.

primisque *refutetur ac reiiciatur* Philoctetaeus ille clamor.» Capitol. in Antonino Pio, V: «Circenses natali suo dicatos non respuit, aliis honoribus *refutatis*.» Ceterum (teste Wasse in Add.) *refutare vitam* haud alibi legitur. Quod ad factum attinet, de Celtiberis loqui Sallustium ex Servio patet Georg. IV. De iisdem Val. Max. II, 6, 11: «Celtiberi etiam nefas esse ducebant proelio superesse, quum is occidisset pro cuius salute spiritum devoverant.» Idem moris fuisse apud Gallos testatur Caesar, Bel. Gall. III, 26 (nost. ed. vol. 1, pag. 105); item Nicol. Damasc. lib. CXVI, apud Athenaeum, VI. Hoc Caesar l. c. gallica lingua *soldurios* vocat; Hirtius vero, Bel. Alex. 53, lingua hispanica, *Barones*, si vera est coniectura cl. *De Brosses*, III, 78. De Sertorio autem Plutarchus refert, eum plura Hispanorum millia sequutos esse, qui sic vitam ei devoverant. *Adeo illis*, etc. Haec pars fragmenti a Servio seorsum profertur, et ad Parthos videtur pertinere. Male res diversas coniunxit Carrio.

62. *Grassaretur*. Iterativum verbum a *Gradior*. Ceterum quo referatur hoc fragment. et sequentium plura, minime certum est. — *Post defectionem sociorum et Latii*. Intelligit *De Br.* III, 59, post bellum sociale nullum maius exarsisse, quam Spartaci. Non intellige *post*, APRÈS, sed DERVIS, ut Iug. V, n. 4. — *Morbi graves*. Douza putat dici de Mithridatico exercitu Cyzicum obsidente, et ad summam inopiam redacto. Item *De Br.* III, 46. — *Atque ea cogentes*. Hoc fragmentum haud facile quisquam interpretetur, et ipse de sensu ambigit *De Br.* I, 21. — Item de sequente.

63. *Nam quidem Pyrrho*, etc. De hoc loco Cortius: «Locus sine dubio

438 Nam Sullae dominationem audebat. *Idem* II, 3, 24.

Neque est offensus [64] dominationem Sullae. *Idem, ibidem.*

Neu quis miles, neve pro milite. *Servius.*

Ex insolentia avidus malefaciundi. *Idem.*

Tergis vinciebant. *Idem.*

Charybdis [65] quae forte illata naufragia sorbens gurgitibus occultis millia LX Tauromenitana ad litora trahit. *Idem.*

Saguntini, fide atque aerumnis incluti, per mortalium studium [66] maiores quam opibus; quippe quis etiam tum semiruta moenia, domus intectae, parietesque templorum ambusti manus Punicas ostentabant. *Hieron. in Habacuc.* cap. 11.

mancus est, et nullum sensum admittit. Suspicor autem Sallustium narrasse, adulatores Mithridatis ipsum *Pyrrho*, Sertorium *Hannibali* aequiparasse; quibus populus romanus tanto minus resistere posset, quod *aequore* et *terra* urgeretur. Rem narrat Plutarch. in Sertorio. »

64. *Neque est offensus.* Sic legitur apud Donat. in Terentio. Cortius et Haverc. *defensus.* De sensu, nihil certi coniicio.

65. *Charybdis.* Quaecumque ad descriptionem Charybdis et Scyllae, et totius Siculi freti pertinent, dilucide et eleganter enucleata invenies apud cl. *De Br.* IV, 54 et seqq. Is nomen *Charybdim* ductum putat a verbo punico *chorobdam*, id est, *gurges perditionis.* Nam re ipsa gurges est Charybdis, ad Siciliae littus, Scylla vero saxum immane ad Italicam oram; locus uterque famosus naufragiis, praesertim apud antiquos, quum adhuc in rudimentis esset ars navigandi. Mela, II, 7: « Id (mare) angustum et anceps alterno cursu modo in Tuscum, modo in Ionium pelagus perfluit, atrox, saevum, et Scyllae Charybdisque saevis nominibus inclytum. Scylla saxum est, Charybdis mare, utrumque noxium appulsis. » Vide etiam Iustin. IV, 1; Senec. Ep. LXXIX; Virg. Aeneid. III, 420; Tib. IV; Ovid. Met. XIV; Sil. Ital. XIV, 11; Hom. Od. μ, 73; et inter recentiores Cluver. Sicil. Ant. I, 5. — *Naufragia.* Navium fragmina. — *Gurgitibus occultis.* Non occultis gurgitibus, sed rapido undarum cursu abrepta navigia fluctus ad Tauromenitana littora trahit. Tauromenium autem est urbs Siciliae, nunc *Taormina.*

66. *Per mortalium studium.* Per fidem quam Saguntini Romani praestiterunt. *Manus punicas ostentabant.* Imitatus est Tacit. Ann. I, 61: *Prima Vari castra lato ambitu, et dimensis principiis trium legionum manus ostentabant; dein semiruto vallo, humili fossa, accisae iam reliquiae consedisse intelligebantur.* Nisi quod Tacitus mo-

Apud Corduennos[67] amomum et alii leves odores 439 gignuntur. *Philarg. in* IV *Georg. Virgil.*

Quem trans stagnum omnis usque ad flumen. *Idem.*

Repente incautos agros invasit. *Idem.*

Belli sane sciens. *Acron.*

Namque omnium ferocissumi ad hoc tempus Achaei[68] atque Tauri sunt, quod, quantum coniicio, locorum egestate rapto vivere coacti. *Glossae Iuvenalis.*

net tres legiones munimenta haec struxisse; Sallustius, Poenos illa evertisse.

67. *Apud Corduennos.* Populos sibi incognitos testatur Putsch. Noster vero *De Brosses*, v, 27, vertit, *le territoire de la Gordyenne*, de qua regione Curtius, v, 4: *Iidem (Tigris et Euphrates) quum Mediae et Gordianorum terras secare coeperunt, paulatim in arctius coëunt.* Plinius, XII, 13: *Nascitur (amomum) et in Armeniae parte, quae vocatur Otene, et in Media, et in Ponto.* Nil igitur mirum si in Gordianorum quoque terra nasceretur. — *Leves odores.* Suaves et fragrantes. Contra quod et dicitur *gravis odor*, pro tetro et iniucundo.

68. *Achaei.* Populi Scythiae asiaticae, circa Bosphorum Cimmerium, quo Maeotis palus Euxino iungitur. Narrant Achaeos illos e veterrima oriundos Orchomeniorum colonia, qui post antiquissimum in Troade bellum in has regiones variis erroribus delati sunt, Ialmeno duce (Strab. IX). De iisdem vide Ammianum, XXII, 8; Scholiasten Iuven. Sat. XV; Aristot. Polit. VIII, 4; Appian. Mithrid. Ceterum putat *De Brosses*, meram fabulam esse hanc veterum Achaeorum e Graecia in Scythiam migrationem. Rectissime, ut opinor. Nam 1°, quum veteribus populis nomina e locorum natura et positione, ut plurimum, indita sint, facile potest fieri, ut idem multum distantibus inter se populis datum fuerit. Sic Iberi sunt in Hispania et circa mare Caspium; sic Veneti (quod primigenia lingua locum aquis confinem significat) ad mare Adriaticum (*Venise*), ad Armoricum (*Vannes*), Venedi ad Suevicum (*Dantzig*) inveniuntur. Quod si ingeniosi etymorum auctoris *Court de Gébelin* vera est coniectura, ACHAIA eiusdem originis est quam AQUA, et regionem quoque maritimam designat. 2°, quum omnibus priscarum rerum monumentis constet primos Graeciae incolas Pelasgos e regionibus ultra Thraciam positis venisse, cur Achaeorum Ponticorum natio Pelasgica non haberetur, cuius pars ibi remanserit, pars in Graeciam descenderit? Viam enim priscorum hominum, qui et Graeciam, et Italiam, et universam fere Europam initio frequentarunt, circum mare Ponticum fuisse, eosque ex orientali Asia profectos, nemini fere dubium est, qui attenderit maximam graecarum latinarumque vocum partem et omnes omnino grammaticas formas in sacra Indorum lingua, quae *Sanskrita* dicitur, inveniri. Quid mirum si in longinqua illa migratione partes aliquae nationum aliae alibi constiterint? — *Tauri.* Scythica gens, unde dicta Chersonesus Taurica, quae nunc *Crimée.* Schol. Iuv. Sat. XV: *Iuxta*

Atque ipse cultus rei. *Acron.*

Triplici fluctu. [69] *Servius Fuldanus.*

Charybdi mare vorticosum. *Idem.*

Sed ubi tempore anni mare classibus patefactum est. *Idem.*

Sane bonus ea tempestate contra pericula et ambitionem. *Idem.*

Simul immanis hominum vis ex locis invasere patentes, quum et pacis modo effusas. [70] *Idem.*

Genua patrum advolvuntur. *Idem.*

Perrexere in Hispaniam et Sardiniam. *Idem.*

Quae mapalia sunt [71] circumiecta civitati, suburbana aedificia. *Idem.*

Et onere turrium incertis navibus. [72] *Idem.*

Traditur fugam in longinqua oceani agitavisse. [73] *Idem.*

Ad mutandum modo in melius servitium. *Servius ad* I *Aeneidos.*

Maeotim paludem Taurici sunt, quorum rex Thoas advenas immolare consueverat, usque in adventum Orestis et Pyladis; quibus agnitis Iphigenia, quae erat templi sacerdos, ablato inde Dianae signo, aufugit, idque Ariciae consecravit.

69. *Triplici fluctu.* Graece τρικυμία. Eodem hoc refert *De Br.* III, 90, quo supra n. 37, *crebritate fluctuum*; scilicet ad Pontici maris descriptionem, cuius unda crebris abruptisque fluctibus, propter multa vada, aestuat, et tertio quoque fluctu vehementior insurgit.

70. *Quum et pacis modo effusas.* Imitatus est Tacit. Histor. IV, 15: *Dein vagos et pacis modo effusos lixas, negotiatoresque romanos invadunt.* De Cyzicenis, relicta a Mithridate obsidione, intelligit *De Br.* III, 48.

71. *Quae mapalia sunt*, etc. Narrat Plutarchus in Sertorio, illum, ne offenderet Hispanorum animos, exercitum in suburbanis mapalibus collocavisse; de qua re hic agi putat Cortius.

72. *Onere turrium incertis navibus.* Turres navibus impositas Cyzicenis muris admoverat, quum subito coorta tempestas omnem apparatum foedo naufragio disturbavit. Eodem pertinet fragm. n. 24, lib. III, et lib. IV, initio: *implicitae rates ministeria prohibebant.* Vide Plut. in Lucullo.—*Incertis*, Vacillantibus.

73. *Fugam in longinqua oceani agitavisse.* Nil dubium quin de Sertorio agatur, in Fortunatas insulas fugam meditante; vide sup. n. 1.

Magna vis hominum convenerat agris pulsa aut civitate eiecta. *Idem ibidem.* 411

Quum murum hostium successisset, poenas dederat. *Idem, ad Eclogam quintam.*

Quippe vasta Italia rapinis, fuga, caedibus. *Idem.*

Hi sunt qui secundum pocula [74] et alias res aureas diis sacrata instrumenta convivio mereantur.* *Idem ad* VIII *Aeneidos.*

In secunda festinas cohortes composuerat. *Idem ad* IX.

Iam repente visus saevire Taguns. *Idem ad* X.

Exuant armis equisque. *Idem.*

Solas festinare. *Idem.*

Lusitaniae gravem civitatem. *Idem.*

Ex parte cohortium praecipere instructa, et stationes locatae pro castris. *Idem.*

Bellum, quibus posset conditionibus, desineret. *Id.*

In quis longissimo aevo plura de bonis falsa in deterius composuit. *Idem.*

Cultu corporis ornata egregio. [75] *Idem.*

At Sertorius vacuus hieme augere copias. *Acr. ad Horat.*

Sin vis obsistat, ferro quam fame aequius perituros. *Servius.*

Consedit in valle virgulta nemorosaque. [76] *Idem.*

Paululum requietis militibus. [76] *Idem.*

74. *Hi sunt qui*, etc. Locus corruptus, et unde haud facile certus sensus eruatur; ut plures e seqq. — *Taguns. De Br.* IV, 22, legisse videtur *Tagus*: quod flumen dum transnatare niteretur victus a Pompeio Perpenna, subito ratus undas intumescere, ad relictam ripam remeavit, ubi captus est; vid. n. 80.

75. *Cultu corporis ornata egregio.* De Precia loquitur, per quam Lucullus tribunum Cethegum sibi conciliavit, ut eo adiuvante dux adversus Mithridatem crearetur. *De Br.* III, 46.

76. *Requietis militibus.* Rarioris usus particip., quod tamen et alibi invenitur. Ovid. Art. Am. II, 351: *requietus ager.* Colum. VII, 8: *lac requietum.* Idem, II, 1: *terra requietior.*

442 Qui nullo certo exsilio vagabantur. *Idem.*

Nubes foedavere lumen. *Idem.*

Sanctus alia. *Idem.*

Geronis. *Idem.*

Quae causa fuerat novandis rebus. *Idem.*

Radicem montis excessit. *Statii interpres.*

Vt res magis quam verba gererentur, [77] liberos parentesque in muris locaverant. *Idem.*

Incerta est fortitudo, dum pendet. *Idem.*

In quibus plaustra sedes sunt. [78] *Acr. ad Horat.*

Luxo pede. *Probus.*

Maurique vanum genus, ut alia Africae, contendebant Antipodas ultra Aethiopiam [79] cultu Persarum iustos et egregios agere. *Priscianus.*

Et Perpennam forte cognoscit mulio redemtoris. [80] *Acr. ad Horat.*

77. *Vt res magis quam verba gererentur.* Si recte coniecit *De Br.* III, 40, hoc fecere Cyziceni, dum muros terra simul et mari aggrederetur Mithridates, ut carissimorum pignorum aspectu ab ignavia deterrerentur.

78. *Quibus plaustra sedes sunt.* Scythae, quos Nomadas vocant. Forsan redundat *in.* — *Luxo pede.* Luxa, seu luxata, dicuntur membra, quae suo loco mota et soluta sunt. *Luxus* antiqua vox a *luo*, λύω, quod, et latine et graece, est *solvo.* Ceterum latinum *luo*, a λούω quoque derivatur, ubi sonat *lavando detergere.* Duplex origo duplicem sensum effecit.

79. *Antipodas ultra Aethiopiam.* Error Maurorum, non quod antipodas esse crederent, sed quod ponerent in Africa. Ceterum viri omnes antiquitatis vere philosophi antipodas esse existimaverunt. Cic. Acad. II, 39, *Etiam dicitis, esse e regione nobis, e contraria parte terrae, qui adversis vestigiis stent contra nostra vestigia, quos antipodas vocatis?* Idem ait in Somnio Scipionis; ad quem librum Macrob. II, 5, egregie refellit, quicumque arbitrantur periculum esse ne antipodes decidant in coelum. Suspicabantur etiam esse trans oceanum aliquas terras; et quem hispana gens, post quatuordecim fere saecula, detexit orbem, praesago cecinerat carmine hispanus vates, Seneca, Med. Act. II, extrem.: *Venient annis Saecula seris, quibus oceanus Vincula rerum laxet, et ingens Pateat tellus, Tiphysque novos Detegat orbes; nec sit terris Vltima Thule.*

80. *Mulio redemtoris.* Perpenna, quum Tagum transire frustra tentavisset (sup. not. 74), prospectis equitibus qui eo versus accurrebant, se dumis abdidit, ubi a mulione redemptoris agnitus est, Pompeioque traditus. Mox Pompeii iussu interfectus, simul gesti adversus rempubli-

Omnium fluminum, quae in maria, qua imperium romanum est, fluunt, quam Graeci τὴν εἴσω θάλασσαν appellant, maxumum esse Nilum consentitur; proxuma magnitudine esse Histrum [81] scripsit Sallustius. *Gell.* Lib. X, c. 7. 443

Ex omnibus quae tractavimus, Aebuti Liberalis, potest videri nihil tam necessarium, aut magis, ut ait Sallustius, cum cura dicendum, [82] quam quod in manibus est. *Seneca Benef.* IV, 1.

Turbinum motus vagus est, et disiectus, et, uti Sallustii verbis utar, vorticosus; cometarum autem compositus, et certum iter carpens. *Idem Natural. Quaest.* VII, 8.

Sallustius, auctor certissumus, asserit, Tigrim et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diversa euntes longius dividantur, spatio medio relicto multorum millium; quae tamen terra, quae ab ipsis ambitur, Mesopotamia dicitur. *Idem* et *Isidorus* XIII. *Vib. Sequest.* et *Hieron. de Loc. Heb.*

Pelorum [83] promontorium Siciliae respiciens aqui-

cam belli, simul necati amici ducisque sui Sertorii poenas haud sane immeritas dedit. De eo Velleius, II, 30: »Tum M. Perperna (seu Perpenna), praetorius, e proscriptis, gentis clarioris quam animi, Sertorium inter coenam Oscae interemit, Romanisque certam victoriam, partibus suis excidium, sibi turpissimam mortem pessimo auctoravit facinore.« Vide etiam Plutarch. in Sertor. et Pomp. — *Redemtoris*. Redemptor vocatur qui certo pretio conducit, seu *redimit*, opus aliquod faciendum. Hic est, ut videtur, qui commeatus exercitui suppeditandos, pacta pecunia, susceperat.

81. *Histrum*. Qui antiquis a monte Abnoba, ubi oritur, ad Pannoniam, nobis toto cursu Danubius dicitur. Haec et quae sequuntur non vera Sallustii fragmenta sunt, sed loci variorum scriptorum, qui facta, seu dicta, seu etiam voces aliquas Sallustii auctoritate confirmant.

82. *Cum cura dicendum*. Sic Vell. II, 18: *Mithridates, vir neque silendus, neque dicendus sine cura.*

83. *Pelorum* etc. Val. Max. IX, 8: *Itaque minus miror, apud trucem et saevum Hannibalis animum defensionis locum innoxio gubernatori non fuisse; quem a Petilia classe Africam repetens, freto appulsus, dum tam parvo spatio Italiam Siciliamque inter se divisas non credit, velut insidiosum cursus rectorem interemit, postcaque diligentius inspecta

lonem, iuxta Sallustium dictum a gubernatore Han-
444 nibalis illic sepulto, qui fuerat occisus per ignorantiam regis, quum se eius dolo crederet esse deceptum. *Serv.* et *Isidor.*

Aristaeus,[84] uti Sallustius docet, post laniatum a canibus Actaeonem filium, matris instinctu Thebas reliquit, et Ceam insulam tenuit, primo adhuc hominibus vacuam: postea, ea relicta, cum Daedalo in Sardiniam transivit; post delatus est Cumas. *Servius.*

Sallustius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportarunt. *Idem.* (*Conf. Iug.* cap. 92.)

Cares[85] insulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famosi, victi a Minoë, uti Sallustius et Thucydides tradunt. *Idem.*

A Troia Capys Campaniam, Helenus Macedoniam, alii Sardiniam, secundum Sallustium, tenuerunt. *Id.*

Dardania[86] a Dardano Iovis et Electrae filio, aut

veritate, tunc absolvit, quum eius innocentiae nihil ultra sepulcri honorem dari potuit. Igitur angusti atque aestuosi maris alto e tumulo speculatrix statua, tam memoriae Pelori, quam punicae temeritatis, ultra citraque navigantium oculis expositum indicium est. Eadem fere Mela, II, 7, nisi quod Hannibalem ex Africa profugum, et per ea loca Syriam petentem facit. Merae nugae. Fatetur ipse Servius ad Aeneid. III, etiam ante hoc tempus Pelorum dictum fuisse hoc promontorium. Praeterea, qui fieri potuit ut Hannibal, tantus dux, tot annos in Italia moratus, fretum Siculum ignoraret? Pelorum est graeca vox *πέλωρος, ingens, immanis*; nisi, iuxta aliam clar. *De Brosses* coniecturam, punicum sit *baal-hora*, quod ille *montem lucidum* significare posse ait. Certe Phoenices primi cum Sicilia commercium habuere, quum adhuc Graeci barbari essent. — *Regis.* Regem dixit pro *duce* Servius.

84. *Aristaeus.* Vide supra, not. 28, et lib. II, n. 8; et de tota hac fabula Diodorum, IV, 82.

85. *Cares.* Alii Cares fuerunt in Asiae regione quae Caria dicebatur. Hi vero insulam incolebant quam *De Brosses* II, 28, putat Ceam fuisse. Nam hanc Caris nomine designat Steph. Byz. De Caribus insulanis loquitur Herodot. I, quos prius Lelegas vocatos, et ex insulis in continentem transvectos dicit.

86. *Dardania.* Dardani in Thracia, ultra Macedoniam, primo habitavere. Ii inter Brygas fuerunt, qui, teste Herodoto, VII, ex Europa in Asiae partem, quae ab eorum nomine leviter immutato Phrygia dicta est, transgressi sunt. A Dardanis Dardania

secundum Sallustium, a Mida Dardanorum rege, qui 445
Phrygiam tenuit. *Idem.*

Sallustius Scyllam saxum esse dicit, simile formae celebratae [87] procul visentibus. *Idem.*

In Sicilia est Enceladus, [88] Othus in Creta secundum Sallustium. *Idem.*

Sallustius ait, Hispanorum morem fuisse, [89] ut in bella euntibus iuvenibus parentum facta memorentur a matribus. *Idem.*

Orion, iuxta Sallustium, oritur iuxta solis aestivi pulsum. [90] *Idem.*

In Flaminia est civitas, quae Cale dicitur, et in
Gallia [91] hoc nomine, quam Sallustius a Perpenna 446
captam commemorat. *Idem.*

dicta regio, ubi Troia deinceps condita fuit. *De Br.* III, 95. Reliqua fabulae sunt, non historiae. Porro fabulam sequutus est Virg. in Aeneide, Dardanum suum ex Corytho, urbe Etruriae, oriundum faciens. De qua origine vide doctissim. Heyne ad Aeneid. III, Excurs. VI.

87. *Formae celebratae.* Scilicet ei formae, quam descripsit postea Virg. Aen. III, 426: *Prima hominis facies et pulchro pectore virgo.* Vndae angusto freto aestuantes, et verticibus collisae, et fluctuum pulsu resonantia saxa opinioni locum dederunt, hic diras monstrorum facies latere, et horrendos audiri canum latratus. Vid. sup. n. 65.

88. *Enceladus.* Mons ad orientem freti Siculi: *De Br.* IV, 56. Fabulae gigantem faciunt sub Aetna consepultum; vide Virg. III, 578. — *Othus.* Mons in Creta, sub quo similiter obrutus fingitur Othus, qui cum fratre Ephialte bellum Iovi intulit, Dianamque et Iunonem ex eius aula abducere tentavit. De Otho et Ephialte Servius hunc versum intelligit Georg. I, 280: *Et coniuratos caelum rescindere fratres.* Eosdem innuit Virgil. Aen. VI, 582: *Hic et Aloidas geminos, immania vidi Corpora; qui manibus magnum rescindere caelum Aggressi, superisque Iovem detrudere regnis.* Vid. Apollod. I, 7; *De Br.* IV, 27.

89. *Hispanorum morem fuisse.* Hoc refertur ad ea quae iam dixit supra lib. II, n. 13: *neque virgines* etc.

90. *Solis aestivi pulsum.* Aestivum solstitium. Nam quod Graecis τροπή, id Latinis *pulsus* dicitur. Thes. Rob. Steph.

91. *In Gallia.* Existimat *De Br.* III, 79, Sallustium scripsisse *in Gallaecia* (EN GALLICE), vel eam Hispaniae regionem *Galliae* nomine designasse. Nam in vera Gallia bellum gessisse non videtur Perpenna. Cale autem urbs fuit in Gallaecia, qui tractus *Callaicus*, nomine ab ea urbe derivato, antiquis dicebatur. Iam vero *Cale* vocabulum commune fuit, *portum* si-

Getae sunt Mysii,[92] quos Sallustius a Lucullo dicit esse superatos. *Idem.*

Troianorum tempore invadendarum terrarum causa fuerat navigatio, uti Sallustius meminit. *Idem.*

Curribus falcatis usos esse antiquos, Livius et Sallustius docent. *Idem.*

Vices significant pugnam,[93] quia per vicissitudinem pugnabatur, ut inquit Sallustius. *Idem.*

Creta medio iacet insula ponto, id est, secundum Sallustium, procul a continenti *Idem.*

Primo mense veris dicitur novum ver, secundo ver adultum, tertio praeceps: sicut etiam Sallustius dicit ubique, nova aestas, adulta, praeceps. *Idem.*

Sallustius in Historiis tradit, Sertorium victum voluisse fugere ad insulas Fortunatas. *Acron.*

Insulas Fortunatas Sallustius inclutas esse ait Homeri carminibus. *Servius.*

Proxumum dicebant veteres, non solum adhaerens, et adiunctum, verum etiam longe remotum, si tamen inter duo discreta nihil medium exstitisset. *Virgil. Aeneid.* V:

> Proximus huic, longo sed proximus intervallo,
> Insequitur Salius.

447 Ita et Sallustius in situ Ponti, de promontoriis Paphlagonum, et quod Κριοῦ μέτωπον[94] appellavit, posuit. *Nonius.*

gnificans, hodie quoque servatum in nomine urbis Caletorum (*Calais*), Caletensis agri (*le pays de Caux*), et in ipso vocabulo CALE, quod, nostro sermone, est parvus et naturalis portus. Ex celtico *Cale* et latino *portu*, in unum verbum coniunctis, factum est veteris Lusitaniae nomen recentius, *le Portugal.*

92. *Mysii.* Vt Dardani (sup. n. 86), sic et Mysii ex Europa in Asiam traiecto Hellesponto, migraverunt. Habitabant primo ultra montem Haemum, septentrionem versus. Ab iis dicta regio Europae Moesia, graece Μυσία.

93. *Vices significant pugnam.* Quam hoc sit absurdum, satis per se apparet.

94. Κριοῦ μέτωπον. Latine, *frontem arietis.* Nomen promontorii e Cherso-

Interrogasti, si tenes, Maeotici
Situs quis esset aequoris. Sallustium
Noram id dedisse, dicta et eius omnibus
Praeiudicatae auctoritatis ducier
Non abnuebam.

Festus Avienus.

Portus ab Eoo fluctu curvatus in arcum;

In arcus similitudinem. Sic de Ponto Sallustius, unde hic tulit colorem. Nam speciem efficit Scythici arcus. *Servius ad* III *Aeneid.*

.... Freta lata relucent.

Lata autem ideo, quia se angustiae Pontici oris illic dilatant, uti dicit Sallustius. *Servius.*

Teia autem dicta est[95] a Teio Anacreontis poëtae lyrici oppido, quod in Paphlagonia esse Sallustius indicat, quum de situ Pontico loquitur. *Comment. in Horat.*

Porro Sallustius auctor certissumus asserit, tam Tigris, quam Euphratis in Armenia fontes demonstrari. *Hieron. de locis Heb.*

Quum multi evaserint Troianum periculum, uti Capys, qui Campaniam tenuit; ut Helenus, qui, ut alii, Sardiniam, secundum Sallustium. *Servius.*

Sallustianus Calpurnius. *Hieron. ad Ruf.*

Calpurniani discipuli. *Idem ibid.*

Tamen vulgata iam res est gentilium proprietatum. 418
Comici Phrygas timidos[96] illudunt. Sallustius vanos

neso Taurica in pontum Euxinum prominentis. In tabulis geograph. dicitur, lingua Turcica, *Karadje-burn.* Adversum est Carambico Paphlagoniae promontorio, nunc *cap Karempi.* *De Br.* III, 89.

95. *Teia—dicta est.* Horat. Carm. I, 17: *fide Teia.* Teium autem, urbs Paphlagoniae, inter Heracleam et Carambicum promontorium, patria fuit Anacreontis. Eum tamen nonnulli ferunt in Ionia natum.

96. *Phrygas timidos.* Scilicet homines regionis amoenitas emolliit; nam timidi non erant, quum ex Thraciae silvis exierunt (supra n. 86). Testatur etiam musica; quod ii *modum phrygium*, maxime militarem et bel-

Mauros, et feroces Dalmatas pulsat. *Tertull. de An.*

Sarcasmus chleuasmo proxima est et similis figura, qua adversariorum facta, cum exacerbatione admissi, lacessimus: ut apud Sallustium de Sullae crudelitate. Vt in M. Mario quum, fracta prius crura,[97] per artus exspiraret. *Iul. Rufinianus de Schemat. lexeos.*

Mesopotameni homines[98] effrenatae lubidinis sunt, ut Sallustius meminit, in utroque sexu. *Glossae in Iuvenal.*

Antonius ille[99] trium Antoniorum corruptor, ille Sallustius, qui orae maritimae, qua Romanum esset imperium, contrarius piratis. Si omnes socios et maxume Graecos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt. *Eaedem Glossae*

Σαλλουστίου δὲ θαυμάζω, τότε πρῶτον ὦφθαι Ῥωμαίοις καμήλους, λέγοντος, εἰ μήτε πρότερον τοὺς μετὰ Σκιπίωνος νικήσαντας Ἀντίοχον ᾤετο, μήτε τοὺς ἔναγχος πρὸς Ὀρχομενῷ, καὶ περὶ Χαιρώνειαν Ἀρχελάῳ μεμαχημένους, ἐγνωκέναι κάμηλον. Id est : Sallustium demiror, qui autumat, tum primum[100] visos Romanis camelos, quod neque olim illos qui duce Scipione Antiochum devi-
449 cerunt, neque hos qui ad Orchomenum et Chaeroneam certaverunt cum Archelao, nosse putaverit camelum. *Plutarch. in Lucull.*

Σαλλούστιος μὲν οὖν φησι, χαλεπῶς διατεθῆναι τοὺς στρατιώτας πρὸς αὐτὸν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ πολέμου πρὸς Κυζίκῳ,

licum aliquid sonantem invenerunt. De modis antiquae musices, vide *De Brosses*, II, 69.

97. *Fracta prius crura.* Accusativus eiusdem modi, quo supra *sanctus alia* (inter n. 76 et 77). De M. Mario vide Catil. Vitam, p. 447.

98. *Mesopotameni homines.* Vide Curt. v, 4, et ibi Freinsh. not. 37.

99. *Antonius ille.* Creticus scilicet, de quo supra, III, n. 55. — *Corruptor.* Qui gloriam trium Antoniorum sua infamia corrupit. Trium autem illorum notissimus est M. Antonius orator, Cretici pater. — Aliquid manci est in cetero fragmento.

100. *Tum primum.* In pugna, qua Mithridatis exercitum fudit Lucullus, non multo post relictam a rege Cyzici obsidionem. Plut. in Lucullo.

καὶ πάλιν πρὸς Ἀμισῷ δύο χειμῶνας ἑξῆς ἐν χάρακι διαγαγεῖν ἀναγκασθέντας. *Id est:* At Sallustius quidem fuisse milites iam inde a principio male ait in eum (Lucullum) animatos, quod ad Cyzicum, et iterum ad Amisum [101] duas hiemes eos in castris continuisset. *Idem.*

LECTORI.

Hactenus [102] *Fragmenta florentissimi rerum romanarum scriptoris, quae exstare putamus. Cetera, quae sequuntur, in MS. Servio legi auctor est V. Cl. Andreas Schottus: in optima tamen illa Honorati editione a Petro Daniele IC. procurata non comparent.*

*mor Trequii praeter s r ciem necessariam haud multo secus quam ferro noceri poterat. At Varinius, [103] dum haec aguntur a fugitivis, aegra parte 450 militum autumni gravitate, neque ex postrema fuga, quum severo edicto iuberentur, ullis ad signa redeuntibus, et qui reliqui erant per summa flagitia detrectantibus militiam, quaestorem suum C. Thoranium,

101. *Ad Amisum.* Vide supra, IV, n. 2.

102. De seqq. fragmentis Douza: « Fragmenta tria ex vetustis et Servianis doctissimi Petri Danielis schedis, necdum publicatis, Lutetiae descripta, atque inde porro ad C. V. Iustum Lipsium ab adolescente lectissimo Andrea Schotto, gratificandi causa Lugdunum nostram transmissa, allus neminis quam Sallustii esse quovis pignore contendere ausim. Cui rei argumenta primo stylum dico; quem ego adeo omni ex parte Sallustiano dicendi generi respondere, probare posse videor, ut lac lacti similius esse non queat. Deinde servilis belli tractationem, quam Sallustium in his historiarum suarum libris exsequutum esse, quum ex aliquot superioribus fragmentis, tum ex Ausoniana illa duodecim annorum computatione ita examussim compertum iampridem atque exploratum habemus, ut satis acceptione nobis, eius rei causa, opus non sit. Abessent tantum caecae liturae illae, tot barbariae mendis ac maculis coopertae. Quibus ipse, hercule, eluendis sat esse non possum; neque enim fullonicam didici. Vt eapse exarata accepi, ita repraesentavi. Ceterum fides sit penes exscriptores. »

103. *At Varinius.* Praetor anno V. C. 681, adversus Spartacum et fugitivos varia fortuna bellum gessit.

ex quo praesente vera facillime noscerent. *** commiserant, et tamen interim quum volentibus numero quatuor.

* ingre, tante setui debacrlttur, nefandum in modum perverso vulnere et interdum lacerum corpus semianimum omittentes, alii in tecta iaciebant ignes, multique ex loco servi, quos ingenium socios dabat, abdita a dominis, aut ipsos trahebant ex occulto, neque sanctum aut nefandum quicquam fuit irae barbarorum, et servili ingenio: quae Spartacus nequiens prohibere, multis precibus quum oraret, celeritate **** nuncios.

Aliquot dies contra morem fiducia augeri nostris coepit, et promi lingua. Qua Varinius contra spectatam rem incaute motus novos incognitosque et aliorum casibus perculsos milites, ducit tamen ad castra fugitivorum. Presso gradu silentes iam, neque tam magnifice sumentes praelium, quam postulaverant. Atque illi certamini conscii inter se iuxta seditionem erant. Crixo et gentis eiusdem Gallis atque Germanis obviam ire et ultro offerre pugnam cupientibus contra Spartacum.

LECTORI BENEVOLO

I. L. BVRNOVF

Tria superiora fragmenta fideliter edidimus, ut apud Cortium ceterosque leguntur, utque ea primus in lucem Douza 451
protulit. Verum non tria tantum fuisse videntur in exemplari, quod ab Andrea Schotto exscriptum in Douzae manus pervenerat. Certe docet nos *De Brosses*, III, 63, sex antiquissimi Sallustii paginas cum manuscripto Servio, de quo Douza loquitur, inventas fuisse, et ad Muratorium missas, qui eas in suo Inscriptionum Thesauro comprehendit. Totas huc, nulla detracta, nulla addita, nulla transposita littera, typis etiam similibus, ex Muratorio transferre nobis operae pretium visum est. Quum autem Freinshemius hisce fragmentis, et nonnullis superiorum, ad Livium de bello Spartacio supplendum usus fuerit, aliqua eius capita addemus, quae ad informes has Sallustii reliquias commentarii vicem impleant.

Fragmenta ex Muratorio decerpta.

1.

452 ....

NI IORRERE QVIT PRAETER
S ...CIEM BELLO NECESSARIO
HAVD MVLTO SECVS QVAM
FERRO NOCERI POTERAT AT
VARINIVS DVM HAEC AGVN
TVR A FVGITIVIS AEGRA PAR
TE MILITVM AVTVMNI GRA
VITATE NEQVE EX POSTREMA
FVGA CVM SEVERO EDICTO
IVVERENTVR AD SIG
NA DEEVNTIBVS ET QVI RAELI
QVI ERANT PER SVMMA FLA
GITIA DE TRACTANTIB MILI
TIAM QVAESTOREM SVVM
C. THORANIVM EX QVO PRE
SENTE VERA FACILLIME NOS
CERENT VM MISERANT ET TA
MEN INTERIM QVVM VO
LENTIB NVMERO QVATVOR.

2.

453 ....

IN S CONVERTERENT
INTVS MVLTA IAM LVCE
DERANS SOLITA A FVLI
ONO ACTAE ET IN CASS
NI ICTVS SI ARIDVM
STREPITVS TVMVL
I CON RES VNDIQ
VM MITTIT EQVITIS
VM CIRCVM PRO

VI EXE ORARENT
PRO TIRE VESTI
S CREDENS IO
OTA MENAG
.....PAVENS SE.....
.....M DVPLI.......
........VM A.....
.........DA.......

....

3.

.... 454

NIS OPERIS COMMVN
DEINDE FVGITIVI CON
TIS IAM ALIMENTIS NEP
DANTIB EX PROPINQ
TIS INSTAR ET SOLITIA
LITIAE VIGILIAS STA
Q ET ALIA MVNIA ES
SECVNDA VIGILIA
CVNCTI EGREDIV
LICTO BVCINA
TRIS ET AD VIGIL
PROCVL VISEN
XERANT FVLT
RECENTI AC
BRO SIGN
MIDIN
RIN
TV

4.

455 ....

ALIQVOD DIES CONTRA MO
REM FIDVCIA AVGERINVS
TRIS COEPIT ET PROMI LINGV
QVA VARINIVS CONTRA S
PECTATAM REM INCAVTAE
MOTVS NOVOS INCOGNITO
Q. ET ALIORVM CASIBVS PER
CVLSOS MILITES DVCIT TAMĒ
AD CASTRA FVGITIVORVM
PRESSO GRADV SILENTIS IAM
NEQ. TAM MAGNIFICE SVMĒ
TIS PROELIVM QVAM POSTV
LAVERANT ATQ. ILLI CERTA
MINI CONSILII INTER SE IVS
TA SEDITIONEM ERANT CRI
XO ET GENTIS EIVSDEM GAL
LIS ATQ. GERMANIS OBVIAM
IRE ET VLTRO FERRE PVGNĀ
CVPIENTIBVS CONTRA SPARTA

5.

INGRES
456 TANT ESE ILLVDEBANT SIM L
NEFANDVM IN MODVM PER
VERSO VOLNERE ET INTER
DVM LACERVM CORPVS SE
MIANIMVM OMITTENTES
ALII IN TECTA IACEBANT IG
NIS MVLTIQ EX LOCO SER
VI QVOS INGENIVM SOCI
OS DABAT ABDITA A DOMI
NIS AVT IPSOS TRAHEBANT
EX OCCVLTO NEQVE SANCTV̄

AVT NEFANDVM QVICQVĀ
FVIT IRAE BARBARORVM
ET SERVILI INGENIO QVAE
SPARTACVS NEQVIENS PRO
HIBERE MVLTIS PRECIB QVO
MORARET CELERITATE PRAE
VERTERE NVNTIOS

6.

CON 437
TIMILIRVIT.................
CEPS MONET IN ....
AGROS MALISQ PE VRIO
VE EGREDIANTOR VBI PRI
QVAM RELIGIO EXERCITV
ADESSE VARINIVS AVGER
TVR NVMERO SELECTIS VIR
ET PROPERE NANCTVS IDO
NEVM ET CALLIVIS DVCIS
ET CENTINIS DEINDE EBVR
NIS IVGIS OCCVLTIVS AD N
RIS LVCANAS ATQ INDE PRI
MA LVCE PERVENIT AD N
NI FORVM IGNARIS CVL
RIB AC STATIM FVGITIVI CO
TRA PRAECEPTVM DVCIS
RAPERE AD SE VIRVM VIR
NES MATR ET ALII C (1)

(1) Ea sunt sex historiae Sallustianae fragmenta, a Muratorio inter Inscriptiones relata. Ex his Douza tantummodo primum, quartum, et sextum ediderat: quae licet iam supra legantur, p. 449 et 450, tamen iterum hic dare non dubitavimus, ut istae praestantissimi scriptoris reliquiae tandem compareant, quales ex veteri Bibliothecae regiae manuscripto primum erutae sunt. Praeterea, in nonnullis locis, Douzae et Muratorii lectiones inter se differre lector deprehendet; qua scripturae varietate etiam adiuvabitur, si quis has ruinas sarcire tentaverit. Interea neque haec, neque tria altera fragmenta incassum prodierunt in lucem; quum inde praesertim Freinshemius utilem et iucundam de Spartacii belli initiis narrationem concinnaverit. Accedat igitur ille, Sallustii iam, non Livii, interpres, resque truncorum verborum et mutilae orationis ambagibus implicitas expediat.

EX LIVIANIS SVPPLEMENTIS
FREINSHEMII;
LIB. XCV.

458 II. Novum inter haec bellum contemptis initiis, adeo nullius imperii tuta vel domi potentia est, in maximas Italiae calamitates evaluit. Quatuor et septuaginta gladiatores Capuae ex ludo Cn. Lentuli profugerunt, Galli plerique, pertaesi pessimae sortis, ad quam eos non suum aliquod scelus, sed iniquitas domini coëgerat. Hi quum verubus atque coquinariis cultris e popina correptis oppido erupissent, in plaustra quaedam inciderunt, quibus arma gladiatoria portabantur. Atque illi velut munere deum oblatis armis alacres, in munito quodam colle constiterunt, ducibus tribus creatis, inter quos Spartacus eminebat, Thrax gente, et ab ineunte aetate pastor; sed animo et viribus ingens, nonnulla quoque belli peritia, quod inter stipendiarios militaverat, ferociam originis institutique prudentia et moderatione temperabat. Vxor ei oriunda indidem aderat: quae Bacchici numinis plenam se ferens, quo primum tempore Romam venalis est deductus, conspecto dracone circa dormientis caput instar coronae convoluto, magnam viro potentiam praedixerat. Cognito hominum consilio, statim ex oppido venerunt armati, qui eos ex fuga reprehenderent. His fusis fugatisque, quum multa arma

militaria cepissent, abiectis gladiatoriis, quae oderant, illa laeti gratulabundique sumpserunt. [1]

III. Inter haec Claudius Pulcher legatus, cum tri- 459
bus millibus armatorum ex urbe accurrit, et ad Vesuvium montem, quo illi se receperant, castris positis, aditum, qui unicus ea parte, atque is difficile tamen et impeditum iter praebebat, obsedit. Illi nullas circa stationes, qua inaccessus videbatur, conspicati, per abrupta cavasque fauces catenis ex vite silvestri confectis se demiserunt, uno relicto, qui deiectis armis postremo ipse quoque descendit. Spartacus postquam omnes incolumes recepit, solerti cum audacia statim ad castra Romanorum duxit, et improvisi periculi consternatione ita terruit Claudium, ut turpi fuga castris desertis, aliquot cohortes quatuor et septuaginta gladiatoribus cederent. [2]

IV. Res prosperae, ut adsolet, statim invenerunt socios, multique pastores, durum et pernix genus, accesserunt ad partes: quorum robustissumum quemque armavit Spartacus, reliquos antecursorum et velitum numero habuit. Servitiis deinde ergastulisque concitatis, quum celeriter ad hominum millia decem coivissent, quod armorum erat inopia, scuta ex vimine dedit: eratque is facilis labor solitis vasa agrestia ex viminibus nectere; et unoquoque se ad eam artem in formam equestris parmae armante, celeriter confecta res est: mox mactatis pecoribus, parmas cooperiebant, quum coria recens detracta quasi glutino adhaerescerent; ferro dein ergastulorum recocto, gladios ac tela fabricabant. [3]

1. Pacat. Panegyr. c. XXIII. — Liv. Epit. — Velleius, II, 30. — Eutrop. l. VI. — Oros. V, 24. — Appian. Civil. l. I. — Plut. Crasso. — Flor. III, 20. — Appian. — Plut.

2. Liv. Epit. — Plut. — Vellei. — Flor. — Plut. — Front. V, 21. — Oros. — Frontin.

3. Plut. — Livii Epitome. — Flor. Sall. Hist. Fragm. IV. — Frontin. I, 7.

V. His rebus festinare coactus P. Varinius praetor, cui senatus negotium extra ordinem dederat, cum iusto exercitu, sed tumultuarie conscripto, advenit. Sed legatum eius Furium cum duobus millibus militum praemissum a praetore acie congressi fugitivi fuderunt. Qua victoria usi saevius etiam infestiusque totam Campaniam pervagati sunt; nec villarum atque vicorum vastatione contenti, Coram, Nuceriam, et, quae romanis exercitibus tot per annos restiterat, Nolam, crudeliter populabantur; nactique nonnullos quibus maxime infensi erant, eorum morti nefandum in modum illudebant; lacera corpora, sed adhuc spirantia, ne cito dolore defungerentur, omittentes. Alii in tecta iaciebant ignes: multique ex locis quae occupata erant servi, quos ingenium dabat socios, abdita a dominis, aut ipsos trahebant ex occulto. Neque sanctum aut nefandum quidquam fuit irae barbarorum, et servili ingenio; nequeunte prohibere Spartaco, quanquam multis precibus oraret. [4]

VI. Igitur, ut alio consilio eos ab hac immanitate abduceret, simulque adventus sui celeritate praeverteret nuncios; raptim in Lucaniam ductis copiis, Cossinium, qui datus praetori adiutor fuerat, cum magna militum manu apud Salinas agentem ita improviso impetu oppressit, ut nihil propius sit factum, quam ut lavantem comprehenderet. Impedimenta certe eius omnia diripuit, vestigiisque fugientium haerens, multos occidit, et castra eorum cepit, ipso ibi Cossinio interfecto. Hinc Lucaniae magnam partem, Thurinum maxime Metapontinumque agrum, in potestate fugitivi habuerunt, ipsis quoque urbibus eodem bello potiti. [5]

4. Liv. Epit. — Appian. — Plutarchus. — Florus. — Sallust. Fragmenta ex Bibliotheca Regia.

5. Plut. — Flor. — Sallust. Frag.

VII. At Varinius, dum haec aguntur a fugitivis, aegra parte militum autumni gravitate, neque ex postrema fuga, quum severo edicto iuberentur, ullis ad signa redeuntibus, et qui reliqui erant, per summa flagitia detrectantibus militiam; quaestorem suum C. Thoranium, ex quo praesente vera facillime noscerentur, in urbem miserat: et tamen interim cum volentibus in expeditionem prodiit. Auxiliis deinde contractis, 461
quum quaedam non improspere gessisset, contra morem fiducia augeri Romanis et promi lingua coepit: quo Varinius contra spectatam rem incaute motus, novos incognitosque et aliorum casibus perculsos milites ducit tamen ad castra fugitivorum presso gradu; silentes iam, neque tam magnifice sumentes praelium quam postulaverant.

VIII. At fugitivi certamine consilii inter se iuxta seditionem erant, Crixo et gentis eiusdem Gallis atque Germanis obviam ire et ultro pugnam offerre cupientibus. Contra Spartaco dimittere quae haberent e loco commoda, et, quam integro exercitu sperarent, cum periculo victoriam quaerere non placebat. Quo deinde ordine ac loco res unaquaeque gesta sit, amissis quae de hoc bello erant prodita, non habeo dicere. Illud certum utique habetur, multis praeliis victum a Spartaco Varinium esse, et adeo aegre elapsum, ut equum illius lictoresque cum fascibus et insignibus magistratus ad Spartacum fugitivi detulerint, quibus etiam postea usus est. [6]

IX. Eodem tempore quum forte praeclusus a P. Varinio Spartacus fuisset, insigni astu elapsus est. Quum enim operibus hostium in arctum coacti essent fugitivi, consumptis iam alimentis, nec suppeditantibus ex propinquo, secunda vigilia cuncti egrediun-

6. Plut. — Appian. — Flor.

tur, relicto buccinatore in castris, et ad vigiliarum speciem procul visenti cadaveribus, quae erexerant fulta palis, per modica intervalla ante portam fixis. Ea veste atque armis adornata quum per tenebras, aut dubia adhuc luce, satis tegerent fraudem, et per tota castra ignes collucerent, facile deceptus hostis est, ut eodem adhuc loco fugitivos esse crederet. Multa demum lux aperuit quid actum esset, missique sunt equites, qui vestigia Spartaci scrutarentur, et quan-
462 tum possent damni ac morae facerent. At ille visis equitibus, priusquam cum reliquo exercitu adesset Varinius, propere nactus idoneos ex callibus duces, Picentinis, deinde Eburinis iugis occultus ad nares Lucanas, atque inde prima luce pervenit ad Popili Forum, ignaris cultoribus. [7]

X. Ac statim fugitivi contra praeceptum ducis rapere ad stuprum virgines, matres, et aliis sceleribus operam dare; multum obstante Spartaco, cui praeter humilitatem sortis, nihil ad eximii imperatoris tuendum nomen deerat. Neque sapientiae egebat qua futura prospiceret: victoque Varinio quum maiorem esse romanum potentiam intelligeret, quam ut sperare interitum eius posset, auctor ad Alpes eundi suis erat, ut iis superatis, diversi Thraces Gallique suam quisque patriam repeterent. Sed illi multitudine confisi, et elati successu, spernebant salubre consilium, et devastanda Italia, suae libidini avaritiaeque indulgebant. Iam enim circa Consentiam et Metapontum delectibus agendis ita creverant, ut tum quidem Spartacus triginta millia, Crixus decem, sub signis habuisse tradatur; nam tertius ducum Aenomaus superiore bello perierat. [8]

7. Frontini Stratagem. lib. v, 22.
8. Sall. Hist. III. — Plut. — Oros. v, 24.

C. C. SALLVSTII

EPISTOLAE DVAE

AD C. CAESAREM *

DE REPVBLICA ORDINANDA

EPISTOLA I.

I. Scio ego, quam difficile atque asperum factu sit, 463
consilium dare regi aut imperatori, postremo cuiquam mortali, cuius opes in excelso sunt: quippe quum et illis consultorum copiae adsint; neque de futuro quisquam satis callidus, satisque prudens sit. Quin etiam

* *Epistolae duae ad Caesarem.* Has olim orationes vocabant. Sed epistolas esse, quum ex aliis locis, tum praesertim ex hoc primae, cap. 12, *forsitan, imperator, perlectis literis* etc. satis apparet. Ideo hoc nomen cum Cortio reposuimus. Vulgo secundam ponunt, quam nos, cum optimis interpretibus gallicis *De Brosses*, *Dureau de la M.* et Eusebio *Salverte*, primam posuimus. Hoc ordine fuisse scriptas constat ex prima, cap. 9, n. 2, et ex secunda, cap. 2, totoque contextu.

Iam vero magna est contentio inter doctos, utrum sint a Sallustio, an ab aliquo Sallustii imitatore conscriptae. Cortius impense negat a Sallustio esse, totamque operam in eo impendit, ut unum quodque verbum in aliis Sallustii operibus inveniri probet; unde concludit Epistolas Sallustii non esse. Aliquis fortasse contrarium prorsus concludat. Ceterum Cortius commentarium suum iratus conscripsit, nec sibi temperat, quin auctorem stultitiae et stupiditatis passim insimulet. Quae probra certe in ipsum reciderent, nisi ceteris Sallustiani commentarii partibus ab iis egregie se vindicavisset. Affirmat contra vir non minoris doctrinae Douza, verum auctorem esse Sallustium. Quippe, *e summo puteo*, inquit, *similior nunquam potest aqua aqua sumi, quam haec ipsa sunt, et altera illa quae de Sallustianis naufragiis reliqua deorum nobis benignitas fecit.* Quod quidem verum esse, nemo est quin, perlectis litteris, aeque ac Douza intelligat. Affirmat etiam *De Brosses*; nec rem in contentionem vocant alii, quos diximus, gallici interpretes. Nonnulli dubitant, inter quos Carrio; isque unicam dubitandi causam affert, cuius quidem

464 saepe prava magis, quam bona consilia prospere eveniunt: quia plerasque res fortuna ex lubidine sua agitat. Sed mihi studium fuit adolescentulo [1] rempublicam capessere; atque in ea cognoscenda multam magnamque curam habui: non ita, uti magistratum modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant; sed etiam, uti rempublicam domi militiaeque, quantumque armis, viris, opulentia posset, cognitam haberem. Itaque mihi multa cum animo agitanti consilium fuit, famam modestiamque meam post tuam dignitatem
465 habere, et cuius rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo gloriae acciderit. Idque non temere, aut ex fortuna tua decrevi; sed quia in te, praeter ceteras, artem unam egregie mirabilem comperi, semper

vim dissimulare mihi non est animus: scilicet ex his epistolis nihil a grammaticis veteribus adduci, qui tamen in afferendis Sallustii exemplis multi sunt. Respondet *De Brosses* has fortasse parum notas fuisse, utpote amico scriptas, non ea mente ut in publicum ederentur. Ceterum eas in codice Vaticano invenit, cum orationibus et epistolis, quae inter Fragmenta sunt, Pomponius Laetus, nec éditis praescripsit Sallustii nomen. Sed parum inde, in utramlibet partem, argumenti. Me movet ut eas Sallustio adscribam, primum dicendi ratio vere Sallustiana, deinde summa, quae in iis eminet, rei politicae scientia. Et difficile quidem arbitror Pseudosallustium aliquem tempora dudum elapsa ita sibi ob oculos posuisse, ut de Caesaris et imperii rebus tam scite tamque apposite disseruerit. Multa sunt in his litteris, quae non nisi a scriptore, qui rebus et eventibus interfuerit, scribi potuisse mihi quidem videntur; multa, quae ni scripsit Crispus noster Sallustius, necesse pene dixerim duos exstitisse Sallustios. Ad interpretationem igitur tanquam veri et unici Sallustii accedo.

Cap. I. 1. *Studium fuit adolescentulo.* Haec congruunt cum iis quae ipse dicit in Catil. III, n. 8. Hoc unum addit, se non ideo tantum ad rempublicam accessisse, ut capesseret magistratus, sed etiam ut civitatis opes pernosceret, scientiamque politicam, experientia magistra, edisceret; unde efficitur, ut consilium Caesari dare possit. Praeterea, ut mox profitetur, qualecumque de eo consilio Caesar iudicium ferat, opinionem ingenii modestiaeque suae in discrimen adducere non abnuit, dummodo dignitati et gloriae Caesaris pro virili parte consulat. Atqui Sallustius, dum haec scriberet, senatoria dignitate, ab Appio censore notatus, carebat: cuius per Caesarem recuperandae cupidinem quis est qui toti huic rei subesse non intelligat? — *Cuius rei lubet.* Cuiuslibet rei.

tibi maiorem in adversis, quam in secundis rebus animum esse. Sed per ceteros mortales illa res clarior est,[2] quod et prius defessi sint homines laudando atque admirando munificentiam tuam, quam tu faciendo quae gloria digna essent.

II. Equidem mihi decretum est, nihil tam ex alto reperiri posse, quod non cogitanti tibi in promtu sit: neque ego, quae visa sunt, de republica tibi scripsi, quia mihi consilium atque ingenium meum amplius aequo probaretur; sed inter labores militiae, interque praelia, victorias, imperium, statui admonendum te de negotiis urbanis. Namque tibi si id modo in pectore consilii est, uti te ab inimicorum impetu vindices, quoque modo contra adversum consulem [1] beneficia populi retineas; indigna virtute tua cogites. Sin in te ille animus est, qui iam a principio nobilitatis factionem disturbavit,[2] plebem rom. ex gravi

2. *Sed per ceteros mortales illa res clarior est.* Sed universo ceterorum mortalium consensu ea res clarior est, quam ut de ea plura verba facere debeam. Nam homines prius etiam defessi sunt laudando etc. Pro verbis *per ceteros mortales*, nonnulli legunt *per deos immortales.* — *Munificentiam tuam.* Cortius proponit *magnificentiam*, idque intelligit consuetudinem magna faciendi. Non absurdum forte; sed tamen auctor scribere potuit *munificentiam*, seu paulum extendendo huius vocabuli sensum, seu ex Caesaris virtutibus unam eamque praecellentem nominando.

Cap. II. 1. *Contra adversum consulem.* Vel Lentulum, vel Marcellum, qui consules erant anno 705, quo Caesar, Rubiconem transeundo, initium belli civilis fecit. Lentulum potius innui crediderim, ex ipso Caesare, Bel. Civ. I et IV. — *Beneficia populi.* Exercitus imperium et ius consulatum petendi, quamvis absens esset. Ceterum de causis aut praetextu belli civilis vide, praeter Caesarem l. c., etiam Sueton. Iul. XXVIII, XXIX, et XXX.

2. *Nobilitatis factionem disturbavit* etc. Hoc ad ea referri potest, quae narrat Suet. Iul. V: *Tribunatu militum, qui primus Romam reverso per suffragia populi honor obtigit, auctores restituendae tribunitiae potestatis, cuius vim Sylla deminuerat, enixissime iuvit.* Et ibidem, XI: *Quorum* (optimatium) *auctoritatem ut quibus posset modis invicem deminueret, tropaea C. Marii de Iugurtha, deque Cimbris atque Teutonis, olim a Sylla disiecta, restituit; atque in exercenda de sicariis quaestione, eos quoque sicariorum numero habuit, qui proscriptione ob re-

466 servitute in libertatem restituit, in praetura inimicorum arma inermis disiecit,[3] domi militiaeque tanta et tam praeclara facinora fecit, uti ne inimici quidem queri quidquam audeant, nisi de magnitudine tua; quin accipe tu ea, quae dicam de summa republica: quae profecto aut tu vera invenies, aut certe haud procul a vero.

III. Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitate, aut quia nihil maluit, quam quod sibi obesset,[1] ita lapsus est, ut hostibus tela in manus iaceret; quibus ille
467 rebus rempublicam conturbavit, eisdem tibi restituen-

lata civium romanorum capita pecunias ex aerario acceperant, quamquam exceptos Corneliis legibus.

3. *Inimicorum arma inermis disiecit.* Suet. Iul. XVI: *Caecilio Metello tribuno plebis turbulentissimas leges adversus collegarum intercessionem ferenti, auctorem propugnatoremque se pertinacissime praestitit; donec ambo administratione reipublicae decreto patrum summoverentur. Ac nihilo minus permanere in magistratu, et ius dicere ausus, ut comperit paratos qui vi ac per arma prohiberent, dimissis lictoribus abiectaque praetexta, domum clam refugit, pro conditione temporum quieturus. Multitudinem quoque biduo post sponte, et ultro confluentem, operamque sibi in asserenda dignitate tumultuosius pollicentem compescuit. Quod quum praeter opinionem evenisset, senatus ob eundem coetum festinato coactus gratias ei per primores viros egit, accitumque in curiam et amplissimis verbis collaudatum in integrum restituit, inducto* (id est *deleto et antiquato*) *priore decreto.* Vide etiam Plutarch. in Caesare.

Cap. III. 1. *Nihil maluit, quam quod sibi obesset.* Plurimae edd.: *quam quod tibi obesset.* Venetae primae: *nihil eo maluit, quod tibi obesset.* Cortium, cum Bip., sequuti sumus. *Notat*, inquit Cortius, *obstinatum illum animum Cn. Pompeii, quo omnes conditiones pacis et concordiae repudiabat, quum Caesar ad aequa omnia esset propensior.* Sic nempe ipse sibi male consulebat Pompeius, et quasi libens et volens ruebat in exitium. Hic vero sensus quanto acutior sit et rei aptior, quam alter ille *nihil maluit quam perniciem Caesaris*, facile intelligitur. Hunc tamen procul abest ut absurdum dixerim. — *Vt hostibus tela in manus iaceret.* Vt suis adversus se hostibus tela subiiceret, scilicet Caesarem ad arma civilia compellendo. — *Quibus ille rebus* etc. Rempublicam tu restituere debes, eas ipsas res componendo, quibus ille turbatis hanc labefactavit. — *Restituendum est.* Scil. rempublicam; ut dicitur Varroni, *animadvertendum tempora*; Plauto, *agitandum vigilias*; Columellae, *curandum ulcera*; Lucretio, lib. 1: *Multa novis rebus praesertim quum sit agendum.* Perperam igitur facit Havercamp., qui scribit *restituenda est*, quum, teste Carrione, *restituendum* in omnibus libris legatur.

dum est. Primum omnium [2] summam potestatem moderandi de vectigalibus, sumtibus, iudiciis, senatoribus paucis tradidit; plebem romanam, cuius antea summa potestas erat, ne aequis quidem legibus in servitute reliquit. Iudicia tametsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt; [3] tamen iidem illi factiosi regunt, dant, adimunt, quae lubet; innocentes circumveniunt, suos 467
ad honorem extollunt; non facinus, non probrum aut flagitium obstat, quo minus magistratus capiant: quod commodum est, trahunt, rapiunt: postremo, tanquam urbe capta, lubidine ac licentia sua pro legibus utuntur. Ac me quidem mediocris dolor angeret, si virtute partam victoriam, [4] more suo, per servitium

2. *Primum omnium*, etc. Quamvis ex toto contextu pateat, hanc epistolam scriptam fuisse incepto iam, necdum confecto Caesarem inter et Pompeium bello, res tamen altius repetit, hicque invidiose arguit quae Pompeius, tribus ante annis, in tertio consulatu gesserat. Atqui in illo consulatu, quem acriter insectatur Sallustius, divinum autem vocat Cicero ad Atticum scribens, dilaceratam factionibus rempublicam composuerat Pompeius, suam vim legibus reddiderat, quaestiones adversus ambitum largitionesque constituerat, denique ademptam malis auctoritatem ad bonos transtulerat. Pauci illi senatores, quibus summam rerum traditam queritur noster, Cicero et Cato fuere, Hortensiusque et Bibulus, et alii libertatis vere amantes viri. Sed illi primi a republica removendi erant ei, qui libertatem opprimere decrevisset. — *Moderandi de vectigalibus*. De usu vectigalium statuendi. Non semel occurrit absolute positum verbum *moderari*. Catil. LII: *Fortuna cuius lubido gentibus moderatur*. — *Ne aequis quidem legibus*. Cuius servitutis ne aequae quidem et tolerabiles conditiones sunt. Sic ex Haverc. legimus. Nam Cortius: *Nosque his quidem legibus*; et Venetae priores: *neque iis quidem legibus*. Facilis fuit lapsus librarii ex *ne aequis*, in *neque iis*.

3. *Iudicia — tribus ordinibus tradita sunt*. Legem iudiciariam L. Aurelius Cotta praetor, anno 684, tulerat, qua iudices adsciscebantur senatores, equites romani, et ex plebe tribuni aerarii. Iam vero nemo nescit iudicia a senatu ad equites C. Gracchi lege translata fuisse; dein a tribuno Plautio, anno 665, tribus ordinibus communicata; tandem a dictatore Sylla solis reddita senatoribus. Etenim ut quaeque factio in republica dominata est, ea ad se iudicia trahere nitebatur; non ignara omnem publicae potestatis vim penes eos demum esse, qui de capite, fama, fortunisque civium decernunt. Mox ius illud, cum ceteris, in unius ditionem concessit, nec ea sane minima pars fuit servitutis.

4. *Si virtute partam victoriam*, etc.

exercerent; sed homines inertissumi, quorum omnis vis virtusque in lingua sita est, forte atque alterius socordia dominationem oblatam insolentes agitant. Nam, quae seditio ac dissensio civilis tot tamque illustres familias ab stirpe evertit? aut quorum unquam victoria animus tam praeceps tamque immoderatus fuit?

IV. L. Sulla, cui omnia in victoria lege belli licuerunt, tametsi supplicio hostium partes suas muniri intellegebat; tamen, paucis interfectis,[1] ceteros beneficio, quam metu, retinere maluit. At hercule nunc cum Catone,[2] L. Domitio, ceterisque eiusdem factionis,
469 quadraginta senatores, multi praeterea cum spe bona adolescentes, sicuti hostiae, mactati sunt: quum interea importunissuma genera hominum, tot miserorum

Si virtute sua peperissent victoriam illam, quam per servitium aliorum, more suo, exercent; id est, qua ad alios opprimendos, solito suo more, utuntur. — *Sed .... forte*, etc. Sed quam insolenter agitant dominationem, ea illis fortunae dono, et inimicorum socordia oblata contigit.

Cap. IV. 1. *Paucis interfectis*. Ad augendam Pompeianarum partium invidiam, immanem Syllae crudelitatem obsequiosa dissimulatione tegit.

2. *At hercule nunc cum Catone*. Venetae edd. non habent *nunc cum*. Si absint hae voces, intelligendum erit, *mactati sunt a Catone*, etc. Si non absint, sensus erit: *Catone, L. Domitio* (vide infr. IX, 2), *ceterisque eiusdem factionis dominantibus*. Sed dubito an probatae latinitatis hoc fuerit. Praeterea, *cum* paulo post his recurrit; unde mihi augetur suspicio, aliquid mendi huic loco subesse. Quod ad rem attinet, omnino falsum est, a Catone et ceteris eiusdem, quam vocat, factionis, ullum civem interfectum fuisse. Odium auctorem in verborum violentiam praecipitat; nec proprio sensu accipi debent voces *mactati sunt*, et *sanguine*, quae mox sequuntur. Ipse Cicero pro Quintio, xxxi, et alibi, verbo *iugulari* utitur, quamvis mors clienti nequaquam impendeat. Quod autem dixit *orbi liberi*, orbi re ipsa sunt filii, quum pater exulat. — *Dignitate alios*, etc. Multos quidem senatores et equites notavit et de dignitate sua deiecit censor Appius, anno 704; interque hos ipsum Sallustium senatu movit. Inde irae. — *Alios civitate*. Pompeio tertium consule, exilio mulctati sunt Hipsaeus et Scaurus, ambitus damnati; item Q. Pompeius, et Plancus, et Sextus Clodius ob turbas post mortem P. Clodii concitatas, incensamque curiam Hostiliam. Hos omnes revocavit Caesar dictator, subsidium suis partibus futuros.

civium sanguine satiari nequivere; non orbi liberi, non parentes exacta aetate, non gemitus virorum, luctus mulierum, immanem eorum animum inflexit, quin, acerbius in dies male faciundo ac dicundo, dignitate alios, alios civitate eversum irent. Nam quid ego de te dicam, cuius contumeliam homines ignavissumi vita sua commutare volunt?[3] Scilicet neque illis tantae voluptati est (tametsi insperantibus accidit) dominatio, quanto moerori tua dignitas: qui optatius habent, ex tua calamitate periculum libertatis facere,[4] quam per te populi romani imperium maxumum ex magno fieri. Quo magis tibi etiam atque etiam animo prospiciendum est, quonam modo rem stabilias communiasque. Mihi quidem quae mens suppetit, eloqui non dubitabo: ceterum tui erit ingenii probare, quae vera atque utilia factu putes.

V. In duas partes[1] ego civitatem divisam arbitror, sicut a maioribus accepi, in patres, et plebem. Antea 470
in patribus summa auctoritas erat, vis multo maxuma[2]

3. *Cuius contumeliam — vita sua commutare volunt.* Pro cuius contumelia vitam ipsi suam dare non recusant; cuius contumeliam propriae vitae iactura emere parati sunt. De hoc sensu verbi *mutare*, vide Iug. XXXVIII, n 40.

4. *Periculum libertatis facere.* Illi, Pompeii dominationem adiuvando, libertatem in periculum adducere malunt, dummodo Caesarem pessumdent, quam, etc.

Cap. V. 1. *In duas partes.* Hoc proprio sensu accipe, non pro duabus factionibus, sed pro bifaria divisione. Quamvis enim de tribus ordinibus saepe apud auctores mentio sit, nondum tamen erat, stricto sensu. *Martia Roma triplex, equitatu, plebe, senatu*; sed, licet dignitate medii plebem inter et senatum equites, re tamen ex plebe erant; coeperuntque demum, ex consulatu Ciceronis, tertius ordo in civitate haberi. Vide Iugurth. XLII, n. 3; et praesertim Plinium, XXXIII, 2. — *Arbitror.* Non eo verbo utitur, quod dubitet. Imo modus est affirmandi rem non dubiam, ut saepe Demosthenes ἀκούω, *audio*, ποῦ, *fortasse*, dicit de re certissima.

2. *Vis multo maxuma.* Imperium habebant patricii, plebs vires. Quae causa fuit secessionum, quum plebs, suarum virium conscia, suam quoque imperii partem sibi vindicaret. — *Eo libere agitabat.* Ideo libera erat. — *In armis aut militia.* Ne his idem dica-

in plebe. Itaque saepius in civitate secessio fuit; sem-
perque nobilitatis opes deminutae sunt, et ius po-
puli amplificatum. Sed plebes eo libere agitabat, quia
nullius potentia super leges erat; neque divitiis, aut
superbia, sed bona fama factisque fortibus nobilis
ignobilem anteibat: humillimus quisque in armis, aut
militia, nullius honestae rei egens, satis sibi, satisque
patriae erat. Sed ubi eos paullatim expulsos agris, 3
inertia atque inopia incertas domos habere subegit;
coepere alienas opes petere, libertatem suam cum re-
publica venalem habere. Ita paullatim populus, qui
dominus erat, et cunctis gentibus imperitabat, dilapsus
471 est: et pro communi imperio, privatim sibi quisque
servitutem peperit. Haec igitur multitudo, primum
malis moribus imbuta, deinde in artes vitasque varias
dispalata, nullo modo inter se congruens, parum mihi
quidem idonea videtur ad capessendam rempublicam.
Ceterum, additis novis civibus, magna me spes tenet,

tur, Douza proponit *in arvis;* Popma *in agris.* Ingeniose utrumque, si non vere; quum tanta fuerit priscis Romanis rei rusticae cura.

3. *Expulsos agris.* Vide eadem fere, Iug. XLI, n. 10. — *Inertia.* Nil mirum si inertia eum subeat, cui nec res, nec spes ulla est. Ex inertia autem inopia nascitur. — *Incertas domos.* Quippe qui nullum larem familiarem haberent. — *Libertatem....venalem habere.* Avaritia igitur et mali mores plebem incesserunt nobilium culpa, qui ad desperationem simul et ad vitia homines rerum omnium egenos compulere: mox enim summas inter miserias dignitas humana se ipsam obliviscitur. Maximum profecto dominationis adiumentum, populi egestas. — *Populus .... dilapsus est.* Populus, qui antea unus et compactus erat, dissolvi coepit, non secus ac machina aliqua disiungitur ac dissipatur. Ita, pro *populo* indivulso, *homines* separati fuere. Tunc evenit quod ipse queritur, Iug. XLI, n. 7: *Nobilitas factione magis pollebat; plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat.* — *Vitas.* Vitae conditiones. — *Dispalata.* Partim ad has, partim ad alias artes temere conversa. Meminisse attinet, omnes, praeter agriculturam militiamque, artes sordidas visas fuisse veteribus Romanis. Vide Ciceronem de offic. I, 42; Dionys. Halic. II. Versus igitur fuit civitatis status, nec iam per se ipse populus rempublicam tractare potuit, ubi ingenui homines artificiis, quae prius servorum fuerunt, dediti, a foro ad quotidianum quaestum avocati sunt.

fore ut omnes expergiscantur ad libertatem: quippe quum [4] illis libertatis retinendae, tum his servitutis amittendae cura orietur. Hos, ego censeo, permixtos cum veteribus novos, in coloniis constituas: ita et res militaris opulentior erit, et plebes bonis negotiis impedita malum publicum facere desinet.

VI. Sed non inscius, neque imprudens sum, [1] quum 472
ea res agetur, quae saevitia, quaeque tempestates hominum nobilium futurae sint; quum indignabuntur, omnia funditus misceri, antiquis civibus hanc servitutem imponi, regnum denique ex libera civitate futurum, ubi unius munere multitudo ingens in civitatem pervenerit. Equidem ego sic apud animum meum statuo, malum facinus in se admittere, qui incommodo reipublicae gratiam sibi conciliet; ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id vero dubitare aggredi, socordiae atque ignaviae duco. M. Livio Druso [2] semper consilium fuit, in tribunatu summa

4. *Quippe quum illis libertatis retinendae*, etc. Volent enim novi cives adeptam libertatem retinere; veteres autem servitutis suae pudebit. — *Amittendae.* Procul *a se mittendae.* Hic enim initio fuit sensus verbi *amittere*, quod sic millies usurpavit Terentius. Quin ille verba *retinere* et *amittere* opponit, Phorm. I, 3, 23: *Ego in eum incidi infelix locum, ut neque mihi eius sit amittendi nec retinendi copia.* — *In coloniis constituas.* Suetonius, in Iulio, XLII, narrat Caesarem octoginta civium millia in transmarinas colonias distribuisse. — *Res militaris opulentior erit.* « Maiores ad militiam bellumque gerendum opes suppetent. » Scilicet aucto civium numero, simulque colonis e proletariorum numero exemptis, delectus militum ex pluribus fieri poterat. Adde quod emeriti milites in coloniis collocati, agrisque donati, sua praemia habebant, et victi populi in fide et obsequio continebantur. — *Malum publicum facere.* Scilicet rempublicam domesticis seditionibus vexando.

Cap. VI. 1. *Non inscius, neque imprudens sum.* Scio equidem et praevideo. — *Hanc servitutem imponi.* Tot novos cives adsciscere, id esse antiquis servitutem imponere. — *Admittere.* Sic Havere. ex Vaticano. Cortius vero *committere.*

2. *M. Livio Druso.* Huic rei lucem afferet Velleius II, 13: *Deinde interiectis paucis annis, tribunatum iniit M. Livius Drusus, vir nobilissimus, eloquentissimus, sanctissimus, meliore in omnia ingenio animoque, quam fortuna usus: qui quum senatui priscum restituere cuperet decus, et iudicia ab*

473 ope niti pro nobilitate; neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illi auctores fierent. Sed homines factiosi, quibus dolus atque malitia fide cariora erant, ubi intellexerunt per unum hominem maxumum beneficium[3] multis mortalibus dari; videlicet et sibi quisque conscius malo atque infido animo esse, de M. Livio Druso iuxta, ac de se, existumaverunt. Itaque metu, ne per tantam gratiam solus rerum potiretur, contra eum nisi, sua et ipsius consilia disturbaverunt. Quo tibi, imperator, maiore cura fideque amici et multa praesidia paranda sunt.

equitibus ad eum transferre ordinem, ...in iis ipsis quae pro senatu moliebatur, senatum habuit adversarium, non intelligentem, si qua de plebis commodis ab eo agerentur, veluti inescandae illiciendaeque multitudinis causa fieri; ut, minoribus perceptis, maiora permitteret....Tum conversus Drusi animus, quando bene coepta male cedebant, ad dandam civitatem Italiae. Quod quum moliens revertisset e foro, immensa illa et incognita, quae eum semper comitabatur, cinctus multitudine, in atrio domus suae cultello percussus, qui affixus lateri eius relictus est, intra paucas horas decessit. Item Livii Epit. LXXI: *M. Livius Drusus, tribunus plebis, ut maioribus viribus senatus causam susceptam tueretur, socios et italicos populos spe civitatis romanae sollicitavit; iisque adiuvantibus, per vim legibus agrariis frumentariisque latis, iudiciariam quoque pertulit, ut aequa parte iudicia penes senatum et equestrem ordinem essent. Quum deinde promissa sociis civitas praestari non posset, irati italici defectionem agitare coeperunt....Propter quae Liv. Drusus etiam senatui invisus factus, velut socialis belli auctor, incertum a quo, domi occisus est.* Vide etiam Flor. III, 17; Val. Max. IX, 5, 2: Aurel. Vict. de Vir. Illustr.; Cic. pro Cluent. LVI, et de Orat. I, 7, et III, 1; Appian. Bell. Civ. I, 35; Tac. Ann. III, 27. Mortuo Druso, eius leges statim abrogatae sunt. Cicer. de Leg. II, 6; Ascon. Pedian. ad Cic. pro Cornelio. Qui allatos locos attente legerit, intelliget in eo erravisse Drusum, quod, tribunus plebis, adversae factionis patronum se professus est, populoque et senatui simul inservire voluit. Non vidit enimvero neminem certius omnibus displicere, quam qui placere vult omnibus; et minus gratiae apud factionem quamlibet inveniri, si quid ipsi concesserit, quam invidiae, si quid aliis.

3. *Maxumum beneficium.* Civitatis romanae ius. — *Iuxta, ac de se, existumaverunt.* Quum ipsi sibi conscii essent, se nihil unquam facturos, nisi iniustam potentiam comparandi causa, item de Livio Druso arbitrati sunt. — *Quo tibi....multa praesidia paranda sunt.* Quia si pro ipsis nitentem Drusum deseruerunt, imo impugnarunt, certe Caesari eadem pro populo et libertate molienti multo magis infesti erunt.

VII. Hostem adversum opprimere, strenuo homini haud difficile est; occulta pericula neque facere, neque vitare bonis in promtu est. Igitur, ubi eos in civitatem adduxeris; quoniam quidem revocata plebes erit, in ea re maxume animum exercitato, uti colan- 174
tur boni mores, concordia inter veteres et novos coalescat. Sed multo maxumum bonum patriae, civibus, tibi, liberis, postremo humanae genti pepereris, si studium pecuniae aut sustuleris, aut, quoad res feret, minueris: aliter, neque privata res, neque publica, neque domi, neque militiae, regi potest. Nam ubi cupido divitiarum invasit, neque disciplina, neque artes bonae, neque ingenium ullum satis pollet: quin animus, magis aut minus mature, postremo tamen succumbit. Saepe iam audivi, qui reges, quae civitates et nationes, per opulentiam magna imperia amiserint, quae per virtutem inopes ceperant. Id adeo haud mirandum est: nam ubi bonus deteriorem divitiis magis clarum magisque acceptum videt, primo aestuat, multaque in pectore volvit: sed ubi gloria honorem magis in dies, virtutem opulentia vincit; [2]

Cap. VII. 1. *Hostem adversum*, etc. Sic Tac. Hist. iv, 24: *Aperta odia armaque palam depelli; fraudem et dolum, obscura eoque inevitabilia.* Cicer. in Verr. i, 15: *Nullae sunt occultiores insidiae, quam eae quae latent in simulatione officii, aut in aliquo necessitudinis nomine; nam eum, qui palam est adversarius, facile cavendo vitare possis; hoc vero occultum, intestinum ac domesticum malum, non modo non exsistit, verum etiam opprimit, antequam prospicere atque explorare potueris.* —*Revocata.* Scil. ad libertatem virilesque sensus. —*Quoad res feret.* Quantum per tempora reipublicae licebit. *Quoad* legimus ex Haverc., quum Cortius habeat *quod*. De pecuniae studio vide quae dixerit auctor, Catil. X et XI.

2. *Vbi gloria honorem—vincit.* Hic non vera *gloria* intelligi debet; sed falsa illa, quae divitiis ab imperito vulgo tribuitur; nisi malis, quod proponit Wasse, legere, *gratia honorem—vincit.* Nam paulo infra recurrit vox *gloria*, honesto sensu. — *Ad voluptatem a vero deficit.* Hic *verum* pro bono et aequo ponitur, ut in Fragm. lib. I extr. Vide etiam Iug. XIV, n. 22. — *Quippe gloria.* Sexto casu. — *Vbi eam dempseris*, etc. Scil. gloriam. In eamdem sententiam Iuven. x, 140: ....*Tanto maior famae*

animus ad voluptatem a vero deficit. Quippe gloriâ industria alitur; ubi eam demseris, ipsa per se virtus amara atque aspera est. Postremo ubi divitiae clarae habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides, probitas, pudor, pudicitia: nam ad virtutem una et ardua via est; ad pecuniam, qua cuique lubet, nititur; et malis et bonis rebus ea creatur. Ergo in primis auctoritatem pecuniae demito: neque de capite, [3] neque de honore ex copiis quisquam magis aut minus iudicaverit; sicut neque praetor, neque consul ex opulentia, verum ex dignitate creetur. Sed de magistratu facile populi iudicium sit: iudices a paucis probari, regnum est; ex pecunia legi, inhonestum. Quare omnes primae classis iudicare placet, sed numero plures, quam iudicant. Neque Rhodios, neque alias ci-

sitis est quam Virtutis. Quis enim virtutem amplectitur ipsam, Praemia si tollas? — *Ardua via est.* Hesiod. (Oper. et Dies.) eadem fere loquitur de virtute: Τῆς δ' ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν Ἀθάνατοι, μακρὸς δὲ καὶ ὄρθιος οἶμος ἐπ' αὐτὴν, Καὶ τρηχὺς τὸ πρῶτον.

3. *Neque de capite*, etc. « Nemo plus minusve aptus habeatur ad iudicandum de capite aut fama civium, prout plus minusve dives erit; itemque consul aut praetor creetur non opulentissimus, sed dignissimus: id est, paucioribus verbis, neque iurati iudices, neque magistratus ex divitiis eligantur. » Legimus ex codice Vaticano, quem citat Carrio, *sicut neque praetor*. Fabri et Briconeti edd., *sic neque praetor*. Haverc. et Cortius, nescio qua auctoritate, aut quo sensu: *si neque praetor*. — *Sed de magistratu*, etc. « Sed qui magistratus creandi sint, facile iudicat populus. Iudices vero a paucis optimatibus seligi, regiae dominationis indicium est; ex censu adscisci, inhonestum. » Dixit *probari*, quia de probitate et moribus eorum, qui iudices futuri erant, anquirebatur. — *Quare omnes*, etc. « Quare omnes primae classis homines in causis iudicare placet, sed plures in unaquaque causa, quam nunc iudicant. » — *Neque Rhodios*. « Si neque Rhodios, neque alios unquam poenituit, iudicia pauperibus aeque et divitibus communicasse, multo minus Romanos poenitebit, iudices e tota prima classe cepisse, quae ditissimorum est. » Argumentum a fortiori, quo prius dicta confirmat. Ceterum Caesar, teste Suetonio XLI, *Iudicia ad duo genera iudicum redegit, equestris ordinis ac senatorii; tribunos aerarios, quod erat tertium, sustulit*. Dio XLIII, dicit eum hoc fecisse, ut purissima pars civitatis iudicaret. Non omnino igitur Sallustii consilia sequutus est.

vitates unquam suorum iudiciorum poenituit, ubi promiscue dives et pauper, ut cuique sors tulit, de maxumis rebus iuxta, ac de minumis disceptat. Sed de magistratibus creandis haud mihi quidem absurde placet [4] lex quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat; ut ex confusis quinque classibus sorte centuriae vocarentur. Ita coaequati dignitate, pecunia, 476
virtute anteire alius alium properabit.

VIII. Haec ego magna remedia [1] contra divitias statuo. Nam perinde omnes res laudantur, atque appetuntur, ut earum rerum usus est: malitia praemiis exercetur; ubi ea demseris, nemo omnium gratuito malus est. Ceterum avaritia, bellua fera, immanis, intoleranda est: quo intendit, oppida, agros, fana atque domos vastat: divina cum humanis permiscet: neque exercitus, neque moenia obstant, quo minus vi sua penetret: fama, pudicitia, liberis, patria, atque parentibus cunctos mortales spoliat. Verum, si pecuniae decus ademeris, magna illa vis avaritiae facile bonis moribus vincetur. Atque haec ita se habere,

Haud — absurde placet. Satis placet. — *Ex confusis quinque classibus.* De classium descriptione, vide Iug. LXXXVI, n. 2. Statuerat rex Servius Tullius, ut in comitiis centuriatis suffragium non viritim, sed centuriatim ferretur. Atqui prima classis, cum equitibus, centurias XCVIII conficiebat; quae si omnes idem decernerent, res decreta putabatur. Ibi si variaret, quod raro accidebat, secunda classis vocabatur; nec fere unquam infra ita descendebant, ut ad infimos pervenirent. Ita neque exclusus quisquam suffragio videbatur, et vis omnis penes primores civitatis erat; (Liv. I, 43). Hunc rerum ordinem mutare tentaverat C. Gracchus, iubebatque centurias quinque classium, ut quamque sors primam designaret, promiscue ad suffragium vocari

CAP. VIII. 1. *Haec ego magna remedia.* Sic esse in codice Vatic. testatur Carrio; sic ergo scripsimus, quum Cortius et Havercamp. habeant, *Nec ego*, etc. Sensus: *Haec ego remedia contra divitias statuo, et ea quidem magna sunt. Nam res omnes laudantur prout utiles sunt. Atqui nulla utilitas erit divitiarum, quum et universi promiscue suffragium ferent, et pauper ac dives perinde eligentur.* Si quis tamen *nec*, pro *haec*, retinere velit, intelligat, *Nec ego maiora, quam quae dixi, remedia contra divitias statuo.*

tametsi omnes aequi atque iniqui memorent; tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certandum est: cuius si dolum caveris, alia omnia in proclivi erunt. Nam hi, si virtute satis valerent, magis aemuli bonorum, quam invidi, essent: quia desidia, et inertia, et stupor eos atque torpedo invasit; strepunt, obtrectant, alienam famam bonam suum dedecus aestumant.

IX. Sed quid ego plura, quasi de ignotis, memorem? M. Bibuli [1] fortitudo atque animi vis in consu-
477 latum erupit: hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. Quid ille audeat, cui consulatus maxumum imperium maxumo dedecori fuit? An L. Domitii [2] magna vis est? cuius nullum membrum a flagitio

Cap. IX. 1. *M. Bibuli.* M. Calpurnius Bibulus consul cum Caesare fuit A. V. C. 695. Eum Caesar, inquit Sueton. Iul. xx, *lege .... agraria promulgata obnunciantem .... armis foro expulit. Ac postero die in senatu conquestum, nec quoquam reperto qui super tali consternatione referre aut censere aliquid auderet ...., in eam coëgit desperationem, ut, quoad potestate abiret, domo abditus nihil aliud quam per edicta obnunciaret. Vnus ex eo tempore (Caesar) omnia in republica ad arbitrium administravit.* Ideo dicit Vell. II, 44: *Bibulus collega Caesaris, quum actiones eius magis vellet impedire, quam posset, maiore parte anni domi se tenuit. Quo facto, dum augere vult invidiam collegae, auxit potentiam.* Vide etiam Appian. Bell. Civ. II, et Plutarchum in Caesare. — *In consulatum erupit.* Tota Bibuli virtus atque fortitudo in eius consulatum se contulit, collectisque viribus erupit. Sic fere Cic. pro Mur. XXXVIII: *Omnia quae per hoc triennium agitata sunt ...., in hos dies, in hos menses, in hoc tempus erumpunt.* — *Maxumo dedecori fuit.* Attamen otium Bibuli per consulatum minus ipsius ignaviam, quam collegae violentiam arguit. Magno suo malo Bibulus ter collegam Caesarem habuit, in aedilitate, in praetura, in consulatu. Aedilis Caesar venationes ludosque, et cum eo et separatim, edidit: *Quo factum est,* inquit Suet. x, *ut communium quoque impensarum solus gratiam caperet; nec dissimularet eius collega M. Bibulus evenisse sibi quod Polluci: Vt enim geminis fratribus aedes, in foro constituta, tantum Castoris vocaretur; ita suam Caesarisque munificentiam unius Caesaris dici.* In praetura autem non maior concordia inter ambos fuit, quam in consulatu.

2. *L. Domitii.* L. Domitius Ahenobarbus consul fuit anno 700. Caesaris in bello civili hostis, acie Pharsalica obiit. Eius indolem praecipuaque facta vide apud Sueton. cap. 41 vitae Neronis, cuius abavus Domitius hic

aut facinore vacat: lingua vana, manus cruentae, pe-
des fugaces; quae honeste nominari nequeant, inho-
nestissuma. Vnius tamen M. Catonis[3] ingenium ver-
sutum, loquax, callidum haud contemno. Parantur
haec disciplina Graecorum; sed virtus, vigilantia, la- 478
bos, apud Graecos nulla sunt; quippe, quum domi
libertatem suam per inertiam amiserint, censesne eo-
rum praeceptis imperium haberi posse? Reliqui de
factione sunt inertissumi nobiles; in quibus, sicut in
statua, praeter nomen, nihil est additamenti.[3] L.
Postumius, et M. Favonius,[5] mihi videntur quasi
magnae navis supervacua onera esse: ubi salvi perve-
nere, usui sunt; si quid adversi coortum est, de illis
potissimum iactura fit, quia pretii minumi sunt.

X. Quoniam nunc, uti mihi videor, de plebe renovanda corrigendaque disserui; de senatu, quae tibi agenda videntur, dicam. Postquam mihi aetas ingeniumque adolevit, haud ferme armis atque equis corpus exercui, sed animum in literis agitavi: quod natura firmius erat, id in laboribus habui. Atque ego in ea vita, multa legendo atque audiendo, ita com-

noster fuit. Huius adhuc viventis mentio confirmat hanc epistolam, ante Pharsalicam pugnam, scriptam fuisse.

3. *Vnius — M. Catonis.* Multo aequius iudicium de Catone tulit, Catil. LIV. Nempe de mortuo, sine ira et invidia, scribebat. Nam si vera (quod non affirmamus) coniectura est, eum historiam coniurationis recens e senatu eiectum conscripsisse (vid. Cat. III, n. 14), patet tamen comparationem Caesaris et Catonis multo serius, et post utriusque mortem, addidisse.

4. *Nihil est additamenti. Additamentum* intellige, quod addatur non statuae ipsi, sed factioni cui favent isti nobiles. Statuis similes, nullam suis partibus accessionem, nisi vanum nomen afferunt.—*L. Postumius.* Quis hic fuerit non constat.

5. *M. Favonius.* Is probus vir erat, nec consilii nec fortitudinis expers, Catonis in omnibus admirator, et eo usque aemulus, ut vestitum etiam eius affectaret; ceterum ingenio viri tantum impar, quantum a natura distat imitatio. Reipublicae libertatisque partes semper sequutus, post pugnam Philippensem secundam captus et Octaviani iussu interfectus est. Plut. in Brut. et in Pomp. Dion. XXXIX, XL, XLVII.

peri, omnia regna, item civitates, nationes, usque eo prosperum imperium habuisse, dum apud eos vera consilia[1] valuerunt: ubicumque gratia, timor, voluptas ea corrupere, post paullo imminutae opes, deinde ademtum imperium, postremo servitus imposita est. Equidem ego[2] sic apud animum meum statuo: cuicumque in sua civitate amplior illustriorque locus,
479 quam aliis est, ei magnam curam esse reipublicae. Nam ceteris, salva urbe, tantummodo libertas tuta est; qui per virtutem sibi divitias, decus, honorem pepererunt, ubi paullum inclinata respublica agitari coepit, multipliciter animus curis atque laboribus fatigatur; aut gloriam, aut libertatem, aut rem familiarem, defensat; omnibus locis adest, festinat; quanto in secundis rebus florentior fuit, tanto in adversis

Cap. X. 1. *Vera consilia*. Bona et utilia.

2. *Equidem ego*, etc. Hic Sallustius suam sententiam de tota republica exponit. Scil. qui ampliorem illustrioremque locum tenent in civitate qualibet, hi maxime eam cupiunt salvam esse. Nam periclitante republica, plebis libertas tantummodo, optimatum vero divitiae, decus, honor, periclitantur; ideoque hi se multiplicibus curis laboribusque fatigant, gloriam bonaque sua defensuri. Igitur in civitatibus ubi, sicut Romae, constitutus est senatus, qui plebi, velut corpori animus, moderetur, decet praesertim senatum illum sapientia et consilio valere. Quo quidem valuerunt maiores nostri; eoque ex maximis calamitatibus semper emersere. Quippe senatus uni reipublicae consulebat; nec ullam, nisi adversus hostes, factionem noverant. Nunc contra foris superbum imperium, domi factiones valent: quibus oppressi patres, non quod reipublicae prosit, sed quod fert dominantium libido, decernunt. Ergo pristina vis reddenda senatui. Quomodo, dicet in sequenti capite. — *Qui per virtutem*, etc. Intellige: Animus multipliciter curis atque laboribus fatigatur; *iis* qui per virtutem, etc. — *Defensat*. Hoc verbum, et quae sequuntur singulari numero, grammatice referuntur ad nominativum *animus*, re autem ad homines qui se per virtutem in civitate extulerunt. *Apud illos una respublica erat*. Sola reipublicae cogitatio eorum animos occupabat. — *Ei omnes consulebant*. Reposuimus *omnes* ex Haverc. Et hoc in MSS. esse testatur Carrio; videturque ad sensum conferre. Scilicet, patres quum nulli rei nisi publicae consulebant, tum nulli non ei consulebant. — *Factione instructi*. Translatum a re militari. Laborem, hostes, militiam minime noverunt; in *aciem* non instruuntur, sed in *factiones*.

asperius magisque anxie agitat. Igitur ubi plebes senatui, sicuti corpus animo, obedit, eiusque consulta exsequitur; patres consilio valere decet, populo supervacanea est calliditas. Itaque maiores nostri, quum bellis asperrumis premerentur, equis, viris, pecunia amissa, numquam defessi sunt armati de imperio certare. Non inopia aerarii, non vis hostium, non adversa res, ingentem eorum animum subegit, quin, quae virtute ceperant, simul cum anima retinerent. Atque ea magis fortibus consiliis, quam bonis praeliis, patrata sunt. Quippe apud illos una respublica erat, ei omnes consulebant; factio contra hostes parabatur; corpus atque ingenium, patriae, non suae quisque potentiae, exercitabat. At hoc tempore, contra ea, homines nobiles, quorum animos socordia atque ignavia invasit, ignari laboris, hostium, militiae, domi factione instructi, per superbiam cunctis gentibus moderantur. Itaque patres, quorum consilio antea dubia respublica stabiliebatur, oppressi, ex aliena lubidine huc atque illuc fluctuantes agitantur; interdum alia, deinde alia, decernunt: ut eorum, qui dominantur, simultas ac arrogantia fert, ita bonum malumque publicum existumant.

XI. Quod si aut libertas aequa omnium,[1] aut sententia obscurior esset; maioribus opibus respublica et minus potens nobilitas esset. Sed quoniam coaequari gratiam omnium difficile est (quippe quum illis

Cap. XI. 1. *Quod si — libertas aequa omnium*, etc. Hic indicat quomodo senatus a paucorum nobilium dominatione vindicetur. Nempe primum optandum fuerit, aequam omnium senatorum libertatem esse. Sed obstat gratia, quam inter omnes cohaequari difficile est. Nam alii avita gloria, dignitate, clientelis multum pollent, alii autem insititii et recens in senatum cooptati sunt, hique minus valent. Oportet igitur horum sententias a metu liberari, quod fiet, quum sententia cuiusque, per tabellam lata, obscurior, id est, ceteris ignota erit. Ita quisque, sibi iam ipsi et suae libertati consulens, alterius potentiae favere desinet.

maiorum virtus partam reliquerit gloriam, dignitatem, clientelas; cetera multitudo, pleraque insititia sit); sententias eorum a metu libera: ita occulte sibi quisque alterius potentia carior erit. Libertas iuxta bonis et malis, strenuis et ignavis, optabilis est. Verum eam plerique metu deserunt: stultissumi mortales, quod in certamine[2] dubium est, quorsum accidat, id per inertiam in se, quasi victi, recipiunt. Igitur duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero[3]
481 auctus per tabellam sententiam feret. Tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat: in multitudine, et praesidii plus, et usus amplior est. Nam fere, his tempestatibus, alii iudiciis publicis, alii privatis suis atque amicorum negotiis implicati, haud sane reipublicae consiliis adfuerunt: neque eos magis occupatio, quam superba imperia distinuere.

2. *Quod in certamine*, etc. Eventum certaminis, qui, qualis futurus sit, adhuc in incerto est, iam in se quasi victi recipiunt. Dubio adhuc certaminis exitu, victoriam adversario relinquunt.

3. *Numero auctus*. Caesar, non senatoriae, sed suae, auctoritatis firmandae causa, novos senatores adlegit, ita ut nongentorum numerum expleret (Dio, XLIII, 47). Senatores fecit, qui antea ne Romani quidem erant. Ideo, ut narrat Suet. Iul. LXXX, « Peregrinis in senatum allectis, libellus propositus est: *Bonum factum. Ne quis senatori novo curiam monstrare velit.* Et illa vulgo canebantur: *Gallos Caesar in triumphum ducit; iidem in curia Galli bracchas deposuerunt, latum clavum sumpserunt.* — *Tabella obtentui erit*, etc. « Tabella (*le scrutin secret*) quasi velum obtentum erit, quo tectus ex sui animi sententia liberius quisque decernet. » Itaque Tiberius (teste Tacito, Ann. I, 74), quum omnem suffragiorum libertatem eripere voluit, dixit se palam laturum sententiam, quo ceteris eadem necessitas fieret. — *In multitudine, et praesidii plus*, etc. Non aliam ob causam conditor libertatis Brutus numerum senatorum auxit. Liv. II, 1: *Deinde quo plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, caedibus regis deminutum patrum numerum primoribus equestris gradus lectis, ad trecentorum summam explevit.* Sed quod ad stabiliendam libertatem repertum erat, eo ad regnum abusus est Caesar. — *Usus amplior*. Nempe quia plures aderunt, quum senatus habebitur. — *Iudiciis publicis*. In quibus ipsi sedebant iudices. — *Superba imperia distinuere*. Multi scilicet ab eo senatu sponte abfuerunt, ubi factiosi superbe imperitarent.

Homines nobiles cum paucis senatoriis, quos additamenta factionis habent, quaecumque libuit, probare, reprehendere, decernere; ea, uti lubido tulit, facere. Verum ubi, numero senatorum aucto, per tabellam sententiae dicentur; nae illi superbiam suam dimittent, ubi iis obediundum erit, quibus antea crudelissume imperitabant

XII. Forsitan, Imperator, perlectis literis, desideres quem numerum senatorum fieri placeat; quoque modo in multa et varia officia distribuantur;[1] iudicia quoniam omnibus primae classis mittenda putem, 482
quae descriptio, qui numerus in quoque genere futurus sit. Ea mihi omnia generatim describere, haud difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est de summa consilii, idque tibi probandum verum esse: si hoc itinere uti decreveris, cetera in promtu erunt. Volo ego consilium meum prudens, maxumeque usui esse; nam ubicumque tibi res prospere cedet, ibi mihi bona fama eveniet. Sed me illa magis cupido exercet, uti quocumque modo, et quamprimum respublica adiuvetur. Libertatem gloria cariorem habeo, atque ego te oro hortorque, ne clarissumus imperator,[2] gallica gente subacta, populi romani summum atque invictum imperium tabescere vetustate, ac per

CAP. XII. 1. *Distribuantur*. Scil. senatores. Vulgo *distribuatur*, nempe numerus. Lectionem quam in Vaticano esse testatur Carrio, mutata tantum interpunctione, revocavi. Nam Cortius et Haverc. habent: *distribuatur. Iudicia quoniam primae classis mittenda putem*. Nescio quo sensu. Vaticanus autem: *distribuantur iudicia quoniam omnibus primae classis*. Pro *mittenda*, Lipsius proponit *committenda*; quod malim. Supra VII, dixit placere sibi *omnes* primae classis iudicare. — *In quoque genere*. Qui numerus iudicum in quoque quaestionis vel causae genere sedere debeat. — *Haud difficile factu fuit*. *Fuit* intellige, ut *fuisset*.

2. *Ne clarissumus imperator*, etc. Ad eadem fere Caesarem cohortatur Cicero, pro Marcello, VIII et IX. — *Tabescere*. Vide hanc vocem, Iug. XIV, n. 23.

summam discordiam dilabi, patiaris. Profecto, si id
accidat, neque tibi nox, neque dies curam animi sedaverit;
quin insomniis exercitus, furibundus atque
amens alienata mente feraris. Namque mihi pro vero
constat, omnium mortalium vitam divino numine invisi:[3]
neque bonum neque malum facinus cuiusquam
483 pro nihilo haberi; sed, ex natura, diversa praemia
bonos malosque sequi. Interea forte ea tardius procedunt:
suus cuique animus ex conscientia spem
praebet.

XIII. Quod si tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet haec tibi dicerent: « O Caesar, nos te genuimus fortissumi viri, in optuma urbe, decus praesidiumque nobis, hostibus terrorem! quae multis laboribus et periculis ceperamus, ea tibi nascenti cum anima simul tradidimus: patriam maxumam in terris; domum familiamque in patria clarissumam; praeterea bonas artes, honestas divitias; postremo omnia honestamenta pacis, et praemia belli. Pro his amplissumis beneficiis non flagitium a te, neque malum facinus, petimus, sed uti libertatem eversam restituas; qua re patrata, profecto per gentes omnes fama virtutis tuae volitabit. Namque hac tempestate,

3. *Mortalium vitam divino numine invisi.* Ex hoc loco argumentum petit Cortius, quo hanc epistolam non esse Sallustii confirmet: *Quamquam*, inquit, *haec non abhorreant a Sallustio, mihi tamen documento sunt, non scripta haec esse ab illo, qui noverat Caesarem, apud quem huiusmodi ratiocinium parum valebat.* Sed non attendit Cortius multam apud Romanos de his rebus opinionum varietatem fuisse. Caesar quidem, in oratione pro coniuratis, suae causae serviens dixit, *ultra mortem neque curae, neque gaudio locum esse.* Sed fortasse hanc opinionem non ita tenaciter amplectebatur, ut amicum alia sentientem non audiret. Adde quod non hic praecise loquitur auctor de poenis post mortem futuris. Ceterum, quoniam Cortius hanc epistolam abiudicat Sallustio, dicat mihi velim, quis alter Sallustius aeterna haec, quibus abundat, prudentiae civilis oracula pronunciaverit.

tametsi domi militiaeque praeclara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis viris fortibus aequalis est: si vero urbem amplissumo nomine, et maxumo imperio, prope iam ab occasu restitueris; quis te clarior, quis maior in terris fuerit? Quippe si morbo iam,[1] aut fato huic imperio secus accidat; cui dubium est, quin per orbem terrarum vastitas, bella, caedes oriantur? Quod si tibi bona lubido fuerit, patriae, parentibus gratificandi; postero tempore,[2] republica restituta, super omnes mortales gloria agnita, tuaque unius mors vita clarior erit. Nam vivos interdum fortuna, saepe invidia, fatigat: ubi anima naturae cessit, demtis obtrectationibus, ipsa se virtus magis magisque extollit. »

Quae mihi utilia factu visa sunt, quaeque tibi usui fore credidi, quam paucissumis potui, perscripsi. Ceterum deos immortales obtestor, uti, quocumque modo ages, ea res tibi reique publicae prospere eveniat.

Cap. XIII. 1. *Quippe si morbo iam*, etc. Si intestinis, quibus laborat, morbis, aut aliqua fatorum saevitia pereat hoc imperium. Sic intellexit *De Brosses*. Ad Caesarem autem retulit voces *morbo aut fato* cl. *Dureau de la M.* Perperam, ut ego quidem arbitror. — *Quod si tibi bona lubido fuerit.* Sic edidimus ex Cortio; nam Haverc. nulla addita nota, et nullo sensu: *Quod si tibi vana lubido fuerit. parentibus gratificandi.* Iam Sallust. Catilin. VII, *lubidinem* accepit in utramque partem.

2. *Postero tempore.* Fortasse non hoc intelligi debet *apud futuras aetates*, sed *in posterum*, etiam vivo Caesare. —*Tuaque unius mors*, etc. « Tantaque erit tuae vitae claritudo, ut sola mors aliquid ei superaddere possit. » Cur vero dixit *tua unius?* Quia intelligi voluit, unum esse Caesarem, qui mortuus Caesare vivo clarior futurus sit. Mors autem gloriam confirmat augetque, quia virum invidiae et fortunae periculis eximit. Omnis huius loci difficultas oritur ex voce *unius*. Hanc et reliqua omnia eodem fere modo exposuimus quo elegans harum Epistolarum interpres gallicus *Eusèbe Salverte*. Nec aliter intellexit cl. *De Brosses*. Contra vero *Dureau de la M.* ita interpretatur, ut Caesar apud posteros gloria omnium confessione agnita fruiturus sit, clarior etiam post mortem, quam fuerit in vita. Sed sic, qui sit usus vocabuli *unius*, non satis apparet.

EPISTOLA II.

I. Pro vero antea obtinebat,[1] regna atque imperia fortunam dono dare, item alia, quae per mortales avide cupiuntur; quia et apud indignos saepe erant, quasi per lubidinem data; neque cuiquam incorrupta permanserant. Sed res docuit, id verum esse, quod in carminibus Appius ait,[2] Fabrum esse quemque fortunae: atque in te maxume, qui tantum alios praegressus es, uti prius defessi sint homines laudando facta tua, quam tu laude digna faciundo. Ceterum uti fabricata, sic virtute parta, quam magna industria haberi decet; ne incuria deformentur, aut corruant infirmata. Nemo enim alteri imperium volens concedit; et quamvis bonus atque clemens sit, qui plus potest, tamen, quia malo esse licet, formidatur. Id evenit, quia plerique rerum potentes perverse consulunt, et eo se munitiores putant,[3] quo illi, quibus

EPISTOLA II.

Cap. I. 1. *Pro vero — obtinebat.* Eodem fere sensu hoc verbum usurpat, quo in Iugurth. XVII, n. 6, et LXXX, n. 4. Ante Cortium legebatur, *populus romanus antea obtinebat*; quae lectio et apud illum, et apud Haverc., abunde confutatur. *Subiectum*, ut vocant, verbi *obtinebat*, tota propositio est, *fortunam dono dare*, etc. — *Per mortales.... cupiuntur.* Cortius, ut haec Sallustio indigna pronunciet, intelligit *cupiuntur a mortalibus*. Sed quis non videt *per mortales* idem esse, quod *apud* vel *inter mortales*; ut *per terras* est, *in terrarum orbe?*

2. *In carminibus Appius ait.* Appii Caeci carmen, a Pythagoraeorum institutis non abhorrens, laudat Panaetius in Epist. ad Q. Tuberonem. Et ex eius sententiis citant quaedam Festus et Priscianus. Wassz.—*Fabrum esse quemque fortunae.* In eamdem sententiam Iuven. Sat. x, 366. *Nullum numen abest, si sit prudentia. Nos te, Nos facimus, fortunam, deam, coeloque locamus.* — *Uti prius*, etc. Eadem omnino legas in altera epistola, cap. I. — *Fabricata.* Opera manu hominum facta.

3. *Eo se munitiores putant*, etc. Hic semper fuit error dominantium. Plin. Paneg. xlv: *Et priores quidem principes.... vitiis potius civium quam virtutibus laetabantur; primum quod in alio sua quemque natura delectat; deinde quod patientiores servitutis arbitrantur, quos non deceret esse nisi servos. Horum in sinum omnia congerebant; bonos autem otio aut situ abstrusos et quasi sepultos, non nisi delationibus et peri-*

imperitant, nequiores fuere. At contra id eniti decet,
quum ipse bonus atque strenuus sis, uti quam optu-
mis imperites; nam pessumus quisque asperrume re-
ctorem patitur. Sed tibi hoc gravius est,[4] quam ante
te omnibus, armis parta componere: bellum aliorum
pace mollius gessisti; ad hoc victores praedam petunt,
victi cives sunt. Inter has difficultates evadendum est 186
tibi; atque in posterum firmanda respublica, non
armis modo, neque adversum hostes, sed, quod multo
maius multoque asperius est, bonis pacis artibus.
Ergo omnes magna mediocrique sapientia[5] res huc
vocat, quae quisque optuma potest, uti dicant. Ac
mihi sic videtur: qualicumque modo tu victoriam
composueris, ita alia omnia futura.

II. Sed iam, quo melius faciliusque constituas, paucis, quae me animus monet, accipe. Bellum tibi fuit, imperator, cum homine claro, magnis opibus, avido potentiae, maiore fortuna, quam sapientia: quem sequuti sunt pauci, per suam iniuriam[1] tibi inimici;

culis in lucem ac diem proferebant. Vide quoque *Montesquieu, Esprit des Lois*, III, 5; denique ipsum Sallust. Cat. VII, n. 4.

4. *Hoc gravius est.* « Hoc ipsum, scilicet armis parta componere (id est, ipsam rempublicam ordinare), tibi gravius est quam ceteris ante te bellorum civilium victoribus. Nam lenius aliorum pace bellum gerendo, tibi lenitatis et clementiae, etiam in victoria, necessitatem fecisti. Et tamen victores praedam petunt: praeda autem non nisi ex civibus capi potest, quia, quos vicisti, cives sunt. » Nempe, ut ait Cicero, Epist. IV, 9: *Multa... victori eorum arbitrio, per quos vicit, etiam invito facienda sunt.* Idem, Epist. XII, 18: *Bellorum enim civilium hi semper exitus sunt, ut non ea solum fiant, quae velit victor; sed etiam ut iis mos gerendus sit, quibus adiutoribus sit parta victoria.*

5. *Magna mediocrique sapientia.* Scilicet, mediocrem sibi tribuens, consilium excusat suum, quod Caesarem de officio monere audeat.—*Qualicumque modo*, etc.. Ex ea ratione qua tu res omnes victor composueris, futuram totius imperii sortem pendere. — Ex toto hoc manifestum est, hanc epistolam post confectum bellum scriptam fuisse; ideo altera posteriorem.

Cap. II. 1. *Per suam iniuriam.* Quia tibi iniuriam fecerant. Nam, teste Tacito, Agric. XLII: *Proprium humani ingenii est, odisse quem laeseris.* Hunc

item quos affinitas, aut alia necessitudo traxit. Nam particeps dominationis neque fuit quisquam, neque,
487 si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus foret: cetera multitudo, vulgi more[2] magis quam iudicio, post alius alium, quasi prudentiorem, sequuti. Per idem tempus maledictis iniquorum[3] occupandae

sensum confirmat Cic. Epist. ad Att. IX, 19: *Nec praeter me quisquam Italia cessit, nisi qui hunc inimicum sibi putaret.* Nempe sibi conscii erant se eius ambitioni adversatos fuisse. Ceterum nobilitatis principes consularesque viros intelligit, Marcellum, Domitium, Lentulum, Metellum Scipionem, Catonem, Ciceronem, et alios, quos inter unus Cato solam rempublicam respiciebat. Senec. Epistol. CIV: *Quum alii ad Caesarem inclinarent, alii ad Pompeium, solus Cato fecit aliquas et reipublicae partes. Si animo amplecti volueris illius imaginem temporis, videbis illinc plebem, et omnem erectum ad novas res vulgum; hinc optimates et equestrem ordinem, quidquid erat in civitate sancti et lecti; duos in medio relictos, rempublicam et Catonem.... Ait (Cato) se, si Caesar vicerit, moriturum; si Pompeius, exulaturum.* — *Si pati potuisset.* Scilicet aliquem dominationis suae participem. Luc. Phars. I, 125: *Nec quemquam iam ferre potest Caesarve priorem, Pompeiusve parem.* Item Flor. IV, 2: *Iam Pompeio suspectae Caesaris opes, et Caesari Pompeiana dignitas gravis. Nec hic ferebat parem, nec ille superiorem.* Vide Pompeii indolem, apud Velleium, II, 29.

2. *Vulgi more.* Idem fere de se ipse dicit Cicero, ad Att. VII, 7: *Quid ergo, iniquis, acturus es? Idem quod pecudes, quae dispulsae sui generis sequuntur greges. Ut bos armenta, sic ego bonos viros, aut eos, quicumque dicentur boni, sequar, etiamsi ruent.* Iam dixerat Cato Maior, teste Plutarcho, similem esse populum romanum gregi pecorum, quae singula non parent, sed universa ductorem aliquem unum sequuntur. — *Post alius alium.* Cortius contendit latine non dici, *sequi post aliquem.* Sed vocis *sequuti* duplex hic usus est. 1° Absolute: « Sequuti sunt, alius post alium euntes. » 2° « Alius sequutus est alium, quasi prudentiorem. »

3. *Maledictis iniquorum.* Calumnia malorum, id est, adversariorum Caesaris; qui invidiose iactabant illum, si vicisset, tabulas novas propositurum, vitamque et bona suis inimicis erepturum. Haec fama perditissimum quemque in castra Caesaris compulit. Quorum multi, mala spe deiecti, abiere; remansere tamen aliqui, se tutiores rati in castris, quam Romae, ob aeris alieni magnitudinem, futuros. Quamquam ex altera parte (hoc dicit ne Caesaris causam deprimere videatur) non pauciores erant foenoribus obruti homines; Pompeiusque debitorum perfugium per totum bellum fuit. Ergo ut in sequenti capite dicetur, victorem Caesarem, non de istiusmodi hominibus, sed de se ipso, in deponendo bello, firmandaque pace, cogitare decet. — *Inspoliato.* Non spoliando; ut Iug. LXXVI, *infectum* pro *non faciendo.* Inspoliatum graece est ἄσυλον (ex ἀ et σύλη, spo-

reipublicae in spem adducti homines, quibus omnia probro ac luxuria polluta erant, concurrere in castra tua; et aperte quietis mortem, rapinas, postremo omnia, quae corrupto animo lubebat, minitari. Ex quis magna pars, ubi neque creditum condonare, neque te civibus sicuti hostibus uti vident, defluxere: pauci restitere; quibus maius otium in castris, quam Romae, futurum erat; tanta vis creditorum impendebat. Sed ob easdem caussas immane dictu est, quanti et quam multi mortales postea ad Pompeium discesserint: eoque per omne tempus belli, quasi sacro atque inspoliato fano debitores usi.

III. Igitur, quoniam tibi victori de bello atque pace 488
agitandum est, hoc uti civiliter deponas, illa ut quam iustissuma et diuturna sit; de te ipso primum, qui ea compositurus es, quod optimum factu est, existuma. Equidem ego [1] cuncta imperia crudelia, magis acerba quam diuturna arbitror; neque quemquam multis metuendum esse, quin ad eum ex multis formido recidat: eam vitam bellum aeternum atque anceps gerere; quoniam neque adversus, neque ab tergo, aut lateribus tutus sis, semper in periculo, aut metu agites. Contra qui benignitate et clementia imperium temperavere, his laeta et candida omnia visa; etiam

lium). Quae verbi novatio Sallustium ipsum, non Sallustii imitatorem mihi quidem redolet.

Cap. III. 1. *Equidem ego.* Postquam dixit, Caesari cogitandum esse quid sibi expediat, non quid optent homines praedarum avidi, contendit magis expedire clementiam, quam ultionem. — *Magis acerba quam diuturna.* Pleni sunt veterum recentiorumque libri aureis de hac re praeceptis. Imprimis adi Cicer. de off. II, 7. Ibi disces, exemplo ipsius Caesaris, quam *malus sit custos diuturnitatis metus.* Nam licet ille clementia imperium temperaverit, non fieri poterat quin multi metuerent, ideoque odissent eum, qui in libera civitate tyrannidem occupaverat. — *Eam vitam.* Eam vitae conditionem. — *An qui.* An aliqui. Notat hos homines, qui non ad tuendam Caesaris dignitatem, sed praedae rapiendae causa, bellum gesserunt.

hostes aequiores, quam aliis cives. An qui me his dictis corruptorem victoriae tuae, nimisque in victos bona voluntate, praedicent? Scilicet quod ea, quae externis nationibus, natura nobis hostibus, nosque maioresque nostri saepe tribuere, ea civibus danda arbitror, neque barbarico ritu caede caedem, et sanguine sanguinem expianda.

IV. An illa, quae paullo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Sullanam increpabantur, oblivio intercepit? Domitium, [1] Carbonem, Brutum,
489 alios item non armatos, neque in praelio belli iure, sed postea supplices per summum scelus interfectos; plebem romanam in villa publica, [2] pecoris modo,

CAP. IV. 1. *Domitium.* Loquitur de Cneio Domitio, quem Pompeius post Syllanam victoriam in Africa vicit et interfecit. Vide Frag. I. init. n. 14; et Val. Max. VI, 2, 8. — *Carbonem.* Cn. Carbonem cum Mario iuvene consulem. Et hic quoque a Pompeio, in Sicilia, necatus fuit. Vide Plut. in Pomp.; Val. Max. V, 3, 5, et VI, 2, 8, ubi de Bruto etiam mentio est. Brutus autem ille, Marci Bruti, qui Caesarem interfecit, pater, Galliam Cisalpinam pro Lepido obtinebat, anno V. C. 677. Is quum in oppido Mutina obsessus Pompeio se dedidisset, a Geminio Pompeii iussu occisus est. (Plutarch. in Pomp.) Iam vero, ne tirones nominum similitudine decipiantur, meminisse attinet alterum fuisse Domitium, alterumque Carbonem, consulis fratrem, quos cum Scaevola, Antistio et aliis, velut Syllae faventes, dum ad Sacriportum dimicaretur, Damasippus praetor trucidavit. Vell. II, 26; Cic. de Orat. III, 3. — Ceterum hic Sallustius in Syllanae victoriae crudelitatem invehitur, quam dissimulabat prima Epist. IV. Scilicet ibi Caesari iram adversus armatos concitare, hic victis et inermibus clementiam conciliare nititur. Pompeii tamen, licet mortui, odium eum non relinquit. Nam e tot caesis hominibus, eos tantum nominat quos Pompeius cecidit.

2. *In villa publica.* Florus, de Sylla loquens, III, 21: *Nec idem tamen caedium, qui belli finis fuit. Stricti enim et in pace gladii, animadversumque in eos qui se sponte dediderant. Minus est, quod apud Sacriportum et apud Collinam portam septuaginta amplius millia Sylla concidit: bellum erat. Quatuor millia deditorum inermium civium in villa publica interfici iussit.* Non *quatuor* sed *septem* millia tunc occisa tradit Seneca, de Clementia, I, 12: *Descenderit licet dictatura sua et se togae reddiderit, quis tamen unquam tyrannus tam avide humanum sanguinem bibit, quam ille qui septem millia civium romanorum contrucidari iussit? Et quum in vicino, ad aedem Bellonae sedens, exaudisset conclamationem tot millium sub gladio gementium, exterrito senatu: hoc agamus,*

conscissam. Heu, quam illa occulta civium funera et
repentinae caedes, in parentum aut liberorum sinum
fuga mulierum et puerorum, vastatio domuum, ante
partam a te victoriam omnia saeva atque crudelia 199
erant! Ad quae te illi iidem hortantur: scilicet id
certatum esse, [3] utrius vestrum arbitrio iniuriae fie-
rent; neque receptam, sed captam a te rempublicam;
et ea caussa exercitus, stipendiis confectis, optumos
et veterrumos omnium, advorsum fratres parentesque
ac liberos armis contendere; ut ex alienis malis de-
terrumi mortales ventri atque profundae lubidini
sumtus quaererent, atque essent opprobria victoriae,
quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. Ne-

inquit, P. C.; seditiosi pauculi meo iussu occiduntur. Livii Epitom. LXXXVIII: *Octo millia deditorum in villa publica trucidavit.* Vide etiam Plut. in Sylla; Valer. Max. IX, 2; Dionys. Hal. V extrem. et alios. Villa autem publica in campo martio fuit, domus amplissima et recipiendis hostium legatis destinata. Plutarchus ait, *ἐν ἱπποδρόμῳ*, quem intelligit Lipsius (ad Senecam) circum Flaminium. Vterque locus vicinus erat aedi Bellonae, ubi, dum caedes ista fieret, senatus habebatur. — *Conscissam.* Vis maxima vocabuli, quod tamen Gronovius mutare vult in *concisam.* — *Occulta civium funera.* Praeter strages illas publicas, occultae etiam neces. — Vulgo iungunt *caedes in sinum parentum* etc., pro *in sinu.* Malui cum Cortio, *fuga in sinum.* Scilicet in magna trepidatione, et percussorum metu conterriti, *pueri in parentum, mulieres in liberorum sinum fugere* solent.

3. *Scilicet id certatum esse.* Supple, *volentes*, vel *contendentes.* — *Vtrius vestrum.* Pompeii an Caesaris. — *Receptam.* Ab iniusta dominatione vindicatam. — *Exercitus stipendiis confectis.* Veteranos Caesaris exercitus, quibus, post tot exhaustos ad augendam rempublicam labores, debita quies erat. — *Optumos et veterrumos omnium.* Hoc glossema putat Rupertus. Non ego. Quod enim Caesariani milites optimi erant et veterrimi omnium militum romanorum, eo minus credi potest illos civile bellum incepisse, ut deterrimi mortales ventrem profundamque libidinem satiare possent. Nota oppositionem verborum *optimos* et *deterrumi.* — *Parentesque ac liberos.* Vt fit in bellis civilibus. Vulgo, *alii liberos*; nullo sensu. Gallicus interpres *Beauzée* iam proposuit *ac liberos*; Rupertus, *parentesque alibi, alibi liberos.* Forte non absurdum fuerit, *parentesque, alibi liberos*, semel posito, semel autem subaudito *alibi.* Certe turpe mendum deleri oportuit. Nam Cortius, qui *alii* refert ad milites, non attendit eos accusativo casu designari, *optumos .... veterrumos.*

que enim te praeterire puto, quali quisque eorum[4] more aut modestia, etiam tum dubia victoria, sese gesserit: quoque modo in belli administratione scorta aut convivia exercuerint nonnulli; quorum aetas ne per otium quidem tales voluptates sine dedecore attigerit. De bello satis dictum.

491 V. De pace firmanda quoniam tuque et omnes tui agitatis; primum id, quaeso, considera, quale id sit, de quo consultas: ita, bonis malisque[1] dimotis, patenti via ad verum perges. Ego sic existumo: quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate urbi romanae fatum excidii adventarit, cives cum civibus manus conserturos; ita defessos et exsangues regi aut nationi praedae futuros: aliter non orbis terrarum, neque cunctae gentes conglobatae, movere aut contundere queunt hoc imperium. Firmanda igitur sunt et concordiae bona, et discordiae mala expellenda. Id ita eveniet, si sumtuum et rapinarum[2] licentiam demseris; non ad vetera instituta revocans, quae iam pridem, corruptis moribus, ludibrio sunt; sed si suam cuique rem familiarem finem sumtuum statueris: quoniam is

4. *Quisque eorum.* In toto hoc loco de iis agitur, quos supra, II, n. 3, dixit in castris Caesaris remansisse, quia nihil illis Romae, ob creditores, tutum erat. Istiusmodi homines victorem ad saevitiam hortantur. Quibus certe non credendum; atque ut illi suae aviditati praedam quaerunt, ita suae gloriae Caesar consulere debet. Ideo dixit auctor initio cap. III: *De te ipso primum, quod optumum factu est, existuma.* — *Quorum aetas* etc. Quia senes sunt.

Cap. V. 1. *Bonis malisque.* In neutro genere: commodis et incommodis.

2. *Sumtuum et rapinarum* etc. Ad hoc Rupert.: *Causas discordiae ex abdito eruit. Nam ex sumptibus egestas, ex egestate rapinae, e rapinis discordiae oriuntur.* — *Ad vetera instituta.* Intelligit leges sumptuarias et cibarias, quae dudum, licentia morum, obsoleverant. Eis vim suam reddidisse Caesarem narrat Suet. XLIII. — *Revocans.* Sc. sumptus, vel mores. — *Finem sumtuum.* Si feceris ut nemo plura eroget ac consumat, quam res familiaris patitur. — *Eam virtutem... existumant.* Sua atque aliena consumere virtutem et magnitudinem animi existimant; pudorem vero et modestiam pro socordia habent. De hoc usu demonstrativi pronominis, vide Catil. LVIII, n. 18.

incessit mos, ut homines adolescentuli, sua atque aliena consumere, nihil lubidini atque aliis rogantibus denegare pulcherrumum putent; eam virtutem et magnitudinem animi, pudorem atque modestiam pro socordia aestument. Ergo animus ferox, prava via ingressus, ubi consueta non suppetunt, fertur accensus in socios modo, modo in cives: movet composita, et res novas veteribus acquirit.[3] Quare tollendus foenerator in posterum, uti suas quisque res curemus. Ea vera atque simplex via est, magistratum populo, non creditori gerere, et magnitudinem animi in addendo, non demendo reipublicae ostendere.

VI. Atque ego scio, quam aspera haec res in principio futura sit, praesertim iis qui se in victoria licentius liberiusque, quam arctius, futuros credebant. Quorum si saluti potius, quam lubidini consules;

3. *Res novas veteribus acquirit.* Vertit cl. *Dureau de la Malle. Ils sacrifient la fortune de l'état pour relever la leur;* confertque ex Catilina, *vetera odere, nova exoptant.* Sed non mihi quidem satis patet similitudo; nec video quomodo vox *veteribus* significare possit, *la fortune de l'état.* Cortius totam phrasim vocat *ineptias.* Wasse suspicatur, *alia super alia cumulat*, quod sententiae prorsus contrarium est; vel, *veteribus largitionibus id apud plebem assequuntur, ut ex praeturis et consulatibus sumptui et libidini suppetant.* Sed dicat ipse unde petat *largitionibus.* Ceteri non melius nodum solvunt; qui nullus iam esset, si reponeretur vocula *pro*, quae mihi videtur excidisse, ita ut sit, *res novas pro veteribus acquirit.* Nisi forte etiam verbum *acquirit*, i. e. *quaerit ad*, ita capias ut intelligatur, *res novas, subsidium veteribus, quaerit.* — *Tollendus foenerator.* Quia isti homines iuventutem perfida mutuum dandi facilitate ad nimiòs sumptus invitant. — *Magistratum gerere.* Ea vera atque simplex via est, qua magistratus officium suum ad populi utilitatem, non ad solvendum suis creditoribus aes alienum, gerant, seque magnificos ostendant in ditanda, non in spolianda republica. — *Gerere.* Absolute positum, ut Iug. LXXXV, n. 9. — Quod ad rem ipsam attinet, Caesar, inquit Suet. XLI, *de pecuniis mutuis, disiecta novarum tabularum exspectatione, quae crebro movebatur, decrevit tandem, ut debitores creditoribus satisfacerent per aestimationem possessionum, quanti quasque ante civile bellum comparassent, deducto summae aeris alieni, si quid usurae nomine numeratum aut perscriptum fuisset; qua conditione quarta pars fere crediti deperibat.*

illosque nosque et socios in pace firma constitues. Sin eadem studia artesque iuventuti erunt; nae ista egregia tua fama simul cum urbe Roma brevi concidet. Postremo sapientes pacis caussa bellum gerunt, laborem spe otii sustentant: nisi illam firmam efficis, vinci, an vicisse, quid retulit? Quare capesse, per deos, rempublicam, et omnia aspera, uti soles, pervade: namque aut tu mederi potes, aut omittenda est cura omnibus. Neque quisquam te ad crudeles
493 poenas [1] aut acerba iudicia invocat, quibus civitas vastatur magis quam corrigitur; sed uti pravas artes malasque lubidines ab iuventute prohibeas. Ea vera clementia erit, consuluisse ne merito cives patria expellerentur, retinuisse ab stultitia et falsis voluptatibus; pacem, concordiam stabilivisse; non, si, flagitiis obsequutus, delicta perpessus, praesens gaudium cum mox futuro malo concesseris.

VII. Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxume fretus est, negotii magnitudine, et quia [1] tibi terrae et maria simul omnia componenda sunt. Quippe res parvas tantum ingenium attingere nequit: magnae curae magna merces est. Igitur provideas

Cap. VI. 1. *Ad crudeles poenas*. Sc. adversus eos qui se in victoria licentius liberiusque futuros credebant. — *Ea vera clementia erit*. Non hic agitur de *clementia* in hostes Caesaris, sed in eosdem ipsos homines. Nonnullae edd. *ea vero clementia erit*. Forsan bene, si adverb. *vero* intelligas *autem*. — *Ne merito cives patria expellerentur*. « Tunc demum clemens eris, si rem ita constituas, ut ne cives ea committant, ob quae merito patria expellantur. » Atqui ad id saepe adigebantur egestate et avaritia. Vulgo legitur *immerito*, quod est contra sensum. Ciacconius et Vrsinus testantur libros scriptos habere *merito*; quod non revocare timidioris animi fuisset. Iidem, pro *expellerentur*, legi velint *expellantur*; sed nullam auctoritatem afferunt.

Cap. VII. 1. *Et quia* etc. Hoc cum antecedentibus iunge: *Animus meus maxime fretus est negotii magnitudine, et eo quod tibi terrae et maria componenda sunt*. Quod monemus, quia vulgo ita distinguitur, ut phrasis, *quia... componenda sunt*, iungatur cum *magnae curae magna merces est*. Iam interpunctionem nostram recepit Cort.

oportet, uti plebes, largitionibus et publico frumento
corrupta,[2] habeat negotia sua, quibus ab malo pu-
blico detineatur: iuventus probitati et industriae,
non sumtibus, neque divitiis, studeat. Id ita eveniet,
si pecuniae, quae maxuma omnium pernicies est,
usum atque decus demseris. Nam saepe ego cum ani-
mo meo reputans, quibus quisque rebus clari viri
magnitudinem invenissent, quae res populos natio-
nesve magnis auctoribus[3] auxissent, ac deinde quibus 491
caussis amplissuma regna et imperia corruissent; ea-
dem semper bona atque mala reperiebam; omnesque
victores divitias contemsisse, et victos cupivisse. Ne-
que aliter quisquam extollere sese, et divina mortalis
attingere potest, nisi, omissis pecuniae et corporis
gaudiis, animo indulgens,[4] non assentando, neque
concupita praebendo perversam gratiam gratificans,
sed in labore, patientia, bonisque praeceptis, et fa-
ctis fortibus exercitando.

VIII. Nam domum aut villam exstruere, eamque signis, aulaeis, aliisque operibus exornare, et omnia potius, quam semet,[1] visendum efficere; id est non di-

2. *Largitionibus et publico frumento corrupta.* Sueton. Iul. XLI: *Caesar et viginti trecentisque millibus accipientium frumentum e publico, ad centum quinquaginta retraxit.*

3. *Magnis auctoribus.* Magnorum virorum opera. Ceterum mihi, ut Carrioni, magis placet *magnis auctionibus*, quod est in Fabri et Briconeti libris. Malim etiam, cum Ciacconio, *magnis auctibus.* Nam apud Liv. XXIX, 27, Scipio deos ita precatur: *Eaque vos omnia bene iuvetis; bonis auctibus auxitis.* Quum tamen e vulgata sensus aliquis eliciatur, nihil ausus sum mutare.

4. *Animo indulgens.* Haec mens auctoris: «Non corpori, sed animo hominem indulgere oportet. Indulgebit autem, non illi assentando et concupita praebendo, perversam gratiam gratificans, sed eum in labore, patientia, bonisque praeceptis et factis fortibus exercitans. Ad verbum *indulgens* refer simul et *gratificans*, et *exercitando.*

Cap. VIII. 1. *Omnia potius, quam semet* etc. Confer egregium Cicer. locum, de Off. II, 22. Item Paradox. V, 2. — *Flagitio.* Dedecori. Et hic confer Cicer. de Offic. I, 39. — *Bis die ventrem onerare.* Simile quid ex Platone desumpsit Cicero, Tuscul. V, 35: *Est*, inquit, *praeclara epistola*

vitias decori habere, sed ipsum illis flagitio esse. Porro ii, quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem sine scorto quiescere, mos est, ubi animum, quem dominari decebat, servitio oppressere, nequidquam eo postea hebeti atque claudo, pro exercito uti volunt: nam imprudentia pleraque et se praecipitant. Verum haec et omnia mala pariter cum honore pecuniae desinent, si neque magistratus, neque alia vulgo cupienda venalia erunt. Ad hoc providendum est, quonam modo Italia, atque provinciae tutiores sint: id quod factu haud obscurum est. Nam iidem omnia vastant,[2] suas deserendo domos, et per iniuriam alienas occupando. Item ne, ut adhuc, militia iniusta, aut inaequalis sit: quum alii triginta, pars nullum stipendium faciet. Et frumentum id, quod antea praemium ignaviae fuit,[3] per municipia et colonias illis dare convenient, quum stipendiis emeritis domos reverterint. Quae reipublicae necessaria, tibique gloriosa ratus sum, quam paucissumis absolvi. Non peius videtur, pauca nunc de facto meo disserere. Plerique mortales ad iudicandum satis ingenii

Platonis ad Dionis propinquos, in qua scriptum est his fere verbis: Quo quum venissem, vita illa beata, quae ferebatur, plena italicarum syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit; bis in die saturum fieri, nec unquam pernoctare solum, ceteraque quae comitantur huic vitae, in qua sapiens nemo efficietur unquam, moderatus vero multo minus. Scilicet Romanis veteribus prandium erat aut nullum, aut maxime modicum. In coena tantum sibi magis indulgebant. — *Nequidquam.* Hoc sumpsi ex Haverc. Nam Cortius habet *nequaquam*, non satis commodo sensu.

2. *Iidem omnia vastant.* Iidem sc. illi, qui obruti foenoribus et omnibus fortunis exuti, nullam spem nisi ex rapinis habent; quales homines notat Cicero, in Catil. II, 9 et 10. — *Quum... faciet.* Suspicor legendum *faciat*; quamquam nullibi invenio. Sensus tamen constare potest, vel si legas *faciet*. Oportet, inquit, militiam non inaequalem esse; atqui erit, quum (vel *quamdiu*), ut nunc, alius triginta, alius nullum stipendium faciet.

3. *Praemium ignaviae fuit.* Scilicet, quum Romae nihil agentibus distribueretur. — *Illis.* Militibus. Vult nempe frumentum non ignavae plebi, sed veteranis, per municipia et colonias distributis, dari.

habent, aut simulant; verum enim [4] ad reprehendenda aliena facta, aut dicta, ardet omnibus animus; vix satis apertum os, aut lingua promta videtur, quae meditata pectore evolvat. Quibus me subiectum haud poenitet; magis reticuisse pigeret. Nam sive hac, seu meliore alia via perges; a me quidem pro virili parte dictum et adiutum fuerit. Reliquum est optare, uti, quae tibi placuerint, ea dii immortales approbent, beneque evenire sinant.

4. *Verum enim.* Hoc cum Cortio, ex MSS. rescripsimus, quum sit in aliis *verum tamen.*

DECLAMATIO*

IN

M. TVLLIVM CICERONEM

FALSO SALLVSTIO ADSCRIPTA

496 I. Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis, quam morbo animi, petulantia ista uti. Sed quum in te neque modum, neque modestiam ullam animadverto, respondebo tibi; uti, si quam maledicendo voluptatem cepisti, eam male audiendo amittas. Vbi querar? quos implorem? P. C. diripi rempublicam atque audacissumo cuique esse perfidiae? apud populum romanum, qui ita largitionibus corruptus est, uti sese, ac fortunas suas venales habeat? an apud vos, patres conscripti,

* *Declamatio.* Nemo certe hanc declamationem Sallustii esse in animum induxisset, nisi afferret, tanquam ex Sallustio in Ciceronem, Quintilianus IV, 1, *graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, Marce Tulli*; et IX, 3, *o Romule Arpinas.* Sed coniicit Cortius fieri potuisse, ut litterator aliquis, vel ipse, quicumque sit, auctor, ingenii sui monumento auctoritatem conciliaturus, ista margini ap. Quintilianum adscripserit, quae postea in textum irrepserint. Quae si falsa coniectura sit, et ex vera Sallustii oratione ista deprompserit Quintilianus, reliquum erit ut, deperdito Sallustiano opere, rhetor aliquis paucul as istas voces e Quintiliano arreptas in propriae Minervae operam intruserit. Has enim declamationes patet istiusmodi fuisse, quales in scholis ad exercitationem componebantur. Certe eas Sallustio et Ciceroni dudum abiudicaverunt Lipsius, Vossius, aliique doctissimi viri. Eas tamen huic nostro Sallustio addidimus, ne quid desideretur, quod in aliis edd. occurrat. Ceterum nullam iis explanandis operam impendimus, satis magna iam pro nostris viribus (utinam et pro legentium exspectatione!) in verum Sallustium impensa.

quorum auctoritas turpissumo cuique et sceleratis- 497
sumo ludibrio est? ubi M. Tullius leges, iudicia populi romani defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familia viri clarissumi, Scipionis Africani, ac non reptitius, accitus, ac paullo ante insitus huic urbi civis. An vero, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, uti nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alteri collibuisset? scilicet, istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? Itaque minume mirandum est, quod eam flagitiose venditas, quam turpissume parasti.

II. Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos attollit; uxor sacrilega, ac periuriis delibuta; filia matris pellex, tibi iucundior atque obsequentior, quam parenti par est. Domum ipsam tuam vi et rapinis, funestam tibi ac tuis, comparasti: videlicet uti nos commonefacias, quam conversa sit respublica, quum in ea domo habitares, homo flagitiosissume, quae P. Crassi, viri consularis, fuit. Atque haec quum ita sint, tamen Cicero se dicit in concilio deorum immortalium fuisse; inde missum huic urbi civibusque custodem, absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit: quasi vero non illius coniurationis caussa fuerit consulatus tuus; et idcirco respublica disiecta eo tempore, quo te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post consulatum cum Terentia uxore de republica consuluisti, quum legis Plautiae iudicia domi faciebatis; ex coniuratis alios morte, alios pecunia condemnabas; quum tibi alius Tusculanam, alius Pompeianam villam aedificabat, alius domum emebat; qui vero nihil poterat, is erat calumniae proxumus, is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias

senatui fecerat, denique de eo tibi compertum erat. Quae si tibi falsa obiicio; redde rationem, quantum
498 patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, qua ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumtu aedificaveris? aut, si retices; cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium paraveris?

III. Verum, ut opinor, homo novus Arpinas, ex C. Marii familia, eius virtutem imitatur, contemnit simultatem hominum nobilium, rempublicam caram habet, neque terrore, neque gratia commovetur: illud vero amicitiae tantum, ac virtutis est animi. Immo vero homo levissumus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissumus senator, mercenarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat: lingua vana, manus rapacissumae, gula immensa, pedes fugaces; quae honeste nominari non possunt, inhonestissuma. Atque is, quum eiusmodi sit, tamen audet dicere: *O fortunatam natam me consule Romam!* Te consule fortunatam, Cicero? immo vero infelicem, et miseram, quae crudelissumam proscriptionem civium perpessa est; quum tu, perturbata republica, metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuae cogebas; quum omnia iudicia, omnes leges in tua lubidine erant, quum tu, sublata lege Porcia, erepta libertate, omnium nostrum vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. Atque parum est, quod impune fecisti: verum etiam commemorando exprobras; neque licet oblivisci servitutis suae. Egeris, oro te, Cicero, perfeceris, quod libet; satis est perpessos esse; etiamne aures nostras odio tuo onerabis? etiamne molestissumis verbis insectabere? *Cedant arma togae, concedat laurea linguae:* quasi vero togatus, et non

armatus, ea, quae gloriaris, confeceris, atque inter te, Sullamque dictatorem, praeter nomen imperii, quidquam interfuerit. Sed quid ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnes artes edocuit, Iupiter optumus maxumus in concilio deorum 499
admisit, Italia exsulem humeris suis reportavit. Oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Fabios, Scipiones superasti, quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes reipublicae placent? quem amicum, quem inimicum habes? Cui in civitate fecisti insidias, ancillaris: (quo iure, quum de exsilio tuo Dyrrachio redisti, eum sequebaris?) quos tyrannos appellabas, eorum potentiae faves: qui tibi ante optimates videbantur, eosdem dementes ac furiosos vocas. Vatinii caussam agis, de Sextio male existumas: Bibulum petulantissumis verbis laedis, laudas Caesarem: quem maxume odisti, ei maxume obsequeris: aliud stans, aliud sedens, de republica sentis: his maledicis, illos odisti: levissume transfuga! neque in hac, neque in illa parte fidem habes.

DECLAMATIO IN SALLVSTIVM

QVAE CICERONI FALSO TRIBVITVR.

I. Ea demum magna voluptas est, Crispe Sallusti, aequalem ac parem verbis vitam agere, neque quidquam tam obscoenum dicere, cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris aetas tua respondeat, ut omnis oratio moribus consonet. Neque enim, qui ita vivit, uti tu, aliter, ac tu, loqui potest: neque, qui tam illoto sermone utitur, vita honestior est. Quo me vertam, P. C.? unde initium sumam? Maius enim

mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrum. Quod si aut de mea vita. atque actibus, huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur: aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obiicio. Id vos, si forte offendimini, iustius huic, quam mihi, succensere debetis, qui initium introduxit. Ego dabo operam, ut et pro me minimo cum fastidio respondeam, et in hunc minime mentitus esse videar. Scio me, P. C., in respondendo non habere magnam exspectationem, quod nullum vos sciatis novum crimen in Sallustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis et meae, et vestrae iam, et ipsius aures calent. Verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare, minimis rebus posuit rudimentum; sed ita ingressus est, uti neque ab alio vinci possit, neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. Itaque nihil aliud studet, nisi, uti lutulentus sus, cum quovis volutari. Longe vero fallitur opinione: non enim procacitate linguae vitae sordes eluuntur; sed est quaedam calumnia, quam unusquisque nostrum testante animo suo fert, de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. Quod si vita istius memoriam vicerit; illam, P. C., non ex oratione, sed ex moribus suis spectare debetis. Iam dabo operam, quam maxime potero, brevi ut faciam. Neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, P. C. Plerumque enim respublica privatis crescit inimicitiis; ubi nemo civis, qualis sit vir, potest latere.

II. Primum igitur, quoniam omnium maiores Crispus Sallustius ad unum exemplum et regulam quaerit; velim mihi respondeat, numquid, quos protulit Scipiones et Metellos, vel Fabios, ante fuerint aut opinionis, aut gloriae, quam eos res gestae suae, et vita inno-

centissime acta commendavit? Quod si hoc fuit illis
initium nominis et dignitatis, cur non aeque de nobis
existimetur? cuius et res gestae illustres sunt, et vita
integerrime acta. Quasi vero tu sis ab illis viris, Sal-
lusti, ortus: quod si esses, nonnullos iam tuae turpi-
tudinis pigeret. Ego meis maioribus virtute mea prae-
luxi; uti, si prius noti non fuerint, a me accipiant
initium memoriae suae: tu tuis vita, quam turpiter
egisti, magnas offudisti tenebras; ut etiam si fuerint
egregii cives, certe venerint in oblivionem. Quare 501
noli mihi antiquos viros obiectare: satius est enim,
me meis rebus gestis florere, quam maiorum opinione
niti; et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis
initium et virtutis exemplum. Neque me cum iis con-
ferri decet, P. C., qui iam decesserunt, omnique odio
carent et invidia; sed cum iis, qui mecum una in
republica versati sunt. Sed si fuerim aut in honoribus
petendis nimis ambitiosus (non hanc dico popularem
ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam
perniciosam contra leges, cuius primos ordines Sal-
lustius duxit); aut in gerendis magistratibus, aut in
vindicandis maleficiis tam severus; aut in tuenda re-
publica tam vigilans (quam tu proscriptionem vocas);
credo quod non omnes tui similes incolumes in hac
urbe vixissent. At quanto meliore loco respublica sta-
ret, si tu par ac similis scelestorum civium, una cum
illis adnumeratus esses! An ego tunc falso scripsi,
cedant arma togae, qui togatus armatos, et pace bel-
lum oppressi? an illud mentitus sum, *fortunatam
natam me consule Romam*, qui tantum intestinum
bellum, et domesticum urbis incendium exstinxi?

III. Neque te tui piget, homo levissime, quum ea
culpas, quae in historiis mihi gloriae ducis? An tur-
pius est, P. C., scribentem mentiri, quam illum pa-

lam hoc ordine dicentem? nam, quod in aetatem increpuisti, tantum me abesse puto ab impudicitia, quantum te a pudicitia. Sed quid ego de te plura querar? quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam, uti vitium, obiicere, cuius semper nocens eguisti patrocinio? An ullum existumas posse fieri civem egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? an ulla alia putas esse rudimenta et incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? Sed minime mirum est, P. C., si homo, qui desidiae ac luxuriae plenus sit, haec, ut nova
502 atque inusitata, miratur. Nam quod ista inusitata rabie petulanter in uxorem et in filiam meam invasisti, quae facilius se mulieres a viris abstinuerunt, quam tu vir a viris; satis docte ac perite fecisti. Non enim me sperasti mutuam tibi gratiam relaturum, ut vicissim tuas compellarem. Vnus enim satis es materiae habens; neque quidquam turpius est domi tuae, quam tu. Multum te vero opinio fallit, qui mihi putasti parare invidiam ex mea re familiari: quae multo mihi minor est, quam habere dignus sum. Atque utinam ne tanta quidem esset, quanta est; uti potius amici mei viverent, quam ego testamentis eorum locupletior essem! Ego fugax, Crispe Sallusti? Furori tribuni plebis cessi: utilius duxi quamvis fortunam unus experiri, quam universo populo romano civilis essem dissensionis causa: qui, posteaquam ille suum annum in republica perbacchatus est, omniaque, quae commoverat, pace et otio resederunt, hoc ordine revocante, atque ipsa republica manu retrahente me, reverti. Qui mihi dies, si cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo superet, quum universi vos, populusque romanus frequens adventu meo gratulatus est.

IV. Tanti me fugacem, mercenarium patronum hi aestimaverunt. Neque hercule mirum est, si ego semper iustas omnium amicitias existimavi. Non enim uni privatim ancillatus sum, neque me addixi; sed quantum quisque reipublicae studuit, tantum mihi fuit aut amicus aut inimicus. Ego nihil plus volui valere quam pacem; multi privatorum audacias nutriverunt. Ego nihil timui nisi leges; multi arma sua timeri voluerunt. Ego nunquam volui quidquam posse, nisi pro vobis; multi ex vobis potentia freti, in vos suis viribus abusi sunt. Itaque non est mirum, si nullius amicitia usus sum, qui non perpetuo reipublicae amicus fuit: neque me poenitet, si aut petenti Vatinio reo patrocinium pollicitus sum, aut Sextii insolentiam repressi, aut Bibuli patientiam culpavi, aut virtutibus 503
Caesaris favi: hae enim laudes egregii civis, et unicae sunt. Quae si tu mihi, uti vitia, obiicis, temeritas tua reprehenditur, non mea vitia culpabuntur. Plura dicerem, si apud alios mihi esset disserendum, P. C., non apud vos, quos habui omnium actionum mearum monitores. Sed, ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis?

V. Nunc ad te uti revertar, Sallusti, patremque tuum praeteream; qui si nunquam in vita sua peccavit, tamen maiorem iniuriam reipublicae facere non potuit, quam quod te talem filium genuit. Neque, tu si qua in pueritia peccasti, exsequar, ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit; sed qualem adolescentiam egeris. Hac enim demonstrata, facile intelligitur, quam petulanti pueritia, quam impudicus et procax, adoleveris. Posteaquam immensae gulae impudicissimi corporis quaestus sufficere non potuit, et aetas tua iam ad ea patienda, quae alteri facere collibuisset, exoleverat;

cupiditatibus infinitis efferebaris, ut, quae ipse corpori tuo turpia non duxisses, in aliis experireris. Ita non est facile exputare, P. C., utrum inhonestioribus corporis partibus rem quaesierit, an amiserit. Domum paternam vivo patre turpissime venalem habuit, vendidit: et cui dubium potest esse, quin mori coëgerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia? Neque pudet a me eum quaerere, quis in P. Crassi domo habitet; quum ipse respondere non queat, quis in ipsius habitet paterna domo. At hercule! lapsus aetatis tirocinio, postea sese correxit. Non ita est: sed abiit in sodalitium sacrilegii Nigidiani: bis iudicis ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit; et ita discessit, uti non hic innocens esse, sed iudices peierasse existimarentur. Primum honorem in quaestura adeptus, hunc locum et hunc ordinem despexit; cuius
504 aditus sibi quoque, sordidissimo homini, patuisset. Itaque timens, ne facinora eius clam vos essent, quum omnibus matrum familiarum viris opprobrio esset, confessus est, vobis audientibus, adulterium; neque erubuit ora vestra.

VI. Vixeris, uti libet, Sallusti; egeris, quae volueris; satis sit, unum te tuorum scelerum conscium esse! noli nobis languorem et soporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuenda pudicitia uxorum nostrarum; sed ita experrecti non sumus, ut a te cavere possimus: audacia tua vincit studia nostra. Ecquod hunc movere possit, P. C., factum ac dictum turpe, quem non puduit palam, vobis audientibus, adulterium confiteri? Quod si nihil pro me tibi respondere voluissem, sed illud censorium elogium Ap. Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem; nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas

reliqua vita tua eluere non possit? Neque post illum
delectum senatus te unquam vidimus; nisi forte in ea
te castra coniecisti, quo omnis sentina reipublicae
confluxerat. At idem Sallustius, qui in pace ne sena-
tor quidem manserat, posteaquam respublica armis
oppressa est, et idem victor, qui exsules reduxit, in
senatum post quaesturam reductus est: quem hono-
rem ita gessit, ut nihil in eo non venale habuerit,
cuius aliquis emtor fuerit. Ita igitur egit, ut nihil non
aequum ac verum duxerit, quod ipsi facere collibuisset;
neque aliter vexavit, ac debuit, si quis praedae loco
accepisset magistratum. Peracta quaestura, postea-
quam magna pignora eis dederat, cum quibus simili-
tudine vitae se coniunxerat, unus iam ex illo grege
videbatur. Eius enim partis exemplar erat Sallustius,
quo tamquam in imam voraginem coetus omnium vi-
tiorum excesserat; quidquid impudicorum, cillonum,
parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe,
municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis, sub-
sederant, nominis perditi ac notissimi, nulla in parte 505
castris apti, nisi licentia vitiorum, et cupiditate re-
rum novarum.

VII. At posteaquam praetor factus est, modeste se
gessit et abstinenter. Nonne ita provinciam vastavit,
ut nihil neque passi sint, neque exspectarint gravius
socii nostri in bello, quam experti sunt in pace, hoc
Africam interiorem obtinente? unde tantum hic ex-
hausit, quantum potuit aut fide nominum transiici,
aut in naves contrudi; tantum, inquam, P. C., ex-
hausit, quantum voluit; ne causam diceret, sestertio
duodecies cum Caesare paciscitur. Quod si quidpiam
eorum falsum est; hic palam refelle, unde tu, qui
modo ne paternam quidem domum redimere potueris,
repente tanquam somnio beatus, hortos pretiosissi-

mos, villam Tiburti C. Caesaris, reliquas possessiones paraveris? Neque piguit quaerere, cur ego P. Crassi domum emissem; quum tu veteris villae dominus sis, cuius paulo ante fuerat Caesar? modo, inquam, patrimonio non comeso, sed devorato, quibus rationibus repente factus es tam affluens, et tam beatus? nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit, nisi similis, ac par tui?

VIII. At hercule egregia facta maiorum tuorum te extollunt; quorum sive tu es similis, sive illi tui, nihil ad omnium scelus ac nequitiam addi potest. Verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu, Crispe Sallusti, tantidem putas esse bis senatorem, et bis quaestorem fieri, quanti bis consularem, et bis triumphalem? Carere debet omni vitio, qui in alterum paratus est dicere: is demum maledicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in aetate pellex, et idem postea adulter, omnis ordinis turpitudo es, et civilis belli memoria. Quid enim hoc gra-
506 vius pati potuimus, quam quod te incolumem in hoc ordine videamus? Desine bonos petulantissima consectari lingua: desine morbo procacitatis isto uti: desine unumquemque moribus tuis aestimare: his moribus amicum tibi facere non potes, videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam, P. C. Saepe enim vidi gravius offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia aperte dixerunt, quam eos, qui commiserunt. Mihi quidem ratio habenda est, non quid Sallustius merito debeat audire, sed ut ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

IVLII EXSVPERANTII

OPVSCVLVM

DE

MARII, LEPIDI AC SERTORII

BELLIS CIVILIBVS *

I. Quum Lucius Metellus proconsul contra Iugurtham in Numidiam exercitum duceret, Marium ex gregariis militibus, genere ignobilem, sed virtute praestantem secum habuit. Quem quum militibus quaestorem fecisset, ita se factis fortibus promiserat,[1] ut hostibus terrori, romano imperatori carus esset. Sed victimas immolanti numinibus, in oppido Numidarum 507

* Hoc opusculum suis Sallustii editionibus addiderunt optimi editores, inter quos Cortius et Hav., utpote quod amissae Sallustianae Historiae breviarium quoddam esse videatur. Hoc illi tradunt in uno Sallustii codice, ex bibliotheca Pithoeana, post Catilinarium et Iugurthinum bellum inveniri. Et nos quoque id invenimus in Regiae Bibliothecae Parisiensis membrana, n.° 6085 (quam littera C designare solemus), in qua leguntur etiam, post Exsuperantium, sententiae Publii Syri. Codex autem ille, qui, teste Catalogo, Mazarinaeus fuit, et XI.° saeculo exaratus videtur, a vulgatis editionibus in nonnullis locis recedit, et aliqua, quae obscura aut parum latina videbantur, clariora et elegantiora exhibet; quae suo quodque loco notare nobis cura erit.

Iam vero Iulium Exsuperantium ineunte saeculo quinto vixisse docti arbitrantur, quod Exsuperantium aliquem sui coaevum in Itinerario nominat Rutilius. Neque plura de eo ad nostram notitiam pervenere.

Cap. I. 1. *Se—promiserat.* Se in spem maioris dignitatis extulerat. *Promiserat* idem fere est quod, *porro miserat*, *protulerat*. Plin. xvi, 26: *In maxima tamen admiratione pinus est... Nec ulla arborum avidius se promittit*; i. e. in fructum effert, ut ait Rob. Steph.

508 cui nomen est Vtica, haruspices magna quaedam impendere Mario responderunt: atque hortati sunt, ut quae vellet, auderet, peteretque celsiora natalibus, meritisque maiora, siquidem cuncta videbatur favor spondere fortunae. Tunc capiendi consulatus invasit magna cupiditas, ad quem petendum, paratis suffragiis,[2] relicta provincia Metello, Romam venit: ibique de Metelli rebus loquendo corruptius ac suam extollendo virtutem, effecit animos vulgi cupidos novitatis, in suum excitando favorem, adiuvantibus tribunis plebis. Nam eo tempore inter patres et populum, studio dominationis, erant excitata certamina. Ita factum est ut, quasi in perniciem nobilitatis, quam lacerabat iniuriis, Marius novis extolleretur honoribus. Itaque, comitiis consularibus, universus populus, qui ad eligendum convenerat, Marium consulem iussit; et, erepta Metello provincia, in Numidiam missus est.

II. Sed is accepto consulatu,[1] quasi spolium victoriae superatis patribus ostentabat, aperteque se eorum potentiae profitebatur adversum. Sed quum militem novum scriberet, primus omnium[2] capite censos cives infidosque atque inutiles duxit ad bellum; ut hac ratione, cum publico detrimento, populo gratiam redderet, a quo speratos honores acceperat. Nam populus romanus per classes divisus erat, et pro patrimonii facultate censebatur.[3] Ex iis omnes, quibus res erat,[4] ad militiam ducebantur. Diligenter enim pro

2. *Paratis suffragiis.* Sic codex regius. Vulg. *paratus suffragiis.*

Cap. II. 1. *Sed is accepto consulatu.* Sic idem codex. Vulg. abest *sed.*

2. *Primus omnium.* Hoc fert noster; optime, ut arbitror. Vulgo, *primum omnium.*

3. *Censebatur.* Fuit primum in codice nostro *censebantur*; sed erasa est littera *n.*

4. *Ex iis omnes, quibus res erat.* Noster, *et hi omnes, quibus res erant.* Hic vulgatam praeferendam censui.

victoria laborabant, qui cum libertate,[5] bona, patriam defendebant. Illi autem quibus nullae opes erant, caput suum, quod solum possidebant, cense- 50[illegible]
bantur, et belli tempore in moenibus residebant. Facile enim poterant exsistere proditores; quia egestas haud facile habetur sine damno.[6] Hos igitur Marius, quibus non fuerat respublica committenda, duxit ad bellum. Sed forte[7] secum L. Syllam legatum unum de nobilibus in provinciam duxit, atque ibi confecto feliciter bello, et Iugurtha capto, ad urbem rediere victores. Atque statim, virtute cognita, Marius in Galliam missus,[8] quae tunc romanos fines hostili incursione vexabat.

III. Eodem tempore, Mithridates cum magnis copiis universam Asiam urbesque sociorum expugnando atque vastando coepit adfligere. Ad quem coërcendum L. Sylla est cum exercitu destinatus, cuius in africano bello probata erat corporis atque animi magnitudo. Hoc ubi Mario compertum est, terminare quod gerebat praelium festinavit: et homo infinitae cupidus gloriae, non patiebatur libertatem dignitatemque romanam alterius virtute defendi. Contusis igitur Gallis, vastataque natione penitus barbarorum, Romam iterum victor intravit.

Itaque instinctu eius, Sulpicius, tribunus plebis, legem tulit, ut auferretur Syllae provincia ac Mario

5. *Cum libertate.* Vulgo *ex libertate.* Iam Cortius coniecit *cum libertate*, quod noster diserte exhibet; nam non *e*, sed *ē* scriptum est; quo signo saepe notatur praepos. *cum.*

6. *Quia egestas haud facile habetur sine damno.* In Catil. XXXVII, dixit Sallust.: *Egestas facile habetur sine damno*; i. e. facile est egestatem a damno et iactura tueri. Quod Exsuperantium non intellexisse constat, quum sententiam corruperit, addendo *haud.*

7. *Sed forte secum.* Sic noster. Vulgo abest *secum.*

8. *In Galliam missus.* Sc. adversus Cimbros et Teutones. Iug. CXIV.

daretur. Hoc Syllae ubi nunciatum est, Murenam legatum suum provinciae Valerianisque praefecit militibus, quos infidos bellis existimabat esse civilibus; et cum parte exercitus, iniuriae dolore commotus, ad exstinguendam Marianam venit factionem. Statim ut Romam venit, resistentem sibi Sulpicium et seditiosis concionibus romanum populum disturbantem, cum multis quos sibi socios adsciverat, trucidavit; atque Marium ipsum machinatorem tantae contumeliae, in exsilium impetu detrusit armorum. Atque ille (quotiens victor!) per Gallorum atque Afrorum rura, quae ipse vastaverat, naufragus atque egenus erravit.

IV. Dum haec aguntur, Cinna et Octavius facti sunt consules: quorum Cinna de partibus Marianis fuit. Hic legem tulit, ut novi cives, qui aliqua ratione romanam acceperant civitatem, cum veteribus, nulla discretione, suffragium ferrent. Hoc videlicet in eorum gratiam faciebat, qui Marium suffragiis suis extulerant, et amplissimis honoribus decorarant. Sed haec lex iniuriosa erat in veteres cives, qui meritum dignitatis videbantur amittere, si cum novis indignis in ferendo suffragio iungerentur. Ob hoc itaque Octavius collega commotus, ut seditionibus privaretur, [1] collegam suum Cinnam, adnitentibus veteribus civibus, in exsilium misit armatus, munitus videlicet copiis Syllae. Quae quum agerentur, maximus ex utrisque partibus civium numerus interemptus est. Expulsus igitur Cinna quum vagaretur, ad Africam, ubi Marius inops erat, forte pervenit: atque ibi communicato consilio, sollicitatis animis perditorum, et de ergastulis erutis servis, exercitum confecerunt; et armata validissima manu iuventutis ad urbem venerunt, atque

Cap. IV. 1. *Vt seditionibus privaretur.* Vt respublica sine seditionibus esset. Dictio suspectae latinitatis.

Octavium Syllae satellitem superatum necaverunt. Tunc varia crudelitas pervagata est, ut nobilitas omnis ad fugitivorum trucidaretur arbitrium:[2] atque eo immanis saevitia Cinnae fuit, ut nec illis parceret, 511
quorum opera erat victor effectus. Et quum hac insolentia in omnes communiter baccharetur, quum haberet conciones,[3] a militibus suis occisus est. Tum Marius ne sine socio[4] dominatum sustinere non posset, in locum, Carbonem sibi in septimo consulatu collegam subrogavit.

V. Tum Sylla, tanta indignatione commotus, contra Marium[1] atque Carbonem exercitum duxit; et inter se ferali certamine romani exercitus conflixere. In quo bello superatus est Marius. Tum vero Sylla victor, quidquid in urbe remanserat, crudeliter persequutus est; et rempublicam vindicatam non reddidit legibus, sed ipse possedit: ac se talem praebuit, ut Cinnana ac Mariana, quam ultum ierat,[2] dominatio quaereretur. Hinc Sallustius: « Bonis initiis malos eventus

2. *Ad fugitivorum — arbitrium*. Scriptores latini *fugitivos* intelligere solent, servos a dominis profugos; monetque Cortius hic quoque sic accipi eam vocem. Et modo quidem dixit servos ex ergastulis ereptos a Mario et Cinna fuisse. Fieri tamen possit, ut ipse auctor intellexerit Marium et eius fugae comites; quoniam statim Cinnam inter trucidatores nominat.

3. *Quum haberet conciones*. Dissentiunt in morte Cinnae scriptores, quod ostendet nota Puteani ad Velleium II, 24. Noster sequitur Appian. Bell. Civ. I. CORTIVS.

4. *Tum Marius, ne sine socio*. Fallitur auctor. Marius enim prior mortuus est, et Cinna, in eius locum, Valerium Flaccum consulem subrogavit; quo interfecto in Asia, Carbonem assumpsit. Vide Appian. et reliquos. Abstractus est, quod videret Marium iuvenem, illius Marii qui septies consul fuit, filium ab Floro, Livio aliisque, cum Carbone consulem prodi. CORTIVS. — *In locum*. Scilicet Cinnae.

CAP. V. 1. *Contra Marium*. Iuvenem scilicet, quamvis patrem intellexerit Exsuperantius. Vid. Appian. Bell. Civ. I; Vell. II, 25 et seqq.

2. *Quam ultum ierat*. Sic optime noster. Vulgo, *quod ultum erat*; quam lectionem frustra tueri nititur Cortius, quum non meliorem noverit. — *Quod superatis dominis*. Sic Cort. et Haverc. Noster: *ut superatis dominis*.

habuit. » Nam fuerunt bona principia, quod oppressam voluit civium defendere libertatem; mali eventus, quod superatis dominis et ducibus saevis, gravius ipse civitatem quassavit, qui se publicae calamitatis fore promiserat defensorem. Hic, quum teneret imperium, multas leges ac iura praescripsit, multis civitatibus immunitates[3] vectigalium dedit, multos romana civitate donavit.

512 VI. Huius acta dum conatur Lepidus in suo consulatu subvertere, contra collegam Catulum civile praelium gessit et victus est. Nam congregatis iis, in quorum possessiones novos colonos de suis militibus Sylla victor immisit, ac sibi coniunctis liberis proscriptorum, ingentem congregavit exercitum pollicendo, si vicissent, se bona patria restituturum. Plebi quoque, multis muneribus publice privatimque largitis,[1] carus videbatur, ac publice libertatis adsertor. Sed in Etruriae littore[2] commisso praelio, coeperat Lepidus esse superior, per armatam multitudinem quae, odio rerum Syllanarum, se Lepidi partibus applicarat. Sed Pompeius de Gallia rediens, non passus est Lepidi audaciam cum publicis detrimentis impune bacchari. Nam fugientes eius copias ac se implicantes festinatione formidinis, ita prostravit, ut maiore numero privatus in Sardiniam confugeret; ut impedito commeatu populum romanum fatigaret inopia, ac suas vires armis copiisque et omni instrumento reficeret. Atque ibi

3. *Multis civitatibus immunitates.* Vulgo, *multas — immunitates.* Iam Cortius coniecit *multis*, quod diserte exhibet noster.

Cap. VI. 1. *Publice privatimque largitis.* Sic noster. Iamque Cortius non coniecerat modo, sed rescripserat *largitis*, pro nominativo *largitus*, qui ante eum scribebatur estque etiam in Haverc. Ipse Sallust. Fragm. p. 348, passive dixit: *dilargitis proscriptorum bonis.*

2. *Sed in Etruriae littore.* Hav. *In Etruri littore*, quod etiam noster, evidenti errore. Iam Cortius rescripsit, *Etruriae.*

contrario propraetore, [3] variis praeliis gravibusque conflixit. Nam sollertissime tutando provinciam, effecit ut Lepidi consilia vana forent. Vndique enim prohibitus, et munitionibus a civitatium expugnatione depulsus, [4] nequivit cogitata perficere. Ac dum multa parat, morbo gravi oppressus et mortuus est.

VII. Cuius socius et administer Perpenna, ob de- 513
lictum tanti facinoris supplicium timens, ex Sardinia in Hispaniam transvectus est, ac se Sertorio sociavit, qui tum romanis armis quassabat imperium. Nam hic Sertorius de Marii partibus fuit. Nam, Norbano et Scipione consulibus, quum ex Asia Sylla contra Marium atque factionem veniret infestus, timens senatus iram, ne malo publico certamina inter duces orirentur, statuit, ut curarent consules, ne respublica acciperet detrimentum. Hoc itaque senatusconsulto excitati consules, contra venientem Syllam atque omnibus exitium minitantem, praesidia sibi cuiusque generis parare coeperunt: et duces idoneos ad quorum industriam pertineret cura bellorum, in queis elegere Sertorium. Parato validissimo exercitu processere; et vetante Sertorio, colloquia consules permiserunt inter suum et Syllae exercitum, et facta proditio est, omnisque exercitus Syllae traditur. Tunc Sertorius destitutus, omnique copiarum nudatus auxilio, in Etruriam confugit, iram metuens Syllae, ne exigeret gra-

3. *Contrario propraetore.* Sic vulg. Item noster. Cortius coniicit, *cum contrario* (i.e. adverso) *propraetore.* Vide an legendum potius, *cum Triario propraetore.*

4. *Et munitionibus a civitatium expugnatione depulsus.* Sic noster, clarissimo sensu; pro vulgato, *et munitionibus ac civitatum expugnatione depulsus*, quod probum sensum non efficere iam viderat Cortius. *Civitatium* dixit, antiquo et Sallustiano more, pro *civitatum* (vide Catil. XL, n. 4). — *Oppressus et mortuus est.* Sic noster. Vulg. *ac mortuus est.*

vem quasi de superato hoste [1] vindictam. Erat autem Etruria [2] fidissima partibus Marianis, qui ab ipsis romanam, quam antea non habebant, acceperant civitatem. Timentes igitur Etrusci, ne beneficium tantae dignitatis, a Marianis acceptum, Sylla revocaret, si adversae partes essent amputatae, [3] penitus ad Sertorium se, atque alios eiusdem factionis duces applicarunt, omnia quae imperarentur, [4] sine recusatione promittentes esse facturos. Itaque factum est, ut rursus firmissimus XL cohortium comportaretur exercitus. Nam et multi milites qui se venienti Syllae tradi-
514 derant, frustrationis, [5] ad priorum ducum castra reverterunt, quae ante prodiderant. Inter haec, facti sunt Marius septies et Carbo consules.

VIII. Tunc Sertorius de Marii potestate securus, Romam venit et omnium coepit accusare segnitiem, et ex multis promptissimis factis, Syllae industriam virtutemque laudare, cui nisi obviam iretur, actum iam ac debellatum foret. Tum consules, principesque alii factionis, tanto verborum pondere castigati, sive ut aemulum ac vehementem negligentiae correctorem ab oculis removerent, sive ut feroci provinciae, cuius infidelitatem timebant, idoneum praeponerent ducem, misere in citeriorem Hispaniam; atque ei mandatum

CAP. VII. 1. *Quasi de superato hoste.* Sic noster. Vulgo abest *quasi*.

2. *Erat autem Etruria*, etc. Cortius monet in MS. fuisse *in Etruria*, quod etiam in nostro vidimus. — *Qui*. Scil. Etrusci; quae notio latet in voce *Etruria*.

3. *Amputatae*. Afflictae, concisae.

4. *Omnia quae imperarentur*. Sic noster. Vulgo *imperarent*.

5. *Frustrationis*. Sic vulg. et noster. Sylburgius corrigit, *frustrati promissis*. Cortius expungi velit duas syllabas *onis*. Quoniam coniicere vacat, forsan auctor scripsit *frustrati omnibus*, et error e compendio scripturae natus est.

CAP. VIII. 1. *In ipso certamine Marius*. Hoc de neutro Mario verum est. Pater enim iam ante morbo interierat. Filius, quum ex oppido Praeneste per cuniculum effugere tentaret, a Syllanis exceptus et trucidatus est.

est, ut transiens res in Gallia transalpina componeret. Sed ubi in provinciam venit, ita strenue sociorum animos, iam deficientes atque alia cupientes, in favorem partium suarum, modeste tuendo atque blandiendo perduxit, ut et carus esset, et tamen ab omnibus timeretur. Sed in urbe Sylla et Marius conflixere. Atque in ipso certamine Marius[1] interemptus est; Carbo perditis rebus aufugit. Tum Sertorius commissis atque deletis partibus,[2] quas sequebatur, optimum consilium credens exercitum non dimittere, ne nudatus supplicia victoribus penderet, collecta Hispaniae multitudine, contra romanum exercitum statuit dimicare. Mortuo itaque Sylla, hostem se publicum aperte professus est.[4] Ad quem expugnandum 515
missi sunt Metellus atque Pompeius; qui eum gravibus atque assiduis pugnis adflixere. Qui tamen difficile vinceretur, nisi per coniurationem in convivio a suis esset occisus. Postea Pompeius Perpennam subegit; Auxumam,[4] Clunium, Calagurrim civitates delevit, et factis in Pyrenaeo tropaeis, Romam regressus est.

2. *Commissis — partibus.* Dictio suspectae latinitatis, pro eo quod esset, *postquam partes cum hostibus commissae essent.* Nisi forte mendum aliquod lateat. Nam Sylburg. coniicit *contusis;* quod damnat Cortius, dicitque non minus bene coniici posse (si coniicere licet), *confectis*, *comminutis*, *contritis*, *corruptis*, vel etiam *compressis.* Ego, quum sensus pateat, nihil mutandum arbitror.

3. *Aperte professus est.* Sic rem exhibet noster. Vulgo abest *aperte.*

4. *Auxumam.* Vulg. *Auxum;* ad quod verbum Cortius: « Auxumam scripserat Iulius, quomodo habent libri veteres apud Florum III, 23, ubi vulgati *Auximam.* Sed verum urbis nomen est Vxama, ut dudum Vossius Cellariusque ostenderunt. » Suffragatur noster, quamquam leviter corruptum est vocabulum. Mox Cortius corrigit *Cluniam;* noster vero habet *Clunium.*

VARIAE LECTIONES

CATILINA

Cap. I. *Sese student praestare.* Nostri A et E, *student sese praestare.* Supervacaneum duximus monere rem vel tironibus notam, *sese* cum *praestare*, non cum *student*, iungendum esse.

Cum dis. Nostri omnes, *diis.* Sed egregie ostendit Cortius etiam Prisciani aetate positas fuisse pro monosyllabis voces *dii* et *diis*, et per unum *i* scriptas. Item de verbis *imperi, aedifici, peculi, isdem*; quae per longum *I* scribit Vossius de arte Grammat. xxix: sed hoc non semper observatum fuisse ex Grutero et Norisio constat.

Inter mortalis. Vox frequens apud Sallustium, amplius aliquid, quam *homines*, significans. « Nam, inquit Fronto, apud Gellium, xiii, 28, multorum hominum appellatio intra modicum quoque numerum cohiberi atque includi potest; multi autem mortales, nescio quo pacto et quodam sensu inenarrabili omne fere genus.... et ordinum, et aetatium, et sexus comprehendunt. » Ceterum totum de hac re Gellii caput maximo cum fructu legetur.

Veget. A, B, C, D, *eget.* E, *indiget.* Vnus apud Haverc. *augetur.* Havercamp. sequuti sumus.

Cap. III. *Ac mihi quidem.* B, D, E, et plures Cortiani, *at* mihi quidem.

Auctorem rerum. In nostro C, erasum est *u*, ita ut nunc legatur *actorem.* Ceteri, *auctorem.*

Facta dictis sunt exaequanda. B, E, *exequenda.*

Studio ad rempublicam latus sum. E, *a studio ad rempublicam delatus sum;* quod longe dissimilem sensum efficit. Prius habent C et D, sine ulla varietate. Item Cortius; quamvis multi eius codices exhibeant *a studio.* Scilicet isti librarii intellexerunt: *relicto litterarum studio, reipublicae operam dedi.* Sallustius autem dixit: *Studium meum et animi propensio ad capessenda reipublicae munia me impulit.*

Quum ab reliquorum malis moribus. Sic Cortius et noster C; optime. Ceteri, *ab reliquis.*

Honoris cupido eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat. Intelleximus: *eadem me, quae ceteros, honoris cupido, per famam et invidiam vexabat.* Forsan satius fuerit cum Cortio intelligere: *me vexabat honoris cupido*, proptereaque me vexabat etiam *eadem*, *quae ceteros*, *fama atque invidia*; quod tamen eodem redit. Noster A, pro *eadem quae*, habet *eademque..... vexabant.* Iam coniecit Cortius: *honoris cupido*: *eademque*, *quae ceteros*, *fama atque invidia.* Sed Sallustianum est coniunctionem omittere.

Cap. V. *Supra quam cuiquam.* Cortius, *supra quam cuique.* Nostrorum quatuor, *cuiquam.* C. neutrum habet.

Satis loquentiae, sapientiae parum. Ita E, ubi tamen suspicor scriptum fuisse *eloquentiae*, et *e* postea erasum. Ceteri *eloquentiae*. B, *satis eloquentiae, parum scientiae* : perperam.

Ex pulcherruma. Sic quatuor e nostris; solus E, *ex pulcherrima atque optima.*

Cap. VI. *Metu percussi.* Ita Cortius ex optimis MSS. Nostri omnes *perculsi*. Eligat lector.

In castris usu militiam discebat. Cortius, *in castris per usum.....* A, C, D, E, *in castris per laborem usu.....* Bipontinum, qui et ipse Rupertum, sequuti sumus.

Sic quisque hostem ferire, etc. Ita plures Cortiani. Nostri omnes, *sic se quisque*. Ipse Cortius *sese quisque*.

Divitias honestas. Decentes, et convenientes conditioni suae; quae sufficerent rei familiari, ne *turpe* aliquid pati cogerentur. Cort.

Ita eorum qui ea fecere, etc. Nostri omnes totam phrasim exhibent, ut edidimus; nisi quod E, *quantum ea facta verbis potuere extollere*. Cortius: *Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere*, etc.

Cap. IX. *In amicis fideles erant.* A, C, D, *in amicos*. E, *in amicis*. B habet quoque *in amicis*, sed prius habuit *in amicos*. Correctio ex perantiqua, si non ex eadem, manu est.

Cap. X. *Cuncta maria terraeque patebant.* Sic nostri omnes. Cisec. male, *parebant*. Patebant scilicet atque aperta erant romanis armis atque imperio.

Deos neglegere. Sic nostri C, D, et optimi Cortiani. A, B, *negligere*.

Post, ubi contagio, quasi pestilentia, invasit. Sic A, B, C, sine ulla interpunctione. E, *cunctos invasit*. D, *contagium*.

Cap. XI. *Propius virtutem.* Ita C. Sed B, D, E, *virtuti*. A, *virtuti*; sed ultima littera immutata fuisse videtur.

Bonus, ignavus. Nostri omnes, *bonus et ignavus*. Cortium sequuti sumus, qui ad haec: nostri retinent copulam, praeter Strovianum, qui, ut vetusti quidam Riviani, eiicit, pro more Sallustii ceterorumque, quando diversa duo coniungunt. Iug. LI: *arma, tela; equi, viri; hostes, cives permixti;* LX: *clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu;* XCVII: *equites, pedites permixti.....* Plaut. Asin. I, 3, 94: « Dignos, indignos adire atque experiri certum est mihi. » etc. etc.

Ex bonis initiis. Sic ex Bip. et Grutero edidimus. Cortius, *bonis initiis*. Item nostri A, B, C, E, nisi quod B habet *ex* supra lineam, altera manu. D, *de bonis initiis*.

Foeda crudeliaque in civibus *facinora facere*. Nostri omnes, *in cives*. Vide notam 13, cui addemus ex Iustino, XXXVII, 6: « Neque *in se uno*, sed *in aliis* quoque *omnibus* hac semper arte grassatos. » Et ex Senec. Thyest. v. 311: *In patre* facient, quidquid *in patruo* doces.

L. Sulla, exercitum quem in Asia ductaverat. Sic D, C. *Ductaverat in Asia*, A, B.

Ne illi corruptis moribus. Sic A, C. Reliqui, *nedum.—Temperarent*. Sic C, D, optime. Reliqui male, *obtemperarent*. In E calamo inducta est prima syllaba *ob*.

Cap. XII. *Nihil pensi atque moderati habere.* Sic Cortius et noster A. Sed B, *neque moderati*. C, E, *nihilque*. D, *neque quidquam*.

Quae fortissumi viri victores hostibus reliquerant. Sic ex Hav. et Bip. edidimus. Forsan abundat *hostibus*, quod nullus nostrorum agnoscit, reiicitque Cortius. Quamquam tres apud eum codd. hanc vocem habent.

Cap. XIII. *Maria constructa.* Sic A. Ceteri, *constrata.* Exemplum affert Vell. II, 33: « Lucullus, summus alioqui vir, profusae huius in aedificiis, convictibus et apparatibus luxuriae primus auctor fuit. Quem ob *iniectas moles mari*, et receptum *suffossis montibus* in terras mare, haud infacete Magnus Pompeius Xerxem togatum vocare assueverat. »

Viri pati muliebria. Sic ex Bip. edidimus. Cortius, *viros*: repetit nempe ex antecedentibus, *lubido incesserat viros*, etc. Duo codd. apud Haverc. et plures Cortiani, *viri.* Nostri omnes, *viros.* Vtique sensus patet.

Dormire priusquam somni cupido esset. Seneca, Epist. CXXII: « Sunt qui officia lucis noctisque pervertunt, qualis illorum conditio dicitur, quos natura pedibus nostris subditos e contrario posuit. »

Ea omnia luxu antecapere. Sibi videlicet ea omnia per artem quaerendo. Famem nempe luxu antecapiunt, dum, ut ait Seneca, ad Helv. IX, « vomunt ut edant; edunt ut vomant, et epulas quas toto orbe conquirunt, nec concoquere dignantur. » Sitim vero praecipiunt, qui, inquit idem, Ep. CXXII, « ieiuni bibunt; qui vinum recipiunt inanibus venis; » et qui quaerunt (CXIX) « quemadmodum sitim prima potione sedatam revocent. » Porro per sudorem sitim sibi conciliabant, teste Columella in praefat.; cuius verba haec sunt: *educto sudore sitim quaerimus.* Et frigvs quoque contra naturam captabant in subterraneis porticibus, quas Vitruvius alicubi hypogaeas deambulationes nominat. De his S. Ambrosius. Ep. XII: « Luxuriosum est hypogaea quaerere, captantium frigus aestivum, eo quod resoluti deliciis aestus aliter ferre ac tolerare nequeant, et ideo quaerant umbrosa penetralia. » Vide etiam Salmasium et Casaubonum ad Spartian. Adrian. X; et Plin. Epist. V, 6. Item Suet. Aug. LXXXII: « Aestate apertis cubiculi foribus, ac saepe in peristylio saliente aqua, atque etiam ventilante aliquo, cubabat. » Et Claudian. in Eutrop. I, 108:

> *Et quum se rapido fessam proiecerat aestu,*
> *Patricius roseis pavonum ventilat alis.*

Erant enim flabella elegantiorum pavonina, ut etiam Martialis indicat. Lassitvdinem denique quaerebant, cursu, gestatione, aliisque exercitationibus, quae ad tuendam valetudinem reperta, luxus in delicias trahebat. Senec. de Brevit. vitae, XII: « Nec illos quidem inter otiosos numeraveris, qui sella se et lectica huc et illuc ferunt, et ad gestationum suarum, quasi deserere illas non liceat, horas occurrunt. Quos quando lavari debeant, quando natare, quando coenare, alius admonet; et eo usque nimis delicati animi languore solvuntur, ut per se scire non possint, an esuriant. »

Cap. XIV. *Omnium flagitiorum atque facinorum.* Sic A, C, D, optime. B, E, *Omnium flagitiosorum atque facinorosorum.*

Ganeo, manu, ventre, etc. A, *alea, ganeo, manu, ventre.* B, *Ganeo*, supra lineam; *alea, manu, ventre.* Et C, E, *Ganeo, alea, manu, ventre.* D non habet *alea*, quam interpretationem credimus vocis *manu.*

Laceraverat. A, *dissipaverat.* Ceteri, ut edidimus.

Quam quod cuiquam id compertum foret. Sic A, C; sed B omittit *quam*; D, E omittunt *quod.*

Cap. XV. *Cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae.* Ita nostri omnes, nisi quod B, *deae Vestae.*

Privignum adulta aetate. Sic A. Ceteri, *adultum.*

Quietibus. Ad hoc Cortius: « Eo numero etiam Cicero, offic. 1, 29: « Ludo autem et ioco uti illo quidem licet, sed sicut somno et quietibus ceteris. »

Ita conscientia mentem excitam vastabat. Sic optime C, D, E. Sed *A*, *exagitatam*, et supra lineam, *excitatam*; item *vastabat*, et supra, *vexabat.* B credo habuisse *excitam;* nam vox prope deleta est; habet autem *vexabat.* Vnice verum est, quod cum Cortio edidimus.

Cap. XVI. *Ipsi consulatum petundi magna spes.* Sic A, D, E, nisi quod pro *petundi* habent *petendi.* C, *petenti*; B, *ipsi Catilinae consulatum petendi magna spes erat.* Bene igitur est, quod dedimus; iamque suis Mss. Cortius confirmaverat. Coniecit Gruterus, *potiundi*; nosque verba *petundi magna spes* ad hunc sensum traximus. Idem aliquando sensisse se ait Cortius; qui tamen postea suspicatus est, spem tunc temporis fuisse Catilinae *petendi* tantummodo, necdum *adipiscendi* consulatum. Nam prius erat *petere*, quam *eligi*; nec vero cuivis *petere* licebat, teste Velleio, II, 92. Imo ipse Catilina id frustra tentaverat anno 688 (vide infra, c. XVIII, et Fast. Coniur.), destiteratque invitus a petitione. Sed, iam anno 689, rursus consulatum ambiit in annum 691, candidatusque erat, quum circiter kal. iunias anni 690, socios suae coniurationis convocavit. Non ergo satis causae est, cur nos prioris sententiae poeniteat. Rem tamen peritioribus iudicandam libenter relinquimus.

Cap. XVII. *Participes nobiles.* Sic omnes nostri.

Cap. XVIII. *Quam verissume.* Sic A, B, C, D. Sed E, *quam brevius*, et supra lineam, multo recentiore manu, *verissime.*

Cap. XIX. *Boni quam plures.* Sic D. Ceteri, *complures.*

In provincia.... iter faciens occisus est. Sic A. Ceteri *in provinciam.* Hoc quoque edidit Cortius, et intelligit *intra provinciam*, multisque contendit promiscue quartum et sextum casum usurpavisse veteres, etiamsi *motus* non esset. De hac re quid sentiamus vide Iug. CXII, n. 3. Quod ad Pisonem attinet, non ibat in provinciam, sed iam in provincia erat, quum occisus est. Hoc patet ex sequentibus, et ex Dione, XXXVI, et praesertim ex Asconio ad Cic. Orat. in Tog. Cand. « Piso..... perierat in Hispania, missus a senatu per honorem legationis..... Vbique dum iniuriam provincialibus facit, occisus erat, ut quidam credebant, a Cn. Pompeii clientibus, Pompeio non invito. »

Quos in exercitu ductabat. Qui in eius exercitu erant. C. E, *in exercitum.* Ceteri, ut edidimus.

Cap. XX. *Spes magna, dominatio in manibus frustra fuissent.* Sic A, C, D. *Spes magna dominationis.... fuisset*, B. E.

Simul quia vobis, eadem quae mihi, bona malaque intellexi. C et D, *malaque esse intellexi.* A, *eademque*, pro *eadem quae*, facili lapsu. Cortius haec omnia arbitrio suo mutavit, finxitque: *Simul quia vobis, eadem mihi, bona malaque intellexi.* Intelligit *eadem mihi*, ut Graeci ταὐτὰ ἐμοί, non inusitato apud Latinos hellenismo.

In paucorum ius atque ditionem concessit. Vulgo, et nostri omnes, *paucorum potentium;* quod damnat Cortius. Vide infr. ad Iug. cap. XXXI.

Quae quousque tandem patiemini, fortissumi viri. Sic E. Ceteri, *o fortiss. viri.*

Haec..... vobiscum consul agam. Ita edidit Cortius ex optimis suis codd. Nostri omnes *vobiscum una*, vel *una vobiscum*. — *Nisi forte me animus fallit.* Cortius delet *me*, quod nostri codd. retinent.

Cap. XXI. *Cum eo se consulem.* Sic A, C, D, E. Sed B, *cum eo consule initium agendi facturum*; omisso *se*, et in margine adscripto, altera manu.— Cortius ex varietate codd. ansam arripit ad fingendam novam lectionem: *eo consulem initium agendi facturum*; intelligitque *eo*, *propterea.*

Admonebat alium egestatis. Sic A, B, C. Male D, *admonebat alium* causa *egestatis*, E, *monere*; cui praepositum est recentiori manu, *ad*; et supra syllabam ultimam *re*, additum *bat*, interpretationis causa, manuque non recenti.

Atque eo, dictitare, fecisse. Sic B, C, D. Omittit A verbum *fecisse*, quod in E manifestum erasum est. Manent adhuc vestigia.

Cap. XXXIII. *Sed in ea conventione.* Sic D. Ceteri, *coniuratione.* Prius optimis confirmat argumentis Cortius.

Probri gratia moverant. Omnes nostri, *amoverant.* Praeterea B et E, *a senatu.* Edidimus *moverant*, cum Bip. qui ipse Rivium sequutus est. Hoc invenisse se testatur Riv. in cod. Fabriciano; et sic quidem fere Veteres loquebantur. Fortasse illa vocalis *a* in antecedente dictione extrema, in eum errorem librarios induxit, ut hanc quoque in sequenti scriberent.

Huic homini non minor vanitas quam audacia inerat. Sic A. Ceteri..... *vanitas inerat quam audacia.* Deest *inerat* in quibusdam Cortianis; quod ideo Cortius omnino recidit.

Nisi obnoxia foret. Plures e nostris, *nisi sibi*, vel *ni sibi.* Variant inter se. D, ut edidimus.

Quae quoque modo audierat. Sic habuit C. Sed ex *quoque* erasum est *que*, et rescriptum, *quae et quo modo.* Hoc quoque habent A, B, D.

Invidia aestuabat. Sic B et E, optime.

Cap. XXIV. *Adscivisse dicitur.* Nostri omnes, *adscivisse sibi dicitur.* Optimorum fide codd. delevit Cortius.

Cap. XXV. *Quam decus atque pudicitia fuit.* Sic A, C, D. Ceteri, *fuere.*

Lubidine sic accensa. Ita nostri omnes. In A, super *libidine*, rescriptum est *libido*; hocque Cortius praetulit ex nonnullis suorum.

Cap. XXVI. *Neque petitio, neque insidiae.* Sic omnes praeter B in quo legitur *petitiones.* Hoc etiam habent plures Cortiani. Sed ipse Cortius animadvertit de ultima tantum petitione sermonem esse.

Cap. XXVIII. *L. Vargunteius.* Sic A, C. *Uuargunteius*, D. *Guargunteius*, B. E. Eadem litterarum mutatione factum est ex *Willelmo*, *Guillelmus*, et sexcenta eiusmodi.

Curius ubi intellegit. Pro *intelligit*, quod habet A. — C, *intelligit quantum..... impendeat*; prorsus ut edidimus. B, prima manu, *intelligit quantum ..... impendebat*; secunda, *intellexit.* D, *intellegit quantum periculum consuli impendisset.* In E sciolus aliquis duas ultimas syllabas verborum *intelligit* et *impendeat* erasit, deditque ex suo, *intellexerat*, *impendebat.*

Cap. XXIX. *Nulli earum rerum consuli ius est.* Ita nostri omnes, nisi quod B, *ulli earum rerum consuli ius non est.* Rivius, Gruterus, Cortiusque in nonnullis codd. affirmant esse, *nullius earum rerum.* Cortius tamen et Haverc. retinent *nulli*, nec immerito, ut arbitror. Nam verisimile non est in

mentem librario alicui venisse, scribere *nulli* pro *nullius*. Reposuerit potius aliquis *nullius*, quum *nulli* non intelligeret. Quamquam fieri posse non nego, ut inscius erraverit, qui primus scripsit *nulli*. Quae res utcumque sit, vox *nulli* non iungenda est cum *consuli*, sed cum vocibus, *earum rerum*. Itaque *nulli* secundus casus, neutr. generis, erit. Probavimus enim Catil. II, n. 24, Veteres dixisse *nulli*, *nullo*; *soli*, *solo*. Ter. Andr. III, 5, 2: «Quandoquidem tam iners, tam *nulli* consilii sum.»

Cap. XXX. *Quas Faesulis allatas sibi dicebat*. Haverc. *Adlatas sibi dicebat a Q. Fabio*. Sed voces *a Q. Fabio* in nullis Mss. esse testantur Gruter. et Cortius; nec certe sunt in nostris. Primus haec infarsit C. Popma, ex auctoritate nescio qua, tanquam necessarium sit posteritatem scire, quis litteras attulerit.

Igitur senati decreto. Diximus in notis, qua auctoritate repositum fuerit *senati*. Ceterum nostri omnes habent *senatus*. Scilicet, se barbaros credidissent librarii, si formam antiquam retinuissent.

Itemque uti gladiatoriae familiae. A, C, D, E, *itemque decrevere*. Cortius intrusum suspicatur *decrevere*; ideo uncinis includit. Sed neque hoc verbum ponit post *ad hoc*; ita ut, si illi crederetur, omnino abesset. Nos illud cum Bip. aequiori loco reposuimus. Ceterum totus locus in A sic concipitur: «ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem et S. C.ª (sestertia centum); libero impunitatem eius rei et sestertiorum *ter* ducenta millia: *itemque decrevere* uti gladiatoriae familiae......» Illud *ter* in suis nonnullis etiam vidit Cortius, quod natum esse credit ex extremitate vocis *sestertiorum*. D, *sestertia ducenta millia*: ubi abundat vox *millia*; nam *sestertia ducenta* per se esse *ducenta millia sestertiorum* nemo ignorat. In B *decrevere* bis comparet: *praemium decrevere servo libertatem..... Item decrevere uti....*

Cap. XXXI. *Rogitare, omnia pavere*. Sic A, C, E. Sed B, *rogitare deos*. D, *rogitare*, et supra lineam, *deos*, altera, ut videtur, manu.

Et quasi sui expurgandi. «Sic Aldina, Crispinus, aliique. Alii et scripti et editi, *aut sui*, alii *et sui*. Gruterus eiusque sequaces, *et ut sui*. Cortius lectionem Aldinam dissimulans fecit, *atque sui*.» Bipont. Nostri omnes *aut sui*; nisi quod B, *haud sui*, et supra lineam, *aut*.

Postulare, patres conscripti ne quid de se temere crederent. A, B, E. *postulare a patribus coepit, ne quid*, etc. C, D, *postulare patribus coepit*. Nihil certius, quam hoc, *patribus coepit*, natum esse e compendio scripturae P. C.; deinde librarium aliquem, quum barbarum esse, *postulare patribus*, intelligeret, addidisse praepositionem.

Inquilinus civis urbis Romae. Sic omnes nostri et Cortiani. Frustra igitur Gruterus deleri velit, *urbis Romae*.

Cap. XXXII. *Optumum factum*. Sic scripsimus ex Haverc. et Cortio. Causas diximus, Catil. LV, n. 2. Nostri omnes, *factu*; nisi quod E, supra *u*, videtur habuisse lineolam, qua littera *m* repraesentatur.

Manlius ex suo numero ad Marcium regem mittit. Haverc. *legatos ad Q. Marcium regem*. A; *ad Marcium regem legatos mittit*. B, *legatos mittit ad Marc. regem*. C. D, *legatos ad Marc. regem mittit*; E item, nisi quod habet, *misit*. Est in omnibus nostris vox *legatos*, sed varia positione. Abest a nonnullis Cortianis; eamque delevit Cortius.

Cap. XXXIII. *Plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis expertes.* Sic A et C. Ceteri, *patria.* Nempe librarios offendit casus mutatio.

Saepe maiores vestrum miseriti plebis romanae. Omnes, *miserti.* B, et E, *maiores nostri.* A, C, D, *maiores vestri.* Vide quae ad hunc locum notavimus. Cortius et Riv. tuentur *miseriti.*

Argentum aere solutum est. Sic quatuor nostri. Solus E, *ex communi aere;* inscitia librarii. Nam alii ignorantes quid sit *aere argentum solvere*, supra vocem *aere* scripserant, interpretandi causa, *communi.* Ille vero hoc in textum intrusit.

Cap. XXXIV. *Ad haec Q. Marcius.* Haverc. *respondit.* Item nostri omnes. Quod verbum ab optimis Mss. abesse testantur Wasse et Cortius, hicque abiecit; recte, ut opinor.

Cap. XXXV. *Gratum in magnis periculis fiduciam.* Hanc lectionem optimis rationibus tuetur Cortius, quas hic referre longum sit. Quatuor e nostris, ut vulg. edd., *grata mihi magnis in meis periculis fiduciam.* C non habet *meis.*

Veram licet cognoscas. Cortius, *agnoscas.* Nostri omnes, *cognoscas.*

Cap. XXXVI. *In agro Arretino.* Sic edidit Cortius ex optimis Mss. Nostri omnes *Reatino.*

Omnia domita armis parerent. Sic omnes nostri, nisi quod in E, *parerent* secunda manu scriptum est, nullo scripturae prioris manente vestigio. Nullam causam video cur Cortius rescribat *paterent.*

Tanta vis morbi, uti tabes. Nostri, *atque uti tabes*, praeter E, ubi erasum est *atque.* Hanc copulam reiiciendam esse, aliis Mss. confirmat Cortius.

Cap. XXXVII. *Praetulerant.* Sic Cortius, pro vulg. *praetulerat*, quod habent etiam nostri.

Cap. XXXVIII. *Namque uti paucis verum absolvam.* Frustra Cortius recidi vult *verum*, quod in omnibus nostris comparet.

Ubi primum dubiis rebus, novandi spes oblata. Haverc. Cortius et nostri omnes, *dubiis rebus novandis.* In A tamen scriptum erat *novandi;* tantummodo supra lineam littera *s* addita est, sed eadem manu. Credo eam ex vocabulo sequenti *spes*, adscitam esse. Wasse testatur se in duobus Mss. legisse *novandi.* Item Cortius. Hoc cum Bipont. reposuimus.

Neque illis qui victoriam adepti forent. Sic omnes nostri. Frustra Cortius recidit *forent.*

Cuiusque modi genus hominum. Sic C, D, E. Sed A, B, *cuiuscumque modi.*

Quod modo usui foret. Haver. *quod modo bello usui foret.* Cortius uncinis includit *bello*: Bipontinus omnino recidit, haecque adnotat: « Codices variant: *bello usui foret; usui bello foret; usui foret bello.* Vocem igitur subdititiam delemus. Neque enim qui fortuna novis rebus idonei sunt, omnes bello usui. » Quatuor nostri, *bello usui foret.* E, *usui bello foret.* Vox *bello* huc translata videtur ex cap. XXXII, *anteapere quae bello usui forent.*

Cap. XL. *Principibus civitatium.* Sic Haver. Nostri, *civitatum.* Cortius verbum hoc delevit.

Percontatus. Variant Mss. inter hoc et *percunctatus.* Posterius habent Haverc. et Cortius. Donat. ad Ter. Hecyr. 1, 2, 2: *Et percunctatum* et *percontatum* scribitur. Sed *percontatum*, a conto dicitur, quo nautae utuntur

ad exploranda loca navibus opportuna; si vero *percunctatum*, ab eo quod a cunctis perquiratur, dicitur. « Festus autem censet *percunctationem* dici, quod is, qui curiose quid interrogat, per cunctas res it. Ceterum fieri potest, ut aeque falsa sit utraque origo. Certe, *percontari* et *percunctari*, unum et idem verbum esse mihi videtur, varia tantum scriptura. Nec minus certum est, id derivatum esse a *cunctari*. Sed huius ipsius scriptura verane sit, et habeat *cunctari* aliquam cognationem, quae ad sensum pertineat, cum adiectivo *cunctus*, id plane me nescire fateor.

Pollicitos operam suam dimittit. Haverc. *domum dimittit*, sicque nostri omnes. Inutilem hanc vocem, *domum*, reiecit Cortius, aliquot Mss. auctoritate.

Cap. XLII. *Cuncta simul agere.* Sic Cortius. Nostri, *agebant.*

Ex senati consultu. Sic Cortius. Noster A, *ex senatusconsulto.* C notas tantum exhibet, s. c.; unde B et E fecerunt, *ex sociis Catilinae.*

In ulteriore Gallia C. Murena. Omnes codd. *in citeriore*, quod falsum probavimus.

Cap. XLIII. *Lentulus, cum ceteris..... constituerant.* Hanc lectionem Cortius optimis codd. confirmavit. Nostri, *constituerat.*

Natura ferox, vehemens, manu promptus, maxumum bonum in celeritate putabat. Nostri omnes: *natura ferox, vehemens, manu promptus erat, maxumum*, etc. Sicque Haverc. Nos Cortium et Bip. sequuti sumus.

Cap. XLIV. *Memineris te virum.* Sic Cortius et Bip. Ceteri, *te virum esse;* itemque nostri omnes, nisi quod unus, *esse virum.* Propter hanc positionis varietatem reiecit Cortius hoc verbum, *esse*; quod si quis reposuerit, non repugno.

Cap. XLV. *C. Tomtino.* A, C, D, *Pomptino.* Haverc. male, *Pontinio.*

Cetera, uti facto opus sit, ita agant. Cortius, *ita agant, permittit.* Haverc. *ita agant. Permittit illis homines militares: sine tumultu;* etc. Sicque nostri A, B, C, D. Item E, *permittit his;* nec distinguit post *homines militares.* Totum hoc prognatum est ex eo, quod librarius aliquis, post *ita agant*, addiderit, *permittit illis;* hocque alter cum sequentibus iunxerit, non intelligens *homines militares* de Valerio et Pomtino dici.

Pontem obsidunt. Sic A, C, D. Duo reliqui, *obsident.* — *Cito cognito consilio.* Sic nostri omnes.

Cap. XLVI. *Nam laetabatur..... civitatem periculis ereptam esse.* Vulgo, *laetabatur intelligens.... civitatem periculis ereptam esse.* Sic scripti omnes omnino et ed. vet. aliaeque, inquit Cortius. Sic quoque nostri codices. Inutilem tamen hanc glossam cum eo delemus; et iam deleri voluerat Gruter. Mox iidem scripti et editi: *porro autem anxius erat dubitans.....quid facto opus esset.*. Quod si iam per se non satis appareret, vocem *intelligens* interpretationis loco, ab aliquo librario, adscriptam fuisse, id certe manifestum faceret absurdum illud *dubitans*, quod statim occurrit. Hoc sine dubio intrusum est; ergo et alterum.

Impunitatem perdundae reipublicae fore. Iidem addunt *credebant*, quod non dubito eodem relegare, quo *dubitans* et *intelligens*. Cortius tamen retinet, deleto *fore*. Bipont. Hackianamque ed. sequimur.

Ipse manu tenens, perducit. Hav. *in senatum perducit*, sicque B, C, D, E. Sed A, *in senatu perduxit.* Rivius et Wasse ab aliquot Mss. abesse testantur

in senatum; Cortiusque expungit, tanquam interpretationem verbo *perducit* ab aliquo adscriptam, quasi non statim legeretur *in aedem Concordiae.*

XLVII. *Omnia, uti gesta erant, aperit: se paucis ante diebus,* etc. Haverc. et nostri omnes, *aperit, docetque se*, etc. Hoc *docetque* abest ab uno Cortiano et ab edit. Hack.; ideo recidit Cortius. Et id quidem Sallustio additum videtur ut supra *intelligens*, et alia.

Quos habere solitus. Sic Cortius. Nam Haverc. *quos ille habere solitus erat.* Sed neque Cortiani, neque nostri inter se consentiunt de positione vocum *ille* et *erat.* Quidam etiam Cort. habent *essent;* alii omittunt *ille.* Merito igitur hae voces suspectae sunt.

Abdicatus magistratu Lentulus. Sic Cortius. Item noster B. Praeterea E, *abdicatus a magistratu;* sub qua lectione vera latet. Ceteri, *abdicato magistratu.*

Qui tum aedilis. Nostri addunt *erat*, ut mox etiam post *retractus.* Vtrumque retinet Haverc.; Cortius, varietate codd. inductus, utrumque delet.

Cap. XLVIII. *Gaudium atque laetitiam agitabant.* Haverc. *agitabat.* Item A, B, C, D. Cortius ex aliquot suis praetulit *agitabant.*

Praedae magis quam detrimento. A, B, C, E, *quam detrimento fore.* D, *quam detrimentum fore.* Haverc. retinet *fore.* Cortius, post Gruterum, verbum *fore* supervacuum putat, ideoque recidit. Iure an iniuria, parum scio; nec magni refert.

L. Tarquinius. Ciaccon. et Vrsinus voluerunt legi *Tarquitius.* Nostri tamen, una voce, *Tarquinius.*

De itinere hostium senatum edocet. Sic Haverc. et Cortius ex aliquot Mss. Nostri omnes, *docet.*

Neque amplius potestatem faciundam. Sic quatuor nostri, nisi quod, in E erasa est littera a, ita ut nunc *i* esse videatur; sed signum litterae *m*, super dimidium illud *a*, adhuc videtur. Aliqui Cortiani, *potestatem sui faciundam.*

Qui aestumarent illud a P. Autronio machinatum. Haverc. *indicium illud.* Item quatuor nostri. B, *illud indicium.* Delet hoc *indicium* Cortius, simili fretus positionis varietate.

Cap. XLIX. *Ipsi singulatim circumeundo.* Sic Cortius ex plurimis codd. Alii apud eum, et nostri, pars *singillatim*, pars *sigillatim.*

Seu animi nobilitate. Sic B et E. Ceteri, *mobilitate.*

Cap. L. *Qui pretio rempub. vexare soliti.* Haverc. et nostri omnes addunt *erant.*

Lectos et exercitatos in audaciam. C, D, ut edidimus, *lectos et exercitatos.* Ceteri, *electos*, quomodo et Haverc. Vtrumque *lectos*, seu *electos*, recidit Cortius, non satis probabili de causa. Item omnes Cortiani et quatuor nostri, *orabat in audaciam.* Solus E, *in audaciam orabat.* — *Grege facto.* Omnes, *ut*, vel *uti, grege facto.* Abest *ut* a pluribus Cortianis.

Cap. LI. *Quam quid in illis iure fieri posset.* Nostri omnes, *in illos.* Cortius ex uno suorum dedit *in illis*, multo elegantius.

Hoc idem vobis providendum est. Cortius male sustulit *vobis.* Lectionem *hoc idem*, bonis rationibus tuetur. Nostri tamen omnes, ut Hav. *hoc item.*

Neu magis irae, quam famae consulatis. Nostri omnes, *irae vestrae.* Cortius delevit *vestrae*, aliquot suis Mss. fretus. Et quidem Sallustianae brevitatis est, tam inutile adiectivum non addere.

Quae belli saevitia. Nostri omnes, *esset.* Id ob ceterorum codd. varietatem delet Cortius. Vnus enim habet *est*; alter *foret.*

Qui demissi in obscuro vitam habent. Sic ex plurimis suis Cortius. Sic etiam nostri A, B, C. Haverc. et D, E, *agunt.* Sed *agunt* mox recurrit. Praeterea *habere* Sallustianum est. Catil. IV : « Reliquam aetatem a republ. *habendam* decrevi. »

Fama atque fortuna pares sunt. Haverc. *fama atque fortuna eorum pares sunt.* Item nostri omnes. Tripm codd. auctoritate, vocem *eorum* delet Cortius.

Quum praesenti diligentia. Vide notam 34. Nostri omnes *praesertim.* Idem in suis omnibus esse fatetur Cortius; nosque certe reponeremus, si integrum esset.

In minore negotio legem timere. Sic nostri Cortianique omnes. In nota 40, pro *Vossius*, lege *Wassius*, seu *Wasse.*

Omnia mala exempla ex bonis orta sunt. Nostri quatuor, *ex rebus bonis*; E, *ex bonis rebus.* Scilicet librarius aliquis adscripsit *rebus*, ne intelligeretur *hominibus.* Alius intellexit *bona*, res familiares; unde nonnulli ediderunt : *omnia mala exempla* ex rebus domesticis *orta sunt.* Quae stultitia, quod mireris, etiam Haverc. editionem occupavit.

Cui item exercitus in manu sit (n. 51). Sic B, D, E. Duo alii, *in manus sit.* Cortius, *in manus*, resecto *sit.*

Alia huiuscemodi. Haverc. *aliaque.* Nostri A, B, C, E hoc *que* non agnoscunt.

Cap. LII. *Nam cetera tum persequare.* Haverc. *nam cetera maleficia*; et ad haec Gruter. « Ita libri vetustatis minimae; nam mediae, *maledicta*; supremae, *malefacta*, quomodo etiam editio prima. » Praeterea Cortius vidit in uno cod. *cetera mala.* Ex illa varietate colligit ille nihil aliud scripsisse Sallustium, quam *cetera.* Nostri A, B, *maleficia*; D, E, *malefacta*; C, *maleficia*; sed hic codex prius habuit *malefacta*, quod in *maleficia* correctum est, perantiqua, et forsan ipsa scribentis manu.

Tamen respublica firma. « Codd. inserunt *erat*; unus, *fuit* : quam inconstantiam Cortius delevit. Et pulchre hoc loco omittitur. » Bip. Nostri omnes, *erat.*

Sed cuius haec cumque modi (n. 9). Sic Cortius. Haverc. addit *videntur*, quod est in omnibus nostris. Idem tamen testatur ab uno suorum abesse hanc vocem. Cortius in duobus reperit non *videntur*, sed *sint*; quae varietas semper indicio fuit, aliquid false subesse. Delevit igitur.

Eo magis refert mihi atque vobis timere. Nostri omnes, *me mihi atque vobis timere*, sicque Haverc. Sed Cortius recidit *me*, multorum codd. auctoritate fretus, hocque addit : « Et abiecto hoc pronomine, latius, pro more Sallustii, patet sententia, quasi intelligendum foret, *me mihi, vos vobis timere*..... Iam *sibi timere*, est *pro se, incommodum suum, ne sibi quid accidat*, timere. »

Vos cunctamini etiam nunc. Haverc. addit, *et dubitatis*, quod tamen ab uno suorum abesse testatur, sicut a multis aliis abest, teste Cortio, et Putsch. et Gruter. Nostri tamen illud retinent.

Apprehensis hostibus (n. 33). Sic A, C, D. Duo reliqui, *deprehensis.*

Prospera omnia cedunt (n. 38). « Vulgo, *prospere omnia.* Nostrum Cortius dedit codd. fide; et Sallustianum magis. Bip. » Haverc. etiam docet in sex Mss. esse *prospera.* Item nostri B, C, D, E.

Nisi iterum patriae bellum fecit (n. 43). Sic B et E. Nisi *iterum iam patriae*, A. Et C quoque habuit *iam*; sed erasum est. D, *nisi alterum iam patriae bellum fecit*. Opinor *iam* ab aliquo intrusum fuisse, ut interpretaretur *iterum*. Bene id recidit Cortius.

Catilina cum exercitu faucibus urget. Sic A, C, D. Duo reliqui, *in finibus*.

Cap. LIII. *Senati decretum fit*. Sic A. Ceteri, *senatus*. Cortius ex uno suorum Mss. notam hanc margini adscriptam excerpit : « Hoc in loco omnes fere codd. mendosi sunt, in quibus certe legitur *senatus*. At Sallustius *senati* profecto dixit, ut Priscianus hoc probat, qui textus huius ad verbum meminit in capitulo de nominibus quartae declinationis, lib. vi. »

Multis tempestatibus. Iamdudum; ex longo tempore. Sic Iug. XCVI, *in paucis tempestatibus*, pro *brevi tempore*.

Cap. LIV. *Eo magis sequebatur*. Sic auctoritate Manutii scripsit Cortius. Haverc. *eo magis illum adsequebatur*, sicque noster A. Tres alii, *illam assequebatur*. D, *illa assequebatur*. Hoc, licet corruptum, Cortianam tamen lectionem confirmat.

Cap. LV. *Quae supplicium postulabat*. Haverc. *quae ad supplicium*. Egregie probat Cortius recidendum esse *ad*.

Quibus praeceptum erat. Ante haec vulgo ponunt, vindices *rerum capitalium*. Sed variant codd. Alii *vindices*; alii *iudices*; alii *indices*, quod habent omnes nostri; nisi quod C aliud quid habuisse videtur; sed erasa est prima littera et supra scriptum (mira stultitia) *demonstratores*. Docet Cortius voci *triumviros*, paulo supra, adscriptam esse glossam, *vindices rerum capitalium*; quae sine dubio inde in hunc locum migraverit. Igitur tria haec verba delet.

Exitum vitae invenit. Cortius, Haverc. et omnes nostri, *exitium vitae* Et quidem Festus : « *Exitium* Antiqui ponebant pro *exitu*. » Sed Festus nullum profert exemplum. Praeterea Cort. et Haverc. fatentur codices aliquot habere *exitum*, sicque omnes latinos scriptores loqui. Hoc igitur praetulimus; monito tantum lectore, ut ipsi integrum iudicium sit.

Cap. LVI. *Legiones numero hominum expleverat*. Haverc. *duas legiones*, nescio qua auctoritate. Nullus nostrorum agnoscit *duas*.

Sperabat propediem magnas copias se habiturum. Sic nostri A, B, C, D, et omnes praeter Cort. et Bip. edd. E, *sperans*. Iudicabit sine dubio lector, audacius fecisse Cortium qui delevit *magnas copias*, eo fretus, quod in uno suorum vidit *magnam copiam*; ex altero autem sublatae sunt hae duae voces. Certe si hic legamus *magnas copias*, vox *copia*, in brevissimo capite, saepius recurret. Sed rursus, nihil ex arbitrio, et sine iustis auctoritatibus, in libris novandum est, quod sententiam auctoris immutet. Ceterum ex sequenti capite apparebit, in toto hoc loco male habitum fuisse a librariis Sallust.; quod quidem arti criticae liberius indicium permittit; Cortianamque audaciam, si non absolvit, at certe excusat.

Cap. LVII. *Profugeret in Galliam*. Nostri omnes, *in Galliam transalpinam*; manifesto errore. Etiam A, supra *transalpinam*, interpretationis loco habet *Frantiam*, eadem, ni fallor, manu.

Eadem illa existumans Catilinam agitare. Vulgo, *eadem illa existumans, quae supra diximus*; quod sensum turbat. Nam hic de ipso Catilinae in Galliam profugiendi consilio agitur; et de re proxime dicta, absurdum fuerit

subiicere, *quae supra diximus*. Verisimile est id ab aliquo librario intrusum, qui non intelligeret *eadem illa*. Nostri tamen omnes illud habent. Sed Cortius testatur ceteros multum variare. Unus, *quae praediximus*; duo apud Wassium, *quae supra memoravimus*; alius, *dixi*; alius etiam, *dixerim*. Quae inconstantia totum hoc spurium esse evincit.

Qua illi descensus erat. Quod cum Bipontino recidimus, *in Galliam properanti*, in omnibus tamen nostris legitur. Sed in uno Cortiano hoc punctis a cetero corpore separatur; alius autem habet *properanti in Galliam*; alius tantummodo *in Galliam*, excluso verbo *properanti*. Quae omnia glossam redolent, licet non tam evidenter, quam *transalpinam*, et *quae supra diximus*.

Cap. LVIII. *Verba virtutem non addere.* Sic omnes nostri. Nullus in textu exhibet *viris*.

In dextris portare. Vulgo addunt *vestris*, quod habent omnes nostri; sed Cortiani variant, ideoque Cortius reiecit.

Eadem illa advorsa fiunt. Sic Cortius ex uno suorum. Nostri *fient*.

Cap. LIX. *Ab dextera rupes aspera.* Vide n. 3. Nostri quatuor, *rupe aspera*, nisi quod, in E, emendator quidam, additis duobus S, fecit *rupes asperas*. B, *rupem asperam*. Quam recepimus lectionem, tuentur Manut. Glarean. Gruter.

Centuriones omnes lectos et evocatos. Sic C et D. — A, *electos et evocatos*, B, *electos et vocatos*. E, *lectos et vocatos*, sed initio utriusque participii supra lineam additum est *e*.

Pro aris atque focis suis cernere. Sic Cortius. Nostri omnes, *certare*.

Tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor cum magna gloria fuerat. Haverc. *cum magna gloria in exercitu fuerat*, sicque quatuor nostri. C, *cum magna in exercitu gloria fuerat*. Cortius unum codicem habuit, in quo primitus non fuere verba *in exercitu*. Ea igitur delet. Et saepius quidem recurrit in hoc capite vox *exercitus*. Praeterea interrogat Cortius ubi, si non *in exercitu*, tribunus, aut praefectus, aut legatus fuisse, homo militaris potuerit. Quamquam, qui tueri volet *in exercitu*, existimabit forsan Sallustium hoc praesertim animadverti voluisse, scilicet Petreium multos annos fuisse apud exercitum. Porro *ibi fuerat*, ut tribunus, aut praefectus, aut legatus.

Cap. LX. *Quem quisque pugnando locum ceperat.* Haverc. *quem quisque vivus pugnando*, etc. Nostri omnes agnoscunt *vivus*, sed varia positione. Abest ab uno Cortianorum. Abest etiam apud Florum IV, 1: « Quem quis in pugnando ceperat locum, eum amissa anima corpore tegebat. » Atqui Florus hic Sallustium prorsus exscribere videtur. Delet ergo Cortius; bene an perperam, integrum lectori iudicium sit.

IVGVRTHA.

N. B. *In hac Sallustii parte breviores erimus, quum quae ex nostris MSS. colligere pretium operae fuit, ea fere omnia, suo quodque loco, in notis indicaverimus.*

Cap. I. *Neque fortunae eget.* Haverc. *fortuna.* Ex nostris alii, *fortuna*; alii, *fortunae.*

Quippe probitatem. Sic Cortius. Haverc. *quippe quae.* Item nostri quatuor. C non habet *quae.*

Cap. III. *Aut eo magis honesti sunt.* Hic, ad notam 3, primum addere mens fuit, quae sequuntur; eaque, ne longius fieret, in hunc locum reiecimus: honesti, *honorati*; nec mirum si hunc quoque sensum habeat *honestus*, quum omnia seu adiectiva, seu participia in *tus* exeuntia aliquid semper passivae significationis teneant. *Tus* in latino sermone, τός et θείς in graeco, *te* in teutonico, *tas* in sanskrito, signa passivi sunt. Honestvs ergo est *honore* affectus vel praeditus; Modestvs, *modo* vel moderatione praeditus, non, ut perperam creditum est, *in modo stans*; et alia sexcenta.

Cap. IV. *Furtim et per latrocinia.* « Vulgo h. l. inferta legas, quae codex Remens. I non agnoscit, et a glossa cum Cortio censemus: *potius quam bonis artibus.* Quis enim non videt, *furtim et per latrocinia* opponi antecedentibus, *per virtutem?* » Bipont. Hoc tamen, *potius quam bonis artibus*, habent omnes nostri.

Cap. VI. *Non se luxu neque inertiae corrumpendum dedit.* Nostri omnes, *luxui.* Alterum tuentur multi e Cortianis; sive *luxu* ablativus sit (*luxu corrumpendum*), non inusitata Sallustio duorum casuum coniunctione; sive etiam *luxu* pro dativo accipiatur, de qua declinatione Gellius, IV, 16, disputans et alia affert, et hoc Virgil. Aeneid:

Teque aspectu ne subtrahe nostro;

item Lucilii:

Quod sumtum atque epulas victu praeponis honesto.

Ceterum si descriptam eleganter morum similium imaginem conferre velis, adi Claudian. III, Consul. Honor. vers. 39 et seqq.

Si talem virum interfecisset. Haverc. *dolis interfecisset*, quod etiam habent A, B, C, E. Cortius delevit *dolis*, duorum codd. auctoritate; idemque addit: « *Nam dolis interficere* ita etiam potuisset, ut Numidae deciperentur, nec certum haberent fraude an fato perierit. » Et iam quidem illum *dolis interficere* voluerat, quum Numantiam mitteret hostili ferro periturum.

Cap. VIII. *Iugurtham in praetorium abduxit.* Sic Cortius ex duobus suis.

Haverc. nostrique A, D, E, *adduxit*. B, corrupte, *aduxit*; C, optime, *abduxit*.

CAP. X. *Nam ut alia magna et egregia tua omittam*. Sic Cortius ex multis suis. In aliis vidit, *egregia tua facta*, quod etiam in nostro A legitur. E habet *facta*, omittit *tua*. B. et Haverc. *egregia tua facinora*. C et D, ut edidimus.

Quia plus potest, facere videtur. Sic Cortius ex duobus suis. Haverc. nostrique omnes, *tamen quia plus potest*.

CAP. XI. *Atque ea modo animo habere*. Sic Cortius ex aliquot suis codd. Haverc. nostrique quatuor, *cum animo*. E, *in animo*; sed aliud quam *in* prius habuisse videtur.

CAP. XIII. *In duas partes discedunt*. Sic Cortius ex quibusdam codd. Hav. *discedunt Numidae*. Item nostri omnes.

CAP. XIV. *Munimenta regni me habere*. Sic Cort. ex duobus suis. Haverc. et nostri, *me habiturum*.

Socium et amicum populo romano. Haverc. *populi romani*.

Magis fides eius quam fortuna petenda erat. Sic Cortius et nostri omnes. Haverc. male, *pendenda erat*.

Neque pati cuiusquam regnum per scelus crescere. Sic Hav. Cortius vero: *Neque cuiusquam regnum per scelus cresceret*; i. e. *prohibere iniuriam, et prohibere..... ne cresceret*. Tuetur quidem ingeniose suam lectionem Cortius. Primo tamen eo duntaxat nititur, quod unus cod. verbum *pati*, non nisi in margine, exhibeat; deinde ipse, pro arbitrio, *crescere* mutat in *cresceret*. Qui quum illinc infirmo, hinc nullo adminiculo fretus videatur, veterem nos lectionem ex Mss. reposuimus.

Qui vestram amicitiam colerent. Sic Cortius ex multis Mss. Haverc. et nostri, *diligenter colerent*. Vnus, apud Cortium, *diligerent, colerent*; quo argumento inductus ille ait: « Ita vero existimo, sciolum quemdam explanasse verbum *colerent*, eamque glossam esse tandem in textum receptam. »

Si quid ex improviso accidisset. Haverc. *si quid ex improviso mali accidisset*. Item nostri omnes. Cortius delet *mali*, quod ab uno suorum abest. Meliusne fuisset hanc vocem reponere, lector viderit.

Nae ille.... graves poenas reddet. Hanc lectionem Cortius egregie confirmat. Hav. et noster A, *ne ille..... reddat*. Quatuor reliqui, *ut ille.... reddat*.

Per vos, per liberos atque parentes vestros. « Cortius operam abutitur, quum haec exigit ad solemnem illam transponendi formulam, *per ego te deos oro*; legitque *per vos liberos atque parentes*. » BIPONT.

CAP. XVI. *Dando et pollicitando perfecit*. Haverc. *Dando et pollicendo multa*. Nostri omnes agnoscunt *multa*. Vnus E, *pollicitando*. Abest vox *multa* a duobus Cortianis, et ab uno apud Hav.

Vti famae, fidei..... commodum regis anteferret. Monendus est lector, Cortium et eius sectatores legere, *fama, fide*, quae iam habet editio Hackiana, et exhibent duo e nostris codicibus; sive, inquit Cortius, *fama* pro antiquo dativo habeas, decurtato ex *famai* (nam *fide* pro *fidei* usitatum nemo nescit); sive sextum utrumque casum esse velis; quod ille tuetur hoc Ciceronis exemplo, pro Balbo, VIII: « *Quum magna pars in iis civitatibus foederis sui libertatem* civitate *anteferrent*. » Haverc. legit *famae, fide*, quod forte optimum est. Bipont. sequuti sumus.

Cap. XVIII. *Nomine Numidae* (n. 15). « Ita plerique codd. et Cortius edidit; quum iam Aldius, Crispinus etc. dedissent *Numidae nomen*. Sed in aliis vel *nomine* omissum, vel, ut in ed. Putschii (et Haverc.) *Nomo-Numidae*, quod ineptum est. » Bipont. Nostri A, C, D, *nomine Numidiae*. B, E, *nomine Numidae*, prorsus ut edidimus.

Possidere ea loca. Haverc. et nostri A, C, E, *possedere*. Cortius et B, D, *possidere*.

Sub imperium cogere. Sic Cortius. Haverc. et nostri, *coëgere*.

Cap. XXI. *De controversiis suis iure potius quam bello disceptare*. Hoc nostri codices, itemque multi editi non habent. Primus ex membranis restituit Popma, quem sequuti Gruter. Cort. Haverc. Bip.

Cap. XXII. *Se ab iure gentium sese prohibuerint*. Sic Cort. ex uno codice. Haverc. *prohibuerit*; item nostri quatuor. D, *prohibuerint*.

Cap. XXIV. *Et illa quae antea in senatu questus sum*. Cortius pro arbitrio delet *illa*. Reposuimus nostrorum omnium fide.

Si ulla apud vos memoria avi mei Masinissae. Haverc. *memoria remanet*. Item nostri omnes. Cortius duorum codd. fide expunxit. Et certe minime Sallustianum h. l. esse videtur.

Cap. XXV. *Summa ope enisum, ne decretum fieret*. Hav. et nostri omnes, *ne tale decretum fieret*. Vnus e Cort. omittit *tale*; alter, *ne id fieret decretum*. Quorum fide, Cortius edidit, *ne decretum fieret*.

Maiores natu, nobiles, amplius honoribus. Haverc. et tres nostri, *amplis honoribus usi*, B, E, *amplis usi honoribus*. Cortiani tres optimi hoc *usi* non agnoscunt. Ideo delet Cortius.

Cap. XXVII. *Omnis invidia, prolatandis consultationibus, dilapsa erat*. Sic Cortius ex duobus Mss. Et optime, ait ille, si quid video. Flor. IV, 2: « Et peractum *erat* bellum sine sanguine, si Pompeium opprimere Brundusii potuisset. » Livius, XXV, 31: « Quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victisque pariter perniciosa fames *instabat*. » Haverc. et nostri omnes, *dilapsa foret*.

Tanta vis gratiae atque pecuniae regis. Iidem addunt *erat*; quod delet Cortius. Vnus enim illius codd., *pecuniae erat regis*: alter, *pecuniae regis incesserat*; tres alii, *tanta vis gratiae erat*. Quae inconstantia fidem facit illud ex Sallustio non esse.

Consules declarantur. Sic Cortius. Haverc. *declarati*. Item quatuor e nostris. Vnus, *declarati sunt*.

Cap. XXVIII. *Vrbes aliquot pugnando capit*. Sic Cortius. Haverc. *cepit*.

Cap. XXIX. *Participem negotii Scaurum acceperat*. Sic Cortius ex multis codd. Haverc. *accepit*. Item nostri omnes.

Cap. XXX. *Patres solliciti erant*. « Verba *solliciti erant* delet Cortius, suspicione Gruteri modesta immodestius et contra codd. abusus. Non vero redundant; sed sequentia rationem addunt, ob quam fuerint solliciti. Scilicet eorum animis *parum constabat, probarentne..... an*, etc. » Bipont.

Ac potissumum, quae in concione, etc. Supple, *perscriberet*. Haverc. *ac potissumum ea dicam quae in concione*. Et sic quidem D. Alii, etiam corruptius, *eam dicam quam*. Cortium sequimur, qui de ea re optime disseruit.

Cap. XXXI. *Etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse*. Haverc. *timetis eos, quibus vos decet terrori esse*. Quatuor nostri agnoscunt *eos*, non *vos*: E autem, *vos*, non *eos*. Vtrumque reiecit Cortius.

Item multi vestri ordinis in carcere necati sunt. Sic Cortius ex duobus suis. Havercamp. *vestri item ordinis multi mortales.* Etiam omnes nostri, *multi mortales.*

Neque eos, qui fecere, pudet aut poenitet. Sic Cortius. Havercamp. *qui ea fecere.*

Quod maius dedecus est (n. 16). Sic Cortius ex suis quinque. Alius, *quod magis*, corrupta lectione, sed quae confirmat *quod.* Etiam noster D, *quod magis.* B et E, *quod maius.* C, *quo magis.* A, *quo maius.* Ita et Haverc.; hocque vulgari grammaticae accommodatius est: sed non istis semper legibus tenetur Sallustius.

Ad paucos maxumae divitiae (n. 18). « Vulgo, *ad paucos potentes*, quod glossema abest, ut Catil. xx, n. 11; et mox n. 20. » Bipont. Nostri tamen omnes habent *potentes*; ut in loco dicto Catilinae, *potentium.* Cortius *potentium* delet, hocque in nota disputat: « In hanc sententiam discedent, qui reputabunt secum, vocabulum *paucorum*, libera etiamtum republica, invisam adeo *oligarchiam* notasse. Neque aliter noster infra, XXX, *calumnia paucorum*; XXXIX, *paucorum potentia crevit*; Iug. III, *potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari*; XXXI, *quum regna, provinciae, leges..... penes paucos erant*; XLI, *paucorum arbitrio belli domique agitabatur.* Lentulus, Cic. XII, epist. 15, *sive potentia paucorum, qui et antea pari contumelia viros clarissimos affecerant*; Cic. Agrar. II, 3, *quum me intelligam non hominum potentium studio, non excellentibus gratiis paucorum, sed universi populi romani iudicio consulem factum.* » Quamquam, in hoc Iugurthae loco, Cortius retinet *potentes.* Nos, his expositis, integrum lectori iudicium relinquimus.

Quare moneo hortorque (n. 23). Havercamp. *hortorque vos*; item omnes nostri.

Neque ego, Quirites, hortor (n. 25). Sic Cortius. Hav. et quatuor nostri, *neque ego vos.* E, *neque vos*, omisso *ego*; Item unus e Cortianis; alter, *neque ego*, deleto *vos.*

Cap. XXXII. *Haec atque alia huiuscemodi saepe dicundo.* Haverc. *saepe indicendo*, sicque quatuor nostri. Solus B, *saepe dicendo.* Cortius recte animadvertit solitos fuisse librarios praepositionem *in* sexto casui adiungere, interpretationis causa, atque ita ex vocibus separatis *in dicendo*, natum esse *indicendo.*

Eumque.... Romam duceret. Cortius frustra delet, *eumque.*

At Cassius, perlata rogatione. Haverc. *At Cassius praetor, perlata rogatione.* Quidam apud illum Mss. *praetor populi romani.* Nostri A, C, D, *at Cassius p. r. rogatione perlata*; B, *at Cassius perlata rogatione p. r. a Caio Memmio.* Quod manifesto natum est ex eo quod duae voces, *rogatione et perlata*, primis tantum litteris in textu notatae, aliquis integras margini adscripserit, deinde alius retulerit in textum, nec tamen *p. r.* deleverit. Notandum quoque est, in nostris A et C super litteram P aliquem scripsisse *li*, et super litteram R, *ni*, intelligentem scilicet *populi romani.* Vnice verum est, quod cum Cortio edidimus.

Cap. XXXIII. *Quorum potentia aut scelere cuncta gesserat.* Sic Cortius. Nam Haverc. *cuncta ea gesserat, quae supra diximus*; item nostri quatuor; nam B omittit *ea.* Plurimi Cortiani, pro *diximus*, habent *memoravimus.* Alii ita variant, ut nullum dubium supersit, quin totum hoc e margine in textum transierit.

Quibus iuvantibus, quibusque ministris egerit. Haverc. *ea egerit.* Cortius *ea* reiicit, propter codd. varietatem. Nostri omnes agnoscunt *ea*; nisi quod in E duae voces *ea egerit*, a secunda manu sunt, eraso quod prius scriptum fuit.

Cap. XXXVIII. *Subdolus augere amentiam.* Nostri quatuor *subdole eius*: A, *sub dolo.* Rivius, Manutius, Gruterus, Wassius tuentur *subdolus.* Praeterea Cortius duorum Mss. fide recidit *eius.*

Ita delicta occultiora fore. Haec verba pro arbitrio transfert Cortius post *alii signo dato, locum uti desererent.* Quorsum attinet immutare, quum sensus constat?

Nox atque praeda..... remorata sunt. Post duo nomina feminini generis posuit *neutrum* plurale: ideo hic locus citatur a grammaticis. Vide Periz. ad Sanct. Minerv. I, 4, n. 6.

Cap. XXXIX. *Mederi fraternae invidiae animus ardebat.* Haverc. *animo ardebat*; item A, C. Nam D, *in animo*; B et E, *animus.*

Cap. XL. *Quem legatum Bestiae supra docuimus.* Haverc. *fuisse supra memoravimus.* Nostri omnes, *docuimus.* Quatuor agnoscunt *fuisse.* A, prorsus ut cum Cortio edidimus.

Cap. XLI. *Sed ubi.... mentibus decessit.* Sic A, C. Reliqui, *discessit.*

Paucorum arbitrio belli domique agitabatur (n. 8). Sic Haverc., Cortius et nostri A, C, D. In A superscriptum est, *impersonalis modus.* B, *belli resp. domique agitabatur.* E, *r. p. bello domique agitabatur.* Manifestum est vocem *respublica*, interpretationem esse alicuius librarii, qui vim non intelligebat verbi *agitabatur.*

Dissensio civilis, quasi permixtio terrae, oriri coepit (n. 12). Sic scripti et editi omnes; nec scire potuimus quid sibi vellet Cortius, sic ea proferendo: *et permixtio civilis, quasi discessio terrae, oriri coepit.* Durius illi videtur, *permixtio terrae*; levius, *dissensio civilis.* Quod etiamsi esset (nec esse concedo) nostrumne est Veterum scripta ex divinatione refingere, quum praesertim nulla cogit necessitas, nullaque auctoritas suffragatur?

Cap. XLII. *Ferro necaverant* (n. 4). Haverc. quatuorque nostri, *necaverat.* D, *necaverant*, quod Cortii auctoritatem fulcit.

Tempus quam res maturius deserat. Sic Cortius ex uno suorum. Ceteri et nostri variant inter *deseret* et *desereret.* Certe *desereret* interpretatio est subiunctivi praesentis *deserat*; et ex *desereret*, natum est *deseret.*

Cap. XLIII. *Senati auctoritate socii nomenque latinum, reges ultro auxilia mittere; postremo,* etc. (n. 5). Haverc. et nostri A, C, D, *senatus auctoritate, socii nomenque latinum et reges ultro auxilia mittendo, postremo omnis civitas summo studio adnitebatur*: ita ut primo casu accipiatur *senatus*, isque et *socii*, et *nomen latinum*, et *reges*, et *civitas* ad unum referantur verbum, *adnitebatur.* Magis profecto Sallustianum videtur quod cum Cortio edidimus. Friget enim, *senatus auctoritate adnitebatur*; atque etiam, *reges auxilia mittendo adnitebantur.* Praestat multo infinitivus narrationis, *mittere*, quod in tredecim Mss. est apud Cortium, et in tribus apud Haverc. In alio apud eumdem, *mittebant*, manifesta interpretatio infinitivi *mittere.* In nostro quoque E legitur *mittere*, sed secunda manu. De auctoris sententia, vide notam quam huic loco apposuimus.

Cap. XLIV. *Exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule.* Haverc. *Sp. Al-*

bini proconsulis. Cort. *Sp. Albini pro consule.* Omnes nostri, ut edidimus.

Sed neque muniebantur (n. 6). Hoc in Sallustii textum revocavimus ex fragmento quod apud Frontonem invenit Angelus Maius Mediolanensis (Ed. Francfurt. 1813, p. 317). Hanc vir doctissimus notam Sallustiano loco subiecit: « Verba *neque muniebantur* inserebat hic Popma e codice antiquissimo; expungebat Gruterus; aberant ab editionibus plerisque omnibus; nunc codex Frontonianus invicte confirmat. Quin eiusdem lectionis vestigia deprehendebam in duobus aliis Sallustii codd. Ambrosianis f. 138 et p. 89. part. sup. » In nullo nostrorum comparet; nisi quod E, in margine, inter alia, exhibet *nec muniebant*; sed haec, ut glossa, non ut ipsius Sallustii verba, ibi adscribuntur. Satis superque fuerit Frontonis auctoritas.

Cap. XLV. *Vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire.* Haverc. *et eas ipse cum legatis circuire*; quomodo et nostri A, E. Cortius revocavit *circumire*, quod habent etiam B, C, D. *Eas* vero recidit ille, uno codice fretus. Id nostri omnes habent; imo D, *eas ipsas.*

Cap. XLVI. *Quae ex voluntate forent, regi nunciare iubet.* Iubet legatos nunciare regi etc. Cortius et Haverc. *regi nunciari.* Item B, C, D. Bip. ex Aldina, nostrique A, E, *nunciare*; quod sequuti sumus, ut magis Sallustianum. Similiter enim, paulo post n. 7, legitur *insidiis locum tentare*, ubi *tentari* planius, primo quidem aspectu, videri possit.

Cap. XLVII. *Huc consul, simul tentandi gratia*, etc. (n. 2). Rem in notis explanavimus, nostrorumque scripturam exhibuimus. Cortius locum hunc tentat satis infeliciter: *huc consul, simul tentandi gratia, si paterent opportunitates loci, praesidium imposuit.* Infelicius etiam Bip., *huic consul simul tentandi gratia et opperiundi*, etc. Frustra exponunt *si*, ut *an*, quod hoc loco minime necessarium est. Docere tentavimus, quomodo ellipsis suppleri possit. Sed rem, etiam nihil addendo, intelliges, si totam dictionem ad nostram linguam referre velis, habita quidem sensus, non elegantiae ratione: *le consul, pour sonder les intentions de Iugurtha, et en cas que la position se trouvât avantageuse, y mit garnison.* Longum sit referre varia ceterorum tentamenta, quae a vero omnia plus minusve recedunt.

Quae bello usui forent, comportare. Bip. *comportari*, sine auctoritate.

Frequentiam negotiatorum et commeantium iuvaturum exercitum. Bipont.: *frequentiam negotiatorum et commeatuum iuvaturam exercitum*; isque addit: « commeatus h. l. sunt, commeantes negotii causa, diversi a negotiatoribus incolis. » Cortius: *frequentiam negotiatorum et commeatum (iuvaturum exercitum) etiam paratis rebus munimento fore.* Quod uncinis includit, supervacuum arbitratur. — Bipont. *pacatis* proponit, pro *paratis*: male.

Cap. XLVIII. *In immensum pertinens.* Sic Cortius. Haverc. *pertingens.* Item nostri omnes.

Quae humi arido atque arenoso gignuntur. Sic Cort. Haverc., nostrique A, C, D, nisi quod hic, *in arido.* B, E, *humo arida atque arenosa.*

Cap. XLIX. *Cum omni equitatu pedites delectos collocat* (n. 3). Sic Cort. Haverc. nostrique omnes, *cum omni equitatu et peditibus delectis suos collocat.* Sed qui sunt *sui*, nisi equitatus et pedites? Apud Cortium, unus cod. omisit coniunctionem *et*; in quinque aliis legitur *delectis suis.* Alius non agnoscit *suos*, et quatuor habent *dilectos.* Quae inconstantia quum mendum aliquod

arguat, refinxit Cortius, valde probabiliter, *cum omni equitatu pedites delectos collocat*.

Monte degrediens cum exercitu, conspicatur. Haverc. Cortius et C, *degrediens*. A, B, D, E, *digrediens*. Omnes nostri codd. *conspicitur*; item Cortius, Haverc. *conspicatur*. Quid verum sit, in nota diximus.

Paullisper agmen constituit. Sic Haverc. et quatuor nostri. B, *instituit*. Cortius, ex uno codice, *constitit*, quod interpretatur *consistere fecit*, tueturque exemplo Caesaris, B, C, 1, 41: « Afranius copias educit, et in medio colle sub castris *constuit*. » Sed ibi quoque alii legunt *constituit*. Et illud ipsum *constitit* non necessario ad copias refertur; intelligere possis, *ipse constitit* (*stetit*) *Afranius*.

Cap. LIII. *Vtrimque magno clamore concurritur*. Sic Haverc. et omnes nostri. Cortius, *concurrunt*.

Cap. LIV. *Puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse*. « Ex scripto nostro et Servio veram lectionem reposuimus: *puberes interfici iubet; alia omnia militum praeda esse*. Antea vitiose legebatur; *puberes interficit. Iubet alia omnia militum praedam esse*. » Pvtsch. Posterius hoc habent quatuor nostri. B, *interficit. Iubet alia omnia militum praedae essent*. Cort. aliquid recidendi libidine: *puberes interficit: alia omnia militum praeda esse*. Havercampi lectionem sequuti sumus, quae parum a Putsch. recedit. Eo modo accusativus *praedam* pendet a verbo *iubet*. Et quidem, in exercitu severe habito, forsan non supervacaneum est, scriptorem monere, si omnia praeda sunt militibus, id *iussu* imperatoris fieri.

Cap. LV. *Ita quo clarior erat, eo magis anxius*. Haverc. *quo clarior, eo magis anxius erat*. Verbum *erat*, cum Cortio in priori membro posuimus. Idem Cort. ex sua coniectura dat, *animi anxius*. Sed, inquit Bip., « *animi anxius* est, metuens, incertus, quod hic certe locum non habet. » Per *anxium*, intellige *cautum, vigilantem*. Nullus nostrorum agnoscit *animi*. Omnes, *quo clarior* erat, *eo magis anxius* erat.

Quo fuga atque formido latius cresceret, Sic nostri et Haverc. Cortius, *crescerent*.

Cap. LVIII. *Clamorem hostilem a tergo accepit*. Haverc. et noster A, *clamorem et tumultum hostilem*. B, C, *clamorem hostilem, vel tumultum*; D, *clamorem ut tumultum*; E. *clamorem tumultum*. Inde patet quam recte insulsam glossam, *et tumultum*, deleverit Cortius.

Cap. LX. *Ceteri quoquomodo potuere*. Sic Gruter. et Cortius ex plurimis Mss. Sic quoque nostri A, C, E. Cortius divisim scribit. Mss. coniunctim. Haverc. *quo quisque modo*. B, *quoque modo*; D, *quomodo*.

Denique utrinque proelium nox diremit. A, B, D, *deinde*. C et quidam apud Cort., *denique*. Hoc Cortius praetulit; alterum Haverc. Tota phrasis in E desideratur.

Cap. LXI. *In his urbibus quae ad se defecerant*. Haverc. et nostri B, C, D, *ab se defecerant*; E, *ab sese*; B, *ab Iugurtha*; quidam Cortiani, *a*, vel, *ab rege*. Sed alii apud eumdem, *ad se*, quod firmat etiam Arusianus Messus.

Cap. LXII. *Vbi primum opportunum*. Sic Cort. ex duobus Mss. Haverc. *opportunum fuit*; quod agnoscunt omnes nostri.

Mittuntur ad imperatorem legati, Iugurtham imperata facturum. Haverc. et nostri omnes: *qui Iugurtham imperata facturum dicerent*. Cortius ex uno

Ms. citat, *qui per Iugurtham*, quod ut pessimum damnat. Ex altero, *diceret*, pro *dicerent*. Inde colligit glossam esse, *qui dicerent*. Haec ipsius verba: « Sed nemo paulo humanior non sentiet dictiones *qui dicerent* esse ab aliena manu, minime Sallustiana et parum historica. Historici enim aliique hoc additamentum respuunt, et sic supra, cap. XXV, *litteras ad Iugurtham mittunt, quam ocissume ad provinciam accedat*. Cato in Fragm. historic. ex Festo: *propterea quod complures venerant, Aetolos pacem velle*; hoc est, *venerant*, qui dicerent *Aetolos pacem velle*. »

Cap. LXIII. *C. Mario per hostias dis supplicanti*. Sic Hav. et nostri omnes. Cort. *supplicante*.

Cuncta prospera eventura. Sic Cortius. Hav. et quatuor nostri, *prospere*; B, *prospera*.

Novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis erat. Sic Cortius. Haverc. et C. Nam A, D, E, et multi apud Haverc. et Cort. *egregius* factis. B et alii Cortiani, *egregius factus*, male.

Quin his indignus illo honore.... haberetur. « *Quin his*, intellige nobilibus. » Bipont. Ceterum Haverc. Cortius et quatuor nostri, *quin is indignus*. B, et plures Cortiani, *quin indignus*. Vnde suspicari licet melius reiiciendum esse, seu *his*, seu *is*.

Cap. LXV. *Vti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat*. Sic Cortius ex quatuor Mss. Haverc. *in imperatorem*, quod non latinum est: quis enim dixit, *poenas petere in aliquem*? Praeterea, sensus est, petere poenas (vel ultionem) contumeliarum ab imperatore illatarum. Multi Cortiani et omnes nostri, *imperatori*. Ceteri apud Cort. *imperatorem* (sine praepositione), aut *imperatore*.

Si Iugurtha captus aut occisus. Haverc. addit *foret*; quod, quum mox recurrat, recte hinc delevit Cortius.

Cap. LXVI. *Dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt*. Hav. et omnes nostri, *in diem tertium*. Cortius delet *in*, et suam lectionem elegantia et more historicorum tuetur. Ad verbum *constituunt*, aliqui codd. addunt *caedem*, aut *occisionem*, aut *interfectionem*.

Cap. LXVII. *Turpilius, unus ex omnibus italicis*. Haverc. *Turpilius praefectus*. Vltimam hanc vocem Cortius omisit, sine dubio glossam ratus. Eam nostri omnes habent.

Nisi, quia illi.... turpis vita fama integra potior... Haverc. *potior fuit*: item quatuor nostri. B, *potior erat*. Neque *fuit*, neque *erat* scripsisse videtur Sallustius. Ceterum coniunge *nisi* cum *videtur*, hoc modo: *illud parum comperimus, nisi.... improbus intestabilisque videtur*. Vulgo, hoc sensu, dicitur *nisi quod*: sed non desunt exempla, ubi *quod* omissum sit. Terent. Adelph. IV, 5, 64: « Nescio; nisi, quia tam misere hoc cupio esse verum, eo vereor magis. » Nos quidem hoc e Cortio citamus. Nam in aliis Terent. edd. deest *nisi*. Ceterum facile per se intelligitur, cur Sallust. et Terent. omiserint *quod*. Parum enim elegans fuerit *nisi quod, quia*.

Cap. LXIX. *Vaccenses, ubi animum advortere*. Sic Cortius et nostri A, C. Haverc. et reliqui, *animadvertere*.

Cap. LXX. *Hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis*. Hav. et nostri quatuor, *magnis opibus clarum, acceptumque popularibus*. B, corrupta, *acceptumque clarum popularibus*. Cortius his exemplis suam le-

ctionem tuetur: Catil. XLVIII: «Hominem nobilem, *maxumis divitiis*, *summa potentia.*» Iugurth. XXXI: «Homines sceleratissumi, *cruentis manibus*, *immani avaritia*;» et LXIII: «Novus nemo tam clarus, neque tam *egregiis factis* erat.» Nam, pergit ille, *carus acceptusque* est ex formula, et Sallustio adamatum. Iug. XII: «Qui proxumus lictor Iugurthae, *carus acceptusque* semper fuerat;» et CVIII: «Mauro ob ingenii multa bona *carus acceptusque.*» Saepissime autem *carus* et *clarus* in Mss. permutantur.

Praemia Metelli in pestem ne converteret. Hanc lectionem Cortius e suis Mss. confirmat. Haverc., *monere ne praemia Metelli in pestem converteret.* Omnes nostri habent *monere.*

Cap. LXXI. *Quae ipse paravisset facere, perfidia clientis sui praeventa.* Haverc. *dicit*, *quae ipse paravisset facere, perfidia clientis sui praeventum.* Multis probat Cortius verbum *dicit*, hoc loco, ut saepe alibi, perperam insertum, idque delet, unius codicis fide. Delet etiam *facere*, sed ex coniectura, illudque retinet Bip. *Praeventum* vero qua auctoritate nitatur, viderint qui istud malunt. Nostri omnes et Cortiani, *praeventa.*

Cap. LXXIII. *Senatus paullo ante Metello decreverat.* Hanc lectionem egregie ex suis Mss. tuetur atque confirmat Cortius. Haverc. *sed senatus paullo ante Metello Numidiam decreverat.* Nostri codd. non minus h. l. variant, quam Cortiani.

Cap. LXXIV. *Ceteri omnes primo concursu pulsi fugatique.* Sic Cortius ex aliquot Mss. Nostri omnes et Haverc. *primo congressu.*

Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti. Haverc. et nostri quatuor, ut in nota indicavimus. E magis accedit ad veram lectionem: *Romani signorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti sunt.*

Numidas, in omnibus proeliis, pedes magis quam arma tuta sunt. Dixit *tuta* pro *tutata*, vel *tuita*. Mss. variant inter *tuta*, *tutata*, *tuti*, *tutati*. Ex nostris, A, *tuta sunt.* B, D, E, *tutati*; C, *tutata.* Cortius et Haverc. *tuta.*

Cap. LXXIV. *Ea fuga impensius modo rebus suis diffidens.* Havercamp. et nostri omnes, *ea fuga Iugurtha*, etc. Vocem *Iugurtha*, quam Cortius delevit, forsan satius fuerit reponere.

Id oppidum magnum et opulentum. Sic Haverc. et noster E. Ceteri, cum Cortio, *in oppidum.*

Vbi plerique thesauri. Hoc recipit et tuetur Cortius. Nostri omnes, *ibique*; nisi quod in B erasa est particula *que.*

Spatio millium quinquaginta. Haverc. *in spatio.* Item nostri omnes. Cort. delevit *in*, optimi codicis fide.

Qui se post regis fugam Metello dederant. Haverc. *dediderant.* Cortiani omnes nostrique, *dederant.*

Cap. LXXV. *Vbi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat.* Scilicet, quo praeceperat venire. Haverc. *Quod..... praeceperat*, minus bene. Cortius tuetur *quo* multis Mss.

Cap. LXXVI. *Deinde locis, ex copia, maxume idoneis vineas agere, aggerem iacere, et super aggerem impositis turribus, opus et administros tutari.* Sic totum hoc, excussis diligenter Codicum variis lectionibus, concepit Cortius. Haverc. *Deinde* iubet *locis, ex copia, maxume idoneis vineas agere*: superque eas *aggerem iacere, et super aggerem impositis turribus*, etc. Primo *iubet* a

pluribus Mss. abesse testatur Cortius. Deinde quis non videt quam absurdum sit illud, *imponere aggerem super vineas?* Certe qui hoc Sallustio obtrusit, nunquam audiverat, quid sint vineae, aut quid sit agger. Ceterum nostri omnes hoc mendo laborant.

Cap. LXXVII. *Deinde, ubi ea impetrata.* Perperam Bip. delet *ubi*, quod habent Cort. Haverc. nostrique omnes; et voces *ea impetrata* pro ablativo, quod *absolutum* vocant, accipit. Magis e Sallustiano ingenio videtur, ut intelligas: *ubi ea impetrata sunt.* Et hoc quidem *sunt* in quibusdam nostris supra lineam legitur.

Emissae eo cohortes Ligurum quatuor. Hoc quoque Bip., non tamen sine aliquorum codd. auctoritate, mutat in *eo missae cohortes.* Cortius, Haverc. et omnes nostri, *emissae eo.* Quod quidem aptius videtur, nam hoc est nostro sermone, *on y détacha quatre cohortes*; eoque sensu, *emissae* significantius est, quam *missae.*

Cap. LXXIX. *Eam rem locus admonuit.* Hav. *eam rem nos locus admonuit.* Cortius delet *nos*, multorum codd. fide.

Postquam utrimque legiones, item classes, saepe fusae fugataeque. Cortius omittit *saepe*, quod Haverc. et nostri omnes habent. Id eo libentius reposuimus, quod ne admonet quidem Cortius se delevisse, nedum dicat cur deleverit.

Cap. LXXXII. *Nam consulem factum, iam antea acceperat.* Sic Cortius. Haverc. *ante acceperat.* B *antea acceperat*; ceteri *ante*, omisso *iam.*

Supra bonum atque honestum. Sic legendum probat Cortius; non, ut vulg. *aut.* Coniunctiones *atque* et *aut* saepe in MSS. confundi nemo nescit. Tres nostri, *aut*; D, *et*; B, *atque.*

Cap. LXXXIII. *Quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare.* Haverc. et nostri, *tamen non debere.* Optimi cod. fide Cortius delet *tamen.*

Ille probare partim, alia abnuere. Sic Hav. et omnes nostri, nisi quod in E est *aliaque.* Cortius ex quibusdam suis, *ille probare, partim abnuere*; Sed hoc ex eo natum videtur, quod aliquis librarius primo scripserit, *probare partim, partim abnuere;* alius deinde, ob concursum, semel *partim*, seu errore, seu sponte, omiserit.

Cap. LXXXV. *Sed mihi contra ea videtur* (n. 2). Haverc. omittit *ea*, quod plurimorum codd. fide tuetur Cortius, nostrique omnes agnoscunt.

Cogere ad militiam quos nolis offendere (n. 3). Haverc. *eos quos nolis offendere.* Recte in Mss. aliquot apud Cortium omittitur *eos*; quod evidenter a glossa profectum est.

Is sibi imperatorem alium quaerat (n. 8). Cortius, aliquot Mss. fide, omittit *sibi*: quod tamen sententiae necessarium videtur. Illud habent tres nostri: omittunt B et C.

Atque ego scio, Quirites (n. 9). Cort. *ac ego scio.* Haverc. *at.* Variant codices. Nostri quatuor, *atque.* Solus D, *at.*

Nam quanto vita illorum praeclarior (n. 13). Sic Havero. Vnus tamen codex apud illum et aliqui Cortiani, *quantum*: item noster B. Ceteri, *quanto.* Quum Sallustius vulgaris grammaticae regulas non semel deseruerit, in ea re nihil affirmari potest. Maiorem auctoritatum numerum sequuti sumus.

Si iam respondere velint (n. 14). Haverc. *Si iam mihi respondere.* Nostri omnes, *mihi.* E omittit *iam.* Cortius expunxit *mihi*, veterum edd. fide.

Ex animi sententia. Alii inserunt *mei*, idque propugnat Vrsinus, apud Haverc., quamvis, teste Cortio, omittant plurimi Mss. et omnes veteres edd. Omittunt quoque nostri A, E; retinent B, C, D.

Num id poenitendum sit. Haverc. et nostri non *id*, sed *eorum* exhibent. Alterum tuetur Cortius duobus Mss. et Carrionis auctoritate. Quid enim, inquit, necesse fuit *eorum* ad *consilia* potius referre, quam *id* ad ipsum factum? ...... Iam *id poenitendum* non insolentius dicitur, quam apud Cicer. de Invent. II, 13: « Vtrum id facinus sit, *quod poenitere* fuerit necesse? » Columell. II, 11: « Itaque hic ager, sive exercetur, seu cessat, colono est *poenitendus*, ac tanquam pestilens refugiendus. » Auctoribus a Cortio laudatis addamus nos: Suetoni Tit. x: « Neque enim exstare ullum suum factum *poenitendum*, excepto duntaxat uno.» Liv. I, 35: «Sub haud *poenitendo* magistro, ipso Anco rege, romana se iura, romanos ritus didicisse.» Pluribus supersedemus, in re minime dubia.

Haec atque talia maiores vestri faciundo (n. 20). Hav. *haec atque alia*, sicque quatuor nostri. D, *haec atque talia*, quod optime confirmat Cortius.

Bonis oportere plus gloriae quam divitiarum. Hav. addit *esse*, quod agnoscunt etiam nostri. Sed abest a plurimis Cortianis, et recte hic subauditur, quum statim occurrat.

Tamen omnes bonos reip. subvenire decebat. Sic Cortius ex aliquot suis: item nostri B, C, D. Haverc. et B, *decet.*

CAP. LXXXIX. *Verum etiam multo magis locorum asperitate.* Cortius ex coniectura delet *verum etiam.*

Quae procul a mari incultius agebat. Sic Hav. et quatuor nostri. D, *agebatur.* Perperam rescribit Cortius, *qui.... agebant.*

CAP. XC. *Neque milites praedari sinere.* Sic Cortius nostrique omnes. Hav. *Praedare.*

Infidum, neque beneficio, neque metu coërcitam. Haverc. et B, C, *ante neque beneficio, neque*, etc. A, D, *infidum ante; neque* etc. E, *infidum antea, neque* etc. Cortius, fide meliorum codd. delet *ante.* Et id cum ipsa re magis congruit. Vide notam huic loco subiectam.

CAP. XCIII. *Animum advortit inter saxa.* Sic Cortius ex optimis Mss. Hav. et quatuor nostri, *animadvertit.* C, *animum advertit:* et sic fere loquitur Sallustius.

Castelli planitiem perscribit (n. 5). Sic Cort. Hav. et tres nostri. A, *castelli planitiem pervenit*, et supra hanc vocem, altera manu, *vel perscripsit, vel investigavit.* C, *in castelli planitiem pervenit.* Glossa unius e Cortianis, *perscribit in mente.* Recte ille, inquit Cortius; dictum est enim pro *concipit, perdiscit.* Inconstantia librorum ex eo oritur, quod insolentior visus fuerit hic sensus verbi *perscribit.*

Eadem regreditur. Hoc tuentur Cort. et Hav. Quidam enim, ex quibus nostri quinque, *eodem.* Sed hic agitur de via *qua* regreditur, non de loco, *quo* tendit.

Vti escenderat. Sic Cort. Hav. et optimae edd. ex aliquot Mss. Tres nostri *ascenderat*; B *ascendit*; A *ascenderat*, sed *a* recenti manu, pro erasa littera,

scriptum est. Mox, pro *qua ipse escenderat*, B, D, *descenderat*, quod nostram lectionem etiam confirmat. Nam hoc natum certe est ex *escenderat*.

Cap. XCIV. *Quibus allevati facilius escenderent.* « Vulgo, *allevati milites*. Qui *milites*? Centurionesne an tubicines, an utrique? Imo dele vocem superfluam, quum allevati se satis ipsum sustentet. » Cortius. Nostri omnes habent *milites*.

Quae dubia nisu videbantur. Sic Cortius ex aliquot suis, sive pro ablativo accipias *nisu*, sive pro dativo, ut supra diximus ad cap. VI. Haverc. et A, C, D, *nisui*; E, *nisu*.

Cap. XCV. *Quos uti ex Latio et a sociis cogeret.* Haverc. *qui uti ex Latio et a sociis exercitum cogeret.* Noster A, *quod uti ex Latio et ex sociis cogeret*; D, *quem uti ex Latio et a sociis cogeret*. C, *qui uti ex Latio et a sociis cogeret*; B, item; sed post *cogeret* addit *exercitum*; quod etiam agnoscit E. Etiam quidam apud Cort. pro voce *exercitum*, habent *auxilia*, aut *milites*. Cuncta haec a glossa. Cortius ex uno protulit *quos*. Inde facilis lapsus fuit in *quod*. Sed, quum hoc grammaticam violaret, alii fecerunt *quem*, alii, *qui*. Sed hi necesse habuerunt addere *exercitum*, ne sententia nulla esset. Inde corruptus Sallustius.

Sed quoniam tanti viri res admonuit. Hav. *sed quoniam nos.* Nostri quoque pronomen habent, sed varia positione.

Incertum habeo, pudeat magis, an pigeat disserere. Hanc tuetur lectionem Cortius, et habet noster A. Reliqui omnes habent *magis*; sed B, D, *pudet magis an piget*; E, *ac piget*. Qui indicativo usi sunt, retulerunt *incertum habeo* ad antecedentia, *quae fecerit*; quum referendum sit ad ea quae sequuntur. Haverc. omittit *magis*.

Cap. XCVI. *Quis rebus brevi Mario militibusque carissumus factus.* Hav., *quibus rebus et artibus.* Cortius, aliquot librorum fide, delet *et artibus*; quod tamen habent quatuor nostri; E, *atque artibus*.

Cap. XCVIII. *Ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere.* Haverc. *quia non fugere, ut pro victoribus agere.* Cortius, *quia non fugerent*; quod fecit ex *non fugere ut*. Nostri omnes, et plerique apud Cortium, *non fugere aut*, unde Bip. fecit *non fugerant*. Hoc eo libentius arripuimus, quod supra extremitatem verbi *fugere*, in C, scriptum est *rant*, manu, si non eadem, certe antiqua. Particula *aut* nullum prorsus sensum habet.

Cap. C. *Et sane Marius illo et aliis temporibus belli* (n. 7). Haverc. *Iugurthini belli.* Cortius, varietate codicum inductus, delet *Iugurthini*, quod nostri omnes habent.

Cap. CI. *Igitur Sulla, quem primum attigerant.* Haverc. *hostes attigerant.* Cort. delet *hostes*, aliquot suorum auctoritate. Illud tamen agnoscunt omnes nostri.

Tum Marius apud primos agebat. Sic Cortius; item B, C, E. Haverc. *erat*, ut et noster A, qui tamen supra *erat*, habet *agebat*. D, *agitabat*. *Agere*, hoc sensu, maxime Sallustianum est.

Quod ibi Iugurtha cum plurimis. Nostri omnes, *erat*; Haverc. *instabat*, sed plurimi apud eum, *agebat*, etiam hoc loco. Unde mihi constat Sallustium semel duntaxat scripsisse *agebat*; cuius locum bis invasit *erat*, semel pro interpretatione, semel ellipsim supplendi gratia positum. Nostram lectionem tuetur Cortius.

Quum Sylla, profligatis quos advorsum ierat, rediens. Illud *rediens* est a mala manu et male adhuc toleratum, inquit Cortius. Nos tamen illud retinuimus ex Haverc. et nostris omnibus, quum praesertim nulla causa id delendi occurrat, nec ullam attulerit Cortius.

CAP. CII. *Duo quam fidissumos ad eum mitteret.* Testatur Cortius unum e suis sic primitus habuisse videri; nempe *s* litteram, quae nunc voci *duo* adhaeret, alieni coloris esse. Noster certe alibi *duo*, *ambo*, pro *duos*, *ambos* scripsit; verbi gratia, Iug. XXVIII, *duo familiares.* Attamen utroque loco Haverc. et quinque nostri codd. habent *duos.* Cort. autem in c. XXVIII, *duo* ex manuscriptis duobus expressit. Nil mirum si librarii barbarae aetatis ignoraverint, antiquos optime dixisse *duo*, in quarto casu.

De se et de populi romani commodo. Sic Cortius ex Ms. Basileensi, cui suffragatur noster A. Ceteri, et Haverc. *de suo.*

Profecto ea re ad hoc tempus multo plura bona accepisses. «Sic Aldina. At Rivius, *profecto ex populo romano, ad hoc tempus*, etc. Cortius, qui in nota illustrat dictionem, *ad hoc tempus*, in textu (per mendum, an consulto) omittit; pariterque asseclae. Ald. vero *ea re*, (hoc est, *ob id*) legens placet magis; ne *populo romano* ter dicatur in breviori oratione.» BIPONT. Nos Bipontinam lectionem admisimus, quia Aldina innititur, ingenioque Sallustii accommodata est. Ceterum Cort. Haverc. nostrique omnes habent *ex populo romano.*

Perpessus es. «Sic Ald. Crisp. et ceteri. Alii male, *perpessus esses.*» BIP.

Sed ob regnum tutandum arma cepisse. «Aliqui codices non agnoscunt *ob*; hinc Gruterus coniicit, *regni tutandi* (s. causa). Cortius, more suo, fecit *regnum tutatum*, ut hoc supinum esset. Lenius *regnum tutandi.*» BIP. Nostri omnes, ut edidimus.

CAP. CIII. *Exercitu in hibernis composito.* Sic Cort. et noster D. Haverc. aliique nostri, *hibernaculis.*

CAP. CV. *Praeterea sagittarii et cohors peligna.* Sic Cortius ex duobus Mss. Haverc. et B, D, *praeterea iere sagittarii*; E, *praeterea sagittarii iere*; C, *praeterea vero sagittarii*; denique A, optime, *praeterea sagittarii*; prorsus ut edidimus.

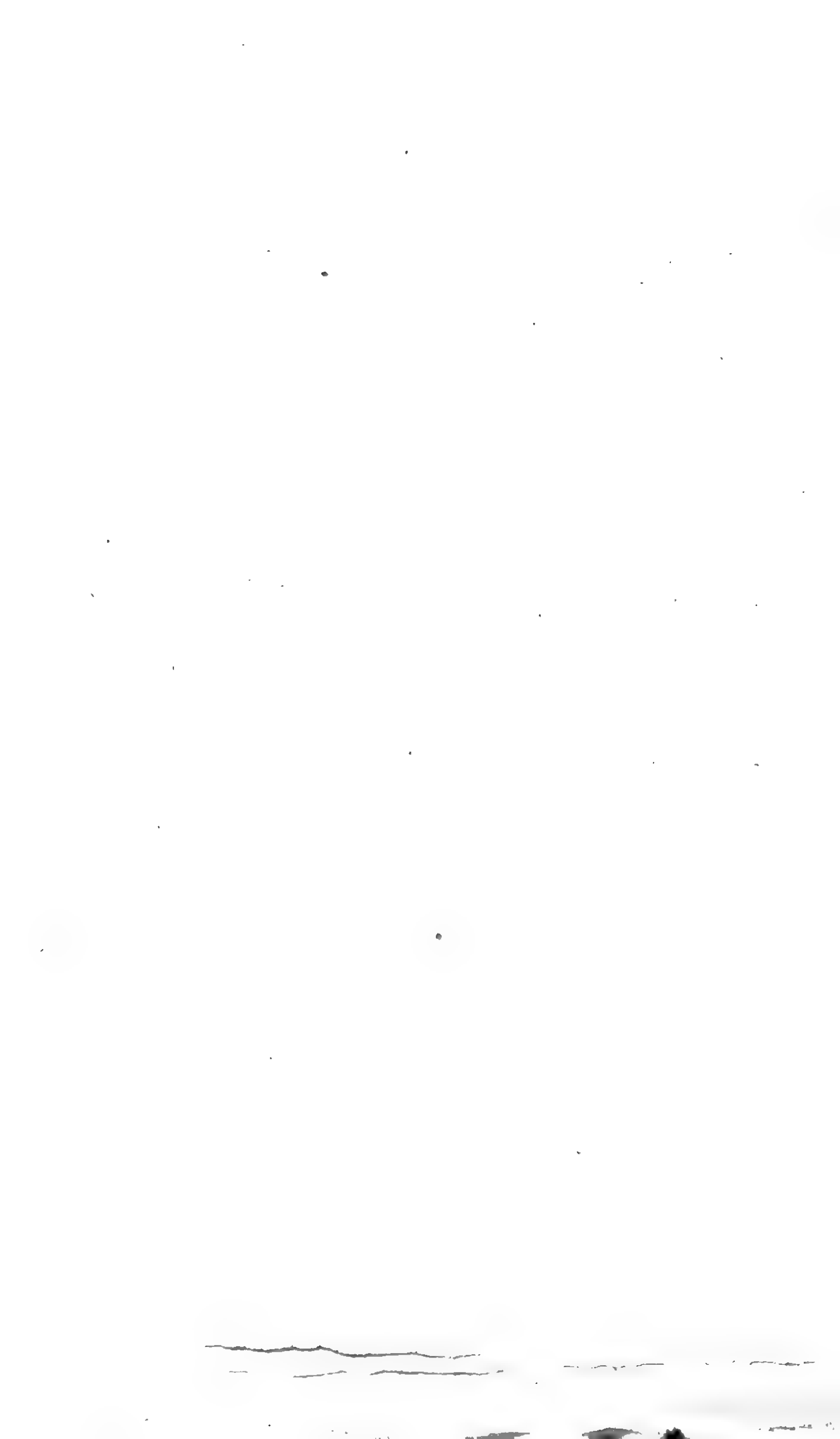
CAP. CVI. *Incerto voltu ad Sullam accurrit.* Haverc. *Incerto vultu pavens*, quomodo et nostri omnes. Vnius suorum fide, Cortius delevit illud *pavens*, quod certe dictionis *incerto voltu*, interpretatio fuit.

CAP. CIX. *Igitur Sulla respondit, pauca se coram Aspare loquuturum.* Sic Haverc. Cortius vero: *igitur Sulla, pauca coram Aspare loquuturum.* Testatur enim a quibusdam Mss. abesse *respondit*; ab aliis *se*. Et noster quidem A. Cortianam lectionem exhibet. Ceteri agnoscunt *respondit*, et *se*; nisi quod pronomen hoc in B supra lineam est.

CAP. CXI. *Denique regi patefacit.* Sic Cortius, unius cod. fide. HAV. et nostri, *patefecit.*

CAP. CXIII *Ceterum dolo an vere, parum comperimus.* Quod vulgo addi diximus, *cunctatus*, est in omnibus nostris; a quibusdam autem Cortianis abest, et recte, ut opinor, deletur.

CAP CXIV. *Et inde usque ad nostram memoriam* (n. 3). Cortius delet *usque*, quod habent omnes nostri.

INDICES

INDEX
GEOGRAPHICVS *

N. B. *Indices, quos edimus, iidem prorsus sunt, quibus Cl.* Burnouf *editionem suam locupletavit; proinde paginarum numerus ad eius Editionem refertur, eumque, ne Cl. Viri labor inutilis foret, ad marginem huius nostrae editionis adscripsimus; nobis namque nimio labore districtis haec una ratio superfuit.* Typ.

A

* *In componendo hoc indice plurimum eo usi sumus, quem gallice conscripsit vir geographiae scientia praecellens,* Barbié du Bocage, *ex Instituto gallico, subiecitque gallicae versioni sui in eodem Instituto collegae cl.* Mollevault. *Item nobis auctores fuere* De Brosses *et* d'Anville, *quorum eruditae investigationes iampridem suo pretio aestimatae sunt. Necnon aliquot addidimus ineditas de geographia hispanica notas, quas a se latine scriptas, pro humanitate sua, nobis commodavit vir inter Hispanos suae patriae locorum peritissimus Ioannes Antonius* a Llorente. *Quae huic Indici interserentur eius notae, auctoris nomine subscribentur.*

Antipodes; p. 442. Populi pedibus nostris oppositi, e contraria parte orbis terrarum. Vid. Fragm. incert. lib. n. 79.

Apulia; p. 45, 49, 66, 72. Italiae inferioris pars, mari Adriatico contermina, quam Graeci dixerunt Iapygiam. Ea fere loca complectitur quae hodie vocant *la Capitanata*, *la terra d'Otranto*, *la terra di Bari*, in Neapolitano regno. In Apulia fuere veteres Calabri; ii enim non eam regionem incolebant, quae nunc Calabria dicitur. *D'Anville*, Geogr. Antiq.

Armeni; p. 176. *Armenia*; p. 412, 415, 443. Armenia est Asiae regio, cuius nomen, nescio an recte, arbitratur *De Brosses*, v. 7, significare *montem Lunae*: ei enim deae gentem illam in monte sacrificare solitam fuisse. Eius regionis pars hodie Persarum, pars Turcarum dominationem agnoscit. Armenios vero, qui Herculem Phoenicium sequuti sunt, non ex ea gente esse suspicatur idem *De Brosses*. Quippe Armenia multum a Tyro distat; et omnino fieri potest, ut librorum Hiempsalis interpres, punica nomina latine reddendo, erraverit, Armeniosque vocaverit qui Amorrhei vel Aramei, vicini Phoenicibus, erant. Ceterum hae sunt merae coniecturae.

Arpinum; p. 250. Oppidum Latii, prope Campaniam, ubi nati sunt Plautus, Marius et Cicero. Hodie *Arpino*, in regno Neapolitano.

Arretinus ager; p. 58. Arretium fuit urbs Etruriae, quam hodie dicunt *Arezzo*. Vid. infra *Reatinus*.

Asia; p. 24, 174, 425. Vna ex tribus, antiquitati notis, terrae partibus, in qua etiam alii Aegyptum, alii Aegypti partem ponebant. Eo nomine vocare solebant Romani, quam habebant in Asia provinciam.

B

Baleares insulae; p. 321. Insulae duae in mediterraneo, funda bellicosae. Graeci Gymnesias dixerunt, teste Plinio, III, 5. Hodie *Maiorca* et *Minorca*, a dispari magnitudine.

Ballera; p. 371. Mons in Hispania, quem *De Br.* existimat esse montem *Belonam*, cuius meminit Stephanus; in ea parte ubi nunc est *Tarifa*, ad fretum Gaditanum.

Bithynia; p. 377, 409, 418. Eius positio et varia nomina; 436. Asiae regio Propontidi, Bosphoro et Euxino mari adiacens.

Bruttium; p. 66, 436. Italiae regio, eadem fere quam dicunt hodie citeriorem ulterioremque Calabriam. Eas terras occupaverunt, anno circiter 356 ante Chr., pastores Lucani a dominis fugitivi, qui propter hanc fugam, domestica lingua Bruttii dicti sunt; ea enim vox fugitivum graece δραπέτην, sonat. *De Brosses*, IV, 53. Recentius nomen *Abruzze*, licet a Bruttio derivatum, non eam tamen regionem, sed Samnium designat; *d'Anville*.

C

Cabira; p. 412. Oppidum Ponti Mithridatis regia nobilitatum, quod a se captum Pompeius Diopolin appellavit; Augustam vero, Augusto imperante, vocavit Pythodoris regina, unde Straboni est Σεβαστή. Nomen ipsum *Cabira* *De Brosses*, IV, 37, interpretatur *potens*, *maximum*, sive quod oppidum illud regni primarium esset, sive quod Soli, deorum apud orientales homines maximo, consecratum.

Chalcedon; p. 411. Χαλκηδὼν Ptolemaeo: Straboni Καλχηδών. Vrbs Asiae ad Bosphorum Thraciam, in Bithynia. Eam urbem caecorum nominabant, quia eius conditores Graeci longe opportuniorem Byzantii positionem non elegissent. Eam nunc Turcas vocare *Kadi-Keui*, id est, Burgum Cadi, ait *d'Anville.*

Charibdis; 438, 440. Gurges in mari ad Siciliae litus, saxo Scyllae oppositus; vid. fragm. inc. lib. n. 65.

Cilicia; P. 418, 425. Asiae minoris regio, Taurum montem a Septentrione, mare usque ad Syriam a meridie habens. Cilices maritimis latrociniis insignes fuere; quos a Servilio, dein a Pompeio profligatos devictosque nemo nescit.

Cimbri; p. 354. Germaniae populi cum Teutonibus a Mario devicti.

Cirta; p. 182, 183, 184, 187, 188, 203, 272, 290, 313. Vrbs Numidiae non procul a mari, quod regni caput habuit Syphax, dein Masinissa, eiusque filius Micipsa. Deducta eo colonia romana Cirtae Iuliae nomen accepit; postremo Constantia vocata est in Constantini Magni honorem. Hodie Constantina dicitur, urbs inter maximas Algeriensis provinciae celebrata. Vid. *d'Anville*, Geogr. Antiq. Nomen Cirtae, e punico *Karth*, quod urbem significat, deductum putant viri doctiss. *Bochart* et *De Brosses.*

Corduenni; vid. p. 439, n. 67.

Corycus; p. 372. Vrbs Ciliciae maritima, dicta nunc, corrupto antiquo nomine, *Curco.* (*d'Anville.*)

Cretenses; p. 410. *Creta*; p. 436. maris Mediterranei insula, Iovis incunabulis et centum urbibus quondam clara. Nunc *Candia* vulgo dicitur.

Crotoniensem; p. 70. Croton, civitas Italiae in Bruttio, Milone athleta memorabilis, qui Pithagorae discipulus fuit. Nunc *Cotrone*, in sinu Tarentino.

Cumae; p. 444. Vrbs Campaniae celebris, a Chalcidensibus Euboeis condita, de qua Virgilius, Aen. VI, 2.

Cyrene; p. 179. *Cyrenenses*; p. 268. Vrbs Africae nobilissima, unde Cyrenaïca regio nomen invenit. Eam Strabo, lib. ultim., a Theraeis graecis conditam scribit, qui Laconica profecti, Theram insulam prius coluerant, dehinc in continente Cyrenem aedificaverunt. Diodor. lib. V, scribit ex quorumdam sententia nomen hoc tractum a Cyrene virgine, quam raptam Apollo in ea loca, ubi postmodum civitas condita est, asportavit. Contra *De Brosses* dictam putat Cyrenem a *Kur* (*scaturire*), quod ibi multi fontes erant. Nunc reliquiae tantum huius urbis supersunt, nomine *Kurin*, in regno Tripolitano. Cyrenaïcam regionem, quae et Pentapolitana dicebatur, describit Plin. V, 5. Vrbem Cyrenem conditam narrat Solinus, XXX, a Lacedaemonio Batto, rege Marcio res romanas tenente, anno post Troiam captam DLXVIII.

Cyzicum (vel Cyzicus); pag. 401, 411, 449. Insula in Propontide, quae duobus pontibus continenti adhaeret, estque in ea urbs clarissima, de qua Florus: « Cyzicum nobilis civitas, arce, moenibus, portu, turribusque marmoreis, Asiaticae plagae litora illustrat. Hanc ille (Mithridates) quasi alteram Romam toto invaserat bello, etc. » Lege Strabon. XII. (Ex not. Varior.)

D

Dalmatae; p. 448. Dalmatia, regio Illyrica est, ad mare Adriaticum spectans, contermina Liburniae, occasum versus. Dalmatas ab Augusto Caesare domiti fuerunt.

Galli transalpini, expulsis Tuscis, seu Etruscis, qui antiquitus eam tenebant; Liv. v, 34 et 35. Galliam quoque Togatam dixerunt, ob concessum incolis usum togae romanae.

Gallia ulterior; p. 66, 67. Vera Gallia, trans Alpes sita, respectu Romae: unde eam quoque Transalpinam dixerunt. Sed peculiari nomine Vlteriorem Galliam vocat Sallustius, eam tantummodo Galliae partem quam in provinciae formam redegerant Romani, quae et Narbonnensis dicebatur, ea loca complectens, quae hodie sunt *le Languedoc*, *la Provence*, *le Dauphiné*.

Germani, p. 427. Nobiles illi populi, a Gallis Rheno flumine divisi, quos etiam Teutonas vocabant, quod ipsi nomen nunc quoque retinent. Germanus a duobus Teutonicis vocabulis ducitur, *ger*, bellum, et *man*, vir.

Getae; p. 446. Populi Thraciae, qui a Romanis Daci quoque vocantur. Strabo tamen, lib. VII, Getas a Dacis ita distinguit, ut Getae sint qui ad Pontum, in orientem, vergunt; Daci, qui in oppositum, Germaniam versus.

H

Hadrumetum; p. 179. Vrbs romanae in Africa provinciae, a Phoenicibus condita. Locum ipsum, ubi fuerit, ignorari testatur *d'Anville*; nec tamen procul sitam fuisse ab urbe, quae nunc vocatur *Susa*, in agro Tunetano. Doctissimus autem Anglus *Shaw*, eam affirmat nunc stare, nec aliam esse quam *Hamamet*, satis amplam hodie quoque civitatem. Nomen Hadrumetum, seu Adrumetum deducit *De Brosses* a punicis vocabulis *Ader-Muth*, quae interpretatur mortem vel tumulum *Ador* (qui deus ignis est).

Heraclea; p. 412. Plures huius nominis urbes fuere. Hic mentio est de Heraclea Pontica, graeca urbe, in Bithynia, ad Euxini maris litus, cuius nomen et positio adhuc agnoscitur in vulgari appellatione *Erekli*. (*d'Anville*.)

Hippo; p. 179. Duae fuerunt in Africa urbes Hipponis nomine, quod *sinum* interpretantur *De Brosses* et *Bochart*. Et ad sinum quidem maritimum utraque posita erat. Alter Hippo *regius* dicebatur in Numidia, cuius episcopus fuit divus Augustinus; prope locum ubi nunc est *Bona*, nomen ab Hippone corruptum. Alter, Hippo, Zarytos, in provincia romana, propius Carthaginem, de quo hic loqui videtur Sallustius. Eius nomen Arabes corrupere in *Ben-zert*, vulgo *Bizerte*, (quasi Hip-zert, Hippo-Zaritos) quae urbs inter maximas est in agro Tunetano. Cognominis origo, graeca vox Diarrhytos (*διάῤῥυτος*), quod adiacet navigabile stagnum, unde in modum fluminis aestuarium emergit, quod vice alterna, prout aestus aut repressit aut impulit, nunc infertur Mari, nunc redditur stagno. Plin. Epist. IX, 33.

Hispania; p. 156, 159, 176. *Duae Hispaniae*; p. 34.

Hispania citerior; p. 35, 39, 369. Maxima Europae regio, Mediterraneo et Oceano undique circumdata, nisi qua Pyrenaeis iugis Galliae committitur. Hesperiam quoque dixerunt, propter situm occidentalem, et Iberiam, seu ob flumen Iberum, seu quod Iberi huc ex Asia migraverint, ut narrant aliqui, sive etiam, ut putat *De Brosses*, *Iberia* proprie sit *regio trans* Pyrenaeum: verbum enim *iber*, quod agnoscitur in graeco *ὑπὲρ* et in germanico *über*, significare *trans*. Idem putat Hispaniae nomen, a Phoenicibus impositum, a radice *isp* (equus) deduci, propterea quod Baetica, cui primae navigantes appulerunt, equorum praecipue ferax in omnibus aetatibus fuit. Et quidem plerique nummi antiqui Hispanarum urbium equum solutum, vel equitem prae-

exscribemus notam, cuius, pro sua humanitate, nobis copiam fecit doctiss. hispanus Anton. *a Llorente*: «*Lacetaniam*: Hodie tractus est *Cervera*, et locorum circumadiacentium in Catalaunia inter flumen Sicoris (*le Sègre*) et *Cardona*. Ptolemaeus incolas vocavit Accetanos; Plinius, regiones describens, Lacetanos. Illius exemplaria impressa, dum populi ad conventum Cesaraugustanum (*Saragosse*) concurrentes citantur, inter eos *Lacetanos* numerant. Sed absque dubio librariorum ibi est error; *Iaccetani* scribi debuit et legi debet. Lacetani enim conventui Tarraconensi addicti erant. Aliquamdiu Lacetania regio plus ampla fuit, Indigetes, Ausetanos, Castellanos, et Lectanos complectens. Livius, Strabo, et nunc Sallustius hoc sensu loquuti sunt.» Idem de Ilergetibus; *Ilergetum*: «Tractus satis amplus a flumine Sicòri (*le Sègre*) in Catalaunia, ad flumen *Arva* in Aragonia, olim Vasconum orientalem terminum. In illo tractu sunt hodie civitates *Lerida*, *Fraga*, *Barbastro*, et burgi plurimi circumadiacentes.» *Llorente*.

Laris; p. 293. «Lares Cirtesiorum oppidum ponit Ptolemaeus, aliquanto magis ad meridiem, quam Vaccam (ipse Vagam appellat) ad Iuliam Cirtam.» Haec Glarean., qui tamen observat huius oppidi positionem prorsus incertam esse.

Latinum nomen, *homines latini nominis*; p. 210, 211, 216, 219. Homines qui Latii iure fruebantur, de quo dictum est supra in voce *Italici*.

Latium; p. 257, 274, 302. Illa pars Italiae, ubi fuere Lavinium, Ardea, Alba-longa, Tusculum, Arpinum, Praeneste, denique regina urbium, Roma.

Leptis; p. 179, 266. A Sidoniis condita; p. 267. In Africae duae sunt Leptes, una prope Hadrumetum, altera inter Syrtes, non procul ab ostio Cinyphi amnis. Illa in Ptolemaeo Leptis parva; haec in Plinio Leptis magna dicitur. Leptis autem nomen Punicum, si recte coniecerunt *De Brosses* et alii, stationem navium denotat. Pauca tantum vestigia, nomenque *Lebida* nunc supersunt. Vid. *d'Anville* Geogr. Antiq.

Lethe; p. 372. Nomen oppidi et fluminis in Lusitania, quae *De Brosses* putat esse nunc, flumen *Lima*, et urbem *Ponte di Lima*. Ceterum nomen *Lethe* non a Graeco sermone deducit; imo commune fuisse multis fluminibus probat, quorum unum in Baetica nunc quoque vocatur *Guada-lete*, i. e. fluvius Lete.

Libyes; p. 175, 178. Totam Africam Libyae nomine Graeci comprehendebant. Sed hic Sallustius Libyes vocat eos tantummodo, qui ad occidentem, inter Gaetulos et mare, sedem habuerunt. Nec non scire attinet, Marmaricam Cyrenaïcamque provincias, Aegyptum inter et magnam Syrtim, peculiari Libyae appellatione sub Ptolemaeis, et deinde sub Romanis, designatam fuisse. Libyam nomen punicum esse arbitratur *De Brosses*, *Lheaba*, i. e. ardorem solis.

Ligures; p. 208, 267, 297, 311. Liguria, Italiae regio, ab Alpibus ad Macram flumen pertinens, quo ab Italia proprie dicta dividebatur; (nunc *il Ducato di Genova*). De his Florus II, 3; Ligures imis Alpium iugis adhaerentes inter Varum et Macram flumen, implicitosque dumis silvestribus, maior aliquanto labor erat invenire quam vincere. Tutum locis et fuga, durum atque velox genus, ex occasione magis latrocinia quam bella gerebat.» Ex Plutarch., vita Marii, Ligures constat prius vocatos fuisse Ambrones. De eorum positione et urbibus, quarum nomina Celticam originem indicant, vide Strabonem.

Lucanus ager; p. 383. Tractus Italiae, inter sinum Tarentinum et Tyrrhe-

M

diterraneum mare sitam Claudius in duas provincias divisit, Tingitanam et Caesariensem. Nunc Caesariensis pars est Algeriensis regni: Tingitana vero, regna comprehendit quae dicuntur *Fez* et *Maroc*.

Medi; p. 176, 178. Media, celeberrima Asiae regio, quae ante Cyrum et Persas imperium Orientis tenuit. Inde profecti sunt pars Herculis Tyrii comitum; nisi vera sit coniectura viri doct. *Mignot*, qui arbitratur errorem esse in nomine, et de Madianitis, non de Medis agi, in Hiempsalis libris, quos interpretatus est Sallustius; vid. Iug. XVII, n. 7.

Mesopotamia; p. 414, 448. Asiae regio Babiloniae confinis, inter Tigrim et Euphratem, ex qua positione nomen invenit.

Mulucha; p. 180, 296, 329. Amnis Africae Numidiam Mauritaniamque dividens. Non nullis vocatur *Molochath*, i. e. fluvius regalis; seu *Malva*, nunc *Malùca* inter Algeriensem et Marocanum agrum.

Mulvius Pons (seu *Milvius*); p. 70. Pons ille tribus fere millibus ab urbe media distabat. Dicitur nunc *Ponte Mole*, in via quae a Roma ducit in Etruriam.

Muthul; p. 226. Flumen in Africa, sola Metelli cum Iugurtha bellantis victoria nobile.

Mutina; p. 372. Vrbs Galliae cisalpinae, nunc *Modena*.

Mysii; p. 446 Thraciae populi, qui, transvecti in Asiam, eam regionem incoluere, quae Propontide, Aegaeo, Bithynia et Lydia cingitur.

N

Narbo; p. 437. Narbo Marcius, urbs Galliae, ad ostia Atacis fluminis (*l'Aude*); XII millia passuum a mari distans; nunc *Narbonne*. Huc coloniam Romani deduxere, consule Q. Marcio Rege, anno V. C. 636. Inde cognominis origo. Vell. I, 15.

Nilus; p. 443. Magnus Aegypti fluvius, quem Asiae Africaeque terminum faciebant multi veterum.

Numantia; p. 157, 159, 172, 180, 314.

Numantinum bellum; p. 156, 158. Numantia civitas Hispaniae nobilissima quondam, modice edito in tumulo sita, quam Durius (*le Duero*) praeteribat. Numantini, quum Romanos per diuturnum bellum multis cladibus affecissent, tandem a Scipione Africano Aemiliano obsessi, quum fames urgeret, se ipsos in rabiem versi, ferro, veneno igni que peremerunt; Liv., Vell., Oros., Florus (ex notis Variorum).

Numidia; passim. *Numidarum* origo et situs; p. 177 et seqq. Eam regionem tenent hodie, quae vocantur *les régences d' Alger*, *de Tunis*, *et une partie de celle de Tripoli*.

O

Oceanus; p. 174, 177. Magnum illud mare, quo totus terrarum orbis cingitur, quodque Mediterraneo iungitur freto Gaditano. De hac tantum Oceani parte loquitur Sallustius, quam dicunt Atlanticum mare, non procul ab illo freto remotum.

Olympus; p. 372. Olympus atque Phaselis urbes sunt Lyciae, maritimae et maximae, quae piratarum domicilium ac receptaculum fuerunt, et ea de

causa bello piratico a Servilio expugnatae et deletae sunt. Strabo XIV; Cic. in Verr. IV; *Carrio* et *d' Anville*.

Othus; mons in Creta; p. 445, n. 88.

P

Pamphylia; p. 435. Asiae minoris regio, inter mare et Pisidiam, Lyciae vicina.

Panormitani; p. 428. Panormus, urbs Siciliae, nunc *Palermo*. Alias urbes huius nominis indicat *d'Anville*, in Epiro, Creta, Attica, Achaia, et Mysia, de quibus hic non agitur. Panormus ex Graecis vocibus deducitur πᾶς et ὅρμος, quasi *portus universus; statio in quam undique conveniunt naves*.

Paphlagonia; p. 447. Asiae minoris regio, Euxino mari adiacens, ab amne Parthenio usque ad Halym fluvium, Tauricaeque Chersonesi litoribus opposita. Conterminos a meridie Galatas habet. Ibi fuit celeberrima urbs Sinope, quam reges Ponti sedem elegerunt.

Parium; urbs Mysiae ad Hellespontum; p. 412, n. 12.

Peligni; p. 321, n. 2. Italiae gens in montibus sita, inter Samnites et Sabinos, cuius caput Corfinium, celebre quondam oppidum, nunc vicus nomine *San-Perino*, in provincia quae dicitur *l'Abruzzo ulteriore*.

Pelorum; promontorium Siciliae; p. 443, n. 83.

Persae; p. 176. Magna Asiae gens quae, imperante Cyro, Medos subegit, et postquam ducentos tricenos fere annos in toto Oriente dominata est, in Macedonum, deinde in Parthorum (p. 414) ditionem concessit. Sed hic de iis tantum agitur, qui Herculem Tyrium in Hispaniam sequuti, eo mortuo in Africam transierunt, mixtique Gaetulis semetipsi demum Numidas appellavere (Iug. XVIII). Hos Persas ait Sallustius *magis intra Oceanum* consedisse, quam Medos et Armenios. Quod ita exposuimus, p. 177, n. 8, ut *intra* idem valeat, quod *citra* (ut saepe fieri probavimus), Medique, non Persae, propiores oceano habeantur. Et quidem nemo unquam alibi Numidas, ex Persis genitos, habitasse audivit, quam ad orientem; Mauros vero, Medorum filios, ad occidentem, in Oceani litore. Atqui contraria prorsus positio fuerit, si Persae propius Oceano sedem posuisse intelligerentur. Movet quidem Sallustius eos *alia*, *deinde alia*, *loca* petiisse; sed non dicit sedem permutasse cum Medis, Maurorum patribus. Nos igitur totum Sallustii locum ex ea opinione explanavimus, scilicet Medos ibi initio consedisse, ubi ex omni hominum memoria Mauri fuerunt; Persas autem, ubi Numidae. Et sic quoque rem intelligit cl. *Barbié du Bocage*, in indice geographico. Sed nos monuit vir multae doctrinae, nec minoris humanitatis, quem iam saepius honoris et auctoritatis causa nominavimus, *Letronne*, ex Instituto gallico, gravissima testimonia huic sententiae refragari. Ipse enim, dum Strabonem interpretatur, eo deductus est argumento suo, ut, vol. V, p. 460, n. 4, Plinii locum afferret, qui, cum Strabone comparatus, Persarum positionem locis Oceano propinquis vindicat. Sic enim Plin. V, 8: « *Pharusii*, quondam Persae, comites fuisse dicuntur Herculis ad Hesperidas tendentis » Strabo autem ait *Pharusios* et Nigritas super Maurusios habitare; i. e. ultra Maurusios, meridiem versus. Inde apparet receptam fuisse apud veteres opinionem, Persas illos, Herculis comites, propius Oceano quam ipsos Mauros, initio con-

sedisse. Sed si ita res est, non stricto sensu dixerit Sallustius, *proxumos nostro mari locos occupavere.* Nam certe *nostrum* mare est Mediterraneum.

Phaselis; p. 372. Vide vocem *Olympus.*

Phoenices; p. 179. Populi in Syriae litoribus habitantes, quorum praecipuae urbes Tyrus et Sidon. Ii remotissimis temporibus imperium pelagi orbisque universi commercium tenuere, coloniasque in Hispania, Africa et Graecia condiderunt. Magnam Phoenicum vim sub Iosue tempora, bello sacro profligatam, maritimam Africae regionem occupasse testes sunt columnae binae, olim in Tingitana visendae et Phoenicio sermone inscriptae, verbis sic Graece sonantibus: *ἡμεῖς ἐσμεν οἱ φυγόντες ἀπὸ προσώπου* Ιησοῦ *τοῦ λῃστοῦ υἱοῦ* Ναυῆ. Nos sumus, qui fugerunt a facie Iosue praedonis, filii Nave (lege *filii Nun.*) Quod est idem ac si dixissent, nos Cananaei seu Phoenices sumus. Phoenices enim semetipsi Cananaeos vocabant; et testatur divus Augustinus, de Civitate Dei, etiam sua aetate agrestes Afros, interrogantibus, qui sint, respondere: *sumus Khanani.* Phoenices a Graecis appellati esse Salmasio videntur ob repertam apud ipsos purpurae tincturam; nam, iuxta Hesychium, φοινὸν significare *πυῤῥόν*, *ἐρυθρόν*, i. e. rubrum. Alii dictos putant ab arbore *palma*, quae multae in ea regione gignuntur. Palma autem Graece est φοῖνιξ, et rubros fructus habet; ita ut hoc etymon eodem fere, quo prius, redeat. Ex vocabulo *Phoenices*, deducta est vox *Poeni*, detracta aspiratione. Ex *Poeni*, *punicus*, quasi *Poenicus.* Est etiam in veteri inscriptione: BELLO POENICIO. (Ex notis Varior. et *De Brosses.*)

Philaenon arae; p. 180; p. 180, 270. Vide eo loco narrata. Non iam erant istae arae, Strabonis aetate; sed locus nomen servabat. Nunc ignoratur ubi fuerint.

Phrygia; p. 436, 445, 448. Magna Asiae minoris regio, post Lydiam, orientem versus. Ea Phrygia maior vocata fuit. Nam Phrygiam minorem dixere Mysiae partem ad Hellespontum, quam, Troia a Graecis deleta, Phryges occupavere. Hoc testatur Strabo, Virgiliusque temporum ordinem praevertit, quum Troas Phrygios vocat. Nam Troës in Mysia (cuius pars Dardania) fuere (ex *d'Anville* Geogr. Antiq.).

Picenus ager; p. 45, 50, 66, 103. Vmbris atque Sabinis continuantur Picentes, quorum regio dicebatur Picenum et ager Picenus. Plin. III, 12: « Infra Sabinos Latium, a latere Picenum, a tergo Vmbria. » Vide Strabonem, v; qui Sabinis oriundos tradit, pico ave ducis itinere. « Festus: Picena regio, in qua est Asculum, dicta, quod Sabini quum Asculum proficiscerentur, in vexillo eorum picus consederit. » Ad picum, Latinorum regem, gentis originem fabulose deduxit Silius l. VIII. In hoc tractu sitae olim urbes Ancona, Numana, Potentia, Ciceroni, Velleio Paterculo celebrata oppida. Vide Cluver. l. II Ital. cap. II, et l. IV, cap. 6; ubi de Picentinis, quos a Picentibus originem traxisse docet. *Varior.*

Pisidia; p. 435. Regio Asiae minoris, Pamphyliam a meridie, Ciliciam ab oriente habens. Eam a mediter. mari Pamphylia seiungit. (*d'Anville*).

Pistoriensis ager; p. 102; Catil. LVII, n. 1.

Pontus; p. 419, 420. Regnum Asiae, ad Pontum Euxinum, Paphlagoniam ab occidente, Cappadociam a meridie, Colchidem ab oriente habens. Regnum illud trecentis fere ante Christum annis conditum, primo pars Cappadociae fuerat. Omnes vero circum regiones, regnante omnium Ponti regum celeber-

R

Reatinus ager; p. 58. Tractus Sabinorum, ubi fuit oppidum Reate, nunc *Rieti*, ad Velinum amnem. Iam monuimus in eo verbo variare Sallustii editores; et legere alios *Arretino*, alios *Reatino*. Certe Massiliam se ire fingenti rectius, per Arretium, iter fuit. Sed omnino tamen fieri potest ut Roma profectus, Reate primum diverterit.

Rhegium; p. 191, 433. Vrbs Italiae, in agro Bruttio ad fretum Siculum, nunc *Regio*. Vide p. 433, n. 45.

Rhenus; p. 346. Magnum illud flumen, quod ab Helvetiorum montibus ortum, Galliam a Germania dividit. De huius nominis origine, vide p. 386, n. 12.

Rhodii; p. 81, 82. Rhodus, insula celeberrima in Aegeo mari, Asiae vicina, navigatione commercioque florentissima. Rhodiorum studium circa rem nauticam laudat Strabo, qui de Rhodo: « *ἐθαλασσοκράτησεν*, inquit, *πολὺν χρόνον, καὶ τὰ λῃστήρια καθεῖλεν*, domina maris diu fuit, sustulitque piratas. » Eorum leges nauticae in Pandectas a Iustiniano relatae sunt, et vim in utroque imperio obtinere solebant. In insula Rhodo fuit nobilis ille solis colossus, qui inter mundi miracula habitus est. Is eversus fuit terrae motu, anno ante Chr. 224.

Roma; passim. De tanta urbe, ut de Carthagine, profitetur ipse Sallustius, p. 179, *silere melius puto, quam parum dicere*. Vid. tantummodo de origine et initiis urbis Romae, p. 16 et sqq.

S

Saguntini; p. 438. Saguntus, celebris Hispaniae urbs, ultra Iberum, a Zacynthiis condita, ab Hannibale excisa, dein restituta a Romanis. Huius vestigia supersunt in loco qui dicitur *Murviedro*, i. e. muri veteres.

Salentinum (promontorium); p. 436. Promontorium dictum quoque Graecis Iapygium, quo Italia longissime in mare excurrit, ultra sinum Tarentinum. In Salentina peninsula sunt urbes Tarentum, Brundusium (Adriatici portus, nunc *Brindes*), Hydruntum (*Otrante*), Callipolis (*Gallipoli*). Eam regionem, Messapiam quoque dictam, incoluere veteres Calabri (iam, quae nunc Calabria dicitur, Bruttium esse monuimus). Vsque ad Salentinum promontorium nomen Apuliae aliquando extenditur. Vide hoc verbum.

Samnites; p. 88. Italiae gens, a Sabinis oriunda, ut docent Strabo, et Varro de L. L. VI, inter Picenum, Latium, Campaniam et Apuliam sita. Regio Samnitibus olim habitata, ea loca comprehendit quae nunc vocant, *il principato ulteriore, la contea di Molisa, ed una parte della Capitanata*, in regno Neapolitano.

Samothracia; p. 408. Vide quae ibi notavimus.

Sardinia; p. 374, 440, 414. Magna mediterranei maris insula, Italiam inter et Africam.

Scylla; p. 445. Saxum immane ad Italiae littus, oppositum Charybdi, vid. p. 438, n. 65.

Seleucia. Plures sunt huius nominis urbes in Oriente. Hic mentio est de Seleucia ad Tigrim; p. 474, n. 16.

T

ludem Maeoticam decurrens; nunc, corrupto nomine, *le Don*; de quo vide p. 293, n. 3.

Tarentum seu Tarentus; p. 372. Calabriae haec, sive magnae Graeciae urbs est. Suidas et Aelianus, in Militaribus, adscribit Tarentum Siciliae. Ex quo patet huius tempore hanc Italiae partem (ut nunc quoque) Siciliam appellatam. In regum titulis enim utriusque Siciliae memoria est. Taras appellatur Graecis. Eleganter hanc urbem describit Florus I, 18: « Tarentus, Lacedaemoniorum opus, Calabriae quondam et Apuliae totiusque Lucaniae caput, quum magnitudine et muris portuque nobilis, tum mirabili situ: quippe in ipsis Adriatici maris faucibus posita, in omnes terras..... vela dimittit. » (Ex not. varior.)

Tartanius; p. 418. Amnis Bithyniae.

Tartessus; p. 378. Ibi, n. 17, monuimus dubitare doctos an eadem sit urbs Tartessus et Gadir. En habes, erudite lector, de hac re notam J. A. *a Llorente*: « Sallustius hic in errorem lapsus, occasionem labendi Rufo Festo Avieno, et quibusdam Hispanis scriptoribus praebuit, ob tanti viri auctoritatem. Hodie vero inter geographiae hispanicae criticos investigatores certissimum habetur, civitatem *Cadix* semper a primaeva per Tyrios fundatione fuisse *Gadir* nuncupatam, nullo tempore Tartessum. *Tartessus* vero vox Celtica est, tribus constans syllabis, loci naturam celtice designantibus: *tar* significat propinquitatem, *te* fluvium, *so* cursum rapidum. Civitas ergo Tartessus erat proxima fluvio rapidi cursus, quod certe urbi *Cadix* non convenit, quae, sine flumine, mari pene circumvallata est. Tartessus insula fuit; mare, et flumina Baetis, Lethesque eam secabant. Hodie rivulus *Caulina* clam et subtus terram non vero palam Baeti iungitur. Alter rivulus *Valdeso*, qui ad fluvium Lethes (nunc *Guadalete*) pergit, etiam a *Caulina* est emancipatus. Continens est ergo vetus insulam Tartessiorum, in quo tractu sunt *Trebujena, Chipiona, Rota, Xeres de la frontera, San-Lucar de Barameda, Puerto de Santa Maria*; non vero *Cadix*. Inficias non ibo nonnumquam civitatem *Gadir* aliis nominibus designatam fuisse. *Cotynusam* appellavere indigenae; *Gadeira* Graeci; *Erytheam* Pherecydes, a Strabone citatus; *Gades-Iuliam-Augustam* Romani; *Calix*, Hispani usque ad saeculum XVI. Nomen vero proprium ab initio *Gadir* tantummodo fuit. » Llorente. Haec vir doctissimus. Nos vero etymologiam et analysim verbi *Tartessus* nec probamus, nec reiicimus. Fides sit penes auctorem.

Tauri; p. 439. populi barbari intra et extra Chersonesum Tauricam (*la Crimee*) habitantes.

Tauromenitanea (litora) p. 438. Tauromenium est urbs Siciliae, in orientali litore inter fretum Siculum et montem Aetnam. Diodorus nomen deducit ab urbis situ, quod in monte posita erat. Dicitur nunc *Taormina*.

Taurus; p. 377, 407. Maximus Asiaticorum montium, a Pamphiliae litoribus exsurgens, et perpetua iuga usque ad Indicum pelagus protendens. Hic ab utroque latere multos vertices in diversum agit, quorum varia, variis gentium linguis, nomina, ut Haemodes, Imaus, Caucasus, Paropamisus, Niphates, Cragus, et alia, quae videre licet apud Plinium, v, 27. Vsque ad Maeoticum lacum et Riphaeos moutem ad septentrionem evadit, unde *Tauri*, vel *Taurici* dicti sunt earum regionum populi. Vbi dehiscit, seque gentium inter se commercio aperit, portae, vel graeco vocabulo *pylae*, vocantur, ut

Transpadanus; p. 77. Gallia Cisalpina in duas partes amne Pado dividebatur; quarum, quae in dextera fluminis ripa, Cispadana vocabatur; in sinistra vero Transpadana.

Troiani; p. 16. Troia, urbs antiquissima, ad Hellespontum in Asia minore. Qui fuerint Troianorum errores et fata, Aenea duce, quae fama obtinuerit de conditis urbibus Lavinio, Alba, denique Roma, magis notum, quam ut huic rei immoremur.

Turia; p. 375. Hodie *Turiae* nomen retinet inter doctos; *Guadalaviar* vero a vulgo nuncupatur. In confinio Castellae Aragoniaeque nascitur, 15°, 10 long., 40°, 40 lat., prope vicum *Fuente-Garcia*, de cuius amplissimo monte quatuor uberrima flumina oriuntur, cursus valde divergentes habentia, scil. Tagus, Sucro (*Xucar*), Cabriel et Turia (*Guadalaviar*) quod mari mediterraneo, secundo ab urbe Valentia lapide, tributum cursus et nominis solvit, 16°, 32 long., 39°, 34 lat., in vico *Grao de Valencia* nuncupato. LLORENTE.

Tusci; p. 88. Etruriae incolae. Vide hoc verbum.

Tyrii; p. 378. Tyrus, urbs Phoeniciae diu primaria, nunc propriis vix agnoscenda ruinis, nomine *Sour*.

V

Vacca; p. 191, 224, 254, 255, 256. Oppidum insigne Numidarum, haud procul a provincia romana. Vagam appellat Sil. III, 259:

Tunc Vaga, et antiquis dilectus regibus Hippo.

Eam in loco cui nomen *Vegia* (seu *Beia* aut *Bay-ja*), in agro Tunetano, agnoscunt *d'Anville* et *Barbié du B.* praeeunte doctissimo viatore *Shaw*.

Valentia; p. 387. Civitas Edetanorum nomen hodie retinet. Vnius ex regnis Mahometanis hispanicis, medio aevo, metropolis fuit; nunc caput provinciae eiusdem nominis prope mare mediterraneum, ad dextram fluminis Turiae ripam sita: 16°, 30 long.; 39°, 33 lat. LLORENTE.

Vtica; p. 187, 249, 252, 289, 320. Magna Africae urbs, in litore maris mediterranei, provinciae romanae caput, antequam e cineribus suis excitata Carthago fuerit. De hac urbe doctiss. *Bochart*: «Punicarum in Africa urbium, si Carthaginem demas, nulli cessit Vtica. Sexaginta autem stadiis a Carthagine distabat, ut testatur Appianus, nempe versus occasum. Stephanus eam scribit Tyriorum coloniam fuisse; quod et Iustinus affirmat, lib. XVIII. » Idem citat Aristotel. lib. Mirabilium, qui Vticam, annis 286 ante Carthaginem, conditam memorat. Velleius circa Codri tempora (qui Saüli fuit aequalis) Tyrios, paucis annis post Gades, Vticam condidisse memorat. « Vrbi tam vetustae, subiicit *Bochart*, nomen fecit ipsa antiquitas. Vtica enim vel Ityca punice, i. e. prisca vocabatur. » Quae nominis origo si vera est, necesse est urbem alterum nomen initio habuisse, quod ignoratur.

Z

Zama; p. 240, 241, 242, 244, 246. Africae urbs, quinque dierum itinere a Carthagine distans, occidentem versus, ut ait Polybius. Regiam Iubae di-

cant Strabo et Hirtius, sicuti arcem regni Sallustius. Ea a Romanis diruta circa Caesaris tempora, rursusque aedificata imperatoris Hadriani iussu: nunc nulla vestigia supersunt. Magna Scipionis de Hannibale victoria huic urbi nobilitatem peperit. Plin. XXI, 2, ibi esse ait fontem quo canorae voces fiunt, unde existimant *De Brosses* et *Bochart* nomen ipsum urbis punice significare *canorum fontem*.

INDEX
HISTORICVS

Paginarum numerus ad editionem Parisiensem refertur. Vid. monitum Indici Geographico praemissum.

A

B

C

D

M

N

O

P

INDEX
VERBORVM

Paginarum numerus ad editionem Parisiensem refertur. Vid. monitum Indici geographico praemissum.

A

B

F

G

H

I

L

M

N

O

Q

V

TABVLA

RERVM QVAE IN HOC VOLVMINE CONTINENTVR.

Ex variantibus Lectionibus nonnulla esse emendanda nobis compertum est. Deles adeo, si lubet, notam Kunhardti pag. 11, *n.°* 4, *textui subiectam, quippe vitiosam. Praeterea pag.* 87 *versu penult. vulgatam lectionem* praesertim *e sententia Cl. Editoris restitues; nam eam omnes codd. Parisienses et Cortiani exhibent. Pag.* 88, *dextro latere, fere in fine, pro* Vossius *legendum* Wassius *vel* Wasse. *Pag.* 463, *in paucis exemplaribus legendum* indigna virtute tua cogites; *male namque reponebamus* cogitas. *Cetera quae V. Cl. addenda vel corrigenda ad calcem voluminis monuerat, omnia correximus vel addidimus.* Typ.

